

LATVIJAS VĒSTURNIEKU KOMISIJAS RAKSTI

19. sējums

OKUPĒTĀ LATVIJA 1940–1990

LVI

The image shows the Roman numeral 'LVI' centered at the top. The numeral is rendered in a classic, bold, serif font. Below the numeral is a decorative ribbon or banner that curves upwards at both ends, framing the bottom of the letters. The entire graphic is black and white.

Latvijas Vēsturnieku komisijas
raksti

19. sējums

Symposium of the Commission
of the Historians of Latvia

Volume 19

Latvijas Vēsturnieku komisija

OKUPĒTĀ LATVIJA 1940–1990

Latvijas Vēsturnieku komisijas 2005. gada pētījumi

OCCUPIED LATVIA 1940–1990

Research of the Commission of the Historians of Latvia
2005

Latvijas vēstures institūta apgāds
Rīga 2007

UDK 94(474.3)"1940/1990"
Ok 830

Redakcijas kolēģija

Dr. hist. DAINA BLEIERE

Dr. habil. hist. prof. ANDRIS CAUNE (atbildīgais redaktors)

Dr. habil. hist. prof. INESIS FELDMANIS

Dr. habil. hist. prof. emeritus HEINRIHS STRODS

Dr. hist. IRĒNE ŠNEIDERE

Sastādītājs

Dr. hist. DZINTARS ĒRGLIS

Literārās redaktore
MARGITA GŪTMANE
RITA KĻAVIŅA
ANTRA LEGZDIŅA

Korektore
BRIGITA VĀRPA

Māksliniece
INĀRA JĒGERE

Maketētāja
MARGARITA STOKA

Grāmata izdota
par Latvijas Vēsturnieku komisijas finansiālajiem līdzekļiem

SATURS

Priekšvārds	9
-----------------------	---

PADOMJU OKUPĀCIJA LATVIJĀ (1940–1941)

<i>Aleksandrs Ivanovs</i> Nacionālā pretošanās Latvijā 20. gadsimta 40.–80. gados Latvijas historiogrāfijā	27
<i>Antonijs Zunda</i> Lielbritānijas un Padomju Savienības abpusējās finansiālās pretenzijas un Latvijas zelts	71
<i>Ojārs Stepens</i> Padomju propaganda Latvijā Vācijas un PSRS kara sākumā: 1941. gada 22. jūnijs – 8. jūlijs	99

NACISTISKĀS VĀCIJAS OKUPĀCIJA LATVIJĀ (1941–1945)

<i>Inesis Feldmanis</i> Vācu okupācijas politika Baltijā (1941–1945): vispārējās tendences un specifiskās iezīmes	121
<i>Juris Pavlovičs</i> Okupācijas varu maiņa Zemgalē 1941. gada vasarā: Jelgavas apriņķis 1941. gada jūnija beigās – jūlija sākumā	134
<i>Heinrihs Strods</i> Literatūra un avoti par PSRS kaujiniekiem Latvijā 1941.–1945. gadā	153
<i>Kārlis Kangeris</i> Baigā gada izpēte vācu okupācijas laikā: vēsture starp zinātņi un propagandu	190
<i>Kaspars Zellis</i> Nacionālsociālistiskās Vācijas propaganda okupētajā Latvijā 1942.–1943. gadā	219

PADOMJU OKUPĀCIJA LATVIJĀ (1944–1990)

<i>Ritvars Jansons</i> Latvijas PSR Valsts drošības tautas komisariāts: 1944–1945	251
<i>Ainārs Bambals</i> Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas iznīcinātāju bataljoni: 1944–1956	277
<i>Dzintars Ērglis</i> Padomju režīma arestētie Latvijas Centrālās padomes aktīvistu un atbalstītāji (1944–1953): struktūranālizē	323

Raitis Ābelnieks, Aigars Urtāns

Nacionālā pretošanās kustība un padomju okupācijas represīvo iestāžu
pretdarbība Bauskas apriņķī/rajonā (1944. gads – 50. gadu vidus) 356

Jānis Stradiņš

Stalīna režīma attieksme pret Latvijas zinātniekiem un akadēmiskajām aprindām
(1944–1953) 408

Aldis Bergmanis, Indulis Zālīte

Latvijas PSR Valsts drošības komiteja un sabiedrības
ideoloģiskā kontrole (1965–1990) 449

LATVIJAS VĒSTURNIEKU KOMISIJAS ZIŅOJUMS

Inesis Feldmanis

Nacistu okupācijas politika Latvijā: izpētes rezultāti (ziņojums
Latvijas Vēsturnieku komisijas 2006. gada 3. jūlija sēdē) 503

Krājuma rakstu autori 506

CONTENTS

Introduction 9

SOVIET OCCUPATION IN LATVIA (1940–1941)

Aleksandrs Ivanovs

National Resistance in Latvia (1940s–1980s) in Latvian Historiography 27

Antonijs Zunda

Mutual Financial Claims between the UK and USSR, and Latvia's Gold 71

Ojārs Stepens

Soviet Propaganda in Latvia at the beginning of the War between Germany
and the USSR, 22 June–8 July 1941 99

NAZI GERMANY OCCUPATION IN LATVIA (1941–1945)

Inesis Feldmanis

German Occupation Policy in the Baltic (1941–1945):
General Tendencies and Specifics 121

Juris Pavlovičs

Change of the Occupying Powers in Zemgale in Summer 1941:
Jelgava District (end of June – beginning of July 1941) 134

<i>Heinrihs Strods</i>	
Literature and Sources on USSR Combatants in Latvia, 1941–1945	153
<i>Kārlis Kangeris</i>	
Untersuchungen zum “Jahr des Grauens” während der deutschen Besatzungszeit: Geschichte zwischen Wissenschaft und Propaganda	190
<i>Kaspars Zellis</i>	
Propaganda of National Socialist Germany in the Occupied Latvia, 1942–1943	219
SOVIET OCCUPATION IN LATVIA (1944–1990)	
<i>Ritvars Jansons</i>	
People’s Commissariat of State Security of the Latvian SSR, 1944–1945	251
<i>Ainārs Bambals</i>	
Exterminator Battalions of the Ministry of State Security of the Latvian SSR, 1944–1956	277
<i>Dzintars Ērglis</i>	
Von sowjetischen Repressivorganen verhaftete Aktivisten und Unterstützer des Lettischen Zentralrates (1944–1953): eine Strukturanalyse	323
<i>Raitis Ābelnieks, Aigars Urtāns</i>	
Die nationale Widerstandsbewegung und die Gegenmaßnahmen der sowjetischen Besatzungsmacht in der Umgebung von Bauska (von 1944 bis Mitte der 1950er Jahre)	356
<i>Jānis Stradiņš</i>	
Treatment of Scientists and Academy Circles in Soviet Latvia by Stalinist Regime (1944–1953)	408
<i>Aldis Bergmanis, Indulis Zālīte</i>	
Committee of State Security (KGB) of the Latvian SSR and the Ideological Control of the Society (1965–1990)	449
REPORT OF THE LATVIAN COMMISSION OF HISTORIANS	
<i>Inesis Feldmanis</i>	
Nazi Occupation Policy in Latvia: Research Results (report delivered in the 3 July 2006 meeting of the Latvian Commission of Historians)	503
Authors of the Articles Published in this Collection	506

PRIEKŠVārds

Latvijas Vēsturnieku komisijas pētījumi septiņu gadu laikā ir kļuvuši par būtisku faktoru padomju un nacistu okupācijas izpētes problemātikā un Latvijas 20. gadsimta vēstures izpētē kopumā. Tie ir iezīmējuši pētnieku kopu, kas sistemātiski nodarbojas ar šīs tematikas izziņāšanu; krājumi liecina arī par tēmu loku, kas interesē vēsturniekus. Zināmā mērā Vēsturnieku komisijas pētījumus var uzskatīt par sava veida spoguļi, kas parāda Latvijas jaunākā laika vēstures pētniecības stāvokli, tās stiprās un arī vājās puses. Padomju un nacistu okupācijas problemātikā pētnieki līdz šim visvairāk pievērsušies pirmās padomju okupācijas (1940–1941) priekšvakaram un laikam, nacistiskās okupācijas periodam, kā arī laikposmam no 1945. gada līdz 1953.–1956. gadam. Runājot par pozitīvajiem sasniegumiem, jāuzsver, ka šo laikposmu pētniecībā ir panākts būtisks progress, apritē ir ievests liels skaits jaunu dokumentu un cita veida avotu un, balstoties uz tiem, zinātnieki daudzos gadījumos ir nonākuši pie secinājumiem, kas gan dara skaidrākus pagātnes notikumus un to saistību ar vēsturisko kontekstu, gan arī ļauj argumentēti apgāzt daudzus iesīkstējušus pieņēmumus un mītus. Taču jāatzīmē, ka pētnieku uzmanību joprojām maz saista padomju režīma funkcionēšana Latvijā 60.–80. gados.

2005. gadā Vēsturnieku komisijas pētījumu hronoloģiskās robežas tika paplašinātas – tagad tie aptver laikposmu līdz neatkarības atjaunošanai. Tomēr šis krājums liecina, ka hronoloģisko ietvaru paplašināšana vien negarantē vēsturnieku pievēršanos 60.–80. gadu pētījumiem. Tam ir vairāki iemesli. Vispirms jau vēsturnieku loks, kas sistemātiski nodarbojas ar 20. gadsimta Latvijas vēstures pētniecību, ir samērā šaurs. Tā kā vairākums šo zinātnieku nodarbojas ar Otrā pasaules kara un pirmo pēckara gadu pētniecību, nevar cerēt, ka daudzi krasi mainīs savu pētījumu tematiku un virzienu. Lielākas cerības var likt uz jaunu zinātnieku ieinteresētību 60.–80. gadu tematikas izpētē, taču jaunu zinātnieku pieplūdums vēstures pētniecībā pēdējo piecpadsmit gadu laikā ir bijis neliels, turklāt tie pārsvarā nodarbojas ar 40.–50. gadu problemātiku. Valsts garantētā zinātnes finansējuma palielināšana varētu veicināt jaunu spēku pie-saisti un pētījumu tematikas paplašināšanos, tomēr jauno zinātnieku profesionalizācija prasīs vairākus gadus, tālab arī nevar cerēt, ka būs vērojama strauja vēsturnieku pār-orientācija uz jaunākās vēstures pētniecību. Jāuzsver ka 60.–80. gadu vēstures pētī-jumi izvirza nepieciešamību pievērsties ne tikai politiskās vēstures problemātikai, kas patlaban dominē 40. un 50. gadu vēstures pētniecības tematikā, bet arī daudz lielākā mērā padomju režīma nacionālajai, sociālajai, ekonomiskajai politikai, kā arī attīstīt

starpdisciplināru pieeju, sasaistot vēsturnieku pētījumus ar politikas zinātnes, kultūras un sociālās antropoloģijas teorijām un pētniecības metodēm.

Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstu 19. sējumu "Okupētā Latvija (1940–1990)" veido pētījumi, kas veikti pēc komisijas pasūtījuma 2005. gadā. Tematiski tie iedalāmi divās grupās. Pirmajā grupā ir pētījumi par nacistu okupācijas režīma dažādiem aspektiem, otrajā – padomju okupācijas tematika.

Abas tematiskās kopas apvieno *Aleksandra Ivanova* pētījums par 20. gadsimta 40.–80. gadu nacionālās pretošanās izpēti Latvijas historiogrāfijā. Kā autors norāda, nacionālās pretošanās kustība Latvijā divu padomju okupāciju un nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas laikā ir viena no pašām nozīmīgākajām parādībām 20. gadsimta Latvijas vēsturē. A. Ivanovs uzsver, ka vispārīgā pieeja pretošanās kustības vēstures izpētē ir jau faktiski noformējušies un Latvijas jaunākajā historiogrāfijā nacionālās pretošanās kustības vēsture pētāma kā Latvijas okupācijas vēstures sastāvdaļa. Tomēr ilgu laiku nacionālās pretošanās kustība netika pētīta kā viena sarežģīta un kompleksa parādība (fenomens): nedaudzi nacionālās pretošanās kustības vēstures fakti, nacionālās pretestības izpausmes tika apgaismotas dažādu vēstures problēmu un tēmu ietvaros; bieži vien arī nacionālās pretošanās nepārtrauktība un pēctecība, okupāciju varām mainoties, netika akcentēta. Daudzi nacionālās pretošanās kustības vēstures aspekti, formas, izpausmes, nozīmīgi pretošanās kustības vēstures fakti Latvijas padomju historiogrāfijā vai nu faktiski palika novārtā, tika apgaismoti pavirši, vai arī pat noklusēti un viltoti. 20. gadsimta 40.–80. gados iespēja brīvi pētīt šo tēmu bija latviešu zinātniekiem trimdā, tomēr viņiem nebija pieejami dokumentārie vēstures avoti un citas liecības par nacionālās pretošanās norisi un izpausmēm Latvijā. Tāpēc vēstures jautājumus, kas kopumā veido nacionālās pretestības fenomenu, viņi raksturoja visai shematiski, atzīmējot tikai spilgtākos nacionālās pretošanās kustības vēstures faktus. Tikai pēc Latvijas valsts neatkarības atgūšanas radās iespēja noteikt nacionālās pretošanās kustības vietu 20. gadsimta Latvijas vēsturē un vispusīgi, adekvāti novērtēt šīs kustības vēsturisko nozīmi. Taču nacionālās pretošanās kustības vēstures izpēti joprojām nevar uzskatīt par atsevišķu virzienu Latvijas vēstures pētniecībā. Mūsdienā Latvijas historiogrāfijā ilgu laiku nacionālās pretošanās kustības vēsture faktiski bija pakļauta okupāciju varas politikas vēsturei. Aplūkojot pēc neatkarības atgūšanas paveikto, autors atzīmē, ka, neraugoties uz panākumiem nacionālās pretošanās izpētē, tomēr vēstures avotu apzināšanas un izpētes jomā konstatējami būtiski trūkumi: līdz šim laikam nav izveidojies priekšstats par nacionālās pretošanās vēstures avotu kompleksu (avotu bāzi); vēstures avotu apskatos un avotpētnieciskos darbos tiek raksturoti tikai atsevišķi vēstures avoti, dokumentu kompleksi un vēstures avotu krātuves; avotpētniecisko publikāciju sagatavošanā trūkst plānveidības; okupāciju varas iestāžu (oficiālo) dokumentu informācijas drošums un ticamība netiek vispusīgi verificēta utt. Vairāk panākumu ir pretošanās

kustības vēstures avotu edīcijā. Strauji pieaug vēstures avotu publikāciju skaits. Lai gan šīs problēmas pastāv nacionālās pretošanās kustības vēstures pētniecībā, Latvijas jaunākajā historiogrāfijā jau izveidota nacionālās pretošanās kustības vēstures koncepcija, tomēr tās atsevišķas tēzes prasa precizēšanu un turpmāko apjēgšanu (pirmām kārtām tas ir nacionālās pretošanās un kolaborācijas korelācijas jautājums nacionālsociālistiskās Vācijas okupētajā Latvijā), bet visumā šo koncepciju var uzskatīt par atzītu Latvijas vēsturnieku sabiedrībā. Jāatzīmē arī, ka šī koncepcija ir Latvijas jaunākās historiogrāfijas ieguldījums nacionālās pretošanās kustības vēstures pētniecībā: šī koncepcija tapa polemikā ar Latvijas padomju historiogrāfijas tēzēm, radoši izmantojot Rietumu sovetoģijas un latviešu vēsturnieku trimdā uzkrātās iestrādes pretošanās apjēgšanā un izziņāšanā. Vēl paliek daudzi nacionālās pretošanās kustības vēstures jautājumi un pat veseli posmi tās vēsturē, kas prasa turpmāku, dziļu izpēti: nacionālās pretošanās kustības vēsture 1940.–1941. gadā; kolaborācijas un pretestības korelācija 1941.–1945. gadā; Latvijas nacionālo partizānu kara beigu posms; nevardarbīgā un garīgā pretošanās padomju režīmam; ierindas cilvēku noskaņojums un attieksme pret okupāciju varu; disidentisms utt.

Antonijs Zunda savā pētījumā, balstoties uz Lielbritānijas arhīvu materiāliem, kā arī līdzšinējām publikācijām par šo tematu, pievēršas jautājumam par Lielbritānijas un PSRS pretenzijām uz Latvijas Republikas zelta depoziņu Anglijas bankā (1940–1969). Lai gan šī tēma aplūkota arī vairākās trimdas autoru publikācijās, A. Zundas darbs ieinteresētam lasītājam noteikti būs saistošs tādēļ, ka tajā ir dots pilnīgs problēmas priekšvēstures, Apvienotās Karalistes un PSRS savstarpējo sarunu un vienošanos apskats, kā arī aplūkots problēmas atrisinājums pēc Latvijas neatkarības atgūšanas.

Ojārs Stepens savā pētījumā pievērsies padomju propagandai okupētajā Latvijā 1941. gada jūnijā un jūlijā, un tas ir izstrādāts, balstoties uz tālaika padomju preses izdevumu, kā arī Latvijas Okupācijas muzejā sakopoto atmiņu analīzi. Autors uzsver, ka 1941. gada jūnijā un jūlijā padomju okupācijas varai izdevās organizēt plašu propagandas kampaņu masu informācijas līdzekļos, galvenokārt presē. Tomēr informācijas nokļūšana līdz adresātam bija apgrūtināta kara apstākļu dēļ. Tādējādi padomju propagandas kampaņa Vācijas un PSRS kara sākumā jāuzskata tikai par daļēji izdevušos. O. Stepens izdala šādas padomju propagandas galvenās tēmas: kara cēloņu skaidrojums; padomju varas un "neuzvaramās" Sarkanās armijas slavinājums; aicinājumi iedzīvotājiem atbalstīt padomju varu un Sarkanā armiju; aicinājumi apkarot jebkuru pretošanos padomju varai un aicinājumi izvērst cīņu pret nacistu propagandu. Padomju propagandisti kritizēja arī Vācijas valsts iekārtu un iekarošanas politiku un aprakstīja postu, kāds valdot vācu okupētajās Eiropas zemēs un pašā Vācijā. Latvijā aktuāla bija vēl viena propagandas tēma – Vācijas un vāciešu kā latviešu tautas vēsturisko ienaidnieku (sākot ar 13. gadsimta krustakariem) attēlojums. Par vienu no svarīgākajiem

padomju propagandas uzdevumiem Vācijas un PSRS kara sākumā kļuva arī baumu apkarošana un cīņa pret pretošanos padomju varai. Propagandas pasākumiem sekoja reālas represijas pret baumu un "pretpadomju aģitācijas" izplatītājiem. Viena no nozīmīgākajām kara sākuma padomju propagandas tēmām bija Vācijas un tās sabiedroto politikas kritika. Padomju propagandisti apgalvoja, ka Vācijā un tās sabiedrotajās valstīs valda briesmīgs un nežēlīgs prettautisks režīms. Vācija ir iekarojusi Eiropas zemes un tās bez žēlastības apspiež. Šāds liktenis draud arī latviešu tautai, ja karā uzvarēs Vācija. Vēl viens propagandas uzdevums bija izdzēst no tautas atmiņas neseno Padomju Savienības un nacistiskās Vācijas sadarbību. Raksturojot Vācijas valsti un vācu iekarošanas politiku, padomju propaganda uzsvēra galvenokārt Vācijas valsts iekārtas despotismu un vācu iekarošanas politikas nežēlību. Propagandas mērķis bija radīt bailes no Vācijas un naidu pret vāciešiem, lai tādējādi veicinātu iedzīvotāju atbalstu padomju varai un Sarkanajai armijai. Īpašu vietu padomju propagandā Latvijā, ar ko tā atšķīrās no citur PSRS izmantotajām propagandas tēmām, ieņēma mēģinājumi izmantot latviešu tautas vēsturisko nepatiku pret vāciešiem. Padomju propagandisti atdzīvināja mītu par "700 gadu verdzību", sākot ar vācu krustnešu iebrukumu Baltijā 13. gadsimtā, kā arī izmantoja atgādinājumus par vācu muižnieku nodarīto postu Latvijas iedzīvotājiem 1905. gada revolūcijas apspiešanas laikā. Tika atgādināta vācu okupācija Latvijā Pirmā pasaules kara gados. Propagandā izmantoja arī atgādinājumus par Latvijas Brīvības cīņu laikā notikušajām kaujām starp latviešiem un vāciešiem, cīņu pret vācu landesvēru un Bermonta armijas uzbrukumu Latvijai 1919. gadā.

Inesis Feldmanis aplūko vācu okupācijas politikas Baltijā (1941–1945) vispārējās tendences un specifiskās iezīmes. Autors norāda, ka nacistu attieksme pret baltiešiem visumā bijusi labvēlīgāka nekā pret daudzām citām Padomju Savienībā dzīvojošām tautām. Svarīgs, varbūt pat izšķirošs kritērijs nacistu skatījumā bija tautu "rasiskā kvalitāte". Baltijas tautas nacistu pieņemtajā rasu vērtējuma skalā ieņēma visai augstu vietu, lai arī ne stingri noteiktu un nemainīgu. Cits nozīmīgs kritērijs, kas ietekmēja (tiesa, visai nelielā mērā) nacistu politiku, bija pašu baltiešu nostāja pret Vāciju. Īpaši tika akcentēta daļas Baltijas valstu iedzīvotāju labvēlīgā attieksme pret vācu karaspēka ienākšanu un iedzīvotāju draudzīgais noskaņojums. Vāciešu kā "atbrīvotāju" sagaidīšana Baltijā Berlīnē izraisīja nevilto prieku un simpātijas, taču nemainīja tās stūrgalvīgi noraidošo nostāju pret Latvijas, Igaunijas un Lietuvas neatkarības atjaunošanu. Visas baltiešu cerības uz valstiskuma atgūšanu izrādījās veltīgas. Nacisti neatzina un apstrīdēja baltiešu toreiz pārstāvēto tēzi, ka nelikumīgā padomju okupācija nav skārusi Baltijas valstu suverenitāti (pirmie šo tēzi īpašā memorandā formulēja lietuvieši 1941. gada 5. augustā) un tās turpina pastāvēt kā starptautisko tiesību subjekti arī vācu okupācijas apstākļos. I. Feldmanis uzsver, ka nacistu okupācijas politika Baltijā nebija ne vienota, ne pietiekami koordinēta vai elastīga. Būtiskākā tās iezīme bija destruktīvais raksturs, kas visspilgtāk

izpaudās plaša apjoma nežēlīgajās represijās pret civiliedzīvotājiem. Nacistu terors bija krass, politiski un rasistiski motivēts. Vācu okupācijas vara Baltijā ignorēja starptautiskās tiesības. Vietējos iedzīvotājus iesaistīja nacistu izveidotajā represīvajā sistēmā, mobilizēja militārajos formējumos, kā arī sūtīja uz Vāciju darba dienestā. Nacistu kultūras politikā dominēja nacionālsociālisms un pieklusinātas pārvācošanas idejas, bet saimnieciskā darbība, ievērojot gan zināmu mēra sajūtu, bija virzīta uz Baltijas zemju ekspluatāciju un izlaupišanu. Nacistu neticami tuvredzīgā un destruktīvā okupācijas politika gandrīz vai pilnīgi ignorēja pamatotās un vitāli svarīgās baltiešu intereses. Kaut gan, sākot ar 1942. gada pavasari, bija vērojamas izmaiņas nacistu politikā pret baltiešiem, tomēr tās nebija tik jūtamas un būtiskas, lai baltiešu vairākums pārvērtētu savu jau 1942. gadā skaidri iezīmēties sākušos negatīvo attieksmi pret rasisko ideju apmātajiem vāciešiem un ar vai bez ierunām stingri nostātos vācu pusē cīņā pret Padomju Savienību, tā nepieļaujot otro padomju okupāciju. Autonomijas plānu neveiksme uzskatāmi rādīja, ka nacistu elite pati bija sapinusies neatrisināmās pretrunās un nonākusi pilnīgā strupceļā. Tā izrādījās absolūti nespējīga adekvāti un efektīvi reaģēt uz mainīgo situāciju. Gandrīz vai vienīgais, ko tā vairs varēja, bija pieņemt stipri novēlotus un neprincipiālus lēmumus.

Jura Pavloviča raksts par okupācijas varu maiņu Zemgalē noslēdz pētījumu sēriju par okupācijas maiņas gaitu dažādos Latvijas reģionos 1941. gadā no 22. jūnija līdz 15. jūlijam. Rakstā galvenokārt apskatītas norises Jelgavas apriņķī no kara izcelšanās brīža līdz 10. jūlijam, īpaši saistot tās ar žurnālista Mārtiņa Vagulāna darbību Jelgavas latviešu militarizēto formējumu komandiera amatā. Autors norāda, ka M. Vagulāna izveidotais drošības dienests iemiesoja viņa ambīcijas kļūt par apriņķa un pat visas Zemgales faktisko diktatoru. Par M. Vagulāna galveno varas sagrābšanas ieroci kļuva avīze "Nacionālā Zemgale", ar kuras palīdzību viņš radīja ilūziju, ka ir vācu vietvaldis Zemgalē, un gaidīja vispārēju bezierunu paklausību. Taču reālajā dzīvē M. Vagulāns bija līderis bez savas komandas un rīcības plāniem. J. Pavlovičs norāda, ka līdz 3. jūlijam vērmahta klātbūtne Jelgavā bijusi minimāla. Šķiet, ka 2. jūlijā Jelgavā īslaicīgi uzkavējies mobilās soda vienības *Einsatzgruppe A* komandieris Valters Štālekērs. Tieši no viņa M. Vagulāns saņēmis pirmās konkrētās instrukcijas par represiju uzsākšanu pret ebrejiem. Apmēram 3. jūlijā Jelgavā ieradās vairākas zemāka ranga vācu militārpārvaldes amatpersonas, kas sāka organizēt vācu 818. lauka komandantūras darbību. Par komandantu iecelts majors Šēfers (*Schäfer*) stājās amatā ne agrāk par 6. jūliju. Līdz 3. jūlijam pret Jelgavas ebrejiem vērstie pasākumi faktiski bija M. Vagulāna un viņa tuvāko līdzstrādnieku antisemitisma rezultāts. Taču, tikai sākot ar 3. jūliju, 818. komandantūras vadībā represijas kļuva par precīzi organizētu sistēmu. No 6. līdz 8. jūlijam M. Vagulānam izdevās saglabāt Jelgavas faktiskā vietvalža pozīcijas, lai gan pret to uzstājās vairākas personas un vietējās kļiķes. M. Vagulāna stāvoklis Jelgavā kļuva nedrošs, jo viņš pilnīgi nespēja

nodrošināt pilsētā kārtību. Autors izvirza pieņēmumu, ka ar Rīgas latviešu iestādēm nesaistīto civilistu M. Vagulānu no tūlītējas atcelšanas paglāba tas, ka viņš bija vajadzīgs nacistiem “ebreju jautājuma” risināšanai, ko negribēja uzņemties citi vietējie līderi. Tādēļ ar 818. komandantūras piekrišanu M. Vagulāns saglabāja savas pilnvaras un nebija spiests pārdēvēt “drošības dienestu” par latviešu komandantūru. M. Vagulāns valdīja tikmēr, kamēr viņu uzskatīja par noderīgu. Tādēļ M. Vagulāna pretenzijas uz varu aprīņķī pakāpeniski sāka ierobežot nevis citas latviešu iestādes, bet gan 818. lauka komandantūra. Līdz jūlija otrās dekādes beigām M. Vagulāna drošības dienests pārtapa par vietējo palīgpoliciju, bet viņš pats par aprīņķa priekšnieku, kam uzticēja tikai policejiskas funkcijas. Par augstāko latviešu amatpersonu 20. jūlijā jau varēja uzskatīt aprīņķa vecāko E. Ulmani. Autors secina, ka, tāpat kā daudzi citi ambiciozi indivīdi 1941. gada vasarā, arī M. Vagulāns neprata palīdzēt vērmahtam ekspluatēt Latvijas resursus un tika aizstāts ar profesionāļiem. Viņš un viņam līdzīgie bija vajadzīgi tikai kā palīgi represijās un holokausta akcijās.

Heinrihs Strods, analizējot PSRS partizānu darbību Latvijā 1941.–1945. gadā, pievērš šīs problēmas terminoloģiskajam un historiogrāfiskajam aspektam. Autors uzskata, ka padomju partizāni Latvijā būtu jāsauc par kombatantiem (kaujiniekiem), kas atbilstoši starptautiskajām tiesībām ir personas, kuras ietilpst karojošo valstu bruņotajos spēkos, jo absolūtajā vairākumā viņi Latvijā bija iesūtīti no ārienes un viņu vidū nebija personu, kas neietilpa PSRS Bruņotajos spēkos. Starptautiskajā sabiedrībā par partizāniem uzskata brīvprātīgus vietējo iedzīvotāju militārus cīnītājus. Tādēļ autors norāda, ka Krievijā un Baltkrievijā darbojošās vienības var saukt par partizāniem, kaut arī tie parasti darbojās apmācītu un algotu kaujinieku, komandieru un komisāru vadībā. 1943. gada otrajā pusē un 1944. gada sākumā līdz ar vācu mobilizācijas sabotieru, dezertieru un kara laika bēgļu pievienošanos PSRS kaujiniekiem arī Latvijā vietējo kaujinieku skaits palielinājās, un viņus var uzskatīt par partizāniem. 1989.–1991. gadā Krievijas vēstures attīstībā pirmais ceļš bija PSKP totalitārās komunistiskās iekārtas noziegumu nosodīšana. Otrais ceļš bija PSRS vēstures vērtējuma integrācija Krievijas vēsturē. 20. gadsimta 90. gados Krievijas oficiālajā vēstures zinātnē abi minētie ceļi it kā iesāka kopēju ceļu un savstarpēju sacensību, bet 90. gadu beigās sāka dominēt otrā ceļa politiskā atbalstīšana un uzsvēršana, tādējādi Krievijas oficiālā vēsture pašreiz attīstās pa otro ceļu. PSRS un mūsdienu Krievijas vēsturnieki savā vairākumā aizstāv trīs pamattēzes. Pirmkārt, padomju partizānus vispusīgi atbalstīja visplašākās civiliedzīvotāju masas. Otrkārt, padomju partizānu galvenais mērķis bija cīņa pret vācu karaspēku un iedzīvotāju aizstāvēšana pret ienaidnieka teroru un represijām. Treškārt, “tautas atriebējus” materiāli un tehniski nodrošināja ienaidniekam atņemtās trofejas, no kurām daļu partizāni atdeva vietējiem iedzīvotājiem. Pēdējos gados atsevišķi krievu pētnieki sākuši pārskatīt dažus no šiem mītiem. Starp šīs pētnieku grupas autoriem ir gan ievērojami partizānu kustības

vadītāji (Ilja Starinovs), bijušie drošības iestāžu darbinieki (A. Popovs), gan profesionāli vēsturnieki (V. Bojarskis u.c.). Šie autori sniedz jaunas atziņas arī par PSRS partizānu darbību Latvijā. Jaunākās publikācijas liecina, ka partizānu organizēšanā, sagatavošanā un vadīšanā vismaz kara pirmajā posmā izšķiroša loma bija drošības iestādēm. Tas mazina agrāk izcelto VK(b)P CK nozīmi partizānu kustībā. Atsevišķi krievu vēsturnieki sākuši arī kritizēt “pierakstīšanu” partizānu atskaitēs.

Latvijas PSR historiogrāfijā vislielākie nopelni PSRS kaujinieku pētīšanā un interpretēšanā no “uzvarētāju viedokļa” pieder akadēmiķim Vilim Samsonam, kurš vadīja šos kaujinieku gājienu no Krievijas uz Latviju 1942. un 1943. gadā, kā arī komandējis vienību un brigādi 1943.–1944. gadā Ziemeļlatvijā. Viņa pētījumos vērojama vietējo faktu bagātība, nozīmīgi ir autora minētie (kaut arī atlasītie) novadpētnieciskie fakti un jo sevišķi topogrāfiskās kartes. V. Samsona un citu padomju vēsturnieku darbi liecina, ka 1941.–1942. gadā PSRS kaujinieku darbība faktiski nenotika. “Radikālā lūzuma gads” viņu darbībā sākās 1943. gadā. V. Samsons, tāpat kā vēsturnieks Vasilijs Savčenko, atzina, ka PSRS kaujinieku kustība Latvijā 1941.–1945. gadā pamatā nebija endogēnas, bet eksogēnas dabas. H. Strods uzsver, ka V. Samsona pētījumiem 60. gados ir raksturīga PSRS partizānu vadības un sastāva latviskošana, centieni pierādīt latviešu tautas dominējošo lomu šajā cīņā. Viņš noklusēja kaujinieku darbības ēnas puses, kuras viņam bija labi zināmas. Kopumā V. Samsona memuāristika, publicistika un pētījumi par PSRS kaujiniekiem Latvijā (1941–1945) ir atbilstoši tālaika padomju viedoklim, taču starprindās jaušams arī nacionālkomunista viedoklis. Uzsverot V. Samsona un dažu citu autoru darbu pētniecisko ievirzi, H. Strods norāda, ka padomju laikā publicēts daudz izdomātu atmiņu un faktu. Latvijas vēsturnieki pēdējos piecpadsmit gados ir sākuši pētījumus par PSRS partizāniem, taču to ir maz un tie ir fragmentāri, tādēļ joprojām Latvijā dominē padomju interpretācija.

Pirmavotu nepieejamība PSRS ir bijusi līdzšinējo pētījumu galvenais trūkums. Lielākā daļa Krievijas arhīvu, kuri glabā PSRS partizānu kustības vēstures materiālus, iekļauta resoru arhīvu skaitā un ārzemniekiem joprojām nav pieejama. Nav pieejami arī Krievijas valsts arhīvu neatslepenotie materiāli. Taču zināms daudzums jaunu materiālu par PSRS kaujinieku darbību Latvijā ir pieejams Maskavā. Sevišķi nozīmīgi ir PSRS Bruņoto spēku Augstākā virspavēlnieka mītnes Centrālā partizānu kustības štāba (CPKŠ) dokumenti Krievijas Valsts sociālpolitiskās vēstures arhīvā, kurus autors raksturo sīkāk. Latvijas Valsts arhīvā kaujinieku vēstures pētīšanai nozīmīgi ir LKP CK, īpaši “Partizānu kustības Latvijas štāba” dokumenti.

Kārlis Kangeris pievēršas Baigā gada izpētei vācu okupācijas laikā. Viņš atzīst, ka, sākoties nacistiskās Vācijas karagājienam pret PSRS, jau pirms tā – līdz jūnijam vidum pilnīgi bija formulētas propagandas vadlīnijas un pēdējā redakcijā apstiprināti propagandas skrejlapu teksti. Speciālajā Baltijai paredzētajā propagandā uzsvēra

atbrīvošanu no "Maskavas žīdu verdzības", kā arī lietuviešu, latviešu un igauņu tautu izglābšanu no galīgas iznīcināšanas, kas neatvairāmi notiktu, ja vēl dažus gadus būtu turpinājies "žīdiski boļševistiskais terors". Citi vācu propagandas temati bija Latvijas valstiskuma noliegšana, tās ārpolitikas un vadošo politiķu kritizēšana. Tomēr propagandas vadlīnijas nenozīmēja, ka nebūtu interese par patieso apstākļu noskaidrošanu Padomju Savienībā. Tieši pretēji, pirms karagājiena uzsākšanas noteica, ka jāmēģina iegūt iespējami daudz komunistu pārvaldes visdažādāko institūciju dokumentu. Jau sākot ar pirmo okupācijas dienu, vācu iestādes vāca komunistu pārvaldes dokumentus, tos izvērtēja un deponēja. Savāktos dokumentus vācieši izmantoja, lai savām dienesta vajadzībām sastādītu dažāda veida pārskatus par padomju varas orgānu struktūrām un darbību Latvijā. Vācijas Ārlietu ministrija sastādīja arī divus dokumentu krājumus par padomju valdīšanas gadu Baltijā (Latvijā), no kuriem vienu izplatīja neitrālajās valstīs (*Die Sowjetunion und die baltischen Staaten*). Latviešu pētniekiem nebija pieejami ne Vācijā savāktie dokumenti, ne arī vācu iestāžu dienesta vajadzībām sagatavotie pārskati. Viss pētnieciskais darbs par boļševiku valdīšanas gadu latviešu zinātniekiem bija jāveic uz trūcīgās Latvijā atstāto materiālu bāzes. Vēlāk sāka rekonstruēt komunisma valdīšanas un dzīves izpausmes ikdienā, šim nolūkam veicot speciālus pētījumus. Sākumā šī pētnieciskā darba rezultāti bija paredzēti tikai vācu iestāžu iekšējām vajadzībām, vēlāk pieļaujot atlasītu darbu un tematu publicēšanu plašākai Latvijas sabiedrībai. Atklātībā varēja parādīties tikai tādi darbi par boļševismu, komunismu un padomju valdīšanas gadu Latvijā, kas visumā atbilda nacionālsociālisma ideoloģijā paustajiem priekšstatiem par to. Ja latvieši paši būtu vēlējušies šai jomā kaut ko darīt, tad tomēr vācu priekšstati par boļševismu nebija aņejami. Sistemātisks pētniecības darbs par lielinieku valdīšanas gadu it kā tika uzticēts pašiem latviešiem. Divas šai darbā iesaistītās institūcijas – Antisemitisma institūts un Čekas kameru pārvalde (= "Nacionālā sardze") – bija radītas propagandas vajadzībām un tāpēc no tām nekādus zinātniskus rezultātus nevarēja gaidīt, un tādi arī neradās. No vācu puses nepārprotami Vēstures krātuve tika izvirzīta par lielinieku valdīšanas gada galveno pētniecības centru. Pētniecības devums par lielinieku valdīšanas gadu ir niecīgs, daudz lielāks arī nav devums publicistikā. Pēc K. Kangeras domām, no deviņām izdotām grāmatām un brošūrām par komunistu valdīšanas gadu Latvijā trīs būtu klasificējamās kā propagandas produkti, divas par propagandas produktiem ar savu daļu patiesības, bet pārējiem četriem darbiem zinātniskais standarts būtu uzskatāms par visai pieņemamu. Tomēr arī šajos darbos bija jādod savi mesli nacionālsociālistiskajiem uzskatiem par "žīdisko boļševismu". Kara laikā uz Vāciju izveda lielāko daļu Latvijā atrasto boļševisma valdīšanas gada svarīgāko dokumentu. Daļa gāja bojā uzlidojumos Berlīnei. Nav zināms, vai Sarkanajai armijai Berlīnē izdevās atgūt kādu daļu no vāciešu Latvijā savāktajiem padomju varas dokumentiem.

Kaspars Zellis pievēršas līdzīgam tematam – nacionālsociālistiskās Vācijas propagandai Latvijā 1942. un 1943. gadā. K. Zellis uzsver, ka propagandas organizācija okupētajā Latvijā šajā laika periodā atradās ģenerālkomisāra Rīgā Propagandas nodaļas pārziņā, kas ne tikai nodrošināja cenzūru gan preses izdevumiem, gan publikācijām runām, bet arī regulāri sniedza norādījumus par dažādu tēmu ekspluatāciju un intensitāti. Arī SS un policijas vadība, un vērmahts piedalījās šajā darbā. Latviešu pašu loma propagandas darbā bija otršķirīga, latvieši bija galvenokārt propagandas īstenotāji, bet ne plānotāji vai vadītāji. Nacionālsociālistu vadītajā un kontrolētajā propagandā 1942.–1943. gadā par pamatu tika izmantots tas pats propagandas algoritms, kuru nacisti radīja jau 1941. gadā un kurš apgalvoja, ka latviešus no galīgas iznīcības Baigajā gadā izglāba Lielvācijas armija Vadoņa Ādolfa Hitlera vadībā, kura paspārnē arī latviešu tauta nonāks Jaunajā Eiropā. “Atbrīvotājiem” latviešiem vajadzēja radīt jaunu vēstures izpratni, kura nebūtu vāciešiem naidīga, lai tad tajā bāzētu propagandu un determinētu iedzīvotāju rīcību. Ar jauno vēstures izpratni okupēto teritoriju iedzīvotājus vajadzēja padarīt manipulācijām pakļāvīgus, pretējā gadījumā tika nepārtraukti atgādināts, kas vienmēr notiek, kad latvieši novēršas no “vācu draudzības.” Baigais gads, kura atkārtojums patiesi baidīja iedzīvotājus, šajā kontekstā bija lielisks manipulācijas līdzeklis. Tomēr nacistiem nācās mainīt attieksmi pret latviešu nacionālo vēsturi. 1941. gada 5. novembrī tika izdots rīkojums, kas noliedza jebkādus sarīkojumus par godu 18. novembrim, bet 1942. gadā 18. novembra dienu sagaidīja ar dievkalpojumu baznīcās, Rīgā cilvēki devās pie Brīvības pieminekļa un uz Brāļu kapiem, vakarā notika piemiņas koncerti un izrādes visos Rīgas teātros un koncertzālēs. 1943. gadā, atzīmējot Latvijas proklamēšanas 25. gadadienu, pasākumi bija vērienīgi. Tomēr svētku runu galvenā ideja bija nevis Latvijas neatkarības atjaunošana, bet “jaunā Latvija kā līdztiesīgs loceklis Eiropas tautu kopībā”, respektīvi, Jaunajā Eiropā. Nacisti nemainīja attieksmi pret savu vēstures skaidrojumu, tikai ļāva latviešu nacionālismu izmantot sev vēlamā virzienā. Viens no galvenajiem propagandas uzdevumiem bija cīnīties pret dažādām negācijām (piemēram, spekulāciju, baumām, ienaidnieka radio klausīšanos, izvairīšanos no darba dienesta un mobilizācijas militārajos formējumos), kas dažādu apstākļu dēļ bija kļuvušas par kara laika sabiedrības neatņemamu sastāvdaļu. Kopš 1942. gada pret tām sāka jau plānveida cīņu gan ar propagandiskiem, gan policejiskiem paņēmieniem. Tika radīts “pareizā latviešu civiliedzīvotāja” tēls: tas bija cilvēks, kas pilnībā ticēja vācu ziņu avotiem, nekurnēja par kara laika grūtībām, ievēroja visus vācu okupācijas varas rīkojumus, strādāja, lai tuvinātu Vācijas uzvaru, un ar prieku devās pildīt savu “svēto” pienākumu pret tautu un “atbrīvotājiem”, stājoties policijas vienībās vai leģionā vai dodoties darbos uz Vāciju. Kontraverss tam bija tie “nedaudzie”, kas rīkojās pretēji – klausījās ienaidnieka radiopropagandu, izplatīja baumas, kurnēja, izvairījās no darba un iesaukuma leģionā, spekulēja, dezertēja. Ikvienu, kurš pārkāpa

nacistu izdotos rīkojumus, uzskatīja par “neapzinīgo” vai “tautas nodevēju.” Vēstures avoti liecina, ka ticība nacistu propagandai šajā laikā ir regresējoša, ko pierāda gan ziņojumi, gan klīstošās baumas. K. Zellis uzsver, ka daudzi šīs propagandas radītie modeļi ir saglabājušies mūsu vēsturiskajā apziņā, kas pierāda šīs propagandas efektivitāti, jo radīt okupācijas režīma leģimitātes apziņu iedzīvotājiem īsā laika periodā var arī, pamatojoties tikai uz represīvo aparātu. Tomēr, ja ņemam vērā, ka “atbrīvotāji” bija cerējuši te palikt, propagandas stratahēmām vajadzēja iedarboties uz iedzīvotāju apziņu arī tālākā nākotnē.

Darbi par padomju okupācijas periodu pārsvarā ir veltīti represīvo iestāžu un to darbības pētniecībai. *Ritvara Jansona* pētījuma objekts ir Latvijas PSR Valsts drošības tautas komisariāta darbība 1944.–1945. gadā – laikā, kad Latvijā nacistisko okupāciju nomainīja komunistiskā okupācija. Minētajā laikā darbību Latvijā atsāka PSRS un Latvijas PSR represīvās iestādes (t.sk. LPSR VDTK). Represiju īstenošanu Latvijā, arī Latvijas PSR VDTK darbību pārraudzīja ne tikai PSRS represīvo iestāžu vadība, bet arī VK(b)P CK Latvijas birojs un LK(b)P Centrālā komiteja. Drošības iestādes politisku iemeslu dēļ 1944.–1945. gadā arestēja salīdzinoši lielāku Latvijas iedzīvotāju skaitu nekā citos komunistiskā režīma valdīšanas gados. Kopumā 1944.–1945. gadā komunistiskā režīma represīvās iestādes arestēja 18 410 cilvēku (salīdzinājumam – 1940.–1941. gadā tika arestēti 7402 cilvēki). Lai komunistiskais režīms funkcionētu, Latvijā nostiprināja tādu pašu represīvo sistēmu, kāda jau vairākus gadus desmitus pastāvēja Padomju Savienībā. 1945. gada 8. maijā, kapitulējot Vācijas armijas kontingentam Kurzemē, vairs nebija šķēršļu PSRS un Latvijas PSR represīvo iestāžu darbības izvēšanai visā Latvijā. Noziegumus pret Latvijas iedzīvotājiem veica gan PSRS, gan Latvijas PSR iekšlietu un drošības iestādes, kā arī Sarkanās armijas un IeTK karaspēka militārpersonas. Latvijas PSR VDTK 1944.–1945. gadā bija viena no Latvijas iedzīvotāju un tās teritorijā karadarbības rezultātā nokļuvušo personu masveida represētājām, kā arī nacionālās pretošanās kustības apspiedējām. Latvijas PSR VDTK Latvijā ne tikai īstenoja masveida represijas, izlūkošanas, pretizlūkošanas un citas funkcijas, bet arī pati veica izmeklēšanu. Latvijas PSR VDTK izmeklēšanas daļas rīcībā nonākušos upurus – lielākoties 19–45 gadus vecus cilvēkus – visbiežāk apsūdzēja pēc KPFSR Kriminālkodeksa 58¹a. panta par dzimtenes, t.i., PSRS nodevību, kaitējot valsts spēkam un varenībai. Apsūdzēja tūkstošiem nevainīgu cilvēku, kuri pēc starptautisko tiesību standartiem nebija izdarījuši kriminālnozieģumu. Lai piespiestu upurus atzīties, PSRS un Latvijas PSR drošības iestādes pieļāva arestēto spīdzināšanu. Tika pārkāpti padomju likumi par pirmstiesas izmeklēšanas termiņu. Ieslodzītos turēja cietumā necilvēciskos apstākļos.

Ainārs Bambals, izmantojot arhīvu materiālu plašu bāzi, analizē Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu darbību 1944.–1956. gadā. Iznīcinātāju bataljonus PSRS

izveidoja kara sākumā – 1941. gada jūnijā. Saskaņā ar PSRS IeTK 1943. gada 12. jūnija pavēli uz iznīcinātāju bataljonu personālsastāvu, kas atradās kazarmu režīmā, tika attiecināts Sarkanās armijas disciplinārais reglaments. Tādējādi kara apstākļos iznīcinātāju bataljonu kaujiniekus izmantoja padomju tautsaimniecības un stratēģisku objektu apsardzībā, ienaidnieka diversantu gūstīšanā un padomju režīma uzturēšanā no ienaidnieka atbrīvotajās teritorijās, kā arī cīņā ar pretpadomju elementiem vai padomju varas ienaidniekiem, par kādiem uzskatīja personas, kas vācu okupācijas laikā bija sadarbojušās ar okupantiem. Iznīcinātāju bataljoni kā militārs palīgspēks darbojās PSRS teritoriālo iekšlietu tautas komisariātu, vēlāk arī Valsts drošības tautas komisariāta struktūru vadībā. Faktiski iznīcinātāju bataljonu struktūra bija militāra, bet funkcijas – policejiskas. A. Bambals iznīcinātāju bataljonu darbību Latvijā Otrā pasaules kara laikā un pēckara gados iedala trijos posmos: 1944. gada jūlijs – 1945. gada decembris; 1946. gads – 1947. gada marts; 1947. gada marts – 1955. gads. Iznīcinātāju bataljonus Latvijā izveidoja 1944. gada jūlijā–augustā sākotnēji Sarkanās armijas ieņemtajos rajonos Vidzemē, bet Kurzemē tikai 1945. gada vasaras beigās. Latvijas PSR laikposmā no 1944. gada līdz 1955. gadam iznīcinātāju bataljonos īsāku vai garāku laiku dienējis aptuveni 44 000 personu. Sākotnēji Latvijas PSR iznīcinātāju bataljonu pamatsastāvu veidoja bijušās militārpersonas, kas ieradās Latvijā no dažādiem PSRS reģioniem, vietējie brīvprātīgie padomju aktīvisti no strādniekiem, kalpiem, zemniekiem, kas bija lojāli padomju varai, komunisti un komjaunieši. Iznīcinātāju bataljoni dalījās nealgotajā un algotajā personālsastāvā (vidēji līdz 50 cilvēkiem vienībā), kas pamatā uzturējās apriņķu (vēlāk rajonu) centros. Iznīcinātāju bataljoni bija palīgspēks Latvijā izvietotajām PSRS IeTK, Latvijas PSR IeTK, vēlāk VDM, militārajām vienībām. Iznīcinātāju bataljoni vispirms atradās Latvijas PSR IeTK apriņķu daļu pakļautībā, bet tos vadīja Latvijas PSR IeTK Iznīcinātāju bataljonu štābs. Karadarbībai Latvijas teritorijā beidzoties, Iznīcinātāju bataljonu štābu reorganizēja un tā funkcijas nodeva Latvijas PSR IeTK Bandītisma apkarošanas daļai (kopš 1947. gada marta – LPSR VDM 2-N daļa). Autors norāda, ka līdz aktīvās karadarbības beigām Kurzemē 1945. gada maijā karadienestam pakļautie iesaukuma vecuma Latvijas pilsoņi sākotnēji nepretojās mobilizācijai iznīcinātāju bataljonos, uzlūkodami tos kā alternatīvu nedoties uz fronti karot Sarkanās armijas pusē. Šāds solis ir vērtējams kā taktiskās kolaborācijas izpausme okupācijas apstākļos pirmajā iznīcinātāju bataljonu darbības posmā. Pēc kara turpmākais kadru atlases princips iznīcinātāju bataljonos bija brīvprātība un vēlēšanās sadarboties ar okupācijas varu. Noteicošo lomu Latvijas PSR IeTK (VDM) iznīcinātāju bataljonu formēšanā ieņēma Latvijas Komunistiskā (boļševiku) partija, kas nemitīgi piedalījās kaujinieku personālsastāva atlasē un atsijāšanā, pakāpeniski atbrīvojoties no politiski neuzticamiem kaujiniekiem. Faktiski LK(b)P bija ieinteresēta radīt sev uzticamu varas balstu Latvijas pilsētās un apriņķos otrās padomju okupācijas un Latvijas

nacionālo partizānu kara apstākļos. Daudzos gadījumos ar ieročiem bruņotie kaujinieki un komandieri pastrādāja kriminālnoziedzumus pret vietējiem iedzīvotājiem Latvijas laukos un mazpilsētās, un ne vienmēr kriminālnodarījumam sekoja adekvāts sods.

Dzintars Ērglis ir veicis 148 padomju represīvo iestāžu arestēto Latvijas Centrālās padomes (LCP) dalībnieku un atbalstītāju (1944–1953) struktūranalīzi. Autors uzsver, ka joprojām pastāv uzskats, ka organizācijā darbojusies tikai šaura politiskā elite, un viens no šā raksta uzdevumiem ir pārbaudīt šo stereotipu. Dz. Ērglis analizē LCP dalībniekus pēc vecuma, tautības, ģimenes stāvokļa, izglītības, dzīvesvietas, dzimšanas vietas, darbavietas, aresta laika, kā arī to, kādas tiesvedības iestādes tiesāja apcietinātos, kādu sodu piesprieda, kad un kur tas notika. Raksta autors uzsver, ka piedāvātā struktūranalīze aptver datus tikai par tiem LCP dalībniekiem un viņu atbalstītājiem, kuri nevēlējās vai nepaspēja atstāt Latviju un tika arestēti, un tā nedod atbildi par pilnīgi visiem LCP dalībniekiem un viņu atbalstītājiem, jo lielākā daļa Otrā pasaules kara beigās nonāca Rietumos un padomju represīvajiem orgāniem nebija aizsniedzama. Dažādu iemeslu dēļ atsevišķi LCP dalībnieki un viņu atbalstītāji netika arestēti arī Latvijā. Struktūranalīze liecina, ka LCP bija "tīra" latviešu organizācija, bet tās atbalstītāju vidū bija arī daži citu tautību pārstāvji. Vairākums arestēto bija vīrieši, tomēr vērā ņemams arī sieviešu īpatsvars šajā nelegālajā pretošanās kustības organizācijā. Sievietes galvenokārt bija sakarnieces un vajāto LCP aktīvistu aktīvas atbalstītājas. Pārsvārā organizācijā darbojās 20–40 gadu veci cilvēki. Samērā augsts bija izglītības līmenis – 80% bija vidējā vai augstākā izglītība, pārsvārā pilsētnieki – galvenokārt rīdzinieki un ventspilnieki. Plašākie aresti notikuši 1945.–1947. gadā, arestētos tiesājuši dažādi kara tribunāli un PSRS VDM Sevišķā apspriede; piesprieštie sodi bija bargi, jo katru trešo apsūdzēto notiesāja uz 25 gadiem ieslodzījumā.

Raitis Ābelnieks un *Aigars Urtāns* pētījuši nacionālās pretošanās kustību un padomju okupācijas varas iestāžu pretdarbību no 1944. gada līdz 50. gadu vidum Bauskas apriņķī/rajonā. Pētījums sastāv no divām daļām – pirmajā daļā aplūkota nacionālā pretošanās kustība, bet otrajā daļā – padomju varas cīņa pret to Bauskas apriņķī/rajonā. Autori uzskaita šādus pretošanās kustības iemeslus: 1) Latvijas valstiskās neatkarības likvidācija 1940. gadā un tai sekojošā komunistu un nacistu okupācijas režīma pretautiskā politika; 2) represijas pret vietējiem iedzīvotājiem, kas sākās uzreiz pēc Sarkanās armijas ienākšanas Bauskas apriņķa teritorijā; 3) ekonomiskā politika – privātīpašuma nacionalizācija, nesamērīgi lieli nodokļi un lauksaimniecības produkcijas nodevas, kā arī piespiedu kolektīvizācija. Laikposmā starp Sarkanās armijas ienākšanu Bauskas apriņķa teritorijā un Otrā pasaules kara beigām pretošanās organizāciju darbība bijusi visai nenozīmīga. To var izskaidrot ar nenoteikto starptautisko situāciju, kad vēl īsti nebija zināms kara iznākums, pastāvēja cerības, ka padomju vara nebūs ilglaicīga. Tādos apstākļos vispareizākais risinājums šķita nogaidīšana. Aktīva nacionālo partizānu cīņa

sākās pēc kara beigām. Pirmā nacionālo partizānu vienība Bauskas apriņķī izveidojās 1944. gada rudenī Taurkalnes pagastā, un turpmākajā laikā nacionālā pretošanās kustība aptvēra visu Bauskas apriņķa teritoriju. Autori uzsver, ka ir grūti novilkt robežu starp nevardarbīgo un bruņoto pretošanos, jo visas apzinātās Bauskas apriņķa/rajona nevardarbīgās pretošanās organizācijas meklēja un arī ieguva ieročus, kā arī dibināja sakarus ar bruņotām partizānu grupām. Dažas organizācijas piedalījušās arī bruņotas cīņas epizodēs. Autori secina, ka nacionālā pretošanās kustība Bauskas apriņķī/rajonā no 1944. gada otrās puses līdz 50. gadu vidum bija sadrumstalota, tai nebija kopējas vadības, lai gan bija vērojami mēģinājumi nodibināt savstarpējos sakarus un padarīt šo kustību vienotāku. Bauskas apriņķī cīņai pret nacionālajiem partizāniem 1945. gada vidū izveidoja štābu. To vadīja Latvijas Komunistiskās (boļševiku) partijas Bauskas apriņķa komitejas 1. sekretārs, un tajā darbojās Bauskas apriņķa izpildkomitejas priekšsēdētājs un valsts drošības institūciju apriņķa daļas vadība, kā arī Bauskas apriņķa iznīcinātāju bataljona komandieris. Līdzīga vadības struktūra vietējā līmenī bija izveidota katrā Bauskas apriņķa/rajona pagastā. Cīņai pret nacionālo pretošanās kustību 1945. gadā nebija manāmu panākumu. Pirmie rezultāti šajā cīņā tika gūti 1946. gadā, kad mainījās valsts drošības spēku cīņas taktika un galvenais uzsvars tika likts uz operatīvās aģentūras izmantošanu. Tajā pašā laikā ir apzināts apmēram 70 dažāda mēroga un apjoma kaujas operāciju, kurās piedalījās ne vien Bauskas apriņķa/rajona valsts drošības spēki, bet arī kaimiņos esošo apriņķu/rajonu drošības spēki un PSRS VDM iekšējā karaspēka daļas. Atsevišķās operācijās Bauskas apriņķa/rajona dienvidu pagastos piedalījās arī Lietuvas PSR teritorijā esošie valsts drošības spēki. Nacionālo partizānu lielākā aktivitāte bija vērojama 1946.–1948. gadā. Savukārt valsts drošības spēki izšķirošos panākumus cīņā pret nacionālo pretošanos guva līdz 1950.–1951. gadam, kad Bauskas apriņķī/rajonā likvidēja gandrīz visas nacionālo partizānu un pretpadomju grupas. Tomēr atsevišķas valsts drošības spēku operācijas pret nacionālo pretošanās kustību notika vēl pat 1953. un 1954. gadā.

Jānis Stradiņš analizē Staļina režīma attieksmi pret Latvijas zinātniekiem un akadēmiskajām aprindām 1944.–1953. gadā. Autors norāda, ka akadēmiskās aprindas Latvijā pēc kara bija ārkārtīgi paretinātas – trimdā bija devies Latvijas akadēmiskās inteliģences vairākums (apmēram 65% Latvijas Universitātes (LU) mācībspēku korpusa sastāva, mazākā mērā – Jelgavas Lauksaimniecības akadēmijas mācībspēki). Veidojās intelektuāls vakuums. Tieši šajā laikā krasi palielinājās zinātnes – īpaši eksakto disciplīnu prestižs un nozīmība PSRS dzīvē, pirmām kārtām sakarā ar militāro tehnoloģiju (kodolieroču un raķešu) izstrādi un PSRS industriālās varenības nodrošināšanu. Izvērsās zinātnisko institūciju veidošana ne tikai PSRS lielajos centros, bet arī savienotajās republikās. PSRS bija tieši ieinteresēta attīstīt zinātni arī anektētajā Baltijā. Baltijas padomju republikām, vietējai komunistiskajai elitei bija noteiktas, kaut arī

ierobežotas, manevra iespējas izmantot republiku "pusvalstiskumu", lai radītu labvēlīgākus apstākļus tieši savu republiku attīstībai, lai tajās veicinātu progresu. Diemžēl šīs iespējas Latvijas vietējie komunisti (lielā mērā iebrucēji no PSRS) izmantoja nepietiekami, bieži vien neatrada kopēju valodu ar akadēmisko eliti, pārāk cieši sekoja komunistiskajām dogmām, nebija elastīgi. Aplūkojamā laikā daudzi Latvijas zinātnieki tika arestēti, deportēti, atlaisti no darba vai mētāti no vienas darbavietas uz citu, pazemoti absurdu "kritikas un paškritikas" kampaņu gaitā u.tml. Radikāli tika pārveidots LU statuss un funkcijas. LU zaudēja savu vienotā (un vienīgā) augstākās izglītības centra statusu. Autors uzsver, ka nopietns "vietējo profesoru" intelektuāls potenciāls 1945. gadā LU bija saglabājies, daudzās nozarēs tas spēja nodrošināt pilnvērtīgu augstāko izglītību un LU pēctecību, īpaši vēl izmantojot iespēju piesaistīt mācībspēkus no vietējiem praktiķiem vai tādiem zinātniekiem, kuru akadēmiskā karjera pirmskara LU bija nereāla. 1944. gadā LVU ienāca arī kreisi noskaņotie inteliģenti, kas atgriezās no frontes vai evakuācijas Krievijā. No Krievijas ieradās latviešu tautības profesori un citi mācībspēki. Šo profesoru skaitā bija gan kompetenti speciālisti savā nozarē, gan arī Staļina īstenotās negatīvās selekcijas pārstāvji, viduvējas, pat zemas kvalifikācijas zinātnieki, ieauguši staļiniskajā ideoloģijā, tāli Eiropas zinātnei. Nereti viņi darbojās kā totalitārisma iedzīvīnātāji Latvijā un krasi mainīja ētisko un tradicionālo gaisotni Latvijas akadēmiskajās aprindās. Īstās "raganu medības" universitātē tomēr sākās 1949. gadā vienlaikus ar izvērstajām represijām pret Latvijas zemniekiem. Politiskā gaisotne bija liberālāka jaundibinātajā Rīgas Medicīnas institūtā un Latvijas Lauksaimniecības akadēmijā. Pētniecības smaguma centrs Padomju Latvijā gandrīz nedalīti tika pārcelts uz 1946. gada februārī dibināto Latvijas PSR Zinātņu akadēmiju. Savā ziņā Zinātņu akadēmija bija arī propagandistisks veidojums, kam bija jāaplicina Padomju Latvijas valstiskums un starptautiski jārāda plašās iespējas, ko Baltijai pavērusi padomju iekārta. Kompartijas funkcionāru un no PSRS vecākajām republikām iesūtīto augstskolu darbinieku sākotnējie centieni "pāraudzināt" veco akadēmisko inteliģenci LVU un LLA lielākoties neizpaudās kā tiešas represijas – atlaišana no darba, arests vai izsūtīšana. Tika izvērstas boļševistiskās kritikas un paškritikas kampaņas. Vecās inteliģences pārstāvjus nostādīja bezizejas situācijā, radīja apstākļus, lai viņi bez ierunām pakļautos kompartijas direktīvām. Aresti pārsvarā bija saistīti vai nu ar līdzdalību nacionālās pretošanās cīņā, vai arī ar personas politisko pagātni, mazāk ar akadēmisko darbību, kaut gan zinātnieku savstarpējās cīņās tika mēģināts iesaistīt drošības iestādes. 1945.–1953. gadā Latvijā tomēr veidojās jauna akadēmiskās inteliģences elite, kas pamazām ieņēma vadošās pozīcijas augstskolās un zinātnē. Jaunā akadēmiskā elite bija samērā dažāda audzināšanas un pārliecības ziņā, neraugoties uz režīma centieniem visiem uzspiest unifikāciju totalitārisma ideoloģijas garā. Kā uzsver J. Stradiņš, Latvijas akadēmiskajā vidē var runāt gan par pēctecību, par tradīciju pārmantojamību,

gan arī par to pārtraukumu. Šajā augsnē vēlāk bija gan iedīgli trešajai atmodai, gan arī konformisms, gan visai mēreni, dozēti kulturāli nacionālās autonomijas centieni. Ne vecākā paaudze, ne arī jaunākā akadēmiskās inteliģences paaudze (ar ļoti retiem izņēmumiem) neiesaistījās atklātās nacionālpatriotiskās aktivitātēs. Dominēja nevis atklāta protesta forma, bet pielāgošanās īstenībai. Aplūkojamā laikposmā maz pētniecības darbu bija saistīts ar PSRS militārās varenības celšanu, kuras veidošanai šis J. Staļina prioritārais atbalsts zinātnei īsteni bija ticis iecerēts. Taču fizikas, mehānikas, ķīmijas un bioloģijas jomā pamazām veidojās priekšnoteikumi gan šādu virzienu iedzīvināšanai Latvijā, gan arī Latvijas zinātnes integrēšanai padomju zinātnē, kas gan notika tikai 50. gadu beigās.

Aldis Bergmanis un *Indulis Zālīte* aplūko Latvijas PSR Valsts drošības komitejas (VDK) lomu padomju totalitārā režīma nostiprināšanā 1965.–1990. gadā, pārsvarā balstoties uz VDK arhīva materiāliem. 20. gadsimta 60.–80. gados Latvijas PSR VDK prioritārās darbības virzieni bija izlūkošana un pretizlūkošana. Ideoloģiskā pretizlūkošana bija vērsta pret Latvijas sabiedrību, un to veica Latvijas PSR VDK 5. daļa. Tā nodrošināja sabiedrības ideoloģisko kontroli. Pret aktīvākajiem režīma pretiniekiem šajā laikā lietoja represijas, tomēr visbiežāk izmantoja profilaksi. Personas, pret kurām izmantoja profilaktēšanas pasākumus, netika apcietinātas, ar tām veica pārrunas un lietoja dažādas represijas, piemēram, atbrīvoja no darba vai izslēdza no augstskolas. Autori norāda, ka visumā līdz 80. gadu vidum Latvijas PSR VDK spēja efektīvi kontrolēt situāciju. Pretestība PSRS totalitārajam režīmam Latvijā laikposmā no 60. gadu vidus līdz 80. gadu vidum bija vājāka nekā Lietuvā un Rietumukrainā. Krievijas intelektuālajos centros Maskavā un Ļeņingradā disidentu kustībā aktīvi iesaistījās inteliģences pārstāvji, bet Latvijas intelektuāļi savu neapmierinātību vairāk izteica kritiskās piezīmēs par pastāvošo iekārtu vai arī centās savos radošajos darbos iekļaut maskētas opozicionāras idejas. Atsevišķās disidentu grupas pārsvarā sastāvēja no bijušiem politiski represētajiem vai arī vienkārša darba darītājiem, mazāk bija inteliģences. Atzīmējama bijušo Latvijas nacionālkomunistu darbība, kas, vīlušies savos jaunības dienu ideālos, protestēja pret Latvijā izvērsto rusifikāciju. Līdz 80. gadu vidum tautas vairākuma attieksme pret okupācijas režīmu bija konformistiska, cilvēki centās piemēroties tālaika apstākļiem. Situācija kardināli mainījās 80. gadu beigās, kad latviešu vairākums jau atklāti sāka atbalstīt politiskās pārmaiņas un Latvijas neatkarības atjaunošanu. VDK vairs nevarēja plaši izmantot represijas, tādēļ kopš 80. gadu vidus specdienests nespēja efektīvi cīnīties pret opozīciju. Autori uzsver, ka VDK rīcībā bija pilnīga informācija par sabiedrībā notiekošajiem procesiem, bet tas nespēja glābt erodējošo impēriju. Tajā pašā laikā VDK darbinieki par PSRS notiekošo dezintegrācijas un varas krīzes procesu iemeslu uzskatīja ārzemju centrus, kas veic ideoloģisko diversiju pret Padomju Savienību. Šī teorētiskā aksioma neļāva drošības dienesta analītiķiem saprast daudznacionālajā impērijā notiekošo procesu dziļāko būtību.

Politiskās pārmaiņas ietekmēja visdažādāko sabiedrības slāņu pārstāvjus. Šķelšanās skāra pat Latvijas PSR VDK, kurā bija gan liberālie pārmaiņu atbalstītāji, gan konservatori – “vienotās, nedalāmās” Padomju Savienības piekritēji. Tas vēl vairāk paātrināja politisko pārmaiņu procesus, jo šķelšanās bija skārusi organizāciju, kurai vajadzēja nodrošināt sabiedrības ideoloģisko kontroli. Nozīmīga bija arī to nomenklatūras pārstāvju nostāja, kas vēlējās nodrošināt evolucionāru Latvijas PSR transformāciju neatkarīgā Latvijas Republikā.

Pētījumu vairākums ievēd aprītē jaunu faktu materiālu vai arī jau zināmajam sniedz svaigu interpretāciju. Būtiski ir arī tas, ka vēsturnieki daudzos gadījumos risina tēmas, kas zinātniskajā literatūrā līdz šim ir maz aplūkotas vai vispār nav risinātas.

Daina Bleiere

**PADOMJU OKUPĀCIJA LATVIJĀ
(1940–1941)**

**SOVIET OCCUPATION IN LATVIA
(1940–1941)**

Aleksandrs Ivanovs

Nacionālā pretošanās Latvijā 20. gadsimta 40.–80. gados Latvijas historiogrāfijā

Ieskats pretošanās kustības vēstures apjēgšanā un izpētē

Nacionālā pretošanās Latvijā divu padomju okupāciju un nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas laikā ir viena no pašām nozīmīgākajām parādībām 20. gadsimta Latvijas vēsturē. Kā atzīmē profesors Henrihs Strods, pretošanās Latvijā *“bija latviešu tautas cīņa pret okupāciju [..], par demokrātiju un brīvu ekonomisku, politisku un garīgu attīstību, par eiropeisko kultūru un tradīcijām [..]”*; pretošanās kustība, it sevišķi otrās padomju okupācijas laikā – 1944.–1991. gadā, “bija unikāls fenomens” ne tikai Latvijā, bet arī visā Eiropā;¹ tā *“sākās pēc 1940. gada 17. jūnija okupācijas un turpinājās līdz 1991. gada augusta pučam, kad Latvija atguva savu neatkarību”*². Tādējādi pretošanās kustības vēstures īpaša izpēte, latviešu un citu Latvijas iedzīvotāju pretošanās fenomena apjēgšana un vispusīga izziņāšana uzskatāma par aktuālu uzdevumu, kas tuvākajā laikā jārisina Latvijas vēstures historiogrāfijā.

Prioritātes pretošanās kustības vēstures izpētē, kā arī galvenie akcenti pretošanās fenomena izziņāšanā vispārējos vilcienos jau iezīmēti mūsdienu Latvijas historiogrāfijā, tādēļ iespējams konstatēt un izdalīt pētāmo vēstures faktu un aspektu loku, kas kopumā rada Latvijas nacionālās pretošanās vēstures kopainu 20. gadsimta 40.–80. gados: Latvijas iedzīvotāju bruņotā, nevardarbīgā, pasīvā un garīgā pretošanās okupāciju varām; tās dažādās formas un izpausmes pirmās padomju okupācijas laikā (1940.–1941. gads), nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas posmā Latvijā (1941.–1945. gads) un otrās padomju okupācijas gados (1944./45. gads – 20. gadsimta 80. gadi). Turklāt šajā kopainā iekļaujas arī Latvijas vēstures atsevišķi aspekti, kas būtu jāpēta nacionālās pretošanās kustības vēstures kontekstā: padomju (sarkano) partizānu darbība nacionālsociālistiskās Vācijas okupētajā Latvijā; kolaboracionisma un kolaborācijas izpausmes gan divu padomju okupāciju laikā, gan arī vācu okupācijas gados; latviešu garīgā dzīve un noskaņojums, viņu uzskatu evolūcija 20. gadsimta 40.–80. gados; citu tautību pārstāvju piedalīšanās pretošanās kustībā. Lai sekmīgi pētītu minētos nacionālās pretošanās kustības vēstures

aspektus un jautājumus, jāievēro arī okupācijas varu politikas specifika, tās izpausmes un realizācijas gaita no 1940. gada līdz 1991. gadam.

Tādējādi var redzēt, ka nacionālās pretošanās kustības vēsture jāuzskata par kompleksas izpētes jomu Latvijas vēstures historiogrāfijas rāmjos. Tāpēc nacionālās pretošanās kustības vēstures jautājumu, aspektu un faktu apzināšana un izpēte nevar būt fragmentāra vai arī ilustratīva. Nacionālās pretošanās kustības vēstures izpētē jābalstās uz skaidrām pieejām, no kurām šo fenomenu iespējams adekvāti izprast, izvērtēt un reprezentēt vēstures pētījumos.

Vispārējā pieeja pretošanās kustības vēstures izpētē ir jau faktiski izstrādāta Latvijas jaunākajā historiogrāfijā. Kodolīgi un izsmeljoši tā formulēta Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada Progresā ziņojumā “Noziegumi pret cilvēci Latvijas teritorijā Padomju Savienības un nacistiskās Vācijas okupācijas laikā no 1940. gada līdz 1956. gadam”: *“Latvija [...] īsā piecu gadu laikā tika okupēta trīsreiz – pirmā to izdarīja Padomju Savienība 1940. gadā, nacionālistiskā Vācija 1941. gadā un atkārtoti Padomju Savienība 1944.–1945. gadā. Piespiestā Latvijas pārveidošana par padomju republiku un nelegālā pievienošana Padomju Savienībai 1940. gadā noveda pie masveida deportācijas 1941. gadā [...] un pie otras masveida deportācijas 1949. gadā, kas bija vēsta pret zemniekiem un nacionālās pretošanās kustības dalībniekiem [...]. Vācu okupācija 1941. gada vasarā, kas pēc briesmīgajiem pirmā padomju okupācijas gada pārdzīvojumiem sākumā lika cerēt uz sava veida “normalizāciju”, ātri vien ieviesa ne visai atšķirīgu cietsirdīgu apspiešanas un izmantošanas politiku. [...] Pēkšņais grūti izcīnītās neatkarības zaudējums, kam sekoja divi teroristiski režīmi, Latvijas iedzīvotājiem radīja smagas un sarežģītas ētiskās problēmas. Šīs problēmas saasināja okupāciju varu manipulācijas ar sabiedrības uzskatiem un nacionālajām jūtām, it sevišķi attiecībā uz piederības un naida jūtām [...] abas okupācijas varas bija sazvērējušās Latvijai atņemt neatkarību (1939. gada 23. augusta Hitlera–Stalīna pakts) un abu varu ilgtermiņa mērķis bija tautas pilnīga pakļaušana.”³*

Tādējādi nacionālās pretošanās kustības vēsture pētāma kā Latvijas okupācijas vēstures sastāvdaļa. Nacionālajā pretestībā visspilgtāk atklājās latviešu tautas garīgā dzīve, noskaņojums, attieksme pret okupāciju režīmiem, tāpēc 20. gadsimta Latvijas vēstures – pirmām kārtām 20. gadsimta latviešu tautas vēstures būtiskākā (varbūt arī galvenā) sastāvdaļa ir nacionālās, respektīvi, latviešu tautas pretošanās kustības vēsture. Tieši šīs vēstures izpēte jāuzskata par prioritāti.

Šai sakarā jāatzīmē, ka līdz pat 2005. gadam Latvijas Vēsturnieku komisijas prioritātēs nacionālās pretošanās kustības vēstures izpēte neieņēma pienācīgu vietu. Minētajā Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada Progresā ziņojumā galvenā uzmanība pievērsta okupāciju režīmu politikai, represijām un to sekām, nevis latviešu tautas un citu Latvijas iedzīvotāju noskaņojumam un attieksmei pret okupāciju varām, pretošanās kustības vēsturei un pretošanās izpausmēm Latvijā 20. gadsimta 40.–80. gados.

Nacionālās pretošanās kustības vēstures izpētes uzdevumi minēti tikai holokausta⁴ un otrās padomju okupācijas vēstures izpētes kontekstā.⁵

Tikai sākot ar 2005. gadu, nacionālās pretošanās kustības vēstures izpēti uzskata par vienu no galvenajiem uzdevumiem Latvijas Vēsturnieku komisijas darbībā. Par to liecina Latvijas Vēsturnieku komisijas, Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta un Latvijas Kara muzeja 2005. gada 7.–8. jūnijā rīkotā starptautiskā konference “Nacionālā pretošanās komunistiskajiem režīmiem Austrumeiropā pēc Otrā pasaules kara”. Taču referentu uzmanības centrā pārsvarā bija tikai viens nacionālās pretošanās kustības vēstures aspekts – Latvijas nacionālo partizānu cīņa un to gaitas pēc Otrā pasaules kara.⁶ Cerams, ka šī konference skaidri iezīmēja pretošanās kustības vēstures kā relatīvi patstāvīgas, pilnvērtīgas un aktuālas pētniecības jomas parādīšanos Latvijas jaunākajā historiogrāfijā.

Par nacionālās pretošanās fenomena apjēgšanas un pretošanās kustības vēstures izpētes aktualitāti liecina arī Latvijas Republikas Valsts prezidentes runās paustās idejas un nacionālās pretošanās fenomena vērtējumi: pretošanās kustībai “*bija viens mērķis – Latvijas valstiskuma atjaunošana. [...] Skrejlapas, slepeni klausītas Rietumu radiopārraides, aizliegtās dziesmas, rokrakstā sagatavotie pagrīdes žurnāli, avīzes un uzsaukumi, Latvijas valsts karoga uzplaiksnījumi karogu mastos – tā bija drosmīgu cilvēku cīņa par savas tautas brīvību.*”⁷

Ievērojot nacionālās pretošanās kustības vēstures izpētes aktualitāti un nacionālās pretošanās fenomena nozīmi, jāatzīst, ka ilgu laiku šī jautājuma aspektiem un problēmām Latvijas historiogrāfijā (Latvijas vēstures pētniecībā) tika pievērsta pavisam maza uzmanība. Kā tiks parādīts šajā rakstā, nacionālā pretošanās netika pētīta kā viena sarežģīta un kompleksa parādība (fenomens): nedaudzi nacionālās pretošanās kustības vēstures fakti, nacionālās pretošanās izpausmes tika apgaismotas dažādu vēstures problēmu un tēmu – Latvijas Republikas neatkarības zaudēšana, padomju un nacionālsociālistiskās Vācijas represijas, deportācijas, genocīds, okupāciju varu politika, valsts drošības resora darbība, okupāciju varu maiņa, rusifikācija, “atkusnis” utt. – ietvaros; bieži vien, okupāciju varām mainoties, nacionālās pretošanās nepārtrauktība un pēctecība netika akcentēta. Taču nevar noliegt, ka pretošanās kustības atsevišķiem aspektiem tika pievērsta liela, varbūt dažreiz pat pārmērīga uzmanība (piemēram, padomju partizānu gaitas Otrā pasaules kara gados, kas pastiprināti pētītas Latvijas padomju historiogrāfijā). Turpretim daudzi citi nacionālās pretošanās kustības vēstures aspekti, formas, izpausmes, nozīmīgi pretošanās kustības vēstures fakti vai nu palika novārtā, tika apgaismoti pavirši, vai arī pat noklusēti un viltoti (Latvijas padomju historiogrāfijā).

Tēzi par nepietiekamu uzmanību nacionālās pretošanās kustības vēsturei Latvijas historiogrāfijā netieši apstiprina arī pētījumi.

Var minēt tikai atsevišķus historiogrāfijas apskatus, kuros pētījumi par nacionālās pretošanās kustības vēsturi Latvijā tika analizēti speciāli.⁸ Šajos apskatos lielāka

uzmanība pievērsta pētījumiem par nacionālo pretošanos Latvijā nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas laikā, kā arī darbiem, kuros aplūkota Latvijas nacionālo partizānu cīņa pret padomju varu pēc Otrā pasaules kara. Bieži vien jaunākajos historiogrāfiskajos pētījumos un apskatos publikācijas par Latvijas nacionālās pretošanās kustības vēsturi raksturotas padomju un nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas vēstures historiogrāfijas kontekstā, kā arī okupāciju režīma represīvās politikas historiogrāfijas rāmjos.⁹

No historiogrāfijas apskatiem var minēt arī padomju laikā tapušos darbus par padomju (sarkano) partizānu kustības vēstures historiogrāfiju.¹⁰ Šajos literatūras apskatos būtiski pārspīlēti padomju historiogrāfijas “panākumi” jautājuma izpētē. Padomju okupācijas laikā Latvijā sagatavotajos historiogrāfijas apskatos pausta ārkārtīgi negatīva attieksme pret latviešu nacionālo pretošanos.¹¹

Visā visumā historiogrāfisko pētījumu apskats rāda, ka nacionālās pretošanās kustības historiogrāfijas izpēte neattīstījās strauji. Savukārt historiogrāfisko pētījumu trūkums liecina par vēstures pētījumu trūkumu pretošanās kustības vēstures izpētes jomā.

Nacionālās pretošanās kustības vēstures apjēgšanu un zinātnisku izpēti kavēja vairāki faktori. Ilgu laiku – līdz pat 20. gadsimta 80. gadu beigām – 90. gadu sākumam – nacionālās pretošanās kustības vēstures historiogrāfijas tapšanā un attīstībā galvenais šķērslis bija padomju okupācija un Latvijas vēstures zinātnes sovietizācija, kādēļ vēstures pētniecības dabiskā gaita Latvijā tika varmācīgi apturēta.¹² Latvijas vēstures padomju koncepcijā nacionālā pretošanās (sevišķi pretošanās padomju režīmam) neiekļāvās, tāpēc Latvijas padomju vēsturnieku darbos šīs kustības vēsture daļēji noklusēta, bet daļēji – viltota.¹³

20. gadsimta 40.–80. gados iespēja brīvi pētīt šo tēmu bija latviešu pētniekiem trimdā, tomēr viņiem nebija pieejami dokumentārie vēstures avoti¹⁴ un citas liecības par nacionālās pretošanās norisi un izpausmēm Latvijā. Tāpēc vēstures jautājumus, kas kopumā veido nacionālās pretošanās fenomenu, viņi raksturoja visai shematiski, atzīmējot tikai spilgtākos nacionālās pretošanās kustības vēstures faktus.¹⁵

Turklāt nacionālās pretošanās pētīšanu trimdas latviešu historiogrāfijā nesekmēja šīs parādības politiskā un ideoloģiskā aktualitāte,¹⁶ kā arī pretošanās kustības neskaidrās, miglainās perspektīvas: līdz 20. gadsimta 80. gadu otrajai pusei pašās optimistiskākajās prognozēs Rietumu pētnieki (gan latviešu pētnieki trimdā, gan arī Rietumu sovietologi un vēsturnieki) rakstīja nevis par Latvijas valsts neatkarības atgūšanu kā reālu un visai tuvu perspektīvu, bet par iespējamo “autonomiju” Padomju Savienības ietvaros.¹⁷ Tādēļ nevarēja pienācīgi novērtēt nacionālās pretošanās kustības Latvijā vēsturisko nozīmi, uzskatīt pretošanos par vienu no pašām svarīgākajām parādībām 20. gadsimta Latvijas vēsturē.

Tādējādi nacionālās pretošanās kustības vēstures izpētē līdz Latvijas valsts neatkarības atgūšanai 1991. gadā trūka adekvātas, īstas mērauklas nacionālās pretošanās fenomena vispusīgai apjēgšanai; nebija arī iespējams nacionālās pretošanās kustības vēsturi

analizēt kā vienu veselumu, tajā ielūkojoties retrospektīvi, caur laika prizmu, jo nacionālā pretošanās bija tālaika Latvijas politiskās, sabiedriskās un garīgās realitātes sastāvdaļa, bet nepaspēja kļūt par “tīri vēsturisko, akadēmisko” problēmu. Tāpēc tikai pēc Latvijas valsts neatkarības atgūšanas radās iespēja noteikt nacionālās pretošanās vietu 20. gadsimta Latvijas vēsturē un vispusīgi, adekvāti novērtēt šīs kustības vēsturisko nozīmi.¹⁸

Latvijas nacionālās pretošanās izpētes gaitā kopš 20. gadsimta 40.–50. gadiem uzkrāts samērā plašs historiogrāfiskais materiāls. Tā nozīmīgāko sastāvdaļu veido trimdas latviešu vēsturnieku darbi, kā arī jaunākās publikācijas, kas sagatavotas un nāca klajā Latvijā pēc Latvijas valsts neatkarības atgūšanas. Kā nozīmīgākās publikācijas jāmin vēstures avotu krājumi,¹⁹ zinātniski pētījumi (monogrāfijas, raksti, konferenču materiāli, tēzes utt.) un populārzinātniskas apceres,²⁰ kurās šī tēma tiek *speciāli* aplūkota un analizēta. Nacionālās pretošanās kustības vēstures atsevišķi fakti atspoguļoti arī darbos, kuru autori pievēršas citiem padomju okupācijas vēstures aspektiem vai arī aptver okupāciju vēstures jautājumu plašāku loku.²¹

No uzkrātā historiogrāfiskā materiāla, kā arī nacionālās pretošanās kustības vēstures izpētes dinamikas nevar konstatēt kaut kādu redzamu progresu šajā Latvijas vēstures zinātnes jomā. Kā jau atzīmēts, nacionālās pretošanās kustības vēstures izpēti joprojām nevar uzskatīt par atsevišķu virzienu Latvijas vēstures pētniecībā, jo vēsturnieku pētījumos lielākā uzmanība pievērsta cilvēku zaudējumiem un okupāciju režīma noziegumiem, nevis pretošanās kustībai.

Lai sekmētu tēmas “Nacionālā pretošanās Latvijā 20. gadsimta 40.–80. gados Latvijas historiogrāfijā” tālāko izpēti un nacionālās pretošanās kustības vēstures kā atsevišķa pētniecības virziena veidošanos un nostiprināšanos Latvijas jaunākajā historiogrāfijā, ir nobriedusi nepieciešamība aplūkot visu uzkrāto historiogrāfisko materiālu, kurā šī tēma ir tā vai citādi atspoguļota (vai skarta).²² Šī raksta ierobežotā apjoma dēļ vēsturnieku atziņas, konkrētu nacionālās pretošanās kustības vēstures faktu pētīšanas un interpretēšanas specifika tiek raksturota tikai vispārējos vilcienos. Šāda pieeja tēmai dod iespēju konstatēt gan dažus panākumus, gan “robus” (tukšumus) problēmas izpētē, atklāt nozīmīgākās tendences nacionālās pretošanās kustības vēstures jautājumu risināšanā un izdalīt aprobētās un verificētās pieejas pretošanās kustības vēstures historiogrāfijā, kas var būt izmantojamas vēstures pētniecībā turpmāk.

Galvenā uzmanība šajā rakstā pievērsta nacionālās pretošanās izpētes teorētiskām un konceptuālām pieejām, kas izveidotas, pamatotas un izmēģinātas dažādos virzienos Latvijas historiogrāfijā: latviešu historiogrāfijā trimdā, Latvijas jaunākajā historiogrāfijā, Latvijas padomju historiogrāfijā. Taču uzmanības centrā ir trimdas latviešu historiogrāfija un Latvijas jaunākā historiogrāfija, kas pārstāv “maģistrālo” virzienu problēmas izpētē, tā iegūstot adekvātu mērauklu citu historiogrāfisko virzienu vērtēšanai un raksturošanai.

Rakstā raksturotas arī Rietumu sovetoģijā, politoloģijā un historiogrāfijā izstrādātās teorētiskās konstrukcijas un pamatotās un apobētās pieejas pretošanās kustības vēstures un nacionālās pretošanās fenomena Latvijā (bieži vien visā Baltijā) izpētē. Lai gan šis historiogrāfiskais virziens formāli ir ārpus raksta robežām, Rietumu sovetoģu, politoloģu un vēsturnieku pamatotās pieejas tēmai ietekmēja arī latviešu vēsturniekus trimdā, tāpēc tās it kā netieši iekļaujas Latvijā historiogrāfijā par nacionālo pretošanos.

Latvijas padomju historiogrāfijas atziņas un pieejas raksturotas, lai vispusīgi atveidotu tēmas izpētes kopainu. Jāatzīmē, ka Latvijas padomju historiogrāfijas atziņas, kas lielākoties jau pilnīgi zaudējušas zinātnisko aktualitāti, ignorēt nevar, jo mūsdienās aiz Latvijas robežām atsevišķi padomju historiogrāfijas šabloni joprojām ir vēstures zinātnes aktīvajā apritē.²³

Pētāmā historiogrāfiskā materiāla iedalīšana trijās nodaļās – “Nacionālā pretošanās kustība Latvijā Latvijas padomju historiogrāfijā ..”; “Nacionālās pretošanās kustības vēstures izpēte trimdas latviešu historiogrāfijā un Rietumu sovetoģijā ..”; “Nacionālās pretošanās izpēte Latvijas jaunākajā historiogrāfijā ..” – parāda, no vienas puses, nacionālās pretošanās kustības vēstures izpētes līmeni, kurš sasniegts katras historiogrāfiskās tradīcijas ietvaros, un, no otras puses, akcentus, vērtējumus un tēmas pētīšanas ievirzi, ko nosacīja ideoloģiskās, politiskās un nacionālās prioritātes. Šai sakarā jāatzīmē, ka gan nacionālās pretošanās kustības vēstures faktu atlasī pētījumos un šo faktu interpretēšanas ievirzi un saturu, gan nacionālās pretošanās fenomena vispārīgu vērtējumu, gan konkrētu teorētisku pieeju izvēli, pētot pretošanās kustības vēsturi, nosaka pētījumu konceptuālie rāmji, kuros nacionālās pretošanās kustības vēsture tiek aplūkota. Būtībā šie konceptuālie rāmji apzīmē atšķirīgus vēsturiskus kontekstus, kuros nacionālās pretošanās kustības vēstures fakti un tās izpausmes tiek iekļautas.

Kopumā var izdalīt divus – Latvijas sovetoģizācijas (Latvijas padomju historiogrāfijā – sociālisma celtniecība) un Latvijas okupācijas kontekstus, kas prasa un pat nosaka dažādu, atšķirīgu Latvijas nacionālās pretošanās aspektu (kustības mērķi, uzdevumi, izpausmes) aktualizēšanu un dziļāku izpēti. Turklāt no izpētes konteksta ir tieši atkarīga nacionālās pretošanās fenomena vērtēšana, tā nozīmes interpretācija 20. gadsimta Latvijas vēsturē.

Nacionālās pretošanās kustība Latvijā Latvijas padomju historiogrāfijā (20. gadsimta 40.–80. gadi)

Sovetoģizācijas konteksts nacionālās pretošanās kustības vēstures faktu un izpausmju tēlošanā un interpretēšanā “tīrā” veidā parādās tikai Latvijas padomju historiogrāfijā.

Nevar noliegt, ka tā ir zināma modernizācija, ja padomju historiogrāfijas eifēmismu – “sociālistiskā revolūcija”, “sociālisma celtniecība”, “buržuāzisko nacionālistu prettautiskā

darbība” (vai arī – “reakcionāro spēku nikna pretošanās padomju varai”), “cīņa pret šķiras (vai arī – padomju varas) ienaidniekiem” u.c.²⁴ – vietā tiek lietota terminoloģija, kura tieši norāda uz šo jēdzienu reālu saturu: “Latvijas okupācija un iekļaušana Padomju Savienībā”, “sovetizācija”, “nacionālā pretošanās kustība”, “padomju režīma represijas pret nacionālās pretošanās kustības dalībniekiem” utt. Taču, pētot un vērtējot Latvijas padomju historiogrāfiju, adekvāta (respektīvi, pareiza) terminoloģija precīzāk un skaidrāk atklāj šī historiogrāfiskā virziena pieeju specifiku un atziņu saturu, parāda starpību starp padomju vēstures zinātnes shematiskajiem priekšstatiem un reālu vēstures procesa saturu, tādējādi, konstatējot noklusējumus un atspēkojot tiešus un netiešus viltojumus, kas sastopami padomju historiogrāfijā.

Latvijas pretošanās kustības vēsturi padomju vēsturnieki tēloja, balstoties uz sociālistiskās revolūcijas koncepciju.²⁵ Tā bija shematiska, spekulatīva un abstrakta, balstījās uz ideoloģiskiem šabloniem un politizētiem spriedumiem.²⁶ Pielāgojot šo koncepciju vēsturiskajai realitātei Latvijā, vēstures fakti tika vienmēr pielāgoti shēmai, tāpēc tiem patstāvīgas nozīmes vēstures rekonstrukcijā nebija.

Latvijas padomju historiogrāfijā sociālistiskās revolūcijas koncepcijai bija svarīga loma. Tā faktiski attaisnoja pirmo padomju okupāciju 1940. gadā un otro 1944./1945. gadā,²⁷ interpretējot šo faktu kā latviešu tautas brīvu izvēli: “[...] *līdz ar padomju varas atjaunošanu 1940. g. Latvijas darbaļaužu masas, kas tiecās pēc brālīgas sadarbības un draudzības ar krievu tautu [...], bija piepildījušas savus sapņus un cerības*”.²⁸ Tai pašā laikā sociālistiskās revolūcijas koncepcija tieši nosacīja sovetizācijas konteksta izvēli nacionālās pretošanās apgaismošanā. Padomju historiogrāfijā šis konteksts parādās kā “cīņa par sociālisma uzvaru” un “sociālisma celtniecība”.²⁹

Teorētiski sociālisma celtniecība uzskatāma par sociālistiskās revolūcijas koncepcijas turpinājumu. Tāpat kā sociālistiskās revolūcijas koncepciju, arī sociālisma celtniecības koncepciju mehāniski aizguva no PSRS historiogrāfijas. Pēc tās parauga Latvijas padomju historiogrāfijā sociālisma celtniecība (respektīvi, Latvijas sovetizācija 1940.–1941. gadā un no 1944. gada) tika pētīta trijās jomās – kā “sociālistiskā industrializācija”, “kolektīvizācija” un “kultūras revolūcija”.³⁰

Sociālistiskās revolūcijas un sociālisma celtniecības koncepciju svarīga sastāvdaļa bija spriedumi par “buržuāzisko nacionālistu, kā arī citu šķiras ienaidnieku prettautisko darbību”, par šķiru cīņu sociālistiskās revolūcijas un sociālisma celtniecības posmā. Saskaņā ar padomju historiogrāfijas teorētiskajiem (metodoloģiskajiem) šabloniem sociālistiskie pārveidojumi neizbēgami izraisot šķiras ienaidnieku niknu pretošanos, tāpēc šķiru cīņa un pilsoņu karš (respektīvi, nacionālā pretošanās) esot likumsakarīgas parādības. Šķiru cīņas un pilsoņu kara pazīmes padomju vēsturnieki meklēja 1940.–1941. gadā un pēckara Latvijā, kā arī Otrā pasaules kara (padomju historiogrāfijā – Lielais Tēvijas karš) gados.³¹

Tēzes par šķiru cīņu un buržuāzisko nacionālistu, šķiras ienaidnieku prettautisko darbību tieši attaisnoja padomju varas represīvo politiku pret latviešu tautu,³² pirmām kārtām pret nacionālās pretošanās kustības aktīviem dalībniekiem. Tai pašā laikā šķiras ienaidnieku prettautiskā darbība atradās it kā nomaļus no sociālisma celtniecības maģistrālā ceļa, tāpēc nacionālās pretošanās kustības vēstures aspektu apgaismošana nebija prioritāte Latvijas padomju historiogrāfijā – tikai nedaudzos pētījumos šī tēma tika aplūkota speciāli.³³

Īpašu pētījumu par šķiru cīņu trūkumu nosacīja arī sociālisma celtniecības historiogrāfijas propagandiskā ievirze: šķiru cīņas faktu akcentēšana diez vai varēja radīt latviešos labu iespaidu un veidot padomju režīma pozitīvu tēlu. Tāpēc Latvijas padomju historiogrāfijā ir pavisam niecīgs faktu klāsts par nacionālo opozīciju un pretošanos Latvijā sovetizācijas posmā. Gandrīz pilnīgi tika noklusēti nacionālās pretošanās fakti un izpausmes Latvijā 20. gadsimta 50.–70. gados: garīgā pretošanās, disidentu kustība, dažādu pretpadomju organizāciju darbība utt.

Tikai atsevišķi šķiru cīņas fakti tika neskaidri pieminēti pēckara sovetizācijas uzdevumu – kolektivizācijas, nacionalizācijas, industrializācijas, “kultūras revolūcijas” – risināšanas kontekstā: *“Kulaki pretojās kolhozu celtniecībai republikā, organizēja pretpadomju aģitāciju pret kolhozu iekārtu, iestājās bruņotās buržuāziski nacionālistiskās bandās, kuras darbojās pret kolhozu iekārtas organizētājiem un zemnieku masām, kas stājās kolhozos.”*³⁴ Par to, ka šādu pieeju šķiru cīņas apgaismošanā var uzskatīt par tipisku, liecina šo stereotipu atkārtojumi dažādos pētījumos: *“Buržuāziskie nacionālisti, visāda veida vācu fašistu atbalstītāji un līdzskrējēji kopēji organizēja bruņotas bandas. Šos bandītus atbalstīja arī budži. Eksploatatoru šķiras paliekas izdarīja daudzus sabotāžas aktus [...]”*³⁵ Bieži vien pretošanos (piemēram, nacionālo partizānu karš) uzskatīja par Otrā pasaules kara un vācu okupācijas sekām: *“[...] vācu fašistiskie okupanti [...] bija atstājuši daudz speciāli atlasītu un sagatavotu teroristu un diversantu bandu [...], kas, slēpdamās aiz “nacionālo partizānu” un “mežabrāļu” izkārtņes, ap sevi pulcēja hitleriešu līdzskrējējus un pakalpiņus [...]. Budži bija šo bruņoto nacionālistu bandu sociālais pamatbalsts un rezerve.”*³⁶

Lai gan Latvijas padomju historiogrāfijas skatījumā šķiru cīņa un tādējādi arī padomju varas represīvā politika pret šķiras ienaidniekiem bijušas likumsakarīgas pārādības sociālisma celtniecības posmā, tomēr nacionālās pretošanās apspiešana (tāpat kā šķiru cīņas izpausmes) tika pieminēta retos gadījumos un tikai vispārējos vilcienos, aprobežojoties ar vispārējām, nenoteiktām frāzēm: *“[...] padomju vara bija spiesta daļu budžu u.c. naidīgu elementus izolēt”*³⁷; *“[...] daļu no budžiem un citiem pretpadomju elementiem uz laiku pārvietoja ārpus republikas teritorijas”*³⁸; *“Šī kulaku daļa uz laiku tika izsūtīta no republikas”*³⁹ u.tml.

Atšķirībā no sovetizācijas posma pretošanās kustībai Latvijā nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas laikā – gan padomju partizāniem, gan arī nacionālajai opozīcijai un

nacionālajiem partizāniem (padomju historiogrāfijā – buržuāziskie nacionālisti) – tika pievērsta samērā liela uzmanība acīmredzot tāpēc, ka Otrā pasaules kara vēsture drīz pēc kara beigām kļuva ārkārtīgi mitoloģizēta un veidoja padomju ideoloģiskā un historiogrāfiskā mīta neatņemamu sastāvdaļu.⁴⁰

Latviešu tautas cīņa pret vācu okupantiem bija jāattēlo kā cīņa par padomju varu, jo “[...] lielās uzvaras rezultātā latviešu tauta atbrīvojās no fašistisko okupantu jūga, kas nozīmēja galīgu uzvaru ilgstošajā cīņā par Padomju varu”.⁴¹ Lai to panāktu, Latvijas padomju historiogrāfijā sevišķi uzsvēra Latvijas iedzīvotāju piedalīšanos Latvijas teritorijas atbrīvošanā padomju karaspēka pusē,⁴² latviešu cīņu 130. latviešu strēlnieku korpusā un padomju partizānu vienībās,⁴³ latviešu varoņdarbus cīņā pret vāciešiem.⁴⁴

Karadarbības un latviešu tautas cīņas aprakstīšanā konstatējama zināma idealizācija, kā arī noklusējumi: apkopojošos apskatos un pārskata monogrāfijās parasti netika uzsvērts, ka padomju (sarkano) partizānu vienības veidoja padomju militārā pavēlniecība un Komunistiskās partijas vadība (taču jāatzīmē, ka pilnīgi noklusēt šo faktu neizdevās⁴⁵); netika precīzi raksturots padomju partizānu vienību nacionālais sastāvs, tādējādi mērķtiecīgi tika radīts iespaids, ka tās bijušas tieši latviešu partizānu vienības; sevišķi akcentēja padomju partizānu panākumus utt. Aplūkojot latviešu piedalīšanos cīņā pret vāciešiem PSRS pusē, Latvijas padomju historiogrāfija parasti izmantoja ilustratīvo metodi – minēja atsevišķus, parasti nedaudzus faktus, bet aprakstiem trūka reprezentabluma.

“Latvijas atbrīvošanas” un latviešu tautas cīņas par “padomju varas atjaunošanu” idealizēto ainu daļēji grāva notikumi, kurus pilnīgi noklusēt nebija iespējams: latviešu cīņa pret padomju varu, piedalīšanās kārtības sargu vienībās, Latviešu ieroču SS brīvprātīgo leģionā, tā sauktajā Arāja komandā, no vienas puses, un nacionālo partizānu vienībās, nacionālajā pagrīdē, no otras puses. Minēto vienību dalībniekus nediferencējot padomju historiogrāfija pieskaitīja padomju varas (šķiras) ienaidniekiem⁴⁶ un sauca vai nu par hitleriešu līdzskrējējiem, vai arī par buržuāziskajiem nacionālistiem, bet buržuāzisko nacionālistu ideoloģijas atmaskošanai veltīja speciālas publikācijas.⁴⁷ Izņemot šīs publikācijas, padomju historiogrāfija hitleriešu līdzskrējēju un buržuāzisko nacionālistu darbības tēlošanā parasti aprobežojās ar vispārējām frāzēm un ideoloģiskiem vērtējumiem (šabloniem), neminot konkrētus faktus un neatsaucoties uz vēstures avotiem. Šie nenoteiktie minējumi izkaisīti publikāciju lappusēs un ir tuvu atklātai propagandai: “*Par padomju karaspēka ienākšanu Latvijas PSR teritorijā nepriecājās vienīgi hitleriešu līdzskrējēji. Gatavodamies bēgt kopā ar atkāpjošos vācu fašistisko karaspēku, viņi iebaidīja iedzīvotājus, izvērsa naidpilnu pretpadomju aģitāciju (utt.)*.”⁴⁸

Latvijas padomju historiogrāfijā tāda konceptuālā pieeja un šāds konteksts nacionālās pretošanās faktu atlasē, tēlošanā un interpretēšanā saglabājās līdz pat 20. gadsimta 80. gadu beigām. Vēl 1988. gadā – padomju historiogrāfijas pagrimuma laikā –

mēģinājumi atteikties no šīs pieejas bija visai nedroši, bet ar nacionālās pretošanās faktiem joprojām mēģināja attaisnot padomju režīma represīvo politiku: *“Kurs uz cīņu ar kulakiem, kas principā bija pareizs un vēsturiski pamatots, tika traktēts tik plaši, ka tas skāra arī ievērojamu vidējās zemniecības daļu.”*⁴⁹

Redzams, ka Latvijas padomju historiogrāfijā tika izstrādāta un aprobēta specifiska “tehnoloģija” nacionālās pretošanās kustības vēstures tēlošanā. Šo tehnoloģiju veido viltošanas paņēmieni un metožu komplekss. Par galveno paņēmieni var uzskatīt vēstures faktu noklusēšanu un materiāla aizvietošanu ar ideoloģiskiem šabloniem un politiskiem vērtējumiem. Sevišķi spilgti šī padomju historiogrāfijas iezīme atklājas pētījumu valodā, kurā noteicoša loma ir eifēmismiem, bet galvenie jēdzieni – “šķiru cīņa”, “šķiras ienaidnieki”, “prettautiska darbība”, “buržuāziskie nacionālisti” u.tml. Tādējādi vēstures avotu liecībām vairs nebija noteicošā nozīme vēstures rekonstrukcijā.⁵⁰ Par atsevišķu paņēmieni var uzskatīt mēģinājumus izvairīties no noteiktības un konkrētības vēstures notikumu attēlošanā: pētījumos dominē nenoteikta informācija, bet informācijas avoti parasti netiek minēti. Bieži vien pat vēstures fakti netiek lokalizēti: *“Jaunā kolhozu zemniecība aizvien noteiktāk sāka prasīt, lai padomju vara sper noteiktus soļus bandītisma apkarošanā.”*⁵¹ Šī viltošanas paņēmiena dēļ nevar pārbaudīt vēstures faktu drošumu un ticamību.

Ieskats nacionālās pretošanās kustības vēstures versijā, kura izveidota Latvijas padomju historiogrāfijā, rāda, ka Latvijas vēsturniekiem uzspiestie šabloni, kā arī ideoloģiskās prasības bija iemesls tam, ka Latvijas padomju historiogrāfijā nacionālās pretošanās kustības vēsture tika attēlota shematiski un fragmentāri. Tā tika radīta Latvijas nacionālās pretošanās pilnīgi izkropļotā un nedrošā versija. Šādu padomju historiogrāfijas atziņu specifiku nosacīja ne tikai ideoloģiskās prasības, bet arī pretošanās faktu reprezentācijas konteksts, kas prasīja šo faktu iekļaušanu noteiktos – sociālistiskās revolūcijas un sociālisma celtniecības konceptuālajos rāmjos.

Nacionālās pretošanās kustības vēstures izpēte trimdas latviešu historiogrāfijā un Rietumu sovetoģijā (20. gadsimta 40. gadu otrā puse – 80. gadu beigās)

20. gadsimta 40.–80. gados atšķirībā no Latvijas padomju historiogrāfijas Rietumu historiogrāfijas un sovetoģijas, kā arī trimdas latviešu historiogrāfijas uzmanības centrā vienmēr atradās latviešu tautas pretošanās padomju režīmam. Turpretim latviešu cīņai pret nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas režīmu Rietumu vēsturnieki un latviešu pētnieki trimdā pievērsa samērā mazu uzmanību.⁵² Acīmredzot pētāmo jautājumu izvēli daļēji nosacīja ideoloģiskās un politiskās prioritātes: par aktuālu uzdevumu Latvijas vēstures pētnieki Rietumos uzskatīja cīņu pret padomju ideoloģiju,⁵³ cita starpā – pret marksistiskās (padomju) historiogrāfijas viltojumiem un noklusējumiem.

Tā kā Rietumu sovetoļu un vēsturnieku darbos latviešu nacionālās pretošanās kustības vēsture tika pētīta lielākoties Latvijas sovietizācijas kontekstā, rodas jautājums: cik pilnvērtīgi un vispusīgi var pētīt nacionālo pretošanos Latvijā, ja tā tiek aplūkota un interpretēta kā latviešu tautas reakcija uz sovietizāciju un rusifikāciju, bet sovietizācijas kontekstu vērtē un atveido precīzi – bez viltojumiem un noklusējumiem, kā padomju režīma pasākumu kopumu, kura mērķis bija Latvijas totāla integrācija Padomju Savienībā.⁵⁴ Atbildi uz jautājumu dod Rietumu zinātnieku – sovetoļu, politoļu un vēsturnieku pētījumi, daļēji arī latviešu historiogrāfija trimdā.

Šai sakarā jāatzīmē, ka 20. gadsimta 40. gadu otrajā pusē – 80. gados aiz Latvijas robežām klajā nākušajos pētījumos un populārās apcerēs nacionālā pretošanās netika aplūkota tikai un vienīgi sovietizācijas kontekstā: vienmēr tika ņemts vērā (bieži vien pat akcentēts) arī Latvijas okupācijas fakts, tādējādi nacionālās pretošanās izpausmes un notikumus faktiski vienlaikus iekļāva sovietizācijas un okupācijas kontekstā. Turklāt vienmēr var droši noteikt, kuru no šiem diviem kontekstiem pētnieki uzskatīja par galveno, sistēmveidojošu nacionālās pretošanās kustības vēstures izpētē. Vispārējos vilcienos vērtējot zinātnieku pieejas, ir pamats apgalvojumam, ka latviešu pētnieki trimdā priekšroku parasti deva okupācijas kontekstam, turpretim Rietumu zinātnieki – sovietizācijas kontekstam. Turklāt jāievēro, ka trimdas latviešu pētnieku pieeja zināmā mērā ietekmēja Rietumu historiogrāfiju un sovetoļģiju un otrādi. Tāpēc arī latviešu pētnieku trimdā sarakstītajos darbos nacionālā pretošanās tikai retos gadījumos (lielākoties publicistikā) aplūkota vienīgi padomju okupācijas kontekstā.

Rietumu historiogrāfijas un sovetoļģijas, kā arī trimdas latviešu historiogrāfijas uzkrātā pieredze latviešu nacionālās pretošanās kustības vēstures izpētē liecina, ka, izvēloties sovietizācijas kontekstu, nav iespējams latviešu nacionālās pretošanās fenomenu adekvāti apjēgt un novērtēt, jo latviešu tautas nemitīgā cīņa par nacionālo atbrīvošanos un neatkarību (tā sākās ar pirmo padomju okupāciju, turpinājās Otrā pasaules kara gados vācu okupētajā Latvijā, pēc tam otrās padomju okupācijas laikā) it kā “sadrūp”, sadalās fragmentos, kas savā starpā nav organiski saistīti. Rezultātā Rietumu vēsturnieku un sovetoļu darbos, daļēji arī trimdas latviešu historiogrāfijā daži latviešu nacionālās pretošanās kustības vēstures aspekti – vispirms latviešu pretošanās nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas varai – paliek novārtā, jo sovietizācijas rāmjos tie neiekļaujas.

Taču arī padomju okupācijas posma ietvaros dažus svarīgus nacionālās pretošanās aspektus nav iespējams pētīt tikai (vai lielākoties) sovietizācijas kontekstā. Pirmām kārtām tas attiecas uz nacionālo bruņoto pretošanos Otrā pasaules kara beigu posmā un pirmajos pēckara gados: gan latviešu historiogrāfijā, gan arī Rietumu historiogrāfijā Latvijas nacionālo partizānu karš parādīts kā nacionālās atbrīvošanās karš, vērst pret padomju okupāciju, un tā mērķis bija Latvijas valsts neatkarības atgūšana.⁵⁵ Tikai retos gadījumos pētnieki atzīmēja, ka bruņotās pretošanās ideoloģijā konstatējamas kā

nacionālās atbrīvošanās tieksmes, tā arī “sociālie” motīvi⁵⁶: *“Latviešu partizānu kustības ideoloģija parāda zināmu duālismu, jo šī kustība bija vērsta gan pret padomju režīmu, gan arī pret rusifikāciju.”*⁵⁷ Taču pētījumos vienmēr uzsvēra nacionālās atbrīvošanās aspektu, turpretim sociālie motīvi bieži vien pat netika pieminēti. Šai sakarā atzīmēsim, ka visumā trimdas latviešu historiogrāfijā un Rietumu sovetoģijā pēckara bruņotās pretošanās kustības vēsture apgaismota diezgan fragmentāri,⁵⁸ dažas atziņas ir visai apšaubāmas, pašsaprotamu iemeslu dēļ (Latvijas arhīvu nepieejamība u.c.) vēstures avotu bāze pētījumos ir visai ierobežota.

Atšķirībā no pēckara nacionālās bruņotās pretošanās turpmākie posmi šīs kustības vēsturē, kā arī pretošanās kustības citas izpausmes labāk iekļaujas sovietizācijas kontekstā; varbūt tieši tāpēc šis konteksts kļuva sevišķi pieprasīts Rietumu historiogrāfijā un daļēji arī trimdas latviešu pētnieku sacerējumos.

Uz šo izpētes kontekstu tieši norāda teorētiskie rāmji, kuru ietvaros nacionālā pretošanās Latvijā 20. gadsimta 50.–80. gados tika pētīta Rietumu sovetoģu un trimdas latviešu vēsturnieku darbos. Savukārt (vēlreiz atzīmēsim) teorētiskā pieeja bija atkarīga no sovietizācijas konteksta, jo teorētisko meklējumu mērķis bija reālistiski izskaidrot garīgās un daļēji arī pasīvās pretošanās – latviešu tautas (un citu Baltijas tautu) noraidošā attieksme pret padomju režīmu – saglabāšanos sovietizācijas šķietamu panākumu apstākļos, ievērojot, ka perspektīvā ar šo panākumu palīdzību bija jānodrošina gan Latvijas sabiedrības pilnīga, absolūta integrācija padomju sistēmā (sabiedrībā), gan arī latviešu tautas konformisms. Šo acīmredzamo pretrunu starp sovietizācijas straujo norisi, no vienas puses, un pretošanās izpausmju pastāvēšanu un pat attīstību, no otras puses, mēģināja izskaidrot ar modernizācijas teorijas palīdzību.⁵⁹

Modernizācijas teorijas izvēli pretošanās kustības vēstures pētīšanai nosacīja vispirms tās elastīgums, kā arī iespēja transformēties, pielāgojoties konkrētam vēstures materiālam – vēstures avotu liecībām un vēstures faktiem. Vispārējos vilcienos modernizācijas teorijas saturu var raksturot šādi: mūsdienu laikmets (respektīvi, 20. gadsimta 60.–80. gadi) ir “tradicionālo sabiedrību” modernizācijas un transformācijas posms, bet modernizācijas rezultātā top “modernās sabiedrības”, kas balstās uz kopējām vērtībām un būtībā ir vienveidīgas (homogēnas), tas prasa arī nacionālo valstu zināmu unifikāciju pasaules mērogā.

Pielāgojot modernizācijas teoriju padomju sabiedrības, nacionālo attiecību un padomju nacionālās politikas (arī Baltijas valstīs) izpētei, termins “modernizācija” kļuva par eifēmismu, kurš aizvietoja citu terminu – “sovietizācija”, jo modernizācijas mērķis ir nekrievu tautu *“integrēšana padomju sabiedrībā, vienādojot šo tautu sociāli ekonomiskās attīstības līmeņus”*⁶⁰. Par to liecina arī modernizācijas rādītāju izvēle. Starp nozīmīgākajiem rādītājiem min izglītības līmeni, piederību PSKP, labu krievu valodas prasmi, rūpniecības attīstības līmeni, pilsētu iedzīvotāju īpatsvaru republikā utt.⁶¹ Pēc

šiem rādītājiem modernizācijas procesi tika kvantitatīvi raksturoti, lai parādītu modernizācijas (respektīvi, sovetizācijas) panākumus dažādās PSRS republikās.

Taču sovetizācijas procesu Latvijā un citās Baltijas valstīs konkrēta izpēte atklāja modernizācijas pretrunīgās, pat negaidītās sekas: lai gan padomju režīms mērķtiecīgi mēģināja pilnīgi integrēt latviešus, lietuviešus un igauņus padomju sabiedrībā, nacionālā opozīcija (respektīvi, garīgā pretošanās) pret padomju varu palika un pat pieauga; tieksme atgūt nacionālo neatkarību netika pārvarēta; nacionālā pašapziņa strauji attīstījās, par spīti padomju nacionālajai politikai. Tāpēc bija jāpielāgo modernizācijas teorija situācijai Latvijā un citās Baltijas valstīs,⁶² jākorrigē pati teorija un jārevidē teorijas pamatziņa, ka modernizācija tieši ved uz nacionālās identitātes zaudēšanu, kas bija padomju režīma mērķis.⁶³

Tāpēc tika atzīts, ka Latvijā (un visā Baltijā kopumā), par spīti modernizācijas procesiem, nacionālā neapmierinātība ir saglabājusies un dažreiz pat kļuva arvien stiprāka.⁶⁴ Tādēļ daži pētnieki apšaubīja modernizācijas teoriju kā tādu: sovetizācijas politika Baltijā cietusi neveiksmi, jo Baltijas tautas netika integrētas padomju sabiedrībā šo tautu noturīgās etnentalitātes dēļ.⁶⁵ Galu galā modernizācijas teorija kļuva visai pretrunīga: no vienas puses, modernizācija sekmē integrācijas un asimilācijas procesu, no otras puses, tā vienlaikus sekmē arī nacionālās pašapziņas attīstību.⁶⁶ Dažos pētījumos tika aplūkots arī modernizācijas iedarbības uz nacionālo pašapziņu “mehānisms”, starp citu, arī Baltijas tautu modernizācijas (sovetizācijas) gadījumā.⁶⁷

Kopumā modernizācijas teorija ir ne tikai pretrunīga, bet arī abstrakta un pat spekulatīva: to pamatoja, balstoties uz apsvērumiem par padomju režīma pastāvēšanas ilgstošo perspektīvu, tāpēc pat nepieļāva domu, ka Latvijas valsts neatkarības atgūšana tuvākajā nākotnē ir iespējama. Turklāt, pētot pēckara nacionālo pretošanos modernizācijas teorijas rāmjos, nav iespējams izveidot vispusīgu priekšstatu par pretošanās fenomenu, parādīt, ka Latvijā šī kustība būtībā ilga līdz pat Latvijas valsts neatkarības atgūšanai, jo modernizācijas teorija skaidri norobežoja pēckara nacionālo bruņoto pretošanos (kā cīņa par nacionālo neatkarību) no turpmākajām nacionālās pretošanās formām un izpausmēm, kas tika interpretētas kā tautas mēģinājums pielāgoties padomju varai un nodrošināt sev kaut kādu autonomiju kultūras, izglītības vai ekonomikas jomā. No tā secināms, ka modernizācijas teoriju (kā vienotu veselumu) diez vai ir iespējams izmantot mūsdienās pēckara nacionālās pretošanās kustības vēstures izpētē.

Tomēr dažas konkrētas teorētiskās un pētnieciskās pieejas, pamatotas modernizācijas teorijas ietvaros, sniedz mums labu instrumentāriju, kuru var izmantot nacionālās pretošanās atsevišķu izpausmju, nacionālās neapmierinātības un nacionālo jūtu izpētē.

Var minēt, piemēram, “strukturālo” pieeju modernizācijas, respektīvi, sovetizācijas pretrunīgo seku izpētē.⁶⁸ Šī pieeja balstās uz sociālo un nacionālo procesu matemātisku modelēšanu.

To pašu procesu kvalitatīvas pētīšanas nepieciešamību uzsver vēl viena pieeja, kuras pamatā ir ideja par “integrējošo” un “norobežojošo” spēku cīņu modernizācijas gaitā. Krājuma “Padomju Rietumi: Tautības un sociālās organizācijas mijiedarbība” ievadrakstā formulēta hipotēze, kas izskaidro iepriekš minēto spēku mijiedarbības raksturu un sekas: *“Ekonomiskā situācija un kultūrvide, kas dominē Padomju Rietumos, izdara spiedienu uz šī reģiona tautām, lai tās integrētu un homogenizētu; par spīti šim spiedienam, bet varbūt daļēji arī pateicoties šim spiedienam, [...] tautības sargā savu identitāti un dzīvotspēju.”*⁶⁹ Tādējādi “integrējošajiem” spēkiem – Komunistiskajai partijai, komjaunatnei, arodbiedrībām, armijai utt.⁷⁰ pretojas “norobežojošie” spēki – republiku elite, vietējo uzņēmumu vadītāji, vecāku paaudžu pārstāvji, kuri glabā atmiņu par zaudēto nacionālo neatkarību, uz Rietumiem orientētās garīgās vērtības, ticība u.c.⁷¹

Atzīmēsim, ka šī pieeja nav sevišķi oriģināla; to var uzskatīt par modernizācijas teorijas attīstītu versiju: “integrējošie” spēki būtībā ir modernizācijas rādītāji, bet “norobežojošie” spēki ir nacionālās pašapziņas indikatori un reālas nacionālās situācijas rādītāji.

Bez šaubām, šajā pieejā ir iespējams akcentēt latviešu tautas garīgo (iekšējo) pretošanos (opozīciju) padomju režīmam. Šai sakarā arī jāatzīmē, ka Rietumu sovetoļu, politologu un vēsturnieku pētījumos garīgā pretošanās parasti tiek raksturota kā nacionālisma izpausme; šajā kontekstā jēdziens “nacionālisms” tiek lietots, lai *“parādītu vēlmi pasargāt savu identitāti no valodas, kultūras un bioloģiskās asimilācijas [...] Šajā nozīmē nacionālisms ir reakcija (atbilde) uz [sovetizācijas] izaicinājumu.”*⁷² Tādējādi nacionālisma fenomens ļauj izskaidrot gan latviešu nacionālās pretošanās cēloņus, gan arī garīgās pretošanās saglabāšanās iemeslus līdz pat trešajai atmodai. Savukārt faktori, kas sekmē nacionālo jūtu – nacionālisma saglabāšanos un attīstību, ir, no vienas puses, Latvijas okupācijas vēsturiskie apstākļi,⁷³ bet, no otras puses, latviešu tautas etnopsiholoģijas iezīmes, kas izpaužas noraidošā attieksmē pret okupācijas režīmu.⁷⁴ Tādējādi latviešu nacionālisms būtībā nozīmē latviešu tautas psiholoģisko orientāciju uz neatkarīgas valsts atjaunošanu.⁷⁵

Diemžēl, izmantojot strukturālo pieeju un nacionālisma teoriju, var tikai konstatēt garīgās pretošanās faktu, nacionālo jūtu un noraidošās attieksmes pret padomju varu saglabāšanos un attīstību, turpretim tautas “paradoksālā” reakcija uz sovetizācijas, rusifikācijas un integrācijas politiku netiek pilnīgi un izsmeljoši izskaidrota. Tāpēc Rietumu sovetoļijā un historiogrāfijā pamatota un aprobēta vēl viena pieeja, kura atklāj mehānismus, kas sekmēja nacionālās pašapziņas attīstību un garīgo pretošanos, par spīti integrācijai, rusifikācijai un modernizācijai.

Šīs pieejas pamatā ir teorētiskā atziņa, ko apstiprina arī Latvijas pēckara vēsture: *“Mūsdienu nācijas demonstrē neparastu izturību. To elastīgums spiediena, kas cenšas tās mainīt, apstākļos, to spējas saglabāt savu nacionālo identitāti [...] ir gandrīz bezgalīgas.”*⁷⁶

Lai izskaidrotu nacionālās identitātes saglabāšanās mehānismus, tiek izdalīti vairāki atbalsta faktori (*support factors*),⁷⁷ kas kopā ar okupācijas faktu ietekmēja un atbalstīja pēckara nacionālo pretošanos Latvijā, it sevišķi iekšējo (garīgo) pretošanos.

Atbalsta faktori veido specifisku hierarhisku sistēmu. Augstākajā līmenī ir tā saucamie *identificējošie* faktori, kas nosaka tautas identitāti un tautas kolektīvās uzvedības paraugus – dzimtā valoda, kultūras paraugi, demogrāfiskie rādītāji, attiecības ar kaimiņtautām, tautas apdzīvotās teritorijas ģeopolitiskais stāvoklis. Otrajā līmenī atrodas tā saucamie *relatīvie* faktori, kuri ļauj nacionālās attiecības un nācijas stāvokli aprakstīt dažādu alternatīvu rāmjos: vienlīdzība/nevienlīdzība, atkarība/neatkarība (autonomija), saskarsme/izolācija, elites un masu solidaritāte/sadarbības trūkums utt. Trešajā grupā ietilpst *regulējošie* faktori, kas nosaka tautas psiholoģisko stāvokli, kā arī citu tautu un varas institūciju uztveri: tolerance/neiecietība, uzticība/neuzticība, simpātijas/antipātijas, lepnums/nepilnvērtības sajūta, saliedētība/savrupība, sociālā stabilitāte/nestabilitāte utt. Tādējādi atbalsta faktoru sistēma diezgan adekvāti un vispusīgi raksturo apstākļus, kas ietekmē tautas mentalitāti.

Pētot šo atbalsta faktoru izpausmes Latvijā, kā arī citās Baltijas republikās, tika mēģināts kvalitatīvi un kvantitatīvi novērtēt to iedarbības potenciālu un sekas. Pētījumu autori secina: lai gan modernizācijas gaitā daži atbalsta faktori tiek vājināti, tomēr citi – pirmām kārtām tie, kuri nosaka tautas psiholoģisko noskaņojumu, – kļūst arvien stiprāki un nozīmīgāki,⁷⁸ kompensējot zaudējumus. Tas nozīmē, ka režīma pasākumi un sovetizācijas, kā arī rusifikācijas spaidi tieši sekmē nacionālās pašapziņas izaugsmi un tādējādi arī iekšējās (garīgās) pretošanās pastiprināšanos.⁷⁹ Tāpēc nacionālā neapmierinātība un garīgā (iekšējā) pretošanās padomju režīmam un sovetizācijai izskatās kā likumsakarīgas un neizbēgamas parādības Latvijā padomju varas gados.

Var arī atzīmēt, ka atbalsta faktoru pieejas autori diezgan elastīgi pilnveidoja modernizācijas teoriju, to savienojot ar nacionālisma koncepciju, lai precīzāk un pārlicinotā izskaidrotu situāciju Latvijā un citās Baltijas valstīs padomju varas gados. Taču šīs pieejas zinātniskā aktualitāte un nozīme ir saistīta vispirms ar iekšējās (garīgās) pretošanās fenomena aktualizēšanu. Lai gan šo teorētisko meklējumu autori nevarēja pareģot padomju impērijas krišanu un Baltijas valstu neatkarības atgūšanu, tomēr iekšējās pretošanās izpausmju konstatēšana un zinātniskā izpēte radīja nepieciešamus priekšnoteikumus turpmākās masu nacionālās kustības (Latvijā – trešā atmoda) būtības apjēgšanai un izskaidrošanai.

Idejas un pamatatziņas, kas ir atbalsta faktoru pieejas pamatā, sastopamas arī citos pētījumos par etnopsiholoģisko situāciju Latvijā, kā arī citās Baltijas republikās. Pētījumos izdalīti un pētīti vairāki faktori, kas nosaka un ietekmē Baltijas tautu etnopsiholoģiju. Dažreiz šos faktorus iedala divās grupās – ārējos un iekšējos faktoros.⁸⁰ No ārējiem faktoriem tiek minēti: nacionālisma atdzimšana pasaulē kopš 20. gadsimta 60. gadiem;

Rietumu dzīvesveids; nacionālās trimdas ietekme; Rietumu masu saziņas līdzekļu ietekme utt.⁸¹ Taču par nozīmīgākajiem jāuzskata iekšējie faktori: nacionālās neatkarības posma garīgā ietekme, kā arī šī posma zināma idealizācija nacionālajā apziņā; uz Rietumiem orientēta kultūra; ekonomiskās attīstības relatīvi augsts līmenis; dzimtā valoda; slāvu tautu pārstāvju ieceļošana Baltijā; pārdzīvotās represijas un deportācijas utt.⁸²

Balstoties uz šo faktoru iedarbības konkrētu izpēti, tiek rekonstruēta latviešu, lietuviešu un igauņu politiskā orientācija (gaidas), kas veido šo tautu etnomentālās būtisku sastāvdaļu. Šajā orientācijā ietilpst vairākas prasības: a) atjaunot neatkarīgās nacionālās valstis Baltijā; b) mainīt sociāli ekonomisko un politisko iekārtu, lai tā atbilstu nacionālajām tradīcijām; c) nodibināt brīvus un daudzveidīgus sakarus ar Rietumiem, lai perspektīvā integrētos Rietumu valstu savienībā; d) atjaunot sabiedrības etnisko homogenitāti; e) respektēt cilvēka un pilsoņa brīvības un tiesības.⁸³ Lai gan šīs prasības raksturoja Baltijas tautu politisko orientāciju uz ilgstošu perspektīvu (raugoties no 20. gadsimta 80. gadu situācijas),⁸⁴ tomēr tās gandrīz neizbēgami izraisīja neapmierinātību un iekšējo pretošanos,⁸⁵ kuras pamatā bija tieksme atjaunot nacionālo neatkarību.

Redzam, ka teorētiskajā plāksnē Rietumu sovetologi un vēsturnieki, kā arī latviešu pētnieki trimdā lielāku uzmanību pievērta garīgās pretošanās fenomenam tā politiskās aktualitātes dēļ. Tāpēc gandrīz visos pētījumos par Latvijas un citu Baltijas valstu vēsturi 20. gadsimta 50.–80. gados tiek minētas un analizētas dažādas garīgās pretošanās izpausmes, nacionālais disidentisms, masu nacionālās kustības, kā arī sabiedrības noskaņojums kopumā.⁸⁶

Vērtību ir pelnījuši arī mēģinājumi piedāvāt vispārēju ieskatu nacionālās pretošanās kustības vēsturē Latvijā. Ādolfa Šildes apcerējumā “Pretestības kustība Latvijā”⁸⁷ latviešu nacionālās pretošanās kustības vēsture tiek aplūkota kā latviešu tautas cīņa par nacionālo neatkarību un cilvēka tiesību ievērošanu. Šajā darbā zināma uzmanība vērsta arī uz padomju vēsturnieku publikācijām, tiek atmaskoti padomju historiogrāfijā sastopamie viltojumi. Autors pārliecinoši pierāda, ka nerimstošā nacionālā pretošanās Latvijā liecina par to, ka padomju vara latviešiem tikusi uzspiesta varmācīgi, ka latvieši vienmēr uztvēruši padomju varu kā okupantu varu.⁸⁸

Zinātnisko aktualitāti nav zaudējusi arī autora izstrādātā un vispusīgi pamatotā pretošanās izpausmju un formu klasifikācija. Par galvenajām nacionālās pretošanās formām Ā. Šilde uzskata: a) bruņoto pretošanos; b) pasīvo pretošanos un c) garīgo pretošanos.⁸⁹ Šai sakarā jāatzīmē, ka praksē, respektīvi, nacionālās pretošanās kustības vēstures pētniecībā, pasīvās un garīgās pretošanās norobežošana ir sarežģīts uzdevums. Būtībā garīgo pretošanos var uzskatīt par latviešu tautas etnomentālās nozīmīgāko sastāvdaļu padomju okupācijas gados.⁹⁰ Pasīvās pretošanās galvenās formas ir: a) mēģinājumi saglabāt nacionālās kultūras vērtības un b) “nacionālais komunisms”⁹¹.

Dažreiz vēstures literatūrā pasīvās pretošanās formas tiek aplūkotas detalizētāk: republikas Komunistiskās partijas oficiālā opozīcija politikai, kuru realizēja centrālā vadība; Komunistiskās partijas biedru neoficiālā opozīcija; “pusoficiālā” opozīcija kultūrā un publicistikā; reliģiskā opozīcija; disidentisms.⁹²

Visumā Ā. Šildes devumu nacionālās pretošanās kustības vēstures izpētē nevar apšaubīt, bet dažas viņa iestrādes joprojām tiek izmantotas latviešu nacionālās pretošanās kustības vēstures izpētē.⁹³

Latviešu vēsturnieku trimdā, Rietumu sovietologu un vēsturnieku pētījumu apskata nobeigumā var konstatēt, ka latviešu historiogrāfijā trimdā un Rietumu sovietoloģijā un historiogrāfijā aprobētas vairākas pieejas un atšķirīgi konteksti nacionālās pretošanās Latvijā (dažreiz – visā Baltijā) izpētē. Bieži vien pētījumos dominē sintētiskā pieeja – dažādu konkrētu pieeju un kontekstu sintēze, ko var izskaidrot ar nenoteiktību prognozēs par Latvijas turpmāko likteni un neatkarības atgūšanas perspektīvu.

Tomēr pieeju un kontekstu savienošana bija auglīga, jo bija iespējams dziļāk izpētīt atsevišķus nacionālās pretošanās kustības aspektus, it sevišķi garīgās pretošanās fenomenu kā latviešu etnamentalitātes neatņemamu sastāvdaļu. Taču šo pozitīvo iezīmi nacionālās pretošanās izpētē zināmā mērā līdzsvaroja pētniecisko pieeju un kontekstu sajaukšanas negatīvās sekas, piemēram, nacionālās pretošanās nozīmes Latvijas vēsturē zināma mazināšana modernizācijas teorijas ietvaros, kā arī šī fenomena mākslīga sadalīšana atsevišķās izpausmēs (pasīvā, garīgā un bruņotā pretošanās), aspektos, faktos, posmos un to pētišana darbos par dažādiem Latvijas vēstures jautājumiem.

Pieeju un kontekstu dažādība liecina arī par to, ka Latvijas nacionālās pretošanās kustības vēstures izpēte neveidoja patstāvīgu virzienu trimdas latviešu historiogrāfijā.

Nacionālās pretošanās izpēte Latvijas jaunākajā historiogrāfijā (20. gadsimta 90. gadi – 21. gadsimta sākums)

Lai gan nacionālās pretošanās kustības vēstures mērķtiecīga, kompleksa un vispusīga izpēte Latvijas jaunākajā historiogrāfijā ir tikai iesākta, tieši Latvijas vēsturnieku jaunākajos pētījumos ir jau vispārējos vilcienos pamatota un daļēji aprobēta nepretrunīgā un sabalansētā latviešu nacionālās pretošanās kustības vēstures koncepcija. Tomēr atsevišķi nacionālās pretošanās kustības vēstures aspekti nav pārliecinoši apjēgti teorētiskajā plāksnē. Visumā tās koncepcija balstās (vai vismaz var balstīties) uz drošām pieejām, kuras izskaidro un adekvāti novērtē nacionālās pretošanās fenomenu kopumā, parāda nacionālās pretošanās nozīmi Latvijas vēsturē 20. gadsimtā, atklāj šīs kustības tiešo saikni ar 20. gadsimta Latvijas vēstures nozīmīgāko faktu – Latvijas valsts neatkarības atgūšanu 1991. gadā.

Kā jau atzīmēts, par Latvijas jaunākās historiogrāfijas īpašu panākumu nacionālās pretošanās fenomena apjēgšanā un izskaidrošanā var uzskatīt pareizā pētnieciskā konteksta izvēli, kas tuvākajā perspektīvā dos iespēju nacionālo pretošanos okupāciju varām no 20. gadsimta 40. gadiem līdz 20. gadsimta 80. gadu beigām pētīt kā vienu veselumu. Atšķirībā no Rietumu sovetoģijas un historiogrāfijas Latvijas jaunākajā historiogrāfijā nacionālās pretošanās kustības vēsture ir pilnīgi iekļauta Latvijas okupācijas kontekstā un tādējādi tiek pētīta kā latviešu tautas cīņa par nacionālo atbrīvošanos,⁹⁴ neignorējot arī šīs kustības vispārīgās demokrātiskās un humanitārās prasības.

Taču, kā uzsvērts šī raksta ievadā, arī Latvijas jaunākajā historiogrāfijā nacionālās pretošanās kustības vēstures izpēte līdz šim laikam nav kļuvusi par patstāvīgu pētniecības virzienu. To kavē vairāki faktori: pirmkārt, tas ir adekvātu metodoloģisku un teorētisku pieeju trūkums atsevišķu nacionālās pretošanās formu – pasīvās un garīgās (iekšējās) pretošanās izpētē; otrkārt, tas ir nepietiekamais pētījumu skaits par pretošanās kustības vēsturi; treškārt, tā ir pretošanās kustības vēstures atsevišķu aspektu, faktu un izpausmju izpētes pakļaušana citu vēstures jautājumu izpētes uzdevumiem un mērķiem.

Tādējādi jaunā pētnieciskā virziena tapšanas galvenais priekšnoteikums ir jaunu teorētisku un pētniecisku pieeju izstrādāšana un aprobācija, ievērojot arī jau uzkrāto pieredzi (kā pozitīvo, tā arī negatīvo) nacionālās pretošanās fenomena apjēgšanā un reprezentācijā.

Par auglīgu metodoloģisko pieeju var uzskatīt Rietumu sovetoģijā un latviešu historiogrāfijā trimdā izstrādāto un aprobēto etnopsiholoģisko metodi un atbalsta faktoru teoriju, kas pārlicinoši izskaidro nacionālās pretošanās kustības noturību un nepārtrauktību līdz pat 20. gadsimta 80. gadu beigām, atklāj garīgās un pasīvās pretošanās cēloņus un nozīmi latviešu tautas vēsturē, parāda, ka gandrīz visas latviešu tautas iesaistīšanās trešajā atmodā bija neizbēgama, likumsakarīga un pat liktenīga parādība, un galu galā arī izskaidro latviešu nacionālo pretošanos kā latviešu tautas vēstures neatņemamu, organisku sastāvdaļu. Tādējādi organiskā un adekvātā pieeja prasa tieši latviešu etnomentālītātes dziļāku izpēti padomju okupācijas kontekstā.⁹⁵

Par rezultatīvu pieeju var uzskatīt arī salīdzināmo metodi, kura spilgti parāda kopējo un atšķirīgo nacionālās pretošanās norisē Latvijā dažādos posmos, akcentē tipisko un īpatnējo pretošanās izpausmēs Latvijā, kā arī citās valstīs, pirmām kārtām – okupētajās Baltijas valstīs.⁹⁶

Lietojot salīdzināmo metodi, jau iegūti svarīgi secinājumi, tādējādi iespējams precīzāk raksturot nacionālās pretošanās izpausmes un formas. Autori, piemēram, H. Strods, konstatē, ka *“Baltijas nacionālo partizānu karā pret komunistu okupāciju bija vairāk kopīgu nekā atšķirīgu iezīmju,”* ka *“Baltijas nacionālo partizānu kustība, kas bija vienota ne tikai partizānu apvienībās, sadarbojās savās cīņās visās trijās republikās, bija idejiski*

vienota ar Rietumu demokrātiskajiem principiem, it īpaši ar 1941. gada 14. augustā Atlantijas hartā iekļautajām vērtībām”.⁹⁷ Lai gan salīdzināmās metodes izmantošana nacionālās pretošanās kustības vēstures izpētē ir tikai iesākta, jau var konstatēt, ka šīs pieejas zinātniskais potenciāls ir liels un šajā jomā jāturpina pētnieciskais darbs.

Latvijas jaunākajai historiogrāfijai ir arī citi panākumi un daudzsološas iestrādes nacionālās pretošanās kustības vēstures apjēgšanā un izpētē. Balstoties uz trimdas latviešu pētnieku atziņām, kā arī uz jaunākajiem faktoloģiskajiem pētījumiem nacionālās pretošanās kustības vēsturē, jau izveidojies diezgan skaidrs priekšstats par pretošanās kustības posmiem, pamatota nacionālās pretošanās formu un izpausmju tipoloģija.

Mūsdienu Latvijas historiogrāfijā ir nostiprinājies viedoklis, ka aktīvā nacionālā pretošanās Latvijā sākusies jau 1940. gada jūnijā – pirmās padomju okupācijas sākumposmā,⁹⁸ kad Latvijas armijas ģenerālis Jānis Ezeriņš ar saviem vīriem mēģināja stāties ceļā Sarkanajai armijai.⁹⁹

Ievērojot to, ka nacionālās pretošanās augstākā forma ir bruņotā pretošanās, tieši Latvijas nacionālo partizānu kara sākums un beigas apzīmē arī nacionālās pretošanās kustības vēstures plašāku (galveno) posmu robežas: 1) no 1940. gada jūnija līdz 20. gadsimta 50. gadu vidum, kad galvenā nacionālās pretošanās forma bija Latvijas nacionālo partizānu kustība,¹⁰⁰ un 2) no 20. gadsimta 50. gadu vidus līdz 80. gadu beigām – 90. gadu sākumam, kad par nacionālās pretošanās galveno formu kļuva nevardarbīgā pretošanās.

Jāatzīmē, ka Latvijas jaunākajā historiogrāfijā bruņotās pretošanās nobeigums ir tieši saistīts ar notikumiem Ungārijā: *“1956. gadā Ungārijas tautas sacelšanās apspiešana lika saprast partizāniem Baltijā, ka palīdzību no Rietumiem viņi nesaņems. [...] Tas cīnītājiem bija pēdējais traģiskais pierādījums, kurš beidzot pārliecināja, ka pasaulē nav spēka, kas gribēs palīdzēt Baltijai atgūt neatkarību. Līdz ar to Ungārijas dramatiskie notikumi nozīmēja bruņotās cīņas izbeigšanos Baltijā.”*¹⁰¹

Nevar noliegt, ka latviešu bruņotās pretošanās kustības vēstures zināma sinhronizācija ar notikumiem Ungārijā un situāciju starptautiskajās attiecībās kopumā ir labi argumentēta. Taču nepieciešama arī dziļāka un plašāka Latvijas nacionālo partizānu kara beigu posma izpēte,¹⁰² lai ar vēstures avotu liecībām pierādītu, ka arī 1953.–1956. gadā bruņotā pretošanās ieņēma noteicošu lomu nacionālajā pretošanās kustībā Latvijā, spēcīgi ietekmēja latviešu nacionālo pašapziņu un tādējādi sekmēja nevardarbīgās un iekšējās pretošanās attīstību.

Jaunākajā vēstures literatūrā šī periodizācija tiek faktiski korelēta ar okupāciju varas maiņas hronoloģiju. Taču joprojām šajā hronoloģijā konstatējams zināms pārrāvums: nacionālā pretošanās nacionālsociālistiskās Vācijas okupētajā Latvijā 1941.–1945. gadā tiek aplūkota kā relatīvi patstāvīga parādība, tādēļ nav iespējams radīt vispusīgu, secīgu, kompleksu priekšstatu par Latvijas nacionālās pretošanās fenomenu.

Par Latvijas jaunākās historiogrāfijas panākumu var uzskatīt latviešu bruņotās pretošanās sīkāku periodizāciju.¹⁰³ Turpretim nevardarbīgās un iekšējās pretošanās posmu noteikšanā šādas konkrētības nav. Pārskata rakstos un apkopojošajās apcerēs¹⁰⁴ šie posmi tikai iezīmēti. Bieži vien periodizācijas vietā raksturotas pašas spilgtākās un nozīmīgākās pretošanās izpausmes un formas, kā arī atsevišķi nacionālās pretošanās vēstures fakti: nacionālkomunistu opozīcija, septiņpadsmit latviešu komunistu vēstule, disidentu organizācijas u.tml. Acīmredzot zinātniskās periodizācijas pamatošanai nepieciešama pasīvās un iekšējās pretošanās kustības vēstures faktu konkrēta izpēte, dažādu teorētisku un metodoloģisku pieeju sintēze. Par svarīgu faktoru, kas sekmētu Latvijas vēsturnieku radošo darbību, var uzskatīt arī nacionālās pretošanās kustības vēstures avotu apzināšanu, edīciju un izpēti.

Lai gan nacionālās pretošanās kustības vēstures avotu pētniecība un publicēšana ir jau iesākta, tomēr speciālu avotpētniecisko darbu joprojām nav daudz. Lielākoties tie ir pētījumi avotpētnieciskās heuristikas jomā.¹⁰⁵ Šo publikāciju galvenais mērķis ir sniegt vēsturniekiem vispusīgu un pilnvērtīgu informāciju par vēstures avotiem, kas izmantojami nacionālās pretošanās kustības vēstures pētniecībā.

Līdz ar speciālajiem nacionālās pretošanās kustības vēstures avotu apskatiem vērību ir pelnījušas publikācijas, kurās raksturoti dokumenti un liecības par okupāciju varu politiku Latvijā, par represijām, deportācijām utt.,¹⁰⁶ jo, balstoties uz šīm liecībām, var pētīt gan nacionālās pretošanās vēsturisko kontekstu, gan šīs kustības dalībnieku likteni, gan arī Latvijas sabiedrības noskaņojumu un attieksmi pret okupāciju varām un nacionālās pretošanās ideoloģiju, mērķiem un uzdevumiem.

Nacionālās pretošanās kustības vēstures avotu apzināšana, vēstures avotu tematisko apskatu izveide, kā arī šo avotu izpēte jāturpina. Sevišķi aktuāls uzdevums ir vēstures avotu kritikas metožu – respektīvi, avotu informācijas drošuma un ticamības pārbaude, avotu informācijas pētīšanas un interpretēšanas metodes – attīstība un pilnveidošana. Šajā jomā Latvijas vēsturniekiem ir tikai atsevišķas iestrādes. Kā piemēru var minēt statistiskās (kvantitatīvās) metodes vēstures pētniecībā. Lai gan kvantitatīvo metožu izmantošana trešās atmodas vēstures avotu izpētē ir tikai iesākta, tomēr pirmie rezultāti rāda, ka *“tiesī kontentanalīzes izmantošana ļauj mums ne tikai novērtēt konkrētās atmiņas kā vēstures avotu, bet arī sniedz jaunu, objektīvu informāciju par pašiem atmiņu autoriem. Atklājas cilvēku redzējums, prasme vērtēt situāciju, politiskās darbības pamatprincipi, sabiedrības attīstības likumsakarību izpratne.”*¹⁰⁷

Lai gan ir gūti panākumi, tomēr nacionālās pretošanās kustības vēstures avotu apzināšanas un izpētes jomā konstatējami būtiski trūkumi: līdz šim nav izveidots izsmeljošs priekšstats par nacionālās pretošanās vēstures avotu kompleksu (avotu bāzi); vēstures avotu apskatos un avotpētnieciskos darbos raksturoti tikai atsevišķi vēstures avoti, dokumentu kompleksi un vēstures avotu krātuves; avotpētniecisko publikāciju sagatavošanā

trūkst plānveidības; okupācijas varu iestāžu (oficiālo) dokumentu informācijas drošums un ticamība netiek vispusīgi verificēta utt. Šo trūkumu pārvarēšanu un avotpētnieciskā darba aktivizēšanos var sekmēt skaidru prioritāšu noteikšana pretošanās kustības vēstures avotu apzināšanas un izpētes jomā.

Atšķirībā no vēstures avotu apzināšanas un pētniecības pretošanās kustības vēstures avotu edīcijā Latvijas vēsturniekiem un arheogrāfiem ir lielāki panākumi. Strauji pieaug vēstures avotu publikāciju skaits.¹⁰⁸

Sevišķi lielu uzmanību ir pelnījis profesora H. Stroda sastādītais dokumentu un materiālu krājums "Latvijas nacionālo partizānu karš .."¹⁰⁹. Vēstures avotu krājumā iekļauti uz nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas posmu Latvijā – 1942.–1945. gads – attiecināmi dokumenti un materiāli. Tie pārliedzinoši izskaidro latviešu pretošanās cēloņus vācu okupācijas režīmam 1943.–1945. gadā.¹¹⁰ Atsevišķā nodaļā iespiesti avoti liecina par padomju režīma politikas būtību un padomju varas pasākumiem Latvijā 1944.–1945. gadā. Krājumā publicētie vēstures avoti sniedz pētniekam vērtīgu informāciju ne tikai par okupācijas varu politiku, bet arī par Latvijas nacionālo partizānu kustību – partizānu organizācijām, nacionālo partizānu programmām, deklarācijām un statūtiem, par bruņotās pretošanās norisi utt. Krājuma arheogrāfiskais līmenis ir augsts; to nosaka gan saturīgie komentāri, gan arī publicēto dokumentu smalkā arheogrāfiskā apstrāde, kuras paņēmieni un metodes ir izsmeltoši raksturotas arheogrāfiskajā ievadā.¹¹¹ Publicēto dokumentu atlase ir pamatota: tiem ir diezgan augsta reprezentabluma pakāpe, tāpēc šo krājumu var izmantot nacionālās bruņotās pretošanās kustības vēstures pētniecībā.

Augstais arheogrāfiskais līmenis saglabāts arī nākamajā profesora H. Stroda sastādītajā dokumentu, apcerējumu un atmiņu krājumā,¹¹² kas būtiski papildina un paplašina nacionālās pretošanās kustības vēstures avotu klāstu.

20. gadsimta 90. gados – 21. gadsimta sākumā publicēto dokumentāro avotu un atmiņu kompleksā relatīvi labi reprezentēta nacionālās bruņotās pretošanās kustības vēsture, kā arī trešās atmodas vēsture. Turpretim nevardarbīgās pretošanās vēstures avotu publikāciju nav daudz. Tāpēc arheogrāfiskais darbs ne tikai jāturpina, bet arī jākoordinē, lai nodrošinātu avotu publikāciju augstu arheogrāfisko līmeni un aptvertu visus nacionālās pretošanās kustības vēstures posmus un nacionālās pretošanās izpausmes 20. gadsimta 40. gados – 80. gadu beigās.

Pretošanās kustības vēstures avotu apzināšanas, izpētes un edīcijas jomā sasniegtais līmenis pamatvilcienos atbilst šīs kustības vēstures historiogrāfijas vispārējam līmenim. Lai noteiktu šo līmeni, būtu jāievēro gan pētījumu problemātika un nacionālās pretošanās kustības vēstures historiogrāfijas prioritātes kopumā, gan atsevišķu vēstures jautājumu un faktu izpētes līmenis, gan atsevišķu pretošanās kustības vēstures aspektu izpētes intensitāte, gan arī historiogrāfiskā materiāla struktūra – monogrāfisku pētījumu un rakstu īpatsvars historiogrāfiskajā materiālā.

Vispārīgi raksturojot Latvijas jaunākajā historiogrāfijā uzkrāto historiogrāfisko materiālu, var konstatēt nopietnu pētījumu skaita pieaugumu 20. gadsimta beigās – 21. gadsimta sākumā.¹¹³ Citi historiogrāfijas līmeņa rādītāji (indikatori) liecina, ka nacionālās pretošanās kustības vēsture 20. gadsimta 40.–80. gados Latvijas jaunākajā historiogrāfijā tiek pētīta visai nevienmērīgi.

Latvijas jaunākajā historiogrāfijā relatīvi mazpētīta joma ir Latvijas iedzīvotāju pretošanās padomju varai 1940.–1941. gadā. Publicēto pētījumu nav daudz.¹¹⁴ No tiem izsecināms tikai vispārējs, aptuvens priekšstats par pretošanās kustības sākumu Latvijā. Taču nevar noliegt, ka 1940.–1941. gada pretošanās kustības vēstures koncepcija ir jau noformulēta vismaz pamatvilcienos.

Nacionālās pretošanās kustības vēsture 1940.–1941. gadā kodolīgi raksturota konceptuālajos rakstos: *“Lai gan valdīja visaptverošs terors, “baigajā gadā” sākās arī pretošanās kustība; brīvās Latvijas vērtīgākais devums – ideālistiskā un patriotiskā skolu jaunatne – vissāpīgāk uztvēra valsts bojāeju un jau 1940. gada augustā sāka veidot pirmos pretpadomju pulciņus [..]. Jauniešiem sekoja arī pieaugušo nacionālā pagrīde, izveidojot vairākas grupas [..]. Lai arī čekai 1941. gada pavasara beigās izdevās atklāt un paralizēt pretošanās kustību, pretošanās gars nebija salauzts un spēcīgi izpaudās tūlīt pēc vācu–padomju kara sākuma [..], kad [..] sākās nacionālo partizānu kustība, vērsta pret okupantiem. Tās mērķis bija atjaunot neatkarīgo Latviju.”*¹¹⁵

Diemžēl no visiem šajā apskatā minētajiem nacionālās pretošanās kustības vēstures faktiem, jautājumiem un aspektiem tiek pētīti pavisam nedaudzi: skolu jaunatnes pretošanās,¹¹⁶ atsevišķas pagrīdes organizācijas,¹¹⁷ pretošanās izpausmes okupāciju varas maiņas laikā 1941. gada jūnijā–jūlijā,¹¹⁸ kā arī izmaiņas cilvēku psiholoģiskajā noskaņojumā.¹¹⁹ Būtībā šo vēstures aspektu nopietna izpēte ir tikai iesākta. Tāpēc var apgalvot, ka nacionālās pretošanās kustības vēsture 1940.–1941. gadā neatrodas Latvijas jaunākās historiogrāfijas uzmanības centrā.

Atšķirībā no pirmā posma latviešu nacionālās pretošanās kustības vēsturē pretošanās nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas režīmam tiek pētīta intensīvāk, mērķtiecīgāk un plašāk. Taču jāatzīmē: lai gan šī posma pretošanās kustības vēstures problēmu izpētes rezultāti publicēti daudzos rakstos, tomēr joprojām trūkst nopietnu, vispārinošu monogrāfisko pētījumu, kuros būtu vispārināti zinātniskās pētniecības rezultāti, izveidota nacionālās pretošanās kustības vēstures 1940.–1941. gada kopaina.

Acīmredzot monogrāfisko pētījumu tapšanu kavē vairāki līdz šim neatrisināti jautājumi: *“Joprojām nav dota pietiekami skaidra, izsvērta un vispusīgi argumentēta atbilde uz jautājumu, kas bija pretošanās kustība Latvijā Otrā pasaules kara gados, kāda ir tās būtība un kādas grupas varētu un kādas tomēr nedrīkstētu pieskaitīt šai kustībai, lai nediskreditētu pašu kustības jēdzienu. Daudz neskaidrību ir arī par dažādo grupu darbības formām un patiesajiem cīņas mērķiem.”*¹²⁰ Būtībā šie strīdīgie historiogrāfiskie

jautājumi tieši atspoguļo pretrunīgo situāciju Latvijā 20. gadsimta 40. gadu pirmajā pusē, kuras kontekstā izvērsās nacionālā pretošanās: “[..] Latvijā situāciju sarežģīja tas, ka kara gados tā pārdzīvoja trīskāršu okupāciju, padomju un nacistiskās Vācijas režīmam nomainot vienam otru. Tas nenoliedzami sašķēla un dezorientēja Latvijas iedzīvotājus. Līdz ar to kara gados Latvijā pastāvēja komunistiskā, nacionālā, poļu, ebreju, kā arī individuālā pretošanās nacistu režīmam. Pretošanās kustības virzieni darbojās autonomi, un tie nebija savstarpēji saistīti. Situācija bija tik komplicēta, ka atsevišķi politiķi vienlaikus bija gan pretošanās kustības dalībnieki, gan kolaboranti.”¹²¹

Strīdīgo jautājumu izskatīšana ir īpašu historiogrāfisko pētījumu uzdevums,¹²² tāpēc šajā rakstā piedāvāts tikai īss pētāmo jautājumu un vēstures aspektu apskats, lai veidotu vispārēju priekšstatu par uzkrāto historiogrāfisko materiālu un raksturotu pretošanās kustības vēstures Otrā pasaules kara laikā izpētes līmeni. Atzīmēsim, ka historiogrāfijas apskatu autoru konstatētie strīdīgie jautājumi diezgan precīzi apzīmē prioritātes 1941.–1945. gada nacionālās pretošanās kustības vēstures turpmākajā pētniecībā.

Latvijas iedzīvotāju pretošanās aspekti nacionālsociālistiskās Vācijas okupētajā Latvijā skarti daudzos pētījumos; no tiem svarīga nozīme ir rakstiem, kas veido vispārīgo, bieži vien arī konceptuālo priekšstatu par nacionālās pretošanās kustības vēsturi, par tās formām un izpausmēm 1941.–1945. gadā.¹²³ Īpaši pētījumi par pretošanos vācu okupētajā Latvijā parādās retos gadījumos; atsevišķi fakti ir “izkaisīti” rakstos un monogrāfijās par citiem 1941.–1945. gada vēstures jautājumiem.

Tādējādi speciālos pētījumos aplūkoti tikai atsevišķi pretošanās kustības vēstures aspekti: Latvijas poļu nacionālā pretošanās,¹²⁴ dažādu nacionālās pretošanās līderu dzīve un darbība,¹²⁵ latviešu tautas attieksme pret nacistiskās Vācijas okupantiem¹²⁶ un nedaudzi citi jautājumi.

No publikācijām par pretošanās kustību īpaši jāpievēršas monogrāfiskajiem pētījumiem. Šo pētījumu autoru uzmanības centrā ir Latvijas Centrālās padomes vēsture.¹²⁷ Lai gan monogrāfijās aplūkots plašs jautājumu loks – Latvijas Centrālās padomes darbība gan Latvijas nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas laikā, gan arī pēc Vācijas kapitulācijas, tomēr daži vēstures aspekti jākonkretizē un jāpēta tālāk, it sevišķi ievērojot problēmas sabiedriski politisko aktualitāti.¹²⁸

Vēl viens pētāms aspekts ir Padomju Savienības un nacionālsociālistiskās Vācijas mēģinājumi savās interesēs izmantot nacionālo pretošanos Latvijā. Latvijas jaunākajā historiogrāfijā šī svarīgā jautājuma izpēte jau iesākta: tiek pētīti nacistiskās Vācijas pasākumi un plāni Latvijas okupācijas laikā,¹²⁹ starp tiem pretpadomju partizānu organizāciju izveidošana Latvijā 1944.–1945. gadā,¹³⁰ Padomju Savienības valsts drošības iestāžu darbība Latvijas teritorijā vācu okupācijas beigu posmā,¹³¹ kā arī šī resora loma padomju partizānu kustības izveidē.¹³² Šai sakarā jāatzīmē, ka padomju partizānu aktivitātes nav uzmanības centrā mūsdienu Latvijas historiogrāfijā, taču jautājums par šo

kustību ir aktuāls, it sevišķi ņemot vērā plašo literatūras klāstu, kas nāca klajā Latvijā padomju laikā, un padomju partizānu kustības idealizāciju un mitoloģizāciju Latvijas padomju historiogrāfijā. Ir nobriedusi vajadzība, balstoties uz vēstures avotu verificētām liecībām, atspēkot padomju historiogrāfijā izveidotos mītus un piedāvāt sabalansētu ieskatu “sarkano” partizānu kustības vēsturē.

Var visumā atbalstīt Latvijas jaunākajā historiogrāfijā pamatoto tēzi: “[..] pretošanās kustībā būtu iekļaujamas tikai tās grupas, kuras pauda gatavību cīnīties pret abiem okupantiem, par mērķi izvirzot Latvijas neatkarības atjaunošanu. Šādā skatījumā ārpus pretošanās kustības ietvariem paliek vietējā komunistiskā pagrīde un sarkanie partizāni, kuri gan cīnījās pret vāciešiem, bet par padomju okupācijas atjaunošanu. No Latvijas nacionālo interešu viedokļa viņi vairāk bija kolaboranti, nevis pretošanās kustības dalībnieki.”¹³³ Tomēr šis padomju (sarkano) partizānu kustības vērtējums nenozīmē, ka šo partizānu grupu darbība nav jāpēta.¹³⁴ Gluži otrādi. Taču pagaidām ar padomju partizānu kustības vēsturi visnopietnāk nodarbojas ārzemju pētnieki.¹³⁵

Padomju partizānu kustības būtības vērtēšana spilgti pierāda, ka pretošanās kustības vēstures “otrā puse” (pretstats) ir kolaborācijas vēsture. Nevar noliegt, ka gan nacionālā pretošanās, gan arī kolaborācija ir Latvijas iedzīvotāju atbilde uz vienu un to pašu laikmeta izaicinājumu – okupācijas faktu, okupāciju varas maiņu un okupāciju varas realizēto represīvo politiku: “Smagu un latviešu tautai sarežģītu jautājumu kopums ir iedzīvotāju izturēšanās pirmo divu okupāciju laikā, viņu attieksme pret okupācijas režīmu. Pēc būtības tās ir vienas medaļas divas puses – sadarbība ar okupantiem jeb kolaboracionisms un pretošanās kustība.”¹³⁶ Pētot kolaborāciju, iespējams dziļāk ielūkoties pretošanās kustības cēloņos, spilgtāk parādīt tās nozīmi Latvijas vēsturē, akcentēt tautas lomu Latvijas vēsturē 20. gadsimtā.

Latvijas jaunākajā historiogrāfijā jau uzkrāts zināms pētījumu klāsts par šiem sāpīgajiem Latvijas vēstures jautājumiem, tomēr kolaborācijas zinātniskā izpēte joprojām atrodas sākumstadijā. Problēma ir jau konstatēta,¹³⁷ tiek arī mēģināts atklāt kolaborācijas cēloņus. Kā atzīmē Irēne Šneidere, “[..] kolaborāciju veicinošais fakts bija K. Ulmaņa darbība no 21. jūnija līdz 21. jūlijam. Un tomēr galvenais bija ģeopolitiskais faktors. Latvija atradās starp divām lielvarām. Tās iedzīvotāji cieta no abām okupācijas varām un bija spiesti sadarboties.”¹³⁸ Šīs tēzes pamatošanai nepieciešama plaša vēsturiskā materiāla apjēgšana un daudzu vēstures faktu rūpīga izpēte, lietojot arī sistēmanalīzi, kura apvienotu dažādus realitātes aspektus vienā nepretrunīgā modelī. Par šī darba aizsākumu var uzskatīt kolaborācijas vēstures avotu apzināšanu un atsevišķu kolaborācijas faktu dziļu izpēti.

Relatīvi intensīvi tiek pētīta kolaborācijas problēma nacionālsociālistiskās Vācijas okupētajā Latvijā. Raksturojot kolaborāciju, autori atsaucas uz nacistiskās Vācijas politiku Latvijā, kā arī uz Baigā gada pieredzi.¹³⁹ Problēmas apzināšanā liela nozīme ir rakstiem, kuros atspoguļots vispārīgs priekšstats par kolaborāciju Latvijā šajā posmā,¹⁴⁰ turklāt

daži no šiem pētījumiem aptver plašu vēstures jautājumu loku un laikposmu. Šo rakstu autori uzskatāmi parāda problēmas komplicētību un plašumu, kas liecina par to, ka vajadzīgi labi dokumentēti pētījumi par katru kolaborācijas aspektu, lai latviešu tautas vēstures kopaina Otrā pasaules kara laikā kļūtu pilnīgāka un konkrētāka.

Kolaborācija vācu okupētajā Latvijā parasti tiek pētīta vai nu holokausta tēmas, vai arī nacionālsociālistiskās Vācijas politikas Latvijā kontekstā. Atsevišķi tiek aplūkota paš aizsardzības komandantūru loma holokaustā,¹⁴¹ Arāja komandas darbība.¹⁴² Taču pētnieku uzmanības centrā ir latviešu ieroču SS brīvprātīgo leģiona vēsture un tā dalībnieku gaitas. Leģiona vēstures pētniecību var pat uzskatīt par atsevišķu virzienu Latvijas jaunākajā historiogrāfijā. Līdz ar konceptuāla rakstura darbiem¹⁴³ var minēt gan rakstu sērijas,¹⁴⁴ gan grāmatas,¹⁴⁵ gan arī dokumentu publikācijas.¹⁴⁶

Lai gan tēmas izpētē ir jau zināmi panākumi, tomēr joprojām paliek būtiski jautājumi.¹⁴⁷ Acīmredzot šo problēmu apjēgšanu kavē kolaborācijas pētīšana ārpus nacionālās pretošanās kustības vēstures konceptuālajiem rāmjiem. Retos gadījumos konstatējami mēģinājumi šīs abas problēmas – kolaborāciju un nacionālo pretošanos – pētīt kompleksā. Šai sakarā minama L. Siliņa pieeja, ka latviešu tautas noskaņojums pētāms divu paradigmu – *cerības* un *vilšanās* kontekstā.¹⁴⁸ Pēdējā laika pētījumi dara šo pieeju konkrētāku.¹⁴⁹ Diemžēl šādu publikāciju nav daudz.

To pašu pieeju var auglīgi izmantot, pētot kolaborācijas vēsturi padomju okupācijas laikā. Šīs vēstures izpēte jau sākta, taču pētījumu arī šajā jomā ir maz.

Var secināt – lai risinātu kolaborācijas problēmu, nepieciešama tās teorētiskā apjēgšana okupācijas, kā arī nacionālās pretošanās kustības vēstures koncepcijas ietvaros, jo vēsturnieku vērtējumos bieži vien konstatējama nenoteiktība.¹⁵⁰ Šķiet, ka problēmas risināšanai jāizstrādā un jāaprobē pavisam jaunas pieejas: *“Situācija nacistu okupētajā Latvijā bija tik komplicēta, bet pretošanās kustības un kolaborācijas izpausmes tik dažādas, nereti pat savstarpēji cieši savijušās, ka būtu lietderīgi ieviest arī atsevišķus jaunus [...] terminus, kas precīzāk raksturotu tās vai citas personas darbības veidu. Līdzās tādiem apzīmējumiem kā kolaborācija [...] vai kolaboracionisms [...] varētu lietot terminu “taktiskā kolaborācija”, ar to saprotot tādu sadarbību ar okupācijas varu, kas bija vērsta uz to, lai sasniegtu mērķus, kas tā vai citādi atbilda latviešu tautas interesēm. Apspriežams būtu jautājums, vai taktisko kolaborāciju nevarētu uztvert un definēt kā noteiktu pretošanās kustības formu.”*¹⁵¹

Latvijas jaunākajā historiogrāfijā visintensīvāk tiek pētīta pēckara nacionālā bruņotā pretošanās, jo patiešām latviešu nacionālās atbrīvošanās karš atstāj sevišķi spēcīgu iespaidu. Atšķirībā no 1941.–1945. gada pretošanās kustības vēstures izpētes pēckara nacionālās pretošanās kustības vēsturē strīdīgu jautājumu nav daudz, jo Latvijas jaunākajā historiogrāfijā jau izveidojusies visai stabila šī pretošanās kustības posma vēstures koncepcija.

Kā nozīmīgākais pētījums par pēckara bruņoto pretošanos uzskatāma H. Stroda apkopojošā monogrāfija "Latvijas nacionālo partizānu karš, 1944.–1956."¹⁵² Par monogrāfijas augsto zinātnisko līmeni liecina tās avotu bāze.¹⁵³ Tajā ietilpst divas galvenās vēstures avotu grupas: atmiņas un arhīvu materiāli (dokumenti). Sevišķi liela uzmanība pievērsta tieši arhīvu avotiem. Autors deviņos arhīvos Latvijā, Krievijā, Vācijā un Lielbritānijā izpētījis četrdesmit sešus fondus.¹⁵⁴ Profesors H. Strods precīzi raksturo arhīvu avotus un no tiem iegūstamo informāciju, kā arī ņem vērā, ka šo vēstures avotu lielākā daļa tapusi padomju okupācijas iestāžu un komunistisko organizāciju darbībā, tāpēc H. Strodam ir visai kritiska un piesardzīga attieksme pret šo avotu liecībām. Monogrāfijā tiek piedāvāts ne tikai konkrēts, faktoloģisks ieskats Latvijas nacionālo partizānu kustības vēsturē, bet arī pamatots konceptuāls priekšstats par bruņotās pretošanās fenomenu Latvijā. Precizējot jēdzienu "nacionālie partizāni", autors norāda, ka nacionālo partizānu cīņas jēga bija Latvijas valsts nacionālās neatkarības atjaunošana. Ievērojot šos apsvērumus, H. Strods uzsver: "*Gribētos nacionālos partizānus norobežot no karojošo pušu vai zemes pārvaldē ieinteresēto ārzemju varu organizētajiem, vadītajiem un apgādātajiem partizāniem. PSRS un Vācijas kara laikā, manuprāt, par nacionāliem partizāniem nevar uzskatīt ne PSRS, ne Vācijas, ne kādas citas varas organizētos, vadītos un apgādātos partizānus.*"¹⁵⁵

Šajā monogrāfijā profesors H. Strods risina vairākus svarīgus uzdevumus: pētī partizānu kustības personālsastāvu, partizānu mērķus un ideoloģiju, parāda padomju varas un tās iestāžu stratēģiju un taktiku, kā arī konkrētus pasākumus cīņā ar nacionālajiem partizāniem, daļēji arī partizānu vienību taktiku, noskaidro bandītisma elementus partizānu dažu vienību un atsevišķu partizānu darbībā, atklāj partizānu kustības vēsturisko nozīmi.¹⁵⁶ No šī pētījuma secināms, ka Latvijas nacionālo partizānu karš "*viennozīmīgi jāuzskata par latviešu tautas bruņoto cīņu pret PSRS okupāciju, par savas nacionālās neatkarības atjaunošanu*"¹⁵⁷. To apliecina arī tas, ka (pēc autora aprēķiniem) Latvijas nacionālos partizānus atbalstīja apmēram 70% Latvijas iedzīvotāju, apmēram 15% izturējās piesardzīgi un tikai 5–7% neatbalstīja. Turklāt, pēc autora datiem, "*neviens Latvijas nacionālo partizānu vienība kopš 1945. gada 9. maija neatradās ne zem vienas ārvalsts vadības, ne arī tās tieši atbalstīta*"¹⁵⁸.

Var apgalvot, ka tieši ar šo monogrāfiju tika sākta pēckara nacionālās bruņotās pretošanās kustības vēstures plaša pētniecība, bet monogrāfijā paustās atziņas un vērtējumi ir Latvijas jaunākās historiogrāfijas aktīvajā aprītē. Turpmākajos pētījumos – rakstos, apcerēs, konferenču tēzēs un materiālos¹⁵⁹ – precizēti atsevišķi fakti, turklāt būtiski papildināts vēstures faktu klāsts, taču vispārējais ieskats Latvijas nacionālo partizānu kustības vēsturē netika revidēts. Tas liecina par profesora H. Stroda monogrāfijas īpašu vietu mūsdienu Latvijas historiogrāfijā.

Jākonstatē arī, ka pēc 1996. gada apkopojošu – monogrāfisku pētījumu par nacionālo bruņoto pretošanos Latvijā nav. Laiku pa laikam tiek publicēti nopietni pētījumi par nacionālās bruņotās pretošanās kustības vēsturi, tomēr parasti pēckara partizānu karu Latvijas vēsturnieki pēta padomju represīvās politikas kontekstā.¹⁶⁰ Tas liecina, ka pēckara nacionālā bruņotā pretošanās joprojām neieņem pienācīgu vietu mūsdienu Latvijas historiogrāfijā, bet daudzi šīs kustības vēstures aspekti jāpēta dziļāk. No šiem aspektiem var minēt: Latvijas nacionālo partizānu kara norise pēc 1949. gada, it sevišķi šī kara beigu posmā – 1953.–1956. gadā; partizānu kustība atsevišķos Latvijas novados; partizānu kustības mērķi, ideoloģija, ilūzijas; partizānu kustības līderu dzīves gājums un liktenis; Latvijas iedzīvotāju attieksme pret bruņoto pretošanos u.c. aspekti.

Latvijas jaunākajā historiogrāfijā tiek pētītas arī citas pēckara nacionālās pretošanās izpausmes un formas. Vairāki nopietni pētījumi publicēti par Latvijas Centrālās padomes darbību Latvijā pēc Otrā pasaules kara,¹⁶¹ pētīta dažādu iedzīvotāju grupu – skolu jaunatnes,¹⁶² garīdznieku,¹⁶³ zemniecības¹⁶⁴ u.c. piedalīšanās pretošanās kustībā, kā arī padomju režīma represijas pret šiem pretošanās dalībniekiem.

Minētajos pētījumos relatīvi augstā līmenī aplūkota nacionālās pretošanās kustības vēsture tieši pirmajos pēckara gados (1944./1945. gads – 20. gadsimta 50. gadu sākums). Pie tam uzmanība pievērsta tieši posmam līdz 1949. gadam, turpretim, pētot nacionālās pretošanās norisi 1950.–1956. gadā, informācijas apjoms pētījumos kļūst mazāks – vēsturnieku darbos parādīti tikai paši spilgtākie pretošanās kustības vēstures fakti.

No vienas puses, šādu pretošanās kustības vēstures izpēti specifiku nosaka pašsaprotami iemesli: salīdzinājumā ar pirmajiem pēckara gadiem turpmākajos pretošanās posmos tās vēriens kļuva šaurāks, jo nacionālā bruņotā pretošanās pakāpeniski pārgāja nevardarbīgajā pretestībā. No otras puses, pretošanās kustības vēstures pētnieki veltī šim posmam mazāku uzmanību, tāpēc ka tā izpēti prasa vairāk pūļu un laika: vēstures avotos ir lielākoties netieša informācija, kuras noskaidrošana un kritiska pārbaude ir sarežģīts uzdevums; dažu vēstures jautājumu interpretācija nav nostabilizējusies; garīgās pretošanās izpēti (pat šādu faktu konstatēšana) tehnoloģija nav skaidra utt. Tādēļ parādās būtiski “robi” nacionālās pretošanās kustības historiogrāfijā. Šo “robu” lielais daudzums liecina par to, ka nevardarbīgās pretošanās zinātniskā izpēti jāsāk no pašiem pamatiem.

Latvijas jaunākajā historiogrāfijā ir tikai nedaudzi apkopojoši pārskata raksti par nacionālās pretošanās kustības vēsturi 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gados. Šajos darbos nospraustas vien dažas līnijas (virzieni) šīs vēstures izpēti.¹⁶⁵ Būtībā šajos rakstos gandrīz pilnīgi reprezentēts mūsdienu Latvijas historiogrāfijas aktīvajā aprītē esošais vēstures faktu klāsts. Diemžēl citos pētījumos tas tiek papildināts retos gadījumos. Var minēt tikai nedaudzus atsevišķus pētījumus par konkrētiem 20. gadsimta 50. gadu

otrās puses – 80. gadu nacionālās pretošanās kustības vēstures aspektiem – disidentu kustība¹⁶⁶ un nacionālkomunisma vēsture Latvijā,¹⁶⁷ kura, šķiet, ir būtiski mitoloģizēta populārās apcerēs, ko sevišķi intensīvi publicēja preses slejās 20. gadsimta 80. gadu beigās – 90. gadu sākumā. Kā jau atzīmēts, gandrīz pilnīgi novārtā paliek iekšējās (garīgās) pretošanās izpausmes.¹⁶⁸

Relatīvi lielāku uzmanību Latvijas vēsturnieki pievērš “atklātajai demokrātiskajai pretošanās kustībai” (trešā atmoda) Latvijā 20. gadsimta 80. gadu beigās – 90. gadu pašā sākumā.¹⁶⁹ Taču arī šajā jomā historiogrāfiskā materiāla struktūrā dominē populāras apceres, kā arī masu kustības dalībnieku (līderu) pārdomu un atmiņu publikācijas. “Robus” šo jautājumu izpētē nevar aizpildīt arī trimdas latviešu vēsturnieku darbi un Rietumu sovietologu pētījumi,¹⁷⁰ kuros šis nacionālās pretošanās kustības vēstures posms aplūkots vispārējos vilcienos, ar būtisku publicistikas piemaisījumu.

Tādējādi var secināt, ka daudziem 20. gadsimta 50. gadu otrās puses – 80. gadu nacionālās pretošanās kustības vēstures aspektiem nepieciešama speciāla izpēte, un tie ir: pretošanās kustības pagrīdes organizācijas 20. gadsimta 60.–80. gados;¹⁷¹ nacionālkomunistu vieta un loma šajā kustībā; garīgās (iekšējās) pretošanās fenomens; nevardarbīgās pretošanās konkrētas izpausmes un fakti;¹⁷² nevardarbīgās pretošanās kustības dalībnieku liktenis; latviešu tautas atbalsts nacionālās pretošanās kustībai; latviešu trimdas ietekme uz nacionālo pretošanos Latvijā; citu tautu piedalīšanās pretošanās kustībā Latvijā pirmajos pēckara gados un turpmākajos posmos; padomju režīma represijas un citi pasākumi, vērsti pret pretošanās kustību un tās dalībniekiem; padomju varas iestāžu mēģinājumi izmainīt latviešu psiholoģisko noskaņojumu un radīt padomju režīma pozitīvu tēlu; nacionālās pretošanās kustības vēstures avotu apzināšana, edīcija un izpēte; Latvijas nacionālās pretošanās kustības dalībnieku sakari ar nacionālās pretošanās dalībniekiem citās Baltijas valstīs utt.

* * *

Šī pārskata noslēgumā var secināt, ka nacionālās pretošanās kustības vēstures izpēte Latvijā neattīstījās strauji. Pētniecību šajā jomā kavēja gan ārējie faktori – Latvijas vēstures zinātnes sovietizācija 20. gadsimta 40.–80. gados un dogmatiskās vēstures teorijas uzspiešana Latvijas vēsturniekiem, kas neļāva Latvijas padomju historiogrāfijā izveidot nacionālās pretošanās kustības vēstures adekvātu koncepciju un pētīt tās faktus un izpausmes, gan arī iekšējie – historiogrāfiskie faktori – Latvijas jaunākās historiogrāfijas prioritātes, kas prasīja galveno uzmanību pievērst okupāciju režīma noziegumiem, represīvajai politikai, teroram. Tāpēc jaunākajā Latvijas historiogrāfijā ilgu laiku nacionālās pretošanās kustības vēsture faktiski bija pakļauta okupāciju varas politikas vēsturei. Prioritāšu precizēšana, ko iezīmēja 2005. gada 7.–8. jūnija starptautiskā zinātniskā konference “Nacionālā pretošanās komunistiskajiem režīmiem

Austrumeiropā pēc Otrā pasaules kara”, bez šaubām, aktivizēs nacionālās pretošanās kustības vēstures pētniecību.

Šīm problēmām pastāvēt, tomēr Latvijas jaunākajā historiogrāfijā jau izveidota nacionālās pretošanās kustības vēstures koncepcija. Lai gan tās atsevišķas tēzes jāprecizē (pirmām kārtām tas ir nacionālās pretošanās un kolaborācijas korelācijas jautājums nacionālsociālistiskās Vācijas okupētajā Latvijā), visumā šo koncepciju var uzskatīt par atzītu Latvijas vēsturnieku sabiedrībā. Jāatzīmē, ka šī koncepcija ir Latvijas jaunākās historiogrāfijas ieguldījums nacionālās pretošanās kustības vēstures pētniecībā: tā tapa polemikā par Latvijas padomju historiogrāfijas tēzēm, radoši izmantojot Rietumu sovetoģijas un latviešu vēsturnieku trimdā uzkrātās iestrādes pretošanās apjēgšanā un izzināšanā.

Vēl paliek daudzi šīs kustības vēstures jautājumi un pat veseli posmi tās vēsturē, kuri turpmāk jāpēta sīkāk: nacionālās pretošanās kustības vēsture 1940.–1941. gadā; kolaborācijas un pretošanās korelācija 1941.–1945. gadā; Latvijas nacionālo partizānu kara beigu posms; nevardarbīgā un garīgā pretošanās padomju režīmam; ierindas cilvēku noskaņojums un attieksme pret okupāciju varu; disidentisms utt. Tas vēlreiz apstiprina tēzi, ka Latvijas nacionālās pretošanās kustības vēstures izpēte ir tikai iesākta.

Lai nacionālās pretošanās kustības vēstures izpēte risinātos sekmīgi un strauji, nepieciešama gan vēsturnieku darbības aktivizācija un koordinācija, gan arī sistēmiska pieeja nacionālās pretošanās kustības izpētē, balstoties uz adekvātām teorētiskajām pieejām, pretošanās kustības nozīmi Latvijā vēsturē vērtējot Latvijas valsts neatkarības atgūšanas aspektā.

Atsauces un komentāri

- ¹ *Strods H.* Resistance in Latvia 1944–1991 // The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991: Selected Research of the Commission of the Historians of Latvia (Symposium of the Commission of the Historians of Latvia, vol. 14; turpmāk – LVKR, 14). – Rīga, 2005, 298. lpp.
- ² *Zīle Ļ.* Pretestības kustība okupācijas režīma apstākļos // *Blūzma V. et al.* Latvijas valsts atjaunošana, 1986.–1993. – Rīga, 1998, 64. lpp.
- ³ Noziegumi pret cilvēci Latvijas teritorijā Padomju Savienības un nacistiskās Vācijas okupācijas laikā no 1940. gada līdz 1956. gadam: Latvijas Vēsturnieku komisijas Progresā ziņojums. Rīga, 2001 // Latvijas Vēsture (turpmāk – LV), 2002, 2. nr., 15., 16. lpp.
- ⁴ Turpat, 23. lpp.
- ⁵ Turpat, 29. lpp.
- ⁶ Sk. referātus, kas prezentēti šajā konferencē: *Strods H.* Nacionālie un padomju partizāni Baltijā 1941.–1956. gadā: kopējais un atšķirīgais; *Ābelnieks R.* Nacionālās bruņotās pretošanās kustības īpatnības Bauskas apriņķī (1944–1950); *Jansons R.* Čekistu militārās operācijas pret Latvijas

- nacionālajiem partizāniem (1944–1956); *Turčinskis Z.* Čekas aģentu kaujinieku loma Latvijas Nacionālo partizānu apvienības sagrāvē (1944–1953); *Bergmanis A.* Latvijas PSR slepenā dienesta cīņa ar Latvijas nacionālajiem partizāniem 1953. gadā; *Felders B. M.* Pagrīdes sakaru tīkls: Latvijas pretpadomju pretošanās kustības nacionālie un starptautiskie kontakti (1944–1950); *Bambals A.* Lietiskie pierādījumi Latvijas PSR VDK krimināllietās – nacionālo partizānu vēstures avots; *Dreimane I.* Nacionālie partizāni Ziemeļlatgales iedzīvotāju atmiņās; *Vasiļevskis J.* Latviešu un lietuviešu nacionālo partizānu sadarbība Sēlijas novadā (1944–1953).
- ⁷ Latvijas Republikas Valsts prezidentes *Vairas Vīķes-Freibergas* uzruna, nolasīta starptautiskajā vēsturnieku konferencē “Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944.–1959. gadā: politika un tās sekas”, Rīga, 2002. gada 13. jūnijs // Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944.–1959. gadā: politika un tās sekas (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 9. sēj.; turpmāk – LVKR, 9). – Rīga, 2003, 21., 22. lpp. Sk. arī: Latvijas Republikas Valsts prezidentes *Vairas Vīķes-Freibergas* uzruna konferences dalībniekiem // Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā, 1941–1945 (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 11. sēj.; turpmāk – LVKR, 11). – Rīga, 2004, 14. lpp.
- ⁸ Piemēram, sk.: *Ivanovs A.* Latvijas disidentu problēmas apskats ārzemju historiogrāfijā // LV, 1992, 4. nr., 35.–39. lpp.; *Neiburgs U., Ērglis Dz.* Nacionālā un padomju pretošanās kustība: kopīgais un atšķirīgais (1941–1945) // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.; turpmāk – LVKR, 3). – Rīga, 2001, 267.–329. lpp. (sk. 282.–289. lpp.); *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās padomes darbības atspoguļojums vēstures literatūrā // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls (turpmāk – LVIŽ), 2002, 2. nr., 123.–149. lpp.; *Jansons R.* Bruņotās pretošanās kustības Latvijā 1944.–1956. gadā: vēstures izpētes stāvoklis un tālākie pētniecības virzieni // LVKR, 9, 343.–357. lpp.; *Bleiere D.* Nacionālkomunisms Latvijā: Historiogrāfija // LVIŽ, 2003, 1. nr., 110.–130. lpp.; *Zunda A.* Pretošanās kustība vācu okupētajā Latvijā: nostādnes vēstures literatūrā // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10. sēj.; turpmāk – LVKR, 10). – Rīga, 2004, 216.–239. lpp.; *Zunda A.* Resistance against Nazi German Occupation in Latvia: Positions in Historical Literature // LVKR, 14, pp. 148–158.
- ⁹ Piemēram, sk. konceptuālos pētījumus historiogrāfijā: *Feldmanis I.* Latvija vācu okupācijas laikā (1941–1945): aktuālās izpētes problēmas // LVKR, 3, 179. lpp.; *Feldmanis I.* Vācu okupācija Latvijā (1941–1945): izpētes aktuālās problēmas un risinājumi // LVKR, 11, 59.–71. lpp.; *Feldmanis I.* “Vācu laiks” Latvijā (1941–1945): aktuālās izpētes problēmas un risinājumi // LV, 2003, 3. nr., 98.–106. lpp.; *Strods H.* Baltijas valstu okupācija: ieskats terminoloģijā, periodizācijā, izpētē // LVKR, 9, 44., 45. lpp.; *Šneidere I.* Padomju okupācijas režīms Latvijā: pētniecības virzieni un problēmas // Turpat, 30., 31. lpp.; *Zunda A.* “Vācu laiks” Latvijā (1941–1945): izvērtējums historiogrāfijā // LV, 2003, 3. nr., 111., 112. lpp. u.c.
- ¹⁰ Piemēram, sk.: *Савченко В.* Обзор литературы по истории Латвийской ССР периода Великой Отечественной войны // Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis (turpmāk – ZAV), 1962, 5. nr., 137.–144. lpp.; *Бирон А. К., Дорошенко В. В.* Советская историография Латвии. – Рига, 1970, с. 398–414; *Samsons V.* Aizvadīto trīs gadu desmitu devums latviešu tautas prethitleriskās cīņas vēstures izpētē (Historiogrāfisks apskats) // ZAV, 1974, 2. nr., 3.–23. lpp.; *Савченко В. И.* Актуальные вопросы истории Великой Отечественной войны (На материалах Латвийской ССР) // Историческая наука Советской Латвии на современном этапе. – Рига, 1983, с. 128–150.
- ¹¹ Sk. tipisku darbu: *Samsons V.* Naida un maldu slīkšņā: ieskats ekstrēmā latviešu nacionālisma uzskatu evolūcijā. – Rīga, 1983.

- ¹² Sk. sīkāk: *Strods H.* Ievadlekcija Latvijas vēsturē. – Rīga, 1990, 8.–10. lpp.; *Strods H.* Latvijas vēstures zinātne (1945–1990) // LV, 1991, 1. nr., 3.–6. lpp.; *Ronis I.* Latvijas vēstures institūts laikmeta kontekstā // LVIŽ, 1995, 4. nr., 25.–32. lpp.; *Strods H.* Latvijas vēstures zinātnes padomizēšana (1944.–1985.) // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 1999: Genocīda politika un prakse. – Rīga, 2000, 15.–42. lpp.; *Ivanovs A.* Latvijas PSR historiogrāfija: (konceptuāls pārskats) // Latvijas Vēsture, 2003, 2. nr., 75.–83. lpp.; 3. nr., 69.–77. lpp.; *Ivanovs A.* Vēstures zinātne kā padomju politikas instruments: historiogrāfijas konceptuālais līmenis // LVKR, 9, 59.–70. lpp.; *Ivanovs A.* Latvijas sovietizācija 1944.–1956. gadā Latvijas padomju historiogrāfijas skatījumā // Totalitārie okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1964. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 13. sēj.; turpmāk – LVKR, 13). – Rīga, 2004, 389.–426. lpp.; *Ivanovs A.* Sovietization of Latvian Historiography 1944–1959: Overview // LVKR, 14, pp. 256–270.
- ¹³ Piemēram, sk.: *Ivanovs A.* Latvijas sovietizācija 1944.–1956. gadā ..., 407. lpp.
- ¹⁴ *Strods H.* Ievadlekcija Latvijas vēsturē, 20., 21. lpp.
- ¹⁵ *Ivanovs A.* Latvijas disidentu problēmas apskats ārzemju historiogrāfijā, 35.–39. lpp.
- ¹⁶ Tēmas politiskā un ideoloģiskā aktualitāte bieži vien nosaka konjunktūras pieeju vēstures pētniecībā. Balstoties uz Latvijas “nacionālkomunisma” historiogrāfijas izpēti, to parāda Dainas Bleieres pētījums. – Sk. sīkāk: *Bleiere D.* Nacionālkomunisms Latvijā ..., 111., 112. u.c. lpp. – Kā atzīmē profesors H. Strods, dažu vēstures posmu un problēmu izpētē politizācija bija neizbēgama. – *Strods H.* Ievadlekcija Latvijas vēsturē, 21. lpp. Sk. arī: *Бордюгов Г. А., Козлов В. А.* История и конъюнктура. – Москва, 1992.
- ¹⁷ Tādējādi līdz pat 20. gadsimta 80. gadu vidum trimdas vēsturnieku un politologu, kā arī sovietologu darbos dominēja pesimistiski uzskati par neatkarības atgūšanas iespējamību, jo tā prasīja vairāku faktoru sakrišanu. – Piemēram, sk.: *Shtromas A.* Prospects for Restoring the Baltic States' Independence: A View on the Prerequisites and Possibilities of Their Realization // Journal of Baltic Studies (turpmāk – JBS), vol. XVII, no. 3, Fall 1986, pp. 256–279 u.c. – Tomēr kā galamērķis neatkarības atgūšana savu aktualitāti nezaudēja; šo mērķi akcentēja gandrīz visi sovietologi un latviešu pētnieki trimdā, kas padomju okupācijas gados nodarbojās ar Latvijas vēstures izpēti. – Sk. sīkāk: *Иванов А.* Зарубежная историография о праве Балтийских наций на самоопределение, возможности и путях его осуществления // Демократизация и национальs tiesības. – Rīga, 1990, 58.–65. lpp.
- ¹⁸ Protams, nevar runāt par to, ka tēma “nacionālā pretošanās kustība Latvijā” ir jau zaudējusi savu politisko un sabiedrisko aktualitāti. Taču politiskās konjunktūras piemaisījums tēmas izpētē kļūst arvien mazāks, jo kustības mērķi lielākoties jau sasniegti.
- ¹⁹ Piemēram, sk.: Latvijas nacionālo partizānu karš: Dokumenti un materiāli, 1944.–1956. / Sast. un komentējis H. Strods. – Rīga, 1999; Latvijas nacionālo partizānu karš, 3: Dokumenti, apcerējumi un atmiņas, 1944–1956 / Sast. un komentējis H. Strods. – Rīga, 2003; Uz ežiņas galvu liku... Traģiskās partizānu cīņas Latvijas mežos pēckara gados / Galv. red. un sast. A. Kalvāns. – Rīga, 1993 [1. grām.]; Rīga, 1995, 2. grām.; Via Dolorosa: Staļinisma upuru liecības / Sakārtojuši A. Līce. – Rīga, 1990 [1. grām.]; Rīga, 1993, 2. grām.; Rīga, 1994, 3. grām.; Rīga, 1995, 4. grām.; u.c. – Tieši, bet dažreiz arī netieši par nacionālo pretošanos Latvijā liecina dokumenti, kas publicēti citos krājumos, kur atspoguļota padomju politika Latvijā. Raksturojot pretošanās kustības vēstures faktu reprezentācijas plašumu šajos krājumos, var citēt dokumentu krājuma “Okupācijas varu politika Latvijā, 1939–1991” ([Rīga], 1999) vērtējumu Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada Progresā

- ziņojumā: “*Taču minētās dokumentu publikācijas vairāk liecina par cilvēku un materiālajiem zaudējumiem, mazāk uzsver aktīvās bruņotās un nevardarbīgās pretošanās lomu.*” – Sk.: Noziegumi pret cilvēci Latvijas teritorijā ..., 28. lpp. – Būtībā gandrīz ikkatrs dokuments, kas liecina par okupāciju varas represijām, vienlaikus liecina (dažreiz – netieši) arī par pretošanos.
- ²⁰ Piemēram, sk. nozīmīgākās publikācijas: Šilde Ā. Pretestības kustība Latvijā. – Stokholma, 1972; Resistance Movement in Latvia. – Stockholm, 1985 (pirmā publikācija 1972. gadā); Misiunas R. J., Taagepera R. The Baltic States: Years of Dependence, 1940–1980. – London, 1983, pp. 81–103, 126–171, 239–529, etc.; Vizulis I. Latviešu tautas cīņa par brīvību (1917–1992). – Rīga, 1992; Apine I. Disidentisms Latvijā // LV, 1993, 2. nr., 51.–55. lpp.; Andersons E. et al. Latvijas Centrālā padome – LCP: Latviešu nacionālā pretestības kustība, 1943–1945. – Upsala, 1994; Vilciņš T. Skolu jaunatne nacionālajā cīņā. 1940–1941 // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis, A (turpmāk – ZAV), 1995, 3./4. nr., 66.–79. lpp.; Latvija 1985.–1996. gadā: Notikumu hronika / Sast. D. Bleiere. – Rīga, 1996; Zīle Ļ. Latvijas atmodas ceļš (1986.–1991.) // LV, 1996, 5. nr.; 1997, 1. nr., 114.–123. lpp.; Strods H. Latvijas nacionālo partizānu karš, 1944–1956. – Rīga, 1996; Pretestības kustība okupācijas varām Latvijā [Rakstu krājums]. – Rīga, 1997; Vilciņš T. Skolu jaunatne nacionālajā cīņā (1940–1941). – Rīga, 1997; Zīle Ļ. Pretestības kustība okupācijas režīma apstākļos // Blūzma V. et al. Latvijas valsts atjaunošana, 1986.–1993. – Rīga, 1998, 64.–86. lpp.; Anušauskas A., ed. The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States. – Vilnius, 1999; Neiburgs U. Nacionālās pretošanās kustības organizācijas Latvijā padomju un vācu okupācijas laikā (1940–1945) // Latvija Otrajā pasaules karā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj.; turpmāk – LVKR, 1). – Rīga, 2000, 163.–172. lpp.; Neiburgs U., Ērglis Dz. Nacionālā un padomju pretošanās kustība ..; Neiburgs U. Latviešu nacionālās pretošanās kustības preses izdevumi Latvijā vācu okupācijas laikā // ZAV, 2000, 1./2. nr., 43.–58. lpp.; Ciganovs J. Pretošanās padomju okupācijas režīmam Latvijā 1940.–1941. gadā // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2000: Komunistu un nacistu jūgā. – Rīga, 2001, 45.–55. lpp.; Strods H. Latvijas skolu jaunatnes nacionālā pretošanās kustība (1944. gads – 50. gadu vidus) // LVKR, 3, 592.–675. lpp.; Ērglis Dz. Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses. – Rīga, 2003; Bleiere D. Zemniecības pretošanās padomju režīma politikai Latvijā (1945–1953) // LVKR, 10, 509.–553. lpp.; Jēkabsons Ē. Poļu nacionālā pretošanās kustība Latvijā vācu okupācijas laikā (1941–1944) // Turpat, 240.–274. lpp.; Auziņš A. Konstantīns Čakste. – Rīga, 2004; Strods H. Resistance in Latvia 1944–1991 // LVKR, 14, pp. 286–298, un citas publikācijas.
- ²¹ Piemēram, sk. pētījumus, kuros spilgti parādīts latviešu noskaņojums un attieksme pret okupāciju varām. Šajos darbos būtībā ir atspoguļotas garīgās (iekšējās) pretošanās izpausmes. – Allworth E., ed. Nationality Group Survival in Multi-Ethnic States: Shifting Support Patterns in the Soviet Baltic Region. – New York; London, 1977; Bleiere D. Vietējo padomju vēlēšanas Rīgā 1948. gada 18. janvārī kā totalitārisma spogulis // LVIŽ, 1995, 1. nr., 102.–120. lpp.; Bleiere D. Sabiedrības reakcija uz nacionālkomunistu sagrāvi 1959. gadā: Kārļa Baumaņa un Jāņa Kīna lieta // LVIŽ, 2003, 3. nr., 112.–138. lpp.; Priede G. Tautas traģēdija un mēģinājumi runāt par to dramaturģijā no 1954. līdz 1989. gadam // ZAV, 2000, 1./2. nr., 74.–81. lpp.; Apine I. Latviešu nacionālkomunistu politiskās sagrāves sociālpsiholoģiskie aspekti // ZAV, 2000, 1./2. nr., 69.–73. lpp.; Silīņš L. Nacistiskās Vācijas okupanti: Mūsu tautas lielās cerības un rūgtā vilšanās. – Rīga, 2001; Dūra D., Gundare I. Okupācijas vara un Latvijas cilvēks: izmaiņas sabiedrības psiholoģiskajā noskaņojumā (1940–1941) // LVKR, 10, 88.–140. lpp.; Waite R. G. Some Aspects of Anti-German Sentiments in Latvia (1941–1944) // LVKR, 11, 154.–176. lpp.; Reichelt K. The Role of Latvia's Independence Day, 18th November, in

- Nazi Occupation Policy, 1941–1943 // LVKR, 11, pp. 177–187; *Šneidere I.* Sabiedriskā doma Latvijā: ieskats pirmajos pēckara gados // LVĪŽ, 2003, 2. nr., 99.–115. lpp.
- 22 Šajā rakstā iekļautas un attīstītas (daļēji arī revidētas) dažas atziņas nacionālās pretošanās kustības vēstures historiogrāfijas izpētē, kas aprobētas referātā, ko autors prezentēja starptautiskajā konferencē “Nacionālā pretošanās komunistiskajiem režīmiem Austrumeiropā pēc Otrā pasaules kara” (Rīga, 2005. gada 7.–8. jūnijs). – *Ivanovs A.* Nacionālā pretošanās Latvijā pēc Otrā pasaules kara Latvijas historiogrāfijā ..
- 23 Piemēram, sk.: *Červonnaja S.* Pētījums par Baltiju mūsdienu Krievijas zinātnes skatījumā // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2001: Nācija gūstā. – Rīga, 2002, 15.–30. lpp.
- 24 *Ivanovs A.* Sovietization of Latvian Historiography ..., p. 269; *Ivanovs A.* Latvijas sovetizācija 1944.–1956. gadā ..., 408. lpp.
- 25 Sevišķi skaidri šī koncepcija parādīta apkopojošos darbos. – Sk.: Latvijas PSR vēsture, III sēj.: No 1917. gada līdz 1950. gadam / Atb. red. K. Strazdiņš. – Rīga, 1959; *Зиле Л. Я.* Периоды и этапы строительства социализма и изменение социальной структуры общества: (на материалах Латвийской ССР). – Рига, 1975; *Zīle Ļ.* Sociālisma celtniecības vēsturiskais ceļš. – Rīga, 1980; Latvijas Komunistiskās partijas vēstures apcerējumi, III: 1940–1959. – Rīga, 1981; Latvijas PSR vēsture: No visnenākajiem laikiem līdz mūsu dienām, 2. sēj. / Red. A. Drīzulis. – Rīga, 1986; u.c.
- 26 “Sociālistiskās revolūcijas” koncepcija jau vairākkārt izvērtēta. – Sk. sīkāk: *Ivanovs A., Šteimans J.* Latgales vēstures historiogrāfija (1946–1999). – Rēzekne, 1999, 83.–87. lpp.; *Ivanovs A.* Latvijas PSR historiogrāfija: (konceptuāls pārskats), 3. nr., 71. lpp.; *Ivanovs A.* Latvijas sovetizācija 1944.–1956. gadā ..., 401., 402. lpp.; *Ivanovs A.* Sovietization of Latvian Historiography ..., p. 268; u.c.
- 27 Otrā padomju okupācija tika interpretēta kā “uz laiku okupētās padomju teritorijas” atbrīvošana no vācu fašistisko okupantu jūga. – Sk.: Latvijas PSR vēsture: No visnenākajiem laikiem ..., 198., 199. lpp.; *Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā (1941.–1945.).* – Rīga, 1966, 7. nodaļa u.c.
- 28 Latvijas PSR vēsture, III sēj.: ..., 414. lpp.
- 29 Sk.: *Построение социализма в Советской Прибалтике: Исторический опыт компартий Литвы, Латвии, Эстонии / Отв. ред. А. Д. Педосов.* – Рига, 1982.
- 30 Turpat; sk. arī: Latvijas PSR vēsture, III sēj.: ..., 490., 532. u.c. lpp.; *Drīzulis A.* Padomju Latvijas sociālistiskās celtniecības pirmie soļi (1940–1941). – Rīga, 1952; *Žagars Ē.* Sociālistiskie pārveidojumi Latvijā, 1940.–1941. – Rīga, 1975; Latvijas PSR vēsture: No visnenākajiem laikiem ..., 163.–173., 217.–251. lpp.; *Zīle Ļ.* Sociālisma celtniecības vēsturiskais ceļš; u.c.
- 31 Piemēram, sk.: *Samsons V.* Šķiru attiecības un šķiru cīņa Latvijā Lielā Tēvijas kara periodā // ZAV, 1962, 12. nr., 3.–16. lpp.
- 32 Piemēram, sk.: *Karaļuns V.* Par padomju varas pretinieku, kapitālistisko un deklasēto elementu pārvietošanu 1941. gada 14. jūnijā // Latvijas likteņgadi, II. – Rīga, 1988, 69.–82. lpp.
- 33 *Samsons V.* Naida un maldu slīkšņā ..; *Samsons V.* Buržuāziskā nacionālisma politiskā un idejiskā izviršana Latvijā hitleriskās okupācijas gados (Pielāgošanās nacionālsociālisma filozofijai) // ZAV, 1975, 8. nr., 3.–14. lpp.; *Samsons V.* Šķiru attiecības un šķiru cīņa ..; *Dzintars J.* Pret ko bija vēsta latviešu buržuāzijas “nacionālā opozīcija” // ZAV, 1968, 9. nr., 3.–12. lpp.; *Riekstiņš J.* Pagastu partorgi – lauku iedzīvotāju iedvesmotāji un organizētāji cīņā pret kulaku sabotāžu un buržuāzisko nacionālistu bruņoto pagrīdi // Latvijas Komunistiskās partijas vēstures un partijas celtniecības jautājumi, 8. sēj. – Rīga, 1986, 110.–130. lpp.; *Riekstiņš J.* Sociālistiskie pārveidojumi un šķiru

- cīņa Latvijas laukos pirmajos pēckara gados // Latvijas likteņgadi, [I]. – Rīga, 1987, 65.–86. lpp.; *Riekstiņš J.* Šķiru cīņa laukos: jauni fakti un atziņas // Latvijas likteņgadi, II. – Rīga, 1988, 83.–103. lpp., u.c.
- ³⁴ *Zīle Ļ.* Sociālisma celtniecības vēsturiskais ceļš, 92. lpp.
- ³⁵ *Vanags J.* Lauksaimniecības sociālistiskā rekonstrukcija Latvijā. – Rīga, 1981, 58., 59. lpp.
- ³⁶ Latvijas PSR vēsture: No visnenākajiem laikiem ..., 219., 220. lpp.
- ³⁷ Latvijas PSR vēsture, III sēj.: ..., 519. lpp.
- ³⁸ Latvijas PSR vēsture: No visnenākajiem laikiem ..., 241. lpp.
- ³⁹ *Zīle Ļ.* Sociālisma celtniecības vēsturiskais ceļš, 92. lpp.
- ⁴⁰ *Piemēram, sk.: В дни войны (Из истории Латвии периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.). – Рига, 1964; Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā ...; Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне, 1941–1945. Кн. первая: Первые годы. – Рига, 1966; кн. вторая: К Балтийскому морю. – Рига, 1967; кн. третья: Завершающий этап. – Рига, 1969; Dzintars J. Neredzamā fronte. – Rīga, 1968; Samsons V. Kurzemes katlā: Partizāņu un frontes izlūku cīņas, 1944.–1945. – Rīga, 1969; Борьба латышского народа в годы Великой Отечественной войны, 1941–1945. – Рига, 1971; Samsons V. Kurzemes meži šalc... Partizāņu un izlūku cīņa kara pēdējā gadā Kurzemē, 1944.–1945. – Rīga, 1974; Савченко В. Латышские формирования Советской Армии на фронтах Великой Отечественной войны. – Рига, 1975; Raškevics A., Spoģe O. Avangardā komunisti: LKP Lielā Tēvijas kara laikā, 1941.–1945. – Rīga, 1978; Самсон В. Дружба народов победила: Совместные действия красных партизан и советских разведчиков в “Курляндском котле” в 1944–1945 гг. – Рига, 1980; Dzintars J. Непакļāvīgie: Liepājas un Lejaskurzemes darbaļaužu cīņa hitleriskās okupācijas gados. – Rīga, 1988; Eglīte O. Ēnas purvā. – Rīga, 1989; un daudzi citi darbi.*
- ⁴¹ *Tizenberga R.* Latviešu tauta cīņā pret vācu okupantiem Lielā Tēvijas kara laikā (1941.–1945.) // Cīņa par Padomju varu Latvijā. – Rīga, 1955, 168. lpp.
- ⁴² Turpat, 139.–168. lpp.; Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā ..., 565.–626. lpp.; *Drīzulis A., Tizenberga R.* Latvijas PSR Padomju Savienības Lielā Tēvijas kara laikā (1941–1945). – Rīga, 1954, 129.–135. lpp.; Борьба за Советскую Прибалтику ..., кн. 3, с. 184–202; Latvijas Komunistiskās partijas vēstures apcerējumi, III ..., 151.–189. lpp.; Latvijas PSR vēsture: No visnenākajiem laikiem ..., 204.–209. lpp. – Dažos darbos sevišķi akcentēta Komunistiskās partijas darbība un loma Latvijas atbrīvošanā. – *Raškevics A., Spoģe O.* Avangardā komunisti ..
- ⁴³ *Samsons V.* Kurzemes katlā ..., kā arī daudzi citi V. Samsona, A. Raškevica, J. Dzintara, M. Vestermaņa un V. Savčenko darbi.
- ⁴⁴ *Piemēram, sk.: Савченко В.* Ход освобождения Латвийской ССР от немецко-фашистских захватчиков в июле–августе 1944 г. // ZAV, 1964, 7. nr., 25. lpp.
- ⁴⁵ Sk. iepriekš minētos V. Samsona darbus.
- ⁴⁶ *Piemēram, sk.: Красный Я.* Борьба латышского народа против немецких захватчиков и работодателей. – [Москва], 1946, с. 176–178; *Drīzulis A., Tizenberga R.* Latvijas PSR ..., 24., 30., 69. lpp.; Latvijas PSR vēsture, III sēj.: ..., 427.–431., 437., 447. lpp.; Latvijas PSR vēsture: No visnenākajiem laikiem ..., 209. lpp.; u.c.
- ⁴⁷ *Dzintars J.* Pret ko bija vēsta latviešu buržuāzijas “nacionālā opozīcija”; *Samsons V.* Buržuāziskā nacionālisma politiskā un idejiskā izviršana ...; *Birznieks M.* No SS un SD līdz... – Rīga, 1979; u.c.
- ⁴⁸ Latvijas PSR vēsture: No visnenākajiem laikiem ..., 209. lpp.

- ⁴⁹ *Riekstiņš J.* Šķiru cīņa laukos ..., 103. lpp.
- ⁵⁰ Par vēstures avotu atlasi un izmantošanu Latvijas padomju vēsturnieku darbos sk. sīkāk: *Ivanovs A.* Latvijas sovetizācija 1944.–1956. gadā ..., 397.–400. lpp.; *Ivanovs A.* Latvijas PSR historiogrāfija: (konceptuāls pārskats), 3. nr., 73. lpp.
- ⁵¹ *Vanags J.* Lauksaimniecības sociālistiskā rekonstrukcija ..., 59. lpp.
- ⁵² Šīs tēmas izpētes jomā nopietnu publikāciju vidū var minēt krājumu, kas ieņem svarīgu vietu Latvijas historiogrāfijā: *Andersons E. et al.* Latvijas Centrālā Padome – LCP: Latviešu nacionālās pretestības kustība .. – Sk. arī publikācijas, kurās parādīti atsevišķi nacionālās pretošanās kustības vēstures aspekti: *Blakis A.* Medaļas otrā puse: Okupācijas varu pavadā un jūgā, 1940.–1945. – [Buenos-airesā], [1956]; *Kažociņš I.* Tēvzemei un brīvībai: Latvijas bruņoto spēku liktenis Otrā pasaules karā. – [B.v.], 1986; *Biezais H.* Kurelieši: Nacionālās pretestības liecinieki. – Itaka, 1991; *Biezais H.* Latvija kāšķrusta varā: Sveši kungi – pašu ļaudis. – [B.v.], 1992; *Vizulis I.* Latviešu tautas cīņa par brīvību ...; u.c.
- ⁵³ Šis uzdevums sevišķi akcentēts latviešu vēsturnieku trimdā rakstos: “[...] mēs esam mobilizēti sevišķai sūtībai, proti, ar gara ieročiem cīnīties par mūsu tēvzemes atbrīvošanu.” – Sk.: *Švābe A.* Latviešu vēsturnieku uzdevumi trimdā // *LVIŽ*, 2002, 1. nr., 130. lpp.
- ⁵⁴ Sovietizācijai Latvijā, kā arī citās Baltijas valstīs ir veltīti daudzi pētījumi. Latviešu trimdas vēsturnieku, jaunākās Latvijas historiogrāfijas un Rietumu historiogrāfijas pieejas sovetizācijas izpētē vispusīgi parādās šādos pētījumos: *Šilde Ā.* Bez tiesībām un brīvības: Latvijas sovetizācija, 1944–1965. – Kopenhāgena, 1965; *Labsvirs J.* The Sovietization of the Baltic States: Collectivization of Latvian Agriculture, 1944–1956. – Indianapolis, 1988; *Oberländer E.* Instruments of Sovietization in 1939/40 and after 1944/45 // *LVKR*, 9, 50.–58. lpp.; *Mertelsmann O., ed.* The Sovietization of the Baltic States, 1940–1956. – Tartu, 2003; *Strods H.* Sovietization of Latvia 1944/1991 // *LVKR*, 14, pp. 209–227; u.c.
- ⁵⁵ Piemēram, sk.: *Hanchett W. B.* The Communists and the Latvian Countryside // *Res Baltica: A Collection of Essays in Honor of the Memory of Dr. Alfred Bilmanis.* – Leyden, 1968, p. 100; *Misiunas R. J., Taagepera R.* The Baltic States ..., pp. 81, 82; *Resistance Movement in Latvia*, pp. 6, 8, 10 u.c.
- ⁵⁶ Sk.: *Allworth E., ed.* Nationality Group Survival ..., p. 28 u.c.
- ⁵⁷ *Resistance Movement in Latvia*, pp. 10, 11.
- ⁵⁸ Sk.: *Biezais H.* Kurelieši ...; *Dziļums A.* Kurzemes sirds vēl dzīva: Romāns par latviešu nacionālo partizāņu cīņu Kurzemē pēc kapitulācijas 1945. gada vasarā. – [Bruklina], 1973; *Freivalds O.* Kurzemes cietoksnis: Dokumenti, liecības un atmiņas par latviešu tautas likteņiem 1944./1945. gadā. – Kopenhāgena, 1954; *Launags F.* Latviešu nacionālo partizāņu organizācija. – Melburna, 1987; *Šilde Ā.* Pretestības kustība Latvijā; *Resistance Movement in Latvia*; *Mangulis V.* Latvia in the Wars of the 20th Century. – Princeton Junction, 1983; *Vizulis I.* Latviešu tautas cīņa par brīvību ...; *Shtromas A.* The Baltic States // *The Last Empire: Nationality and the Soviet Future.* – Stanford, 1986, pp. 183–217 (sk. nodaļu “Resistance and Support, 1940–41 and 1944–52”); u.c.
- ⁵⁹ Sk. arī: *Ivanovs A.* Latvijas disidentu problēmas apskats ..., 35. lpp.
- ⁶⁰ *Jones E., Grupp F. W.* Modernization and Ethnic Equalization in the USSR // *Soviet Studies*, vol. XXXVI, no. 2, April 1984, p. 159.
- ⁶¹ Turpat, 161. lpp.; sk. arī: *Jones E., Grupp F. W.* Modernization and Traditionality in a Multiethnic Society: The Soviet Case // *The American Political Science Review*, vol. 79, no. 2, June 1985,

- pp. 474–490; *Vardys S.* The Problem of Nationality: Modernization and Baltic Nationalism // *Problems of Communism*, vol. XXIV, no. 5, September–October 1975, p. 36.
- ⁶² Piemēram, sk.: *Remeikis T.* Modernization and National Identity in the Baltic Republics: Uneven and Multi-Directional Change in the Components of Modernization // *Nationalism and Human Rights: Process of Modernization in the USSR*. – Littleton, 1977, p. 116.
- ⁶³ *Ewing C. V.* [Rec.] // *JBS*, vol. XVII, no. 3, Fall 1986, p. 281 (rec. grām.: *Karklins R.* Ethnic Relations in the USSR. – Boston, 1986).
- ⁶⁴ Piemēram, sk.: *Fleming J.* Political Leaders // *Allworth E., ed.* Nationality Group Survival ..., p. 126; *Parming T.* Roots of Nationality Differences // *Turpat*, 25. lpp.; *Remeikis T.* Modernization and National Identity ..., p. 115; *Vardys S.* The Problem of Nationality ..., p. 48 u.c.
- ⁶⁵ *Turpat*, 48. lpp.
- ⁶⁶ *Lederhendler E. M.* Resources of the Ethnically Disenfranchised // *Allworth E., ed.* Nationality Group Survival ..., pp. 194, 195; *Remeikis T.* Modernization and National Identity ..., p. 134.
- ⁶⁷ *Rakowska-Harmstone T.* Minority Nationalism Today: An Overview // *The Last Empire* ..., p. 240.
- ⁶⁸ *Girnius K.* The Opposition Movement in Postwar Lithuania (A Review Article) // *JBS*, vol. XIII, no. 1, Spring 1982, p. 72; *Sabaliunas L.* [Rec.] // *Soviet Studies*, vol. XXXIV, no. 4, 1982, p. 635.
- ⁶⁹ *Clem R. S.* Vitality of the Nationalities in the Soviet West: Background and Implications // *The Soviet West: Interplay between Nationality and Social Organization*. – New York, etc., 1975, p. 73.
- ⁷⁰ *Grossman M. A.* Soviet Efforts at the Socioeconomic Integration of Latvians // *The Soviet West* ..., p. 73.
- ⁷¹ *Turpat*, 73., 75. lpp.; sk arī: *Tempest R.* Youth Soviet Style // *Problems of Communism*, May–June 1984, no. 3, p. 62.
- ⁷² *Bennigsen A.* Soviet Minority Nationalism in Historical Perspective // *The Last Empire* ..., p. 131.
- ⁷³ *Miljan T.* East vs. West // *JBS*, vol. XII, no. 3, Fall 1981, pp. 222, 223; *Jūriado A.* Nationalism vs. Socialism // *Baltic Literature and Linguistics*. – Columbus, 1973, p. 53.
- ⁷⁴ *Dunn S. P.* Cultural Processes in the Baltic Area under Soviet Rule. – Berkeley, 1966, p. 26; *The Last Empire* ..., pp. 198, 201.
- ⁷⁵ Sk. sīkāk: *Ivanovs A.* Latvijas disidentu problēmas apskats ..., 35. lpp.
- ⁷⁶ *Allworth E.* Flexible Defenses of a Nationality // *Allworth E., ed.* Nationality Group Survival ..., p. 1.
- ⁷⁷ *Turpat*, 3. lpp.
- ⁷⁸ *Turpat*, 15., 83. un citas lappuses.
- ⁷⁹ Piemēram, sk.: *Grossman M. A.* Soviet Efforts at the Socioeconomic Integration of Latvians, p. 73; *Loeber D. A.* Baltic Authors under Soviet Law // *Problems of Mininations: Baltic Perspectives*. – San Jose, 1973, p. 185; *Misiunas R. J., Taagepera R.* The Baltic States ...; u.c.
- ⁸⁰ *Katz Z., ed.* Handbook of Major Soviet Nationalities. – New York; London, 1975, pp. 103, 135.
- ⁸¹ Sk. sīkāk: *Babris P. J.* Baltic Youth under Communism. – Arlington Heights, 1967, p. 235; *Hajda L.* The Nationalities Problem in the Soviet Union // *Current History*, vol. 87, no. 531, October 1988, p. 325; *Harned F. T.* Latvia and the Latvians // *Katz Z., ed.* Handbook ..., p. 103; *Tempest R.* Youth Soviet Style, p. 62; u.c.
- ⁸² *Bilinsky Y.* The Background of Contemporary Politics in the Baltic Republics and Ukraine // *Problems of Mininations* ..., p. 99; *Hajda L.* The Nationalities Problem ..., p. 325; *Katz Z., ed.* Handbook ..., pp. 87, 113, 135; *Misiunas R. J., Taagepera R.* The Baltic States ..., p. 1; *Vardys S.* The Problem of Nationality ..., p. 36; *Hosking G.* The First Socialist Society: A History of the Soviet Union from

- Within. – Cambridge, 1985, p. 432; *Karklins R.* Ethnic Relations in the USSR: The Perspective from Below. – Boston, etc., 1986, pp. 25, 51; *Rakowska-Harmstone T.* Baltic Nationalism and the Soviet Armed Forces // JBS, vol. XVII, no. 3, Fall 1986, p. 183.
- ⁸³ *Shtromas A.* The Baltic States // The Last Empire ..., p. 202; *Shtromas A.* Prospects for Restoring the Baltic States' Independence: A View on the Prerequisites and Possibilities of Their Realization // JBS, vol. XVII, no. 3, Fall 1986, pp. 263, 264.
- ⁸⁴ Par šo politisko orientāciju sk. arī: *Dunn S. P.* Cultural Processes in the Baltic Area ..., p. 26; Ethnic Minorities in the Soviet Union. – New York, 1968, pp. xiii–xiv; *Gerner K.* Between Sweden and Russia: The Baltic Rimland // JBS, vol. XVII, no. 3, Fall 1986, p. 203; *Trapans J. A.* The Baltic States and Western Radio Broadcasts // JBS, vol. XIX, no. 2, Summer 1988, p. 98; u.c.
- ⁸⁵ *Jūriado A.* Nationalism vs. Socialism, p. 53; *Shtromas A.* The Baltic States, pp. 198, 201, 203.
- ⁸⁶ Piemēram, sk.: *Ekmanis R.* The Soviet Latvian Literary Scene in the Sixties // First Conference on Baltic Studies. – Tacoma, 1969, p. 73; *Clem R. S.* Vitality of the Nationalities in the Soviet West // The Soviet West ..., p. 1; *Kowalewski D.* Dissent in the Baltic Republics: Characteristics and Consequences // JBS, vol. X, no. 4, Fall 1979, pp. 310, 317; *Küng A.* A Dream of Freedom: Four Decades of National Survival versus Russian Imperialism in Estonia, Latvia, and Lithuania, 1940–1980. – Cardiff, etc., 1981, pp. 201, 215–228; *Maggs P. B.* Negative Votes in Soviet Elections // Res Baltica. – Leyden, 1968, p. 148; *Dreifelds J.* Belorussia and the Baltic Republics // Economics of the Soviet Regions. – New York, 1981, p. 358; *Mangulis V.* Latvia in the Wars ..., p. xiii; *Misiunas R. J., Taagepera R.* The Baltic States ..., pp. 240–243, 250–252, 259; *Hosking G.* The First Socialist Society ..., pp. 435, 436; *Rode G.* Latvia before the Helsinki Agreement (1962–1975) // Resistance Movement in Latvia, pp. 71, 72; *Šilde Ā.* Resistance Movement in Latvia // Resistance Movement in Latvia, pp. 26–31; *Trapāns A.* Soviet Military Power in the Baltic Area. – Stockholm, 1986, p. 44; *Hajda L.* The Nationalities Problem ..., p. 327; un daudzi citi pētījumi.
- ⁸⁷ *Šilde Ā.* Resistance Movement ...; sk. arī: *Šilde Ā.* Pretestības kustība Latvijā.
- ⁸⁸ *Šilde Ā.* Resistance Movement ..., pp. 7, 25, etc.
- ⁸⁹ Turpat, 6. lpp.
- ⁹⁰ Turpat, 53. lpp.
- ⁹¹ Turpat, 26. lpp.
- ⁹² *Bilinsky Y.* The Background of Contemporary Politics ..., pp. 109–111.
- ⁹³ Piemēram, sk.: *Strods H.* Resistance in Latvia ..
- ⁹⁴ Turpat, 286., 298. lpp.; *Zīle Ļ.* Pretestības kustība ..., 64. lpp.
- ⁹⁵ Piemēram, sk. vēsturnieku pētījumus, kuros šīs problēmas izpēte jau iesākta: *Šneidere I.* Sabiedriskā doma Latvijā ...; *Saleniece I.* Trimdas latviešu un Latvijas iedzīvotāju skats uz “svešajiem” – padomju karavīriem – 20. gs. 40. gados // Literatūra un kultūra: process, mijiedarbība, problēmas. – Daugavpils, 2004, 61.–71. lpp.; *Свейн Дж.* Отношение населения Латгале к советской власти, лето–осень 1944 г. // XI zinātnisko lasījumu materiāli. Vēstures sekcija, 5. krāj. – Daugavpils, 2001, 145.–148. lpp.; *Swain G.* Between Stalin and Hitler: Class War and Race War on the Dvina, 1940–46. – London; New York, 2004. – Sk. arī citus pētījumus, kas minēti 21. atsaucē.
- ⁹⁶ Piemēram, sk.: *Strods H.* Resistance in Latvia ..., pp. 287, 290, 292; *Zīle Ļ.* Pretestības kustība ..., 67. lpp.; *Strods H.* Baltijas nacionālie partizāni no 1944. gada līdz 1947. gada janvārim: bruņojums, sastāvs, kaujas // LVKR, 9, 358.–381. lpp.; *Turčinskis Z.* Latvijas un Igaunijas nacionālo partizānu sadarbība 1945.–1952. gadā // Turpat, 382.–390. lpp.; u.c.

- ⁹⁷ *Strods H.* Baltijas nacionālie partizāni no 1944. gada līdz 1947. gada janvārim ..., 378. lpp.
- ⁹⁸ *Strods H.* Resistance in Latvia ..., p. 288.
- ⁹⁹ *Zīle Ļ.* Pretestības kustība ..., 64. lpp.; sk arī: *Niedre O.* Latvijas armijas iznīcināšanas process 1940.–1941. gadā // LV, 1994, 1. nr., 28., 29. lpp.
- ¹⁰⁰ *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš ..
- ¹⁰¹ *Zīle Ļ.* Pretestības kustība ..., 69., 70. lpp.
- ¹⁰² Būtībā šī posma izpēte ir tikai aizsākta, tāpēc nacionālo partizānu kara vēsture šī posma ietvaros atveidota diezgan shematiski. – Piemēram, sk.: *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš ..., 455. un citas lappuses.
- ¹⁰³ Piemēram, sk. posmus Latvijas nacionālo partizānu kara vēsturē no 1944. gada jūnija līdz 1945. gada septembrim: *Strods H.* Resistance in Latvia ..., p. 288.
- ¹⁰⁴ Turpat, 292.–295. lpp.; *Zīle Ļ.* Pretestības kustība ..., 70.–83. lpp.
- ¹⁰⁵ Sk., piemēram: *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš ..., 16.–26. lpp.; *Neiburgs U.* Latviešu nacionālās pretošanās kustības preses izdevumi Latvijā vācu okupācijas laikā (1941–1945) // ZAV, 2000, 1./2. nr., 43.–58. lpp.; *Kreituse I., Leviņa S.* Atmodas perioda atmiņas kā vēstures avoti // LV, 2000, 3. nr., 55.–67. lpp.; *Vītoliņa B.* Dažas liecības par Bruno Kalniņa darbību 1940.–1944. gadā // LV, 2001, 1. nr., 52.–66. lpp.; 2. nr., 48.–58. lpp.; 3. nr., 54.–65. lpp.; *Neiburgs U.* Latviešu nacionālo partizānu preses izdevumi pēc Otrā pasaules kara (1945–1950) // Vēsture: Avoti un cilvēki. Humanitārās fakultātes XIII starptautisko zinātnisko lasījumu materiāli. Vēsture, VII. – Daugavpils, 2004, 113.–122. lpp.
- ¹⁰⁶ Piemēram, sk.: *Kangeris K.* Latvijas Statistikas pārvaldes materiāli par Baigo gadu Hüvera institūta arhīvā // Latvijas Arhīvi (turpmāk – LA), 1994, 2. nr., 87.–91. lpp.; *Vilciņš T.* PSRS (LPSR) VDK dokumenti Latvijas Valsts arhīvā kā vēstures avots // LA, 1996, 1./2. nr.; *Kalnciema A.* Vācu okupācijas perioda dokumenti Latvijas arhīvos // LVKR, 1, 342.–352. lpp.; *Bambals A.* Latvijas PSR VDK arhīva mantojums Latvijā // LV, 2004, 4. nr., 61.–65. lpp.; *Bambals A.* Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu komandējošā sastāva personas lietas kā vēstures avots, 1944.–1953. gads // LVKR, 9, 193.–202. lpp.; *Neiburgs U.* ASV izlūkdienests OSS un tā dokumenti par Latviju nacistu okupācijas laikā (1941–1945) // LVKR, 11, 48.–56. lpp.; u.c.
- ¹⁰⁷ *Kreituse I., Leviņa S.* Atmodas perioda atmiņas ..., 66. lpp.
- ¹⁰⁸ Sk. 19. atsaucē minētās vēstures avotu publikācijas. – Sk arī: *Neparts A.* Nacionālā pretestība boļševiku okupācijas gadā (1940.–1941. g.) Jelgavas Valsts skolotāju institūtā // LVIŽ, 1996, 1. nr., 133.–151. lpp.; Pretestības kustība okupācijas varām Latvijā: Atmiņās un dokumentos no 1941. līdz 1956. gadam / Red. I. Aļķis. – Rīga, 1997; Informācija par Rīgas iedzīvotāju politisko noskaņojumu sakarā ar veiktajiem pasākumiem naktī no 1949. gada 24. uz 25. martu / Sag. R. Vīksne // LVIŽ, 1999, 1. nr., 146.–148. lpp.; Nacionālkomunisms Latvijā un 1959. gada Latvijas PSR Izglītības likums / Sag. D. Bleiere // LVIŽ, 2004, 1. nr., 126.–149. lpp.; “Helsinki ’86”. Latvijas cilvēktiesību aizstāvēšanas grupa “Helsinki ’86”: Dokumentu krājums. – Rīga, 1989; Latvijas Tautas fronte: gads Pirmais. – Rīga, 1989; Neatkarības atgūšana: Atmodas laiks dokumentos. – Rīga, 1996; u.c.
- ¹⁰⁹ Latvijas nacionālo partizānu karš ..., Rīga, 1999.
- ¹¹⁰ Turpat, 44.–76. lpp.
- ¹¹¹ Turpat, 5.–11. lpp.
- ¹¹² Latvijas nacionālo partizānu karš. 3 ..., Rīga, 2003.
- ¹¹³ Sk. 20. atsaucē minētās publikācijas.

- ¹¹⁴ *Vilciņš T.* Skolu jaunatne nacionālajā cīņā ..; *Ciganovs J.* Pretošanās padomju okupācijas režīmam Latvijā .., 45.–55. lpp.; *Neiburgs U.* Nacionālās pretošanās kustības organizācijas ..; *Dūra D., Gundare I.* Okupācijas vara un Latvijas cilvēks ..; un daži citi pētījumi.
- ¹¹⁵ *Stranga A.* Latvijas okupācija un iekļaušana PSRS (1940–1941) // LV, 2004, 2. nr., 70. lpp.; sk. arī: *Neiburgs U.* Nacionālās pretošanās kustības organizācijas .., 163. lpp.
- ¹¹⁶ *Vilciņš T.* Skolu jaunatne nacionālajā cīņā ..
- ¹¹⁷ Turpat; *Neiburgs U.* Nacionālās pretošanās kustības organizācijas ..
- ¹¹⁸ *Upmalis A.* Latviešu kaujas vienību darbība Latvijā, 1941. gada jūnijs–jūlijs, 1. – Rīga, 1994.
- ¹¹⁹ *Dūra D., Gundare I.* Okupācijas vara un Latvijas cilvēks .. – Psiholoģiskā noskaņojuma izpēte atklāj gan pretošanās, gan arī kolaborācijas iemeslus. – Sk.: *Šneidere I.* Padomju okupācijas pirmais gads: kolaborācijas priekšnosacījumi // LVKR, 1, 95.–106. lpp.; *Apine I.* Nomenklatūra Latvijā 1940.–1941. gadā // ZAV, 1993, 11. nr., 20.–26. lpp.
- ¹²⁰ *Feldmanis I.* Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā (1941.–1945.) // LV, 2004, 1. nr., 96. lpp.
- ¹²¹ *Zunda A.* Pretošanās kustība vācu okupētajā Latvijā .., 234. lpp.
- ¹²² Turpat; *Feldmanis I.* Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā ..; sk. arī 8. atsaucē minētos pētījumus un historiogrāfijas apskatus.
- ¹²³ Piemēram, sk.: *Feldmanis I.* Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā ..; *Feldmanis I.* Latvija vācu okupācijas laikā ..; *Feldmanis I.* Vācu okupācija Latvijā ..; *Feldmanis I.* “Vācu laiks” Latvijā ..; *Zunda A.* “Vācu laiks” Latvijā ..; sk. arī: *Strods H.* Zem melnbrūnā zobena: Vācijas politika Latvijā, 1939–1945. – Rīga, 1994; *Siliņš L.* Nacistiskās Vācijas okupanti ..; *Neiburgs U.* Nacionālās pretošanās kustības organizācijas Latvijā padomju un vācu okupācijas laikā ..; *Neiburgs U., Ērglis Dz.* Nacionālā un padomju pretošanās kustība ..
- ¹²⁴ *Jēkabsons Ē.* Poļu pretošanās kustība Latgalē vācu okupācijas laikā (1941.–1944. g.) // Vēsture: Avoti un cilvēki. Humanitārās fakultātes XIII starptautisko zinātnisko lasījumu materiāli. Vēsture, VII. – Daugavpils, 2004, 51.–66. lpp.; *Jēkabsons Ē.* Poļu nacionālā pretošanās kustība Latvijā ..
- ¹²⁵ *Auziņš A.* Konstantīns Čakste (sk. recenziju par šo grāmatu: *Ērglis Dz.* [Rec.] // LVIŽ, 2005, 1. nr., 200., 201. lpp.); *Lerhis A., Ancāns P.* Konstantīns Čakste – zinātnieks un latviešu nacionālās pretestības kustības organizētājs // LV, 2003, 2. nr., 13.–25. lpp.; *Vītolīņa B.* Dažas liecības par Bruno Kalniņa darbību 1940.–1944. gadā.
- ¹²⁶ *Siliņš L.* Nacistiskās Vācijas okupanti: mūsu tautas lielās cerības un rūgtā vilšanās // LV, 2000, 1. nr., 65.–73. lpp.; 2. nr., 35.–44. lpp.; *Siliņš L.* Nacistiskās Vācijas okupanti .. (sk. recenzijas par šo grāmatu: *Ērglis Dz., Lerhis A.* [Rec.] // LVIŽ, 2002, 1. nr., 185.–187. lpp.; *Neiburgs U.* Jauna grāmata par vācu okupācijas politiku un nacionālo pretošanās kustību Latvijā // LV, 2002, 1. nr., 110.–112. lpp.); *Reichelt K.* The Role of Latvia's Independence Day ..; *Waite R. G.* Some Aspects of Anti-German Sentiments in Latvia ..
- ¹²⁷ *Siliņš L.* Nacistiskās Vācijas okupanti ..; sk. arī krājumu, kuram ir monogrāfisks raksturs: *Andersons E., Siliņš L.* u.c. Latvijas Centrālā Padome .. – Nozīmīgākais pētījums ir: *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses; sk. atsaukmi par šo grāmatu: *Žvinklis A.* [Rec.] // LVIŽ, 2003, 3. nr., 191.–195. lpp.
- ¹²⁸ Sk. sīkāk: *Stranga A.* Priekšvārds // *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses, 13., 14. lpp.
- ¹²⁹ *Strods H.* Vācijas projekti Igaunijas un Latvijas autonomijai 1942.–1944. gadā // LVIŽ, 1992, 1. nr., 102.–118. lpp.; *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš .., 1. nodaļa.

- ¹³⁰ *Felder B. M.* SS Jagdverband Ost (1944–1945): A Case Study // LVKR, 11, 221.–227. lpp.; sk. arī: *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš ..
- ¹³¹ *Jansons R., Zālīte I.* LPSR valsts drošības dienesta izveidošana un tā galvenie represīvie uzdevumi 1944.–1956. gadā // LVKR, 3, 373.–476. lpp.; *Bergmanis A.* LPSR valsts drošības dienesta attīstība un loma genocīda īstenošanā Latvijā (1944–1953) // Turpat, 477.–538. lpp.
- ¹³² *Jansons R., Zālīte I.* LPSR valsts drošības dienesta izveidošana .. (sk. 2. nodaļu: “PSRS leTK partizānu diversantu grupu darbība vācu okupētajā Latvijas teritorijā 1944.–1945. gadā un akcija pret civiliedzīvotājiem Mazajos Batos”, 382.–384. lpp. u.c.).
- ¹³³ *Feldmanis I.* Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā .., 96. lpp.
- ¹³⁴ Sevišķi jāievēro, ka Latvijas jaunākajā historiogrāfijā ir arī atšķirīgi viedokļi: “*Mums jāapzina un jāaskaita visi aktīvās pretošanās kustības dalībnieki (gan LNP, gan kureļieši, gan komunistiskie pagrīdnieki un sarkanie partizāni).*” – Sk.: *Butulis I.* Otrā pasaules kara ēnas un atbalsis // LV, 1999, 2. nr., 38. lpp.
- ¹³⁵ Sk.: *Swain G.* Latvia's Red Partisans Reconsidered // Humanitāro Zinātņu Vēstnesis, 2003, 4, 81.–94. lpp.; *Swain G.* Between Stalin and Hitler ..
- ¹³⁶ *Butulis I.* Otrā pasaules kara ēnas un atbalsis, 38. lpp.
- ¹³⁷ *Kangeris K.* The Former Soviet Union, Fascism and the Baltic Question: The Question of Collaboration and War Criminals in the Baltic Countries // Modern Europe after Fascism, 1943–1980's. – New York, 1998, pp. 713–769; *Kangeris K.* Izvēles iespējas: “Jaunā Eiropa”, padomju republika vai neatkarīga valsts. Valsts tiesiskie jautājumi un “lielā politika” kara gados (1941–1945) // LVKR, 1, 79.–94. lpp.; *Anušauskas A.* Collaboration and Crimes to Humanity in the Occupied Baltic States in 1940–1941 Against the Background of World War II // LVKR, 1, 107. lpp.; *Kreituse I.* Kolaboracionisms Latvijas okupācijas un aneksijas laikā 1940. gada jūnijā–augustā: Problēmas nostādne // LVKR, 7, 35.–56. lpp.; *Ezergailis A.* Collaboration in German Occupied Latvia: Offered and Rejected // LVKR, 11, 119.–140. lpp.; *Ezergailis A.* Kolaborācija vācu okupētajā Latvijā: Piedāvātā un atraidītā // LV, 2004, 2. nr., 42.–53. lpp.
- ¹³⁸ *Šneidere I.* Padomju okupācijas pirmais gads .. // LVKR, 1, 104. lpp.
- ¹³⁹ Piemēram, sk.: *Kalme G.* Latvijas “Baigā gada” pieredze – Latviešu leģiona veidošanas veicinātāja // LV, 2001, 3. nr., 105.–116. lpp.
- ¹⁴⁰ *Kangeris K.* The Former Soviet Union, Fascism and the Baltic Question ..; *Kangeris K.* Izvēles iespējas .., 79., 80. lpp.; *Waite R. G.* “Reliable Local Residents”: Collaboration in Latvia, 1941–1945 // LVKR, 1, 115.–144. lpp.; *Ezergailis A.* Collaboration in German Occupied Latvia ..; *Ezergailis A.* Kolaborācija vācu okupētajā Latvijā ..
- ¹⁴¹ *Ezergailis A.* Pašaizsardzības komandantūru loma holokaustā // LV, 1999, 3. nr., 30.–34. lpp. (ar šo pašu nosaukumu: LVIŽ, 1999, 3. nr.); *Ezergailis A.* The Role of the Self-Defense Commandantures in the Holocaust // LVKR, 1, 235.–251. lpp.
- ¹⁴² *Vīksne R.* Arāja komandas dalībnieks pēc padomju tiesas prāvu materiāliem: sociālais stāvoklis, izglītība, iestāšanās motīvi, piespriestais sods // LVIŽ, 2001, 3. nr., 108.–140. lpp.; sk. arī: *Vīksne R.* The Arājs' Commando Member as Seen in the KGB Trial Files: Social Standing, Education, Motives for Joining It, and Sentences Received // Holokausta izpētes problēmas Latvijā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 2. sēj.; turpmāk – LVKR, 2). – Rīga, 2001, 350.–383. lpp.
- ¹⁴³ *Feldmanis I.* Latviešu un citu nevācu tautību ieroču SS vienības Otrajā pasaules karā: kopīgais un atšķirīgais // LV, 2003, 1. nr., 103.–111. lpp.; sk. arī: *Feldmanis I.* Latviešu un citu nevācu tautu ieroču

- SS vienības Otrajā pasaules karā: kopīgais un atšķirīgais // LVKR, 7, 165.–178. lpp.; *Feldmanis I.* Latviešu un citu nevācu tautu ieroču SS vienības Otrajā pasaules karā: formēšana, ideoloģija un cīņas mērķi // LVKR, 10, 334.–351. lpp.; *Neiburgs U.* Latviešu leģions – pagātne un mūsdienas // LV, 2000, 3. nr., 103.–109. lpp.; *Jansons R.* Latviešu leģionāru pretošanās kustības dalībnieku programmatiskie mērķi // LV, 2001, 4. nr., 103.–107. lpp. u.c.
- ¹⁴⁴ Piemēram, sk.: *Kalme G.* Latviešu leģiona garīgi ētiskā nozīme Latvijas vēsturē (padomju – vācu – padomju okupācijas kontekstā) // LV, 2000, 4. nr., 70.–75. lpp.; *Kalme G.* Latviešu pašpārvalde un Latviešu leģiona izveide: konteksts un norises, strupceļš un traģika // LV, 2001, 1. nr., 98.–102. lpp.; 2. nr., 110.–115. lpp.; *Kalme G.* Latvijas “Baigā gada” pieredze ..; *Kalme G.* Mobilizācija Latviešu leģionā // LV, 2002, 1. nr., 84.–100. lpp.
- ¹⁴⁵ Piemēram, sk.: *Kalme G.* Jums, izsūtītajiem, leģionāriem, nevienaldzīgajiem, paldies! – Rīga, 2001.
- ¹⁴⁶ Latviešu leģions: Varoņi, nacisti vai upuri? No Amerikas Savienoto Valstu Nacionālā arhīva kara noziegumu izmeklēšanas materiāliem, 1945.–1950. / Sast. A. Ezergailis. – Rīga, 1998, 2. izd.; sk. arī: *Baltis M. K.* The Latvian Legion: Selected Documents. – Toronto, 1999.
- ¹⁴⁷ Tāpēc “Svarīgs Latvijas vēsturnieku uzdevums ir atspēkot joprojām visai izplatīto dezinformāciju par latviešu līdzdalību vācu karaspēka vienībās nacistu okupācijas laikā [...]. Latvijai nelabvēlīgās propagandas veidotā saikne – pašaisardzība – policijas bataljoni – leģions – pieraksta vainu piederības dēļ un neatbilst faktiem.” – Sk.: *Feldmanis I.* Latviešu un citu nevācu tautību ieroču SS vienības Otrajā pasaules karā .., 103. lpp.
- ¹⁴⁸ Sk.: *Siliņš L.* Nacistiskās Vācijas okupanti: mūsu tautas lielās cerības un rūgtā vilšanās, 65. u.c. lpp.; sk. arī monogrāfiju: *Siliņš L.* Nacistiskās Vācijas okupanti ..
- ¹⁴⁹ Piemēram, sk.: *Saleniece I.* Vērmahta karavīri Latvijas iedzīvotāju atmiņā (pēc mutvārdu vēstures avotiem) // LVKR, 11, 40.–47. lpp.; *Waite R. G.* Some Aspects of Anti-German Sentiments in Latvia ..
- ¹⁵⁰ *Ezergailis A.* Collaboration in German Occupied Latvia .., 119. lpp.
- ¹⁵¹ *Feldmanis I.* Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā .., 97. lpp.
- ¹⁵² *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš, 1944.–1956. – Rīga, 1996. – Grāmatas sīkāku raksturojumu sk.: *Ivanovs A., Šteimans J.* Latgales vēstures historiogrāfija .., 140.–143. lpp. Sk. arī atsaukmes par šo pētījumu: *Kažociņš I.* [Rec.] // LVIŽ, 1997, 2. nr., 149.–153. lpp.; *Neiburgs U.* [Rec.] // LVIŽ, 1997, 1. nr., 164., 165. lpp.
- ¹⁵³ *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš .., 16.–26. lpp.
- ¹⁵⁴ Turpat, 570., 571. lpp.
- ¹⁵⁵ Turpat, 6. lpp.
- ¹⁵⁶ Turpat, 6.–8. lpp.
- ¹⁵⁷ Turpat, 555. lpp.
- ¹⁵⁸ Turpat, 562. lpp.
- ¹⁵⁹ Piemēram, sk.: *Strods H.* Baltijas nacionālie partizāni no 1944. gada līdz 1947. gada janvārim .., 358.–381. lpp.; *Strods H.* PSRS Valsts drošības ministrijas pilnīgi slepenā Baltijas valstu iedzīvotāju izsūtīšanas operācija “Krasta banga” (“Priboj”) // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 1999: Genocīda politika un prakse. – Rīga, 2000, 164.–186. lpp.; *Jansons R.* Bruņotās pretošanās kustības apspiešana pirms Latvijas deportācijas 1949. gadā // LVKR, 10, 483.–508. lpp.; *Turčinskis Z.* Latvijas Nacionālo partizānu apvienības izveidošanās un darbība Stampaku periodā (1944. gada

- oktobris – 1945. gada marts) // LVKR, 10, 433.–482. lpp.; *Turčinskis Z.* Latvijas un Igaunijas nacionālo partizānu sadarbība ..; *Turčinskis Z.* Ziemeļvidzemes nacionālie partizāni: 1945.–1953. gads // LVKR, 7, 285.–368. lpp. u.c.
- 160 Piemēram, sk.: *Bergmanis A.* LPSR valsts drošības dienesta attīstība un loma genocīda īstenošanā Latvijā (1944–1953) // LVKR, 3, 477.–538. lpp.; *Jansons R., Zālīte I.* LPSR valsts drošības dienesta izveidošana un tā galvenie represīvie uzdevumi .., kā arī daudzus citus pētījumus.
- 161 *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses; sk. arī: *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās padomes darbība Latvijā pēc nacistiskās Vācijas kapitulācijas // LVIŽ, 2000, 2. nr., 93.–118. lpp.; *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās padomes darbība Latvijā pēc Otrā pasaules kara // LVKR, 1, 154.–162. lpp.; *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās padomes darbības atjaunošanas mēģinājumi un tās dalībnieku aresti Latvijā pēc organizācijas sagrāves 1945. gadā // LVKR, 9, 414.–426. lpp. u.c.
- 162 *Strods H.* Latvijas skolu jaunatnes nacionālā pretošanās kustība .. // LVKR, 3, 592.–675. lpp.
- 163 Šim pretestības kustības aspektam veltīts relatīvi plašs pētījumu klāsts. Nozīmīgāko pētījumu vidū var minēt: *Šnepsta I.* Latvijas Romas katoļu priesteri – pretošanās kustības dalībnieki 1944.–1956. gadā // LV, 1998, 2. nr., 33.–38. lpp.; *Dreimane I.* Latvijas kristīgo konfesiju garīdznieki nacionālās pretošanās kustībā (1944–1953) // LVKR, 7, 221.–284. lpp. u.c. Sk. arī: *Talonen J.* The Church under the Pressure of Stalinism: The Development of the Status and Activities of Soviet Latvian Evangelical Lutheran Church during 1944–1950. – Jyväskylä, 1997.
- 164 *Bleiere D.* Zemniecības pretošanās .. // LVKR, 10, 509.–553. lpp. – Sk. arī pētījumus, kur atsevišķi zemniecības pretošanās aspekti parādīti padomju politikas kontekstā: *Bleiere D.* Kolhozi Latvijā 1949.–1953. gadā // LVIŽ, 1999, 4. nr., 104.–117. lpp.; *Bleiere D.* Represijas pret zemniecību Latvijā 1944.–1953. gadā // LVKR, 3, 539.–591. lpp.; u.c.
- 165 *Zīle Ļ.* Pretestības kustība .., 70.–89. lpp.; *Strods H.* Resistance in Latvia ..
- 166 *Apine I.* Disidentisms Latvijā.
- 167 No zinātniskajiem pētījumiem var minēt: *Apine I.* Latviešu nacionālkomunistu politiskās sagrāves sociālpolitiskie aspekti; *Bleiere D.* Sabiedrības reakcija uz nacionālkomunistu sagrāvi 1959. gadā ..; *Bleiere D.* Nacionālkomunisms Latvijā ..
- 168 Kā atzīmē H. Strods, ““iekšējās” pretestības izpēte līdz šim laikam nav reāli aizsākta” (*Strods H.* Resistance in Latvia .., 293. lpp.), bet pētnieki aprobežojas ar mutisku liecību vākšanu un pētāmo jautājumu izvīrzišanu. Profesors H. Strods parāda arī pretošanās fenomena izpētes virzienus. – Turpat, 293., 294. lpp.
- 169 Turpat, 297. lpp.; *Kreituse I., Ieviņa S.* Atmodas perioda atmiņas kā vēstures avots; *Stradiņš J.* Trešā atmoda. – Rīga, 1992; *Zīle Ļ.* Latvijas atmodas ceļš ..; Latvija 1985.–1996. gadā ..; u.c. – Tomēr tēmas zinātniskā izpēte atrodas sākumstadijā. Par nozīmīgāku pētījumu var uzskatīt kolektīvo monogrāfiju: *Blūzma V. et al.* Latvijas valsts atjaunošana .., 87.–236. lpp.
- 170 Sk. sīkāk: *Ivanovs A.* Latvijas disidentu problēmas apskats .., 37., 38. lpp.
- 171 Baltijas Federācija, Latvijas Neatkarības kustība, Latvijas Demokrātiskās jaunatnes komiteja, Latvijas Kristīgo demokrātu asociācija u.c. – Sk.: *Zīle Ļ.* Pretestības kustība .., 77.–81. lpp.
- 172 Latvijas jaunākajā historiogrāfijā pretošanās izpausmes un formas ir tikai nosauktas, bet to izpēte aprobežojas ar atsevišķu piemēru (faktu) pieminēšanu. – Sk.: *Strods H.* Resistance in Latvia .., p. 292; *Zīle Ļ.* Pretestības kustība .., 71., 73. lpp. – Kā redzējam, konkrētāku priekšstatu par pretošanās kustības izpausmēm veido trimdas latviešu historiogrāfija un Rietumu sovetoģija un historiogrāfija. Sk. 86. atsaucē minētos pētījumus un apceres.

National Resistance in Latvia (1940s–1980s) in Latvian Historiography

Aleksandrs Ivanovs

Summary

The article focuses on the investigation of the Latvian resistance movement under the Soviet (1940–1941 and 1944/45–1991) and German Nazi rule (1941–1945). Historical works – articles and monographs, papers presented at conferences, published collections of historical records, popular essays, etc., that were published from the 1940s to the beginning of the 21st century – reveal some important tendencies and priorities in the historical research of the national resistance phenomenon and resistance history in Latvia.

In the focus of attention, there are main historiographic trends (traditions) in historical research of the Latvian resistance movement: Soviet Latvian historiography (1940s–1980s), Latvian historiography in exile (1945–1991), Western Sovietology (1940s–1980s), and modern Latvian historiography (1991–2005). The article reveals the main concepts and theoretical approaches to the investigation and reconstruction of the history of national resistance movement in Latvia.

Historiographic analysis shows that for a long time, until 2005, Latvian historiography paid little attention to national resistance in Latvia. Some factors that hampered the research activities in this field are mentioned further.

The main obstacle was the Soviet regime and Sovietization of Latvian historiography: as a result, the natural development of historical research in Latvia had been retarded until the end of the 1980s. The Soviet concept of the history of Latvia had been substantiated, and it was impossible to integrate the history of national resistance into these conceptual frameworks. Therefore, in the historiography of Soviet Latvia, the history of the resistance movement in Latvia was partly hushed up, but partly – falsified. Meanwhile, for the lack of historical records, evidences, and sources, Latvian historians in exile could not conduct detailed, thorough research on the history of the national resistance movement in Latvia.

Another obstacle that hampered progress in writing the history of the resistance movement was the political topicality of this problem in Latvia and abroad, as well as vague prospects of the movement: until the end of the 1980s, in the works written by Western researchers and Latvian exiles, the possibility of restoration of independence of Latvia had not been considered realizable, therefore, the emphasis had been made on possible “autonomy” of Latvia within the Soviet Union. After the restoration of independence of Latvia in 1991, the history of national resistance in Latvia has become an important field of historical research.

The article deals with some theoretical and methodological problems of investigation of the national resistance movement in Latvia. In order to solve these problems, theoretical,

methodological, and research experience of different historiographic traditions and trends (Soviet historiography, Western historiography, Sovietology, Latvian historiography in exile, and modern Latvian historiography) are taken into consideration. Examination of this experience shows that the history of the national resistance movement in Latvia can be studied within different historical contexts, which determine different theoretical and methodological approaches to this phenomenon, controversial interpretations and evaluations, as well as emphases on different aspects and facts of the resistance movement in Latvia under the German and Soviet rule.

Two main contexts in the studies of the national resistance movement in Latvia can be distinguished: the context of Sovietization of Latvia (in Latvian Soviet historiography this context transformed into the conceptual framework called “building up of socialism,” but in Western Sovietology it transformed into the modernization concept) and the context of occupation of Latvia. Within the conceptual frameworks mentioned above, the resistance movement in Latvia is considered either as a response to the challenge posed by Sovietization, Russianization, and Russification, or as a struggle of the Latvian people for national liberation and independent state. Occasionally, these two contexts – Sovietization and occupation – are combined within one research framework.

This article focuses also on some theoretical and methodological approaches, which can be used in the research of the history of the national resistance movement in Latvia. The research potentialities of such theories and concepts as modernization, nationalism, support patterns of ethnic identity are evaluated.

Historiographic overview made in the paper reveals the priorities in the investigation of the national resistance movement in Latvia: resistance movement in 1940–1941, collaboration vs. resistance in Latvia under the Nazi German rule in 1941–1945, armed resistance in postwar Latvia, and especially in the 1950s, inner resistance in Latvia in the 1960s–1980s, national organizations and groups, participation of non-Latvians in the resistance movement in postwar Latvia, National Communists, Latvian dissent, etc.

Antonijs Zunda

Lielbritānijas un Padomju Savienības abpusējās finansiālās pretenzijas un Latvijas zelts

Pēc Padomju Savienības veiktās Baltijas republiku okupācijas 1940. gada jūnijā britu pilsoņi šeit zaudēja savus īpašumus. Padomju Savienība izvirzīja finansiālas pretenzijas Anglijai un prasīja atdot baltiešu zeltu, kuģus, kā arī noguldījumus, kas atradās britu bankās. Vēlāk šīm pretenzijām pievienoja prasību atmaksāt komercparādus, vērtspapīrus, nekustamo īpašumu u.c. PSRS un Lielbritānijas sarunas par abu valstu savstarpējām finansiālajām pretenzijām ar pārtraukumiem turpinājās vairāk nekā divdesmit gadu. Viena no centrālajām problēmām bija – kam piederēs Anglijas Bankā glabāšanā nodotais kādreiz neatkarīgo Baltijas valstu zelts. PSRS prasības pēc Baltijas valstu zelta bija absurdas un nepamatotas. Zelta depozīts tika izveidots Latvijas Republikas pastāvēšanas laikā 20. un 30. gados kā valsts valūtas lata vērtības nodrošinājuma pamats. To pilnībā apliecina zelta depozīta izveides vēsture.

Pēc Latvijas valstiskuma proklamēšanas 1918. gada 18. novembrī līdz ar svarīgākajām iekšējās un ārējās attīstības problēmām izvirzījās arī jautājums par savas valūtas izveidi un nostiprināšanu. Lai Latvijas naudai būtu stabils kurss, valdība to nolēma piesaistīt Lielbritānijas mārciņai un fiksētai zelta vērtībai. 1920. gadā pieņēma lēmumu izveidot Valsts zelta fondu savas valūtas kursa nodrošināšanai. Latvijas Finanšu ministrija bija pārliecināta, ka zelta fonda izveide pozitīvi ietekmēs izlaistās papīra naudas kursu un pirktspēju. 1921. gada 1. aprīlī Valsts zelta fondā bija 4 miljoni cariskās Krievijas zelta rubļu, 157,4 kilogrami tīra zelta, 5040 kilogramu tīra sudraba, 95,5 gramu platīna un 128 karāti briljantu.¹ Krievijas zelta nauda bija ienākusi Latvijas zelta fondā kā kara zaudējumu atlīdzība saskaņā ar Latvijas un Krievijas 1920. gada 11. augusta miera līgumu.

1922. gada naudas reformas ietvaros par Latvijas valūtu apstiprināja latu. Jaunais likums noteica, ka viens lats atbilst 0,2903226 gramiem tīra zelta. Latvijas Banka centās izlaistās banknotes simtprocentīgi nodrošināt ar zeltu vai konvertējamu ārvalstu valūtu. Tas nebija viegls uzdevums. Lai to izpildītu, valdība 1920. gada sākumā aicināja iedzīvotājus ziedot zeltu, sudrabu un citus dārgmetālus, vērtslīetas, zelta monētas Valsts zelta fondam. Zeltu iepirka arī par Valsts kases brīvajiem līdzekļiem. Finanšu ministrija tautas

saziedoto zeltu pārkausēja stieņos, ko savukārt Latvijas Banka drošības apsvērumu dēļ nodeva glabāšanā Anglijas Bankai. Ar britu banku bija noslēgts līgums, kas noteica, ka pēc Latvijas pieprasījuma zelta stieņi jāatdod atpakaļ. Anglijas Bankā glabājās arī Latvijai piederošās britu mārciņas valūtas rezerves.²

Drošības apsvērumu dēļ visu starpkaru periodu Latvijas valsts lielāko daļu sava zelta un ārvalstu valūtas rezervju glabāja ārzemēs. Vairākums bija deponēts Lielbritānijā. Anglijas Bankā un Barklaja bankā 1939. gada sākumā atradās Latvijas zelts 68 273 950 latu vērtībā, Ņujorkas Federālajā rezervju bankā – 4 428 062 lati, bet Francijas Bankā – 5 706 755 lati.³ Latvijas Bankas glabātavā zelts bija tikai 9 095 655 latu vērtībā. Latvijas Bankas padomes priekšsēdētājs Ādolfs Klīve atzīmē, ka neilgi pirms Otrā pasaules kara sākuma Latviju apmeklējis speciāls Anglijas Bankas prezidenta pilnvarotais, ar kuru tika panākta vienošanās par uzlabotiem noteikumiem Latvijas noguldījumiem. Anglijas Banka turpmāk atteicās iekasēt samaksu par Latvijas zelta glabāšanu, paaugstināja arī procentu likmes Latvijas valūtas depozītam Anglijas Bankā. Lai aizsargātu Latvijas valūtas rezerves pret kursa svārstībām, it īpaši kara laikā, Anglijas Banka apņēma mārciņas lejupslīdes gadījumā Latvijai piederošos līdzekļus nekavējoties pārvērst zeltā bez sevišķa Latvijas Bankas norādījuma.⁴

1939. gada septembrī, sākoties Otrajam pasaules karam, Latvijas situācija kļuva sarežģītāka. Valdība, par spīti kara grūtībām, centās izlauzt eksportam ceļu caur Zviedriju un Norvēģiju, tādējādi nodrošinot Latviju ar izejvielām un ārvalstu valūtu. Latvija pat samaksāja Zviedrijas valdībai Ķeguma elektrostacijas būvei ņemto aizdevumu 12,4 miljonu latu apmērā. Parādu nomaksas un pirmās nepieciešamības preču iepirkums kopējās zelta un valūtas rezerves samazināja no 135 miljoniem latu 1939. gada augustā līdz 98 miljoniem 1940. gada aprīlī.⁵ Šajā laikā Latvijas starptautiskais stāvoklis kļuva arvien nedrošāks un nelabvēlīgāks. PSRS karabāzu dēļ Latviju Rietumos sāka uzskatīt gandrīz vai par šīs lielvalsts protektorātu. Šādos apstākļos turēt lielāko daļu valsts zelta un valūtas rezervju tikai Anglijā vien bija bīstami. Valsts prezidents Kārlis Ulmanis ilgi nevarēja izšķirties par daļas Latvijas zelta un valūtas ātru izvešanu no Anglijas uz ASV. Pēc Latvijas Bankas padomes priekšsēdētāja Ā. Klīves iniciatīvas tomēr sākās zelta un valūtas rezervju pārvešana uz ASV. Tika izstrādāts plāns, nepiesaistot sevišķu uzmanību, triju mēnešu laikā pārvest uz ASV pusi Anglijā esošo Latvijas vērtību. Bet Anglijas Banka informēja, ka zelta pārvešana kara laikā ir ļoti sarežģīta. Apdrošināšanas sabiedrības neuzņēmas atbildību, jo risks bija liels un zeltu varēja pārvest vienīgi stipra konvoja pavadībā. Līdz 1940. gada jūnijam Anglijas Bankai bija nodots rīkojums par zelta un valūtas pārvešanu 10 miljonu dolāru vērtībā. Uz ASV paspēja pārvest zeltu un valūtu apmēram sešu miljonu dolāru vērtībā.⁶

1940. gada 17. jūnijā, kad Latviju okupēja Padomju Savienība, Latvijas Bankas bilancē bija 71,5 miljoni latu zeltā un 30,3 miljoni ārvalstu valūtā. Gandrīz 90% šo vērtību

atradās Rietumvalstīs. Pēc 1940. gada 17. jūnija Latvijas Bankas izdotos orderus Anglijas Banka vairs neizpildīja. Padomju ekonomists Aleksandrs Leits ir aprēķinājis ārzemēs deponētā Latvijas zelta svaru: Anglijas Bankā – 6554,124 kilogrami, Federālajā rezervju bankā Ņujorkā – 3048,119 kilogrami, Francijas bankā – 999,952 kilogrami, Starptautisko maksājumu bankā Šveicē – 5,022 kilogrami. Pavisam kopā 10 607,217 kilogramu.⁷ Tātad ārzemju bankās glabājās vairāk nekā 10 tonnu Latvijas zelta. Padomju režīms Latvijā sagrāba ap 1615 kilogramiem zelta. Ā. Klīve atzīmē, ka PSRS valdība naktī no 1940. gada 12. uz 13. jūliju izlaupīja Latvijas Banku, aizvedot uz Maskavu visu tur esošo zeltu, sudrabu un ārvalstu valūtu. Padomju valdība to motivēja ar slepenu informāciju, ka “Latvijas buržuji un fašisti gatavojas izlaupīt Latvijas Banku”. Bija arī skaidrojums, ka PSRS pievēca Latvijas zeltu kā samaksu par 1000 traktoriem, ko Josifs Staļins bija apsolījis latviešu zemniekiem. Padomju Savienības ieceltais kara ministrs ģenerālis Roberts Dambītis savukārt apgalvoja, ka aizvestais zelts esot samaksa par smagajiem ieročiem, ko PSRS novietojusi Liepājā, Irbes šaurumā un Bolderājā. Vēsturiskajā literatūrā pastāv arī versija, ka Augusta Kirhenšteina valdība pēc PSRS sūtniecības Rīgā pieprasījuma vienkārši atdevusi Latvijas Bankā esošās vērtības PSRS Valsts bankai.⁸

Pēc tam kad Padomju Savienība 1940. gada 17. jūnijā ievada Latvijā neierobežotā daudzumā karaspēku un gāza likumīgo K. Ulmaņa valdību, tika izveidota A. Kirhenšteina Tautas valdība, ko daži vēsturnieki nosaukuši par marionešu valdību. Latvijas valsts, kaut arī formāli turpināja pastāvēt, faktiski bija nonākusi pilnīgā PSRS kontrolē, tā bija izteikta satelītvalsts. Šī t.s. Latvijas Tautas valdība pēc PSRS pieprasījuma veica vairākus ekonomiskus un politiskus pārkārtojumus un uzsvēra, ka tā pārstāv latviešu tautas intereses. Lielbritānijas oficiālās aprindas laikposmu no 1940. gada 17. jūnija līdz 5. augustam Latvijā nosauca par Latvijas valsts krēslas periodu. Anglijas Ārlietu ministrija uzskatīja, ka formāli neatkarīgā Latvijas valsts beigusi pastāvēt tikai 1940. gada 5. augustā, kad Latvija tika iekļauta PSRS sastāvā un Padomju valdība pieprasīja izbeigt ārvalstu vēstniecību darbību Rīgā. Tātad, no vienas puses, Lielbritānija neapšaubīja faktu, ka savā nepilnu divu mēnešu darbības laikā t.s. Tautas valdība Latvijā nebija patstāvīga un darbojās pilnīgā PSRS kontrolē. No otras puses, briti uzskatīja, ka tā tomēr bija likumīga Latvijas valdība, kas veica privātīpašuma nacionalizāciju un nodarīja Lielbritānijas pilsoņu interesēm lielus finansiālus zaudējumus.⁹ Šajā laikā Latvijā tika nacionalizētas bankas, lielās rūpnīcas, tirdzniecības uzņēmumi, mājas, veikali, akciju sabiedrības u.c. īpašumi. Daļā šo uzņēmumu bija ieguldīts arī britu kapitāls. Pēc Anglijas valdības aprēķiniem, šo reformu rezultātā britiem Latvijā 1940. gada vasarā tika nodarīti zaudējumi 3,25 miljonu mārciņu apjomā, kopā trijās Baltijas valstīs 7,25 miljoni.¹⁰

Anglija iesniedza protestus pret šādu Latvijas valdības realizēto politiku. Arī Latvijas sūtnis Londonā Kārlis Zariņš mēģināja pārliecināt britus par A. Kirhenšteina valdības nelikumību. 1940. gada 23. jūlijā viņš kopā ar citiem Baltijas valstu sūtniem iesniedza

britu Ārlietu ministrijai memorandu. Tajā atzīmēts, ka neseno notikušās parlamenta vēlēšanas Baltijas valstīs nevar uzskatīt par tautas gribas brīvu izpaušmi. Sūtņu iesniegtajā dokumentā bija arī uzsvērts, ka Baltijas valstu valdību veiktās ekonomiskās un politiskās reformas nevar uzskatīt par neatkarīgu valdību likumdošanas aktiem, ka visas pārmaiņas izdarītas zem svešas valsts karaspēka spiediena. Anglijas ārlietu ministrs Edvards Halifakss, atbildot uz šo memorandu, piekrita, ka parlamenta vēlēšanas Baltijā tiešām bijušas blēdīgas, tomēr Anglijas valdība, lai kompensētu saviem pilsoņiem nodarītos zaudējumus, apķīlāja Latvijas, Lietuvas un Igaunijas īpašumus Lielbritānijā. Anglijas valdība skaidroja, ka tā bijusi spiesta spert šos soļus savu pilsoņu interešu aizsardzībai. Lielbritānija 1940. gada vasarā neatzina PSRS rīcību Baltijas valstīs par likumīgu, lai nedotu Padomju valdībai juridiskas tiesības pieprasīt Baltijas valstu valūtu, zeltu un kuģus, kas atradās britu kontrolētajās jūrās.¹¹ E. Halifakss ieteica britu valdībai atzīt PSRS Baltijas valstu aneksiju *de facto*, bet ne *de iure*. Anglija šajā laikā sāka gatavot savas finansiālās prasības par zaudētajiem īpašumiem Baltijas valstīs.

Padomju Savienības valdība arī nesnauda – 1940. gada 13. jūlijā, kad vēl Latvijā nebija notikušas Tautas saeimas vēlēšanas un tā formāli skaitījās neatkarīga valsts, tika pieprasīts no Anglijas Bankas Londonā pārskaitīt uz PSRS Valsts banku triju Baltijas valstu zeltu un ārvalstu valūtu. Padomju valdība angļiem apgalvoja, ka tā Baltijas valstu zeltu esot nopirkusi. Pēc padomju finansistu aprēķiniem, Anglijas Bankā glabājās 210 720 unču (6554 kg) Latvijas Bankas un 154 755 unces Igaunijas, un 94 000 unces Lietuvas Bankas zelta.¹² Britu valdība šādas PSRS prasības ignorēja un gribēja Baltijas valstu zeltu paturēt savā kontrolē, tādējādi cerot kompensēt savu pilsoņu zaudējumus Latvijā, Lietuvā un Igaunijā. Anglija cerēja, ka Baltijas valstu zeltu varētu izmantot arī strīdā ar PSRS par Padomju valdības nodarītajiem zaudējumiem britu pilsoņiem, laužot 20. un 30. gados noslēgtos abu valstu līgumus.

Laikposmā starp 1925. un 1934. gadu divas britu firmas – Ļenas zelta raktuvju sabiedrība un Tetjuhes raktuvju korporācija – bija noslēgušas ar PSRS valdību līgumus par zelta ieguvu. PSRS valdība apturēja abu uzņēmumu darbību pirms līgumos noteiktā termiņa. Pēc šķīrējtiesas atzinuma tas radīja britiem apmēram 30 miljonu mārciņu lielus zaudējumus. PSRS šo prasību neatzina. Ilgstošu sarunu rezultātā panāca vienošanos, ka PSRS atmaksās zaudējumus tikai trīs miljonu mārciņu apjomā ilgtermiņa parādzīmēs, pakāpeniski izpērkot tās līdz 1954. gadam. Kad 1940. gada jūlijā Lielbritānija atteicās atdot PSRS Baltijas valstu zeltu, Padomju valdība savukārt pārtrauca kārtot savas finansiālās saistības attiecībā uz Ļenas un Tetjuhes uzņēmumu parādiem.¹³

Britu kreditori savu interešu labākai aizsardzībai izveidoja apvienību *Bond and Share Society*, kurā apvienojās visi tie, kas bija cietuši finansiālus zaudējumus PSRS politikas dēļ. Apvienībā iestājās pat tie, kas bija cietuši zaudējumus cariskās Krievijas valdības laikā. Apvienības finanšu eksperti aprēķināja, ka britu kopējie zaudējumi ir

četri miljoni mārciņu, neskaitot procentu maksājumus. Organizācija bija aktīva un nepārtraukti atgādināja britu valdībai par PSRS parādiem. Trimdas latviešu vēsturnieks Indulis Kažociņš savulaik rakstīja, ka britu valdībai bijis grūti izšķirties, vai atdot PSRS Baltijas valstu zeltu vai arī nopirkt tās labvēlību, atzīstot Baltijas valstu okupāciju un iekļaušanu Padomju Savienībā *de iure*.¹⁴

Jauns akcents britu politikā Baltijas valstu zelta piederības jautājumā parādījās 1941. gada jūlijā, kad Latviju, Lietuvu un Igauniju okupēja nacistiskā Vācija. Tas deva iespēju Lielbritānijas valdībai pakļaut bloķētos Baltijas valstu līdzekļus speciālam likumam par īpašuma pārvaldīšanu, kura īpašnieks atrodas ienaidnieka ieņemtajā teritorijā. Baltijas valstu īpašumi Anglijā nonāca īpašas valdības iestādes *The Custodian of Enemy Property* (ienaidnieka īpašuma pārzinis) pārraudzībā. Tagad britu valdība varēja vai nu juridiski disponēt šos īpašumus, līdz beidzas karastāvoklis un ir iespējams noskaidrot likumīgos īpašniekus, vai arī rīkoties ar šo īpašumu pēc valdības īpaša norādījuma. Anglija tādējādi neuzskatīja Baltijas valstis par savām ienaidniecēm, bet tikai atzina to faktisko stāvokli, tas ir, nespēju brīvi rīkoties un pakļaušanos Vācijas okupācijas varai. Kara laikā britu kreditori no *Bond and Share Society* prasīja valdībai sadalīt bloķētos Baltijas valstu līdzekļus. Britu valdība to neizdarīja, aizbildinādāmās ar juridiskiem un finansiāliem argumentiem.

Kad 1945. gadā karš beidzās un Latviju, Lietuvu un Igauniju atkal okupēja PSRS, Baltijas valstu līdzekļu juridiskais izkārtojums (statuss) Anglijā netika mainīts, jo tā britu valdībai bija izdevīgāk kontrolēt šo īpašumu turpmāko likteni.¹⁵ Nepārtraukti tika atgādināts, ka PSRS politikas rezultātā Baltijas valstīs Lielbritānija cietusi finansiālus zaudējumus, un tā vēlējās paturēt šo valstu īpašumus kā ķīlu, lai iegūtu kompensācijas. Anglijas likumdošana noteica, ka apķīlātais Baltijas valstu zelts britu kreditoriem nevar tikt sadalīts bez īpaša likuma pieņemšanas. Lielbritānija arī neatzina PSRS okupāciju *de iure*, tādējādi bloķējot Padomju Savienības tiesības uz Baltijas valstu īpašumu.

Jau sākot ar 1940. gada vasaru, britu valdība sāka sarunas ar PSRS par abu pušu savstarpējo finansiālo pretenziju nokārtošanu. Sarunas bija sarežģītas, un tās nevirzījās uz priekšu. Lai rastu kaut kādu juridisku risinājumu, Anglijai vispirms bija jāatzīst Baltijas valstu jaunā statusa likumība. To Anglija nedarīja, jo bija demokrātiska valsts, kas respektē starptautisko likumdošanu. Lielbritānijas pozīciju ļoti ietekmēja arī tās tuvākā sabiedrotā – ASV, kas konsekventi neatzina Latvijas, Lietuvas un Igaunijas okupāciju.

Jaunas vēsmas britu politikā apskatāmajā jautājumā parādījās 40. gadu beigās un 50. gadu pašā sākumā. Lielbritānijas Valsts arhīvā (*Public Record Office*) atrodas Ārlietu ministrijas atbildīgā ierēdņa Artura Botomlija vēstule Tirdzniecības pārvaldes pārstāvim Džonam Boidam-Kārpenteram, kurā uzsvērts, ka drīzumā, iespējams, tiks panākta vienošanās ar PSRS valdību par savstarpējām finansiālām pretenzijām. Tās

ietvaros Anglija varētu pieņemt lēmumu par Baltijas valstu bloķēto līdzekļu atbrīvošanu, kas savukārt rada cerības parādzīmju īpašniekiem.¹⁶

Problēma tika apspriesta arī Lielbritānijas parlamenta apakšpalātā. Deputāts Ēriks Flečers 1952. gada 7. februārī uzdeva jautājumu ārlietu ministram Antonijam Īdenam, cik liela ir Baltijas valstu zelta vērtība, kas nodota Ienaidnieka īpašuma pārziņāšanas departamenta rīcībā, un vai valdība ar to var kompensēt visus britu investoru zaudējumus. A. Īdens atbildēja, ka Latvijas ieguldījumu vērtība ir apmēram 3–3,5 miljoni mārciņu. Britu kopējās prasības par zaudējumiem šajā valstī ir 2,75 miljoni mārciņu. Latvijas zelta vērtība pilnībā nosedz britu investoru zaudējumus. Komentējot līdzšinējo valdības politiku zaudējumu kompensāciju jautājumā, A. Īdens atzina, ka tā ir sarežģīta. Apskatāmajai problēmai ir komplicēts politiskais un tiesiskais aspekts. Uz Ē. Flečera papildjautājumu, kāds progress problēmas risinājumā ir iespējams tuvākajā nākotnē, A. Īdens atbildēja, ka valdība izmantos jebkuru iespēju.

1954. gada 15. februārī parlamentā atkal notika diskusijas par britu kreditoru zaudējumiem Baltijas valstīs. Šoreiz deputāti pievērsa uzmanību Zviedrijas un PSRS kompensāciju līgumam par zviedriem nacionalizētajiem īpašumiem Latvijā, Lietuvā un Igaunijā. Ārlietu ministram tika norādīts, ka šāda vienošanās ir uzlabojusi PSRS un Zviedrijas savstarpējo tirdzniecību. Debašu laikā atskanēja leiboristu deputātu priekšlikums sekot PSRS un Zviedrijas piemēram un arī Anglijai panākt līdzīgu vienošanos. Ārlietu ministrs paskaidroja, ka tas tomēr nav iespējams, jo tādā gadījumā Lielbritānijai būtu *de iure* jāatzīst Baltijas valstu aneksija.

H. A. Hahlers no Anglijas Ārlietu ministrijas 1955. gada 4. februārī sagatavoja plašāku skaidrojumu par apskatāmo problēmu. Kopumā, atkārtojot jau iepriekš minētās tēzes, viņš atzīmēja, ka, valdībai ķeroties pie Baltijas valstu zelta realizācijas, tas jādara slepeni divu iemeslu dēļ. Pirmkārt, ja par to uzzinās PSRS, tā var vērst sankcijas pret Lielbritāniju, jo šo zeltu uzskata par savu īpašumu. Otrkārt, pret šādu rīcību var protestēt baltiešu bēgļu organizācijas Lielbritānijā un ASV un sagādāt diezgan nepatīkamas problēmas. H. A. Hahlers atzīmēja, ka, pirms valdība ķeras pie Baltijas valstu zelta pārdošanas, tai jāpanāk, lai britu parlaments pieņem speciālu likumu.¹⁷

Ienaidnieka īpašuma pārziņāšanas departamenta administrācija 1955. gada 3. februārī Ārlietu ministrijas atbildīgajam ierēdnim Ērlam Dželiko nosūtīja vēstuli, kurā deva savu skaidrojumu par Baltijas valstu īpašuma statusu Anglijā. Šajā dokumentā atzīmēts, ka Latvijas Republikas noguldījums Anglijas Bankā nonācis šī departamenta pārziņā 1941. gadā, kad Latvija kļuva par ienaidnieka ieņemto teritoriju. Latvijas zelta vērtība ir 3,1 miljons mārciņu. Anglijā ir arī latviešu personiskie noguldījumi, kā arī cita veida īpašumi. Britu zaudējumi padomju varas veikto ekspropriāciju rezultātā Baltijas valstīs ir 2,5 miljoni mārciņu.¹⁸ Apmēram pusmiljons mārciņu zaudējumu ir saistīts ar dažāda

veida komercparādiem, kredītu atmaksu, procentu maksājumiem, kuru nokārtošana nav iespējama, kamēr PSRS ir inkorporējusi Baltijas valstis savā sastāvā. Lielbritānijas kopējās prasības pret Baltijas valstīm ir 8,5 miljoni mārciņu.¹⁹

Arī britu prese 50. gadu sākumā pievērsa uzmanību Baltijas valstu bloķētā zelta jautājumam un tā izmantošanas iespējām. Ietekmīgajā *The Times* 1952. gada 24. septembrī bija publicēts redaktora raksts par Baltijas valstu vērtspapīriem. Tajā atzīmēts, ka Anglija neatzīst Baltijas padomju republikas *de iure* tāpēc, ka tās nekārto savus parādus un kategoriski noliedz jebkādas citas saistības. Šāda politika nodarījusi zaudējumus Baltijas valstu vērtspapīru īpašniekiem Anglijā. Jau divpadsmit gadus Baltijas valstu līdzekļi Anglijā tādēļ ir iesaldēti. Rakstā arī uzsvērts, ka Latvijas, Lietuvas un Igaunijas bloķētie līdzekļi ir jāatbrīvo. Vēl ilgāk saglabāt pastāvošo stāvokli nav pareizi ne no īpašuma tiesību, ne morāles viedokļa. Lai aizsargātu britu kreditorus no prettiesiskajām īpašuma konfiskācijām padomju Baltijas republikās, nav vajadzīga Kremļa atļauja.²⁰

1950. gadā K. Etlīja leiboristu valdība izstrādāja likumu par ārvalstu kompensācijām, kas noteica atlīdzību tiem britu pilsoņiem, kuriem komunistiskās valdības Austrumeiropā atsavinājušas īpašumu vai sagādājušas cita veida finansiālus zaudējumus. Pēc likuma apstiprināšanas parlamentā Anglijā aktivizējās parādzīmju turētāju asociācija. Bet tas kopumā nekādus reālus rezultātus nedevisa. 1951. gada oktobrī parlamenta vēlēšanās Anglijā uzvarēja konservatīvo partija, kas atlīdzību pieviltajiem britu kreditoriem nesolīja. Šajā laikā, kad abas puses stingri turējās savās pozīcijās, Lielbritānijas un PSRS sarunas par finansiālo pretenziju noregulējumu turpinājās. Baltijas valstu zelta jautājums visu laiku bija sarunu centrā. 1959. gadā britu valdība nodibināja īpašu Ārzemju kompensāciju komisiju, lai reģistrētu britu pilsoņu finansiālās prasības pret Baltijas valstīm, t.i., pret Padomju Savienību. Līdzīgu procesu veica arī Padomju Savienība, kas savās pretenzijās iekļāva prasību pēc Latvijas, Lietuvas un Igaunijas zelta.²¹

Progresu Anglijas un PSRS sarunās kavēja britu prasība iekļaut abpusējās pretenzijās visus Anglijas pilsoņu zaudējumus – jau no cariskās Krievijas laika. Padomju Savienība šādu pieeju noraidīja. Beidzot 1959. gadā panāca vienošanos, ka kompensāciju sarunās tiks ietvertas prasības, attiecināmas uz laikposmu pēc 1939. gada 1. janvāra. Britu valdībai nācās atteikties no prasības par Igaunijai 1927. gadā piešķirtā aizņēmuma banku un valūtas reformai, Rīgas pilsētai 1913. gadā un Viļņai 1931. gadā dotā aizņēmuma atgūšanas. Trimdas vēsturnieks Edgars Dunsdorfs ir atklājis, ka Rīgas pilsētas obligāciju parāda summa bijusi 760 000 mārciņu, Igaunijas aizņēmums 588 000 mārciņu, bet Viļņas pilsētas kredīts 376 000 mārciņu.²² Profesors E. Dunsdorfs savulaik konstatēja, ka briti savās prasībās bija ietvēruši arī ieguldījumus Ventpils–Ribinskas dzelzceļa būvē cariskās Krievijas laikā.

Lielbritānijas un PSRS sarunās 1961. gada maijā abas puses nonāca pie slēdziena, ka jāsāk apspriest reģistrēto un juridiski pierādāmo prasību atlīdzības forma. I. Kažociņš

šajā sakarā atzīmē, ka tas jau bijis reāls apdraudējums Baltijas valstu zeltam Londonā, jo bija skaidrs, ka Padomju Savienība un Lielbritānija savstarpējo pretenziju kompensācijām domā izmantot tieši Baltijas valstu līdzekļus. Situācija vēl skaidrāka kļuva leiboristu valdības vadītāja Harolda Vilsona pirmā kabineta darbības laikā. 1965. gada 20. janvārī viņš uzsāka jaunu sarunu posmu ar Padomju valdību. H. Vilsons cerēja, ka, izkustinot no sastinguma abu valstu sarunas par apskatāmo jautājumu, izdosies parakstīt arī jaunu Lielbritānijas un PSRS tirdzniecības līgumu. H. Vilsonam gan iekšpolitisku, gan ārpolitisku apsvērumu dēļ bija svarīgi gūt panākumus attiecību veidošanā ar PSRS.²³

Investors Chronicle 1965. gada 24. septembrī parādījās E. J. Spaijera raksts "Baltijas vērtspapīru jautājums". Tajā atzīmēts, ka Padomju Savienības un Lielbritānijas sarunas par savstarpējām finansiālajām pretenzijām turpinās jau divdesmit piecus gadus. Šo sarunu centrā ir Baltijas valstu īpašumi. Zināmā mērā jautājumam ir gan finansiāls, gan juridisks raksturs. Anglija neatzina 1940. gadā Baltijas valstu okupāciju *de iure* un, lai tās pilsoņi neciestu zaudējumus, bloķēja Baltijas valstu zeltu 5,7 miljonu mārciņu vērtībā. Atbildot uz to, PSRS pārtrauca izmaksas Ļenas un Tetjuhes parādzīmju īpašniekiem. 1959. gada septembrī PSRS iesniedza Lielbritānijai memorandu, kurā ierosināja kompensēt abu valstu pretenzijas ar Baltijas valstu zelta vērtību. E. J. Spaijers uzsver, ka PSRS nav tiesību uz Baltijas valstu zeltu, jo Anglija juridiski nav atzinusi tās politiku Latvijā, Lietuvā un Igaunijā par leģitīmu. Lai sakārtotu abu valstu attiecības, Lielbritānijai vispirms ir jāpieņem politisks lēmums par Baltijas valstu statusu. Raksta autors atzīmē, ka Anglijas kopējās pretenzijas pret Padomju Savienību ir 12,4 miljoni mārciņu, bet PSRS – 7,5 miljoni. E. J. Spaijers pieļauj, ka PSRS un Anglijas sarunu aktivizēšanās sekmēs Baltijas valstu vērtspapīru cenas pieaugumu.²⁴

Gatavojoties jaunai sarunu kārtai Maskavā, Lielbritānijas Ārlietu ministrijas Ziemeļu departaments 1965. gada 7. septembrī izstrādāja dokumentu, kurā bija pamatota Anglijas pozīcija savstarpējo finansiālo pretenziju risināšanas jautājumā. Vērtējot problēmas juridisko pusi, Ārlietu ministrija uzsvēra, ka tā ir komplicēta. Anglijas Banka 1940. gada jūlijā atteicās izpildīt visu triju Baltijas valstu centrālo banku rīkojumu par to zelta rezervju pārskaitīšanu uz PSRS Valsts banku. Šādu rīkojumu bankai 24. jūlijā deva britu valdība. Tās lēmums bija saistīts ar situācijas maiņu Latvijā, Lietuvā un Igaunijā. Anglija saprata, ka īpašuma nacionalizācijas uzsākšana Baltijas valstīs apdraud tās pilsoņu intereses un ir nepieciešams spert pretsoļus. Britu puses aizdomas pastiprināja arī tas, ka visu triju Baltijas valstu centrālo banku rīkojums par sava zelta nodošanu PSRS tika izsūtīts telegrāfiski vienā un tajā pašā dienā. Ar Latvijas Banku savulaik bija parakstīta vienošanās, ka zelta depozīts netiks skarts un nodots kādai trešajai pusei nekādos apstākļos. Anglija, to visu apsverot, uzskatīja, ka Baltijas valstu centrālo banku pēkšņais lēmums ir pretrunā ar normālu banku darbības praksi. Šaubas veicināja arī tas, ka Latvijā, Lietuvā un Igaunijā visu kontrolēja PSRS militārie spēki un Komunistiskā partija.²⁵

Ārlietu ministrija bija pārliecināta, ka britu puses pozīciju sarunās ar PSRS stiprina arī tas, ka Baltijas valstu banku zelta depozīti Anglijā nebaudīja īpašas privilēģijas vai imunitāti – tie bija pakļauti Lielbritānijas iekšējai likumdošanai. Ziemeļu departamenta sagatavotajā dokumentā bija arī atzīmēts, ka pēc padomju varas veiktās īpašumu nacionalizācijas Baltijas valstīs bez jebkādas kompensācijas to zelta depozīts Anglijas Bankā bija palicis kā vienīgais ierocis britu īpašnieku tiesību aizsardzībai. Padomju pusei bija jāskaidro, ka 1940. gada 24. jūlijā ar speciālu valdības rīkojumu Baltijas valstu visu līdzekļu, ieskaitot deponēto zeltu, bloķējums izdarīts tādēļ, lai aizsargātu Anglijas un tās pilsoņu intereses. Izveidojās situācija, ka britu pilsoņiem bija pretenzijas uz Baltijas valstu līdzekļiem, kas tajā brīdī atradās Anglijas valdības jurisdikcijā. Zelta bloķēšanas likumību pamatoja 1939. gadā pieņemtais likums par finanšu resursu aizsardzības noteikumiem kara laikā.

Jau 1940. gada jūlija beigās padomju vēstniekam Londonā Ivanam Maiskim britu ārlietu ministrs E. Halifakss izskaidroja pieeju šai problēmai. Anglijas valdība rīkojās, ievērojot savu ekonomisko interešu aizsardzības viedokli. Nepieciešamību pieņemt konkrētus lēmumus Baltijas valstu zelta lietā sekmēja arī PSRS politikas izvērtējums okupētajā Polijā 1939. gadā. Padomju okupācijas režīma politika Polijā Otrā pasaules kara sākumā bija sagādājusi britu pilsoņiem finansiālus zaudējumus.²⁶

Britu Ārlietu ministrijas ierēdņi norādīja, ka, no vienas puse, PSRS var pieprasīt Baltijas valstu zeltu, jo tās Valsts banka it kā ir Latvijas, Lietuvas un Igaunijas centrālo banku tiesību pārņēmēja. Bet, no otras puses, izvirzās jautājums par PSRS nacionalizācijas likumu darbību ārpus tās teritorijas. Lielbritānija uzskatīja, ka šie likumi nav attiecināmi uz tās teritoriju. Diskutējot ar Padomju Savienību, britu puse arī vēlējās atgādināt Anglijas tiesas spriedumu. Tā noraidīja PSRS prasības uz Baltijas valstu zeltu, jo Lielbritānijas valdība nebija *de iure* atzinusi Baltijas padomju republikas. Tādā veidā briti centās juridiski pierādīt, ka Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR nevar mantot īpašumu, kas neatrodas to kontrolētajā teritorijā.

PSRS savas tiesības centās pamatot ar to, ka jau 1940. gada jūlija pirmajā pusē, kad Latvija, Lietuva un Igaunija oficiāli vēl nebija Padomju Savienības sastāvā un bija formāli neatkarīgas, tika izdots šo valstu centrālo banku rīkojums par visa zelta pārskaitīšanu uz PSRS kontiem. Padomju Savienība šo faktu allaž uzsvēra sarunās ar britiem. Anglijas pretargumenti balstījās uz to, ka jau šajā laikā Baltijas valstīs neierobežotā skaitā atradās padomju karaspēka daļas un visu izlēma Maskavā. Briti allaž atgādināja savas tiesas lēmumu, ka darījums, kas noticis šaubīgos, pretrunīgos apstākļos, nav akceptējams.²⁷

Britu Ārlietu ministrijas sagatavotā dokumenta nobeigumā atzīts: lai gan valdība *de iure* neatzīst Baltijas padomju republikas un ir arī tiesas lēmums par šo valstu zelta bloķēšanu, tomēr ilgstoši šāda situācija nevar saglabāties. Ārlietu ministrijas ierēdņi

pielāva iespēju, ka PSRS un Lielbritānijas sarunu noslēgumā par abpusējām finansiālām pretenzijām Baltijas valstu zelts tiks iekļauts Padomju Savienības prasību bilancē. Arī pēc tam Anglija neuzskatīs PSRS par likumīgu Baltijas valstu zelta īpašnieci, saglabāsies būtiski aizspriedumi par šādām PSRS tiesībām.

Bez visa tā 1965. gada septembrī kā papildu strīdīgs jautājums britu un padomju diskusijās bija Baltijas valstu zelta novērtējums. PSRS centās uzspiest viedokli, ka zelts jāvērtē pēc tā pašreizējās pasaules cenas. Savukārt briti aicināja pieņemt tādu zelta cenu, kāda tā bija 1940. gada jūlijā. Tā parādījās divi Baltijas zelta novērtēšanas varianti: 5,752 miljoni mārciņu 1965. gada cenā un 3,865 miljoni pēc 1940. gada cenām.

Risinot PSRS un Lielbritānijas finansiālās pretenzijas, atsevišķa problēma bija Baltijas valstu ārvalstu valūtas (mārciņa) depozīti Anglijas bankās. Kopumā šajās bankās bija noguldīta 215 231 mārciņa. PSRS centās pretendēt arī uz šiem īpašumiem. Briti atteicās tos atdot Padomju Savienībai iepriekšminēto iemeslu dēļ. PSRS arī vēlējās iegūt 1,33 miljonus latu depozīta, ko Latvijas Republikas Kara ministrija bija ieskaitījusi Londonas Bankā, lai apmaksātu *Vickers Armstrong* rūpnīcās pasūtītos ieročus. Anglija noraidīja šīs PSRS prasības, uzsverot, ka tas ir komerc kredīts.²⁸

Laikā no 1965. gada 13. oktobra līdz 1. novembrim Maskavā – jau otro reizi šajā gadā notika Anglijas un PSRS sarunas par finansiālajām pretenzijām. Anglijas delegācijas vadītājs bija Tomass Raps, bet PSRS – Aleksejs Šatovs (finanšu ministrs). Britu delegācijas vadītājs pārskatā par šīm sarunām atzīmēja, ka no Anglijas puses galvenais mērķis bijis panākt abu pušu vienošanos. Padomju delegācijai mandāta šādām sarunām nebija. Tā bija pilnvarota apskatīt tikai savstarpējo finansiālo pretenziju atrisināšanu. Tomēr Padomju puse salīdzinājumā ar iepriekšējo sarunu posmu Londonā demonstrēja zināmu elastību un pretimnākšanu. Piemēram, Maskavā izdevās vienoties, ka tiks pārbaudītas tikai tās pretenzijas, kur ir runa par vairāk nekā 500 mārciņām agrāko 200 mārciņu vietā. T. Raps atzīst, ka tas nodrošinājis zināmu progresu sarunās. Tomēr kopumā PSRS, tāpat kā agrāk, noraidīja absolūti lielāko daļu Anglijas iesniegto pretenziju.²⁹

Padomju puses prasības pēc dokumentāliem pierādījumiem britu finansiālajām pretenzijām reizēm bija grūti apmierināmas noilguma vai kara radīto apstākļu dēļ. PSRS arī centās britu bijušajiem īpašumiem Baltijas valstīs noteikt absurdi zemas cenas vai vispār noliegt to esamību. Tā, piemēram, PSRS noraidīja prasību par kādreiz britiem piederējušas Latviešu akciju bankas iekļaušanu pretenziju sarakstā. Sarunu gaitā Padomju puse pilnībā atteicās kompensēt britiem piederējušo mežu un zemes vērtību. Līdzīgu nostāju PSRS ieņēma arī pret britu kustamo īpašumu.

Kā savā atskaitē norādīja T. Raps, ļoti smags jautājums bija britu īpašumu objektīvs novērtējums. PSRS pieturējās pie savas – specifiskas īpašuma aprēķināšanas metodikas. Britiem kādreiz piederējušo īpašumu vērtību noteica tik zemu, ka tā radikāli

atšķīrās no uzņēmumu bilancēm, kas tika sastādītas pirms Baltijas valstu okupācijas. PSRS puse, diskutējot par īpašumu vērtību, parasti iesniedza britiem padomju varas 1940. gadā sastādītos uzņēmumu nacionalizācijas aktus, kas ne tuvu neatbilda reālajai īpašumu cenai. Lielbritānija sarunu gaitā principiāli iestājās par Krensholmas tekstilrūpnīcas un *Shell* uzņēmuma vērtības objektīvu noteikšanu. 1965. gada rudenī no britu finansiālajām prasībām 8,8 miljonu mārciņu apjomā Padomju puse akceptēja tikai 474 500, pārējās noraidot.³⁰

PSRS kategoriski nepieņēma kaut kādu saistību uzņemšanos par britu īpašumiem Mēmeles apgabalā, savu nostāju motivējot ar to, ka apgabals 1939. gadā tika atdots Vācijai un nebija Lietuvas sastāvdaļa. PSRS bija gatava runāt par britu īpašumu stāvokli Mēmeles apgabalā pēc 1945. gada janvāra, bet tad to vērtība bija ļoti zema, jo kara laikā apgabals pilnībā tika nopostīts. Anglija vēlējās savās finansiālajās pretenzijās ietvert pirmskara ieguldījumus Mēmeles ostas attīstībā, bet PSRS to nepieņēma. Vislielāko pretestību Padomju puse izrādīja pret saistību izvirzīšanu t.s. PSRS atdotajām teritorijām Austrumeiropā. Britiem arī nebija īpaši daudz pierādījumu par šīs kategorijas īpašumiem. Galvenokārt tās bija privātpasības, turklāt no īpašniekiem, kas līdz 1940. gadam nebija britu pilsoņi. No šīs grupas prasību kopējās summas – 1,273 miljonu mārciņu PSRS akceptēja tikai 1600 mārciņu.³¹

Anglija pieprasīja PSRS atmaksāt neatkarīgo Baltijas valstu garantētās parādzīmes, kas bija oficiāli līgumsaistību dokumenti. PSRS savukārt uzsvēra, ka tā nav atbildīga par šīm finansiālajām saistībām, jo līgumu slēgšanas laikā tā nekontrolēja Baltijas valstu teritorijas. Padomju Savienība arī atzīmēja, ka šādas saistības tai neuzliek spēkā esošā starptautiskā likumdošana. Sarunu laikā Anglija sāka izvirzīt arī prasību par Baltijas valstu parādzīmju procentu apmaksu. Noraidot britu pretenzijas, PSRS paziņoja, ka visas Baltijas valstu parādsaistības anulētas 1940. gada augustā un kopš tā laika nav spēkā. Lai neitralizētu britu prasības, PSRS paziņoja, ka tā var pieprasīt Anglijai maksāt procentus par Baltijas valstu deponēto zeltu, noguldījumu bankās un kuģu izmantošanu. Anglija no savas puses paziņoja, ka šādas pretenzijas nav likumīgas, jo starp abām valstīm šajos jautājumos nepastāv nekādas līgumsaistības.

PSRS pieprasīja britiem atdot ne vien Baltijas valstu zeltu, bet arī atmaksāt dažāda veida komercparādus un privātnoguldījumus Anglijas bankās. Lielāko daļu šo pretenziju briti pēc pārbaudes noraidīja. No kopējām šīs jomas pretenzijām – 2,69 miljoni mārciņu – Anglija atzina prasības tikai par 327 214 mārciņām. PSRS prasības apmēram 50 000 mārciņu apjomā 1965. gada rudens sarunās tika atliktas vēlreizējai pārbaudei un izskatīšanai. Padomju Savienība arī iesniedza pretenzijas par visa veida īpašumiem, kas Baltijas valstu iedzīvotājiem līdz 1940. gadam bija Anglijā. PSRS paziņoja, ka uz tiem attiecas padomju varas likums par nacionalizāciju. Anglija šādu pieeju nosauca

par absurdu. Galu galā briti par atsevišķiem Baltijas valstu iedzīvotāju īpašumiem samaksāja divas reizes: vienreiz privātīpašniekiem, otrreiz, vienojoties ar PSRS par valstu savstarpējām pretenzijām.³²

Maskavas sarunu laikā Padomju puse izvirzīja prasību par Baltijas valstu piecdesmit kuģu piederību, prasot britiem par tiem kompensāciju 1,54 miljonus mārciņu. Laika un dokumentu trūkuma dēļ briti šīs pretenzijas nevarēja izvērtēt detalizēti, tikai kārtējo reizi atgādināja, ka Baltijas padomju republikās pieņemtie privātīpašumu nacionalizācijas likumi nedarbojas Anglijā. PSRS spiediena dēļ vienošanās projektā ietvēra Padomju prasību par divdesmit diviem kuģiem. Britu puse gan paturēja sev tiesības, vēlāk atrodot nepieciešamos dokumentus, noraidīt padomju pretenzijas.

Britu delegācijas vadītājs T. Raps, izvērtējot sarunu gaitu, secināja, ka Padomju pusi pamatā interesēja tikai iespēja iegūt savā īpašumā Baltijas valstu zeltu. Jautājumu par britu zaudējumiem Ļenas un Tetjuhes uzņēmumos PSRS nevēlējās iekļaut šajās sarunām. Padomju Savienība uzskatīja, ka abpusējās sarunas rezultātīvi beigsies tikai tad, ja Anglija samazinās savas pretenzijas pret Baltijas padomju republikām vai arī atteiksies no tām. PSRS vēlējās pretenzijas ar Angliju kārtot uz tādu pašu principu pamata kā ar Dāniju. Anglijai tas bija nepieņemami, jo tādā gadījumā bija jāatzīst par likumīgu PSRS veiktā Baltijas valstu aneksija.³³

1965. gada 25. novembrī pēc atgriešanās no sarunām Maskavā T. Raps sagatavoja Ārlietu ministrijas detalizētu atskaiti, kurā analizēja ne vien britu un padomju pieeju problēmas risinājumam, bet arī deva Anglijas finansiālo pretenziju apkopojumu. Tās ietvēra: nacionalizētos īpašumus – 2 085 998 mārciņas, vērtspapīrus (akcijas – 5 433 727, banku depozītus – 74 818), parādus un apdrošināšanu – 1 197 660, Transporta ministrijas prasības – 1 291 105, Darba ministrijas prasības – 37 935, obligācijas un parādzīmes – 2 755 523, Ļenas un Tetjuhes uzņēmumu zaudējumus – 2 368 040 mārciņu. Kopumā Anglijas prasības bija par 15 264 806 mārciņām.³⁴

T. Raps atzīst, ka sarunas ar padomju delegāciju nelīdzinājās uz starptautiski pieņemtu likumdošanu un praksi balstītām sarunām, bet gan vairāk kā izturības un pacietības pārbaude. PSRS nebija gatava atzīt saistības un uzņemties atbildību par britu zaudējumiem Baltijas valstīs. Abu valstu zaudējumu aprēķināšanas sistēma fundamentāli atšķīrās. Vienošanās netika panākta ne par kopējo zaudējumu summu, ne par daudzajām individuālajām prasībām. PSRS vai nu noraidīja Anglijas pretenzijas vispār, vai arī īpašumam noteica tik zemu vērtību, ka zuda vienošanās jēga. PSRS centās uzspiest bezjēdzīgas diskusijas par Latvijas Republikas un britu firmu komercparādiem, ka preces tikušas piegādātas, bet samaksa no Anglijas par tām nebija saņemta. Diskutējot par nacionalizēto īpašumu atmaksu, PSRS pat atsaucās uz savas valsts Konstitūciju, kurā noteikts, ka zeme, meži, minerālie resursi pieder visai tautai. Tika noraidīta Anglijas pieeja aprēķināt konkrētu īpašumu vērtību pēc 1940. gada jūlija cenām, tas ir, laikā,

kad PSRS anektēja Baltijas valstis. Attiecībā uz apdrošināšanas izmaksām PSRS norādīja, ka Latvijā, Lietuvā un Igaunijā 1940. gadā spēkā esošie likumi noteica, ka visas pretenzijas jāpiesaka vienas vai, vēlākais, trīs nedēļu laikā. Ja pieprasījums noteiktajā laikā netika izdarīts, īpašnieks zaudēja atlīdzības tiesības. Lielbritānijai apdrošināšanas atlīdzināšanas prasības kopsummā bija vairāk nekā viens miljons mārciņu. Līdzīgā veidā tika noliegtas arī akciju un vērtspapīru īpašnieku pretenzijas vairāk nekā par 5 miljoniem mārciņu.

1965. gada oktobra sarunu nobeigumā Maskavā PSRS no britu prasībām – 8 811 000 mārciņu apstiprināja tikai 474 500 mārciņu. No tām 244 900 mārciņu attiecās uz Latviju, 175 000 – uz Igauniju, 52 500 – uz Lietuvu. Netika apstiprinātas prasības par 3 348 300 mārciņām, noraidīts 2 514 600 mārciņu. Britu prasības atmaksāt Krensholmas uzņēmuma īpašnieku 2 028 000 mārciņu zaudējumu arī tika noraidītas. PSRS pēc ilgām diskusijām piekrita segt tikai 5% no šīs summas. Britu prasības par īpašumiem Mēmelē 132 900 mārciņu vērtībā arī netika pieņemtas.³⁵

Attiecībā uz Baltijas valstu pirmskara perioda aizņēmumiem tika konstatēts, ka tos ir garantējusi Latvijas, Lietuvas un Igaunijas valdība. Kopējā šīs pretenziju grupas prasība bija 2,77 miljoni mārciņu. Līdz 1959. gadam PSRS atteicās iekļaut šīs prasības zaudējumu aprēķinos. Padomju Savienības prasībās pret Angliju 1965. gada rudenī bija iekļauti arī Baltijas valstu piecdesmit kuģi ar kopējo vērtību 1,54 miljoni mārciņu. Anglija uzreiz noraidīja prasību par četrpadsmit kuģiem (469 000 mārciņu), jo tie kara laikā netika rekvizēti. Astoņus Baltijas valstu kuģus Anglija bija atņēmusi Vācijai kara beigās (182 000 mārciņu). Arī šī prasība tika noraidīta. Anglijas valdība 1940. gadā bija rekvizējusi divdesmit astoņus kuģus (889 000 mārciņu), bet par tiem 1965. gada oktobrī vienošanās netika panākta. Lielbritānija uzskatīja, ka uz šiem kuģiem PSRS likumdošana neattiecas.³⁶

1966. gada 22. martā laikrakstā *The Guardian* parādījās liels raksts par Rumānijas parādiem Lielbritānijai. Raksta autors atzīmēja, ka jautājuma aktualizācija varētu sekmēt arī Baltijas valstu parādzīmju vērtības kursa pieaugumu. Vienlaikus tika secināts, ka Ļenas un Tetjuhes, kā arī cariskās Krievijas laika vērtspapīru turētājiem nav gandrīz nekādu cerību tos atgūt, jo PSRS un Anglija vienojušās savstarpējās pretenzijās iekļaut tikai tās prasības, kas radušās pēc 1939. gada. Pārspridumi presē kārtējo reizi izraisīja debates arī britu parlamenta apakšnamā. Atbildot uz deputātu jautājumiem, ārlietu ministrs paskaidroja, ka Anglijas valdības attieksme pret Baltijas valstu problēmu nav mainījies – Lielbritānija joprojām Latvijas, Lietuvas un Igaunijas aneksiju un inkorporāciju PSRS sastāvā atzīst tikai *de facto*, bet ne *de iure*.³⁷

Kopumā 1966. gadā, tāpat kā iepriekšējos gados, turpinājās sarežģītas un neauglīgas abu valstu delegāciju apspriedes par savstarpējām finansiālajām prasībām. Anglija vēlējās saņemt no Padomju Savienības apmēram 15 miljonu mārciņu, bet otras

puses prasības bija tuvu 10 miljoniem. Lielbritānija un Padomju Savienība apmainījās ar papildinātajiem īpašumu sarakstiem, ko pēc tam vai nu pilnībā noraidīja, vai arī apstrīdēja īpašumu vērtību. Šķita, ka sarunas nonākušas pilnīgā strupceļā.³⁸ Gada nogalē *Weekend Telegraph* tika publicēts raksts, kurā Baltijas valstu vēstniecības Londonā tika nosauktas par neesošu valstu, tas ir, “spoku” pārstāvniecībām. Raksta autore Džina Ričardsone atzīmēja Latvijas, Lietuvas un Igaunijas diplomātu darbības bezcerību un uzsvēra, ka Anglijas Bankā joprojām ir iesaldēti apmēram 6 miljoni mārciņu šo valstu līdzekļu. Iepriekš minētais trimdas vēsturnieks I. Kažociņš, vērtējot šādu rakstu parādīšanos, atzina, ka ar to palīdzību laikraksts mēģināja noskaņot britu sabiedrību pret Baltijas valstīm un izdarīt spiedienu uz to valdībām. Laikraksts it kā netieši aicināja uz elastīgākām sarunām ar PSRS un konkrēta rezultāta sasniegšanu. Baltijas valstu pārstāvjiem laikrakstā *The Daily Telegraph* savukārt izdevās atbildēt ar pretrakstu. Tajā bija akcentēts Latvijas, Lietuvas un Igaunijas okupācijas fakts, kā arī atzīmētas šo tautu tiesības uz pašnoteikšanos. Baltijas valstu sūtņi uzsvēra likumības ievērošanas nepieciešamību starptautiskajās attiecībās.³⁹

No 1967. gada 6. līdz 12. februārim Lielbritānijā viesojās Padomju Savienības Ministru padomes priekšsēdētājs Aleksejs Kosigins. Vizītes ietvaros notika abu valstu sarunas par ekonomiskiem un politiskiem jautājumiem. Britu premjers H. Vilsons bija ieinteresēts paplašināt tirdznieciskos sakarus ar PSRS un panākt atbalstu savam plānam par Anglijas starpniecību Vjetnamas kara izbeigšanā un konflikta politiskā noregulēšanā. H. Vilsonam neizdevās iegūt PSRS labvēlību savu ieceru īstenošanai. Tikšanās laikā ar Padomju Savienības valdības vadītāju tika pārrunāts jautājums par abu valstu finansiālajām pretenzijām. Sarunās panāca principiālu vienošanos, kas apmierināja gan Lielbritāniju, gan PSRS – tika parakstīts abu valstu kopējs komunikē. Padomju Savienība atļāva Anglijas valdībai pārdot Baltijas valstu zelta krājumus, kas kopš 1940. gada jūlija bija nobloķēti Anglijas Bankā. Lielbritānijas un Padomju Savienības vienošanās tiek publiskota 12. februārī. Šajā laikā abas valstis pamatā akceptēja īpašā līguma noteikumus, ko parakstīja gadu vēlāk – 1968. gada 5. janvārī.

1967. gada 12. februāra vienošanās ar PSRS noteica, ka abas puses atsakās no savstarpējām finansiālām pretenzijām, uzskatot tās par dzēstām. Padomju Savienība piekrita, ka Anglijas valdība izmanto savām vajadzībām Anglijas Bankā bloķēto Baltijas valstu zeltu 6 miljonu mārciņu vērtībā. Lielbritānijai no šiem līdzekļiem 500 000 mārciņu bija jānodod Padomju Savienībai. Savukārt tā bija tiesīga iepirkt Anglijā par šo summu plaša patēriņa preces britu un padomju savstarpējās tirdzniecības līguma ietvaros.⁴⁰

Vienošanās arī noteica, ka Lielbritānija un PSRS atsakās no abpusējām pretenzijām ne vien Latvijā, Lietuvā un Igaunijā, bet arī tā saucamajās atdotajās teritorijās: Čehoslovākijā, Polijā, Rumānijā, kā arī Mēmelē un Viļņā. Dokumenta 3. punkts noteica, ka

atteikšanās no pretenzijām aptver visus īpašuma veidus, arī privātpašumu. Anglija un PSRS vienojās, ka līdzekļu sadali kā vienā, tā otrā pusē kārtot attiecīgā valdība no tiem bloķētajiem vai atsavinātajiem līdzekļiem, kas ir to kontrolētajā teritorijā. Tas nozīmēja, ka pēc 500 000 mārciņu nodošanas Padomju Savienībai Anglijas valdība ieguva apmēram 6 miljonus mārciņu. Tā varēja šos līdzekļus sadalīt personām un uzņēmumiem, kam pienācās atlīdzība vai nu par Baltijas valstīs zaudētiem īpašumiem, vai arī par Ļeņas un Teļjuhes uzņēmumos ieguldītajiem līdzekļiem.

H. Vilsons ļoti lepojās ar to, ka panākta vienošanās ar Padomju Savienību, un britu parlamenta apakšnamā to novērtēja kā lielu panākumu. H. Vilsons pat saņēma opozīcijā esošās konservatīvo partijas līdera Eduarda Hīta apsveikumus par attiecību uzlabošanu ar Padomju Savienību. Bet britu preses reakcija nebūt nebija tik pozitīva. *Financial Times* korespondents Maikls Konnoks rakstā "Beigas 21 gadu ilgajām nesašķaņām" atzīmēja, ka Anglijas finansiālās prasības pret PSRS bija 12,4 miljoni mārciņu, bet PSRS – 7,5 miljoni. Tomēr, lai beidzot panāktu atrisinājumu visu pēckara periodu ilgušajai smagajai diskusijai, Lielbritānija piekrita Padomju Savienībai vēl papildus piemaksāt 500 000 mārciņu plaša patēriņa preču veidā. Laikraksts uzsvēra, ka tas premjeram šķitis taisnīgs un pieņemams darījums, jo lielāko daļu Baltijas valstu zelta saņems Anglija. Kopējā Baltijas valstu zelta vērtība Anglijas Bankā, pēc laikraksta korespondenta domām, bija 6–7 miljoni mārciņu. M. Konnoks konstatēja, ka Anglijas parlamentā vispirms nepieciešams pieņemt speciālu likumu, lai Baltijas zeltu varētu pārdot un iegūto naudu sadalīt Baltijas vērtspapīru turētājiem.⁴¹ Savukārt *Daily Telegraph* rakstīja, ka Baltijas vērtspapīru īpašnieku ilgā gaidīšana beigusies veiksmīgi un, iespējams, pēc gada, varbūt mazliet vairāk ir cerības saņemt atlīdzību par finansiālajiem zaudējumiem Latvijā, Lietuvā un Igaunijā. Laikraksts pievērsa uzmanību tam, ka biržā sākušās celties Igaunijas banku, kā arī Rīgas un Viļņas pilsētas aizņēmuma vērtspapīru cenas.⁴² Arī viens no lielākajiem britu laikrakstiem *The Times* reaģēja uz H. Vilsona un A. Kosigina panākto vienošanos. Avīzes ievadrakstā bija uzsvērts, ka PSRS un Anglija apskatāmajā laikā aizvadījušas vairāk nekā simt tikšanās, kur aplūkotas abpusējās finansiālās pretenzijas. PSRS galvenā prasība bija saistīta ar Baltijas valstu depozītu Anglijas Bankā. Šī zelta piederība ilgu laiku bija galvenais klupšanas akmens abu valstu sarunās. Vērtējot biržas reakciju uz angļu un padomju vienošanos, *The Times* atzīmē, ka te sākusies spekulatīva Baltijas vērtspapīru pirkšana. Viļņas pilsētas aizņēmuma vērtspapīru cena dažās dienās pieaugusi trīs reizes, bet Igaunijas – gandrīz piecas reizes.⁴³

Lielbritānijas parlamenta apakšnamā 1967. gada 20. un 27. februārī notika debates par angļu un padomju vienošanos. Tā, piemēram, deputāts Viljams Tilings uzdeva jautājumu ārlietu ministram, kad plānots parakstīt abu valstu finālīgumu un vai bijušo Baltijas valstu zelta depozīts, kā arī pārējie īpašumi tiks sadalīti starp tiem britu pilsoņiem,

kuri šajās valstīs ir cietuši zaudējumus. Ministrs paskaidroja, ka abu valstu vienošanās aptver visas pēc 1939. gada radušās pretenzijas, starp tām britu zaudējumi t.s. atdotajās teritorijās. Debašu laikā tika izvirzīts arī jautājums par PSRS veikto Baltijas valstu aneksiju un Lielbritānijas nostāju pret to. Ārlietu ministra vietnieks parlamentā Džordžs Tomsons atzīmēja, ka Anglijas valdības nostāja kopš 1945. gada 29. decembra ir konsekventi nemainīga. Tā ir atzinusi Latvijas, Lietuvas un Igaunijas aneksiju *de facto*, bet neatzīst to *de iure*. Aneksijas atzīšanas jautājums pēdējās sarunās ar A. Kosiginu netika pārrunāts.⁴⁴

Līdz ar to var konstatēt, ka H. Vilsons un A. Kosigins, vienojoties par Baltijas valstu zeltu, tomēr neatrada kopēju valodu par Latvijas, Lietuvas un Igaunijas juridiskā statusa maiņu. Tas palika iepriekšējais. Anglijas valdība turpināja neatzīt Baltijas valstu okupāciju par leģitīmu. Apskatāmajā situācijā perspektīvā labvēlīgāka Baltijas valstīm bija PSRS un Lielbritānijas ekonomiskā vienošanās. Tā noteica, ka Baltijas valstu zelta depozīts netiek atdots Padomju Savienībai, bet to pārņem Anglija. Britu valdība, skaidrojot šo jautājumu, centās uzsvērt, ka runa nav par zelta nodošanu PSRS, bet gan par britu noguldītāju prasību apmierināšanu. Juridiski tas nozīmēja, ka Anglijai nākotnē jāuzņemas atbildība atmaksāt šos līdzekļus Baltijas valstīm tad, kad tās atgūs neatkarību.

Vēsturnieks I. Kažociņš, vērtējot H. Vilsona un A. Kosigina vienošanos, atzīmēja, ka H. Vilsonam sarunās ar Padomju Savienību nebija veicies. Viņš neguva nekādus redzamus panākumus vai atbalstu nevienā politiskā jautājumā. H. Vilsona nodoms – plašai sabiedrībai Anglijā un Eiropā parādīt, ka leiboristi var labāk saprasties ar komunistiem, draudēja izgāzties. A. Kosigins labi izprata H. Vilsona situāciju, un tāpēc viņam izdevās izspiest pusmiljona mārciņu no Baltijas valstu zelta vērtības. Britu premjers H. Vilsons nevarēja nezināt, ka Baltijas valstu zelta depozīta izmantošanai viņam padomju atļauja nemaz nebija vajadzīga. Depozīts atradās Londonā, un britu valdība ar to varēja rīkoties pēc saviem ieskatiem.⁴⁵

Latvijas Bankas padomes pēdējais priekšsēdētājs Ā. Klīve 1967. gada 24. februārī iesniedza Lielbritānijas valdības vadītājam H. Vilsonam un Anglijas Bankas prezidentam memorandu. Tajā viņš atzīmēja: *“Pēc preses ziņām, Lielbritānija un Padomju Savienība nokārtojušas savas savstarpējās prasības, kas cēlušās ar Baltijas valstu okupāciju un aneksiju no Padomju Savienības puses 1940. gada jūnijā. Ja tas tā būtu, es atļaujos aizrādīt uz sekojošo. Kā Latvijas Bankas priekšsēdim līdz Latvijas varmācīgai okupācijai no Padomju Savienības puses 1940. gada jūnijā man bija pirmklasīga informācija un ziņas par noteiktu Latvijas fondu nodošanu Anglijas Bankas glabāšanā. Šais fondos bija zelta stieņi, daļa no tiem iezīmēta, un citas vērtības. Ievērojot sacīto, es atļaujos ļoti noteikti uzsvērt, ka iepriekš minētos Latvijas Bankas depozītus nedrīkst uzskatīt un lietot kā objektus sarunās Lielbritānijas un Padomju Savienības starpā.*

*Latvijas tauta, atbrīvojusies no Padomju Savienības tagadējās okupācijas, atprasīs šos depozītus kā to vienīgais likumīgais īpašnieks.*⁴⁶ Ā. Klīve savulaik rakstīja, ka uz nosūtīto memorandu saņēmis atbildi un viņa viedoklis britu oficiālajās iestādēs pieņemts zināšanai.

Lielbritānijas arhīva dokumenti apliecina, ka Ā. Klīves memorands radījis zināmu rezonansi Anglijas Bankas vadībā. Tās pārstāvis 1967. gada 17. maijā nosūtīja vēstuli Finanšu un Ārlietu ministrijai, kurā norādīja, ka pēc padomju un angļu februāra vienošanās vairs nepastāv risks, ka PSRS varētu pretendēt uz Baltijas valstu zeltu. Līdz ar to valdībai, no vienas puses, ir brīvas rokas un tā var rīkoties ar šo īpašumu, no otras puses, tomēr ir saglabājies arī zināms risks. Tas saistīts ar bijušo Baltijas valstu centrālo banku pārstāvju vai to tiesību pārmantotāju prasījumiem. Šajā sakarā minētas Ā. Klīves un Igaunijas Centrālās bankas trīs pārstāvju vēstules, kurās izteiktas pretenzijas pret Anglijas valdības politiku. Vēstulē paustas bažas, ka bijušo Baltijas valstu centrālo banku pārstāvji varētu pieprasīt kontroli pār šo valstu zelta depozītu Anglijas Bankā.⁴⁷

Latviešu trimdas organizācijas Lielbritānijā un citās Rietumvalstīs šajā laikā mēģināja iegūt pēc iespējas vairāk informācijas par Baltijas valstu zelta depozītu Anglijā un koordinēt savu turpmāko rīcību. 1967. gada martā LSDSP priekšsēdētājs Bruno Kalniņš nosūtīja protesta vēstuli britu premjeram H. Vilsonam. Tajā viņš izteica protestu pret neatkarīgās Latvijas valsts zelta konfiscēšanu. B. Kalniņš pārmeta H. Vilsonam Angliju kompromitējošu rīcību pret sevi aizstāvēt nespējīgo latviešu tautu. Arī Latviešu nacionālā padome Lielbritānijā (LNPL) uzsāka aktivitātes šajā virzienā. Tās prezidija priekšsēdētājs Jānis Ranka marta vidū apmeklēja Zviedriju, kur ar baltiešu trimdas pārstāvjiem apsprieda, kā rīkoties Latvijas, Lietuvas un Igaunijas zelta depozīta jautājumā. Baltiešu trimdas organizācijas nolēma izvērst plašu protesta vēstuļu akciju, tās adresējot Lielbritānijas parlamenta deputātiem, Ārlietu ministrijai un premjeram, norādīt uz britu un padomju vienošanās nelikumību, lūgt starptautiski atzīta jurista slēdzienu par Baltijas valstu zelta problēmu. LNPL sagatavoja arī speciālu memorandu un 31. maijā to nosūtīja visiem Lielbritānijas parlamenta deputātiem. Kopumā tika saņemts vairāk nekā simt atbilžu, no kurām trīs ceturtdaļas bija baltiešiem labvēlīgas.⁴⁸

Lai gan baltiešu trimdas organizācijas protestēja, H. Vilsona valdība 1967. gada vasarā turpināja risināt Baltijas valstu zelta jautājumu. Tika nolemts, ka Latvijas, Lietuvas un Igaunijas zelta pārņemšana Anglijas valdības pārziņā notiks, pamatojoties uz īpašu likumu. Bet šāda likumprojekta sagatavošanai un pieņemšanai abās parlamenta palātās bija nepieciešams ilgāks laiks. Lai to nezaudētu, H. Vilsons nolēma riskēt un pieņēma lēmumu pārdot Baltijas valstu zeltu vēl pirms likuma pieņemšanas. H. Vilsons cerēja uz leiboristu partijas deputātu vairākuma atbalstu parlamentā. Baltijas valstu zelta depozītu pārdeva 29. jūnijā par 5 803 122 mārciņām.⁴⁹ Parlaments par šo darījumu netika informēts.

Līdzekļus, ko Lielbritānijas valdība ieguva, pārdodot Baltijas valstu zeltu, noguldīja bankā sevišķā valdības kontā, lai tie dotu depozīta noguldījuma procentu ienākumus. Padomju Savienībai, kā to noteica 1967. gada 12. februāra vienošanās, no šī konta atvēlēja pusmiljonu mārciņu. Tā kā praktiski nekāda Baltijas valstu līdzekļu nodošana PSRS nebija notikusi, mazāko daļu šo līdzekļu Anglija ieguva, pārdodot Padomju Savienībai plaša patēriņa preces, bet lielāko daļu sadalīja tiem britu pilsoņiem, kuri bija cietuši finansiālus zaudējumus Baltijas valstīs.⁵⁰

Darījums ar Baltijas valstu zeltu bija jau noticis, tomēr 5. jūlijā Anglijas parlamentā atkal notika debates par šo problēmu. Deputāts Gvinfors Evanss jautāja ārlietu ministram, kāds sakars starp padomju un angļu neseno sarunām un panākto vienošanos un pirmskara Latvijas, Lietuvas un Igaunijas noguldījumiem Anglijas Bankā. Ārlietu ministra vietnieks Dž. Tomsons atbildēja, ka nekādas sakarības starp šiem jautājumiem nav. 13. februāra vienošanās atspoguļoja tikai Padomju puses apņemšanos izbeigt prasības pēc Baltijas valstu zelta, kas atradās Apvienotajā Karalistē. G. Evanss, turpinot diskusiju, prasīja skaidru atbildi, vai valdība atzīst *de iure* PSRS izdotos nacionalizācijas likumus Baltijas valstīs. Dž. Tomsons paskaidroja, ka *de iure* atzīšana neattiecas uz citās valstīs pieņemtiem likumiem. Ārlietu ministra vietnieks bija spiests atbildēt arī uz jautājumu, kā britu valdība rūpējas par Latvijas, Lietuvas un Igaunijas tīpašuma tiesību uz zeltu saglabāšanu. Dž. Tomsons atbildēja noliedzīgi, paskaidrojot, ka Baltijas valstu zelts kopš 1941. gada ir nodots ienaidnieka tīpašuma pārziņa rīcībā.⁵¹

1967. gada vasarā un rudenī deputāti britu parlamentā vairākkārt pārrunāja PSRS un Anglijas 12. februāra vienošanos, Baltijas valstu juridisko statusu un to zelta depozīta likteni Anglijā. Arvien noteiktāk skanēja atziņa, ka valdība vēlas šo zeltu pārdot un naudu sadalīt finansiālus zaudējumus cietušajiem britu kreditoriem. Pēc trimdas latviešu organizāciju lūguma pazīstamā autoritātē starptautiskajā likumdošanā H. A. P. Fišers sagatavoja atzinumu jautājumā par Baltijas valstu zeltu. Viņš uzskatīja, ka saskaņā ar starptautisko tiesību principiem un Lielbritānijas likumdošanu valdības rīcība attiecībā uz Baltijas valstu zeltu nav apstrīdama. H. A. P. Fišers rekomendēja baltiešiem savas pretenzijas turpmāk vairāk balstīt uz politiskas un morālas dabas iebildumiem.⁵²

Jauns pavērsiens valdības pārstāvju skaidrojumos britu parlamentā par Baltijas valstu zelta likteni parādījās 20. novembrī. Konservatīvo partijas deputāts Taftons Bīmišs jautāja ārlietu ministram, kāpēc atsauktas valdības prasības pret PSRS par 1940. gadā Baltijas valstīs britiem nodarītajiem zaudējumiem, bet Latvijas, Lietuvas un Igaunijas zelta depozīts Londonā ir konfiscēts. Ārlietu ministra vietnieks Goronvijs Robertss atbildēja, ka valdība tādējādi ir rīkojusies, tikai domājot par britu pilsoņu zaudējumu atlīdzināšanu. Viņš arī atzīmēja, ka detalizētāku informāciju par angļu un Padomju vienošanos nevar atklāt, jo tā vēl nav līdz galam saskaņota. G. Robertss par-

lamentā deputātiem nepateica, ka Baltijas valstu zelta depozītu valdība ir pārdevusi jau jūnijā. Laikam zinādams valdības lēmumu, opozīcijas deputāts T. Bīmišs 28. novembrī jautāja Tirdzniecības pārvaldes prezidentam, kāds ir Anglijas Bankā noguldītā zelta svars un pašreizējā vērtība. Pārvaldes viceprezidents Džordžs Dārlings paskaidroja, ka zelta depozīta svars ir 460 220 unces. Viņš arī atklāja, ka zelts ir pārdots un iegūtā nauda – 5 803 122 mārciņas un 13 šiliņu – ieguldīta Finanšu ministrijas vērtspapīros. Šis darījums neilgā laikā (apmēram četri mēneši) ir devis jau 80 tūkstoš mārciņu ienākumu.⁵³

1968. gada 5. janvārī, gandrīz gadu pēc formālās vienošanās, tika parakstīts Lielbritānijas un PSRS līgums par abu valstu savstarpējo finansiālo un īpašuma pretenziju atrisināšanu. Līgumam bija tikai septiņi panti. 1. pantā britu valdība apņēmas turpmāk neizvirzīt nekādas finansiālas prasības pret PSRS par laikposmu pēc 1939. gada 1. janvāra. Tas attiecās uz tādiem jautājumiem kā īpašumi, banku noguldījumi, komerciālas un finansiālas intereses Latvijas, Lietuvas un Igaunijas Padomju Sociālistiskajā Republikā, kā arī Ukrainas, Moldāvijas un Baltkrievijas Padomju Republikas rietumu apgabalos un Krievijas Federācijā. PSRS līguma 2. pantā atteicās izvirzīt jebkādas pretenzijas par īpašumiem un noguldījumiem, kas atrodas Anglijas teritorijā, britu valdības aizturētajiem kuģiem, kas kādreiz piederēja Latvijas, Lietuvas un Igaunijas Republikas vai Ukrainas, Moldāvijas un Baltkrievijas Republikas rietumu apgabalu un Krievijas Federācijas iedzīvotājiem. Līgums paredzēja, ka netiks izvirzītas prasības arī par Latvijas, Lietuvas un Igaunijas zeltu, kas atrodas Anglijas Bankā. Abas puses arī uzņēmas katra savā valstī turpmāk nokārtot fizisko un juridisko personu prasības. Līguma 5. pants noteica, ka britu valdībai līdz 1968. gada 12. janvārim jāpārskaita uz Padomju valdības speciālo kontu Anglijas Bankā 500 000 mārciņu. Šī summa bija jāizlieto Lielbritānijā ražoto plaša patēriņa preču (apģērbs, tekstilizstrādājumi, apavi u.c.) iepirkšanai Padomju Savienības vajadzībām. Līgums stājās spēkā tā parakstīšanas dienā (7. pants). No Anglijas puses līgumu parakstīja ārlietu ministrs Džordžs Brauns, bet no PSRS – Mihails Smirnovskis.⁵⁴

Drīz vien pēc līguma parakstīšanas – 22. janvārī britu parlamentā par to notika pirmās debātes. Opozīcijas deputāts Džons Bigss-Deivisons jautāja, vai valdība var garantēt, ka Baltijas valstīm tiks atdoti to līdzekļi, ja tās kaut kad nākotnē atgūs neatkarību. Finanšu ministra vietnieks Viljams Rodžerss paziņoja, ka valdība šādas garantijas nevar dot. Kaut arī vienošanās ar PSRS ir balstīta uz pastāvošajām realitātēm, britu valdība joprojām *de iure* neatzīst Baltijas valstu iekļaušanu PSRS sastāvā. V. Rodžerss arī atzina, ka kompensācijas varēs pieprasīt tikai tie britu pilsoņi un uzņēmumi, kas reģistrēti 1959. gadā nodibinātajā Ārzemju kompensācijas reģistrā, kā arī Ļenas un Tetjuhes raktuviņu parādzīmju īpašnieki. Līdzekļus, kas tiks iegūti, pārdodot Baltijas valstu zeltu, varēs sadalīt tad, kad tiks pieņemts īpašs likums.⁵⁵

Dienu vēlāk, 1968. gada 23. janvārī, uz parlamenta deputātu Pītera Bleikera, E. Hīta, T. Bīmiša un Aleksa Dagleasa-Hjūma jautājumiem atbildēja ārlietu ministrs Dž. Brauns. Viņš uzsvēra, ka angļu un padomju noslēgtais līgums ir ļoti labs un tas dos iespēju atlīdzināt zaudējumus daudziem britu pilsoņiem. Dž. Braunu mazliet apmulsināja T. Bīmiša jautājums, kāpēc PSRS kontā jau pārskaitīts pusmiljons mārciņu bez britu parlamenta akcepta. Ārlietu ministrs skaidroja, ka līgums drīzumā tiks iesniegts parlamentā apstiprināšanai. Gadījumā, ja līgumu noraidīs, tā noteikumi nestāsies spēkā. Valdība tomēr novilcināja parakstītā līguma iesniegšanu, tā vietā 1968. gada rudenī parlaments saņēma valdības sagatavotu Ārzemju kompensāciju likumprojektu, kuru pieņemot varētu sākt sadalīt Baltijas valstu depozīta pārdošanā iegūtos līdzekļus.⁵⁶

Baltiešu trimdas organizācijas 1968. gada janvārī griezās pie Kītes universitātes profesora jurista Dītriha Andreja Lēbera ar lūgumu sniegt atzinumu par Latvijas, Lietuvas un Igaunijas zelta atsavināšanu Anglijā. 16. septembrī D. Lēbers atsūtīja 33 lappuses garu atzinumu, kas bija sadalīts trijās nodaļās: 1. Baltijas valstu centrālo banku juridiskais stāvoklis 1940. gadā; 2. centrālo banku nacionalizēšana 1940. gadā; 3. Baltijas valstu noguldījumu juridiskais statuss Lielbritānijā 1940. gadā starptautiskās likumdošanas kontekstā. D. Lēbers savā slēdzienā izmantoja starptautisko tiesu lēmumus analogās lietās, tos salīdzinot ar tiesu praksi Lielbritānijā. Atzinuma galvenie secinājumi bija: starptautisko tiesu prakse paredz cittautiešu īpašumu aizsardzību, bet tā arī atļauj valstīm pārņemt cittautiešu īpašumus, par to izmaksājot kompensāciju. Īpašumu piespiedu atsavināšana bez atlīdzības nav pieļaujama; ja tas ir noticis, tad jāatlīdzina tā ekonomiskā vērtība.

Ļenas un Tetjuhes raktuvju parādzīmju atmaksai, kā arī 500 000 mārciņu pārskaitījumam Padomju Savienībai nav nekāda sakara ar Baltijas valstu centrālo banku depozītu Lielbritānijā. Anglijai nav nekāda tiesiska pamata ar Baltijas valstu īpašumiem apmierināt Padomju Savienības prasījumus. Visiem šiem lēmumiem ir politisks raksturs, un tos radīja PSRS pretenzijas uz Baltijas valstu zeltu. Tādējādi Lielbritānija pēc divdesmit septiņiem gadiem ir padevusies Padomju Savienības spiedienam. Anglijas valdība ir nolēmusi citai valstij piederošo īpašumu izmantot, lai atrisinātu savas finansiālo pretenziju problēmas ar PSRS pēc abu valstu 1968. gada 5. janvāra līguma.

D. Lēbers kā juridiski nekorektu noraidīja Anglijas valdības lēmumu, ka ir taisnīgi Baltijas valstu zeltu izlietot britu pilsoņu zaudējumu atlīdzināšanai. Viņš uzsvēra: apgalvojums, ka Baltijas valstu zelts nedara nevienam nekā laba, ja tas ir bloķēts bezgalīgi ilgi, ir sociālekonomiska, nevis juridiska norma. Nav apstrīdams, ka britu investori ir cietuši finansiālus zaudējumus tagad PSRS sastāvā iekļautajās valstīs, bet tas nedod Anglijas valdībai tiesības kompensēt šos zaudējumus uz Latvijas, Lietuvas un Igaunijas rēķina.⁵⁷

1968. gada 7. novembrī britu parlamentā bija paredzēts apspriest Ārzemju kompensācijas likumprojektu, tāpēc Baltijas valstu trimdas organizācijas D. Lēbera atzinumu nosūtīja visiem deputātiem. Premjeram H. Vilsonam likumprojekta pieņemšana bija kļuvusi gandrīz par valdības prestiža jautājumu, jo pret to bija asi iebildumi parlamentā un presē. Valdības iesniegto likumprojektu aizstāvēja tikai oficiālās amatpersonas. Leiboristu partijas deputāti parlamentā nebija aktīvi likuma atbalstītāji. Viņi par to nobalsoja, partijas disciplīnas spiesti. No konservatīvo partijas deputātiem Baltijas valstu intereses enerģiski aizstāvēja: T. Bīmišs, Gordons Kempbels, Ričardsons Vuds, Džons Smits, E. Hīts un A. Daglass-Hjūms. Kopumā kāds desmits konservatīvo deputātu bija pret sagatavoto likumprojektu.⁵⁸

Jau drīz vien pēc Ārzemju kompensācijas likumprojekta iesniegšanas parlamentā un tā apspriešanas uzsākšanas britu presē parādījās pirmās atsauksmes. 1968. gada 8. novembrī *Financial Times* parlamentārais korespondents Džastins Longs publicēja rakstu "8 miljonu mārciņu fonds Baltijas vērtspapīru kompensācijām", kurā aprakstīja likuma apspriešanas gaitu. Viņš atzīmēja, ka ārietu ministra vietnieks Viljams Vitloks raksturojis likumu kā taisnīgu. Savukārt Dž. Longs raksta nobeigumā norāda, ka pret likumu uzstājušies atsevišķi toriju (konservatīvo partija) deputāti. Opozīcijai likums nepatika, jo tā uzskatīja Baltijas valstu zelta depozīta pārdošanu par nodevību pret baltiešu tautām. Apspriešanas gaitā konservatīvie arī uzsvēra, ka likums var nopietni iedragāt neatkarīgo nāciju uzticību Lielbritānijai.⁵⁹

Ārzemju kompensācijas likuma apspriešanas laikā parlamentā Latviešu nacionālā padome Lielbritānijā nolēma sūtīt deputātiem vēstules ar ierosinājumu ietvert tajā normu, ka izmantotā Baltijas valstu zelta vērtība uzskatāma par aizdevumu Anglijas valdībai. Konservatīvo partijas deputāti debašu laikā parlamentā aicināja valdību pieņemt rezolūciju vai deklarāciju, ka Anglija joprojām uzskata sevi kā atbildīgu par Baltijas valstīm atsavinātajiem līdzekļiem. Lielbritānijai pilnā mērā jāatjauno Baltijas valstu tiesības uz zelta depozītu un citiem īpašumiem, ja tās atgūst neatkarību un suverenitāti. Leiboristu deputāti centās atrunāties un uzsvēra – vienošanās ar PSRS nenozīmē, ka Anglija atzīst Baltijas valstu inkorporāciju *de iure*. Leiboristi idejas par Baltijas valstu valstiskuma iespējamo atjaunošanu nākotnē uzskatīja par ļoti hipotētiskām. Latviešu trimdas autors Inārs Brēdrihs savulaik secināja, ka leiboristu valdības pārstāvji šo diskusiju laikā nemaz nenoliedza, ka atjaunotās Baltijas valstis varētu izvirzīt finansiālas pretenzijas pret Lielbritāniju. Ja šādas pretenzijas arī rastos, Anglija varētu izvirzīt preprasības un pierādīt, ka tās pilsoņu finansiālie zaudējumi Latvijā, Lietuvā un Igaunijā ir lielāki nekā angļu kreditoriem izdalītā baltiešu zelta vērtība.⁶⁰

Deputāts G. Kempbels Kompensācijas likuma trešajā lasījumā 1969. gada 22. janvārī britu parlamenta apakšnamā izteicās, ja Anglija neatzīst Baltijas valstu iekļaušanu PSRS par likumīgu, tad tā neatzīst arī Padomju Savienības tiesības uz Latvijas, Lietuvas

un Igaunijas zeltu, kas glabājas Londonas Bankā. Baltijas valstu zelta depozītu Anglijas valdība tiešām varēja pārdot, bet ar noteikumu, ka tā likumīgo īpašnieku tiesības tiek aizsargātas. G. Kempbels paziņoja, ka leiboristu valdības īstenotā politika, apstiprinot izstrādātajā redakcijā Kompensācijas likumu, met šaubu ēnu uz pasaulē pazīstamo izteicienu “Drošs kā Anglijas Bankā” un mazina uzticību Lielbritānijai.⁶¹

Likumprojektu aizstāvēja ārlietu ministra vietnieks V. Vitloks, kas paziņoja, ka tas nesatur tādas juridiskas normas, kas būtu pretrunā ar starptautisko likumdošanu. V. Vitloks arī apgalvoja, ka Kompensācijas likums neliedz jebkurai neatkarīgai Baltijas valstij nākotnē iesniegt prasību pret britu valdību attiecībā uz bijušajiem īpašumiem. Diezgan stingrā un noteiktā kritika tomēr neaizkavēja sagatavotā likumprojekta pieņemšanu britu parlamenta apakšnamā. Tas notika 1969. gada 22. janvārī. Valdošajai leiboristu partijai bija izteikts vairākums parlamentā. Par likumu nobalsoja 161 deputāts, pret – 115.⁶²

Arī britu parlamenta lordu palātā Kompensācijas likumprojektu kritizēja. To aizstāvēja tikai trīs lordi, kuriem bija sakars vai nu ar valdību, vai arī ar Baltijas vērtspapīros ieinteresētiem kreditoriem. Lords Dilhorns 1969. gada 13. februārī iesniedza grozījumus likumā, kur tika paredzēts noraidīt noteikumus par 500 000 mārciņu maksājumu Padomju Savienībai. Lordu palāta arī nepiekrīta pārsūdzības tiesību atņemšanai tiem britu pilsoņiem, kuri vēlējās saņemt zaudējumus par padomju varas konfiscētajiem īpašumiem. Lords Sentosvalds izteica ļoti asus pārmetumus valdībai; viņš uzsvēra, ka ir izdarīti divi pārkāpumi. Pirmkārt, valdība ir samaksājusi kā kukuli 500 000 mārciņu svešas naudas Padomju Savienībai, kas Baltijas valstīm ir nolaupījusi visu, kas tām piederējis. Otrkārt, šis darījums ir paveikts ne vien bez parlamenta piekrišanas, bet pat bez tā informēšanas.⁶³

Kompensācijas likumprojekta trešais lasījums lordu palātā notika 1969. gada 27. martā. Britu parlamenta augšnamā nodeva likumu atpakaļ apakšnamam ar pieciem papildinājumiem. Lords Lensdauns savā runā apgalvoja, ka valdība ar šo likumu aicina legalizēt konfiskācijas darījumu, kas ir nosodāms. Viņš arī atzīmēja, ka britu kreditoriem izmaksājamā nauda būs netīra peļņa. Lords pievērsa uzmanību tam, ka britu likumdošanā īpašumtiesībām nav noilguma.⁶⁴

Tā kā lordu palāta trešajā lasījumā bija nevis akceptējusi Kompensācijas likumu, bet iesniegusi savus papildinājumus, parlamenta apakšnamā bija spiests pie tā atgriezties vēlreiz. Deputāts Pīters Revlinsons atkal pārmeta valdībai pilnīgi nevajadzīgo 500 000 mārciņu maksājumu Padomju Savienībai, lai panāktu ar to vienošanos politiskos jautājumos. Viņš uzskatīja, ja valdība vēlējās šādu maksājumu izdarīt, tad tas bija jāizmaksā no britu pašu līdzekļiem, nevis no svešas naudas. Darījums ir pazemojošs, un tādēļ arī likums nav pieņemams. Arī T. Bīmišs un citi deputāti valdības rīcību nosauca par blēdīgu. Darījumu ar pusmiljonu mārciņu viņš raksturoja kā kukuļošanu. T. Bīmišs, aizstāvot Baltijas valstu intereses, atzīmēja, ka Padomju Savienība tagad var smieties

par igauņiem, latviešiem un lietuviešiem un teikt, ka viņu drošie noguldījumi Anglijas Bankā tiek izmantoti, lai samaksātu PSRS parādus.⁶⁵

Pēc tam kad britu parlamenta apakšnams bija noraidījis lordu palātas iesniegtos likuma grozījumus, tas vēlreiz tika atgriezts augšnamā. 1969. gada 15. maijā lordu palāta atkārtoti sprieda par Kompensācijas likumu. Deputāts lords Lensdauns paziņoja, ka H. Vilsona valdība, vēloties iegūt politisko kapitālu attiecībās ar Padomju Savienību, piesavinājusies baltiešu naudu, uz ko tai nebija nekādu tiesību. Britu valdība iedeva 500 000 mārciņu tai valdībai, kas pakļāva un slepkavoja tautas, kurām šī nauda piederēja. Anglijas banku starptautiskā uzticamība tādējādi ir vājināta.⁶⁶

Valdības pozīciju lordu palātā aizstāvēja lords Čalfons, nosaucot opozīcijas izteiktos pārmetumus par emocionāliem. Viņš uzsvēra, ka vienošanās ar Padomju Savienību sekmējusi ieilgušās problēmas atrisinājumu. Lords Čalfons atzina, ka 500 000 mārciņu ir ļoti maza daļa no kopējās summas, ko bija vērts maksāt par Padomju Savienības atteikšanos no pretenzijām uz Baltijas valstu zeltu. Absolūti lielākā daļa iegūto līdzekļu sadalīta britu kreditoriem. Valdība esot pārliecināta, ka izstrādātais likums ir labāks nekā turpmāka jautājuma novilcināšana 500 000 mārciņu dēļ. Panāktā vienošanās ar PSRS nav ne apkaunojoša, ne pazemojoša, tā ir vienošanās britu pilsoņu interesēs.⁶⁷

Anglijas valdība Kompensācijas likuma pieņemšanas laikā, skaidrojot savas pretenzijas pret Padomju Savienību, atzīmēja, ka tās var iedalīt vairākās grupās: Baltijas vērtspapīru īpašnieku prasības – 1,2 miljoni mārciņu, tirdzniecības parādi un banku depozīti – 1,25 miljoni, nacionalizētie īpašumi un akcijas – 7,5 miljoni, Anglijas prasības pret PSRS sakarā ar abu valstu 1942. gada kuģniecības līgumu – 1,3 miljoni, Ļenas un Tetjuhes raktuvju aktīvi – 2,2 miljoni. Vēsturnieks E. Dunsdorfs šīs prasības nodēvē par pārspīlētām un uzskata, ka daļai no tām nav nekāda sakara ar Baltijas valstīm. Par pilnīgi absurdām uzskatāmas britu prasības no baltiešu kapitāla kompensēt Padomju Savienības kuģniecības parādus un Sibīrijas zelta raktuvēs ieguldītos kreditoru līdzekļus.⁶⁸

1969. gada 16. jūnijā ar britu karalienes Elizabetes II akceptu Ārzemju kompensācijas likums (Padomju Sociālistisko Republiku Savienības) stājās spēkā. Likums apstiprināja 1968. gada 5. janvārī noslēgtos PSRS un Lielbritānijas līguma finansiālos noteikumus. Trimdas pētnieks I. Brēdrihs savulaik gan konstatēja, ka likuma izpilde it kā novilcināta līdz 1971. gada pirmajai pusei. Tā pamatā bija īpašs papildinājums, ko pieņēma, lai aizstāvētu pašu baltiešu varbūtējās īpašuma tiesības. Papildinājums deva pēdējo iespēju pieteikties pēc atlīdzības tādām baltiešu fiziskām un juridiskām personām, kurām varētu vēl būt prasības pret Latvijas Banku un Latvijas Finanšu ministriju, kas savulaik zeltu un citus finanšu līdzekļus noguldīja Anglijā. Teorētiski tas varēja nozīmēt atlīdzību pat par Latvijas naudas zīmēm. Praktiski šādas īpašuma tiesības 70. gados bija ļoti grūti pierādīt. Ieinteresētās personas, balstoties uz šo likuma papildinājumu,

varēja tieši griezties pie Ārzemju kompensācijas komisijas, kuras pārziņā bija līdzekļu sadalīšanas lietas.⁶⁹

Britu parlamenta deputāts Ross Krenstons 2004. gada 24. novembrī vēstulē Latvijas Okupācijas muzeja direkcijai apstrīd šādus I. Brēdriha apgalvojumus un uzsver, ka nekādu Ārzemju kompensācijas likuma papildinājumu 70. gadu sākumā nebija. Viņš, atsaucoties uz Lielbritānijas parlamenta bibliotēkā esošajiem dokumentiem, atzīmē, ka nav nekādu pierādījumu, ka Baltijas valstu zelta jautājums būtu no jauna cilāts. Process šajā lietā beidzies 1969. gadā ar likuma pieņemšanu.⁷⁰

Vēsturnieks I. Kažociņš atzīmē, ka Baltijas valstu trimdas organizāciju cīņa pret zelta izsaimniekošanu un tā daļas nodošanu Padomju Savienībai turpinājās vairāk nekā četrus gadus. Šīs pūles nebija vēltīgas. Anglijas parlamenta, valdības un preses uzmanība ilgu laiku bija pievērsta ne vien zelta problēmai, bet arī Baltijas valstu liktenim. Baltijas valstu zelta stieņi ar visām īpašuma zīmēm palika Anglijas Bankā, jo valdība tieši šai bankai pārdeva Latvijas, Lietuvas un Igaunijas zelta depozītu.

Apmēram pēc divdesmit gadiem Baltijas valstīs sākās atmoda un piepildījās tas, ko britu parlamenta atsevišķi deputāti bija paredzējuši. Baltijas tautas pieprasīja sev neatkarību. Lielbritānijas sabiedriskā doma nebija aizmirsusi 1968.–1969. gada darījumu ar Padomju Savienību. 1988. gada 1. decembrī laikrakstā *The Independent* parādījās Antonija Bevina raksts, kurā tika atgādināts britu un padomju darījums ar Baltijas valstu zeltu. Raksta autors citēja konservatīvo partijas parlamenta deputāta Robina Maksvela-Hislopa domu, ka Lielbritānijai jaunajā situācijā jāpieprasa no PSRS līdera Mihaila Gorbačova 1969. gada zelta darījuma atmaksa. Anglijas valdībai atteikuma gadījumā jārezervē pietiekams daudzums zelta, lai varētu Baltijas valstīm atlīdzināt savu parādu.⁷¹

1990. gada 8. maijā deputāts Džeimss Spaisers Lielbritānijas parlamentā uzstājās ar runu par Baltijas valstu vēsturi. Tajā viņš vērtēja arī Anglijas un PSRS darījumu ar Baltijas valstu zeltu. Dž. Spaisers atzina, ka britu valdība rīkojusies nepareizi. Tai nebija juridisku tiesību nodot Padomju Savienībai daļu Latvijas, Lietuvas un Igaunijas zelta depozīta vērtības. Britu parlamenta deputāts aicināja premjerministri Margaretu Tečeri pārbaudīt tos dokumentus, kuri attiecas uz šo nelikumīgo darījumu, un vērst lietu par labu Baltijas valstīm. Atbildot uz deputāta kritiku, ārlietu ministra vietnieks Viljams Voldgreivs paziņoja, ka nekas neliedz jebkurai neatkarīgajai Baltijas republikai kādreiz nākotnē griezties pie britu valdības ar pieprasījumu šajā jautājumā. Prasītājam valstij būtu jāpierāda, ka tā ir pirmskara valsts tiesību mantiniece.⁷²

Pēc Padomju Savienības sabrukuma 1991. gadā un Baltijas valstu reālas neatkarības atgūšanas veidojās arī jauna situācija bēdīgi slavenajā zelta lietā. Diskusija britu presē par šo jautājumu kļuva aktuāla tēma īpaši pēc tam, kad 27. augustā Lielbritānija atzina visu triju Baltijas valstu neatkarību. Problēmu vēl vairāk intensificēja Francijas

ārlietu ministra Rolanda Dimā paziņojums 1991. gada 30. augustā vizītes laikā Viļņā, ka viņa valdība gatavojas atdot Lietuvai pirms kara noguldīto zeltu apmēram 15 miljonu mārciņu vērtībā. Britu presē atskanēja aicinājumi Anglijas valdībai sekot Francijas piemēram. *The Times* šajā laikā rakstīja, ka visas trīs Baltijas valstis atguvušas neatkarību un nu ir suverēnas valstis. Tām ļoti nepieciešamas zelta rezerves, kuras pirms kara tika noguldītas Anglijas Bankā. Britu premjeram Džonam Meidžoram šajā situācijā nevajadzētu vilcināties, bet, labojot iepriekšējo valdību kļūdu, nokārtot šo problēmu.⁷³

1991. gada 26. septembrī Anglijas Ārlietu ministrija aicināja Latvijas valdību nosūtīt uz Londonu savas valsts pārstāvi, lai uzsāktu sarunas par abu valstu finansiālo jautājumu, tajā iekļaujot arī zelta depozīta problēmas atrisināšanu. Sarunas ar Latviju uzsāka 8. novembrī, un tās turpinājās apmēram gadu. Savukārt Francijas Banka 22. novembrī atdeva Latvijas Bankai piecdesmit gadus glabāto zeltu. Gada beigās *Financial Times* parādījās informācija, ka pirms Otrā pasaules kara trīs Baltijas valstis Anglijas Bankā noguldījušas 460 223 unces zelta (apmēram 14,3 tonnas). No tām Latvijai piederēja 210 720, Igaunijai – 154 755, bet Lietuvai – 94 748 unces.⁷⁴

Britu parlamenta deputātu, kā arī preses aktivitātes spieda Anglijas valdību ātri rīkoties. 1992. gada 22. janvārī valdība parlamentā paziņoja, ka katrai Baltijas valstij atdos tādu zelta daudzumu, kas būs līdzvērtīgs 1940. gadā noguldītajam. Premjers Dž. Meidžors savukārt izteicās, ka konservatīvo valdība ar prieku izlabos kļūdu, ko savulaik pieļāvuši leiboristi, pārdodot šo zeltu.⁷⁵

1993. gada 19. martā tika parakstīts līgums starp Latviju un Lielbritānijas Apvienoto Karalisti par to, ka britu valdība nodos Latvijas Bankai 210 719,919 unču zelta. Līgums noteica, ka tādējādi ir nokārtotas visas ar Latvijas Republikas pirmskara zelta depozītu Anglijas Bankā saistītās pretenzijas. Abas valstis apņēmas privātpersonu pretenzijas atrisināt atbilstoši katras valsts likumdošanai. 1993. gada 31. martā Anglijas Banka izpildīja līgumā paredzētās saistības un nodeva zeltu Latvijas Bankai. Īstenībā zelta stieņi palika Londonā, bet Latvija apmaiņā saņēma 37,6 miljonus latu aizdevuma, kam par nodrošinājumu bija zelta depozīts Anglijas Bankā.⁷⁶ Tā Latvija atguva 1940. gada okupācijā zaudēto valsts īpašumu Anglijā. Latvijas zelta epopeja vairāk nekā piecdesmit gadu garumā ir noslēgusies. *Associated Press* šajā laikā rakstīja, ka Anglijas Bankas atdotā summa Latvijai ir 70 miljoni dolāru.⁷⁷

Atsauces

- ¹ *Aizsilnieks A.* Latvijas saimniecības vēsture. 1914.–1945. – [Stokholma], 1968, 173., 174. lpp.; *Dunsdorfs E.* Latvijas zelts Londonā // Archīvs. Raksti par latviskām problēmām. XI. Zelts. Tiesības. – Melburna, 1971, 28. lpp.
- ² *Kažociņš I.* Latvijas zelts Anglijas Bankā // Latvieši Lielbritānijā. – Londona, 1995, 378. lpp.

- ³ *Dunsdorfs E.* Latvijas zelts Londonā, 31. lpp.
- ⁴ *Klīve Ā.* Latvijas zelts un tā liktenis // Archīvs. Raksti par latviskām problēmām. XI. Zelts. Tiesības, 11., 12. lpp.
- ⁵ Turpat, 14. lpp.; *Zunda A.* The Baltic States and Great Britain during the Second World War // Britain and the Baltic. – Sunderland, 2003, pp. 272, 273.
- ⁶ *Klīve Ā.* Latvijas zelts un tā liktenis, 16. lpp.
- ⁷ *Leits A.* Buržuāziskās Latvijas ekonomika un saimnieciskie sakari. – Rīga, 1958, 223. lpp.; *Vares P., Osipova O.* Pohiščeņije Evropi iji Baltijskij vopros v meždunarodnih otnošenijah XX veka. – Tallin, 1992, 214., 215. lpp.
- ⁸ *Klīve Ā.* Latvijas zelts un tā liktenis, 17. lpp.
- ⁹ *Brēdrichs I.* Baltijas zelts un Anglijas intereses // Archīvs. Raksti par latviskām problēmām. XI. Zelts. Tiesības, 19.–21. lpp.; *Zunda A.* Latvijas un Lielbritānijas attiecības 1930.–1940.: Realitāte un ilūzijas. – Rīga, 1998, 115.–117. lpp.
- ¹⁰ *Dunsdorfs E.* Latvijas zelts Londonā, 36. lpp.
- ¹¹ *Andersons E.* Latvijas vēsture 1920–1940: Ārpolitika II. – Stokholma, 1984, 509. lpp.
- ¹² Turpat, 479. lpp.
- ¹³ *Brēdrichs I.* Baltijas zelts un Anglijas intereses, 21. lpp.
- ¹⁴ *Kažociņš I.* Latvijas zelts Anglijas Bankā, 380. lpp.
- ¹⁵ *Brēdrichs I.* Baltijas zelts un Anglijas intereses, 22. lpp.
- ¹⁶ *Kažociņš I.* Latvijas zelts Anglijas Bankā, 381. lpp.
- ¹⁷ Public Record Office (turpmāk – PRO), London, FO 371/116760, NS 1481/4.
- ¹⁸ Turpat, NS 1481/10.
- ¹⁹ Turpat, NS 1481/4.
- ²⁰ Financial Times, 24 September, 1952.
- ²¹ *Brēdrichs I.* Baltijas zelts un Anglijas intereses, 22. lpp.
- ²² *Dunsdorfs E.* Latvijas zelts Londonā, 39. lpp.
- ²³ *Kažociņš I.* Latvijas zelts Anglijas Bankā, 382. lpp.
- ²⁴ PRO, FO 950/000118, HG 1383/65.
- ²⁵ Turpat, T312/1683, 2F–100/103/02.
- ²⁶ Turpat.
- ²⁷ Turpat, 2F–100/103.
- ²⁸ Turpat.
- ²⁹ Turpat, FO 950/000779, NS 1481/95.
- ³⁰ Turpat.
- ³¹ Turpat, NS 1481/98.
- ³² Turpat.
- ³³ Turpat, NS 1481/95.
- ³⁴ Turpat, HS 1383/79a.
- ³⁵ Turpat.
- ³⁶ Turpat, NS 1481/95.
- ³⁷ *Kažociņš I.* Latvijas zelts Anglijas Bankā, 383. lpp.
- ³⁸ *Brēdrichs I.* Baltijas zelts un Anglijas intereses, 23. lpp.
- ³⁹ *Kažociņš I.* Latvijas zelts Anglijas Bankā, 383. lpp.

- 40 PRO, T312/1899, 2F–100/103/62b.
- 41 Financial Times, 14 February, 1967.
- 42 Daily Telegraph, 16 February, 1967.
- 43 The Times, 27 February, 1967.
- 44 PRO, T312/1683, 2F–100/103/02.
- 45 *Kažociņš I.* Latvijas zelts Anglijas Bankā, 386., 387. lpp.
- 46 *Klīve Ā.* Latvijas zelts un tā liktenis, 18. lpp.
- 47 PRO, T312/1899, 2F–100/103/02.
- 48 *Kažociņš I.* Latvijas zelts Anglijas Bankā, 393.–395. lpp.
- 49 PRO, T312/1899, 2F–100/103/018.
- 50 *Brēdrichs I.* Baltijas zelts un Anglijas intereses, 24. lpp.
- 51 PRO, T312/1899, 2F–100/103/02.
- 52 *Kažociņš I.* Latvijas zelts Anglijas Bankā, 397. lpp.
- 53 PRO, T312/1899, 2F–100/103/018.
- 54 Turpat, 2F–100/103/02b.
- 55 *Kažociņš I.* Latvijas zelts Anglijas Bankā, 399. lpp.
- 56 PRO, T312/1899, 2F–100/103/02.
- 57 *Kažociņš I.* Latvijas zelts Anglijas Bankā, 400., 401. lpp.
- 58 *Brēdrichs I.* Baltijas zelts un Anglijas intereses, 24. lpp.
- 59 Financial Times, 8 November, 1968.
- 60 *Brēdrichs I.* Baltijas zelts un Anglijas intereses, 25. lpp.
- 61 Parliamentary Debates. House of Commons. Vol. 776, col. 604, 605.
- 62 The Times, 23 January, 1969.
- 63 *Kažociņš I.* Latvijas zelts Anglijas Bankā, 410. lpp.
- 64 Parliamentary Debates. House of Lords. Vol. 300, col. 1375–1384.
- 65 Parliamentary Debates. House of Commons. Vol. 782, col. 1701–1740.
- 66 Parliamentary Debates. House of Lords. Vol. 302, col. 216, 217.
- 67 Turpat, col. 213–219.
- 68 *Dunsdorfs E.* Latvijas zelts Londonā, 38.–41. lpp.
- 69 *Brēdrichs I.* Baltijas zelts un Anglijas intereses, 26. lpp.
- 70 Ross Cranston QC MP to directory Museum of the Occupation of Latvia. – Letter 24.11.2004.
- 71 *Kažociņš I.* Latvijas zelts Anglijas Bankā, 420. lpp.
- 72 Turpat, 425. lpp.
- 73 The Times, 7 September, 1991.
- 74 Financial Times, 19 December, 1991.
- 75 Parliamentary Debates. House of Commons. Vol. 202, col. 488.
- 76 *Kažociņš I.* Latvijas zelts Anglijas Bankā, 430., 431. lpp.
- 77 Associated Press, 19 March, 1993.

Mutual Financial Claims between the UK and USSR, and Latvia's Gold

Antonijs Zunda

Summary

As a result of the occupation of the Baltic States by the Soviet Union in June 1940, British citizens lost their properties there, and consequently, the United Kingdom requested compensation from the USSR. The USSR reacted with financial counter-claims against the UK, requesting the return of gold, ships, and deposits of the former states of Latvia, Lithuania, and Estonia that had remained under the British control after the occupation. Negotiations between the Soviet Union and United Kingdom about mutual financial claims, with some intervals, lasted for more than 20 years. One of the central questions was: whom the gold belonging to the former independent Baltic States, before the occupation having been deposited in the Bank of England, should belong to? The USSR's request for the Baltic gold was groundless and absurd. The golden reserves of the Baltic States had been accumulated during the independence period in the 1920–1930s and were one of the means of coverage of the currencies of these states. As of June 1940, 6554.124 kg of gold belonging to the Republic of Latvia were deposited in the Bank of England. Altogether foreign banks stored more than 10 tons of gold belonging to the state of Latvia. In 1940, the Soviet regime in Latvia seized 1615 kg of gold. Already on 13 July 1940, the Soviet Union required the Bank of England in London to transfer the gold and foreign currency reserves of the three Baltic republics to the USSR State Bank. The British government ignored this request and kept the Baltic funds under its control as means of compensation for the losses incurred to British citizens by the USSR. On 12 February 1967, after lengthy and complicated negotiations, the United Kingdom and USSR came to an agreement on mutual claims allowing the UK to operate with the Baltic gold worth about 6 million pounds. From these funds, the UK gave about 500 thousand to the USSR, which used these resources to buy consumer goods in the UK. This agreement that the British Labourist government signed with the USSR, grossly violating the interests of the Baltic States, provoked harsh debates in both chambers of the British Parliament. After the restoration of Latvia's national independence, on 19 March 1993, the UK government returned the once illegally appropriated 210,719.919 ounces of gold to the Bank of Latvia.

Ojārs Stepens

Padomju propaganda Latvijā Vācijas un PSRS kara sākumā: 1941. gada 22. jūnijs – 8. jūlijs

Jau pirmajās kara dienās PSRS cieta smagas sakāves. Padomju Savienība nebija gatava atvairīt Vācijas uzbrukumu. Nesen (1939. un 1940. gadā) Padomju Savienībai pievienotajās teritorijās – Baltijas valstīs, Rietumukrainā un Rietumbaltkrievijā, neraugoties uz padomju teroru, sāka organizēties nacionālā pretošanās kustība. Padomju varai šajā situācijā aktuāli kļuva vairāki uzdevumi – pirmkārt, sākt efektīvu karadarbību pret Vācijas armiju,¹ otrkārt, izvērst cīņu, izmantojot propagandu. Raksta mērķis ir aplūkot padomju propagandu okupētajā Latvijā Vācijas un PSRS kara sākumposmā.

Padomju propaganda okupētajā Latvijā 1941. gada jūnijā un jūlijā

Nacionālsociālistiskās Vācijas un Padomju Savienības karš skāra Latviju jau tā pirmajā dienā – 1941. gada 22. jūnijā, kad Vācijas armija, uzbrūkot Liepājas virzienā, iebruka Latvijas teritorijā pie Rucavas; 23. jūnijā vācu karaspēks ieņēma Priekules pilsētu.² Iedzīvotājiem pirmā informācija par kara sākumu bija PSRS Tautas komisāru padomes priekšsēdētāja un ārlietu tautas komisāra Vjačeslava Molotova (*Молотов*, 1890–1986) uzruna Maskavas radio 22. jūnijā. 24. jūnijā to pārpublicēja PSRS Tautas komisāru padomes laikraksts *Izvestija*.³ Šī V. Molotova runa un 3. jūlijā tai sekojošā Josifa Staļina (*Сталин*, 1878–1953) uzruna Padomju Savienības iedzīvotājiem iezīmēja padomju propagandas galvenās tēmas.⁴ Propagandas pasākumus kara sākumā organizēja Vissavienības Komunistiskā (boļševiku) partija (VK(b)P) un padomju varas iestādes. 1941. gada 23. jūnijā VK(b)P Centrālā komiteja un PSRS Tautas komisāru padome pieņēma lēmumu, kurš uzdeva partijas un padomju iestādēm vadīt “politisko darbību”⁵. VK(b)P Centrālā komiteja un PSRS Tautas komisāru padome 29. jūnijā pieņēma Direktīvu piefrontes apgabalu partijas un padomju organizācijām, kurā noteica kara apstākļos veicamos uzdevumus, starp tiem arī propagandas pasākumu organizēšana.⁶ Latvijā propagandas pasākumus organizēja Latvijas Komunistiskā (boļševiku) partija (LK(b)P) un padomju varas iestādes. Laikrakstā “Cīņa”⁷ 1941. gada 22. jūnijā

nebija informācijas par to, ka sācies karš.⁸ 22. jūnija vakarā izlaida avīzes speciālizdevumu, kurā ziņoja par vācu uzbrukumu Padomju Savienībai.⁹ Līdz ar “Cīņas” speciālizlaidumu tika izdots arī LK(b)P Centrālās komitejas, LK(b)P Rīgas pilsētas komitejas un Latvijas PSR Augstākās padomes Prezidija izdevuma *Proletarskaja pravda* (Пролетарская правда) speciālizdevums.¹⁰ Ar to tika uzsākta kara laika propagandas kampaņa masu informācijas līdzekļos. Komunistiskā partija un padomju iestādes organizēja iedzīvotāju mītiņus, kuros ar runām uzstājās propagandisti. Propagandas kampaņa presē sasniedza ievērojamus apmērus. No 1941. gada 23. līdz 26. jūnijam laikrakstā “Cīņa” bija ievietoti 123 raksti (neskaitot oficiālo dokumentu un literāru darbu publikācijas). No tiem 65 bija propagandas raksti par kara tēmu. Laikraksts *Proletarskaja pravda* 27. jūnijā publicēja 30 rakstus, no tiem 26 bija kara propagandas raksti. Jāatzīmē, ka propagandas elementi tika iekļauti arī rakstos par citām tēmām – par rūpniecības un lauksaimniecības attīstību, kultūras dzīvi. Oficiālā ārzemju informācija tika pasniegta tendenciozi, piemēram, uzsverot negatīvus faktus (vācu terors pret okupēto zemju iedzīvotājiem, kara postījumi, okupēto valstu ekonomiskā izmantošana Vācijas labā u.c.) par notikumiem Norvēģijā, Beļģijā, Francijā un citās vācu okupētajās zemēs. Propaganda izpaudās arī literāro darbu publikācijās. “Cīņa” 24. jūnijā publicēja Annas Sakses (1905–1981) dzejoli “Mēs mīlam Dzimteni”, kurš aicināja cīnīties pret Vāciju, bet 26. jūnijā – Friča Rokpeļņa (1909–1969) dzejoli “Uz kauju!”. Tas aicināja latviešu tautu karot pret “vācu fašistiem”, “kas ar kāķa krustu un bendes valgu nāk!”.

Padomju propaganda bija ļoti asa un dinamiska. Tā nevirrījās lietot dažādus izteiksmīgus epitetus, lai raksturotu vācu uzbrucējus: “fašisti”, “bendes”, “neģēļi”, “nodevēji”, “asinssuņi”, “nezvēri”, “necilvēki”, “cilvēkēdāji”, “plēsoņas” u.c. Viens no spilgtākajiem šādas izteiksmes piemēriem ir Latvijas PSR Tautas komisāru padomes priekšsēdētāja Viļa Lāča (1904–1966) uzsaukums latviešu tautai sakarā ar kara sākšanos: “*Vācu fašistu neģēlīgais uzbrukums pārtraucis mūsu mierīgo darbu. Fašistisko bandītu zābaks mīda mūsu Padomju Latvijas laukus un druvas. Hitleriskie cilvēkēdāji izlaupa mūsu pilsētas un lauku sētas, izvaro mūsu sievas un meitas, zvēriski bendē mūsu mīļotās Latvijas labākos dēlus un meitas.*”¹¹ Padomju propagandai raksturīga bija arī nepārtrauktā prasība tautai nest upurus uzvaras labā. 26. jūnijā “Cīņā” bija ievietota ziņa, ka mēbeļu fabrikas “Rīgas komunārs” strādnieki “lūdz partiju un valdību” atļaut viņiem vairāk iesaistīties frontes apgādē: “*Mums visiem viena doma: sakaut un uzvarēt. [...] Rokas, kas veidoja dzīves ērtības, šodien tvīkst pēc bruņām. Mēs solāmies nemitīgi celt un veidot disciplīnu un ziedot visu sevi mieram un brīvībai.*”¹²

Par to, kā notika propagandas pasākumu organizēšana, liecina, piemēram, 1941. gada jūnija beigu notikumi Liepājā. LK(b)P pilsētas komitejas sekretārs šajā laikā bija Miķelis Būka (1911–1941), par propagandas pasākumiem atbildīgais – pilsētas komitejas Propagandas daļas vadītājs A. Kūns. 1941. gada 22. jūnijā, sākoties karam,

notika partijas un pilsētas izpildkomitejas sanāksmes, kurās lēma par uzdevumu sadali. Propagandas pasākumus organizēja galvenokārt pilsētas partijas komiteja, saimnieciskās lietas (sanitārā dienesta veidošana u.c.) – izpildkomiteja. Pirmie propagandas pasākumi notika 22. jūnija pēcpusdienā pēc V. Molotova radiopaziņojuma par Vācijas uzbrukumu PSRS: *“Pēc tam kad bija pārraidīts Padomju valdības paziņojums par fašistiskās Vācijas uzbrukumu PSRS, visi Liepājas pilsētas partijas komitejas locekļi devās uz uzzēmumiem [..]. Tur notika mītiņi un sapulces, kurās strādnieki naidīgi lamāja fašistiskos iebrucējus, kuri bija nodevīgi uzbrukuši Padomju Savienībai.”*¹³ Vācijas un PSRS kara pirmajās dienās līdzīga propagandas pasākumu organizēšana notika arī Rīgā¹⁴ un citās Latvijas pilsētās.

Mītiņu un citu masu pasākumu rīkošanu kavēja tas, ka jau pirmajās kara dienās kaujas notika Latvijas teritorijā. Iespējams, daudzi laikrakstos minētie mītiņi nemaz ne notika, bet tajos pieņemtās “rezolūcijas” sastādīja padomju propagandisti, lai publicētu laikrakstos. Mītiņu un sapulču rīkošana bieži vien bija ievadījums mobilizācijai kādā apdzīvotā vietā, kā arī Strādnieku gvardes un iznīcinātāju bataljonu veidošanai. Par kāda mītiņa norisi, kas ievadīja mobilizācijas akciju Valkā, liecina bijušais Latvijas Valsts Mākslas muzeja direktors Kārlis Bušs (1912–1987); viņa atmiņas glabājas Latvijas Okupācijas muzejā. *“Pieteicos [..] noorganizēt mītiņu pie bijušās J. Cimzes ģimnāzijas. Mītiņš bija veltīts 2. latviešu iznīcinātāju pulka organizēšanai. [..] Mītiņa laikā noskaidrojās, ka visi vīrieši bija ar mieru brīvprātīgi cīnīties ar fašistiem. Daudzas sievietes pieteicās sanitārajam dienestam.”*¹⁵ Jāatzīmē, ka K. Bušs min arī mītiņa dalībnieku sastāvu – “padomju aktīvisti, iestāžu un organizāciju vadošie darbinieki, Strādnieku gvardes locekļi”¹⁶.

Karastāvoklis (Sarkanajai armijai ciešot smagas sakāves) un Latvijas iedzīvotāju neapmierinātība ar okupācijas varu traucēja propagandas kampaņai gūt panākumus. Strauji mainīgajos kara apstākļos bija apgrūtināta oficiālās informācijas izplatīšana. Padomju varas izdotie laikraksti ne vienmēr nonāca līdz lasītājam. Kara sākumā Latvijā visilgāk (līdz 5. jūlijam) iznāca laikraksts “Cīņa”. Otrs lielākais Latvijas laikraksts – LK(b)P Centrālās komitejas izdots “Brīvais Zemnieks” iznāca tikai līdz 27. jūnijam. Vietējie – LK(b)P apriņķu komitejas un apriņķu izpildkomitejas laikraksti turpināja iznākt līdz jūnija beigām: Ventspilī laikraksts “Brīvā Venta” – līdz 24. jūnijam; Kuldīgā laikraksts “Strādnieks” – līdz 24. jūnijam; Liepājā laikraksts “Komunists” – līdz 27. jūnijam; Talsos laikraksts “Talsu Apriņķa Ziņotājs” – līdz 23. jūnijam; Tukumā laikraksts “Tukuma Komunārs” – līdz 24. jūnijam; Jelgavā laikraksts “Zemgales Komunists” – līdz 26. jūnijam; Jēkabpilī laikraksts “Brīvā Daugava” – līdz 26. jūnijam; Madonā laikraksts “Sarkanā Maliņa” – līdz 27. jūnijam; Cēsīs laikraksts “Cēsu Stars” – līdz 24. jūnijam; Rēzeknē laikraksts “Taisneība” – līdz 25. jūnijam.¹⁷ Radio pārraižu klausīšanos ierobežoja kara sākumā izdotās pavēles iedzīvotājiem nodot radioaparātus, ņemot no ēkām radioantenas. Šo pavēļu pieņemšanu veicināja padomju varas bailes, ka radio varētu izmantot

Vācija savas propagandas izplatīšanai. Tā, piemēram, 1941. gada 23. jūnijā Baltijas sevišķā kara apgabala karaspēka pavēlnieka vietnieka ģenerālleitnanta G. P. Safronova (*Сафронов*) pavēlē nr. 3. uzdots līdz 24. jūnijam "noņemt visas gaisa antenas, lai kam tās piederētu"¹⁸. Jāatzīmē, ka padomju varas bailes no vācu propagandas izplatīšanas bija zināmā mērā pamatotas. Sākoties karam starp Vāciju un PSRS, Latvijas iedzīvotāji tika pakļauti gan padomju, gan vācu propagandai, starp kurām norisa savdabīgs "karš". Vācija propagandas izplatīšanai izmantoja galvenokārt radio. Par to liecina bijušais LETA pārstāvis un Latvijas sūtniecības Vācijā preses atašejs Ernests Treiguts-Tāle (1911–2005). Sākoties karam, Vācijas valsts drošības dienesti iesaistīja viņu Vācijas radio Kēnigsbergas raidītāja darbā, viņa pienākums bija lasīt uzsaukumus latviešu valodā. Raidījumiem bija jārada iespaids, ka vācu armija ienāk Latvijā kā atbrīvotāja no padomju apspiestības.¹⁹ Nacistu propaganda tika izplatīta arī, nometot skrejlapas no lidmašīnām. Latvijas Nacionālā vēstures muzeja krājumos ir saglabājusies šāda 1941. gadā izplatīta skrejlapa. Tajā paziņots, ka vācu armija atbrīvos latviešus no "lielnieku vērdzības", ieviesīs "īsta socialisma" un "atgriezīs" latviešiem "Eiropas kulturu".²⁰

1941. gada jūnijā un jūlijā Latvijas iedzīvotāji bija slikti informēti par notikumiem frontē. To apstiprina arī daudzu kara sākuma liecinieku atmiņas. Bijušais Latvijas armijas lidotājs Emīls Briedis savos memuāros kara sākumā situāciju raksturo šādi: "[...] naktī [no 22. uz 23. jūniju. – O. S.] sēdējām pie radio aparāta un klausījāmies Rīgas pārraidēs. Sarunas nevedās. Pārraidē jaucās friči, spēlēja maršus un lielījās ar uzvarām."²¹ Savukārt Sarkanās armijas 24. teritoriālā strēlnieku korpusa sakaru bataljona komandieris pulkvedis-leitnants Kārlis Aperāts (1891–1944) liecina: "22. jūnijā komisārs aizbrauca uz korpusa štābu un no turienes piezvanīja, lai es sapulcinot virsniekus un plkst. 13 klausoties radio, jo no Maskavas būšot ļoti svarīgs paziņojums. [...] No Maskavas runāja Molotovs un paziņoja par kara sākšanos ar Vāciju. Ar lielām bažām vēroju klausītāju sejas izteiksmi. Ar katru Molotova vārdu polītruku sejas kļuva gaŗākas un drūmākas, bet latviešu virsnieku sejas atspoguļojās nepārprotams prieks."²² Līdzīgi 1941. gada jūnija un jūlija notikumi attēloti arī daudzās Latvijas Okupācijas muzeja krājumos glabātajās Latvijas iedzīvotāju atmiņās. Rīgas iedzīvotājs Jānis Freimanis savās atmiņās par kara sākumu raksta: "Drīz [jūnija beigās. – O. S.] sākās visādas varas orgānu izdarības. Bija jānodod radio uztvērēji. Te nu bija partijas un tautas vienotība! Tauta pat nedrīkstēja zināt, kas notiek pasaulē!"²³ Zvārdes pagasta iedzīvotāja Hilda Kalniņa stāsta, ka pēc 1941. gada 14. jūnija deportācijas viņas ģimene naktīs slēpusies mežā. Informāciju par notikumiem ieguvuši, klausoties Vācijas radio.²⁴ Par to, ka kara sākuma dienās klausījušies Vācijas radio ziņas, atmiņās liecina arī Tukuma iedzīvotājs Ivars Lagzdīņš: "Pa Tukumu cilvēki tikai sačukstējās un droši vien komunisti bija savā patriotiskajā satraukumā. Varbūt paļāvās uz savu "neuzvaramo armiju" un Staļina tētiņu? Nu jau bija

*jāklausa Vācijas radio ziņojumi par kara norisi.*²⁵ Arī Sarkanās armijas 24. teritoriālā strēlnieku korpusa karavīrs Alberts Lūsis liecina par kara sākumam raksturīgo apjukumu un informācijas trūkumu, kas valdījis armijas daļās.²⁶ Savukārt I. Lagzdīņš liecina, kā padomju propagandistu radītais iespaids par Vācijas armiju un vācu karavīriem atšķīries no viņa redzētā, vāciešiem 1941. gada 27. jūnijā ieņemot Tukumu: “*Viņu staltie augumi izskatījās labi baroti, lai gan līdz šim bijām dzirdējuši propagandas baumas, ka vāciešiem neesot ko ēst un viņu mašīnas no papes.*”²⁷

Jāatzīst, ka 1941. gada jūnijā un jūlijā padomju okupācijas varai izdevās organizēt plašu propagandas kampaņu masu informācijas līdzekļos, galvenokārt presē. Tomēr informācijas nokļūšana līdz adresātam bija apgrūtināta kara apstākļu dēļ. Tādējādi padomju propagandas kampaņa Vācijas un PSRS kara sākumā jāuzskata tikai par daļēji izdevušos.

Padomju propagandas galvenās tēmas okupētajā Latvijā 1941. gada jūnijā–jūlijā

Var izdalīt šādas padomju propagandas galvenās tēmas: kara cēloņu skaidrojums; padomju varas un “neuzvaramās” Sarkanās armijas slavinājums; aicinājumi iedzīvotājiem atbalstīt padomju varu un Sarkanā armiju; aicinājumi apspiest jebkuru pretošanos padomju varai; aicinājumi vērsties pret nacistu propagandu. Bez tā padomju propagandisti kritizēja Vācijas valsts iekārtu un vācu iekarošanas politiku, kā arī aprakstīja postu, kāds valdot vācu okupētajās Eiropas zemēs un pašā Vācijā. Latvijā aktuāla bija vēl viena propagandas tēma – Vācijas un vāciešu kā latviešu tautas vēsturisko ienaidnieku (kopš 13. gadsimta krustakariem) attēlojums.

Kara cēloņu skaidrojums

Vācijas uzbrukumu PSRS padomju propaganda atzina par “nodevīgu”, “noziedzīgu” un “nepamatotu”. Padomju propagandisti uzsvēra, ka, uzbrūkot Padomju Savienībai, Vācija ir pārkāpusi 1939. gada 23. augustā noslēgto Neuzbrukšanas līgumu (Molotova–Ribentropa pakts).²⁸ Vācu uzbrukums ir bijis negaidīts, pēkšņs un nemotivēts, bet padomju rīcība to nekādā ziņā nav provocējusi. Padomju propaganda, izmantojot to, ka nacistiskā Vācija notu par kara pieteikšanu PSRS iesniedza tikai 1941. gada 22. jūnijā,²⁹ apgalvoja, ka Vācija uzbrukusi Padomju Savienībai bez kara pieteikšanas.

Šādas tēzes tika paustas padomju varas oficiālajos paziņojumos tautai, kā arī dokumentos. V. Molotova 22. jūnija uzrunā PSRS iedzīvotājiem bija norādīts, ka Vācija uzbrukusi PSRS bez kara pieteikuma, bez pretenziju izvirzīšanas un pārkāpjot Vācijas un PSRS Neuzbrukšanas līgumu.³⁰ J. Staļina uzsaukumā Padomju Savienības tautai 3. jūlijā tika atkārtotas tās pašas tēzes.³¹ Tās bija iekļautas 29. jūlijā izdotajā VK(b)P

Centrālās komitejas un PSRS Tautas komisāru padomes Direktīvā piefrontes apgabalu partijas un padomju organizācijām,³² kā arī 23. jūnijā pieņemtajā Vissavienības Ļeņina Komunistiskās Jaunatnes Savienības Centrālās komitejas lēmumā “Par militārā darba pasākumiem komjaunatnē”³³. Šo tēzi atkārtoja arī Sarkanās armijas Ziemeļrietumu frontes karaspēka pavēlnieks ģenerālpulkvedis Fjodors Kuzņecovs (*Кузнецов*; 1898–1961) 1941. gada 22. jūnijā izdotajā pavēlē sakarā ar kara sākšanos.³⁴ Latvijā līdzīgas nostādnes pauda 22. un 23. jūnijā pieņemtie LK(b)P Centrālās komitejas un Latvijas PSR Tautas komisāru padomes uzsaukumi Latvijas iedzīvotājiem.³⁵ Pēc šīm norādēm padomju okupācijas vara izvērta propagandas kampaņu laikrakstos.

LK(b)P Rēzeknes apriņķa komitejas izdotā avīze “Taisneība” 24. jūnija numura ievadrakstā vācu uzbrukumu PSRS aprakstīja šādi: “*Bezkauneigais vācu aisniskorīs fašistiskos vaļdeibas uzbrukums bez kara pīteikuma mysu mīreigajai vaļstei.*”³⁶ LK(b)P Jelgavas apriņķa un pilsētas komitejas izdotajā laikrakstā “Zemgales Komunisti” 23. jūnija numura ievadrakstā Vācijas uzbrukums PSRS raksturots šādi: “*Neraugoties uz to, ka starp Padomju Sociālistisko Republiku Savienību un Vāciju noslēgts neuzbrukšanas līgums, Vācijas fašistiskie varas vīri, pārkāpdami pēdējās negodības robežas [...] devuši pavēli savam karaspēkam uzbrukt mūsu sociālistiskajai dzimtenei.*”³⁷ LK(b)P Ventpils apriņķa komitejas izdotā avīze “Brīvā Venta” rakstīja, ka PSRS Neuzbrukšanas līgumu ar Vāciju “vienmēr ir izpildījusi visos sīkumos”, bet “Vācijas fašistiskās kliķes rīcība ir visrupjākās markas vārda laušana un noziedzība, kādu vien pazīst cilvēces vēsture”.³⁸ Tajā pašā laikraksta numurā ievietotajā uzsaukumā iedzīvotājiem apgalvots: “Uzbrukums 22. jūnija rītā sākās bez kādas motivācijas no Vācijas puses [...]”³⁹ Latvijas PSR Arod biedrību Centrālās padomes izdotajā laikrakstā “Darbs” 23. jūnija numura ievadrakstā vācu uzbrukums PSRS nodēvēts par Vācijas “nāves agonijas izmisuma soli”⁴⁰. 24. jūnijā “Cīņa” atreferēja Maskavā notikušajā padomju rakstnieku mītiņā pieņemto rezolūciju, kurā šī doma tika paziņota ļoti izteiksmīgi: “Padomju Savienība līdz beidzamajam brīdim cīnījies par mieru”, taču “viltīgais ienaidnieks uzbrucis mūsu pilsētām”.⁴¹ LK(b)P Centrālās komitejas izdotais laikraksts “Brīvais Zemnieks” 24. jūnijā deklarēja: “Karš mums uzspiests.”⁴² 22. jūnijā Rīgā Latvijas Valsts universitātes Sagatavošanas kursu skolotāju un kursantu sanāksmē tika paziņots: “Mēs gribējam strādāt mierīgu darbu. [...] Karu mums uzspieda vācu fašistu bandas.”⁴³ Tukumā LK(b)P apriņķa komitejas rīkotajā 23. jūnija mītiņā pieņemtajā rezolūcijā tika apgalvots, ka “Fašistiskās Vācijas valdība nekaunīgā kārtā pēkšņi lauzusi noslēgto līgumu [...]”⁴⁴. Jelgavas pilsētas teātra aktieru un darbinieku sapulcē 25. jūnijā pieņemtajā rezolūcijā Vācijas uzbrukums Padomju Savienībai nodēvēts par “nodevīgo fašistu uzbrukumu”⁴⁵. Latvijas Padomju rakstnieku savienības izplatītajā “Latvijas Padomju rakstnieku deklarācijā” vācu uzbrukums PSRS nosaukts par “negēlīgu”⁴⁶. Jelgavā pilsētas dzelzceļa depo strādnieku mītiņā 23. jūnijā teiktajās runās tika apgalvots, ka PSRS arvien ir izpildījusi līgumus, bet Vācija – tos lauzusi.⁴⁷

Jāatzīst, ka padomju propagandai Vācijas un PSRS kara sākumā 1941. gada jūnijā un jūlijā viens no galvenajiem uzdevumiem bija sludināt uzskatu, ka kara izraisīšanā vainīga ir tikai Vācija. Vācu uzbrukums raksturots kā “nelikumīgs”, “noziedzīgs” un “no-devīgs”. Padomju propaganda uzsvēra arī to, ka Vācija, uzbrūkot PSRS, ir pārkāpusi 1939. gada 23. augustā noslēgto savstarpējās neuzbrukšanas līgumu.

“Neuzvaramās” Sarkanās armijas slavinājums un aicinājumi atbalstīt padomju varu

“Neuzvaramās” Sarkanās armijas un padomju varas vienotība ar tautu bija vēl viena padomju propagandas tēma. *“Mūsu patriotismam jāizpaužas nežēlīgā naidā pret fašistiskajiem iebrucējiem un bezgalīgā mīlā uz mūsu dzimteni,”* rakstīja “Cīņa” 1941. gada 22. jūnijā.⁴⁸ Turpmākajos rakstos arvien tika apgalvots, ka ienaidnieks tiks “sakauts”, “satriekts”, “sagrauts”, “mūsu sociālistisko valsti aizsargā neuzvaramā Sarkanā armija, Jūras kara flote un varenie Staļina ērgļi”.⁴⁹ “Cīņa” 1941. gada jūnijā un jūlijā publicēja uzvarošās Sarkanās armijas karavīru fotogrāfijas – parasti uzbrukuma laikā, lai radītu iespaidu par vāciešu drīzu sakāvi. 25. jūnijā “Cīņa” publicēja foto, kur redzami padomju tanki, ar parakstu: “Sarkanarmijas tanki lauž ikviena ienaidnieka pretestību un atbrīvo ceļu pārējām armijas vienībām.”

Propagandai izmantoja arī padomju varas oficiālos paziņojumus par kara norisi. Tiem bija jārada iespaids, ka karadarbība noris veiksmīgi. Sarkanās armijas virspavēlniecības ziņojumā par 1941. gada 22. jūniju apgalvots, ka vācu karaspēkam izdevies ielauzties PSRS teritorijā tikai 10–15 kilometrus, kur tas pēc niknām kaujām atsists, nodarot tam lielus zaudējumus.⁵⁰ Ziņojumā par 1941. gada 23. jūniju minēts, ka ienaidnieks uzbrucis PSRS visā frontē, bet bez panākumiem un zaudējis 300 tanku, 51 lidmašīnu un 5000 gūstekņu.⁵¹ Šādus optimistiskus Sarkanās armijas komandieru paziņojumus atreferēja masu informācijas līdzekļi, tos vēl paspilgtinot. Laikraksts “Zemgales Komunisti” 24. jūnijā rakstīja: *“Nodevīgo vācu fašistu uzbrukumu Padomju Savienībai, neskatoties uz ārkārtēji garo fronti, jau kara pirmā dienā likvidēja mūsu karsti mīļotā Sarkanā armija. Uzbrukums ne tikai apturēts, bet uzmācīgais, neaicinātais viesis attriekts atpakaļ tur, no kurienes viņš nāca.”*⁵² Latvijas Valsts kinofonofotodokumentu arhīvā ir saglabāties Maskavas radio kara sākumā sniegtās informatīvās pārraides ieraksts. Tajā apgalvots, ka vācu ielaušanās kara pirmajās dienās PSRS teritorijā bijusi iespējama tikai tāpēc, ka ar vācu armiju sākumā cīnījās vienīgi padomju karaspēka priekšējās daļas.⁵³ Kādā LK(b)P Centrālās komitejas un Latvijas PSR Tautas komisāru padomes izdotā skrejlapā apgalvots: *“Varonīgā Sarkanā armija pirmo uzbrukumu atsītusi. Kauju pirmajās dienās iznīcinājusi vairāk kā pusotra tūkstoša ienaidnieka lidmašīnu, divi un pus tūkstošu tanku un sagūstīti pāri par 30.000 fašistu armijas kareivju.”*⁵⁴

Tautas un padomju valsts vienotību sludināja daudzajās “lasītāju” un “darba kolektīvu” vēstulēs, kā arī dažādos mītiņos pieņemtajās rezolūcijās. 1941. gada 25. jūnijā Indrā Daugavpils apriņķī rīkotajā strādnieku un darba zemnieku sapulcē pieņēma un nosūtīja “Cīņai” šādu paziņojumu: “Mēs esam dziļi pārliecināti, ka uzvara ir mūsu, jo mēs visi esam gatavi atdot savas dzīvības par mūsu dzimteni, brīvību un tautu vadoni biedru Staļinu.”⁵⁵ Rīgas 5. vidusskolas komjaunieši Kalniņš, Strops, Dāboliņš, Ceplīts, Sirods, Lejiņš un Celiņš nosūtīja “Cīņai” vēstuli, kurā solījās: “Cīnīties tā, lai būtu cienīgi atrasties slavenā Ļeņina komsomola rindās [...]” Šīs pašas skolas komjaunietes Z. Ozola, Z. Ziediņa, L. Ozoliņa, L. Kocha, L. Meija un V. Arule apsoltāja: “Arī mēs, komjaunietes, vienmēr stāvēsim par mūsu dzimteni, par Marksa–Engelsa–Ļeņina–Staļina lietu.”⁵⁶ LK(b)P Jēkabpils apriņķa komitejas izdotajā laikrakstā “Brīvā Daugava” 26. jūnijā publicētais uzsaukums iedzīvotājiem aicināja: “Mums tagad jāparāda pilnīga uzticība padomju valdībai un sevišķi boļševiku partijai, kuras vēsturē ir slavenas darbaļaužu uzvaras pār kapitālismu, pār buržuāziju, pār barbarismu.”⁵⁷ Laikraksts “Brīvais Zemnieks” 27. jūnijā publicēja “Talsu darba ļaužu vēstuli Staļinam”, kurā pausta apņemšanās: “Ziedot mūsu spēkus, lai palīdzētu Strādnieku un Zemnieku Sarkanajai armijai cīņā par drošību, brīvību, mieru un maizi [...]”⁵⁸ Tukumā 23. jūnijā rīkotajā iedzīvotāju mītiņā pieņemtā rezolūcija deklarēja: “Darba ļaudis tic sava lielā dzimtenes sarga – Sarkanās armijas varenībai un partijai, tic savam ģeniālajam vadonim b. Staļinam.”⁵⁹ Rīgas 2. alusdarītavas darbinieku sapulcē pasludināta rezolūcija: “Noklausoties ziņojumu par fašistiskās Vācijas uzbrukumu mūsu mīļajai dzimtenei, izsakām savu visdziļāko sašutumu un esam gatavi visiem spēkiem sekmēt mūsu varenās Sarkanās armijas, gaisa un jūras flotes uzvaru [...]”⁶⁰

Vēl viena iespēja slavināt padomju varu un Sarkanu armiju bija nepārtraukti atgādināt tās agrākos panākumus. Šādā nolūkā padomju propagandisti uzsvēra Sarkanās armijas izcīnītās uzvaras Krievijas Pilsoņu karā (1918–1920), Ziemas karā pret Somiju (1939–1940), sadursmēs ar Japānu Tālajos Austrumos (1938, 1939). Atgādināja arī Krievijas uzvaras dažādos karos, sākot jau ar viduslaikiem, īpaši izceļot Krievijas un Francijas karu 1812. gadā. Avīze *Proļetarskaja pravda* 27. jūnijā ievietoja rakstu par kņaza Aleksandra Ņevska komandētā krievu karaspēka uzvaru pār vācu karaspēku 1242. gadā notikušajā Ledus kaujā.⁶¹ Laikraksts “Brīvais Zemnieks” 1941. gada 23. jūnijā rakstīja: “Sarkanarmijas karavīri pilsoņu kara frontēs, kaujās par Dzimteni pie Hasana, Halhin-Gola, kaujās ar baltsomiem, kaujās par Rietumu Baltkrievijas un Ukrainas atbrīvošanu – visur godam izpildījuši PSRS pilsoņu svēto pienākumu.”⁶² 24. jūnijā laikrakstā tika apgalvots: “Šinī drausmīgajā stundā mēs vēlreiz atceramies mūsu tautas slavenās pagātnes lappuses – Tēvzemes karu pret Napoleonu, neaizmirstamos cīņas gadus pret interventiem.”⁶³ Savukārt laikraksts “Zemgales Komunisti” 24. jūnijā paziņoja: “Mūsu pilnīgas uzvaras neapšaubāmību apstiprina lielās Krievijas tautas vēsturiskās cīņas pret cittautu iebrucējiem, to galīga satriekšana.”⁶⁴

Jāatzīst, ka par vienu no svarīgākajiem padomju propagandas uzdevumiem Vācijas un PSRS kara sākumā kļuva “neuzvaramās” Sarkanās armijas slavināšana. Padomju propaganda centās pārliecināt iedzīvotājus, ka karš būs neilgs un beigsies ar pilnīgu Sarkanās armijas uzvaru. Šīs propagandas tēzes nostiprināja, izplatot tendenciozas ziņas par Sarkanajai armijai labvēlīgu notikumu attīstību frontēs, kā arī atsaucoties uz PSRS un pirmspadomju Krievijas uzvarām agrākos karos.

Aicinājumi apspiest pretošanos padomju varai

Cīņa pret “diversantiem”, “nodevējiem”, “ienaidnieka” aģentiem un jebkuru pretošanos bija vēl viena padomju propagandā dominējoša tēma, cieši saistīta arī ar nepieciešamību apturēt baumu izplatību un nacistu propagandas pasākumus. Šos padomju propagandas mērķus sasniegt kavēja iedzīvotāju neapmierinātība ar okupācijas varu, kā arī cilvēku neinformētība par notikumiem, kas veicināja dažādu baumu izplatīšanos. Tā, piemēram, bijušais Latvijas armijas lidotājs E. Briedis, savos memoriālos atcerēdamies kara pirmās dienas, vairākas reizes piemin neinformētību un baumošanu kara sākumā: “[24. jūnijā. – O. S.] *Klīda satraucošas valodas par “piekto kolonnu”. Protams, tie, kuri bija izglābušies no izvešanas 14. jūnijā, meklēja izdevību atbēgt represētos tuviniekus un draugus.*”⁶⁵

V. Molotovs 1941. gada 22. jūnija uzrunā tautai prasīja visiem ievērot “disciplīnu” un “organizētību” – gan pašiem, gan prasīt to no citiem.⁶⁶ VK(b)P Centrālās komitejas un PSRS Tautas komisāru padomes 29. jūlija Direktīva piefrontes apgabalu padomju un partijas organizācijām prasīja “organizēt nesaudzīgu cīņu ar visādiem aizmugures dezorganizatoriem, dezertieriem, panikas cēlējiem, baumu izplatītājiem, iznīcināt spieģus diversantus, ienaidnieka izpletņlēcējus [...]” un – “Nekavējoties nodot Kara tribunāla tiesai visus tos, kas krīt panikā un ar savu glēvulību traucē aizsardzības lietai.”⁶⁷ Šādus aicinājumus atkārtoja arī J. Staļina uzsaukums tautai 3. jūlijā.⁶⁸ LK(b)P Centrālās komitejas un Latvijas PSR Tautas komisāru padomes uzsaukums Latvijas iedzīvotājiem 1941. gada 23. jūnijā prasīja cīnīties pret diversijām un pretošanos: “Pastiprināsim mūsu modrību, atmaskosim ienaidnieku, panikas taisītājus un glēvulus.”⁶⁹ 1941. gada jūnija beigās vai jūlija sākumā izplatītais LK(b)P Centrālās komitejas un Latvijas PSRS Tautas komisāru padomes uzsaukums aicināja Latvijas iedzīvotājus: “*pildīt Padomju valdības rīkojumus, nesaudzīgi apkarot dažādas melu baumas, provokāciju un paniku, ko par katru cenu grib radīt viltīgais ienaidnieks*”⁷⁰. Pretošanās apspiešanu prasīja arī Baltijas sevišķā kara apgabala vadības un Ziemeļrietumu frontes karaspēka pavēlniecības kara sākumā izdotie rīkojumi Latvijas iedzīvotājiem. 1941. gada 22. jūnijā Baltijas sevišķā kara apgabala karaspēka pavēlnieks ģenerālpulkvedis F. Kužņecovs pavēlēja “*civildzīvotājiem izpildīt savu pienākumu Dzimtenes priekšā – palīdzēt karaspēkam un milīcijai cīņā pret diversantiem, bandītu grupām un ienaidnieka parašutistiem*”⁷¹. 1941. gada 23. jūnijā

izdotajā pavēlē ģenerālpulkvedis F. Kuzņecovs norādīja, ka *“jāiznīcina jebkādas melīgas baumas, viss, kas vērstas uz valsts aizsardzības spēju vājināšanu”*⁷², bet Ziemeļrietumu frontes karaspēka vadības pavēle 1941. gada 24. jūnijā prasīja: *“Noskaidrot visiem iedzīvotājiem fašistu kontrrevolucionārās propagandas melīgumu, ka it kā pastāvēt kāda jauna valdība blakus pastāvošajai stingrai, patiesai padomju valdībai.”*⁷³

Aicinājumi apspiest jebkuru pretošanos padomju varai nemitīgi skanēja arī padomju preses izdevumos. “Cīņa” 23. jūnijā rakstīja: *“Ienaidnieka palīgs mūsu aizmugurē ir slēptie strādnieku šķiras ienaidnieki, kuri maskējas visādos veidos un, uzmezdamiem par draugiem, cenšas izdibināt un izzināt Sarkanās armijas kara noslēpumus, lai tos nodotu.”*⁷⁴ Šos aicinājumus pastiprināja norādījumi iedzīvotājiem arvien “kāpināt modrību” un ziņot par pretošanās gadījumiem – *“Nebūsim ziņkārīgi un pļāpīgi, lai mūsu tēvijas ienaidnieki neizmanto mūsu vaļsirdību [...], turēsim acis vaļā kā pret padomju ārstiem, tā iekšējiem ienaidniekiem”*⁷⁵. Laikraksts “Zemgales Komunisti” savus lasītājus aicināja apkarot “tautas ienaidniekus” – *“Ja vēl atrastos kaut kur kāds mēlnesis, kāds zaķa pastala, kāds darba dezorganizators, tad lai viņš neaizmirst, lai iegaumē [...], ka mūsu uzvara būs asa un pilnīga”*⁷⁶. Laikraksts “Brīvais Zemnieks” lauksaimniekiem domātajā pielikumā “Arājs” publicēja aicinājumu neizplatīt baumas: *“[...] vairāk modrības jāveltī pret mūsu ienaidniekiem, kas arī no iekšienes centīsies visdažādākajiem līdzekļiem pakalpot uzbrucējiem, centīsies izplatīt visnejēdzīgākās tenkas un baumas.”*⁷⁷ Tāpat arī avīze “Brīvā Daugava” rakstīja: *“Jo sevišķi uzmanīgiem mums jābūt pret dažādu baumu izplatītājiem, kuri vervēsies no tiem ļaudīm, kuri stāv par otra cilvēka izmantošanas atjaunošanu.”*⁷⁸ No 1941. gada 22. jūnija līdz 7. jūlijam padomju okupētajā Latvijā, apsūdzot “pretpadomju aģitācijā” un baumu izplatīšanā, apcietināja 102 cilvēkus.⁷⁹

Tāpat viens no svarīgākajiem padomju propagandas uzdevumiem Vācijas un PSRS kara sākumā bija baumu apkarošana un cīņa ar pretošanās kustību. Propagandas pasākumiem sekoja represijas pret baumu un “pretpadomju aģitācijas” izplatītājiem.

Vācijas valsts iekārtas un politikas kritika

Viena no nozīmīgākajām kara sākuma padomju propagandas tēmām bija Vācijas un tās sabiedroto politikas kritika. Padomju propagandisti apgalvoja, ka Vācijā un tās sabiedrotajās valstīs valda briesmīgs un nežēlīgs prettautisks režīms. Vācija ir iekarojusi Eiropas zemes un tās bez žēlastības apspiež. Šāds liktenis draud arī latviešu tautai, ja karā uzvarēs Vācija. Vēl propagandai vajadzēja izdzēst no tautas atmiņas Padomju Savienības un nacistiskās Vācijas neseno sadarbību.

Padomju propaganda vērsās arī pret Vācijas sabiedrotajām valstīm – Itāliju, Somiju, Ungāriju, Rumāniju, Bulgāriju (arī pret Spāniju, kura gan saglabāja neitralitāti). Vācijas sabiedrotos apvainoja līdzdalībā vācu noziegumos un atzina par Vācijas pakļautām un ekspluatētām valstīm (tomēr savā ziņā ir ne mazāk apspiestas un izpostītas kā vācu

iekarotās zemes). *“Somu baltgvardi kopā ar Vācijas fašistiskajiem bendēm un rumāņu bajāriem grib verdzināt mūsu svēto padomju zemi,”* rakstīja “Cīņa” 1941. gada 25. jūnijā.⁸⁰ Padomju oficiālā informācijas aģentūra Padomju informācijas birojs (Совинформбюро) 28. jūnijā par Ungārijas kara pieteikumu PSRS paziņoja: *“Ungārijas valdība baidās godīgi un atklāti pateikt, ka tā ir izsludinājusi karastāvokli pēc Hitlera pavēles, kā arī tāpēc, ka ungāru vadītāji nevēlas atteikties no izdevības izlaupīt svešus labumus.”*⁸¹ Laikraksts “Darbs” rumāņus un somus nodēvēja par vācu “paklausīgajiem kalpiem”⁸², bet avīze “Zemgales Komunisti” rumāņus par – “patentētiem provokatoriem” un “asiņainā Hitlera rokaspuišiem”.⁸³

Šīs propagandas galvenās tēzes pauda V. Molotova 1941. gada 22. jūnija radoruna Padomju Savienības iedzīvotājiem: *“Šo karu mums nav uzspiedusi ne vācu tauta, ne arī vācu strādnieki, zemnieki un inteligence, kuru ciešanas mēs labi saprotam, bet gan Vācijas asinskāro, fašistisko valdītāju kliķe, kura ir paverdzinājusi frančus, čehus, poļus, serbus, Norvēģiju, Beļģiju, Dāniju, Holandi, Grieķiju un citas tautas.”*⁸⁴ Savukārt J. Staļins 3. jūlijā, pa radio uzrunādams PSRS tautu, paziņoja, ka kara mērķis būs ne tikai sakaut Vācijas armiju PSRS teritorijā, bet arī “palīdzība” vācu iekarotajām Eiropas tautām.⁸⁵

Nacionālsociālistiskās Vācijas valsts iekārtu padomju propaganda attēloja kā despotisku, asiņainu, nežēlīgu diktatūru, kura iedzinusi postā vācu tautu. Vācijas valdības vadītājus apveltīja ar dažādiem izteiksmīgiem epitetiem. Piemēram, laikraksta “Darbs” 24. jūnija rakstā “Fašisms – visbriesmīgākais tautu jūgs” Vācijas valsts vadītāji nosaukti par “hitlerisko bandu”, “fašistu kliķi”, “fašistu bandu”, “hitleriski fašistisko kliķi”, “hitlerisko laupītāju bandu”, “fašistiskajiem izlaupītājiem”, “varas kāriem laupītājiem” u.c., bet Ā. Hitlers nodēvēts par “politisko ākstu – histēriķi”. Tam sekoja apgalvojums, ka Ā. Hitlera valdība, 1933. gadā nākot pie varas, jau pirmajās dienās “sākusi slepkavot vācu tautu”, bet iekarotās Polijas, Dānijas, Holandes, Norvēģijas, Beļģijas, Francijas, Ungārijas, Rumānijas, Bulgārijas un Dienvidslāvijas tautas padarījusi par vergiem.⁸⁶ “Cīņa” 25. jūlijā publicēja karikatūru, kur Ā. Hitlers, paņēmis aiz rokas vācu karavīru, grasās to nogrūst no klints bezdibeni.⁸⁷ Laikraksts *Proletarskaja pravda* 23. jūnijā publicēja saukli: “Dosim satriecošu pretsparu fašistiskajiem suņiem, bezkaunīgajiem kara kurinātājiem!”⁸⁸ Jau minētajā LK(b)P Centrālās komitejas un Latvijas PSR Tautas komisāru padomes uzsaukumā iedzīvotājiem Vācija dēvēta par “asinskārīgo fašistisko plēsoni”, kura nolūks ir “izlaupīt mūsu bagāto sociālisma valsti”.⁸⁹

Propagandai izmantoja arī tendenciozus ārvalstu ziņu publicējumus, galvenokārt tikai par negatīvām parādībām Vācijā, tās sabiedrotajās un iekarotajās zemēs. Avīze “Brīvais Zemnieks” 24. jūnijā ārzemju ziņu slejā ievietoja šādus rakstus: “Vācu okupanti izlaupījuši Franciju”; “Vācu terors Dienvidslāvijā”; “Streiki un demonstrācijas Beļģijā”; “Itālijā pieaug spekulācija ar pārtiku”. “Cīņā” no 23. jūnijā ievietotajiem 12 rakstiem par notikumiem citās valstīs septiņos ir negatīva informācija par Vāciju un tās sabiedrotajiem –

“Vācu okupanti nolēmuši badam Beļģijas tautu”; “Vācu iestāžu represijas pret norvēģu sabiedriskajiem darbiniekiem”; “Artistu aresti Norvēģijā”; ““New York Times” par maizes dumpjiem Rumānijā”; “Streiks Rumānijas naftas laukos”; “Slēgti itāliešu konsulāti ASV”; “Zviedru laikraksts par politisko noskaņojumu Somijā” (par tautas neapmierinātību ar Somijas valdību). 27. jūnijā avīze “Darbs” publicēja rakstu, kurā attēloja postu vācu okupētajā Polijā: “1939. gada rudenī vācu fašisti sagrāba lielu daļu bijušās Polijas valsts teritorijas un nodibināja okupētajos apgabalos vismežonīgākā, neapvaldīta terora, patvaļas un beztiesību režīmu.”⁹⁰ Laikraksts “Brīvais Zemnieks” 27. jūnijā vācu iekarošanas politiku Eiropā raksturoja šādi: “Vācijas asinskāro fašistisko valdītāju uzpūtīgā kliķe, kas padarījusi par vergiem frančus, čekus, poļus, serbus, Norvēģiju, Beļģiju, Dāniju, Holandi, Grieķiju un citas tautas.”⁹¹ Latvijas PSR Arodbiedrību savienības un Latvijas PSR Fiziskās kultūras un sporta komitejas izdotā avīze “Sarkanais Sports” izteiksmīgi aprakstīja postu Vācijas iekarotajās zemēs, to izlaupīšanu un pakļaušanu. Laikrakstā teikts, ka Norvēģijas pilsētu tirgos vairs nevar nopirkt gaļu. Tās vietā okupācijas vara iedzīvotājiem ieteic lietot uzturā “saknes un zāles”. Savukārt vācu sabiedrotajā Somijā viena cilvēka maizes deva dienā esot 300 gramu, bet gaļas – puskilograms mēnesī.⁹² Laikraksts “Darbs” saviem lasītājiem piedāvāja līdzīgas ziņas. Vācu iekarotajās zemēs pieaugot bezdarbs. Bezdarbnieku skaits Parīzē esot sasniedzis 500 000, Beļģijā – 500 000, Nīderlandē – 200 000. Vācu iekarotajās zemēs pastāvēt milzīga inflācija un bads, tādēļ Beļģijā un Holandē cilvēki uzturā sākuši izmantot “zirgu, vārnu un suņu gaļu”, bet Parīzē “sievietes vāc visādu sakņu atkritumus, lai no tiem pagatavotu ēdienu”.⁹³

Lai padarītu vēl izteiksmīgāku vācu iekarotāju negatīvo tēlu, padomju propaganda izmantoja ziņas par vācu represijām pret okupēto zemju iedzīvotājiem. Laikraksts “Darbs” aprakstīja kādu vardarbīgu incidentu vācu pārvaldītajā Norvēģijā: “Cik mežonīgi savā iekarošanas politikā rīkojas fašisms, to raksturo vācu soda ekspedīcija uz Lafotu salām Norvēģijā. Še soda ekspedīcija nodedzināja visas salas ēkas, apšāva sirmgalvjus un bērnus. Tādai rīcībai vēsturē pēdējā gadu simtenī nav precedenta.”⁹⁴ Laikraksts attēloja arī vācu noziegumus okupētajā Polijā: “Vācu fašistiskajai kliķei pakļautajā Polijas daļā poļu tautības cilvēkiem jānēsā par pazīšanas zīmi uz apģērba liels burts “P” [polis. – O. S.]”⁹⁵ Laikraksts “Zemgales Komunisti” aprakstīja badu Beļģijā un vācu represijas Norvēģijā, īpaši uzsverot vairāku pazīstamu norvēģu mākslinieku apcietināšanu.⁹⁶ “Cīņa” 24. jūnijā ziņoja, ka Vācija okupētajā Francijas daļā nolauņus 190 000 liellopu, 565 000 sīklopu, 100 000 tonnu sāls, 17 000 000 hektolitru vīna, bet Dienvidslāvijā vācu okupanti nogalinot sagūstītos pretošanās kustības dalībniekus un ķīlniekus.⁹⁷

Vācu okupantu noziedzīgās rīcības aprakstiem sekoja aicinājumi nepieļaut to atkārtoties Padomju Latvijā. Propagandisti arī uzsvēra, ka citas Eiropas valstis nonākušas vācu jūgā sava vājuma dēļ. Tā cēlonis ir šajās valstīs valdošā kapitālistiskā iekārta, kas neļauj visai tautai apvienoties cīņā ar ienaidnieku. Kapitālistisko valstu vadītāji labāk

sadarbojoties ar vācu fašistiem nekā cīnās pret tiem. Savukārt Padomju Savienībā situācija ir gluži cita – Komunistiskās partijas vadītā padomju tauta karā noteikti uzvarēs. Laikraksts “Zemgales Komunisti” 24. jūnijā apgalvoja – “[..] asinskārais kara vilks [Ā. Hitlers. – O. S.] aizmirsis vienu: Padomju Savienība nav tāda, kāda Hitleram bija militārā ziņā atpalikusī Francija, mazās Holande, Beļģija vai Grieķija”⁹⁸. “Cīņa” 26. jūnijā rakstīja: “Uzpūtīgais ienaidnieks, kuru izlutinājušas vieglās un lētās uzvaras pār mazāko tautu vājajām armijām, pār dažu valstu caurcaurim sapuvušām virsohnēm, jau izjutis pirmajās kaujās un ļoti drīz pārliecināsies par to, ka tagad pie padomju robežām viņš sastapis īpaša tipa armiju, jaunu armiju, Sarkanu armiju.”⁹⁹ Laikraksts “Sarkanais Sports” norādīja: “Galvenais, ar ko Sarkanā armija atšķiras no kapitālistisko valstu armijām, ir tās augstais morālais līmenis.”¹⁰⁰

Tātad, raksturojot Vācijas valsti un vācu iekarošanas politiku, padomju propaganda uzsvēra galvenokārt Vācijas valsts iekārtas despotismu un vācu iekarošanas politikas nežēlību. Propagandas mērķis bija radīt bailes no Vācijas un naidu pret vāciešiem, lai tādējādi veicinātu iedzīvotāju atbalstu padomju varai un Sarkanajai armijai.

Latviešu tautas vēsturisko ienaidnieku – vāciešu attēlojums

Īpašu vietu padomju propagandā Latvijā ieņēma mēģinājumi izmantot latviešu tautas vēsturisko nepatiku pret vāciešiem. Ar to tā atšķīrās no propagandas tēmām citās PSRS vietās. Padomju propagandisti atdzīvināja mītu par “700 gadu verdzību” kopš vācu krustnešu iebrukuma Baltijā 13. gadsimtā.

Tāpat padomju propaganda atgādināja par vācu muižnieku nodarīto postu Latvijas iedzīvotājiem 1905. gada revolūcijas apspiešanas laikā un vācu okupāciju Latvijā Pirmā pasaules kara gados (1915–1918). Propaganda lika atcerēties Latvijas Brīvības cīņu laikā (1918–1920) notikušās kaujas starp latviešiem un vāciešiem, cīņu pret vācu landesvēru un Bermonta armijas uzbrukumu Latvijai 1919. gadā.

Jau 1941. gada 22. jūnijā “Cīņas” speciālizlaidumā Vācijas uzbrukums PSRS salīdzināts ar “to nežēlīgo verdzības jūgu, kādu mūsu tautai uzspieda melnais vācu bruņinieks”¹⁰¹. Vācu “melnā bruņinieka” un “barona” tēls turpmāk “Cīņā” parādījās katru dienu – “melnais suns – bruņinieks”, “vācu baronu apspiešanas laiki”. Visasāk šī propagandas tēze tika izteikta 24. jūnija “Cīņas” ievadrakstā: “Mēs visi labi zinām, ka latviešu tauta nežēlīgi verdzināta no vācu melnajiem bruņiniekiem 700 gadu; uguns un zobens, rīkstes un karātavas, aplaupīšanas un izvarošanas ir bijušas tās dāvanas, kādas saņēmām no vācu baroniem.”¹⁰² Šai propagandas tēmai bija veltīta arī “Cīņā” 27. jūnijā publicētā karikatūra, kas attēloja vācu bruņinieku, kurš jā uz vēрмаhta zaldātiem, rokā turēdams asiņainu zobenu un karogu ar kāškrustu.¹⁰³ No 1941. gada 23. jūnija līdz 26. jūnijam “Cīņa” publicēja deviņus rakstus, kuros uzsvars likts uz atgādinājumiem par Vācijas un vāciešu vēsturiskajiem nodarījumiem latviešu tautai. Par Pirmā pasaules kara

gadu vācu okupācijas varas teroru pret Latvijas iedzīvotājiem laikraksts "Darbs" 23. jūnijā rakstīja: *"Vēl latviešiem atmiņā okupācijas laiks, kad Rīgas ielās, daudzos Latvijas ciemos un pilsētās, laukos pludoja mierīgu iedzīvotāju asinis."*¹⁰⁴ 24. jūnija numurā avīze atgādināja lasītājiem par 1905. gada notikumiem (vācu muižnieku vadītajām soda ekspedīcijām): *"Nav mežmalas Latvijas ārēs, ja vien tur pāri gājušas muižnieku vilku bandas, kur nebūtu noslepkavots kāds latvietis."* Turpat pieminēts arī 1919. gada "baltais terors", kad Rīgu ieņēma vācu landesvērs.¹⁰⁵ Arī laikraksts "Brīvā Daugava" rakstīja par 1905. gada revolūcijas apspiešanu un vācu okupāciju Latvijā 1915.–1918. gadā, kad *"[...] darba ļaudis un katrs progresīvi domājošs cilvēks vācu buržuāzijas virskundzību jau izbaudījuši"*¹⁰⁶. Par 1905. gada revolūciju, vācu okupāciju 1915.–1918. gadā, landesvēra un Bermonta armijas uzbrukumu Latvijai "Cīņa" 23. jūnijā atgādināja lasītājiem: *"Mūsu tauta nav aizmirsusi ne kungu rījas, ne baronu vadītās soda ekspedīcijas, ne vācu okupācijas varas karātavas, ne landesvēra, ne Bermonta slepkavu darbus."*¹⁰⁷

Vācu nodarītā posta un ļaundarību aprakstus papildināja ar aicinājumiem cīnīties pret latviešu tautas "vēsturisko ienaidnieku", nepieļaut vācu varas laiku atkārtosanos. Padomju propaganda uzsvēra, ka pastāv cieša saistība starp vācu politiku Latvijā, sākot ar krustakaru laikiem, un 1941. gadā notiekošo karu, kas ir vācu posta darbu kārtējais turpinājums. To iespējams apturēt, tikai visai latviešu tautai cīnoties Sarkanās armijas pusē. LK(b)P Tukuma apriņķa komitejas un apriņķa izpildkomitejas izdots laikraksts "Tukuma Komunārs" 24. jūnijā rakstīja: *"Kā ugunīgas dzirksts degts, vietējos darba ļaudīs atkal uzliesmoja senais naida un cīņas sauciens varmācīgajiem iebrucējiem [...] Melnajam bruņiniekam nekad vairs neizdosies atjaunot verdzību, ko esam izcietuši daudzus gadsimtus."*¹⁰⁸ Avīze "Darbs" savukārt atgādināja: *"Lielbendes amatos [...] arvien bija vācieši. [...] Vilki ir padzīti, bet vilku pulks nav iznīdēts. Melnais bruņinieks – tagad jau fašisma tērpā, vērš savu skatu atkal uz mūsu tautu."*¹⁰⁹

Tādējādi padomju propagandisti mēģināja izmantot vairāku gadsimtu laikā veidojušos latviešu nepatiku pret vāciešiem, lai veicinātu Latvijas iedzīvotāju atbalstu padomju varai un Sarkanajai armijai.

Nobeigums

Vācijas un PSRS kara sākumā, 1941. gada jūnijā un jūlijā, neraugoties uz smagajām sakāvēm un Sarkanās armijas ātro atkāpšanos no okupētās Latvijas teritorijas, padomju vara uzsāka pretvācu propagandas kampaņu. Tās mērķis bija veicināt iedzīvotāju atbalstu padomju varai un Sarkanajai armijai. Propagandas galvenās metodes bija propagandas materiālu izplatīšana masu informācijas līdzekļos un iedzīvotāju mītiņu rīkošana apdzīvotās vietās, uzņēmumos un valsts iestādēs.

Propagandas kampaņa notika visai sarežģītos apstākļos. To traucēja karadarbība, kas jau pirmajās kara dienās norisa Latvijas teritorijā, un iedzīvotāju neapmierinātība ar padomju varu. Tas kavēja oficiālas informācijas izplatīšanu, kā arī traucēja propagandas mītiņu un citu pasākumu norisi. Tādēļ padomju vara tikai masu informācijas līdzekļos propagandas kampaņu varēja attīstīt sekmīgi.

Galvenās propagandas tēmas bija: kara cēloņu skaidrojums; padomju valsts un "neuzvaramās" Sarkanās armijas slavināšana; aicinājumi apspiest pretošanos padomju varai un cīnīties pret nacistu propagandu; Vācijas valsts iekārtas un iekarošanas politikas kritika un Vācijas un vāciešu kā latviešu tautas vēsturisko ienaidnieku attēlojums.

Skaidrojot kara cēloņus, padomju propagandas galvenā tēze bija atzinums, ka vācu uzbrukums PSRS ir bijis negaidīts un pēkšņs. Vācija ir pārkāpusi 1939. gada 23. augustā noslēgto PSRS un Vācijas Neuzbrukšanas līgumu (Molotova–Ribentropa pakts), tādēļ Sarkanā armija kara sākumā tikai ar lielām grūtībām varējusi pretoties ienaidniekam.

Padomju varas un Sarkanās armijas neuzvaramības propagandas galvenais uzdevums bija iedzīvotājos izplatīt uzskatu, ka karš nebūs ilgs un uzvara tiks panākta ātri. Sarkanās armijas smago sakāvju dēļ par padomju valsts varenību bija radies sliktis iespaids, un to vajadzēja mazināt.

Ar otro propagandas tēzi cieši saistīta ir trešā – aicinājumi apspiest pretošanos padomju varai un cīņa pret nacistu propagandas izplatīšanu. Tās mērķis bija, cik iespējams, apturēt Latvijas iedzīvotāju pretošanos okupācijas varai.

Vācijas valsts iekārtas un iekarošanas politikas kritikā galvenais bija radīt pārliecību, ka Vācijas uzvara atnesīs milzu postu un iznīcību, kādēļ ir jāatbalsta padomju vara un Sarkanā armija.

Par īpašu un specifisku Latvijas apstākļiem ir jāatzīst padomju propagandas tēze – vāciešu kā latviešu tautas vēsturisko ienaidnieku attēlojums. To noteica latviešu tautas vēsturiskā pieredze. Padomju propaganda atgādināja par Vācijas iekarošanas politiku Latvijā, sākot ar 13. gadsimta krustakariem. Izmantoja arī atsaucis uz 1905. gada revolūcijas apspiešanu un vācu muižnieku līdzdalību tajā, vācu okupāciju Pirmā pasaules kara laikā, latviešu un vāciešu bruņoto formējumu cīņām Latvijas Brīvības cīņu laikā 1918.–1920. gadā. Padomju propagandas galvenais uzdevums bija atdzīvināt un veicināt kopš seniem laikiem latviešiem raksturīgo nepatiku pret Vāciju un vāciešiem, lai panāktu iedzīvotāju atbalstu padomju varai.

Atsauces un kometāri

¹ Par padomju karaspēka atkāpšanos no Latvijas sk.: *Strods H.* Sarkanarmijas haotiskā atkāpšanās no Latvijas (1941. gada 22. jūnijs) // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2001: Nācija gūstā. – Rīga, 2002, 31.–93. lpp.

- ² Савченко В. И. Семь огненных дней Лиепаи: 23–29 июня 1941 г. – Рига, 1985, с. 70, 71, 112.
- ³ Выступление по радио заместителя председателя СНК и наркома Иностраннных дел СССР В. М. Молотова // Россия. XX век. Документы: 1941 год (turpmāk – Россия, XX век). – Москва, 1989, с. 434–436.
- ⁴ Выступление И. В. Сталина по радио 3 июля 1941 г. // Turpat, 448.–452. lpp.
- ⁵ Постановление ЦК ВКП(б) и Совнаркома СССР о задачах партийных и советских органов в условиях войны // Сборник документов и материалов по истории СССР советского периода (1917–1958 гг.). – Москва, 1966, с. 400.
- ⁶ Директива СНК СССР и ЦК ВКП(б) партийным и советским организациям прифронтовых областей // Россия. XX век, с. 446–448.
- ⁷ LK(b)P CK, LK(b)P Rīgas pilsētas komitejas un LPSR Augstākās padomes orgāns. Sk. Latviešu periodika. Bibliogrāfisks rādītājs. 4. sēj.: 1940–1945. – Rīga, 1995, 42. lpp.
- ⁸ Sk.: Cīņa, 1941, 22. jūn.
- ⁹ Rīgas sociālisma laikmetā: 1917–1975. – Rīga, 1980, 163. lpp.
- ¹⁰ Пролетарская правда, 1941, 22 июнь, № 149.
- ¹¹ Latvijas strādnieki, zemnieki, inteliģence // Lācis V. Kopoti raksti, 23. sēj. – Rīga, 1979, 51. lpp.
- ¹² Par uzvaru! // Cīņa, 1941, 26. jūn.
- ¹³ Савченко В. И. Семь огненных дней Лиепаи ..., с. 97–99.
- ¹⁴ Rīgas sociālisma laikmetā ..., 163., 164. lpp.
- ¹⁵ Latvijas Okupācijas muzejs (turpmāk – OM), inv. nr. 3100, K. Buša atmiņas.
- ¹⁶ Turpat.
- ¹⁷ Latviešu periodika ..., 36., 38., 39., 41., 42., 66., 113., 119., 121., 123., 128., 133. lpp.
- ¹⁸ Pavēle Baltijas sevišķajam kara apgabalam // Cīņa, 1941, 25. jūn.
- ¹⁹ Treiguts-Tāle E. Latvieši, karš ir sācies! – Rīga, 1990, 2. sēj., 79.–83. lpp.
- ²⁰ Latvijas vēstures muzejs, inv. nr. 965, Apkārtraksts "Latvieši".
- ²¹ Briedis E. Latvieša stāsts. – Rīga, 1992, 141. lpp.
- ²² Latviešu karavīrs Otra pasaules kara laikā: Dokumentu un atmiņu krājums, 1. sēj.: No 1939. gada septembra līdz 1941. gada jūnijam. – [Ministere], 1970, 250., 251. lpp.
- ²³ OM, inv. nr. 2012, J. Freimaņa atmiņas.
- ²⁴ Turpat, inv. nr. 5409, H. Kalniņas atmiņas.
- ²⁵ Lagzdīņš I. Viens Tukuma gads // Tukuma novada kultūrvēsture, 3. sēj. – Tukums, 1998, 106. lpp.
- ²⁶ OM, inv. nr. 3059, A. Lūša atmiņas.
- ²⁷ Lagzdīņš I. Baiga vasara // Tukuma novada kultūrvēsture, 3. sēj., 107. lpp.
- ²⁸ Padomju tautas lielais tēvzemes karš // Cīņa, 1941, 25. jūn.
- ²⁹ Заявление посла Германии в СССР Ф. Шуленбурга в 5 час. 30 мин. 22 июня 1941 г. // Россия. XX век, с. 432.
- ³⁰ Выступление по радио заместителя председателя СНК и наркома Иностраннных дел СССР В. М. Молотова // Turpat, 434.–436. lpp.
- ³¹ Выступление И. В. Сталина по радио 3 июля 1941 г. // Turpat, 448.–452. lpp.
- ³² Директива СНК СССР и ЦК ВКП(б) партийным и советским организациям прифронтовых областей // Turpat, 446.–448. lpp.
- ³³ No VLKJS CK lēmuma par militārā darba pasākumiem komjaunatnē // Latvijas Komjaunatnes vēsture dokumentos, 1917–1970. – Rīga, 1973, 147. lpp.; О мероприятиях по военной работе в

- комсомоле // За Родину! За Сталина! Комсомольцы и молодежь Вооруженных сил Союза ССР в Великой Отечественной войне: Литературно-художественный и документальный сборник 1941–1942 гг. – Москва, 1951, с. 40–42.
- 34 Приказ Командующего войсками Северо-Западного фронта 22 июня 1941 года // Пролетарская правда, 1941, 24 июнь.
- 35 Brīvās Padomju Latvijas pilsoņi un pilsones! // Cīņa, 1941, 23. jūn.; Latvijas Komunistiskās partijas vēstures apcerējumi, III sēj.: 1940–1959. – Rīga, 1981, 99. lpp.
- 36 Aizstāvēsim savu dzimteni! // Taisneība, 1941, 24. jūn.
- 37 Par dzimteni! Par Staļinu! // Zemgales Komunisti, 1941, 23. jūn.
- 38 Mēs esam nomodā par savu sociālistisko dzimteni // Brīvā Venta, 1941, 24. jūn.
- 39 Turpat.
- 40 Visus spēkus mūsu sociālistiskās dzimtenes aizsardzībai // Darbs, 1941, 23. jūn.
- 41 Padomju rakstnieku mītiņā // Cīņa, 1941, 24. jūn.
- 42 Strādnieki un inteliģence cīnīsies par dzimteni // Brīvais Zemnieks, 1941, 24. jūl.
- 43 Jauniešu solījums // Cīņa, 1941, 23. jūn.
- 44 Visi sociālistiskās dzimtenes sargvietās // Tukuma Komunārs, 1941, 24. jūn.
- 45 Visus spēkus uzvarai // Zemgales Komunisti, 1941, 26. jūn.
- 46 Latvijas Padomju rakstnieku deklarācija // Cīņa, 1941, 23. jūn.
- 47 Jelgavas darba ļaudis apliecina savu dziļo patriotismu un tēraudcieto gribu sargāt savas lielās dzimtenes brīvību un varenību // Zemgales Komunisti, 1941, 23. jūn.
- 48 Par dzimteni, par Staļinu // Cīņa, 1941, 22. jūn.
- 49 Ienaidnieku iznīcinās // Turpat, 23. jūn.; Tautas dusmu vilnis // Turpat, 24. jūn.; Dosim fašistiskajiem barbariem satriecēju pretsitieni; Pilsoņi un pilsones! // Turpat, 25. jūn.
- 50 Sarkanās armijas virspavēlniecības ziņojums par 1941. gada 22. jūniju // Turpat, 24. jūn.
- 51 Sarkanās armijas virspavēlniecības ziņojums par 1941. gada 23. jūniju // Turpat, 25. jūn.
- 52 Fašismam nav vietas pasaulē // Zemgales Komunisti, 1941, 24. jūn.
- 53 Latvijas Valsts kinofotofonodokumentu arhīvs, nr. F 5-2, 554/1585, Radio paziņojums par Vācijas uzbrukumu PSRS 1941. gada 22. jūnijā.
- 54 Latvijas Nacionālās bibliotēkas Reto grāmatu un rokrakstu fonds. Skrejlapa "Padomju Latvijas pilsoņi un pilsones!" nav datēta, tomēr pēc teksta to iespējams datēt ar 1941. gada jūnija beigām vai jūlija sākumu, jo tajā runāts par daļēju Latvijas teritorijas nonākšanu vācu kontrolē: "atsevišķos Padomju Latvijas novados, kas krituši vācu fašistu nagos" un "nepaies ilgs laiks, kad mēs atbrīvosim arī tās nedaudzās nomales, kur šodien iebrucis ienaidnieks".
- 55 Sargāsim mūsu zemi // Cīņa, 1941, 26. jūn.
- 56 Komjaunieši dodas uz fronti // Turpat.
- 57 Visi un visi pret fašistisko barbarismu // Brīvā Daugava, 1941, 26. jūn.
- 58 Talsu darba ļaužu vēstule biedram Staļinam // Brīvais Zemnieks, 1941, 27. jūn.
- 59 Visi sociālistiskās dzimtenes sargvietās // Tukuma Komunārs, 1941, 24. jūn.
- 60 Strādāsim ātrāk un labāk // Darbs, 1941, 26. jūn.
- 61 Разгром немцев на Чудском озере // Пролетарская правда, 1941, 27 июнь.
- 62 Sarkanarmija visstiprākā armija pasaulē // Brīvais Zemnieks, 1941, 23. jūn.
- 63 Strādnieki un inteliģence cīnīsies par dzimteni // Turpat, 24. jūn.
- 64 Par dzimteni! Par Staļinu! // Zemgales Komunisti, 1941, 24. jūn.

- ⁶⁵ *Briedis E.* Latvieša stāsts, 143. lpp.
- ⁶⁶ Выступление по радио заместителя председателя СНК и наркома иностранных дел СССР В. М. Молотова // Россия. XX век, с. 434–436.
- ⁶⁷ Директива СНК СССР и ЦК ВКП(б) партийным и советским организациям прифронтовых областей // Турпат, 446.–448. lpp.
- ⁶⁸ Выступление И. В. Сталина по радио 3 июля 1941 г. // Турпат, 448.–452. lpp.
- ⁶⁹ Brīvās Padomju Latvijas pilsoņi un pilsones // Cīņa, 1941, 23. jūn.
- ⁷⁰ Latvijas Nacionālās bibliotēkas Reto grāmatu un rokrakstu fonds, Skrejlapa “Padomju Latvijas pilsoņi un pilsones!”.
- ⁷¹ Ziemeļu–Rietumu frontes karaspēka komandētāja pavēle 1941. gada 22. jūnijā // Cīņa, 1941, 24. jūn.
- ⁷² Pavēle Baltijas sevišķajam kara apgabalam Nr. 3 1941. gada 23. jūnijā // Turpat, 25. jūn.
- ⁷³ Pavēle Ziemeļu–Rietumu frontes karaspēkam Nr. 3 1941. gada 24. jūnijā // Darbs, 1941, 26. jūn.
- ⁷⁴ Patriotiskie pienākumi // Cīņa, 1941, 23. jūn.
- ⁷⁵ Katrs savā vietā pildīsim savu uzdevumu // Turpat, 25. jūn.
- ⁷⁶ Par disciplīnu, par šķiras modrību // Zemgales Komunisti, 1941, 26. jūn.
- ⁷⁷ Apzinīgi jāveic darbs laukos // Arājs, 1941, 27. jūn.
- ⁷⁸ Visi un visi pret fašistisko barbarismu // Brīvā Daugava, 1941, 26. jūn.
- ⁷⁹ Autora aprēķini pēc: No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940–1986. Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs. – Rīga, 1999.
- ⁸⁰ Padomju tautas lielais tēvzemes karš // Cīņa, 1941, 25. jūn.
- ⁸¹ Сообщение совинформбюро // Известия, 1941, 28 июнь.
- ⁸² Mūsu lieta ir taisnīga, ienaidnieku sakaš // Darbs, 1941, 27. jūn.
- ⁸³ Par dzimteni! Par Staļinu! // Zemgales Komunisti, 1941, 23. jūn.
- ⁸⁴ Выступление по радио заместителя председателя СНК и наркома иностранных дел СССР В. М. Молотова // Россия. XX век, с. 434–436.
- ⁸⁵ Выступление И. В. Сталина по радио 3 июля 1941 г. // Турпат, 448.–452. lpp.
- ⁸⁶ Jāatzīmē, ka Ungārija, Rumānija un Bulgārija bija Vācijas sabiedrotās, nevis okupētas valstis. Iespējams, ka tās pieskaitītas “iekarotām tautām” tāpēc, lai paspīlgtinātu vācu nodarīto postu. [Karikatūra] “Kur Hitlers ved vācu tautu” // Cīņa, 1941, 25. jūn.
- ⁸⁷ Дадим сокрушительный отпор фашистским псам, наглым поджигателям войны! // Пролетарская правда, 1941, 23 июнь.
- ⁸⁸ Skrejlapa “Padomju Latvijas pilsoņi un pilsones!”.
- ⁹⁰ Zem vācu fašisma papēža. “Ģenerālgubernatūras” teritorija // Darbs, 1941, 27. jūn.
- ⁹¹ Par uzpūtīta ienaidnieka lielīgo izdomājumu // Brīvais Zemnieks, 1941, 27. jūn.
- ⁹² Fašisma apspiestajās zemēs // Sarkanais Sports, 1941, 26. jūn.
- ⁹³ Fašismam seko bezdarbs un bads // Darbs, 1941, 23. jūn.
- ⁹⁴ Fašisms – visbriesmīgākais tautu jūgs // Darbs, 1941, 24. jūn.
- ⁹⁵ Turpat.
- ⁹⁶ Ārzemju ziņas // Zemgales Komunisti, 1941, 24. jūn.
- ⁹⁷ Vācu okupanti izlauptājuši Franciju // Cīņa, 1941, 24. jūn.; Vācu terors Dienvidslāvijā // Turpat.
- ⁹⁸ Par Dzimteni! Par Staļinu! // Zemgales Komunisti, 1941, 24. jūn.
- ⁹⁹ Sarkanā armija – padomju tautas lolojums // Cīņa, 1941, 26. jūn.

- ¹⁰⁰ Sarkanā armija – mūsu robežu sargātāja // Sarkanais Sports, 1941, 23. jūn.
- ¹⁰¹ Par dzimteni, Par Staļinu // Cīņa, 1941, 22. jūn.
- ¹⁰² Brīvās Padomju Latvijas pilsoņi un pilsones! // Cīņa, 1941, 23. jūn.; *Planders E.* Pilsoņi un pilsones! // Turpat, 25. jūn.; Tēvijas karā // Turpat, 24. jūn.
- ¹⁰³ [Karikatūra] "Drang nach Osten" // Turpat, 27. jūn.
- ¹⁰⁴ Visus spēkus sociālistiskās dzimtenes aizsardzībai // Darbs, 1941, 23. jūn.
- ¹⁰⁵ Fašisms – visbriesmīgākais tautu jūgs // Turpat, 24. jūn.
- ¹⁰⁶ Visi un visi pret fašistisko barbarismu // Brīvā Daugava, 1941, 26. jūn.
- ¹⁰⁷ Patriotiskie pienākumi // Cīņa, 1941, 23. jūn.
- ¹⁰⁸ Visi sociālistiskās dzimtenes sargvietās // Tukuma Komunārs, 1941, 24. jūn.
- ¹⁰⁹ Fašisms – visbriesmīgākais tautu jūgs // Darbs, 1941, 24. jūn.

Soviet Propaganda in Latvia at the beginning of the War between Germany and the USSR, 22 June–8 July 1941

Ojārs Stepens

Summary

The war between the Soviet Union and Germany broke out on 22 June 1941. The territory of Latvia, which had been occupied by the Soviets, was involved in military operations already on the first day of the war. The goal for this publication is to analyze propaganda activities in Latvia carried out by the Soviet occupation power at the beginning of the war between the Soviet Union and Germany.

Despite the severe defeats and the following retreat of the Red Army from the territory of Latvia, the Soviet power started an anti-German propaganda campaign. The purpose of the campaign was to influence the inhabitants of Latvia to support the Soviet power and the Red Army. The most common propaganda activities contained distribution of propaganda materials in the mass media (mainly in the press) and organizing mass meetings at communities, public concerns and offices.

The propaganda campaign developed under rather complicated conditions. It was disturbed by military operations that had been going on in the territory of Latvia since the first days of the war and by local inhabitants' protest against the Soviet power. These circumstances prevented from distributing official information and arranging propaganda meetings and other propaganda activities. That was the reason why a successful Soviet propaganda campaign was accomplished in the mass media only.

The main standpoints for propaganda were the following: the interpretation of the causes of the war; glorifying the Soviet Union and the Red Army; demands to the people to struggle against the Nazi propaganda and resist towards the Soviet power; criticism towards

the political system and aggressive policy of the Nazi Germany; depiction of Germany and the Germans as historical enemies of the Latvian people.

The prevailing interpretation of the war causes was that the German attack to the Soviet Union had been unexpected. Germans had broken the mutual non-aggression pact (the Molotov–Ribbentrop pact) between Germany and the Soviet Union that had been signed in 23 August 1939. That was the point to explain why the Red Army had hardly been able to struggle against the enemy at the beginning of the war.

The main purpose of the Soviet power's and the Red Army's invincibility propaganda was to persuade the inhabitants that the war would not last long and the victory was soon ahead. It was also important to lessen the scepticism about the might of the Soviet power, which developed due to the heavy losses of the Red Army.

The third standpoint of the propaganda was in close relationship with the previous one, including demands for a struggle against the Nazi propaganda and against the resistance towards the Soviet power. The purpose of this standpoint was utmost reduction of the Latvian people's resistance to the occupational power, which gradually increased at the beginning of the war.

It was necessary to convince people that support for the Soviet power and the Red Army would prevent from the immense destruction and misery throughout the world if the Nazi Germany would win the war. For this reason, criticism towards the political system and aggressive policy of the Nazi Germany was popularized.

Another standpoint of the Soviet propaganda is quite specific in regard to the particular conditions of Latvia. It implied the depiction of Germany and Germans as the historical enemies of the Latvians. This was referred to the historical experience of the Latvian people. The Soviet propaganda reminded about the aggressive policy of the Germans that had been realized since the Crusades in the 13th century. Also, references were made to the role played by the German landlords at the suppression of the 1905 revolution; to the German occupation during World War I; to the battles between the Latvian and German forces during the Freedom Fight for Latvia in 1918–1920. The main purpose of this kind of propaganda activities was to revive and strengthen the historically determined reluctance against Germany and the Germans in order to attach the support of the local inhabitants to the Soviet power.

**NACISTISKĀS VĀCIJAS
OKUPĀCIJA LATVIJĀ
(1941–1945)**

**NAZI GERMANY
OCCUPATION IN LATVIA
(1941–1945)**

Inesis Feldmanis

Vācijas okupācijas politika Baltijā (1941–1945): vispārējās tendences un specifiskās iezīmes

Otrais pasaules karš bija plaša vēriena notikums, kas izšķiroši ietekmēja vēstures gaitu un postoši skāra gandrīz vai ikvienu Eiropas valsti. Daudzām tautām vajadzēja īsāku vai ilgāku laiku samierināties ar viena vai otra okupanta klātbūtni. Šajā ziņā savdabīgs izņēmums bija latvieši, lietuvieši un igauņi, kuri kara gados piedzīvoja trīs okupācijas. Padomju Savienība Baltijas valstis 1940. gadā okupēja pirmā, nacistiskā Vācija – 1941. gadā, bet 1944.–1945. gadā atkārtoti – Padomju Savienība. Otrā padomju okupācija ilga vairāk nekā 45 gadus. Tikai 1990.–1991. gadā Latvija, Lietuva un Igaunija atguva valstisko neatkarību.

Nacistu okupācijas vara Baltijas zemēs tika iedibināta padomju-vācu kara sākumā. Vācijas karaspēka pilnīgā kontrolē pirmā nonāca Lietuva – 1941. gada 28. jūnijā, pēc nepilnām divām nedēļām – Latvija, bet septembrī – arī Igaunija. Sākotnēji pastāvošo militāro pārvaldi Lietuvā un Kurzemē 25. jūlijā, visā Latvijā 1. septembrī, bet Igaunijā 5. decembrī aizstāja civilpārvalde.¹ Baltijas zemes (arī Baltkrievijas lielākā daļa) kļuva par reihskomisariāta *Ostland*² (Austrumzeme)³ sastāvdaļām – ģenerālapgabaliem. Ostlandes centrs atradās Rīgā, reihskomisariātu vadīja Hinrihs Loze (*Lohse*). Par ģenerālkomisāru Latvijā norīkoja Oto Heinrihu Dreksleru (*Drechsler*), Lietuvā – Adriānu Teodoru fon Rentelnu (*Renteln*), bet Igaunijā – Karlu Zigmundu Licmanu (*Litzmann*). Ģenerālapgabalu teritorijas sadalīja apgabalos, kuru priekšgalā atradās vācu ierēdņi.⁴ Ģenerālapgabalos gandrīz pilnīgi autonomi darbojās nacistu izveidotās represīvās struktūras, kuras pakļāvās augstākajam SS (*Schutzstaffel* – apsardzes vienība) un policijas vadītājam Ziemeļkrievijā un Austrumzemē Frīdriham Jekelnam (*Jeckeln*).

Reihskomisariāts *Ostland* (arī *Ukraine*) bija pakļauts Okupēto austrumu apgabalu ministrijai (*Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete*), kuras vadību 1941. gada 17. jūlijā⁵ Vācijas fīrers Ādolfs Hitlers (*Hitler*) uzticēja nacistu galvenajam teorētiķim un šefideologam Alfrēdam Rozenbergam (*Rosenberg*),⁶ kurš nacistu hierarhijā “ieņēma [...] īpašu vietu”⁷. Tomēr vairāki vēsturnieki visai pamatoti uzskata, ka A. Rozenberga iecelšana ministra postenī nenozīmēja viņa kā nacionālsociālistiskā pasaules uzskata speciālista vai Krievijas eksperta spēju atzišanu, bet drīzāk gan tas bija viltīgi izplānots

fīrera gājiens.⁸ Lai gan jau ilgāku laiku A. Rozenbergs vairs nepiederēja fīrera tuvākajām aprindām, viņš bija uzticams Ā. Hitlera sekotājs. Grūti iedomāties, ka A. Rozenbergs varētu izmantot savu amatu, lai ievērojami nostiprinātu pozīcijas nacistu elitē un mēģinātu kļūt par fīrera sāncensi. Gluži vienkārši no viņa nevajadzēja baidīties.

No propagandas viedokļa Ā. Hitleram varēja šķist svarīgi, lai visai nozīmīgo ministra amatu ieņemtu cilvēks, kas bija plaši pazīstams kā “patiesš antikomunists”⁹. Fīrera izvēli par labu A. Rozenbergam ietekmēja arī nacistu partijas kancelejas šefa Martina Bormana (*Bormann*) atbalsts, kurš cerēja, ka A. Rozenbergs nespēs būt labs politiķis – intrigants, jo ļoti zemu vērtēja viņa izredzes cīņā ar citiem nacistu līderiem par ietekmes palielināšanu. M. Bormans vēlējās aizkavēt ietekmīgās SS organizācijas izveicīgo vadītāju turpmāko varas pastiprināšanos.¹⁰ Jau pirms A. Rozenberga vadītās ministrijas dibināšanas dažādas SS iestādes aktīvi risināja ar nacistu politiku okupētajos austrumu apgabalos saistītos jautājumus.

Reihministram A. Rozenbergam vajadzēja rūpēties par “jauno kārtību” austrumos, nodrošināt okupēto teritoriju pārvaldīšanu un ekspluatāciju. Taču viņam deleģētā vara nebija pilnīga un neaptvēra vairākas svarīgas jomas. Tā, piemēram, saimnieciskā vara atradās reihsmaršala Hermaņa Gēringa (*Göring*), bet policejiskā – SS reihsfīrera un vācu policijas šefa Heinriha Himlera (*Himmler*) rokās.¹¹ Turklāt A. Rozenberga ierobežotās pilnvaras kara gados tika arvien vairāk sašaurinātas.¹² Viņam nepiemita arī tādas rakstura īpašības, kādas bija nepieciešamas politiķim, lai Vācijas toreizējā politiskajā sistēmā sekmīgi darbotos un veiksmīgi konkurētu. A. Rozenbergs bija vājš un bezpalīdzīgs organizators, bieži aizrāvš ar vienu vai citu ideju, kuras nespēja īstenot dzīvē. Īpaši liels viņa kā administratora trūkums bija cenšānš gandrīz vai visas izvirzījuššs aktuālšs vai ikdienas problēmas pacelt pasaules uzskata vai pat principiālu filozofisko jautājumu līmenī.¹³ Līdz ar to A. Rozenbergam bija grūti – reizēm pat neiespējami atrisināt daudzas ar ministrijas vadību, tšs darbību un politiku saistītas praktiskas lietas.

Vācijas attieksme pret Baltijas tautām

Nacistu attieksme pret baltiešiem visumā bija labvēlīgāka nekā pret daudzām citām Padomju Savienībā dzīvojošām tautām. Lielākoties to noteica nacistu līderu uzskati, pieņēmumi, plāni un izvēlētie vērtību kritēriji. Viņi visai konsekventi un nepārprotami iestājās par diferencētu pieeju dažādām tautām un atšķirīgu politiku pret tām. SS reihsfīrers H. Himlers, piemēram, “no sākta gala šķiroja starp veciem un jauniem padomju apgabaliem”¹⁴. Viņš pieļāva – un to neslēpa –, ka ar Baltijas tautām, kuras tikai īsu brīdi bija pakļautas bojšesvisma ietekmei, varētu “apieties savādāk nekā ar veco padomju apgabalu iedzīvotājiem”¹⁵.

Nozīmīgs – varbūt pat izšķiroššs kritērijs nacistu skatījumā bija tautu “rasiskā kvalitāte”. Baltijas tautas nacistu pieņemtājā rasu novērtējuma skalā ieņēma visai augstu vietu,

lai arī ne stingri noteiktu un nemainīgu. Parasti visaugstāk tika vērtēti igauņi, viņus atzina par piemērotāko tautu pārvācošanai. A. Rozenbergs savā pirmajā – 1941. gada 21. jūlija instrukcijā Ostlandes reihskomisāram uzsvēra, ka 50% igauņu ir stipri ģermanizēti (dāņu, vācu un zviedru asinis) un uzskatāmi par radniecisku tautu.¹⁶ Pēc viņa domām, Latvijā asimilējamo iedzīvotāju īpatsvars¹⁷ ir ievērojami mazāks, tāpēc te jāplāno plašāka iedzīvotāju pārvietošana. Situācija Lietuvā esot stipri līdzīga.¹⁸

Baltiešu “rasiskās vērtības” nedaudz atšķirīgu rangu izvirzīja toreiz pazīstamais mazākumtautību tiesību eksperts, pēc izcelsmes vācbaltietis Verners Haselblats (*Hasselblatt*), kas darbojās kā padomnieks A. Rozenberga vadītajā ministrijā un kam bija cieši un plaši kontakti Vācijas ārlietu resorā.¹⁹ Ārlietu ministrijai piesūtītajā atzinumā (1941. gada 4. jūlijs) viņš uzsvēra, ka Baltijas tautu rasisko kvalitāti nosaka augstvērtīgais nordiskais elements, un sarindoja tās šādā secībā: igauņi, lietuvieši un latvieši.²⁰ Tomēr ar laiku visai būtiski mainījās nacistisko ekspertu uzskati par šo novērtējumu.²¹ Kādā Okupēto austrumu apgabalu ministrijā izstrādātā dokumentā (1942. gada 7. novembris) lasāmi jau ievērojami citādas ievirzes secinājumi: 1) “*igauņu un latviešu iedzīvotāju vairākums ir derīgs pārvācošanai*”; 2) “*runa var būt tikai par lietuviešu tautas nelielas daļas pārvācošanu*”.²²

Cits nozīmīgs kritērijs, kas ietekmēja (tiesa, visai nedaudz) nacistu politiku, bija pašu baltiešu nostāja pret Vāciju. Daudzos vācu dokumentos, kas attiecas uz padomju-vācu kara sākumposmu, īpaši akcentēta Baltijas zemju iedzīvotāju (pareizāk sakot, vienas daļas) labvēlīgā attieksme un draudzīgais noskaņojums pret vācu karaspēku.²³ Tā, piemēram, vācu diplomāts Oto Ekerts (*Eckert*) 1941. gada 23. septembrī informēja Ārlietu ministrijas Politiskās nodaļas vadību, ka vēl joprojām baltiešu nostāja pret vērmahtu ir pozitīva. Ar neslēptu gandarījumu viņš atzīmēja, ka situācija nav mainījies arī pēc “civilpārvaldes sākotnējiem neveiklajiem politiskajiem pasākumiem”²⁴.

Saskaņā ar pieņemto politisko praksi baltiešu vidū nacisti atkal īpaši izcēla un slavēja igauņus, viņu labvēlīgo nostāju pret vāciešiem.²⁵ Daudzi avoti liecina, ka atšķirībā no citiem baltiešiem visai plašas igauņu aprindas tik tiešām daudz ilgāk saglabāja korektu attieksmi pret vāciešiem. Tāpēc, sākot ar 1941. gada nogali, igauņi visai bieži tika pretstatīti latviešiem²⁶ un lietuviešiem kā paraugs.²⁷ Šādu nostādņu un norišu kontekstā tā nevarētu būt nejaušība, ka vēlāk Igaunijas ģenerālkomisārs K. Licmans jau atklāti deklarēja, ka igauņi pelna īpašu attieksmi.²⁸ Viņš uzdrošinājās ignorēt sava tiešā priekšnieka reihskomisāra H. Lozes rīkojumus un īstenot aizliegtus vai nesankcionētus, bet visumā igauņu interesēm atbilstošus pasākumus, piemēram, 1943. gada 24. februārī atļāva Igaunijā svinēt valsts neatkarības pasludināšanas 25. gadadienu,²⁹ kas izraisīja asu H. Lozes protestu.³⁰

Vāciešu kā “atbrīvotāju” sagaidīšana Baltijā izraisīja Berlīnē neviltošu prieku un simpātijas, taču nemainīja tās stūrgalvīgi noraidošo nostāju pret Latvijas, Igaunijas un Lietuvas neatkarības atjaunošanu. Baltiešu cerības uz valstiskuma atgūšanu izrādījās veltas. Nacistu sākotnējie plāni paredzēja pārvērst Baltijas reģionu par “vācu dzīves un kolonizācijas

telpu”³¹. Baltiešiem vajadzēja samierināties tikai ar nenozīmīgu līdzdalību zemju pārvaldīšanā. Lietuvā bez ģenerālkomisāra tika izveidota speciāla padomnieku institūcija, kuras galvenais uzdevums bija okupācijas varas politikas īstenošana. Latvijā darbojās Zemes pašpārvalde, bet Igaunijā – Igaunijas Pašpārvalde ar Hjalmāru Mē (*Mäe*) priekšgalā. Pašpārvalžu tiesības bija ļoti ierobežotas, tās funkcionēja kā vācu civilpārvaldes palīdzēlements un nevarēja patstāvīgi izlemt nevienu politiski kaut cik nozīmīgu jautājumu.

Nacisti neatzina un apstrīdēja baltiešu toreiz izvirzīto tēzi, ka nelikumīgā padomju okupācija nav skārusi Baltijas valstu suverenitāti³² (pirmie šo tēzi īpašā memorandā formulēja lietuvieši 1941. gada 5. augustā)³³ un tās turpina pastāvēt kā starptautisko tiesību subjekts arī vācu okupācijas apstākļos. Vācu nostājas sākotnējo juridisko pamatojumu izstrādāja minētais mazākumtautību tiesību eksperts V. Haselblats.³⁴ Piezīmēs par lietuviešu memorandu viņš norādīja, ka no starptautisko tiesību viedokļa Padomju Savienības īstenoātā Lietuvas valsts aneksija ir spēcīgā esoša un līdz ar to Lietuva zaudējusi savu valstisko neatkarību.³⁵ V. Haselblats pilnībā atbalstīja nacistu amatpersonu uzskatu, ka vācu karaspēka okupētā Lietuva nav nekas vairāk kā bijušais PSRS apgabals. Pēc viņa domām, iedzīvotāju vitāli svarīgās intereses neprasa Lietuvas suverenitātes atjaunošanu.³⁶

Berlīnes negatīvā attieksme pret Baltijas valstu neatkarības atjaunošanu, ko noteica tās nevēlēšanās pēc kara apgrūtināt Baltijas telpā iecerēto pārkārtojumu īstenošanu, dažādi atspegulojās okupēto austrumu apgabalu reihministra instrukcijās. Jau savā pirmajā rīkojumā Ostlandes reihskomisāram H. Lozem A. Rozenbergs īpaši uzsvēra, ka viņam ir jādara viss iespējams, lai aizkavētu prasības atjaunot “no Vācijas neatkarīgas igauņu, latviešu, lietuviešu vai baltkrievu valstis”³⁷. Vienmēr un visur viņam bija jāpaskaidro, ka visas šīs teritorijas atrodas vācu pārvaldē, kura risina sarunas vienīgi ar tautām, nevis valstīm. Nekādā ziņā H. Loze nedrīkstēja aizmirst, ka jāuzsver šo zemju agrāko valdību vaina valstiskuma zaudēšanā. Tieši šīs valdības esot bijušas tās, kuras vēlējušās sadarboties ar Rietumu valstīm un palaidušas garām retu izdevību panākt vienošanos ar Vāciju par savienības izveidi.³⁸

Nacisti centās arī panākt, lai baltieši mazāk domātu par savu zaudēto valstiskumu un ātrāk to “aizmirstu”. Okupēto austrumu apgabalu ministrija izdeva pat speciālas instrukcijas (*Sprachregelungen über Begriffe des Ostens*), kurās bija norādīts, kādus apzīmējumus, uzstājoties vai rakstot par dažādām norisēm austrumos, drīkstēja vai nedrīkstēja lietot. Tā, piemēram, 1942. gada 31. marta rīkojums noteica, ka jācenšas izvairīties lietot (izņemot valststiesiskus vai vēsturiskus sacerējumus) tādus jēdzienus kā “Baltijas valstis”, “bijušās Baltijas valstis” vai “kādreizējās nomaļu valstis” (*ehemalige Randstaaten*).³⁹ Uz austrumiem paplašināto (vai paplašināt iecerēto) ģenerālapgabalu apzīmēšanai neieteica lietot arī nosaukumus “Lielietuva”, “Lieligaunija” vai “Liellatvija”.⁴⁰ Šo jēdzienu vietā vajadzēja izvēlēties neitrālākus apzīmējumus – “Baltijas zemes”, “baltiešu tautu apdzīvotā teritorija” u.c.⁴¹

Okupācijas politikas vispārējā destruktīvā ievirze

Nacistu okupācijas politika Baltijā nebija ne vienota, ne pietiekami koordinēta vai elastīga. Tās būtiskākā iezīme bija destruktīvisms, kas visspilgtāk izpaudās plaša apjoma neželīgajās represijās pret civiliedzīvotājiem. Nacistu terors bija krasi politiski un rasistiski motivēts. Vispirms tas skāra Baltijā dzīvojošos ebrejus. Lietuvā un Latvijā ebreji veidoja vācu terora upuru galveno grupu. Kara gados nogalināja 195 000–196 000 Lietuvas ebreju (apmēram 80% Lietuvas teritorijā)⁴² un aptuveni 70 000 Latvijas ebreju.⁴³ Atšķirīga situācija bija Igaunijā, kur ebreji bija trešā – aiz igauņiem un krieviem – lielākā nacistu terora grupa – bojā gāja 929 vai 931 cilvēks (11,9% no upuru kopskaita).⁴⁴ Salīdzinoši nelielo upuru skaitu izskaidro divi faktori: ebreju Igaunijā bija maz, un, vāciešiem tuvojoties, lielākā daļa paspēja atstāt Igauniju.⁴⁵

Bez ebreju holokausta Baltijā iznīcināja arī čigānus un garīgi slimos.⁴⁶ Vācu represijas skāra komunistus un padomju aktīvistus, vēlāk – nacionālās pretošanās grupu dalībniekus. 1944. gadā Vācijas drošības dienesti arestēja vairākus baltiešu pretošanās kustību vadītājus, viņu vidū arī Latvijas Centrālās padomes (LCP) līderi Konstantīnu Čaksti. Nacisti sagrāva arī LCP militāro atzaru⁴⁷ – ģenerāļa Jāņa Kureļa vadīto vienību. 1944. gada novembrī tā tika atbrūnota un izformēta, vairāki virsnieki apcietināti un nošauti. Savā detalizētajā ziņojumā par šo akciju SS obergrupearstis F. Jekelns norādīja: *“Liepājas ostā darbojušies Kureļa aģenti, kuri stāstījuši, ka Kurelis esot no Anglijas saņēmis noteiktas garantijas. [...] Izmantojot latviešu bijušo valstsvīru Sējas (sūtnis Zviedrijā), Zariņa (sūtnis Londonā) un Bīlmaņa (sūtnis ASV) palīdzību, Kurelim vajadzējis caur Zviedriju uzturēt sakarus ar Rietumu lielvalstīm.”*⁴⁸

Vācu okupācijas vara Baltijā ignorēja starptautiskās tiesības. Vietējos iedzīvotājus iesaistīja nacistu izveidotajā represīvajā sistēmā, mobilizēja militārajos formējumos, kā arī sūtīja uz Vāciju darba dienestā. Sākotnēji praktizētā darbaspēka vervēšana, ievērojot brīvprātības principu, vislielākos apmērus sasniedza Lietuvā, kur savervēja 75 000 cilvēku.⁴⁹ Latvijā un Igaunijā šī sistēma nedarbojās tik vērienīgi. Vācieši bija spiesti izsludināt veselu gadagājumu mobilizāciju darba klausībai. Līdz 1944. gada 1. martam no Latvijas uz Vāciju darbos piespiedu kārtā trīs speciālu akciju ietvaros (“Jaunsaimnieks”, “Latgale” un “Vasaras ceļojums”) aizveda 12 800 personu.⁵⁰

Nacistu kultūrpolitikā dominēja nacionālsociālisms un notušētas pārvācošanas idejas, bet saimnieciskā darbība, ievērojot gan zināmu mēra sajūtu, bija virzīta uz Baltijas zemju ekspluatāciju un izlauptšanu. Vācieši bija ieinteresēti izsūknēt no Latvijas, Lietuvas un Igaunijas pēc iespējas vairāk ekonomisko resursu un saimnieciskā labuma. Uz Vāciju lielos apjomos izveda izejvielas, kokmateriālus, pārtikas produktus un citas materiālās vērtības. Tomēr nacisti rūpējās arī par vietējā ekonomiskā potenciāla atjaunošanu un saglabāšanu vēlākam laikam. Tas bija nepieciešams, lai, karam turpinoties, būtu iespējams atrisināt armijas apgādes problēmas.

Atsevišķu nostādņu un akcentu maiņa

Nacistu neticami tuvredzīgā un destruktīvā okupācijas politika gandrīz pilnīgi ignorēja pamatotās un vitāli svarīgās baltiešu intereses.⁵¹ Ja tā būtu bijusi kaut nedaudz pārdomātāka un pretimnākošāka, it īpaši valstiskās neatkarības atjaunošanas jautājumā, mazāk stūrgalvīga vai ne tik augstprātīga, nebūt nebija izslēgts, ka Baltijas tautas daudz plašāk atbalstītu Vāciju. Taču to nepieļāva vāciešiem kā lielai tautai piemītošā iedomība, viņiem raksturīgā lielummānija, kas reizēm jau sāka līdzināties klajai aprobežotībai, kā arī nacionālsociālistiskās Vācijas pārmērīgās pretenzijas, fīrera izraudzītās izvēles šaurība – “uzvara vai bojāeja”. Uzvaras reibuma stadijā (zibenskara laikā) tam varbūt vēl bija kaut kāds racionāls vai attaisnojošs pamats, kas, protams, zuda, mainoties situācijai un Vācijai sākot piedzīvot lielākoties militārās neveiksmes. Taču destruktīvās iezīmes okupācijas politikā tādā vai citādā mērā saglabājās arī jaunajos apstākļos kā sava veida “neizzūdoša vērtība”. Tomēr novērojamās pārmaiņas nebija tik būtiskas, lai baltiešu vairākums pārvērtētu savu jau 1942. gadā skaidri iezīmēties sākušos negatīvo attieksmi pret rasistisku ideju apmātajiem vāciešiem un ar vai bez ierunām stingri un pārliecinoši nostātos vācu pusē cīņā pret Padomju Savienību, tādējādi nepieļaujot otro padomju okupāciju.

Sākot ar 1942. gada pavasari, pārmaiņas nacistu politikā pakāpeniski izpaudās daudzās jomās. Vispirms, reālas militārās situācijas spiesti, vācieši atteicās no vairākām bezjēdzīgām iecerēm, piemēram, nacionālistiski noskaņotās latviešu intelīģences izsūtīšanas.⁵² Nepārtraukti tika mainīts arī baltiešu rasiskās kvalitātes novērtējums. Vislabāk tam var izsekot attieksmē pret latviešiem. Pazīstamais vācu okupācijas politikas pētnieks Kārlis Kangeris norāda: *“Latviešu kāpums rasu politikas rangū skalā norisinājās apmēram šādi: 1941. gadā daļu atzīst par ģermanizējamu (pie kam latvieši arī nav bijuši pakļauti ilgam boļševiku iespaidam); 1942. gadā neieskaita austrumu strādnieku kategorijā, resp., nosaka, ka nav izmantojami kā krievu darbaspēks; 1943. gadā pirmoreiz pielīdzina ģermāņu tautām; 1944. gadā noteic statusu kā rases radnieciskai tautai; 1944./1945. gadā zināmā mērā pielīdzina valstsvāciešiem.”*⁵³

Okupācijas gados vācieši nemitīgi mēģināja, bet ne īpaši veiksmīgi, šo to uzlabot pārvaldes jomā. Nesalīdzināmi būtiskākas pārmaiņas var konstatēt militārās politikas sfērā. Pēc Lietuvas, Latvijas un Igaunijas okupācijas nacisti noraidīja visus baltiešu nacionālo aprindu paredzētos priekšlikumus izveidot no vietējiem iedzīvotājiem lielākas militārās vienības, kas varētu piedalīties cīņā pret PSRS.⁵⁴ 1941. gadā okupācijas vara atļāva veidot tikai policijas bataljonus. Situācija mainījās 1942. gadā, kad Vācija sāka piedzīvot militārās neveiksmes Austrumu frontē. SS augstākajās aprindās pakāpeniski nobrieda ideja formēt lielākas baltiešu militārās vienības ieroču SS (*Waffen-SS*) sastāvā. 1942. gada augustā Igaunijā, bet 1943. gada februārī Latvijā un Lietuvā sāka veidot SS

leģionu. Atšķirībā no kaimiņzemēm Lietuvā šī akcija izgāzās.⁵⁵ Mobilizācijas pirmajās nedēļās (kopš 1. marta) pieteicās samērā neliela daļa (līdz 10. martam 23,5%)⁵⁶ uzaicināto, pārbaudei pakļauto vīriešu.⁵⁷ Lietuviešu negatīvās nostājas dēļ SS reihsfirers H. Himlers deva rīkojumu pārtraukt leģionāru vervēšanu, tam sekoja ģenerālkomisāra A. fon Rentelna paziņojums par atteikšanos veidot iepļānoto leģionu Lietuvā, kas atklātībā kļuva zināms 17. martā.⁵⁸ Atsevišķi vācu dokumenti liecina, ka nacistu amatpersonas šo paziņojumu uztvērušas un pasniegušas kā pret lietuviešiem vērstu pasākumu,⁵⁹ kas liek šaubīties, vai paši nacistu vadītāji īpaši tiecās pēc tā, lai izveidotu lietuviešu leģionu.

Ciešā saistībā ar SS leģiona organizēšanu arvien lielāka nozīme vāciešu un baltiešu attiecībās bija Latvijas un Igaunijas autonomijas (Lietuva šajā sakarā vācu dokumentos minēta tikai līdz 1943. gada pavasarim) jautājumam,⁶⁰ kas izraisīja domstarpības un pat šķelšanos nacistu līderu vidū. Pretēji sākotnējai nostādnei vairākas augstas amatpersonas (piemēram, SS reihsfirers H. Himlers, reihministrs A. Rozenbergs u.c.) sāka aizstāvēt ideju, ka nepieciešams no jauna noteikt Latvijas un Igaunijas valststiesisko statusu, lai pilnīgāk izmantotu baltiešu militāro potenciālu. Īpaši aktīvi šo jautājumu apsprieda un risināja 1943. gada rudenī. Okupēto austrumu apgabalu ministrijā, piemēram, 11. oktobrī iztirzāja un apsvēra trīs galvenos variantus: protektorāta forma; autonomijas pasludināšana ar īsu vispārēju dekrētu; iespēja dekrētā par autonomiju vienlaikus risināt policijas pakļautības, aizsardzības suverenitātes, saimnieciskās struktūras un citus jautājumus.⁶¹

Šajā apspriedē interesantu viedokli pārstāvēja A. Rozenberga vadītās ministrijas nodaļas vadītājs Oto Breitigams (*Bräutigam*). Viņš uzsvēra, ka nav iespējams atjaunot Latvijas un Igaunijas neatkarību tādā formā, kādā tā pastāvēja pirms kara. Taču latviešiem un igauņiem jārada brīvības sajūta, dodot viņiem zināmu patstāvību.⁶² O. Breitigams ierosināja Latvijas un Igaunijas ģenerālapgabalus pārvērst "neatkarīgās zemēs". Katrai valstij būtu savs prezidents, tautas pārstāvniecība, valdība, viena ministrija un konstitūcija, kuru izstrādātu atbilstoši Vācijas interesēm. Līdzšinējie ģenerālkomisāri kļūtu par reih rezidentiem – vācu interešu pārstāvjiem un aizstāvjiem. Instrukcijas viņi saņemtu no Okupēto austrumu apgabalu ministrijas, bet Vācijas militāros uzdevumus Baltijas telpā regulētu ar zemju valdību noslēgti līgumi.⁶³

A. Rozenberga vadītajā ministrijā veiktie sagatavošanas darbi noslēdzās ar fīrera dekrēta projektu izstrādi par Latvijas un Igaunijas valstisko patstāvību. Taču 1943. gada novembrī Ā. Hitlers noraidīja plānu par tūlītējas politiskās autonomijas piešķiršanu Latvijai un Igaunijai, norādīdams, ka šajā smagajā laikā "nevajadzētu izrādīt tik plašu pretimnākšanu"⁶⁴.

Autonomijas plānu neveiksme uzskatāmi pierādīja, ka nacistu elite pati bija sapinusies neatrisināmās pretrunās un nonākusi pilnīgā strupceļā. Tā izrādījās absolūti nespējīga adekvāti un efektīvi reaģēt uz mainīgo situāciju. Gandrīz vai vienīgais, ko tā varēja, bija pieņemt stipri novēlotus un neprincipiālus lēmumus.

Atsauces un komentāri

- ¹ Tā kā nacistiem neizdevās ieņemt Ļeņingradu, neliela teritorija Igaunijas austrumos (Narva un tās apkaime) palika vācu militārās pārvaldes kontrolē.
- ² Reihskomisariāts *Ostland*, izveidots 1941. gada jūlijā, bija pirmā vācu civilpārvaldes institūcija okupētajos austrumu apgabalos.
- ³ Otrā pasaules kara gados nacisti izvēlējās atšķirīgas okupēto teritoriju pārvaldes formas. Ievērojot pakļauto zemju vai teritoriju starptautiski tiesisko "statusu", vēsturnieki parasti izdala trīs galvenos pārvaldes tipus.
 1. Militārā pārvalde, kas saglabājās Francijas okupētajā daļā, Beļģijā, Serbijā, Grieķijā un citās teritorijās. Vācijas armiju grupu virspavēlnieki vai armiju komandieri īstenoja militārās pārvaldes funkcijas arī vairākās piefrontes teritorijās Padomju Savienībā.
 2. Dažādi praktizētā civilpārvalde, ko ieviesa Elzasā, Lotringā, Luksemburgā, Nīderlandē, Dānijā, Norvēģijā, daļā Polijas, Baltijā, Ukrainā un Baltkrievijā.
 3. Formāli anektētās teritorijas – Danciga–Rietumprūsija, Vartas novads, Augšsilēzijas austrumu daļa, Dienvidaustrumprūsija un citas, uz kurām tika attiecināta Vācijā pastāvošā pārvaldes kārtība. – Sk.: Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. – Tallinn, 2006, p. 521; Benz W. Typologie der Herrschaftsformen in den Gebieten unter deutschem Einfluss // Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa / Hrsg. von W. Benz. – Berlin, 1998, S. 15, 16.
- ⁴ Piemēram, Latvijas ģenerālapgabalu sadalīja sešos apgabalos: Liepājas, Jelgavas, Valmieras, Daugavpils, Rīgas pilsētas un Rīgas lauku apgabals. Rīgas pilsētai kā pārvaldes vienībai bija īpašs statuss, to nepakļāva reihskomisāram, bet gan tieši reihministram. Par Rīgas lielvecāko (oberbirģermeistars) iecēla A. Rozenberga senu draugu Hugo Vitroku.
- ⁵ 1941. gada 17. jūliju var uzskatīt par Okupēto austrumu apgabalu ministrijas dibināšanas dienu. Oficiāli gan šīs ministrijas izveidi pasludināja tikai 1941. gada 7. novembrī.
- ⁶ Myllyniemi S. Die Neuordnung der baltischen Länder 1941–1944: Zum nationalsozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik. – Helsinki, 1973, S. 67.
- ⁷ Kroll F.-L. Alfred Rosenberg: Der Ideologe als Politiker // Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich / Hrsg. von M. Garleff. – Köln; Weimar; Wien, 2001, Bd. 1, S. 147.
- ⁸ Pajouh Ch. Die Ostpolitik Alfred Rosenbergs 1941–1944 // Turpat, S. 168.
- ⁹ Myllyniemi S. Die Neuordnung der baltischen Länder ..., S. 63.
- ¹⁰ Turpat, 64. lpp.
- ¹¹ Piemēram, 1941. gada 17. jūlijā Ā. Hitlers izdeva pavēli, kas noteica, ka SS reihsfirers un Vācijas policijas šefs H. Himlers varas ziņā ir vienā līmenī ar okupēto austrumu apgabalu ministru un rīkojumus saņem tieši no firera. Pārvaldes iestādes okupētajos apgabalos nevarēja atcelt SS augstākās vadības rīkojumus. – Sk.: Bundesarchiv Berlin (turpmāk – BA-B), R 6/9, S. 26–28, Der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete: Denkschrift über Aufgaben und Befugnisse des Reichsminister für die besetzten Ostgebiete bzw. der Reichskommissare und über Befugnisse des Reichsführers SS, Chefs der Deutschen Polizei sowie des Reichskommissars für die Festigung Deutschen Volkstums, 27. August 1941.

Jau 1941. gada vasarā A. Rozenbergs sāka apstrīdēt atsevišķu H. Himlera okupētajos austrumu apgabalos īstenoto pasākumu atbilstību viņa kā vācu policijas šefa un vācietības nostiprināšanas

- reihskomisāra (Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums) kompetencei. Ā. Hitlers šajos strīdos nostājās H. Himlera pusē, kuram izdevās panākt, ka vācietības nostiprināšanas reihskomisāra pilnvaras (tās H. Himleram tika piešķirtas 1939. gada 7. oktobrī) tiek attiecinātas arī uz okupētajiem austrumu apgabaliem, kas nozīmēja A. Rozenberga kompetenču ievērojamu sašaurināšanu. H. Himlers tagad varēja noietināt vāciešus, kur un kad vēlējās. Viņam bija tiesības pēc saviem ieskatiem pārvietot arī iedzīvotāju grupas visā austrumu telpā. – Sk.: BA-B, R 6/9, S. 16, 17, Der Reichsminister und Chef der Reichskanzlei an den Reichsminister für die besetzten Ostgebiete, 6. September 1941; *Pajouh Ch. Die Ostpolitik Alfred Rosenberg's*, S. 175.
- ¹² Par šo jautājumu sk.: *Feldmanis I. Nacistu okupācijas politika Latvijā, Lietuvā un Igaunijā (1941–1945): salīdzinošs raksturojums // Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 16. sēj.)*. – Rīga, 2005, 97. lpp.; *Feldmanis I. Nacistu okupācijas politika Latvijā (1941–1945): pētniecības problēmas, iespējamie risinājumi un varianti // Totalitārie režīmi Baltijā: izpētes rezultāti un problēmas (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 15. sēj.)*. – Rīga, 2005, 56., 57. lpp.
- ¹³ *Kroll F.-L. Alfred Rosenberg ...*, S. 148.
- ¹⁴ *Kangeris K. Latvija un tās iedzīvotāji Trešā reiša plānos un okupācijas varā (1941.–1945. g.): Publikāciju kopa. Promocijas darba kopsavilkums*. – Rīga, 2002, 2. lpp.
- ¹⁵ Turpat.
- ¹⁶ BA-B, R 92/952, S. 3, Der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete. Amweisung an den Reichskommissar des Reichskommissariats Ostland, 21. Juli 1941.
- ¹⁷ Nacistu eksperti rasu jautājumos parasti latviešu vidū kā tpašu kategoriju izdalīja latgaliešus, kurus uzlūkoja par “rasiski mazāk vērtīgiem” un pārvācošanai nepiemērotiem. Viņi tika ierindoti “nevēlamo elementu” kategorijā un būtu izsūtāmi no Latvijas. – Sk.: BA-B, R 6/160, S. 7, 8, Gedanken zur Frage der Eindeutschbarkeit der Völker des Ostlandes, 7. November 1942; *Kangeris K. Nacionālsociālistiskās Vācijas plānotā represīvā politika pret latviešu inteliģenci 1941. un 1942. gadā // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.)*. – Rīga, 2001, 242., 243. lpp.; u.c.
- ¹⁸ BA-B, R 92/952, S. 3, Der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete. Anweisung an den Reichskommissar des Reichskommissariats Ostland, 21. Juli 1941.
- ¹⁹ *Myllyniemi S. Die Neuordnung der baltischen Länder ...*, S. 58.
- ²⁰ Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (turpmāk – PA AA), R 105194, S. 3, Werner Hasselblatt an den Geheimrat Grosskopf, 4. Juli 1941.
- ²¹ Vācijas Ārlietu ministrijas fondos atrodas dokuments, kurā nepārprotami norādīts, ka 1941. gada vasarā nacistiem pašiem nebija īsti skaidrs, kādi ir viņu “tautiski politiskie” galamērķi (*die volkspolitischen Endziele*) Baltijas zemēs. Tajā laikā tika pārstāvēti un afišēti vismaz trīs galvenie viedokļi. Vieni uzskatīja, ka jātiecas pēc tā, lai pakāpeniski pārvācotu “visu trīs baltiešu tautu piemērotos elementus”. Otri iestājās, ka jāpārvāco vienīgi igauņi, kuri tam ir vispiemērotākie, varbūt arī daļa lietuviešu, bet nekādā ziņā latvieši. Trešie bija pārliecināti, ka nebūtu peļami, ja Baltijas zemēs dzīvojošās vāciešiem “radnieciskās tautas” ilgāku laiku saglabātu un attīstītu savu etnisko savdabību. Svarīgi esot, lai Baltija būtu “vāciešu pamatteritorijai līdzās esoša zeme” (*ein Vorland des deutschen Kerngebiets*), kurā dominētu vācu kultūra. – PA AA, R 105186, 221777, 221778, Auswärtiges Amt. Politische Abteilung. Aufzeichnung [ohne Datum].
- ²² BA-B, R 6/160, S. 18, Gedanken zur Frage der Eindeutschbarkeit der Völker des Ostlandes, 7. November 1942.

- ²³ Sk.: PA AA, R 105186, 448881–448884, Konsul Dr. Otto Eckert an das Auswärtige Amt. Die Stimmung in den baltischen Ländern, 23. September 1941. u.c.
- ²⁴ Turpat, 448881.
- ²⁵ Turpat, R 105190, 249830, Der Vertreter des Auswärtigen Amtes beim Armee Oberkommando 18 von Ungern-Sternberg. Die Entwicklung in Estland, 26. Juli 1941.
- ²⁶ Piemēram, Vācijas Ārlietu ministrijas Politiskajā nodaļā reģistrētā dokumentā, kas datēts ar 1942. gada 10. martu, norādīts, ka latviešu noskaņojums nav vairs labvēlīgs: “Katrā ziņā sūdzību ir vairāk par vācu rekvizīcijām un pārvaldes pasākumiem nekā par sarkano teroru.” – PA AA, R 105186, 448885, Auswärtiges Amt. Politische Abteilung. Aufzeichnung, 10. März 1942.
- ²⁷ Sk.: turpat, R 105182, 218738, Auswärtiges Amt. Politische Abteilung. Aufzeichnung, 30. Dezember 1941; R 105183, 320961, Gesandte Grosskopf. Bericht aus Estland, 7. November 1941.
- ²⁸ BA-B, R 90/11, S. 14, Der Generalkommissar in Reval an den Reichsminister für die besetzten Ostgebiete, 5. April 1943.
- ²⁹ Turpat, 2. lpp., Der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete an den Reichskommissar für das Ostland, 29. September 1943.
- ³⁰ Turpat, 1. lpp., Der Generalkommissar in Reval an den Reichsminister für die besetzten Ostgebiete, 5. April 1943.
- ³¹ Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), P-1018. f., 1. apr., 2. l., 77. lpp., Der Reichskommissar für das Ostland. Abteilung Politik. Zum “Entwurf einer Anordnung über die Führung der Verwaltung im Generalbezirk Lettland und zu ihrer Begründung vom 24. November 1941”, 10. Februar 1942.
- ³² Sk.: BA-B, R 92/45, S. 1, Der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete an den Reichskommissar für das Ostland, 11. September 1941.
- ³³ Turpat, R 90/122, S. 2, Denkschrift über die rechtliche Lage und die tatsächlichen Verhältnisse in Litauen nach der Beendigung der bolschewistischen Okkupation, 5. August 1941.
- ³⁴ Sīkāk par šo jautājumu sk.: *Kangeris K.* Izvēles iespējas: “Jaunā Eiropa”, padomju republika vai neatkarīga valsts. Valststiesiskie jautājumi un “lielā politika” kara gados (1941–1945) // *Latvija Otrajā pasaules karā* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj.). – Rīga, 2000, 84., 85. lpp.
- ³⁵ BA-B, R 90/4, S. 4, W. Hasselblatt. Bemerkungen zu der litauischen Denkschrift vom 5. August 1941 über die Fortexistenz des litauischen Staates (ohne Datum).
- ³⁶ Turpat, 10. lpp.
- ³⁷ Turpat, R 92/952, S. 4, Der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete. Anweisung an den Reichskommissar des Reichskommissariats Ostland, 21. Juli 1941.
- ³⁸ Turpat.
- ³⁹ Turpat, R 90/253, S. 4, Der Reichskommissar für das Ostland an die Hauptabteilungs- und Abteilungsleiter und General- und Gebietskommissare, 29. April 1942.
- ⁴⁰ Piemēram, 1942. gada pavasarī Lietuvas ģenerālapgabalam pievienoja trīs agrāk Baltkrievijai piederējušus novadus. Nacisti bija ielāņojuši pavisam stipri tālāk uz austrumiem arī Latvijas un Igaunijas robežas. A. Rozenbergs Liellatvijai un Lieligaunijai bija jau izdomājis jaunus nosaukumus – attiecīgi Daugavas zeme (*Dünaland*) un Peipusa zeme (*Peipusland*). – Sk.: *Myllyniemi S.* Die Neuordnung der baltischen Länder ..., S. 89.
- ⁴¹ BA-B, R 90/253, S. 4, Der Reichskommissar für das Ostland an die Hauptabteilungs- und Abteilungsleiter und General- und Gebietskommissare, 29. April 1942.
- ⁴² Lietuva 1940–1990. Okupuotos Lietuvos istorija. – Vilnius, 2005, 222. p.

- 43 *Stranga A.* The Holocaust in Occupied Latvia: 1941–1945 // The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991. Selected Research of the Commission of the Historians of Latvia (Symposium of the Commission of the Historians of Latvia, vol. 14). – Rīga, 2005, p. 161.
- 44 *Stranga A.* Holokausts vācu okupētajā Igaunijā: 1941–1944 // Latvijas Vēsture, 2005, 4. nr., 81. lpp.
- 45 Turpat.
- 46 Piemēram, Igaunijā rasistisku motīvu dēļ nogalināja vismaz 243 čigānus, bet Lietuvā – apmēram 100–150 čigānu. – Sk.: *Stranga A.* Holokausts vācu okupētajā Igaunijā ..., 81. lpp.; Lietuva 1940–1990 ..., 224. p.
- 47 Atsevišķi pētnieki, piemēram, Dzintars Ērglis, norāda, ka J. Kureļa grupu "pilnībā nevar uzskatīt par LCP rīcībā esošu bruņotu spēku, bet vienlaikus nevar arī noliegt ciešo sadarbību, kas vistiešāk izpaudās sakaru uzturēšanā ar Zviedriju". – *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses. – Rīga, 2003, 170. lpp.
- 48 BA-B, R 90/4, S. 8, Der Höhere SS- und Polizeiführer Ostland und Russland Nord: Bericht über die Auflösung des Verbandes des lettischen Generals Kurelis, 25. November 1944.
- 49 Baltijas valstu vēsture. Mācību līdzeklis. – Rīga, 2000, 172. lpp.
- 50 *Kangeris K.* Latvija un tās iedzīvotāji Trešā reiha plānos un okupācijas varā ..., 7. lpp.
- 51 Jāatzīmē, ka vācu okupācijas politiku Latvijā asi kritizēja viens no tās galvenajiem īstenotājiem praksē ģenerālkomisārs O. Drekslers. Ziņojumā savam tiešajam priekšniekam H. Lozem 1943. gada 19. jūnijā viņš atklāti norādīja, ka daudzi līdz šim īstenotie vāciešu pasākumi politiskajā, pārvaldes un saimnieciskajā sfērā bijuši reti kļūdaini, ievērojami pasliktinājuši latviešu tautas noskaņojumu un tās attieksmi pret vāciešiem. O. Drekslers gan bija pārliecināts, ka situāciju vēl ir iespējams būtiski uzlabot. Kā pasākumu, kas varētu no jauna izmainīt latviešu attieksmi par labu vāciešiem, viņš minēja tā saucamās jautkās – vācu un latviešu pārvaldes ieviešanu ģenerālapgabālā. Pēc viņa domām, Berlīnei beidzot jāizstrādā skaidras vadlīnijas jautājumā par latviešu tautas politisko nākotni. – LVVA, P-1018. f., 1. apr., 2. l., 1.–9. lp., Der Generalkommissar in Riga an den Reichskommissar für Ostland, 19. Juni 1943.
- 52 Sk.: *Kangeris K.* Nacionālsociālistiskās Vācijas plānotā represīvā politika pret latviešu inteliģenci 1941. un 1942. gadā, 260. lpp.
- 53 *Kangeris K.* "Nodeva reiham" – Latvijas ģenerālapgabala iedzīvotāji darbos Lielvācijā // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 1990, 12. nr., 35. lpp.
- 54 Latvijas ģenerālkomisārs O. Drekslers vēlāk atzina, ka 1941. gada vasarā vācu okupācijas vara pieļāvuši vairākas nopietnas politiskas kļūdas. Piemēram, kā kļūdainu viņš uzskatīja rīkojumu par ieroču nēsāšanas vispārēju aizliegumu (*ein allgemeines Waffenverbot*), kas "gandrīz vai neierobežoti" skāra arī tos latviešus, kuri "aktīvi piedalījās cīņā pret boļševismu". Otrā būtiskākā kļūda, viņa skatījumā, bijusi negatīvā nostāja pret latviešu nacionālo aprindu priekšlikumiem atļaut veidot latviešiem lielākas militārās vienības, lai plašāk iesaistītos karā pret PSRS. – LVVA, P-1018. f., 1. apr., 2. l., 1., 2. lp., Der Generalkommissar in Riga an den Reichskommissar für Ostland, 19. Juni 1943.
- 55 Sīkāk par to, kāpēc Lietuvā neizdevās izveidot SS leģionu, sk.: *Feldmanis I.* "Vācu laiks" Latvijā (1941–1945): aktuālās izpētes problēmas un risinājumi // Latvijas Vēsture, 2003, 3. nr., 103. lpp.
- 56 BA-B, R 6/162, S. 16, Übersicht über den Verlauf der Musterungsaktion in Litauen, 9. Mai 1943.

- ⁵⁷ Šie vācu iestāžu sniegtie dati nesakrīt ar skaitļiem, kurus min atsevišķi lietuviešu vēsturnieki. Piemēram, Arūns Bubnis norāda, ka no uzaicinātajiem pārbaudei pakļautajiem vīriešiem vidēji ieradās ne vairāk kā 5–10%. – *Bubnys A.* Litauische Schutzmannschafts – Bataillone un andere paramilitärische Einheiten während des Zweiten Weltkrieges // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2004: Cīņa par Baltiju. – Rīga, 2005, 28. lpp.
- ⁵⁸ Turpat, 29. lpp.
- ⁵⁹ BA-B, R 6/68, S. 36, Schreiben des Generalkommissars in Kauen an den Reichskommissar für Ostland, 31. März 1943.
- ⁶⁰ Sīkāk par šo jautājumu sk.: *Feldmanis I.* Nacistu okupācijas politika Latvijā (1941–1945) ..., 61.–63. lpp.
- ⁶¹ PA AA, R 29670, 193899, Gesandter von Tippelskirch. Aufzeichnung, 12. Oktober 1943.
- ⁶² Turpat, 193900, O. Bräutigam. Aufzeichnung, 4. Oktober 1943.
- ⁶³ Turpat, 193901–193902.
- ⁶⁴ *Myllyniemi S.* Die Neuordnung der baltischen Länder ..., S. 251.

German Occupation Policy in the Baltic (1941–1945): General Tendencies and Specifics

Inesis Feldmanis

Summary

The Nazi occupation rule was established in the Baltic countries at the outset of the Soviet–German war. Lithuania was the first to fall under total control of the German troops on 28 June 1941, in less than two weeks followed by Latvia and, in September, by Estonia as well. The initial military administration was replaced by a civilian one in Lithuania and Kurzeme on the 25th of July, in entire Latvian territory – on the 1st of September, and in Estonia – on the 5th of December. All Baltic countries (and the largest part of Belarus as well) were split into districts – provinces general (Generalbezirken) – of Reichskommissariat “Ostland.”

The overall attitude of Germans towards the Baltic peoples was more favourable than towards many other peoples living in the Soviet Union. It primarily followed from the Nazi leaders' views, assumptions, plans, and the chosen criteria of values. “The racial quality” of peoples was one of such criteria. The Baltic peoples ranked rather high in the Nazi-adopted rating of races, although their position on this scale was not firmly fixed, unambiguous, or permanent. Estonians traditionally received the highest ranking and were acknowledged as the most suitable nation for Germanisation.

Another important criterion that influenced the Nazi policy was the attitude of the Baltic peoples to Germany. Several documents of German origin from the early phase of Soviet–German war especially underline the favourable reaction of the Baltic populations to

the arrival of German troops, and their friendly attitudes. Following their traditional political practice, the Germans further particularly distinguished Estonians from other Baltic peoples and praised them. Actually, many sources testify that rather broad circles of Estonians maintained positive attitude much longer than other Baltic peoples did. For this reason, from late 1941 on, they were quite often contrasted with Latvians and Lithuanians as a paragon.

The welcoming of Germans as “liberators” in the Baltic caused genuine sympathies in Berlin but did not change the latter’s stubbornly negative attitude towards the restoration of the independence of Latvia, Estonia, and Lithuania. All hopes of the Baltic peoples of recovery of their independence turned out to be in vain. According to the Nazi’s original plans, the Baltic region was to become “a German life and colonisation space.” They did not recognise and rejected the Baltic peoples’ thesis that the unlawful Soviet occupation had not affected the sovereignty of the Baltic States and that they continued to exist as international subjects of law under the German occupation as well.

Throughout the occupation years, the Nazis followed an inflexible and strikingly short-sighted policy in the Baltic. The core feature of this policy was its destructive character that took the most explicit expression in ruthless broad-scale repressions against civilians. The Nazi terror was very clearly politically and racially motivated. Apart from the Jewish Holocaust, gypsies and mentally ill people were also subject to extermination in the Baltic. German repressions hit Communists and Soviet activists as well and later also participants of national resistance groups.

The German occupation rule in the Baltic ignored international law. Local populations were engaged in the Nazi-created repression system, mobilised into military formations, and shipped to Germany for labour-service (*Reichsarbeitsdienst*). The Nazi economic policy was oriented primarily at exploitation and plunder of the Baltic lands. Germans were interested in pumping out maximum amount of economic resources and economic benefit from Latvia, Lithuania, and Estonia. On the other hand, admittedly, they did look to the renewal of the local economic potential and its preservation for later.

Aggravation of the military situation of Germany brought along a revision of certain postures and emphases of the Nazi policies that found reflection in several sectors. However, the transformations were not particularly significant. The German policies to a smaller or larger extent maintained their destructive features under the new circumstance as well. The Nazi elite turned out to be unable adequately and efficiently to react to the changing situation. It was explicitly demonstrated by the failure of the plans for the restoration of autonomy or national independence of Latvia and Estonia.

Juris Pavlovičs

Okupācijas varu maiņa Zemgalē 1941. gada vasarā: Jelgavas apriņķis 1941. gada jūnija beigās – jūlija sākumā

Ar šo pētījumu tiek noslēgta rakstu sērija par okupācijas varu maiņas gaitu dažādos Latvijas reģionos 1941. gada vasarā no 22. jūnija līdz 15. jūlijam. Katrā Latvijas novadā un lielākā pilsētā šim procesam bija atšķirīgs ilgums un sava reģionālā specifika – etniskās situācijas dažādība, iedzīvotāju šķiriskā noslāņošanās, politiskās kultūras līmenis un karadarbības intensitāte. Varu maiņa Zemgalē bija neparasta ar to, ka nekur citur Latvijā tās norisi neietekmēja tik pretrunīgi un savstarpēji izslēdzoši faktori. No vienas puses, tas bija attīstīts reģions ar pietiekami izglītotu un pieredzējušu vietējo politisko eliti un vairākiem stratēģiskas nozīmes satiksmes ceļiem, ko izmantoja abas karojošās puses. No otras puses, pilsētu un lauku rajonu sociālā atsvešinātība, sakaru sistēmas sabrukuma radītais informācijas deficīts, daudzu klejojošu dezertieru klātbūtne un abu okupācijas varu nespēja efektīvi kontrolēt piefrontes apgabalus padarīja varu maiņu Zemgalē par strauju, juceklīgu un nereti asiņainu notikumu kaleidoskopu, kur daudziem radās iespēja piepildīt savas ambīcijas pagasta vai pat apriņķa mērogā.

Rakstā galvenokārt apskatītas norises Jelgavas apriņķī no kara izcelšanās brīža līdz 10. jūlijam, īpaši tās saistot ar žurnālista Mārtiņa Vagulāna darbību Jelgavas latviešu militarizēto formējumu komandiera amatā. Neatkarības gadu publikācijās, it īpaši saistībā ar holokaustu, šis sīkais avantūrists un kaktu antisemīts ir pārtapis par gandrīz dēmonisku figūru un vācu armijas un speciālo dienestu emisāru.¹ Šī pētījuma mērķis ir pierādīt, ka patiesībā M. Vagulānam nekad nav bijusi ietekme ārpus Jelgavas pilsētas robežām un viņš pildīja precīzi noteiktas funkcijas vācu 818. lauka komandantūras pakļautībā. 1941. gada vasarā situācijas attīstību Jelgavas apriņķī noteica kā reģiona pagātnes mantojums, tā arī ārpus apriņķa robežām notiekošie procesi, un viena cilvēka ļaunā vai labā griba nebūtu spējusi neko mainīt.

Tuvējā aizmugurē (22.–27. jūnijs)

1941. gada 22. jūnijā īsi pēc pulksten četriem no rīta sākās pirmais vācu aviācijas uzlidojums Jelgavai. Neliela viegli bruņotu izlūklidmašīnu grupa apšaudīja dzelzceļa staciju un kara aerodromā izvietotos padomju 241. aviācijas pulka bumbvedējus, nodarot

krietni mazākus zaudējumus, nekā pirmajā brīdī varēja likties pēkšņi uzmodinātajiem jelgavniekiem.² Līdz pulksten desmitiem ziņa par uzlidojumu bija sasniegusi Dobeli un daudzu pagastu centrus, veicinot baumas par kara sākšanos. Jelgavas apriņķa iedzīvotāju vidū bija Latvijas apstākļos neparasti liels vācu radiostaciju klausītāju skaits, un viņi nekavējās apstiprināt šo jaunumu vēl divas trīs stundas pirms Maskavas oficiālā paziņojuma. Kara pieteikums tā pārsteidza LK(b)P apriņķa komiteju un izpildkomiteju, ka tās pat nemēģināja atcelt todien paredzētos atpūtas un izklaides pasākumus, starp tiem arī bērnu svētkus Dobelē.³ Apjukuma galvenais iemesls bija Jelgavā dislocētā padomju 8. armijas štāba nespēja uzņemties atbildību par karastāvokļa noteikšanu apriņķī. Armijas štābs pilnā sastāvā bija devies uz manevriem Lietuvā, atstājot Jelgavā dažus dežūrvirsniekus, kuru dienesta pakāpe formāli bija augstāka nekā vietējam kara komisāram, bet kuri faktiski ne par ko neatbildēja.⁴ Tādējādi līdz darbadienas beigām varas iestādēm izdevās vienīgi organizēt obligātos mītiņus Jelgavas lielākajos uzņēmumos.

Līdz 23. jūnija rītam civilo un militāro iestāžu attiecības pēc acīmredzamas iejaukšanās no Rīgas bija saskaņotas, un Jelgavā izsludināja karastāvokli. Tas nozīmēja komandanta stundu no pulksten desmitiem vakarā līdz četriem rītā, aptumšošanu naktīs, aizliegumu pulcēties un militāru patruļu izvietošanu piecu kilometru rādiusā ap pilsētu.⁵ Karavīru trūka, tāpēc ārpus Jelgavas patrulēja vientuļi un pārbijušies sarkanarmieši, kas mēdza pēkšņi izlēkt no slēptuves un pieprasīja uzrādīt dokumentus.⁶ Lai uzsāktu zirgu atsavināšanu un obligātos pretgaisa aizsardzības pasākumus, militāristiem nācās izmantot partijas komitejas amatpersonu un padomju aktīvistu palīdzību. Jelgavas skolotāju institūta Marksisma-ļeņinisma katedras vadītājs K. Žubītis 23. jūnijā ar pilsētas kara komisāra pavēli tika iecelts par mobilizācijas punkta komisāru.⁷ Līdz 25. jūnijam katram Jelgavas apriņķa pagastam bija jānodod armijai apmēram 50 zirgu un jānogādā Jelgavā savākšanas punktā pie Baložu kapiem. Daudzi zemnieki šeit zaudēja vienīgo zirgu un bija spiesti atstāt ratus turpat laukumā. 23. jūnijā pēc sanāksmes LK(b)P apriņķa komitejas ēkā otrais sekretārs F. Pūce devās uz Rīgu, lai noskaidrotu, vai nav iespējas saņemt ieročus Dobeles un dažu pagastu aktīvistu apbruņošanai.⁸ Tai pašā dienā steidzīgi sapulcinātā politiski uzticamu Jelgavas rūpnīcu un Kalnciema pagasta ķieģeļu cepla strādnieku grupa sāka pārveidot pilsētas ēku pagrabus par bumbu patvertnēm.

23. jūnijā vācu aviācija atkal parādījās virs Jelgavas, turpinot uzlidojumus militārajiem objektiem. 241. aviācijas pulks sāka evakuēties uz austrumiem, un turpmākajās dienās aerodroms kļuva par tranzītbasei no Lietuvas puses lidojošām padomju lidmašīnām.⁹ Palīdzību pilsētas pretgaisa aizsardzībā tās nesniedza. Ne vēlāk par 23. jūnija vakaru uzlidojumos Jelgavas rietumu pievārtē tika izpostītas virszemes telefona līnijas. Līdz evakuācijas brīdim tās atjaunot vairs neizdevās. Lokālie telefona tīkli dažu tuvāko pagastu starpā joprojām darbojās, taču lielākā daļa pagastu centru vairs nevarēja sazināties ar

Jelgavu. Vircavas pagastmāja, kas atradās nepilnus pārdesmit kilometrus no Jelgavas, nonāca pilnīgā informācijas vakuumā, jo tur nebija arī radio. Tādēļ 24. jūnijā pagasta izpildkomiteja nolēma rekvizēt pagaidu lietošanai bijušā vietējā policista radioaparātu.¹⁰ Sakaru sistēmas sabrukums aprīnča lauku teritorijas lielākajā daļā nostādīja kā padomju amatpersonas, tā arī viņu pretiniekus neapskaužamā situācijā. Rīkojumus, baumas, ziņas par to, kur ir savējie un kur svešie, nu varēja nodot tikai ar ziņnešiem.

24. jūnijā, saņemot atbilstošu pavēli no Rīgas, LK(b)P Jelgavas aprīnča komiteja pieņēma lēmumu par Strādnieku gvardes bataljona organizēšanu. Armijas palīdzība nebija gaidāma, un bataljona organizēšanā iesaistīja pilsētas milicijas struktūras. Todien šautenes izsniedza Dobeles un Kalnciema pagasta aktīvistiem, kā arī nelielām bijušo gvardistu grupām Aucē, Līvberzes, Salgales, Jaunsvirlaukas un vēl dažos citos pagastos.¹¹ Padomju režīma atbalstītāju apbruņošana nekavējoties radīja spriedzi starp tiem un vietējo tradicionālo eliti. Daudzi uzskatīja par labāku paslēpties un nogaidīt. Rīkojumu par Līgo svētku svinēšanas atcelšanu pagasti sāka saņemt 24. jūnija rītā. Aprīnča kara komisārs lika "pieņemt piemēru, nepieļaut pulcēties lielākā grupā un nededzināt mucas"¹². Pēc visa spriežot, aprīnča vadība bija atteikusies no mēģinājumiem ieviest laukos pilnīgu aptumšošanu. Sakaru problēmu dēļ ārpus Jelgavas faktiski netika pildīts lēmums par radioantenu noņemšanu.

Viens no varu maiņas perioda kurioziem bija Jelgavas aprīnča partijas un padomju vadītāju 24. jūnijā pieņemtais lēmums par prettanku aizsarggrāvja būvi Lielupes labajā krastā.¹³ Cik noprotams, pavēli celtniecības darbu uzsākšanai bija devis vai nu kāds 8. armijas augstākais komandieris, vai arī Ziemeļrietumu frontes vadība. Milzu grāvim bija jāstiepjas no Slokas līdz Jelgavai, un šīs aizsardzības līnijas rakšanā paredzēja iesaistīt visu aprīnķī atrodamo darbaspēku. Līdz 24. jūnija vakaram Dobeles un pagasti tika informēti, ka, vēlākais, astoņos vakarā 25. jūnijā visiem darbaspējīgajiem vīriešiem un sievietēm jādodas uz Jelgavu, līdz ņemot lāpstas, cirvjus, zāģus un pārtiku trim dienām.¹⁴ Saimniecībām ar zirgu bija jādod šķūtnieks. Par laimi, drīz pēc tam, kad talcinieki bija sapulcējušies pagasta centrā, izrādījās, ka vai nu Jelgavā nav transporta viņu pārvadāšanai, vai arī viss pasākums ir atcelts.¹⁵ Apzinīgākie, uz Jelgavu pirmie izbraukušie šķūtnieki tika norīkoti tranšeju rakšanas darbos pie Jelgavas tiltiem, pārējie pēc 15. jūnija izbraucēja izkavēšanās pagaidu nometnē Svētes pagastā 28. jūnijā atgriezās mājās. Lielākie neveiksmīgie izrādījās Kalnciema un Valgundes pagasta iedzīvotāji, kas raka grāvjus Lielupes krastā līdz 27. jūnija vakaram.¹⁶ Daudziem norīkojums talkā vai šķūtīs izrādījās pēdējais pamudinājums bēgt mežā.

25. jūnijs Jelgavas partijas, padomju un arodbiedrību organizācijās pagāja, sastādot Strādnieku gvardes bataljona štata sarakstu. Par komandieri iecēla Lauksaimniecības akadēmijas prorektoru K. Ulpi, par komisāru – K. Žubīti. Bataljona komplektēšanu un no Rīgas saņemto ieroču izsniegšanu pabeidza līdz 26. jūnija pēcpusdienai. Kopā ar

pēdējā brīdī klātpienākušajiem brīvprātīgajiem un bēgļu grupu no Lietuvas bataljona trijās rotās bija 273 cilvēki, galvenokārt vietējie komunisti, komjaunieši un mēnesi pirms tam izformēto Strādnieku gvardes vienību dalībnieki.¹⁷ Tā kā citu bruņotu vienību nebija, jau 26. jūnija rītā no bataljona sastāva izdalīja vienu vai divas operatīvās grupas, kuras steidzami nosūtīja uz Kalnciema un Naudītes pagastu nacionālo partizānu tvarstīšanai. Notikumi mežā netālu no Kalnciema kūdras fabrikas joprojām ir neskaidri. Gvardisti apgalvoja, ka sagūstījuši divu virsnieku vadīto vācu izlūkgrupu, taču tam ir grūti ticēt, jo šādas grupas nekur citur Latvijā netika desantētas.¹⁸ Drīzāk var pieņemt, ka par upuriem krita bēgļi, neuzmanīgi partizāni vai arī nomaldījusies sarkanarmiešu grupa grūti atpazīstamās uniformās un bez dokumentiem. Ekspedīcija uz Naudītes pagastu devās tāpēc, ka tur naktī uz 26. jūniju nodedzināja prāvu koka tiltu. Nevienš neticēja, ka šo diversiju veicis kāds vietējais iedzīvotājs, un baumoja par vācu desanta izsēšanos.¹⁹ Tieši desanta pārtveršana bija šīs gvardistu grupas galvenais uzdevums. 26. jūnija vakarā bataljons izvietojās Jelgavas kazarmās un gatavojās nākamajā rītā uzņemties sardzes un patruļdienestu Jelgavā un tās apkārtnē.²⁰

26. jūnija pēcpusdienā līdz ar Lietuvas bēgļu un demoralizētu sarkanarmiešu ierašanos pilsētu sasniedza ziņas par 8. armijas vienību pilnīgu sakāvi pie Šauliem.²¹ Tuvāk vakaram aerodromu pameta dažas tur vēl atlikušās lidmašīnas un kopā ar 8. armijas štāba virsniekiem Rīgas virzienā devās arī pilsētā dislocētie sarkanarmieši. Īsi pirms pusnakts Jelgavas apriņķa partijas komiteja un izpildkomiteja sāka saņemt pirmās neoficiālās ziņas, ka Rīgā sākas evakuācija. Jelgavas vadošajām padomju amatpersonām jau tobrīd bija skaidrs, ka fronte pie Liepājas ir pārrauta. Pavēle par pilsētas atstāšanu acīmredzot būtu pienākusi ap nākamās dienas vidu, taču kādas neparedzētas nejaušības dēļ padomju iestāžu plānveida evakuācija tika izjaukta. Cik noprotams, padomju motorizēto vienību palieku bēgšanu no Jonišķiem aiz pārpratuma uzskatīja par vācu uzbrukumu Elejai – un viens telefona zvans vai pārbiedēta ziņneša ierašanās izraisīja Jelgavā īstu paniku.²² Pilsētas un apriņķa partijas un padomju iestāžu vadītāji, kas bija turpinājuši dežurēt savos kabinetos, nekavējoties sāka gatavoties aizbraukšanai. Nakts vidū pamodināja finanšu iestāžu un dažu veikalu darbiniekus, kas sākotnēji uzskatīja to par arestu, taču bija spiesti vienīgi izsniegt varas pārstāvjiem kasēs glabāto naudu, vērtslietas, kā arī labāko preču krājumus.²³ Tobrīd Jelgavā atradās arī vismaz viens Dobeles izpildkomitejas pārstāvis ar dienesta automašīnu, viņš steidzīgi devās mājup, lai brīdinātu pārējos. Vismaz vairākas stundas kuru katru brīdi tika gaidīta vērmahta ienākšana, tāpēc Jelgavas padomju elite bēga ātrā tempā, nebrīdinot ne citas iestādes, ne pagastus.

Lielākā daļa jelgavnieku šos notikumus vienkārši nogulēja. Ap pilsētu jau pāris dienu bija izvietoti padomju zenītlieģabali, kas vairākas reizes atklāja uguni nakts vidū, caur pilsētu virzījās bēgošie sarkanarmieši, un juceklis valdīja arī uz dzelzceļa.²⁴ Tāpēc

varasvīru aizbraukšanu nepamanīja pat gvardistu bataljons. 27. jūnijā agri no rīta par iepriekšējās nakts notikumiem vairs liecināja tikai drūzmēšanās pie milicijas ēkas, kur autotransportu nepacietīgi gaidīja pilsētas iekšlietu darbinieki.²⁵ Naktī kāds bija sabojājis vai atslēdzis pilsētas telefona komutatoru, un, lai uzzinātu jaunumus, interesentiem nācās pašiem apstaigāt pilsētu un ievākt ziņas. K. Žubītis un citi gvardistu komandieri visu rītu centās noskaidrot, kur pazudušas atbildīgās amatpersonas. Nespējot uzzināt neko konkrētu un acīmredzami nevēlēdamies konfliktēt ar bēgošo sarkanarmiešu grupām, kas todien Jelgavā nošāva vismaz vienu šķietami aizdomīgu Lietuvas ierēdni, Strādnieku gvardes bataljons sazinājās ar kādas caurbraucošas padomju divīzijas komandieri un atstāja pilsētu tās kolonnas sastāvā.²⁶ Līdz dienas vidum lielākā daļa Jelgavas iestāžu un uzņēmumu vadītāju iztukšoja kantoru seifus un devās uz Rīgu ar dienesta transportu vai kājām. Dzelzceļa satiksme bija pārtraukta un abi tilti sagatavoti spridzināšanai. 27. jūnija pēcpusdienā Jelgava bija nekontrolēta pilsēta. Pārtikas veikali turpināja strādāt, cilvēki apmeklēja savas darbavietas cerībā saņemt turpmākus rīkojumus. Par laimi, padomju karavīri tik ļoti steidzās, ka parasti neizrādīja nekādu interesi par Jelgavu.²⁷

Sakaru problēmas aprīnča pagastos noveda pie tā, ka vietējie padomju darbinieki un aktīvisti lielāko daļu laika pavadīja, gaidot rīkojumus no Jelgavas. Nedrošības sajūta jau 26. jūnijā lika lielākajai daļai vietējo bruņoto režīma atbalstītāju doties uz aprīnča centru, atstājot pagasta kantorus neaizsargātus. Vienīgās vērā ņemamās bruņotās vienības, kas spēja patruļēt tuvākā apkārtnē, apmēram 20 vīru katrā, 26. jūnijā vēl atradās Dobeļē un Kalnciema pagastā.²⁸ Represijas pret iedzīvotājiem un nopietna materiālo vērtību bojāšana pagastos nenotika, jo cilvēkiem, kas šeit pārstāvēja padomju režīmu, tam vairs neatlika laika. Dobeles izpildkomitejas darbinieki un aktīvisti naktī uz 27. jūniju klusām pameta pilsētu, aizvedot līdzī visas automašīnas.²⁹ Pagastu izpildkomitejas nebija tik veiksmīgas, jo jau 23. jūnijā bija nodevušas aprīnča Kara komisariātam visu mototransportu. Lai evakuētos, bija atlikuši tikai zirgu pajūgi un velosipēdi. Galu galā lielākā daļa aprīnča rietumdaļas pagastu izpildkomiteju gaidīja līdz pēdējam brīdim un tad iebēga mežā.

Nacionālo partizānu un vietējo pretošanās kustības grupu darbības apmēri līdz 27.–28. jūnijam bija niecīgi. Vienīgais rajons, kur jau 26. jūnijā bija vērojama partizānu darbības aktivizācija, – apvidus starp Naudītes, Auru, Penkules un Tērvetes pagastu todien piedzīvoja sešu bijušo vietējo aizsargu grupas iebrukumu Tērvetes MTS – aizveda zirgus un neļāva evakuēt traktorus.³⁰ Tās pašas dienas vakarā šie cilvēki atbrūvoja Lietuvas bēgļu pajūgu kolonnu. Jau minētā tilta nodedzināšana Naudītes pagastā bija vietējā iedzīvotāja B. Druķa pašiniciatīva.³¹ Pagrīdes organizācijas Jelgavā – Skolotāju institūtā un ādu fabrikā līdz 27. jūnijam tikai novēroja situācijas attīstību. Nopietnus lēmumus nākamie partizāni pieņēma jau pēc tam, kad varas iestāžu ēkas bija pamestas.

Bezvaras stāvoklis (27. jūnijs–3. jūlijs)

27. jūnijā, lai gan Jelgavā atradās daudzi simti padomju karavīru un virsnieku, pilsētā iestājās bezvaras stāvoklis. Sarkanarmiešiem Jelgava bija tikai vēl viena pietura ceļā uz austrumiem, tādēļ viņi ignorēja vietējos iedzīvotājus. Kamēr kāds neiedomātos sākt apšaudī vai kā citādi pievērst sev uzmanību, jelgavnieki bija relatīvā drošībā. Pirmie 27. jūnija rītā šo iespēju izmantoja Jelgavas skolotāju institūta audzēkņi, ap pulksten divpadsmitiem ierazdamies pilsētas cietumā un atbrīvojot vairāk nekā divdesmit tur aizmirstu ieslodzīto.³² Jelgavas ugunsdzēsēji ignorēja evakuācijas pavēli un ieslēdzās depo telpās, tā sargājot mašīnas un citu mantību.³³ Jelgavas ādu fabrikā, augļu pārstrādes uzņēmumā, starppilsētu autobusu garāžā un vairākās citās ražotnēs strādnieki, apspriedušies savā starpā, organizēja regulāras dežūras, lai nepieļautu darbavietas izlauptšanu. Drīz pēc milicijas darbinieku aizbraukšanas bez uzraudzības atstātajos rūpniecības preču veikalos sākās gan sarkanarmiešu, gan vietējo iedzīvotāju veiktas laupīšanas.

Dobeles izpildkomitejas personāla aizbraukšana neietekmēja ne pilsētas veikalu darbu, ne arī iedzīvotāju darba rutīnu. Baidoties, ka var sākties laupīšanas, spontāni sapulcējušies pilsētas saimniecisko uzņēmumu darbinieku kopa izveidoja pilsētas kārtības komiteju slimnīcas direktora E. Francka vadībā.³⁴ Īslaicīgas divu izpildkomitejas darbinieku atgriešanās dēļ komitejas dibināšanas sapulci pārcēla uz vakaru, kad biedrības namā sanāca visi sabiedriski aktīvie pilsētnieki. Komitejas pirmais lēmums bija kārtības sargu dienesta izveidošana, kura dalībnieki valkātu dzeltenu rokas lenti kā pazīšanās zīmi.³⁵ Sargu vienīgais uzdevums bija novērst nekārtības, sākotnēji viņus pat neapbruņoja. 28. jūnijā Dobeles kārtības komiteja sadūrās ar problēmu, kuras atrisināšana padarīja to par vienu no prasmīgākajām Latvijas pašvaldībām varu maiņas periodā. Jau no rīta puses dobelnieki devās uz veikaliem, izpērkot visu, ko varēja tur atrast.³⁶ Preču krājumi draudēja izsīkt. Pēc komitejas lēmuma pārtikas veikalos steidzīgi sastādīja iedzīvotāju sarakstus normēta produktu daudzuma izsniegšanai. Uz pagastiem nekavējoties sūtīja komitejas pilnvarotus uzpircējus.

Pirms Latvijas neatkarības zaudēšanas Zemgales pagastos bija raksturīga sarežģīta tradicionālās elites politisko un ekonomisko varas kļu sistēma.³⁷ Politiskās stabilitātes periodos šī sistēma spēja visai efektīvi saskaņot vietējo interešu grupu prasības, taču krīzes situācijās tā nebija spējīga darboties. Jelgavas apriņķa tradicionālā elite prata iegūt varu mierīgā ceļā, un kaujinieku grupu izveidošana tai bija sveša. Tieši tāpēc par vietējo iedzīvotāju neformālajiem līderiem pagastu centru pārņemšanā un pagaidu varas struktūru veidošanā parasti kļuva cilvēki ar militāru pieredzi – atvaļināti virsnieki un apakšvirsnieki, aizsargi, policisti, kam agrāk parasti nebija tiesību ietekmēt lēmumu pieņemšanu. Tikai īpašos gadījumos, kā, piemēram, Džūkstes pagastā, kur bijušais

pagasta vecākais R. Kažotnieks – cilvēks ar neapstrīdamu autoritāti – bija pildījis arī aizsargu komandiera pienākumus, neatkarības gadu pagasta valdes atjaunošana notika tūlīt un bez sarežģījumiem.³⁸ Pagastos, kurus smagi skāra 14. jūnija represijas, it īpaši apgabalos gar Lietuvas robežu, partizānu kustība neradās vispār un pašvaldības tika atjaunotas pēc vācu okupācijas iestāžu rīkojuma. Šeit potenciālie līderi parasti nespēja pārvarēt personiskas domstarpības un gūt iedzīvotāju atbalstu.

Sākot ar 27. jūnija vakaru, divu dienu laikā līdz vēрмаhta ienākšanai Jelgavā vietējo iedzīvotāju organizētas partizānu vienības izveidojās gandrīz pusē apriņķa pagastu un nereti aptvēra arī kaimiņu pagastu teritorijas. Īpaši aktīvi bija Naudītes, Auru, Tērvetes, Zaļenieku, Džūkstes, Līvberzes un Kalnciema pagasti. Parasti partizānu grupas radās trīs četras dienas pēc kara sākuma, sastopoties vairākiem personiski pazīstamiem cilvēkiem ar militāru pieredzi vai arī profesionālu karavīru vadībā. Grupas, kas veidoja partizānu kopu kodolu, bija nelielas, nepārsniedzot 5–10 cilvēkus.³⁹ Viņu darbība parasti sākās ar tikko pamestā pagasta centra pārņemšanu, dažreiz pat veicot veselu aplenkšanas un triecienuzbrukuma operāciju. Aizkavējušies padomju aktīvistiem tādus gadījumos vienkārši aizbēga. Šai brīdī tad arī parādījās varu maiņas procesa galvenā īpatnība Zemgalē. Citviet Latvijā klejojošas sarkanarmiešu vienības drīzāk bija psiholoģisks nekā reāls drauds. No karavīriem varēja atpirkties ar pārtiku, viņus varēja iebiedēt vai sliktākajā gadījumā uz laiku paslēpties mežā. Zemgalē vērā ņemamas klejojošas vienības bija sastopamas līdz 10. jūlijam, parasti labi apbruņotas un nereti fanātiski noskaņotu virsnieku vadībā.⁴⁰ Partizānu vienības komandierim, kas bija uzņēmis pagaidu varu pagastā, bija jādodas īstās kaujās un jāriskē ar dzīvību, tāpēc jau pēc pāris dienām viņam vairs nebija vēlēšanās dalīties varā ar tradicionālo eliti.

Ir grūti noteikt, kas notika Jelgavā 28. jūnijā un 29. jūnija priekšpusdienā. Padomju karavīru atrašanās pilsētā atturēja iedzīvotājus no eksciesiem un lika būt uzmanīgiem. Cik noprotams, skolotāju institūta audzēkņi centās pildīt sava veida ziņnešu un brīvprātīgo kārtības sargu lomu, palīdzot organizēt pārtikas veikalu darbu un uzturot sakarus starp pilsētas uzņēmumu strādniekiem, kas bija pārņēmuši savas darbavietas.⁴¹ Acīmredzot skolotāju institūta pagrīdes grupa ne tik daudz kontrolēja pilsētas tirdzniecību, cik ar ceptuves, pienotavas un veikalu personāla piekrišanu centās paslēpt pārtiku un citus preču krājumus no izsalkušajiem sarkanarmiešiem. Atklāti demonstrēt savu klātbūtni viņi varēja tikai pilsētas nomalēs. Centrālajās ielās atsevišķu veikalu izlauptšana un pat demolēšana turpinājās. Kā apgalvo A. Neparts, 28. jūnijā viņam izdevies sazināties ar tikko Bauskā ienākušajiem vācu karavīriem, taču lūgums pēc palīdzības netika ņemts vērā.⁴² Līdz vēрмаhta ienākšanai tā kustība un nodomi Jelgavā nevienam nebija zināmi.

Ap pulksten astoņiem no rīta 29. jūnijā vācu 61. kājnieku divīzijas avangarda vienības, galvenokārt velosipēdisti, šķērsoja Latvijas robežu no Jonišķu puses un pēc īsas apšaudes pie Meitenes stacijas devās Jelgavas virzienā.⁴³ Īsi pirms pulksten

divpadsmitiem tās nonāca Jelgavas pievārtē un, neuzdrošinādamās iesaistīties kaujā ar padomju tankiem, apšaudīja padomju karaspēka pozīcijas Lielupes labajā krastā pie pils. Izdzirdot artilērijas kanonādi, pilsētā vēl palikušie sarkanarmieši bēga, tūlīt pēc tam sapieru vienība iedarbināja uz Lielupes kājnieku tilta novietotos spridzekļus.⁴⁴ Tilts cieta, taču joprojām bija lietojams. Sekoja pēdējais vācu aviācijas uzlidojums, un pie tilta izvietotā tanku grupa atkāpās Rīgas virzienā. Ap pulksten diviem pilsētā ienāca nelielas vācu izlūku grupas, bet trīs stundas vēlāk ieradās arī 61. divīzijas galvenie spēki.⁴⁵ Jelgavas iedzīvotāji izgāja ielās, ne tik daudz jūtu uzplūdu, cik ziņkārības vadīti. Ne vēlāk kā pulksten sešos vakarā ap vācu pagaidu nometni tirgus laukumā bija sanācis milzīgs pūlis, kas nesa Latvijas karogus un dziedāja patriotiskas dziesmas. Tomēr izrādījās, ka vērmahts vismaz pagaidām negrasās pārņemt pilsētu savā varā. Pēc īsas atpūtas 61. divīzija devās tālāk uz Rīgu, ar pūlēm atbrīvojot ceļu cilvēku masās.⁴⁶ Jelgavā palika ne vairāk kā pārdesmit vīru liels vācu sargpostenis. Vietējie pretošanās un kārtības uzturēšanas grupu līderi joprojām nezināja, ko darīt, jo vienīgais, kurš ar viņiem runāja, bija kāds vācu kājnieku virsleitnants bez jebkādam pilnvarām. Viņi nenojauta, ka vērmahta 26. korpusa pagaidu mītnē Meitenē Jelgavas turpmākais liktenis jau izlemts. Rakstisku pilnvaru komandēt pilsētas latviešu bruņotās vienības tikko bija saņēmis kāds Mārtiņš Vagulāns – profesionāls agronoms ar žurnālista darba pieredzi un bijušais pārkonkrustietis. M. Vagulāns kara pirmo nedēļu pavadīja apvidū starp Jelgavu un Meiteni,⁴⁷ kur viņš 29. jūnijā sastapās ar vācu militārvaldes amatpersonām un tika pilnvarots atjaunot latviešu civilās un policijas struktūras Jelgavā. Ļoti iespējams, ka pilnvaru M. Vagulānam izsniedza vācu 26. korpusa štāba virsnieki. Tā vai citādi, bet 29. jūnija vēlā pēcpusdienā M. Vagulāns ieradās Jelgavā.⁴⁸ Dažādās pēdējā dienā radušās pilsētas partizānu grupas tā arī nebija spējušas atrast kopēju līderi. Skolotāju institūta audzēkņu grupa, kas tikko bija ieņēmusi policijas prefektūras ēku Lielajā ielā un sākusī organizēt bruņotas ielu patruļas, naivi cerēja, ka bez ierunām arī turpmāk tiks atzīta viņu autoritāte. Taču pēc tikko pārciestā stresa bija iestājies atslābums, un grupu disciplīna strauji kritās.⁴⁹ Uzņēmīgam cilvēkam šajā brīdī bija visas iespējas, un Vagulāns tās izmantoja. Ieradies policijas prefektūrā, viņš iepazinās ar situāciju pilsētā, aizņēma kādu kabinetu un sāka apzināt nākamo līdzstrādnieku komandu. Dažas stundas vēlāk Jelgavas tipogrāfijā sākās darbs pie Vagulāna personiskā “garabērna” un viņa ambīciju simbola – avīzes “Nacionālā Zemgale” pirmā numura tapšanas.

30. jūnija rītā M. Vagulānam bija izdevies sapulcināt pagaidu grupu apmēram 10–15 cilvēku sastāvā – aizsargu komandierus, atvaļinātos virsniekus un vietējās tradicionālās elites pārstāvjus.⁵⁰ Viņš pasludināja sevi par Jelgavas drošības dienesta štāba priekšnieku (*Sicherheitsdienststabführer Stadt Jelgava*) un jau ar pirmajiem rīkojumiem paziņoja, ka turpmāk nekādi pasākumi pilsētā vairs nebūs iespējami bez štāba atļaujas.

Kopš 30. jūnija bija pavēlēts, ka veikaliem un uzņēmumiem jāatsāk darbs. Pilsētas saimniecisko dzīvi un lielākos uzņēmumus sākotnēji pārraudzīja vairāki štāba iecelti pilnvarotie. Bruņoto kārtībnieku funkcijas M. Vagulāns pirmajās dienās bija spiests uzticēt tām pašām vietējām partizānu grupām, jo policistu un bijušo karavīru pulcēšanās policijas ēkā notika lēnāk, nekā bija plānots.⁵¹ Aizturētos sarkanarmiešus izvietoja Lielupes Pasta salā. Nepārziņot pašvaldību darbu, M. Vagulāns uzticēja pilsētas administrācijas atjaunošanu bijušajam Jelgavas pilsētas vecākajam K. Frickausam. Komunālā saimniecība, ja neskaita ugunsgrēkā cietušo pili, dažus izdemolētus veikalus, norautus dakstiņus un izsistus logus, bija zaudējusi vienīgi lielāko daļu autotransporta.⁵²

29. un 30. jūnijs Dobeles iedzīvotājiem pagāja lielā satraukumā, jo no tuvākajiem pagastiem vairākas reizes pienāca ziņas, ka pārvietojas spēcīgas sarkanarmiešu vienības. Viena no tām rekvizēja pēdējo atlikušo pilsētas automašīnu, kas bija izsūtīta iepirkt pārtiku. 29. jūnijā uz austrumiem no pilsētas avarēja vācu lidmašīna. Divus lidotājus nogādāja Dobeles slimnīcā, divus Penkules pagastā nošāva sarkanarmieši.⁵³ Vēlāk, iespējams, lai novērstu vērmahta represijas, vietējie partizāni apgalvoja, ka šī nelaime notikusi kaujas laikā. Vairākas partizānu grupas darbojās pilsētas apkārtnē, tomēr naktī uz 30. jūniju Dobelē īslaicīgi uzturējās kāda padomju kavalērijas vienība, kas izdemolēja stacijas ēku. Nākamajā naktī pilsētai tuvojās vēl lielāka sarkanarmiešu nodaļa, taču pilsētas kārtības komitejas pārstāvjiem izdevās tos pierunāt, lai atbrūojas un padodas apmaiņā pret pārtiku.⁵⁴ Kā šķiet, toreiz tā būs bijusi lielākās vienības padošanās neapbruņotiem civilistiem visā Latvijā.

Vērmahts jau bija Jelgavā, bet stāvokļa kopaina aprīņķt līdz pat 3. jūlijam bija neskaidra un nedroša, bez cerībām uz uzlabošanos. Vācu karavīrus varēja sastapt tikai uz Jonišķu–Jelgavas–Rīgas šosejas, vērmahta vienības steidzās uz Rīgu, nepievēršot uzmanību apkārtnē. Līdz 30. jūnijam iedzīvotāji bija pārņēmuši pagastu centrus arī aprīņķa austrumdaļā, taču nespēja uzturēt kārtību pašu spēkiem. Dažbrīd aprīņķa mežos vienlaikus atradās ne mazāk kā tūkstotis demoralizētu sarkanarmiešu, padomju amatpersonu un citu bēgļu. No Kurzemes puses nāca lielas bēgošu Liepājas garnizona un Lietuvā dislocēto Sarkanās armijas karavīru grupas, kas devās uz austrumiem, cerēdamas pārcelties pār Daugavu. Lietuvas pierobežas mežos klejoja vientuļi, nomaldījušies sakautās 8. Sarkanās armijas karavīri un vietējie aktīvistu, kas tomēr vēl nevēlējās padoties.⁵⁵ Sprotams, ka šādos apstākļos topošās partizānu grupas vispirms centās atrast ieročus. Pamestu vieglo bruņojumu parasti nevarēja sameklēt, tāpēc vai nu vispirms ar lūgumu, vai ar draudiem tika atbrūoti noklīdušie sarkanarmieši. Laucinieku kaujas grupu faktiskais lielums Jelgavas aprīņķt parasti nepārsniedza 20 cilvēku. Lielāku vienību veidošanos nepieļāva pagastu un pat atsevišķu pagasta daļu savstarpējā izolētība. Cilvēki vēlējās pasargāt savas mājas un ģimenes un, tikai panākuši savas teritorijas drošību, bija gatavi palīdzēt kaimiņiem.

Trīs gadījumos, apstākļu spiestas, Jelgavas apriņķī veidojās partizānu grupu apvienības. Tās eksistēja tikai dažas dienas, nespēja organizēt vienotu komandcentru un radās tikai tāpēc, ka pastāvēja ārkārtēji sarkanarmiešu uzbrukuma draudi. Džūkstes–Bērzes–Līvberzes pagasta partizānu kopa izveidojās ap 29. jūniju tikai tādēļ, ka bija telefona sakari kā ar Jelgavu, tā arī Tukumu.⁵⁶ Džūkstes partizāni R. Kažotnieka vadībā 28. jūnijā iesaistījās kaujā ar bēgošu Kuldīgas apriņķa aktivistu vienību, nogalinot divus. Nepārzinot militāro situāciju, pagastā divas dienas vēlāk iebrākusī automašīna ar 30 sarkanarmiešiem tika noturēta par soda ekspedīciju. Zaudējuši piecus cilvēkus, karavīri atkāpās, taču, šī un vēl dažu citu incidentu ietekmēti, Džūkstes un Lestenes partizāni izveidoja kopēju kaujas vienību.⁵⁷ Transporta trūkuma un telefona līniju bojājuma dēļ viņi nespēja sniegt atbalstu Līvberzes pagastam, kas 2. jūlijā piedzīvoja vienu no nopietnākajām partizānu kaujām 1941. gada vasarā.

1. jūlijā Līvberzes partizāni atvaļinātā kapteiņa P. Švarcberga vadībā uzzināja par Ventpils garnizona sarkanarmiešu un jūrnieku ierašanos Tukumā un to iespējamiem nodomiem doties uz Jelgavu. Saņēmuši Jelgavas vācu komandantūras solījumu, ka drīz pagastā ieradīsies spēcīga vērmahta vienība, partizāni – apmēram 20 vīru ar trim ložmetējiem un tikko salabotu padomju tanku bez bruņojuma nolēma piespiest padomju karavīrus padoties.⁵⁸ Brīdī, kad jau bija par vēlu atkāpties, no Jelgavas ieradās tikai pieci vācu velosipēdisti. Sekoja jucekļīga apšaušana ar vismaz 200 sarkanarmiešiem, un partizānus no bojāejas paglāba tikai tanks, kas izdzināja uzbrucējus. Naktī uz 3. jūliju partizāni pašu spēkiem sameklēja garāmbraucošu vācu artilērijas daļu.⁵⁹ Pamanot vācu karavīrus, sarkanarmieši pameta īsi pirms tam ieņemto Bērzes pagasta centru un bēga austrumu virzienā.

Sākot ar 29. jūniju, tā saucamā Auru–Krimūnu partizānu vienība faktiski apvienoja arī kaujiniekus no Tērvetes, Šķībes un dažiem citiem apkārtnes pagastiem. Partizāniem nācās sadarboties, jo viņu dzimtās vietas šķērsoja Auces–Jelgavas šoseja, ko labprāt izmantoja no Lietuvas bēgošie padomju karavīri. Grupu apvienošanas īpaši veicināja Šķībes partizānu rokās nonākusī automašīna, kā arī citi drīz pēc tam iegūtie transportlīdzekļi.⁶⁰ Par laimi partizāniem, pēc kaujām Lietuvā sarkanarmieši parasti bija tik demoralizēti, ka tūlīt padevās vai bēga un tikai virsnieki pretojās. Auru–Krimūnu partizāniem pirmajā vietā bija savas praktiskās intereses, un viņi ignorēja netālo Dobeli. Visbeidzot, trešā partizānu grupu apvienība apmēram 4. jūlijā izveidojās Kalnciema, Babītes un Valgundes pagastā. Tās līderis bija bijušais policists K. Sūngailis.⁶¹ Vācu spēki šo rajonu ignorēja, un partizāniem nācās iesaistīties nopietnās sadursmēs līdz pat 8. jūlijam.

Formāli savas darbības sākumposmā M. Vagulāna drošības dienests bija parasta pilsētas mēroga policijas iestāde, kas uzturēja kārtību, kontrolēja dokumentus un darījumu likumību.⁶² Aiz šīs birokrātiskās fasādes slēpās viena cilvēka ambīcijas kļūt par

apriņķa un pat visas Zemgales faktisko diktatoru. Tāpat kā citiem varu maiņas laika censoņiem, arī Vagulāna cerību pamatā bija pārliecība, ka apmaiņā pret nodevām un strikti ieturētu antisemitismu nacisti neiejauksies Latvijas iekšējā dzīvē. Par M. Vagulāna galveno varas sagrābšanas ieroci kļuva avīze "Nacionālā Zemgale". Ar laikraksta starpniecību viņš līdz pat augusta vidum centās apriņķa iedzīvotājiem iegulvot trīs pamatdomas – Vagulāna un vācu pavēles ir līdzvērtīgas; pagastu pašvaldības jāpārveido par Jelgavas drošības dienesta filiālēm; un visu līdžšinējo nelaimju cēlonis ir ebreji un viņiem pielīdzināmas padomju amatpersonas. Īsi sakot, M. Vagulāns radīja ilūziju, ka ir vācu vietvaldis Zemgalē, un gaidīja vispārēju bezierunu paklausību.

Taču dzīvē M. Vagulāns bija līderis bez savas komandas un rīcības plāniem. 30. jūnijā viņš sapulcināja sev noderīgu personu grupu un uzdeva tai uzņemties pilsētas vadību, pats palikdams šķīrējtiesneša lomā. Jelgavas rūpniecības uzņēmumi iespēju robežās sāka atjaunot darbu pašu spēkiem – bez norādījumiem no "augšas".⁶³ Policijas dienesta pienākumus veica vairākas pilsētas partizānu grupas. Bez vācu palīdzības neko vairāk Vagulāns nespēja. Pēc 30. jūnija rīkojuma, kas aizliedza ebrejiem tirgoties, apmēram 70 pilsētas veikalu preču krājumi palika bez īpašnieka, un sākās to izlauzšana.⁶⁴ Līdz 7. jūlijam drošības dienesta ierindas darbinieki netika reģistrēti, tāpēc nebija iespējams noskaidrot, ko pārstāv cilvēki ar rokas lentēm un kas bija tie, kas piesavinājās mantas no ebreju un bezīpašnieka dzīvokļiem un veikaliem.⁶⁵ Dažu tuvāko pagastu pagaidu varas iestādes 30. jūnijā pēc ierosinājuma no Jelgavas pārdēvējās par drošības dienestu, piemēram, Vecsvirlaukas pagastā, taču tas drīzāk bija cieņas apliecinājums apriņķa centram nekā reāla struktūras maiņa.⁶⁶ 1941. gada vasarā Jelgavas latviešu bruņotie formējumi ne reizi nepalīdzēja apkārtnes pagastiem cīņā pret klejojošajiem sarkanarmiešiem. Līdz vācu papildspēku ienākšanai M. Vagulāns nespēja nodrošināt pārtikas piegādi Jelgavai, jo uzskatīja, ka zemnieki brauks uz tirgu jebkuros apstākļos. Tādēļ pilsētai vismaz nedēļu bija jāpārtiek no maizes un dārzeņiem.⁶⁷ Laucinieki nevēlējās riskēt ar dzīvību, ne arī uzklaut Vagulāna cenu inspektoru apsūdzības par spekulāciju.

Līdz 3. jūlijam vērmahta klātbūtne Jelgavā bija minimāla. Vācu karavīri apsargāja tiltu un dažas ēkas pilsētas centrā. Vēl viena skaita ziņā ievērojama vērmahta spēku kolonna izbrauca caur Jelgavu ceļā uz Rīgu 1. jūlijā. Cik noprotams, šai dienā Dzirnauvu ielā 2 sāka darbu vācu pagaidu komandantūra, kas sākotnēji bija tikai neliels telefona dispečerpunkts. Līdz 2. jūlija vakaram jebkura pietiekami apņēmīga bēgošo sarkanarmiešu grupa varēja bez grūtībām ieņemt Jelgavas centru, taču tās parasti nemēģināja ieiet pilsētā. 2. jūlijā apriņķa dienviddaļā sāka patulēt nelielas vācu motociklistu vienības. Viena no tām todien izraisīja pēdējo lielo paniku Dobelē, iesaistoties kaujā ar sarkanarmiešiem pilsētas pievārtē.⁶⁸ Kā šķiet, tai pašā 2. jūlijā Jelgavā īslaicīgi uzklavējās mobilās soda

vienības *Einsatzgruppe A* komandieris V. Štālekers.⁶⁹ Tieši no viņa Vagulāns saņēma pirmās konkrētās instrukcijas par represiju uzsākšanu pret ebrejiem. Būdams nevis SD, bet gan vērmahta ieliktenis, M. Vagulāns tomēr bija spiests nogaidīt līdz darbaspējīgas vācu komandantūras izveidei.

M. Vagulāna un 818. vācu komandantūras divvaldības laiks (3.–10. jūlijs)

1941. gada 2. jūlijā Rīgas radiofons pārraidīja Pašvaldību departamenta direktora J. Zankevica rīkojumu, ka visām lauku un pilsētu pašvaldībām nekavējoties jāsāk darbs un jāatjauno amatā 1940. gada 17. jūnijā strādājušie ierēdņi. Tā kā Zemgalē bija paglābts liels skaits radioaparātu, šo vēsti nekavējoties uzzināja gandrīz katrā pagastā.⁷⁰ Apvidos, kur vietējie iedzīvotāji jau bija pārņēmuši kontroli un izveidojuši bruņotas vienības, vecās pagastu valdes vai vismaz daži to darbinieki sāka strādāt ne vēlāk par 3. jūlija pēcpusdienu. Dobelē pilsētas kārtības komiteja bez iebildumiem nodeva pilnvaras bijušajam pilsētas vecākam J. Jirgenam. Atvaļinātais kapteinis Jēkabsons kļuva par pilsētas pagaidu komandantu un uzņēmās Dobeles aizsardzību.⁷¹ Līdz 4. jūlijam notikumu dabiskā attīstība bija sadalījusi Jelgavas apriņķa pagastus trīs atšķirīgās grupās. Aptuveni pusē pagastu pagaidu vara piederēja vietējai “spēka figūrai” – vienas vai vairāku nacionālo partizānu grupu komandierim. Parasti viņi neapstrīdēja atjaunotās valdes tiesības aizņemt pagastnamu un uzsākt lietvedību, taču sarkanarmiešu uzbrukuma draudi joprojām bija tik nopietni, ka saimnieciskie jautājumi pagaidām šķita mazsvarīgi. Vismaz četros piecos pagastos gar Dobeles–Jelgavas ceļu, kā arī vietās, kur bijušais pagasta vecākais vienlaikus vadīja partizānus, tradicionālajai elitei nebija grūtību atgūt kontroli pār pagastu. Šeit situācija jau sāka stabilizēties un lielu bruņotu vienību klātbūtne vairs nebija vajadzīga. Tomēr bija arī pagasti, kur pagaidu vara vai nu neizveidojās līdz jūlija vidum, vai arī bija rīcībnespējīga, kā, piemēram, Vilces un Elejas pagastā.⁷² Par iemeslu tam bija gan nesaskaņas ietekmīgāko iedzīvotāju starpā pēc faktisko līderu zaudēšanas 14. jūnijā, gan arī daudzu klejojošu svešinieku klātbūtne apkārtnes mežos. Gandrīz līdz jūlija vidum bēgļi brīvi pārvietojās pa Lietuvas pierobežas rajoniem, paralizējot jebkādu vietējo iniciatīvu un liekot iedzīvotājiem piegādāt pārtiku.⁷³

M. Vagulāna attieksme pret J. Zankevica 2. jūlija rīkojumu bija visai savdabīga. Apriņķa un pagastu valdes atjaunošana bija vācu amatpersonu iniciatīva, ko nevarēja ignorēt, un Vagulāns nebija gatavs uzņemties jebkādu atbildību par apriņķa saimniecību. Taču ir acīmredzams, ka viņš personiski nevēlējās pakļauties nekādām latviešu iestādēm Rīgā. Tam nebija nekāda sakara ar Vagulāna kādreizējo dalību “Pērkonkrustā”, jo minētās organizācijas atjaunošana Jelgavā tolaik tika kavēta vēl lielākā mērā nekā citās apriņķa pilsētās.⁷⁴ Visdrīzāk M. Vagulāns cerēja, ka nākotnes Latviju kā Vācijas

vasalvalsti veidos ietekmīgākie reģionālie līderi, un negribēja zaudēt šo iespēju. Tādēļ, lai saglabātu šķietamo kontroli pār Jelgavu un daļu apriņķa, viņš atteicās uzturēt sakarus ar Latvijas Organizācijas centru un citām Rīgas politiķu grupām. Jau sākot ar 3. jūliju, M. Vagulāns centās sazināties ar apriņķa pagastu partizānu vienībām un pierunāt tās kļūt par Jelgavas drošības dienestam pakļautām apakšorganizācijām.⁷⁵ Pēc viņa domām, pagastu valdei bija jādarbojas kā otršķirīgai saimnieciskai struktūrai vietējo bruņoto formējumu tiešā kontrolē. Būdams žurnālists, M. Vagulāns pārmērīgi paļāvās uz savas avīzes propagandas rakstu spēju ietekmēt pagastu līderus.

Līdz 7. jūlijam Jelgavas drošības dienesta pārstāvji apbraukāja Jelgavas un Bauskas apriņķa pagastus, izplatot "Nacionālo Zemgali" un tiekoties ar vietējiem partizāniem.⁷⁶ Braucienu rezultātā lielākajā daļā Jelgavas apriņķa pagastu nodibinājās drošības dienests un tika izteikti lojalitātes apliecinājumi no 10–15 lauku pagaidu pašvaldību puses. Vagulāna mēģinājums iekļaut savas darbības sfērā arī Bauskas apriņķi beidzās ar vietējās vācu komandantūras tūlītēju pretdarbību.⁷⁷ Jelgavas apriņķī M. Vagulāns sākotnēji varēja rīkoties netraucēti, jo vērmahta vienības bija aizņemtas un cīnījās ar sarkanarmiešiem Olaines apkārtnē, tādēļ līdz 6. jūlijam tika traucēta regulāra satiksme starp Jelgavu un Rīgu. Tomēr kļūt par amorfas pagastu federācijas vadoni viņam tā arī neizdevās. Partizānu līderiem imponēja M. Vagulāna solījums piešķirt tiem noteiktu militāro statusu un tiesības izrīkot pagastu valdes – privilēģija, kas 1941. gada vasarā nekur citur Latvijā netika piedāvāta. Sev par nelaimi, M. Vagulāns nespēja dot šiem cilvēkiem neko, izņemot solījumus un avīzes eksemplārus. Viņam personiski jūlija pirmajā dekādē nebija ne karaspēka, ne ieroču, un tolaik vismaz divu apriņķa partizānu komandieru resursi bija lielāki.⁷⁸ Tādēļ, uzzinājuši, ka tikko iecelti par pagasta faktiskajiem vadītājiem, vietējie līderi nevis steidzās uz Jelgavu pateikties Vagulānam, bet gan nolēma nogaidīt, kad šo vēsti apstiprinās vācieši.

Apmēram 3. jūlijā Jelgavā beidzot ieradās vairākas zemāka ranga vācu militār-pārvaldes amatpersonas, kas sāka organizēt vācu 818. lauka komandantūras darbību.⁷⁹ Līdz jūlija beigām šī iestāde kļuva par vācu augstāko varasorgānu visos Kurzemes un Zemgales apriņķos, izņemot piekrastes apgabalus, taču pagaidām tā kontrolēja vienīgi vērmahta galvenās kustības trases Rīgas virzienā. Par komandantu ieceltais majors Šēfers (*Schäfer*) stājās amatā ne agrāk par 6. jūliju. Kopumā vācu karaspēka militārais stāvoklis Jelgavas apriņķī no 2. jūlija līdz 6. jūlijam bija vienkārši katastrofāls, un tikai pretinieka neorganizētība paglāba vērmahta transporta kolonnas no ļoti nopietniem zaudējumiem. Steidzoties ieņemt Rīgu un sagatavot nākamo uzbrukuma operāciju, 26. armijas korpuss bija atstājis sev aizmugurē nekontrolētu teritoriju no Saldus līdz Jēkabpils apriņķa robežai.⁸⁰ Ja neskaita nedaudzās patruļas un bēgošo karavīru iespējamo uzturēšanās vietu īslaicīgu apšaudi ar artilēriju, rūpes par klejojošo sarkanarmiešu un aktīvistu aizturēšanu tika uzticētas nacionālajiem partizāniem. 818. komandantūra ar

tās rīcībā nodoto pārdesmit vīru lielo motociklistu vienību nespēja pārvaldīt pat Jelgavu, tādēļ drošība nacistu izpratnē tika iedibināta ar citām metodēm.

Līdz 3. jūlijam pret Jelgavas ebrejiem vērstie pasākumi faktiski bija M. Vagulāna un viņa tuvāko līdzstrādnieku personiskā antisemitisma sekas. Pilsētas ebreju kopiena tika izslēgta no sabiedriskās dzīves un ievietota mājas arestā.⁸¹ Taču, tikai sākot ar 3. jūliju, 818. komandantūras vadībā represijas kļuva par precīzi organizētu sistēmu. Šai dienā Jelgavas ebreji saņēma rīkojumu līdz 5. jūlijam pulksten sešos vakarā pamest lielāko daļu pilsētas centra kvartālu.⁸² Šis pasākums bija ebreju masveida pārvietošanas pirmā akcija Latvijā, taču tika veikta nevis kā SD, bet gan kā vērmahta akcija. Būdamā pārliecināta, ka vietējie ebreji sazinās ar padomju karavīriem un var būt potenciāli diversanti, 818. komandantūra bija nolēmusi neļaut ebrejiem atrasties vērmahta kustības galveno trašu tuvumā. Vēl viens paranojas iemesls varēja būt daļēji bojātais Lielupes tilts, kura atjaunošana aizkavējās. Veismīga diversija varēja uz trim četrām dienām paralizēt kustību pa Jelgavas šoseju, tādēļ tilts bija vislabāk apsargātais objekts pilsētā.⁸³ Deportēšanas kampaņas juceklī M. Vagulāns bija aizmirsis uzdot konfiscēt ebreju radioaparātus, šo pavēli izdeva tikai 5. jūlijā.⁸⁴

Sākot ar 2. jūliju, visā apriņķa teritorijā bija vērojama sarkanarmiešu un Lietuvas bēgļu pakāpeniska padošanās pagastu pagaidu valdēm. Dobelē un vairākos pagastos gūstekņu izmitināšanas un uzturēšanas izdevumi kļuva par nopietnu vietējā mēroga problēmu.⁸⁵ Vērmahts nesteidzās nogādāt šos cilvēkus uz Jelgavas pagaidu nometni, jo liekas pārtikas nebija arī apriņķa centrā. Būdamā bezspēcīga, 818. komandantūra apmēram 4. vai 5. jūlijā vienkārši atļāva pagastu "drošības dienestiem" nodot gūstekņus un bēgļus vietējām saimniecībām izmantošanai lauka darbos. Kā vēlāk izrādījās, pagasti nebija pat pacentušies tos reģistrēt un uzskaitīt, tādēļ 8. jūlijā "Nacionālā Zemgale" publicēja M. Vagulāna anekdotisko aicinājumu apriņķa zemniekiem atvest "savus" gūstekņus uz Jelgavu un pierēģistrēt viņa iestādē.⁸⁶ Gūstekņu problēma un neatliekamu praktisku jautājumu risināšana drīz vien lika mazāk godkārtīgiem partizānu komandieriem atteikties no varas par labu pagasta valdei.

No 6. jūlija līdz 8. jūlijam M. Vagulānam izdevās saglabāt Jelgavas faktiskā vietvalža pozīcijas, lai gan vairākas personas un vietējā tradicionālās elites kliķe izvērša pretdarbību. Viņa stāvoklis Jelgavā kļuva nedrošs, jo viņš pilnīgi nespēja nodrošināt pilsētā kārtību. Pilsētas tirgiem netika piegādāta pārtika, lielākie apģērbu veikali izpārdeva krājumus vācu karavīriem tādos apmēros, ka bija spiesta iejaukties komandantūra, un, pats galvenais, iedzīvotāji vairs nespēja saprast, ko pārstāv bruņotie vīri ar lentēm uz piedurknes.⁸⁷ Vagulāna "Zemgales drošības dienests" jūlija pirmajā dekādē bija nejauši sapulcinātu cilvēku kopa, kur varēja iekļūt jebkurš noziedznieks vai avantūrists. Faktiski netika pildīti pat vācu norādījumi par pilsētas aptumšošanu un ceļu tīrīšanu.⁸⁸

Kā šķiet, ar Rīgas latviešu iestādēm nesaistīto civilistu M. Vagulānu no tūlītējas atcelšanas paglāba vienīgi divi iemesli. Jelgava bija tikai vērmahta tranzītpunkts, un turīgie Zemgales pagasti spēja nodrošināt vācu karavīrus ar pārtiku pat M. Vagulāna vadībā. Pats galvenais, M. Vagulāns bija vajadzīgs nacistiem “ebreju jautājuma” risināšanai. Nevienš cits pieejamais civila vai militāra amata kandidāts nebija gatavs uzņemties neko vairāk par parastu birokrātisko rutīnu un piedalīties masu slepkavībās. Tādēļ ar 818. komandantūras piekrišanu Vagulāns saglabāja savas pilnvaras un nebija spiests pārdēvēt “drošības dienestu” par latviešu komandantūru. Ar Rīgas iestāžu lēmumu ieceltais aprīņķa pagaidu vecākais E. Ulmanis netraucēti pārņēma saimniecisko jautājumu lietvedību, ko Vagulāns nebija sapratis un arī nevēlējās pārziņāt.⁸⁹ Aprīņķa vecākā iecelšana tikai pamudināja viņu beidzot sakārtot paša iestādes dokumentus un reģistrēt savus darbiniekus.⁹⁰ 8. jūlijā viņš pasludināja pagastu valdes par otršķirīgām struktūrām, kas drīkst “konstruēties” tikai ar vietējo drošības dienestu atļauju.⁹¹ Tas bija bezprecedenta solis, jo citviet Latvijā bruņotās vienības bija kļuvušas par aizvien nenozīmīgākiem pagasta valžu piedēkļiem. Šāds solis bija iespējams tikai ar vācu militār pārvaldes piekrišanu gaidāmās ebreju iznīcināšanas priekšnojautās. Citi M. Vagulāna pretinieki, nesaprazdami, ka Jelgavas komandantūra nepakļaujas saviem kolēģiem Rīgā, devās meklēt taisnību uz galvaspilsētu. Apmēram 8. jūlijā pie A. Plensnera Rīgā ieradās pulkvedis A. Apsītis un paziņoja, ka komandējot aptuveni 500 vīru Jelgavā un aprīņķī.⁹² Patiesībā jau tolaik bruņoto vienību kopskaits bija vismaz pusotras reizes lielāks, taču A. Apsīti pazina un respektēja ne vairāk kā daži desmiti. Meklēt taisnību Latvijas Organizācijas centrā ieradās arī Jelgavas skolotāju institūta vienības dalībnieki, kas jutās atstumti no varas Jelgavā.⁹³ Taču Latvija jau bija sadalīta vismaz četros vērmahta pagaidu pārvaldes apgabalos ar savrupu un atšķirīgu militāro iestāžu politiku katrā. Vagulāns varēja valdīt, kamēr viņu uzskatīja par noderīgu. Tādēļ M. Vagulāna pretenzijas uz varu aprīņķī pakāpeniski sāka ierobežot nevis citas latviešu iestādes, bet gan 818. lauka komandantūru. Apstākļu sakritības vai, ticamāk, majora Šēfera pedantiskuma dēļ Jelgavas lauka komandantūra kļuva par savdabīgāko vācu militār pārvaldes iestādi okupētajā Latvijā. 1941. gadā Jelgavā tā arī netika izveidota pilsētas komandantūra – un majoram Šēferam padotie kara ierēdņi nodarbojās ne vien ar karaspēka tranzītu, bet arī centās organizēt reģiona saimniecību no Tukuma līdz Ilūkstei, nereti veicot visai sīkumainu pieejamo resursu uzraudzību un uzskaiti.⁹⁴ 8. jūlijā, kad no Lietuvas Dienvidkurzemē ieradās vērmahta aizmugures dienesta vienības, atsāka darbu dzelzceļa līnija Liepāja–Rīga un Kalnciema pagasta partizāni atbruņoja pēdējās prāvākās sarkanarmiešu grupas, 818. komandantūra beidzot varēja pārņemt savā varā arī Jelgavas aprīņķa lauku rajonus. M. Vagulāna 8. jūlija rīkojumā bija ietvertas arī pavēles lauku pašvaldībām nekavējoties pārņemt pagastu īpašumus, nespējnieku aprūpi un ceļu uzraudzību, steidzīgi izliekot jaunus virzienus vācu valodā.⁹⁵ Tā

kā Vagulāns pirms tam nebija izrādījis interesi par pagastu praktiskajām problēmām, norādījumi varēja nākt vienīgi no vācu komandantūras. Ap 10. jūliju vērmahta pārstāvji sāka nodot zemniekiem karagūstekņus un pamestos zirgus izmantošanai lauka darbos.⁹⁶ Cik noprotams, vācu amatpersonas plānoja saņemt pretī noteikta apjoma pārtikas piegādes, ko bija jāuzrauga apmēram 20. jūlijā ieceltajam Zemgales apgabala saimniecības vadītājam. Līdz jūlija otrās dekādes beigām M. Vagulāna drošības dienests pārtapa par vietējo palīgpoliciju, bet viņš pats par aprīņķa priekšnieku, kam uzticētas tikai policejiskas funkcijas. Par augstāko latviešu amatpersonu 20. jūlijā jau varēja uzskatīt aprīņķa vecāko E. Ulmani. Pēc 10. jūlija vācu militār pārvaldei vairs nebija vajadzīgas ne neuzraudzītās partizānu vienības, ne “drošības dienests”, kas nespēj nodrošināt gaļas piegādi vērmahtam un nepārzina situāciju pagastos, bet gan nosūta visus lūdzējus uz vācu komandantūru. Tāpat kā daudzi citi ambiciozi indivīdi 1941. gada vasarā, arī M. Vagulāns neprata palīdzēt vērmahtam ekspluatēt Latvijas resursus un tādēļ tika aizstāts ar profesionāļiem. Viņš un viņam līdzīgie bija vajadzīgi tikai kā palīgi represijās un holokausta akcijās.

Atsauces

- ¹ *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā, 1941–1944. – Rīga, 1996, 184., 185. lpp.
- ² *Neparts A.* Nacionālā pretestība boļševiku okupācijas gadā Jelgavas Valsts skolotāju institūtā // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1996, 1. nr., 141. lpp.
- ³ *Zemgale*, 1942, 27. jūn.
- ⁴ *Иринархов Р.* Прибалтийский особый. – Минск, 2004, с. 16.
- ⁵ *Zemgales Komunisti*, 1941, 24. jūn.
- ⁶ *Sedasdēls A.* Pēdējā vasara // *Daugavas Vanagu Mēnešraksts*, 1971, 6. nr., 27. lpp.
- ⁷ *Darba Uzvara*, 1971, 22. jūn.
- ⁸ Turpat.
- ⁹ *Neparts A.* Nacionālā pretestība .., 141. lpp.
- ¹⁰ Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 1198. f., 1. apr., 29. l., 77. lp.
- ¹¹ *Žubītis K.* Jelgavas gvardi // *Reiz cēlās strēlnieks sarkanais.* – Rīga, 1965, 1. sēj., 33. lpp.
- ¹² LVA, 184. f., 1. apr., 40. l., 8. lp.
- ¹³ *Nacionālā Zemgale*, 1941, 22. jūl.
- ¹⁴ LVA, 184. f., 1. apr., 40. l., 9. lp.
- ¹⁵ *Zemgale*, 1942, 27. jūn.
- ¹⁶ *Nacionālā Zemgale*, 1941, 22. jūl.
- ¹⁷ LVA, 301. f., 1. apr., 40. l., 15. lp.
- ¹⁸ *Žubītis K.* Jelgavas gvardi, 35. lpp.
- ¹⁹ *Nacionālā Zemgale*, 1941, 16. jūl.
- ²⁰ *Žubītis K.* Jelgavas gvardi, 35. lpp.
- ²¹ *Nacionālā Zemgale*, 1941, 11. jūl.
- ²² Turpat.

- 23 Turpat.
- 24 Zemgale, 1942, 27. jūn.
- 25 *Neparts A.* Nacionālā pretestība ..., 142. lpp.
- 26 *Žubītis K.* Jelgavas gvardi, 36. lpp.
- 27 *Neparts A.* Nacionālā pretestība ..., 143., 144. lpp.
- 28 Zemgale, 1942, 27. jūn.
- 29 Turpat.
- 30 Nacionālā Zemgale, 1941, 4. jūl.
- 31 Turpat, 16. jūl.
- 32 *Neparts A.* Nacionālā pretestība ..., 145. lpp.
- 33 Nacionālā Zemgale, 1941, 12. jūl.
- 34 Zemgale, 1942, 27. jūn.
- 35 Turpat.
- 36 Turpat.
- 37 *Siliņš K.* Mana dzīve. – [B.v.], 1965, 85., 86. lpp.
- 38 Nacionālā Zemgale, 1941, 14. jūl.
- 39 Piemēram, Auru pagastā, sk.: Nacionālā Zemgale, 1941, 4. jūl.
- 40 Zemgale, 1941, 14. sept.
- 41 *Neparts A.* Nacionālā pretestība ..., 146., 147. lpp.
- 42 Turpat, 143. lpp.
- 43 *Haupt W.* Baltikum 1941. – Neckargemünd, 1963, S. 69.
- 44 Tēvija, 1941, 8. jūl.
- 45 Nacionālā Zemgale, 1941, 30. jūn.
- 46 Turpat, 1. jūl.
- 47 Turpat, 7. jūl.
- 48 *Neparts A.* Nacionālā pretestība ..., 148. lpp.
- 49 Turpat.
- 50 Turpat.
- 51 Nacionālā Zemgale, 1941, 17. jūl.
- 52 Turpat.
- 53 Zemgale, 1942, 27. jūn.
- 54 Turpat.
- 55 Nacionālā Zemgale, 1941, 7. jūl.
- 56 Turpat.
- 57 Turpat.
- 58 Turpat.
- 59 Turpat.
- 60 Zemgale, 1942, 27. jūn.
- 61 Nacionālā Zemgale, 1941, 22. jūl.
- 62 Turpat, 30. jūn.
- 63 Turpat, 1. jūl.
- 64 *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā ..., 188. lpp.
- 65 Nacionālā Zemgale, 1941, 8. jūl.

- 66 Turpat.
67 Turpat, 4. jūl.
68 Zemgale, 1942, 27. jūn.
69 *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā ..., 186. lpp.
70 Zemgale, 1942, 27. jūn.
71 Turpat.
72 Nacionālā Zemgale, 1941, 7. jūl.
73 Turpat.
74 Turpat.
75 Turpat, 19. jūl.
76 Zemgale, 1942, 27. jūn.
77 Nacionālā Zemgale, 1941, 7. jūl.
78 Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 1408. f., 1. apr., 58. l., 1. lp.
79 Nacionālā Zemgale, 1941, 8. jūl.
80 *Haupt W.* Baltikum 1941, S. 69–72.
81 Nacionālā Zemgale, 1941, 1. jūl.
82 Turpat, 3. jūl.
83 Turpat, 1. jūl.
84 Turpat, 5. jūl.
85 Zemgale, 1942, 27. jūn.
86 Nacionālā Zemgale, 1941, 8. jūl.
87 *Neparts A.* Nacionālā pretestība ..., 149., 150. lpp.
88 Nacionālā Zemgale, 1941, 4. jūl.
89 Turpat, 8. jūl.
90 Turpat.
91 Turpat.
92 *Biezais H.* Nacionālie partizāni // Kara Invalids, 1984, 29. nr.
93 *Neparts A.* Nacionālā pretestība ..., 150. lpp.
94 LVVA, 6868. f., 1. apr., 79. l., 1. lp.
95 Nacionālā Zemgale, 1941, 8. jūl.
96 LVA, 1257. f., 1. apr., 47. l., 5. lp.

Change of the Occupying Powers in Zemgale in Summer 1941: Jelgava District (end of June – beginning of July 1941)

Juris Pavlovičs

Summary

Nowhere in Latvia the change of the occupying powers in 1941 had so many contrasts as in Southern Latvia – Zemgale, especially the Jelgava District. This was a quite developed region with an efficient local elite and main military highways. On the other hand,

the first days of Russo–German war saw almost complete lack of communications, large desorganised groups of Soviet deserters and refugees, and the inability of both Soviets and Nazis to execute effective control over this area. Both sides involved had to improvise, and they did.

Despite of Jelgava being the headquarters of the 8th Soviet army, there was a lack of Soviet troops or police units even for the basic measures of martial law. As soon as possible, a workers guard formation was organised on June 26, but they had no time to take control over the district. Small-scale German bomber attacks on Soviet airfields and railroads caused widespread panic and damaged the local telephone network. By June 26, the rural administrative centres had already lost contacts with the district capital. In the early hours of June 27, Soviet military and civilian officials, having received alarming news about a German offensive in Lithuania, started to leave city without notice. By the afternoon of June 29, German forces had taken Jelgava and advanced along the main local highway towards Riga without taking over any other parts of the district.

On June 29, some local national partisan groups appeared in at least one third of the district civil parishes. The danger of looting and attacks by the deserting Soviet soldiers was sufficiently great to make the local self-defense units an undisputable authority for at least one more week. Here the local parish councils were restored with considerable delay. During the first hours of their arrival, Germans picked the journalist and ardent Anti-Semite M. Vagulāns as the temporary leader of the Latvian armed formations in Jelgava. By June 30, Vagulāns created the so-called Security Service (nothing to do with German SD) of Jelgava, which, according to his plans, had to become a major regional power structure and propel him into the leadership of future Latvian client-state. As a journalist M. Vagulāns attempted to gain local support through his own newspaper – the viciously anti-Jewish *Nacionālā Zemgale*. Unfortunately for himself, Vagulāns was no organiser or military leader. When the amount of food supplies received from the Wehrmacht began to dwindle, Vagulāns place in charge of the Latvian district bureaucracy was taken by professionals. The changes were made by the 818th German field commanding office.

Heinrihs Strods

Literatūra un avoti par PSRS kaujiniekiem Latvijā 1941.–1945. gadā

Ievadam

Oficiālā (atklātā) lielā un neoficiālā (slēptā) mazā kara nozīme, forma un vieta pēdējos gadsimtos ir mainījusies. 16.–18. gadsimtā Eiropas stiprāko valstu paplašināšanās notika galvenokārt uz teritoriju rēķina ārpus Eiropas oficiālā lielā kara rezultātā. 19. gadsimtā, it īpaši 20. gadsimtā Eiropas valstu cīņas par savu paplašināšanos notika arī uz Eiropas pārdalīšanas rēķina, uzskatot kaimiņu valstis par savu stratēģisko teritoriju, kā arī paplašinot un dažādojot neoficiālos mazos karus (militāros, ekonomiskos, politiskos, ideoloģiskos, militāros draudus un tamlīdzīgi).

Militārā klātesamība – karabāzes nosaka valsts ārējo un iekšējo politiku. Teritoriju pārdalīšanu pirmām kārtām īstenoja, ierīkojot karabāzes. Visus karus, īpaši kopš 19. gadsimta sākuma, kad Eiropā bija stabilizējušās nācijas, organizējot tautu līdzdalību atklātajā karā, zaudētājvalstis arī caur slēptajiem kariem pretiniekā teritorijā centās pārveidot par nacionālās atbrīvošanās kariem.¹ Tāpat kā lielo karu, arī mazo karu organizēšanā, izmantojot visus iespējamus līdzekļus, iesaistījās valsts specdienesti.

Otrais pasaules karš kā konflikts starp 19. gadsimta Eiropas strādnieku kustību un Pirmajā pasaules karā zaudētājvalsts jauno nacionālās atbrīvošanās cīņu² bija izdevīgs spēles lauks partizānu kariem (*Guerilla Warfare*), sevišķi no strādnieku kustības viedokļa. Taču PSRS karā pret Vāciju izmantoja ne tikai darbaļaužu interešu vienotības saukļus, krievu nacionālismu un imperiālisma idejas, bet arī cilvēku tiesības pretoties uzbrukumam.³

Tiesības pretoties uzbrukumam un apspiešanai⁴ ir idejiski un humāni pamatotas augstākās tiesības, pēdējais līdzeklis uzstāties pret ārēju, citādi neapspriežamu agresīvalsts netaisnību. Demokrātiskās valstīs, kur pilsoņi tiek aicināti saglabāt demokrātisko kārtību, viņiem ir tiesības un pat pienākums pretoties valsts varai, sevišķi iekarotājiem. 20. gadsimtā karu gaitu un iznākumu tālā perspektīvā noteica nevis oficiālais karš vai tam sekojošais miers, bet nāciju attieksme pret karu un mieru, bruņota, nevardarbīga un

garīga pretošanās karam un tā sekām. Pretošanās notika gan kara, gan miera apstākļos, bruņotās pretošanās dalībniekus dēvējot par citādi domājošiem – partizāniem.

Partizāne (vācu *Partisane*) – 16.–18. gadsimta ierocis, līdzīgs āvai, piemērotāks individuālai un grupu cīņai. Par partizāniem sauca ar šādiem ieročiem apbruņotas vienības, kas koncentrējās aktīvās armijas aizmugurē un flangos. Partizāni t.s. mazajos karos veica arī izlūkošanu, pretinieka aizmugures dezorganizāciju. Partizānu vienības bija līdzīgas huzāru vienībām.⁵ Mūsdienās par partizāniem dēvē personas, kas ārpus oficiālajām militārajām organizācijām (armija, milicija) brīvprātīgi piedalās starpvalstu vai iekšējās sadursmēs.⁶ Partizānu kustība var būt gan organizēta, gan neorganizēta. Partizāns ir *“persona, kas ietilpst gk. no vietējiem iedzīvotājiem veidotu bruņotu vienību sastāvā un cīnās pret pretinieku tā okupētajās teritorijās vai arī pret iekšējiem pretiniekiem to pārvaldītajās teritorijās; arī pretošanās kustības dalībnieks”*⁷.

20. gadsimta vidū tradicionālo karu vešana cieši savijās ar netradicionālajām cīņas formām tā, ka zuda robeža starp militārajām un nemilitārajām operācijām.⁸ Valstu un nāciju stratēģisko mērķu sasniegšanā arī bez tradicionālajām teritorijas sagrābšanas metodēm arvien lielāku nozīmi ieguva politisko, ekonomisko un kultūras, kā arī netieša spēka metožu izmantošana. Saskaņā ar starptautiskajām cilvēktiesībām partizāni, ja vien viņi izpilda starptautiskos noteikumus, ir pieskaitāmi neregulāriem formējumiem, kuri ar netradicionālām kara vešanas metodēm – diversijas, uzbrukumi no slēpņiem, snaiperu darbība – cīnās pret ienaidnieku.⁹

Starptautiskajā sabiedrībā par partizāniem uzskata brīvprātīgus vietējo iedzīvotāju militārus cīnītājus. Totalitārā PSRS ievērojami paplašināja partizānu jēdzienu, uzskatot, ka partizānu kustībā ietilpst regulārās armijas vienību militārā darbība, tā attaisnojot VK(b)P CK vadībā sagatavoto Sarkanās armijas kaujinieku apakšvienību (kombatanti – kaujinieki) nogādāšanu ienaidnieka aizmugurē pāri fronteī vai desantējot. Arī republikāniskās Spānijas partizāni 20. gadsimta 30. gadu vidū ar PSRS speciālām kaujinieku vienībām cīnījās pret ģenerāļa Fransisko Franko (1892–1975) armiju. *“Partizānu kustība,”* rakstīts 1967. gadā izdotajā Padomju vēstures enciklopēdijā, *“ir tautas masu atbrīvošanās kustība ienaidnieka okupētajās teritorijās, ieskaitot vienību un armiju militārās darbības, kā arī visas tautas sacelšanos. [...] Tautas atbrīvošanās partizānu kustība vērsta pret ārzemju iekarotājiem un viņu pakalpiņiem nacionālās neatkarības, brīvības un demokrātijas aizstāvēšanai vai sociālistiskās Dzimtenes suverenitātes, tās teritorijas un revolucionāro iekarojumu aizstāvēšanai.”*¹⁰ 2001. gadā Maskavā izdotās grāmatas *“Partizānu kustība ..”* ievadā rakstīts, ka partizānu kustībā *“var piedalīties regulārā karaspēka un zemessargu apakšvienības, kuras darbojas ienaidnieka aizmugurē”*¹¹. PSRS partizāni 1941.–1945. gadā bija Valsts aizsardzības komitejas (VAK) Centrālā partizānu kustības štāba (CPKŠ), PSRS Bruņoto spēku

Ģenerālštāba (ĢŠ) Galvenās izlūkošanas pārvaldes (GIP), Sarkanās armijas fronšu štābu izlūkošanas nodaļu, PSRS leTK un VDTK organizētas un tām pakļautas sevišķi uzticamas militārpersonas;¹² tās varēja būt partizāni, kaujinieki, diversanti.

PSRS 1941.–1945. gadā Latvijā iesūtīto militārpersonu stāvoklis, sastāvs, organizācija un darbība neatbilda diversantu statusam. Diversija ir “graujoša, kaitnieciska darbība pretinieka aizmugurē, pretinieka teritorijā vai savas valsts teritorijā, ko okupējis pretinieks”¹³. Arī PSRS militārpersonas kādreiz veica šādas darbības, taču viņu stāvoklis un sastāvs (Sarkanās armijas vai PSRS leTK/VDTK bruņotās vienības), organizācija (militārā struktūra virsnieku un štābu pakļautībā), kā arī darbība (militāri uzdevumi, spridzināšanas, izlūkziņojumi), PSRS apgāde, apbruņojums un mēnešalga pierāda, ka PSRS iesūtīja vācu okupētajā Latvijā profesionālas kaujinieku vienības. Franču valodas vārdu “*combattant*” latviešu valodā parasti tulko kā ‘kaujinieks’, ‘kareivis’.¹⁴ 20. gadsimta kombatantu precīzākai apzīmēšanai juridiskajā literatūrā, militārajās rokasgrāmatās un apsūdzības lietās lieto jēdzienu “nelikumīgais kombatants”, kas nav paredzēts ne Hāgas, ne Ženēvas konvencijā. Nelikumīgais (pretlikumīgais) kombatants¹⁵ (arī pretinieka kaujinieks vai neprivileģēts karojošās puses (lielvalsts) kaujinieks) ir persona, uz kuru neattiecas ne karavīriem kara laikā, ne civiliedzīvotājiem miera laikā paredzētās tiesības. Par “nelikumīgā kaujinieka” jēdzienu starptautiskajā juridiskajā un civiltiesību literatūrā tiek diskutēts. Šis jēdziens patiesībā precīzāk apzīmē PSRS anektētajā Latvijā iesūtītos kaujiniekus. Starptautiskajās tiesībās kombatanti (kaujinieki) ir personas, kas ietilpst karojošo valstu bruņotajos spēkos. Starp PSRS iesūtītajiem kaujiniekiem, kā redzēsim, nebija kombatantu – personu, kas neietilpa PSRS Bruņotajos spēkos. Medicīniskie darbinieki, radisti, komisāri u.c. – visi bija PSRS Bruņoto spēku locekļi un piedalījās uzbrukumos. CPKŠ, LPKŠ un LK(b)P CK dokumentos un padomju literatūrā PSRS anektētajā Latvijā iesūtītie kaujinieki, kā redzēsim, dēvēti dažādi – par specvienībām, diversantiem, partizāniem. Šajā darbā tos visus saucim par PSRS kaujiniekiem (kombatantiem) Latvijā, vienlaikus atceroties, ka Krievijas un Baltkrievijas pamatteritorijās arī darbojās PSRS partizāni, parasti gan apmācītu un algotu kaujinieku, komandieru un komisāru vadībā. Tāpēc Krievijas un Baltkrievijas bruņotās pretošanās vienības šajā darbā saucim par partizāniem, taču saglabājot partizānu, diversantu nosaukumu oficiālo dokumentu citātos, kas attiecas uz Latviju.

Partizānu kara lomas paplašināšanās 20. gadsimtā veicināja partizānu starptautisko tiesību izstrādāšanu, kas apkopotas 1949. gada 18. augusta Ženēvas vienošanās dokumentā un šī dokumenta 1977. gada 10. jūnija Ženēvas vienošanās papildprotokolos.

1949. gada 12. augusta Ženēvas vienošanās 43. paragrāfa 3. iedaļa dod tiesības karojošām pusēm savos bruņotajos spēkos izveidot paramilitāras vai bruņotas izpildvaras (*bewaffnete Vollzugsorgane*), par to iepriekš informējot konfliktā iesaistītās puses.¹⁶ Ja par partizānu darbību iepriekš paziņots konfliktā iesaistītajām pusēm, partizāni ir

legāli kombatanti (kaujinieki). Partizāniem jābūt savai virspavēlniecībai un atbildīgiem komandieriem, atklāti jānēsā ieroči un jāvalkā zīmotnes, jāaizsargā civiliedzīvotāji (68. §). Pretējā gadījumā partizāni ir nelegālie kombatanti (kaujinieki), uz kuriem neattiecas partizānu (legālo kombatantu) tiesības un kuriem draud sods par viņu darbību. Pēc starptautiskajām tiesībām legālie partizāni darbojas pretinieka aizmugurē pretinieka okupētā zemē, kas neietilpst regulārā karaspēka darbības zonā. Regulārā karaspēka aizmugurē partizāni var izdarīt pārsveiguma uzbrukumus, uzbrukumus no aizmugures un sabotāžas aktus¹⁷ pret pretinieka bruņotajiem spēkiem.

PSRS partizānu sastāva pamatā bija “speciālas desanta vienības” – komandosi (angl. *commandos*).¹⁸ PSRS partizānus (komandosus) iesūtīja pretinieka aizmugurē, īpaši 1939.–1941. gadā PSRS okupētajās zemēs. Arī citu valstu armijās bija komandos vienības,¹⁹ taču nevienam nenāca ne prātā tās dēvēt par partizāniem, kaut arī tajās varēja būt neliela daļa tām simpatizējušu vietējo iedzīvotāju – karagūstekņi, politiešlo-dzītē, no Vācijas armijas izvairījušies, dezertieri, bēgļi no Krievijas.

Šīs ārpus regulārā karaspēka ienaidnieka aizmugurē darbojošās grupas un atsevišķas personas, kas pēc Sarkanās armijas partizānu zvēresta pieņemšanas sastāvēja PSRS Bruņotajos spēkos, varēja saukt par kaujiniekiem, jo tās bija “personas, kas ietilpst karojošo valstu bruņotajos spēkos”²⁰. PSRS partizānu vērtējumi jau Vācijas un PSRS kara laika notikumu aculiecinieku skatījumā bija ļoti atšķirīgi, par tiem toreiz gan-drīz neko nezināja, pat tautā nebija dots īpašs nosaukums. Bijušais Krievijas valdības galva Aleksandrs Kerenskis (1881–1970) trimdā Ņujorkā PSRS partizānus sauca par “ļeņinisko piekto kolonnu”²¹. Arī tagad PSRS pieņemtais oficiālais vispārinošais nosaukums “partizāni” tiek apšaubīts, jo pēc būtības to lielākā daļa 1941.–1945. gadā bija PSRS kaujinieki: tie bija CPKŠ, Sarkanās armijas, PSRS IeTK, VDTK, ĢŠ Galvenās izlūkošanas pārvaldes Fronšu štābu izlūkošanas daļu sastāvdaļa. Turpretī partizāns ir persona, kas sastāv galvenokārt no vietējiem iedzīvotājiem veidotās bruņotās vienībās un cīnās ar pretinieku tā okupētajā teritorijā vai ar iekšējiem pretiniekiem to pārvaldītajā teritorijā. Partizāns ir arī pretošanās kustības dalībnieks.²² PSRS partizāni bija PSRS ideoloģisko un politisko apsvērumu dēļ par partizāniem pārdēvēti PSRS kaujinieki.

1943. gada otrajā pusē un 1944. gada sākumā līdz ar vācu mobilizācijas sabotieru, dezertieru un kara laika bēgļu pievienošanos PSRS kaujiniekiem “jauno” kaujinieku skaits palielinājās, kaut arī vadība saglabājās kaujinieku rokās. “Jaunos” var uzskatīt par partizāniem.

Šajā pētījumā PSRS iesūtītos “partizānus” Latvijā dēvēsim par kaujiniekiem. Vācijas militārajā literatūrā (1941–1945), īpaši pēc 1943. gada maija, PSRS partizānus sauca par parašutistiem un bandītiem, vārdu “partizāns” aizliedza lietot.²³ Boļševiku laika propagandas literatūrā un daiļliteratūrā PSRS partizānus dēvēja par “Staļina vīriem”, “Sarkanās zvaigznes brīnumvaroņiem” un tamlīdzīgi.²⁴ Varoņmīti par PSRS

partizāniem un partizānu pretinieku demonizēšana bija PSKP CK Propagandas daļas veidota padomju mitoloģijas sastāvdaļa, tā tika pamatota ar šiem mītiem nepieciešamo vēstures avotu atlasī un interpretāciju.²⁵ Pašlaik vēsturnieku galvenais uzdevums ir šīs propagandas demitoloģizēšana, balstoties uz neapšaubāmu vēstures avotu kompleksu liecībām un, cik iespējams, izvairoties no jaunu mītu radīšanas.

Šis darbs sagatavots 2003.–2005. gadā, turpinot iesāktos pētījumus par mazo karu Latvijā. Galvenokārt balstoties uz Latvijas, Krievijas un Vācijas arhīvu un citiem jauniem vēstures avotiem, sniegts PSRS partizānu vienību izveidošanas un darbības galveno virzienu apskats Latvijā, cik to atļauj atslepenotie mūsdienu Krievijas arhīvi, atstājot vēl nezināmo citu pētnieku risināšanai. Šeit mēģināts ar PSRS – uzvarētājsvalsts dokumentiem, pārbaudot uzvarētāju versiju par PSRS kaujinieku darbību Latvijā 1941.–1945. gadā, noskaidrot šīs kustības cēloņus, iemeslus, darbības posmus un sekas. Jānoskaidro, kas bija PSRS partizāni Latvijā: no PSRS iesūtītie kaujinieki, t.i., partizānu imitācija, vai arī pēc Latvijas vietējo iedzīvotāju iniciatīvas izveidotās partizānu vienības, kas cīnījās par 1940.–1941. gada padomju varas atjaunošanu Latvijā. Kas organizēja un veidoja kaujiniekus Latvijā?

Šajā darbā uzmanība pievērsta mazajam karam, taču jau no Otrā pasaules kara sākuma līdz tā beigām Vācijas un PSRS lielais karš kopumā noteica mazā kara sekmes un neveiksmes, kaut arī atsevišķas uzvaras mazajā karā varēja būt arī lielā kara zaudējumu posmā un PSRS partizānu zaudējumi – lielā kara uzvaru posmā. Vai un cik lielā mērā Sarkanās armijas uzvaras pie Staļingradas un Kurskas lokā ietekmēja sabiedroto desanti Itālijā un Marokā, tas jāatstāj militāro vēsturnieku turpmākai analīzei. Taču ASV "Palīdzības noma" (*"Lend Lease"*) deva PSRS apmēram 100 miljardu dolāru (pēc tālaika valūtas kursa aptuveni 100 dolāru uz vienu sarkanarmieti), kas būtiski ietekmēja Sarkanās armijas uzvaras. Balstoties uz līdzšinējiem pētījumiem un jauniem pirmavotiem, šī darba mērķis ir sniegt pamatotas, zinātniski argumentētas atziņas līdzšinējo novadpētniecisko secinājumu vietā.

Bez tematiskā principa pētījumā ievērots hronoloģiskais un, cik iespējams, Latvijas teritoriālās analīzes princips, kas dod iespēju atklāt notikumu savstarpējo sakarību un mijiedarbību. Gan hronoloģiski (1941–1945), gan arī teritoriāli PSRS kaujinieku darbība pētīta tikai Latvijas teritorijā, nepievēršoties PSRS partizānu (komandos) vienību, kurās darbojās arī latvieši, kaujas darbībai ārpus Latvijas teritorijas.

Historiogrāfijas apskats

Pievēršoties PSRS kaujinieku vēsturei Latvijā un iedziļinoties tās mūsdienu pētniecībā, jākonstatē, ka pēdējos piecpadsmit gados Latvijā par to nav veikti pētījumi. Apkopojošā grāmatā "Latvijas vēsture: 20. gadsimts"²⁶, kā arī skolu mācību grāmatās, neizmantojot

speciālus pētījumus, nav iespējams pietiekami profesionāli izvērtēt PSRS kaujinieku darbību Latvijā 1941.–1945. gadā arī grāmatu apjoma dēļ. Tādējādi vai nu saglabājas padomju literatūrā paustie viedokļi, vai arī šī tēma tiek apieta. Piecpadsmit gadu pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas PSRS kaujinieku vēsture Latvijā (1941–1945) patiesībā ir balts plankums, ko daļēji aizpilda bijušo uzvarētāju mīti.

Lai novērtētu šīs tēmas izpētes pašreizējo stāvokli, vispirms apskatīsim svarīgākos PSRS (Krievijas), Latvijas un ārzemju vēsturnieku pētījumus, tos iedalot padomju un pēcpadomju laika pētījumos, īpaši aplūkojot trimdas autoru pētījumus un literatūras avotus.

Latviešu padomju historiogrāfija par PSRS kaujinieku darbību Latvijā ir paudusi oficiālos VK(b)P CK un PSRS valsts cenzūras noteiktos viedokļus. To pamatā bija Vācijas–PSRS kara laikā teiktās Josifa Staļina runas, kuras tūlīt pēc kara apkopoja brošūrā (boļševiku propagandisti to gan sauca par grāmatu) “Par Padomju Savienības Lielo Tēvijas karu”²⁷. Šī “grāmata” pēckara gados visiem strādājošiem gadiem ilgi bija jāstudē partijas izglītības sistēmā, bet vēsturniekiem jāliek savu zinātnisko secinājumu pamatā. Tāpēc PSRS partizānu vēstures (1941–1945) literatūras apskats jāsāk ar PSRS un tagadējās Krievijas literatūras apskatu, kas lielās līnijās noteica arī Latvijas PSR vēstures historiogrāfiju.

Kā iepriekš minēts, Vācijas–PSRS kara vērtējumā pirmajā pēckara desmitgadē (1945–1955) izteikti dominēja VK(b)P CK Politbiroja pēdējos kara gados paustais viedoklis. Kopš 1937. gada PSRS mazinājās tautību vienlīdzība.²⁸ J. Staļina 1945. gada 24. maija uzvaras runā Krievijā par galveno uzvarētāju minēta nesaliektā krievu tauta; tas liecināja par jauna perioda sākumu PSRS etnopolitikā. PSRS pirmās personas – J. Staļina sakralizācija noteica arī PSRS partizānu darbības novērtējumu. Minētajā brošūrā lasām, ka pēc “aktīvās aizsardzības perioda” 1941.–1942. gadā Sarkanā armija sāka “10 staļiniskos triecienus” un šis padomju varoņdarbs izglāba cilvēkus no fašisma briesmām. Sarkanās armijas “atbrīvošanas karagājiena īstenošanā 1944.–1945. gadā”²⁹ liela vieta šī laika historiogrāfijā ierādīta PSRS partizāniem.

Lielā Tēvijas kara vēsturi rakstīja arī impērijas novados, piedaloties PSRS aģitācijas un propagandas ietekmētiem pakļauto tautu līdzautoriem. Grāmatas “Cīņa par padomju Baltiju Lielā Tēvijas kara gados (1941–1945)” uzrakstīšanai izraudzījās 23 autorus. To vidū bija latviešu izcelsmes ģenerālis Pēteris Baumanis (1903–1968; bija paredzēts, ka viņš uzrakstīs četras autorlokšnes), igauņis F. Seps (trīs autorlokšnes), lietuvietis Povils Štars (trīs autorlokšnes), latviešu partizānu komandieris Vilis Samsons (trīsarpus autorlokšņu) un Alfrēds Raševics (1910–1977; divarpus autorlokšņu).³⁰ Autori savas nodaļas uzrakstīja, pat izmantoja PSRS Aizsardzības ministrijas Centrālā arhīva materiālus, tomēr vairāki iesniegtie manuskripti netika publicēti,³¹ jo, pārāk lielu Baltijas “atbrīvošanas” vēstures apraksta daļu atdodot nekrievu autoriem, lasītājiem varētu rasties

iespaids, ka šīs zemes atbrīvojuši impērijas pamatnācijai nepiederoši komandieri un to vadītās vienības, tā paverot iespēju pakļautajām tautām iesaistīties impērijas pārvaldē.

Vācijas–PSRS kara vērtējuma ceturtajā posmā (1985–2005) Krievijas liberālākie vēsturnieki 1989. gadā atklāja Vācijas–PSRS 1939. gada 23. augusta līguma slepenos dokumentus, sāka runāt par PSRS uzvaras nesamērīgo cenu, it īpaši cilvēku zaudējumu ziņā.³² Šie vēsturnieki pieminēja PSRS politisko, ekonomisko un militāro sadarbību ar Vāciju 1939.–1940. gadā.³³ Krievijā diskutēja par to, kad PSRS iestājās karā – 1939. gada 1. septembrī vai 1941. gada 22. jūnijā; kāda nozīme bija J. Staļina 1941. gada 27. jūlija pavēlei “Ne soli atpakaļ”; turpināja pētīt Gulagā ieslodzīto izmantošanu uzvarā. Taču šos pētījumus ierobežoja.

Amerikas Savienotajās Valstīs publicēja armijas vēsturi 99 sējumos, kur atrodamas ziņas par armijas darbību no virspavēlniecības līdz rotai. Krievijā 20. gadsimta 90. gados Militārās vēstures institūta vadītāja ģenerāļa Dmitrija Volkogonova (1928–1995) pārraudzībā izstrādātais “Lielā Tēvijas kara vēstures” pirmais sējums tika noraidīts (par maz bija Staļina slavinājumu), un D. Volkogonovu atlaida no darba par “padomju vēstures apgānīšanu”³⁴. 90. gadu beigās izdots nedaudz pārstrādātais “Lielā Tēvijas kara vēstures” variants.

PSRS un mūsdienu Krievijas patriotiskie vēsturnieki aizstāvēja trīs pamattēzes. Pirmkārt, padomju partizānus vispusīgi atbalstīja visplašākās civiliedzīvotāju masas. Otrkārt, padomju partizānu galvenais mērķis bija cīņa pret vācu karaspēku un iedzīvotāju aizstāvēšana pret ienaidnieka teroru un represijām. Treškārt, “tautas atriebējus” materiāli un tehniski nodrošināja ienaidniekam atņemtās trofejas, no kurām daļu partizāni atdeva vietējiem iedzīvotājiem.

Vācijas–PSRS kara attēlojumā sešdesmit gadu laikā (1945–2005) Krievijā nav mainījusies kara vērtējuma būtība, mainījušās tikai nianse. Šim uzskatam pašlaik piekrīt puse Krievijas iedzīvotāju. Turpretī viedoklim, ka PSRS gatavoja uzbrukumu Vācijai un plānoja “karu ar nedaudz asinīm ienaidnieka teritorijā”, ka 1945. gada uzvara stiprināja komunistisko totalitārismu,³⁵ piekrīt mazākā daļa krievu.³⁶

PSRS impērijai pārtopot par Krievijas nacionālo valsti, lietojot Henrija Kisindžera terminoloģiju, impēriskās vēstures modelis neķļuva par PSRS okupēto tautu nacionālo modeli, jo PSRS impērijas vēstures modelis bija Krievijas nacionālais modelis.

Vēsturnieks Aleksandrs Zinovjevs izvirzījis tēzi, ka uzvarētājs aukstajā karā pilnīgi falsificē vēsturi, lai mazinātu PSRS uzvaru “karstajā” karā, īpaši izmantojot “mierīgo revolūciju” sekas.³⁷

Mūsdienu Krievijas vēstures historiogrāfija PSKP 20. kongresa (1956) lēmumu garā PSRS partizānu kustības vēsturi iedala trijos posmos: Vācijas un Krievijas kara laika (1941–1945); 1945.–1956. gada un vēlākajā historiogrāfijā.³⁸ Joprojām tiek uzsvērtā

bijušās Krievijas ceturtais impērijas – PSRS cilvēces glābējas nozīme mūsdienās.³⁹ To panāk, pirmkārt, neatslepenojot agrāk izstrādātos “slepenos darbus” (starp tiem disertācijas); otrkārt, neatļaujot pētniekiem izmantot vairāku Krievijas centrālo arhīvu materiālus (Krievijas Aizsardzības ministrijas Centrālais arhīvs Podoliskā); treškārt, to panāk, pārpublicējot novecojušus darbus⁴⁰ un npublicējot partizānu veterānu V. Andrianova, V. Korovina, I. Starinova u.c. kritiskos darbus.

Mūsdienu Krievijas vēsturnieki atļaujas tikai dažas kritiskas piezīmes par PSRS partizānu tēmu.⁴¹ “*Un tomēr partizānu darbība 1942./43. gada ziemā,*” rakstīja 1998. gadā Krievijā oficiālās “Lielā Tēvijas kara vēstures” autori, “*nebija tik augstā līmenī, kā cerēja militārā vadība. Lai gan diversiju skaits palielinājās, tās neparalizēja vācu transporta sistēmu un tādējādi būtiski neietekmēja ziemas kampaņas rezultātus.*”⁴² Pēc šo autoru domām, PSRS partizānu kustība Baltijā vēl 1943. gadā bija tik nenozīmīga, ka nodaļā “Partizānu un pagrīdes kaujas darbība” tā ne ar vārdu nav pieminēta.⁴³

Taču šie vēsturnieki neatbild uz jautājumu, kā var vienlaikus cīnīties par Staļina “fašistisko” režīmu (PSKP CK Politbiroja sekretāra Aleksandra Jakovļeva vārdi) un būt arī “antifašistiskās frontes cīnītājs”. Kā var vienlaikus iet kaujā ar saukli uz lūpām “Par dzimteni, par Staļinu!” un tajā pašā laikā cīnīties pret fašismu un par dzimtenes atbrīvošanu.⁴⁴ Lai gan 20. un 21. gadsimta mijā Krievijas vēsturi parasti cenšas veidot uz PSRS identitātes bāzes, šim virzienam vēl neizdodas likvidēt 90. gadu sākuma informācijas buma izraisītās šaubas par PSRS historiogrāfiju un pilnīgi pārtraukt brīvus vēstures pētījumus ārpus valsts oficiālajiem vēstures institūtiem.⁴⁵ Pēdējos gados atsevišķi krievu pētnieki sākuši pārskatīt boļševiku mītus arī par PSRS partizāniem. Starp šīs pētnieku grupas autoriem ir gan ievērojami partizānu kustības vadītāji (Ilja Starinovs), bijušie drošības iestāžu darbinieki (Aleksejs Popovs), gan arī profesionāli vēsturnieki (V. Bojarskis u.c.). Partizānu kustības rašanās, organizēšanas un darbības pētīšanai visai nozīmīga ir A. J. Tarasa redakcijā kopš 1997. gada Minskā izdotā grāmatu sērija “Komandosī” (*Командос*), kurā līdz šim izdots apmēram 20 grāmatu, to skaitā arī V. Bojarska darbs par PSRS partizāniem.⁴⁶ Šie pētnieki sniedz jaunas atziņas par PSRS partizānu darbību Latvijā. Profesors Boriss Sokolovs 2002. gadā grāmatā “Okupācija” raksta: “*Baltijā un Besarābijā masu partizānu kustības tā arī neizveidojās. [...] Baltijā padomju partizāni no vietējo iedzīvotāju puses nesaņēma nekādu atbalstu un tāpēc nespēja izvērst aktīvāku darbību pret vāciešiem.*”⁴⁷ Arī Ukrainas rietumdaļā notika tikai sarkano partizānu reidi, kuri veica diversijas un daļēji nodarbojās ar izlūkošanu. Tas bija speciālo uzdevumu karaspēks, kurš darbojās līdzīgi kā Vācijas armijas speciālo uzdevumu divīzija “Brandenburga”.⁴⁸ “*Tauta šajā karā zaudēja,*” raksta B. Sokolovs, “*kaut arī vēl līdz šim tic, ka uzvarēja.*”⁴⁹

“Baltijā, spriežot pēc partizānu atskaitēm, partizānu kustības nemaz nebija,”⁵⁰ 2001. gadā rakstīja krievu žurnāls “*Komersant vlastj*” (“*Комерсант власть*”). 1943. gadā

tur darbojās tikai leTK izveidotās diversantu grupas – Igaunijā – trīs, kopskaitā 46 cilvēki, Latvijā 13 grupās bija 200 cilvēku, bet Lietuvā 29 grupās sastāvēja 199 cilvēki.⁵¹ Visai kritisks PSRS partizānu un karavīru cīņu novērtējums vācu karaspēka aizmugurē sniegts Sergeja Čujeva grāmatā “Nolādētie zaldāti”.⁵²

Vēstures zinātņu doktors atvaļinātais pulkvedis V. Bojarskis, tāpat kā Ukrainas partizānu kustības štāba priekšnieka vietnieks I. Starinovs, PSRS partizānu kara organizācijā un norisē atklāja trūkumus un kļūdas. Kā galvenos trūkumus V. Bojarskis min trīs: uzdot VK(b)P vadīt partizānu karu; atstāt PSRS partizānus pašapgādei; iecelt par partizānu vienību vadītājiem tikai VK(b)P biedrus.⁵³ Partizānu kustība PSRS, tāpat kā Sarkanā armija, gadu pēc Vācijas un PSRS kara sākuma bija cietusi sakāvi. Partizānu skaits Baltkrievijā 1942. gada vidū bija tikai 13%, Krievijā 20–23% no 1941. gada partizānu skaita,⁵⁴ jo no ielenktajām Sarkanās armijas vienībām partizāniem pievienojušies sarkanarmieši apmēram 45 000 bija krituši.

Līdz 90. gadu sākumam PSRS vēstures historiogrāfija nerakstīja par čekistu vadošo lomu PSRS partizānu kustībā. Citāda ievirze parādās bijušā PSRS drošības dienesta darbinieka Alekseja Popova 2004. gadā publicētajā grāmatā “Staļina diversanti. Drošības orgānu darbība okupētajā teritorijā Lielā Tēvijas kara gados”⁵⁵. Tā liecina, ka PSRS partizānu organizēšanā, sagatavošanā un vadīšanā – vismaz kara pirmajā posmā – izšķiroša loma bijusi PSRS valsts drošības iestādēm – VDTK, leTK. Partizānu lielākos novadus Ļeņingradas apgabalā, Baltkrievijā un Ukrainā organizējuši un vadījuši čekisti.⁵⁶ Lai gan šī uzskata izplatībā var būt vērojams arī “baļķa sindroms” un kārtējā austrumnieciskā izpatikšana priekšniecībai, tomēr līdz šim publicētie vēstures fakti šo uzskatu atbalsta un mazina agrāk izcelto VK(b)P CK nozīmi partizānu kustībā.

Atsevišķi krievu vēsturnieki sākuši kritizēt “pierakstīšanu” partizānu atskaitēs kā vienu no šīs totalitārās sistēmas būtiskām pazīmēm.⁵⁷ Slepēnā izziņa “Par Baltkrievijas partizānu darbību”, kas tagad publicēta, liecina, ka, pēc Baltkrievijas partizānu kustības štāba datiem, Vācijas armijai nodarītie zaudējumi faktiski bijuši gandrīz divreiz mazāki, nekā tie uzrādīti partizānu brigāžu un vienību atskaitēs.⁵⁸ PSRS partizānu atskaišu statistika nav ticama. “Šī nebija vienkārši melošana, bet gan valsts mērogā izplānota dezinformācijas programma.”⁵⁹

Visai intensīvi PSRS partizānu kustības vēsturi pēta baltkrievu vēsturnieki. Jau veikti pētījumi par partizānu izlūkdarbību,⁶⁰ partizānu un pagrīdnieku izdotajām skrejlapām,⁶¹ Sarkanās armijas aviācijas nozīmi partizānu kustībā.⁶² Atsevišķi baltkrievu vēsturnieki sākuši izmantot arī Rietumvalstu vēstures avotus, lai mazinātu literatūrā valdošos stereotipus.⁶³ Vēsturnieks L. Grenkevičs atzīst, ka 1941. gadā partizānu kustība bijusi rudimentāla, bet vēlāk Sarkanajai armijai bijusi izšķiroša nozīme partizānu darbībā. Tāpēc autors PSRS partizānus dēvē par kombatantiem (kaujiniekiem).⁶⁴ Balstoties uz pēdējos piecpadsmit gadus publicētajiem pētījumiem un dokumentiem, Vācijas–PSRS

1941.–1945. gada kara kritiskajam novērtējumam 2005. gadā piekritis bijušais Maskavas mērs Gavriils Popovs grāmatā “Karš un patiesība. Uzvaras cena”⁶⁵. Tā nāca klajā Ņujorkā, un Maskavā to neļāva ne ievest, ne arī no tās kaut ko publicēt presē. Sanktpēterburgas vēsturnieks Kirils Aleksandrovs rakstā “Mēs vēl visu neatcerējāties, lai kaut ko aizmirstu” 2005. gadā rakstīja, ka PSKP CK Aģitācijas un propagandas pārvalde kategoriski norādījusi, kādus notikumus izvēlēties un kā tos novērtēt, bet vēsturniekiem uzdeva šos vērtējumus pamatot.⁶⁶ Viens no tādiem notikumiem bija Otrā pasaules kara sākums 1941. gada 22. jūnijā un visas padomju tautas sacelšanās cīņai pret iebrucējiem, kā arī iesaistīšanās partizānu karā. Tādējādi, lai gan PSRS partizānu darbības vērtējumā valdīja vispārēja oficiāla stagnācija, mūsdienu Krievijā parādās jaunas atziņas, kas kritizē partijas valsti (*зоцыдапчмбо напмуу*)⁶⁷ un PSRS partizānu (kaujinieku) vēsturi kā komunistu totalitārās valsts noteikto vēsturi.

1989.–1991. gadā Krievijas vēstures zinātnes attīstībā pirmais ceļš bija PSKP totalitārās komunistiskās iekārtas noziegumu nosodīšana. Otrais ceļš bija PSRS galveno kadru un vēstures integrācija Krievijas vēsturē, kas nozīmēja PSRS vēstures vērtējuma integrāciju Krievijas vēsturē. 90. gados Krievijas oficiālajā vēstures zinātnē abi minētie ceļi it kā iesāka kopēju virzienu un savstarpēju sacensību, bet 90. gadu beigās sāka dominēt otrā ceļa politiskā atbalstīšana, tādējādi Krievijas oficiālā vēsture pašreiz attīstās pa otro ceļu. PSRS totalitārais komunisms tiek attaisnots un uzsvērts PSRS – superlielvalsts stāvoklis, noklusējot PSRS impērijas veikto kaimiņvalstu sagrābšanu, kā arī PSRS imitēto partizānu karu. PSRS neoimperālisma atbalstītāji cenšas cilvēciskot totalitāro komunismu, noklusējot tā noziegumus.

Pirmkārt, Krievijas oficiālā historiogrāfija mūsdienās atspoguļo Krievijas (agrākās un tagadējās) lielvalstiski orientētās varas impērisko viedokli, pieturas pie uzvarētāju versijas un to mītiem un neveicina vēsturiskās patiesības atklāšanu.⁶⁸ Otrkārt, šis lielvalstiski orientētās varas viedoklis Krievijā pastāv kopš tatāru-mongoļu laikiem. Tas pauž uzskatu, ka Krievija var kļūt bagāta, tikai paplašinoties. Treškārt, šis novecojušais viedoklis Krievijā pastāv arī tās turpmākās demokrātiskās attīstības koncepcijas trūkuma dēļ, un to atbalsta liela daļa krievu tautas. Ceturtkārt, Krievijas historiogrāfijā pēdējos gados izplatījušos liberālo viedokli PSRS partizānu vēstures historiogrāfijā, atzīstot tajā arī būtiskas kļūdas, uzskata par krievu tautas loģiski domājošās daļas viedokli. Krievijas demokrātiski noskaņoto vēsturnieku PSRS partizānu kara vēstures pētījumi liecina, ka viņi nav pilnīgi uzticami mūsdienu Krievijas oficiālajai informatīvajai telpai.

Latvijas PSR historiogrāfijā, pat neņemot vērā tās publicistiku, ir plaša literatūra par PSRS partizānu kustības vēsturi Latvijā. Bez PSRS partizānu komandieru galvenokārt uz viņu atmiņām pamatotiem apcerējumiem 60.–80. gados PSRS partizānu vēstures tematiku iekļāva Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas (ZA) Vēstures un filozofijas institūta pētījumu (V. Samsons (1920), Jānis Dzintars (1928), Aurora Ūdre (1930)), kā arī LKP

CK Partijas vēstures institūta plānos. ZA Vēstures institūtā veikto pētījumu rezultātā tika izdotas V. Samsona, J. Dzintara, A. Ūdres grāmatas un vairāki monogrāfiski apcerējumi,⁶⁹ bet LKP CK Partijas vēstures institūtā 80. gados sāktā “Latvijas partizānu brigāžu hronikas” sastādīšana netika pabeigta.⁷⁰

Lielākie nopelni PSRS kaujinieku pētīšanā un interpretēšanā no “uzvarētāju viedokļa” pieder akadēmiķim V. Samsonam, kurš ne tikai pats vadījis kaujinieku gājienus no Krievijas uz Latviju 1942. un 1943. gadā, bet arī komandējis vienību un brigādi 1943.–1944. gadā Ziemeļlatvijā; sadursmēs ar ienaidnieku vairākas reizes ievainots. V. Samsons PSRS kaujinieku vēsturi Latvijā pētījis, sākot jau ar pirmajiem pēckara gadiem,⁷¹ sevišķi Ziemeļlatvijā un Kurzemē, kā arī organizējis vēstures zinātnieku un skolotāju 21 komplekso ekspedīciju atmiņu vākšanai par kaujiniekiem. Viņa pētījumos vērojama faktu bagātība par notikumiem ciemos, pagastos, taču V. Samsona publicētie darbi ir vērtējami starp pētījumu un memuārliteratūru. V. Samsona grāmata “Partizānu kustība Ziemeļlatvijā Lielā Tēvijas kara laikā”⁷² ir papildināts publicējums žurnālā “Karogs”⁷³ un pirmais plašākais PSRS partizānu kustības pētījums Latvijā. Grāmatai raksturīga lietišķa pieeja faktiem un to izklāstam. Tajā stāstīts arī par boļševiku vadīto pretfašistisko tautas masu cīņu, kura Latvijā, kā redzēsim, bija vāja.

V. Samsona grāmata “Kurzemes partizāni ..” jau minētas atsaucēs uz arhīvu fondiem, laika liecinieku stāstījumiem un tālaika presi.⁷⁴ Kopumā par PSRS kaujiniekiem Kurzemē 1941.–1945. gadā V. Samsons publicējis trīs grāmatas,⁷⁵ izmantojot tālaika liecinieku atmiņas un arhīva materiālus.⁷⁶ No partizāniem un viņu atbalstītājiem autors vairāk izceļ Latvijas vietējos iedzīvotājus. Nozīmīgi ir autora minētie (kaut arī atlasītie) novadpētnieciskie fakti, īpaši topogrāfiskās kartes. Autora rīcībā bijuši vairāki materiāli, kas saglabājušies V. Samsona arhīvā, bet grāmatā nav iekļauti cenzūras vai citu iemeslu dēļ. Jāpiemin divas V. Samsona izvirzītās tēmas. Pirmkārt, grāmatā “Partizānu kustība Ziemeļlatvijā ..” iesākto tēmu par PSRS kaujinieku Latvijā ciešo sadarbību ar Ļeņingradas, Kaļiņinas un Vitebskas apgabala partizāniem V. Samsons turpināja atsevišķā rakstā.⁷⁷ Otrkārt, grāmatā krievu valodā “Tautu draudzība uzvarēja” V. Samsons parādīja PSRS kaujinieku un Sarkanās armijas kopējo kaujas darbību “Kurzemes katlā” 1944.–1945. gadā.⁷⁸ Pēc V. Samsona domām, izlūki daļēji ietekmēja partizānu uzdevumus un darbības veidus.⁷⁹

Plašākais V. Samsona pētījums “Latviešu darbaļaužu cīņa pret ienaidnieku uz laiku okupētajā republikas teritorijā” publicēts 1966. gadā Latvijas Zinātņu akadēmijas Vēstures institūta izdotajā grāmatā “Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā (1941–1945)”⁸⁰. Būdams Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas korespondētājloceklis, V. Samsons bija arī šīs grāmatas atbildīgais redaktors. Darbā izmantoti arī toreiz retam pētniekam atļautie LK(b)P CK Partijas vēstures institūta Partijas arhīva fondi.⁸¹ Šis pētījums ir plašākais okupācijas laikā publicētais darbs.

1941.–1942. gadā PSRS kaujinieku darbība (izņemot dažu īslaicīgu grupu aktivitātes) faktiski nenotika. “Radikālā lūzuma gads” sākās 1943. gadā.⁸² Grāmatā “Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā ..” autoriem nav izdevies pierādīt, ka Latvijā 1944. gadā notika “masu cīņa pret okupantiem”⁸³. V. Samsons, tāpat kā vēsturnieks Vasilijs Savčenko (1923), atzina, ka PSRS kaujinieku kustība Latvijā 1941.–1945. gadā pamatā nebija endogēnas, bet eksogēnas dabas. “*Latvijas Komunistiskās partijas Centrālajai komitejai praktiski nācās veikt organizatorisku darbību partizānu kustības sagatavošanā un pagrīdes izveidošanā, nosūtot pāri frontes līnijai partijas darba un partizānu kustības organizatoru grupas jau pēc tam, kad partijas un padomju organizācijas bija evakuējušās no Latvijas.*”⁸⁴

Jāatzīmē, ka V. Samsona pētījumiem 60. gados ir raksturīga PSRS partizānu vadības un sastāva latviskošana. V. Samsons centās pierādīt latviešu tautas dominējošo lomu šajā toreiz it kā visām tautām obligātajā cīņā. Viņš noklusēja kaujinieku darbības ēnas puses, kuras viņam bija labi zināmas.

V. Samsons ir nepietiekami izmantojis PSRS Centrālā partizānu kustības štāba dokumentus, kā arī Vācijas Federālā arhīva Militārārhīvu Freiburgā.⁸⁵ Kopumā V. Samsona memoāri, publicistika un pētījumi par PSRS kaujiniekiem Latvijā (1941–1945) ir atbilstoši tālaika padomju viedoklim, taču starp rindām jaušams arī nacionālkomunista viedoklis. V. Samsons, spriežot pēc viņa plašajām vēstulēm autoram 2005. un 2006. gadā, vēl tagad ir “uzvarētāju versijas” aizstāvis, tomēr atsevišķos jautājumos atzīst savu un kolēģu (J. Dzintars) politisko tendenciozitāti, kā arī PSRS partizānu darbības atsevišķu posmu nekritiskos vērtējumus (pulks “Par Padomju Latviju” u.c.).

V. Samsona un, kā vēlāk redzēsīm, arī A. Ūdres darbos ir pētnieciska ievirze. Taču tāda neparādās LKP CK pieņemtajos oficiālajos vēstures “akadēmiskajosursos”, pēc kuriem obligāti bija jāraksta arī skolu mācību grāmatas. “Akadēmiskie kursi” pilnībā atkārtoja PSRS historiogrāfijā par PSRS partizāniem teiktās oficiālās frāzes. Pēc VK(b)P CK direktīvas Vācijas–PSRS karā 1941.–1945. gadā PSRS pilsoņi oficiāli drīkstēja cīnīties tikai PSRS pusē, un 1967. gadā izdotajā “Latvijas PSR vēsturē” ir iedaļa “Padomju Latvijas darbaļaužu līdzdalība cīņās pret vācu fašistiskajiem iebrucējiem frontē un aizmugurē”⁸⁶. Šīs iedaļas autors V. Savčenko raksta, ka 1941.–1942. gadā “*Latvijā pret ienaidnieku cēlās arvien jauni un jauni cīnītāji. Tie organizējās vai nu partizānu vienībās, vai dažādās pretfašistiskās patriotiskās pagrīdes grupās.*”⁸⁷ Taču nevienu Latvijā šai laikā organizējušos PSRS partizānu vienību autors nenosauc, bet raksta, ka “*šo vienību un grupu materiālā apgāde, apbruņošana un nogādāšana ienaidnieka aizmugurē bija uzticēta PSRS lekslietu tautas komisariātam*”⁸⁸, ka “*veikto pasākumu rezultātā (šeit domāta VK(b)P CK kaujinieku iesūtīšana Latvijā) 1943. gada beigās un 1944. gada sākumā antifašistiskā pagrīdes un partizānu kustība aptvēra praktiski visus Latvijas novadus un kļuva par plašu masu kustību*”⁸⁹.

LK(b)P CK vadības un boļševiku nozīme, organizējot visas tautas antifašistisko kustību, uzsvērta arī LKP vēstures apcerējumu trešajā sējumā (1981).⁹⁰ Taču šajā grāmatā izlases veidā citēti daži, kaut arī anonīmi, LKP CK un PSRS Aizsardzības ministrijas Centrālā arhīva materiāli, tādējādi it kā cenšoties tuvoties reālākam tēlojumam.

Izmaiņas vērojamas arī 1986. gadā publicētajā “Latvijas PSR vēstures” 2. daļas VII nodaļas, kuras autors ir V. Savčenko, tekstā. *“Partizāniem un antifašistiskās pagrīdes dalībniekiem vajadzēja cīnīties ne tikai pret vācu fašistiskajiem iebrucējiem, bet arī pret latviešu buržuāziju kā šķiru. [...] Tādējādi partizānu karam un antifašistiskās pagrīdes cīņai Latvijā piemita arī zināmas pilsoņu kara pazīmes.”*⁹¹ Autors raksta: *“Sakarā ar partizānu pulka reida [1942. gadā. – H. S.] neveiksmi partizānu kustības organizatoriskā centra izveidošana aizkavējās.”*⁹² Kaujinieku skaita mazo pieaugumu Latvijā 1942.–1943. gada ziemā autors skaidro ar “ziemas apstākļiem”, taču tieši ziemas vidū Baltkrievijā, Osvejas bāzē, esot nostiprinājusies “Atsevišķā latviešu partizānu vienība”⁹³. Tātad cēloņi kaujinieku pasīvajai darbībai Latvijā bija citi.

Kopumā 40.–80. gados Padomju Savienībā – un vēl joprojām Krievijā – partizānu vērtējumā oficiāli dominē VK(b)P CK izstrādātais viedoklis, turklāt atbilstoši PSKP CK visai svārstīgajai ģenerālīnijai parādījās dažādas totalitārā komunisma politikas aktualitātes. Pēc “šķiras ienaidnieku” sakāves iekšzemē PSRS ienaidnieki 60.–70. gados tika meklēti ārzemēs. Tā kā par PSRS partizānu darbību bija maz pozitīvu atskaņu, PSKP CK ideologi izvirzīja tēzi, ka “padomju tauta” kopā ar Rietumiem cīnījies arī nelegālajā antifašistiskajā frontē. Šai cīņai savās publikācijās pievērsies J. Dzintars.

J. Dzintars 1968. gadā aizstāvēja vēstures zinātņu kandidāta disertāciju par tēmu “Antifašistiskā pagrīdes kustība hitleriešu okupētajā Latvijas PSR teritorijā (1941–1945)”.⁹⁴ Tajā pašā gadā ar Kultūras komitejas atbalstu nāca klajā arī viņa monogrāfija “Neredzamā fronte”.⁹⁵ Šajā darbā autors, protams, neaizmirsā nozākāt “nacionālo pagrīdi”⁹⁶.

1970.–1975. gadā J. Dzintars pētīja “Antifašistisko pagrīdes cīņu hitleriešu okupētās Latvijas teritorijā 1941.–1945. g.”,⁹⁷ bet 70. gadu otrajā pusē pievērsās tēmai “Latvijas darbaļaužu cīņa pret latviešu buržuāziskajiem nacionālistiem – imperiālisma ieliktņiem 1941.–1950. g.”. Pēdējos gados J. Dzintars dzīvo Maskavā, sūta rakstus Latvijas krievu preseī un ir kļuvis par Gebelsa cienīgās filmas “Baltijas fašisms” konsultantu. V. Samsons J. Dzintara secinājumus raksturo kā “absolūti politiskus”⁹⁸.

Partizānu tēmu risinājis arī Alfrēds Raškevics. Grāmatā “Partizāna piezīmes” līdzās autora – aculiecinieka atmiņām pārsvaru ņem izdevuma propagandistiskais saturs,⁹⁹ jo autors redīgējis savu galveno “piezīmju burtnīcu” – atmiņas.¹⁰⁰ Daudz lielāka pamatotība un augstāks mākslinieciskais līmenis ir V. Samsona atmiņām un komentāriem par viņa gaitām pulkā “Par Padomju Latviju” 1942. gada vasarā un ziemā, par 1. kaujinieku vienības

gājienu 1944. gada februārī un martā no Noglovas uz Liepnu. Atmiņas labi papildina fotogrāfijas un kartes. Šīs atmiņas, kā arī V. Samsona kaujinieku gaitu dienasgrāmatas izmantojamas PSRS partizānu kustības pētīšanai.¹⁰¹

Bez atmiņām padomju laikā “baļķa nešanas” sindroma ietekmē publicēts daudz izdomātu atmiņu – gan grāmatās, gan presē.¹⁰² Uz V. Sana raksta “Viņi izturēja līdz galam” V. Samsons uzrakstījis rezolūciju: “Viss izdomāts.”¹⁰³ Latvijas padomju enciklopēdijā apgalvots, ka Latvijā darbojušās četras partizānu brigādes, 24 vienības, 33 apakšvienības, atsevišķi vadi, kopā apmēram 20 000 sarkano partizānu¹⁰⁴ un viņu atbalstītāju. PSRS kaujinieku attēlojumu Latvijā ietekmēja arī autoru subjektivitāte. Latvijas padomju historiogrāfijā izplatītajiem uzskatiem, kas uzsvēra atsevišķu lauka komandieru lomu un noraidīja Centrālā partizānu kustības štāba (turpmāk – CPKŠ) un Latvijas partizānu kustības štāba (turpmāk – LPKŠ) nozīmi PSRS kaujinieku kustībā, nepiekrita vairāki PSRS kaujinieku vadītāji. “Šodien visa latviešu partizānu darbība,” 1973. gada 25. aprīlī rakstīja LPKŠ priekšnieks pulkvedis Arturs Sproģis (1904–1980), “atspoguļota nepiedodami vāji galvenokārt no atsevišķu bijušo komandieru viedokļa, kuri ir šo sacerējumu autori un apgaismo partizānu kustību kā personisku lietu un tikai caur palielināmo stiklu.”¹⁰⁵ Par PSRS kaujiniekiem Latvijā pēdējo piecpadsmit gadu laikā publicēts pavisam nedaudz rakstu. Vērtējot padomju vēsturnieku darbus par partizāniem, notikumu liecinieks sociāldemokrāts Klāvs Lorencs (1885–1975) tālaika literatūras ietekmē savās atmiņās pretrunīgi vērtē partizānu kustību. “Nav noliedzams, partizānu kustība pastāvēja, darbojās, tai piekrita sava nozīme un ne maza vieta kā kara gaitās, tā okupācijas varas likteņos. Bet šī kustība nepieņēma plašāku tautas masu kustības raksturu. Tā bija spēcīgāka un plašāka tikai tur, kur radās saskare ar padomju armijas spēkiem, to atbalsts. Pa daļai šī kustība bija arī viens no padomju armijas cīņas ieročiem un paņēmieniem, kam bija ierādīta būtiska vieta tās stratēģijā un taktikā. Kur vien padomju armijas vai tās orgānu iespaidu sfēra sniedzās, partizānu kustība saņēma vajadzīgo atbalstu, palīdzību, tai vienmēr pievadīja dzīvinošas asinis un svaigus spēkus. Tālā aizmugurē, vienalga – laukos vai pilsētās, partizānu kustība bija niecīga, vāja, sabiedrība to nejuta un neredzēja, jo nekādas sabiedriskās aizmugures tai nebija. [...] Rakstnieks Roberts Sēlis romānā “Kam vara un viltus” ir mēģinājis ļoti idealizētā veidā notēlot mūsu partizānu kustību, bet arī še neredzam tās sabiedrisko plašumu un lielumu. Tāda tā arī Latvijā nebija.”¹⁰⁶

Kopumā Latvijas padomju historiogrāfija ar Otrā pasaules kara, kara noziegumu un pretošanās tēlojuma faktu un noklusējumu atlasī, lai veidotu tālaika uzvarētāju vēstures tēlu sabiedrībā, bija tikai sociālistiskās nometnes vēstures impēriskās skaidrošanas neliela sastāvdaļa, nezinātniska “uzvarētāju versija”. PSRS laikā rakstītajai PSRS kaujinieku vēsturei Latvijā ir raksturīgs novadpētnieciskums; var uzskatīt, ka tikai maza daļa no tās ir zinātniskā literatūra.

Latviešu trimdas militārās vēstures historiogrāfija atspoguļo galvenokārt Latvijas neatkarības laikā iemītās takas – latviešu strēlnieku, Latvijas atbrīvošanas cīņās un Latvijas armijas vēsturi, pārpublicējot agrākos izdevumus vai arī publicējot laikabiedru atmiņas. Militārie notikumi Latvijā Otrā pasaules kara laikā šeit reducēti galvenokārt uz Latviešu leģiona vēsturi, ko savos pētījumos un atmiņās bija "privatizējuši" šo vienību bijušie komandieri Rūdolfs Bangerskis (1878–1958), Aleksandrs Plensners (1892–1984), Voldemārs Skaistlauks (1892–1972), Vilis Janums (1894–1981), Artūrs Silgailis (1895–1997).¹⁰⁷ Izņēmums – ne tikai bijušās nemilitārās profesijas, bet arī kritiskās pieejas dēļ Otrā pasaules kara militārajiem notikumiem Latvijā – ir Haralda Biezā (1909–1995) plašais pētījums,¹⁰⁸ kurā atzīta arī vācu izsludinātās mobilizācijas sabotēšana Latvijā.

Tā kā ārzemju literatūra bibliotēkās praktiski bija aizliegta, uz to nedrīkstēja atsaukties. PSKP CK Aģitācijas un propagandas daļas uzdevumā Ārzemju dienesta izdevniecība sāka izdot speciālus "Informācijas biļetenus" par ārzemju grāmatām. 1956. gadā šī nodaļa sastādīja "Ārzemju literatūras speciālo informatīvo izdevumu saraksts izsūtīšanai republiku, novadu un apgabalu vadošajiem darbiniekiem"¹⁰⁹. No Latvijas PSR šajā sarakstā atrodami Jānis Kalnbērziņš, Kārlis Ozoliņš, Vilis Lācis, Jānis Peive un Kārlis Kauliņš. Biļetenā izdeva anotētus ārzemju grāmatu rādītājus ārzemniekiem. Tos izsūtīja sociālistisko valstu un ārzemju komunistiskajiem autoriem kopā ar recenzijām par ārzemēs izdotajiem darbiem, tā sniedzot direktīvas, kā vērtēt ārzemēs izdotos darbus.¹¹⁰ Tāpēc ārzemju, it īpaši t.s. sociālistisko valstu pētnieki līdz 1990. gadam PSRS kaujinieku vēstures skaidrojumos parasti atkārtoja padomju vēstures avotu izlasē minētos faktus un, lai gan plaši izmantoja Vācijas arhīvus, jaunus skaidrojumus nesniedza.¹¹¹ Taču vairākos pēdējā gadu desmitā izdotajos Rietumu pētnieku darbos iezīmējas jauni vērtējumi arī par PSRS kaujiniekiem, skatot to darbību kopsakarā ar boļševiku cīņu par pasaules kundzību.¹¹² 1996. gadā Frankfurtē pie Mainas izdota Dr. Hansa Heinriha Vilhelma labi argumentēta monogrāfija "Drošības policijas un Drošības dienesta Rīcības grupa A 1941./42. g."¹¹³, kurā izmantoti arī Vācijas Federālā arhīva Militārārhīva materiāli. H. H. Vilhelma pētījums – Vācijas vēsturnieki gan grāmatā pausto viedokli par Vācijas armijas piedalīšanos Drošības dienesta pasākumos vērtē ļoti dažādi – līdz šim ir viens no vislabāk argumentētiem. Taču lasītājs tajā neatradīs neko par minētās organizācijas cīņām pret PSRS kaujiniekiem Baltijas valstīs, bet gan tikai par notikumiem austrumos no Peipusa ezera un Baltkrievijā.¹¹⁴ Tas liecina, ka autora rīcībā nav bijis faktu par PSRS kaujinieku vienībām Latvijā, Lietuvā un Igaunijā. Romualda Misjūna un Reina Tāgepera grāmatā "Baltijas valstu atkarības gadi 1940.–1990." secināts, ka militārā pretošanās Vācijas okupācijas varai 1941.–1945. gadā bijusi minimāla, ja salīdzina ar to, kāda pretošanās bija vērojama pret Padomju Savienību 1940.–1941. gadā, jo patiesībā Baltijas nācijas 1941.–1945. gadā cīnījās pret diviem

okupantiem un neredzēja vajadzību novājināt Hitleru cīņā pret Staļinu.¹¹⁵ Jaunākais plašākais lietuviešu pētījums “Padomju partizāni Lietuvā” publicēts monumentālajā grāmatā “Lietuva 1940.–1990. (Okupētās Lietuvas vēsture)” (710 lpp.).¹¹⁶ Padomju kaujinieku skaits Lietuvā palielinājās no 230 1943. gadā līdz 1225 1944. gadā.¹¹⁷ Šajā darbā parādīta padomju kaujinieku iefiltrēšana no Baltkrievijas un lietuviešu ciemu apsardzes kaujas pret tiem 1944. gadā. Kā lasām šajā grāmatā, Lietuvā PSRS kaujinieku darbība bijusi tāda pati kā Latvijā un tikpat maznozīmīga kā Latvijā. Taču padomju kaujinieku iebrukums no Baltkrievijas Austrumlietuvā nogalināja daudz vairāk cilvēku nekā Latvijā, kaut arī Lietuvā bija plaši organizēti “ciemu sargi” un darbojās arī poļu pretošanās kustība.¹¹⁸

Arī Latvijas vēsturnieki sākuši pētījumus par PSRS partizāniem, minot dažus faktus, bet nesniedzot to darbības dziļāku analīzi.¹¹⁹ Tāpēc PSRS kaujinieku vēsturē Latvijā dominē padomju interpretācija, kas gan nav zinātniski pamatota, taču komunistu totalitārās varas un “uzvarētāju versijas” piekritēju aprindās joprojām tiek uzskatīta par patiesu. Vēl 1996. gadā 130. latviešu strēlnieku korpusa un latviešu partizānu brigāžu veterānu biedrība V. Samsona raksturojumā norādīja, ka V. Samsona komandētajā 1. latviešu partizānu brigādē bijis 3000 kaujinieku,¹²⁰ lai gan, pēc LPKŠ datiem, 1944. gada vidū visās trijās Latvijas partizānu brigādēs bija 2260 vīru. Tātad padomju okupācijas perioda vērtējumā pastāv arī viedoklis, ka pēc PSRS teiksmainās pagātnes veidojas jauns superetnoss Eiropā.¹²¹ Tāpēc nevar piekrist vēsturniekam profesoram Dr. Etjēnam Fransuā, ka līdz ar “Padomju Savienības sabrukumu beidzās arī šis kara traktējums”¹²². Taču jāpiekrīt autoram, ka PSRS partizānu darbības ideoloģizētā raksturojuma vietā gan skolu mācību grāmatās,¹²³ gan speciālos pētījumos – pagaidām gan bez pilnīgas avotu bāzes – paplašinās partizānu darbības zinātniskais vērtējums.

Jaunu, īstenībai visai tuvu vērtējumu sniedzis Antonijs Zunda¹²⁴ par padomju partizānu skaitu 1944. gada sākumā: “11 partizānu vienībās bija 812 partizānu.” Vienīgi nevar piekrist autora atzinumam par komunistiskās pagrīdes nozīmi, kā arī triju partizānu brigāžu uzskaitījumam.

Latvijas PSR historiogrāfijā valdošās “uzvarētāju versijas” piekritējus kritizēja Latvijas vēsturnieku populārzinātniskajās publikācijās par latviešu likteni Sarkanajā armijā saistībā ar 1945. gada uzvaras 60. gadadienu 2005. gadā.¹²⁵ Diemžēl Latvijas vēsturnieki par to nav publicējuši ne grāmatas, ne dokumentu krājumus. Visai neizvērtēta ir PSRS kaujinieku vadītāju loma 1941.–1945. gadā. Šeit minams LPKŠ priekšnieks pulkvedis Arturs Sproģis (1904–1980), komandieri Vilis Samsons, Pēteris Ratiņš (1911–1986), Otomārs Oškals (1904–1947), LK(b)P CK Operatīvās grupas vadītājs Kārlis Ozoliņš (1905–1987), LK(b)P CK sekretārs Ernests Ameriks (1897–1977), PSRS IeTK un PSRS VDTK 4. pārvaldes 1. un 2. nodaļas (Latvijas un Igaunijas) specgrupu un PSRS IeTK/VDTK organizatoriskās grupas vadītājs Latvijā Alfons Noviks (1908–1996) u.c.

Viņu izvērtēšanu kavē arī Krievijas Valsts sociālpolitiskās vēstures arhīva (turpmāk – KVSPVA) 69. fonda 2.–4. apraksta slepenība, kur glabājas PSRS partizānu personāllietas, kā arī PSRS IeTK un VDTK arhīvu nepieejamība.

Latvijas vēsturnieki ir piemirsuši vai pārāk kritiski piemin pulkvedi A. Sproģi – bijušo Spānijas pilsoņu kara cīnītāju –, kurš 1941. gadā bija viens no pieredzējušākajiem un profesionāli sagatavotākajiem PSRS izlūkošanas diversiju speciālistiem. Pēc Ukrainas partizānu štāba priekšnieka I. Starinova datiem, A. Sproģis sarunā ar bijušo Baltkrievijas K(b)P CK sekretāru, nākamo CPKŠ priekšnieku Panteleimonu Ponomarenko (1902–1984) pirmais centies viņu pārliecināt par kaujinieku nepieciešamību. Par šo priekšlikumu P. Ponomarenko ziņojis PSRS aizsardzības tautas komisāram Semjonam Timošenko (1895–1970). PSRS nodibināja kaujinieku sagatavošanas pirmo skolu “Rietumu frontes operatīvo mācību centru” (*Оперативный учебный центр Западного фронта*),¹²⁶ ko vadīja A. Sproģis, un Īpašo uzdevumu atsevišķo motorizēto strēlnieku brigādi (*Отдельная мотострелковая бригада особого назначения (ОМСБОН)*), kur viņš bija bataljona komandieris.

Liela nozīme PSRS kaujinieku vēstures izpētē ir gan dokumentālajām, gan arī mākslas filmām, kas glabājas Krievijas kinoarhīvā Maskavā un Latvijas Valsts kinofonofotodokumentu arhīvā. 70. gados Rīgā uzņēma filmu “Zaļais bastions” par V. Samsona kaujinieku štābu; 80. gadu beigās Juris Podnieks – filmu “Vilis Samsons”, (“Komandieris”), kurā minēts, ka viņš savā brigādē pieņēmis arī no Latviešu leģiona izvairījušos un dezertējušos. PSRS Valsts kinematogrāfijas komiteja – gan jau ar PSKP CK ziņu – šo filmu nepieņēma. Tikai pēc tam, kad filmas subtitros krievu valodā Maskavas norādītos trūkumus novērsa, filmu atļāva demonstrēt.¹²⁷ PSRS partizānu vadītāja V. Samsona un A. Sproģa, kuru nozīme partizānu kustībā ir nenoliedzama, kā personību darbība līdz šim nav pētīta. Nepietiekami noskaidrota PSRS oficiālās cenzūras loma PSRS partizānu vēstures atspoguļošanā. Kā redzams no Latvijas PSR Galvenās literatūras pārvaldes (LGLP) 1978. gada 10. oktobra slepenā ziņojuma LKP CK, darbinieki bija atdevuši izdevniecībai “Liesma” pārstrādāšanai Alberta Paegļa dokumentālo monogrāfiju “Laikabiedra stāsts”, kurā autors esot nemotivēti apvainojis LPKŠ, kurš licis partizāniem veikt bezjēdzīgas kaujas darbības ar veltīgiem cilvēku upuriem. Turklāt LGLP iebildusi pret monogrāfijā attēloto PSRS partizānu piedalīšanos cīņās pēckara posmā pret “buržuāziski nacionālistiskajām bandām”. Partizānu vadītāju kļūdu, kā arī PSRS VDTK un IeTK iestāžu savstarpējās neuzticēšanās dēļ šīs cīņas nav devušas cerētos panākumus.¹²⁸

Atšķirībā no Gulaga sistēmas, kur cilvēkus spaidu darbos un badā iznīcināja dažu mēnešu laikā, pārrunas LKP CK un partijas vietējās komitejās, LKP CK kritiskie raksti “Cīņā” un “Padomju Latvijas Komunistā” vienmēr negatīvi ietekmēja kritizētā veselību un stāvokli darbā, bet PSRS valsts cenzūra un padomju propaganda lēnām iznīdēja

patiesības apziņu ideoloģiski traumētajos cilvēkos un jaunajā paaudzē. Kopā ar vairākām mūsu valsts vēstures patiesībām iznīdēta arī patiesība par PSRS kaujinieku darbību Latvijā 1941.–1945. gadā. Latvijas jaunāko laiku padomju historiogrāfija liecina, ka padomju okupācijas totalitārā vara ietekmēja gandrīz visus vēsturniekus. Latvijas okupācijas vēstures rakstīšanā vairāk vērojama vēsturnieku locīšanās ap PSKP ģenerālīniju nekā virzīšanās uz priekšu un patiesības atklāšana. Nemainīgi palika centieni vēsturniekus pakļaut diktātam, varas nesēju pagātnes heroizācijai, viņu godināšanai un komunisma slavināšanai.¹²⁹

Tādējādi Latvijā joprojām dominē pirms divdesmit pieciem un piecdesmit gadiem literatūrā izveidotie uzskati, kas pauž padomju varas un krievu nacionālisma apvienojumu.¹³⁰ PSRS kaujinieku darbības zinātniski pamatota vēsture Latvijā var palīdzēt celt Latvijas nācijas pašapzināšanos divu totalitāro varu cīņas periodā par kundzību Eiropā, parādīt mūsu vietu šajā cīņā.

Avotu apskats

Darbā izmantoti gan nepublicētie, gan publicētie vēstures avoti, atmiņas, kā arī foto-materiāli. Lai gan avotu analīze tiks veikta visā turpmākajā darbā, avotu apskatā vispirms pievērsīsimies nepublicēto dokumentu apskatam, pēc tam avotu publikācijām un nobeigumā – atmiņu materiālu vērtējumam. Pētījuma avotu lielākā daļa ir nepublicēti Latvijas, Krievijas un Vācijas arhīvu un muzeju materiāli.

Pirmavotu nepieejamība Krievijā ir bijusi līdzšinējo pētījumu – arī šā pētījuma – galvenais trūkums. Lielākā daļa arhīvu, kuri glabā PSRS partizānu kustības vēstures materiālus (Krievijas Federācijas prezidenta arhīvs, Krievijas centrālais Aizsardzības ministrijas arhīvs, PSRS Valsts drošības komitejas arhīvs), iekļauta resoru arhīvu sarakstā un ārzemniekiem joprojām nav pieejama. Nav pieejami arī Krievijas valsts arhīvu neatslepenotie materiāli, kuru skaits pēdējā laikā palielinās. Taču zināms daudzums jaunu materiālu par PSRS kaujinieku darbību Latvijā ir pieejams Maskavā. Sevišķi nozīmīgi ir PSRS Bruņoto spēku Augstākā virspavēlnieka mītnes Centrālā partizānu kustības štāba (CPKŠ) dokumenti¹³¹ Krievijas Valsts sociālpolitiskās vēstures arhīvā (bijušais PSKP CK Marksisma-ļeņinisma institūta Centrālais partijas arhīvs). Partizānu vadītāji, paši partizāni un viņu pretinieki dokumentē PSRS kaujinieku darbību arī Latvijā.

PSRS kaujinieku organizēšanai un vadīšanai jau drīz vien pēc Vācijas un PSRS kara sākuma VK(b)P CK vadībā sāka darboties Baltkrievijas K(b)P CK pirmā sekretāra ģenerālleitnanta P. Ponomarenko vadītā. Bruņoto spēku Galvenās virspavēlniecības mītnes Centrālo partizānu kustības štābu¹³² 1942. gada 30. maijā dibināja pēc PSRS Valsts aizsardzības komitejas (VAK) un VK(b)P CK 1941. gada 18. jūlija direktīvas “Par

cīņas organizēšanu vācu karaspēka aizmugurē”. CPKŠ pakļautībā sākumā nodibināja sešus, bet vēlāk vēl 12 – kopā 18 savienoto republiku un apgabalu partizānu štābus. PSRS partizānu vadības uzlabošanai jau 1942. gada septembrī nodibināja Rietumu partizānu kustības štāba (RPKŠ) un Centrālā partizānu kustības štāba (CPKŠ) pārstāvniecību Rietumu frontē. Vēlāk CPKŠ pārstāvniecības pastāvēja visās frontēs, ar tiesībām dot rīkojumus vietējiem partizānu kustības štābiem un vienībām, kas darbojās pirms frontu pirmajām līnijām.

PSRS CPKŠ sākumā darbojās astoņas nodaļas,¹³³ taču to nosaukums un uzdevumi mainījās. Politisko nodaļu, kura vadīja PSRS kaujinieku specgrupas, 1942. gada septembrī reorganizēja par Politisko pārvaldi. Nodibināja Preses nodaļu, kuru vadīja VK(b)P CK sekretārs Vladimirs Malins (1906–1982). Sākot ar 1943. gada janvāri, CPKŠ uzdeva vadīt savienoto republiku partizānu štābus. CPKŠ darbojās trīs specskolas kaujinieku sagatavošanai. 1979. gadā no CPKŠ materiāliem sastādīja deviņus fonda aprakstus. Krievijas Valsts sociālpolitiskās vēstures arhīvā¹³⁴ uzrādīti seši apraksti.¹³⁵ Pirmajā aprakstā sakopotas VK(b)P CK un VAK direktīvas un pavēles, CPKŠ, vietējo partizānu štābu materiāli (1453 lietas). Otrajā, trešajā un ceturtajā aprakstā iekļautas 15 517 PSRS partizānu personiskās lietas. Piektajā aprakstā minētas kaujinieku specskolas 1941.–1945. gadā (387 lietas). Finanšu un šifrēšanas daļas materiāli (1765 lietas) iekļauti 6.–9. aprakstā. Ar fonda dokumentiem autors iepazīnās 2003.–2005. gadā, lai gan tika izsniegtas tikai tās 1. apraksta (ap 90%) lietas, kurām nebija atzīmes “Lasītavā neizsniedz”.

Šeit blakus instrukcijām un pavēlēm, kā arī operatīvajiem plāniem un atskaitēm izmantoti arī LPKŠ materiāli.¹³⁶ Šos dokumentus var iedalīt četrās grupās. Pirmajā grupā ir kartes par partizānu izvietojumu. Otrajā – LPKŠ Izlūkošanas daļas ziņojumi. Trešajā – lielākajā grupā apkopotas Centrālā partizānu štāba pavēles un direktīvas, no kurām lielākā daļa joprojām ir slepena un nav pieejama ārzemju lasītājiem.¹³⁷ Ceturtajā grupā – LPKŠ iegūtie trofeju materiāli, galvenokārt Vācijas armijas uzsaukumi, pavēles, instrukcijas cīņai pret partizāniem. 2003.–2005. gadā vēl nebija atslepenotas CPKŠ lietas, kas liecinātu par PSRS leTK un VDTK darbu Latvijas kaujinieku organizēšanā, desantēšanā un vadīšanā, kā arī par Vācijas okupācijas varas un pašpārvaldes naudas un dokumentu izgatavošanu un izsniegšanu kaujiniekiem Latvijā.¹³⁸

Lai gan LPKŠ materiāli tikai daļēji apkopoti, PSRS kaujinieku vēstures pētīšanai Latvijā CPKŠ materiāliem ir vienreizīga vērtība. Taču darbu traucē vienas partizānu darbības vietas pakļaušana vienlaikus vairākiem štābiem un vadības centriem. Tā, piemēram, Baltkrievijas kaujiniekus līdz 1942. gada septembrim vadīja Rietumu, Kaļiņinas un Brjanskas štābs, kā arī Ģenerālštāba Galvenā izlūkošanas pārvalde, PSRS leTK/VDTK. Turklāt kaujinieku dokumenti Latvijā jāmeklē starp daudzu novadu un ļoti dažādiem PSRS kaujinieku dokumentiem. Visām kaujinieku vienībām un atsevišķiem

kaujiniekiem kā Sarkanās armijas sastāvdaļām bija jāsniedz ziņojumi, kurus apkopoja CPKŠ un nodeva VK(b)P un Valsts aizsardzības komitejai. PSRS kaujinieku vienībās, LPKŠ un CPKŠ bija atšķirīgs informācijas līmenis. Ja bija labi aģentūras un radiosakari, tad vienībām varēja būt sīkāka informācija par vienības vai brigādes darbību vai pārvietošanās virzienu, bet LPKŠ, it īpaši CPKŠ rīcībā ja ne pilnīgi, tad daļēji nonāca ziņas kā no VAK, tā izlūkorganizācijām (GIP, PSRS IeTK, VDTK u.c.). Tāpēc CPKŠ – totalitārās sistēmas centrālajai iestādei bija plašāka, tomēr ne vienmēr precīza informācija kā atsevišķām vienībām un brigādēm.¹³⁹

Kā redzēsīm, darbā izmantotas visas iespējamās dokumentu grupas, taču sīkāk pievērsīsimies CPKŠ operatīvajiem ziņojumiem un LPKŠ izlūckiņojumiem. Visai svarīgs avots kaujinieku darbības izpētei ir CPKŠ ikdienas operatīvie ziņojumi, kā arī radiogrammas “Operatīvie ziņojumi un pārskati augstākajām instancēm par partizānu vienību un diversiju grupu operatīvajām kaujas darbībām, 1941. g. 4. augusts – 1942. g. 8. jūnijs”.¹⁴⁰ Šie ziņojumi gan līdž ar sniegtajiem faktiem bieži vien nevis atspoguļo notikumus, bet sastāv no PSRS politisko, militāro un citu panākumu izskaistināšanas, ko pieprasīja toreizējā sistēma. Nedaudz konkrētākus ziņojumus PSRS vadībai – varbūt tikai pēc norādījuma “no augšas” – CPKŠ sūtīja pēc 1942. gada 15. jūnija, daļa to glabājas arī VK(b)P CK Politbiroja arhīvā.¹⁴¹ Ziņojumus iesniedza VK(b)P CK Politbirojam, pavairojot desmit (reizēm pat 12 vai 18) eksemplāros¹⁴² numerācijas secībā. Kopš 1943. gada CPKŠ operatīvos ziņojumus sūtīja ik nedēļu, laiku pa laikam nosūtot arī “Saīsinātos operatīvos ziņojumus”. Ziņojumi sastāv no ievaddaļas, sīkas informācijas par jaunākajiem notikumiem, dažreiz pievienotas arī CPKŠ īpašās ziņas. Lai gan operatīvajos ziņojumos acīmredzami pārspīlēti partizānu panākumi un pretinieka zaudējumi, vairāku lappušu garī, tie ir svarīgs avots, it īpaši tādēļ, ka kaujinieku darbības pētīšanā Latvijā līdž šim nav izmantoti.

Kaujinieku vienību atskaitēs iesakņojušies pierastie sasniegumu pierakstījumi (*tufta*), jo iznīcināto pretinieku skaitu, uzspridzinātos dzelzceļa sliežu ceļus u.c. darbības nevarēja kontrolēt. *Tufta* partizānu ziņojumos veicināja P. Ponomarenko 1942. gada 3. augusta pavēle, kura noteica partizānu varoņdarbu normas, lai iegūtu Padomju Savienības Varoņa nosaukumu un medaļu “Zelta zvaigzne”, ko piešķīra par militāra ešelona ar vairāk nekā divdesmit vagoniem uzspridzināšanu, militāro noliktavu uzspridzināšanu, uzbrukumiem aerodromiem, pretinieka štāba iznīcināšanu, kā arī citiem izciliem nopelniem.¹⁴³ Operatīvie ziņojumi ir svarīgs avots PSRS kaujinieku darbības skaidrošanā Latvijā, taču ticamāki ir mazākie, nevis lielākie minētie panākumu skaitļi. Kopumā CPKŠ arhīvs sniedz visai plašu informāciju par kaujinieku “pārtikas sagādes darbu”, par iedzīvotāju attieksmi pret kaujiniekiem, karagūstekņu stāvokli, par kaujinieku skaitu, “tautas ienaidniekiem”, par latviešu un poļu nacionālo partizānu darbību.

Līdz 1943. gada sākumam kaujinieku darbību Latvijā plānoja un vadīja CPKŠ Specformējumu daļa.¹⁴⁴ Izskatot CPKŠ operatīvos ziņojumus par laiku līdz 1942. gada 2. novembrim, kaujinieku darbības rezultāti Latvijā nav minēti. Taču CPKŠ, PSRS Bruņoto spēku Ģenerālštāba Galvenā izlūkošanas pārvalde,¹⁴⁵ PSRS IeTK 4. pārvalde¹⁴⁶ un PSRS VDTK prasīja PSRS kaujinieku darbības koordināciju reģionos. Igaunijas kaujinieku štābu Igaunijas K(b)P CK sekretāra Nikolaja Karotamma (1901–1969) vadībā un Lietuvas kaujinieku štābu Lietuvas K(b)P CK sekretāra Antana Sniečkus (1903–1974) vadībā CPKŠ nodibināja 1942. gadā. Acīmredzot arī Latvijas kaujinieku štābs darbību sāka 1942. gadā. Vismaz Latvijas partizānu kustības štāba priekšniekam A. Sproģim dienesta apliecību izsniedza 1942. gada beigās. Taču oficiāli štābu nodibināja 1943. gada 11. janvārī, un kaujinieki par to uzzināja 1943. gada vasarā. LPKŠ materiāli saglabājušies arī Centrālā partizānu kustības štāba arhīvā. Tie ir LPKŠ izstrādātie un Centrālajam štābam apstiprināšanai iesniegtie operāciju plāni, vienreizējie un pārskata izlūkziņojumi, operatīvie ziņojumi un citi materiāli.¹⁴⁷

1943. gada 11. maijā LPKŠ nosūtīja pirmo izlūkziņojumu CPKŠ par laikposmu no 1943. gada 11. janvāra līdz 10. februārim, bet otro – 1943. gada 18. maijā par 1943. gada aprīli un maiju.¹⁴⁸ Lai gan ziņojumos bija acīmredzami izdomājumi (piemēram, bruņotas cīņas starp latviešu leģionāriem un vācu armiju, leģionāru masveida došanās pāri PSRS robežai, lai pievienotos partizāniem, u.c.), tie satur arī patiesu informāciju. Izlūkziņojumi par 1943. gadu un 1944. gada janvāri (1.–38. nr.) izmantoti pētījumā. LPKŠ priekšnieks pulkvedis A. Sproģis savos ziņojumos jo plaši “iznīcināja” ienaidniekus un dzelzceļus “uz papīra”.¹⁴⁹ Svarīgākie kaujinieku izlūkziņojumi balstīti uz aģentūras datiem, kuri glabājas PSRS VDK arhīvā un autoram nav pieejami. Kaujinieku zaudējumi, izņemot dažu grupu pilnīgu iznīcināšanu, ko nevarēja noslēpt, minēti reti. Taču kopumā operatīvie un izlūkziņojumi palīdz analizēt galvenās kaujinieku darbības formas.

Latvijas kaujinieku vēstures pētīšanā nozīmīgs ir CPKŠ priekšnieka ģenerālleitnanta P. Ponomarenko personiskais arhīvs.¹⁵⁰ Tur saglabājusies viņa 1941. gada oktobrī rakstītā vēstule Staļinam par diversiju darba paplašināšanu, kā arī par PSRS kaujinieku sadarbību ar Sarkanās armijas frontēm. Fondā bez vēstulēm un dienesta ziņojumiem atrodas nepublicēts apcerējums “Partizānu darbība Baltijas republikās”. Autors tajā atzinis, ka kaujinieku darbībai Baltijas valstīs vairāk bijis atšķirīgo nekā kopējo īpašību.¹⁵¹

Kaujinieku vadošo kadru pētīšanai izmantots PSKP (VK(b)P) nomenklatūras darbinieku personāllietu fonds.¹⁵² Pētītas A. Sproģa,¹⁵³ A. Novika,¹⁵⁴ V. Samsona,¹⁵⁵ K. Ozoliņa u.c. personāllietas. Izmantoti arī Valsts aizsardzības komitejas atslepenotie dokumenti.¹⁵⁶

Faktu ziņā pēc nosaukuma visai daudzsološs likās VK(b)P CK Aģitācijas un propagandas daļas arhīvs, jo tajā glabājas CPKŠ Politiskās daļas ziņojumi CK Politbirojam.

Taču pētījumi šajā arhīvā nedeva gaidītos rezultātus, lai gan CPKŠ Politiskās daļas vadītājs V. Malins 1943. gada 5. janvārī un vēlāk ir rakstījis ziņojumus VK(b)P CK Aģitācijas un propagandas daļas priekšniekam Georgijam Aleksandrovam (1908–1961) par PSRS kaujinieku darbību,¹⁵⁷ atsevišķu kaujinieku vienību panākumiem¹⁵⁸ un dažiem operatīviem pasākumiem, tomēr materiāli ir visai fragmentāri.¹⁵⁹ Vēlāk CPKŠ informāciju G. Aleksandrovam sūtījis arī CPKŠ priekšnieka vietnieks S. Beļčenko¹⁶⁰ u.c. Taču šie ziņojumi Politbirojam nesniedza informāciju, kas nebūtu jau bijusi iknedēļas operatīvajos ziņojumos Valsts aizsardzības komitejai.

VK(b)P CK Politbiroja lēmumi Sarkanās armijas jautājumos (1939–1945), t.s. Sevišķā mape, pilnā apjomā joprojām nav pieejami. Kaut arī VK(b)P CK faktiskā nozīme Vācijas un PSRS kara laikā mazinājās (nenotika neviens CK plēnums) un visa augstākā vara koncentrējās VAK, VK(b)P CK arhīva Sevišķās mapes pētīšana varētu sniegt jaunu informāciju. Taču vairāki nozīmīgi PSRS partizānu vadības centrālo iestāžu arhīvi ne bijušajā VK(b)P CK Marksisma-ļeņinisma institūta Centrālajā partijas arhīvā, ne Krievijas Valsts jaunāko laiku vēstures arhīvā (Iljinka 11), ne arī Krievijas Valsts kara arhīvā (Makarova prospekts 29) pagaidām nav atrasti. No šādiem fondiem jāmin VK(b)P CK komisija pagrīdes kustības vadīšanai,¹⁶¹ Strādnieku un zemnieku Sarkanās armijas Galvenās politiskās pārvaldes nodaļa partizānu kustības vadīšanai ienaidnieka aizmugurē¹⁶² u.c., kas acīmredzot glabājas Krievijas Federācijas Aizsardzības ministrijas Centrālajā arhīvā Podoljskā. Autoram nebija pieejami PSRS Ģenerālštāba Izlūkošanas pārvaldes arhīva materiāli.¹⁶³ Tās valstis, kuras vēlas distancēties no komunistiskā totalitārisma, ir atvērušas savus arhīvus zinātniekiem.

Latvijas Valsts arhīvā kaujinieku vēstures pētīšanai nozīmīgi ir LK(b)P CK materiāli par kaujinieku sagatavošanu un iesūtīšanu Latvijā.¹⁶⁴ Lēmumi, direktīvas LPKŠ, kaujinieku vadītāju un partijas sekretāru šifrētās telegrammas un citi dokumenti apliecinā, ka kaujinieki ir PSRS varas veidojums, kas pilnīgi pakļauts VK(b)P filiālei LK(b)P Maskavā.

Kā redzams no LK(b)P CK Partijas vēstures institūta 1945. gada 18. augusta pilnīgi slepenās izziņas VK(b)P CK Marksisma-ļeņinisma institūtam, LK(b)P CK Partijas vēstures institūta Partijas arhīvā, kas vēlāk ievērojami papildināts, jau glabājās 233 kaujinieku lietas.¹⁶⁵

“Partizānu kustības Latvijas štāba” aprakstos glabājas vairāki dokumenti, kuru nav CPKŠ.¹⁶⁶ Te minamas PSRS Aizsardzības tautas komisariāta un CPKŠ pavēles,¹⁶⁷ LPKŠ priekšnieka pulkveža A. Sproģa un kaujinieku vienību atskaites,¹⁶⁸ dokumenti par kaujinieku izformēšanu.¹⁶⁹ PSRS partizānu kustības vēstures izpētē ir nozīmīgas atsevišķu kaujinieku atskaites par savu darbību, kaut arī tās ir pārspīlētas. Galaatskaites sniegtas pēc LPKŠ priekšnieka vietnieka pulkveža Mihelsona 1944. gada 21. augustā izstrādātā plāna (sastāv no sešiem paragrāfiem), kuru apstiprinājis LPKŠ

priekšnieks pulkvedis A. Sproģis.¹⁷⁰ Taču atskaites rakstītas lielā steigā. Turklāt pēc LPKŠ programmas bija jāiesniedz arī militāri teorētisks pētījums “Teorētiskie jautājumi partizānu kara īpatnībām Latvijas PSR”¹⁷¹. Izmantoti arī atmiņu pieraksti pēc kara,¹⁷² materiāli par kaujinieku aģentūru un tās palīgiem. Šis fonds līdz 1990. gadam glabājās LKP CK Partijas vēstures institūta Partijas arhīva specfondā un bez LKP CK atļaujas pētniekiem nebija pieejams.

Pēc kara kaujinieki ne tikai pašu sacerētos rakstos un pārskatos parasti neminēja negatīvās parādības savā darbībā, bet arī iznīcināja partizānu dokumentus, kas par to liecinātu. Tā, piemēram, pēc A. Raškevica un V. Samsona rezolūcijas tika iznīcināta partizāna Edmunda Ratnieka dienasgrāmata, kurā bija arī negatīvi fakti par PSRS partizānu kustību.¹⁷³ Tādējādi var secināt, ka vēsturnieku rokās nonākuši dokumenti, kas izgājuši sarežģītu ideoloģiskās un valsts cenzūras kontroli.

Visai nozīmīgs avots kaujinieku vēstures pētīšanai ir LKP CK Partijas vēstures institūtā sastādītā “Latvijas partizānu štāba kartotēka”, kurā ir ziņas par 5054 kaujiniekiem.¹⁷⁴ Kartotēka pēckara gados sastādīta, izmantojot ne tikai LPKŠ, bet arī citu arhīvu un iestāžu materiālus. Svarīgu vietu šeit ieņem kaujinieku vienību vadītāju un tālāka liecinieku apliecinājumi par konkrētu cilvēku piedalīšanos partizānu kustībā. Par to ir LKP Kuldīgas un Aizputes rajona un pilsētas komitejas lēmumi. Daudzi partizānu vārdi ierakstīti PSRS partizānu sarakstos, balstoties uz 1958.–1974. gada skolotāju ekspedīciju savāktajiem atmiņu materiāliem. “Izziņnieki” un “atmiņnieki” sastāda daļu no kartotēkā minētajiem, jo kaujinieki un viņu piederīgie ieguva kaujinieka statusu un līdz ar to paredzētās privilēģijas. Kaujiniekiem bez vārda, uzvārda un tēvavārda uzrādīts arī dzimšanas gads, tautība, sociālais stāvoklis, piederība LK(b)P vai LĻKJS. Kartotēkā minēti kaujinieki, kuri bijuši Sarkanās armijas gūstekņi, Vācijas armijas iesaukuma sabotieri vai dezertieri, kartītes izpildītas arī par kritušajiem, bez vēsts pazudušajiem, ievainotajiem un dezertējušiem kaujiniekiem. Kartotēkas materiāli apkopoti, sastādot statistiskus pārskatus. Kartotēkā ir ziņas par 5852 PSRS partizānu atbalstītājiem.¹⁷⁵ Šajā kartotēkā datu mazāk, taču norādīta tautība un dzimums. Partizānu atbalstītāji apgādāja partizānus ar pārtiku un citu dzīvei nepieciešamo, mazgāja veļu, bija ceļveži, izlūki, aģenti un rezidenti. Abu minēto kartotēku statistikas kopsavilkum¹⁷⁶ sniedz citādus datus nekā padomju publikācijas, atklāj ievērojami lielākus kaujinieku zaudējumus, nekā uzrādīja CPKŠ, LKPŠ un vienību komandieri. Kaujinieku skaits Latvijā kopā ar vēlāk klātpienākušajiem cilvēkiem bija tikai ap 25% no padomju presē minētajiem 20 000 kaujiniekiem; partizānu atbalstītāju skaits no 80 000 samazinājies līdz 5852 kaujiniekiem (7,2%). Šajā darbā izmantoti Lielā Tēvijas kara vēstures komisijas savāktie materiāli, kur lasāmas laika liecinieku pašrocīgi rakstītas un stenografētas liecības,¹⁷⁷ kā arī bijušo kaujinieku vēstules saviem komandieriem, kurās nereti lūgts piešķirt viņiem apbalvojumus. Vēstulēs gandrīz netiek minētas kaujinieku uzvaras, par kurām tik plaši rakstīja padomju vēsturnieki un

redīgēto atmiņu autori,¹⁷⁸ tomēr sniedz 70. gados partizānu atmiņā saglabājušos faktus (pulkveža Kriša Kūža (1874–1945) nogalināšana u.c.).

Darbā izmantots arī LKP CK Partijas vēstures institūta lietvedības arhīvs. Šeit nozīmīga ir LKP CK Partijas vēstures institūta direkcijas, Partijas arhīva vadības un LKP rajonu komiteju sarakste ar PSRS Aizsardzības ministrijas Centrālo arhīvu un Baltijas jūras Kara flotes štābu no 1958. gada līdz 1971. gadam par kaujinieku darbību Latvijā.¹⁷⁹ Minēto iestāžu izziņas uzrāda Latvijā desantēto kaujinieku grupu un atsevišķu kaujinieku vārdu, uzvārdu un dzimšanas gadu, kā arī darbības rezultātus un partizānu likteni. Svarīgs dokuments ir PSRS Aizsardzības ministrijas Centrālā arhīva 1965. gada 29. maija izziņa "Īss apraksts par 44388. karaspēka daļas izlūkgrupu un partizānu vienību darbību vācu fašistiskā karaspēka aizmugurē Latvijas PSR teritorijā (Kurzemē) Lielā Tēvijas kara laikā (1944. gada augusts – 1945. gada maijs)". "Īsais apraksts" (157 lpp.) pavairots trīs eksemplāros: viens nosūtīts V. Samsonam, otrs – Ivanam Muzikantikam, bet trešais atstāts PSRS Aizsardzības ministrijas arhīva lietā.¹⁸⁰ Izziņa liecina par Sarkanās armijas Ģenerālštāba Galvenās izlūkošanas pārvaldes (karaspēka daļa nr. 44388) aktivitātēm Latvijā. Līdz šim vairāk kaujinieku darbības materiālu apkopošanā veicis V. Samsons, kura savāktās liecības glabājas Latvijas Zinātņu akadēmijas arhīvā.¹⁸¹

Visai nozīmīgs avots ir arī V. Samsona no 2005. gada līdz 2006. gadam autoram nosūtītās septiņas vēstules, kurās viņš precizē vairākus agrāk publicētos viedokļus, taču principā tos saglabājis¹⁸² un nepiekrītot šī raksta autora secinājumiem.

LKP CK Partijas vēstures institūta Partijas arhīva specfondā glabāja LPKŠ arhīvu, kartotēku un partizānu atmiņu pierakstus. Dokumentālo materiālu pārspilējuma vai noklusēšanas vājā puse bija redzama kaujinieku vēstures rakstītājiem arī okupācijas laikā. "Jābūt uzmanīgiem, biedri vēsturnieki! Arī Partijas arhīvā var atrasties materiāli "oldvāverlisma garā," rakstīja npublicētajās piezīmēs V. Samsons.¹⁸³

Fotomateriāli meklēti Latvijas Nacionālajā vēstures muzejā, Rīgas vēstures un kuģniecības muzejā, Latvijas Okupācijas muzejā, kā arī Latvijas Valsts kinofotofonodokumentu arhīvā. No Latvijas Kara muzeja izmantots bijušā Revolūcijas muzeja savāktais "Sarkano partizānu kustība Latvijā 1942.–1945. g." fonds. Šeit vairākos simtos mapju sakopoti dokumentālie materiāli, atmiņu pieraksti, attēli¹⁸⁴ un palīgmateriāli.¹⁸⁵ Izmantoti gan dokumentu oriģināli, gan noraksti un fotoattēli. Ja salīdzina ar CPKŠ (KVSPVA) un LPKŠ (LVA) materiāliem, redzam, ka šeit saglabājušies dažreiz dublē minētajos fondos glabātos, taču pa lielākai daļai tie atspoguļo PSRS partizānu atsevišķu vienību, grupu un personu darbību. Izņemot A. Raškevica fondu,¹⁸⁶ materiāli ir visai fragmentāri, novadpētnieciska satura, un atmiņu materiāliem nepieciešama ticamības pārbaude.

Darbā izmantoti trīs vācu okupācijas laika arhīvu avoti – Vācijā, Krievijā un Latvijā. No Vācijas armijas Virspavēlniecības ģenerālštāba dokumentiem Vācijas Federālā arhīva Militārarchīvā Freiburgā (VFM MA) (*Bundesarchiv-Militärarchiv*)¹⁸⁷ minami 16. un

18. armijas ziņojumi laikā no 1944. gada 1. oktobra līdz 1945. gada 5. aprīlim,¹⁸⁸ kā arī ziņojumi par kaujinieku darbību frontes aizmugurē.¹⁸⁹ Izmantoti Vācijas armijas ģenerālštāba 12. nodaļas “Sveši ārzemju karaspēki” materiāli.¹⁹⁰

No Vācijas Federālā arhīva Berlīnē (agrāk Koblencā) izmantots Rīgas ģenerālkomisāra Dr. Oto Heinriha Drekslera fonds,¹⁹¹ kurā glabājas Latgales, Zemgales un Vidzemes apriņķu un pagastu iesniegtie ziņojumi par PSRS kaujinieku uzbrukumiem zemniekiem, īpaši Abrenes un Ludzas apriņķī. Dr. O. H. Drekslera fondā saglabājušās Vācijas armijas cirkulārinstrukcijas par iespējamām kaujinieku darbības formām, kā arī par cīņas formām pret partizāniem.¹⁹² Līdzīgi materiāli izmantoti no Ostlandes reihskomisāra Hinriha Lozes (1896–1964)¹⁹³ un Alfreda Rozenberga (1893–1946) Austrumu ministrijas fonda.¹⁹⁴

Visai nozīmīgi dokumenti kaujinieku darbības izpētei Latvijā saglabājušies “Vācu Drošības policijas un Drošības dienesta (SD) komandiera okupētajā Baltijas teritorijā” (atradās Rīgā) fondā, kas glabājas Krievijas Valsts kara vēstures arhīva Sevišķā (trofeju) arhīva kolekcijās Maskavā.¹⁹⁵ Vācijas Drošības policijas un Drošības dienesta komandieris Rīgā operatīvajā ziņā bija pakļauts Vācijas Valsts drošības Galvenajai pārvaldei (*RSHA*¹⁹⁶) Berlīnē, bet organizatoriski Ostlandes reihskomisāram H. Lozem Rīgā. Dokumentus Sevišķais arhīvs 1955. gadā daļēji saņēma no PSRS Ministru padomes VDK Smoļenskas apgabala Izmeklēšanas daļas, daļēji 1970. gadā no PSRS leM Galvenās arhīvu pārvaldes. Fondā ir dokumenti par kaujinieku darbību Baltijā un cīņu pret tiem, arī par poļu nacionālo organizāciju cīņu pret Sarkano armiju. Fondā saglabājušies Vācijas armijas Ziņojumi par partizānu karu. Vairākas dokumentu mapes liecina par Vācijas izlūku skolu darbību, cīņu pret PSRS izlūkdarbību, kā arī karagūstekņu un koncentrācijas nometnēs ieslodzīto izmantošanu izlūkdarbībā.

Darbā izmantoti PSRS un Vācijas visaugstākā, vidējā un zemākā līmeņa dokumentālie, kā arī atmiņu materiāli un visi autoram pašreiz pieejamie avoti. Autora secinājumi vai atsevišķos gadījumos atturēšanās no secinājumiem var adekvāti atspoguļot faktisko stāvokli kaujinieku darbībā Latvijā vai arī netieši norādīt nākotnē pētāmās problēmas.

Publicēto dokumentu apjoms par kaujiniekiem Latvijā ir neliels. Kaujinieku vēstulju nozīmīgo krājumu “Ienaidnieka aizmugurē” 1987. gadā sastādījusi vēsturniece A. Ūdre.¹⁹⁷ Šajā dokumentu krājumā sakopotas vēstules, kuras kaujinieki rakstījuši pirms došanās pāri fronteī, jo frontes aizmugurē sarakste un piezīmju rakstīšana bijusi aizliegta. Publicētās vēstules kara cenzūras noteiktajās robežās atklāj galvenokārt partizānu personiskos pārdzīvojumus un pārdomas. Svarīgākais šajā krājumā ir 110 PSRS kaujinieku un viņu komandieru biogrāfijas (II un III nodaļa). Visai objektīvi autore atainojusi kaujinieku pulka “Par Padomju Latviju” (1942. gada vasarā) reidu, kā arī kaujinieku darbību 1943.–1944. gadā,¹⁹⁸ ar lietišķumu atšķiroties no tolaik obligātās kaujinieku glorificēšanas.

PSRS VDTK un PSRS IeTK veikto darbu kaujinieku organizēšanā un vadīšanā atklāj dokumentu krājums "PSRS Valsts drošības orgāni Latvijā Lielajā Tēvijas karā". Četros sējumos (katrs divās daļās) publicēti lielākoties (dažkārt 90%) PSRS vadošo iestāžu atslepenotie dokumenti par laiku no 1938. gada novembra līdz 1942. gada 31. decembrim.¹⁹⁹ Dokumentu krājums papildina informāciju par specdienestu saistību ar kaujinieku darbību, par ko pēdējos gados Krievijā radusies pastiprināta interese un par ko visi zināja, bet tikai retais ieminējās. Šis dokumentu krājums zināmā mērā ir pretrunā ar agrāk pausto viedokli par kaujinieku darbību kā spontānu PSRS tautu cīņu Komunistiskās partijas vadībā pret iebrucējiem. Dokumenti pierāda, ka kara sākumā kaujinieki sastāvēja tikai no PSRS IeTK un VDTK darbiniekiem,²⁰⁰ tā sniedzot liecības arī par stāvokli Latvijā. Krājumā ievietoto dokumentu oriģinālu un kopiju lielākā daļa pētījumā izmantota, strādājot PSRS centrālajos arhīvos, tāpēc atsaucies, ja tās kaut vai netieši attiecas uz Latviju, citētas pēc dokumentu oriģināla²⁰¹ vai kopijām. Taču vairākos gadījumos, salīdzinot krājumā publicētos dokumentus ar oriģināliem vai to apstiprinātām kopijām, redzam, ka dokumenti krājumā publicēti, izlaižot tekstu, kur kritizētas savienoto republiku boļševiku partijas par trūkumiem kaujinieku darbībā un vadībā, vai arī šādi dokumenti vispār nav publicēti. Dokumentu politiskās cenzūras mērķis ir saglabāt PSKP CK propagandas un aģitācijas izveidoto kaujinieku varonības un PSKP CK vadības nemaldīgo tēlu. Taču par PSRS partizānu kustību Latvijā šajās astoņās grāmatās nav ziņojuma, kas varētu apliecināt, ka līdz 1942. gada 31. decembrim tāda Latvijā pastāvēja.

Darbā izmantotas kaujinieku un laikabiedru atmiņas. Bez parastās boļševiku valsts cenzūras kaujinieku atmiņas kopš 1944. gada vēl cenzēja boļševiku partijas "ģenerāļi" – centrālo komiteju trešie sekretāri. PSRS Galvenās literatūras pārvaldes 1944. gada 12. septembra cirkulārpavēlē nr. 12 noteikts: "Partizānu atmiņas, apcerējumus un rakstus publicēt ar Komunistiskās (boļševiku) partijas Centrālās komitejas sekretāru ideoloģiskajā darbā iepriekšēju piekrišanu."²⁰² Arī Latvijas Kara muzejā kaujinieku atmiņas "literāri apstrādājuši" šī muzeja bijušie darbinieki atbilstoši LKP CK tālaika prasībām. Visai tipisks padomju varas iestāžu rediģēto atmiņu paraugs ir H. Knēta Kurzemes un Ventspils apriņķī savākto atmiņu noraksti par PSRS kaujinieku darbību.²⁰³ Šeit pētnieks atradīs galvenokārt kaujinieku varonības piemērus, vācu zaudējumus, visas tautas palīdzību kaujiniekiem. Šādus rediģētus atmiņu pierakstus lasot, pētniekam šķiet, ka viņš lasa PSRS valsts cenzūras pārbaudītu grāmatu. Tāpēc darbā pēc iespējas izmantoti autoru rokraksti.

Atmiņu materiālus varētu iedalīt kaujinieku atmiņās, kaujinieku atbalstītāju un citu iedzīvotāju atmiņās.

Kaujinieku atmiņas publicētas gan atsevišķās grāmatās,²⁰⁴ gan atmiņu krājumos.²⁰⁵ Pat kaujinieku komandieru atmiņu publicēšana lēnās saskaņošanas dēļ vairākos līmeņos

ļoti ieilga.²⁰⁶ Norādījumus deva arī bijušie kaujinieku komandieri. 1949. gada 11. janvārī V. Samsons recenzēja A. Raškevica manuskriptu.²⁰⁷ A. Raškevica "Partizāna piezīmes" recenzēja arī Baltkrievijas Partizānu kustības štāba pārstāvis N. Bardadins.²⁰⁸

V. Samsons, J. Dzintars, T. Vilciņš ar Latvijas PSR ZA Vēstures institūta un Latvijas PSR Izglītības ministrijas Republikāniskā skolotāju kvalifikācijas celšanas institūta atbalstu 60.–70. gados organizēja divdesmit vienu ekspedīciju Latvijā²⁰⁹ atmiņu vākšanai. Šajās ekspedīcijās, kā rakstīja V. Samsons recenzijā par J. Dzintara disertāciju, disertants bija pierakstījis 560 cilvēku atmiņas un "atklājis" vairākus simtus partizānu,²¹⁰ kurus agrākie pētnieki, palikdami skopo, vienpusējo arhīva materiālu gūstā,²¹¹ nebija spējuši atklāt. Liels zaudējums ir Latvijas PSR ZA Vēstures institūta Padomju vēstures sektora Rokrakstu fonda nozušana 90. gadu sākumā. Fondā glabājās Latvijas PSR ZA Vēstures institūta un Republikāniskā skolotāju kvalifikācijas celšanas institūta ekspedīcijās savāktie tālāika liecinieku atmiņu stāstījumu oriģināli, kas dotu iespēju pētīt kaujinieku kustības vēsturi Latvijā, pārbaudot pēc šiem materiāliem rakstītos vēsturnieku pētījumus (V. Samsons, J. Dzintars u.c.). Tas būtu svarīgi arī tāpēc, ka, pirmkārt, atmiņu sniedzēju dati bieži vien nesakrīt ar oficiālo dokumentu liecībām pat novadpētnieciskā līmenī. Ekspedīcijas veica zināmu darbu kaujinieku darbības apzināšanā. Taču, ievērojot LKP CK ideoloģiskās prasības, atmiņu materiāliem nebija zinātniskā līmeņa. Tāpēc citus faktus šajās atmiņās "neatklāja", kaut arī par tiem stāstīja ekspedīciju dalībnieks T. Vilciņš un citi. Otrkārt, atmiņu vākšana notika 20–30 gadu pēc Otrā pasaules kara, kad ekspedīcijā pierakstīja mirušo laikabiedru kādreiz it kā stāstītās vai stāstītāja atmiņā pabalējušās atmiņas. Treškārt, ekspedīciju dalībnieku sastāvs nereti bija nepietiekami profesionāls, tas negarantēja atmiņu kvalitatīvu vākšanu. Ceturtkārt, salīdzinot šos dažkārt par vienu jautājumu savāktos un attiecīgi "noformētos" datus, vērojamas lielas pretrunas atmiņu pierakstos. Piektkārt, šie atmiņu materiāli varbūt ir izmantojami kaujinieku novadpētnieciskam aprakstam, bet mazāk noderīgi to darbības sintēzei un vērtējumam. Daudzi aptaujātie mēģināja pierādīt, ka viņi piedalījušies PSRS partizānos savtīgu apsvērumu dēļ. Tā, piemēram, ne vietējie iedzīvotāji, ne PSRS Bruņoto spēku Ģenerālštāba Galvenās izlūkošanas pārvaldes arhīvā nebija ziņu, ka darbojusies apmēram 70 cilvēku liela Auguļa grupa Salacas apvidū.²¹² Arī V. Samsons atzina: "*Tie nebija nekādi organizēti partizāni.*"²¹³ Taču, lai pierādītu, ka LK(b)P CK izdevies organizēt PSRS partizānu kustību visos Latvijas apriņķos un pagastos, V. Samsons rakstīja: "Balto plankumu partizānu kustībā nav,"²¹⁴ – ko citēja "patriotiskie" laika liecinieki. Taču patiesībā visa Latvija, izņemot daļu Abrenes un Ludzas apriņķa, PSRS partizānu darbībā, kā redzēsim, bija gandrīz balts plankums. Tāpēc šie ekspedīciju materiāli izmantojami ļoti kritiski. Tā kā padomju vēsturniekiem nebija pieejami pirmavoti, bija jābalstās tikai uz atmiņām, mutvārdu liecībām un publicistiskiem sacerējumiem,²¹⁵ nonākot pie iepriekšminētajiem valsts cenzūras atļautiem secinājumiem.

“Baļķa nešanas” sindroms jau 60. gados sasniedza tādas dezinformācijas apjomus, ka PSKP CK Marksisma-ļeņinisma institūts 1965. gadā uzdeva savai filiālei – LKP CK Partijas vēstures institūtam, kuru vadīja A. Raškevics, “*sniegt precīzas ziņas par pagrīdes kustības vadītājiem, nelegālajām partijām, komjaunatnes un antifašistiskajām organizācijām, par partijas biedru un komjauniešu skaitu tajās, par pagrīdes kustības dalībnieku skaitu vispār*”²¹⁶. 1965. gada 15. februārī A. Raškevica vadībā notika Vācijas–PSRS kara laika divdesmit vadošo partijas darbinieku, partizānu un partijas vēsturnieku sanāksme “Par pagrīdes un partizānu kustības vadītāju un darbības precizēšanu”.²¹⁷ Spriežot pēc sanāksmes protokola, plašākā informācija šajā jautājumā bija V. Samsonam, bet pārējie sanāksmes dalībnieki aprobežojās ar savu atmiņu stāstīšanu.

Šajā darbā izmantoti gan PSRS centrālajos, gan republikas un vietējos (pilsētu un rajonu) laikrakstos publicētie šķietami ticamie materiāli un dokumenti. VK(b)P CK centrālajā orgānā “*Pravda*” publicēti VK(b)P CK aicinājumi kaujiniekiem, PSRS Augstākās padomes dekrēti par PSRS partizānu apbalvošanu Latvijā.²¹⁸

Kaujinieku vēstures avotu meklēšana (heiristika) un pētīšana pašreiz atrodas tikai sākuma stadijā. Turpmāko pētījumu uzdevums ir apstrādāt LVA “Latvijas partizānu štāba”,²¹⁹ kā arī partizānu kustības atbalstītāju kartotēku.²²⁰

Izmantojot pašreiz pieejamos avotus, kaujinieku darbību Latvijā ir iespējams atspoguļot tuvāk īstenībai.

Šajā darbā lasītājam tiek dota iespēja iepazīties ar lielu daudzumu faktiskā materiāla. Autors uzskata, ka patiesība vienmēr ir konkrēta. Pārvērtējot vairākus agrāk izplatītos uzskatus, izmantots jauns arhīvu materiāls gan autora uzskatu pierādīšanai, gan noraidīšanai.

Atsauces un komentāri

- ¹ Schulz G. Partisanen und Volkskrieg. – Bonn, 1985.
- ² Mandel E. Der Zweite Weltkrieg. – Hamburg, 1991.
- ³ Maziere U., de. Von den ethnischen Grundlagen der Verteilung // Pilster H. Rußland–Sovietunion: Werden, Wesen und Wirken einer Militärmacht. – Bonn, 1981, S. 7–15; Longworth P. Russia's Empires. Their Rise and Fall: From Prehistory to Putin. – [London], 2005, pp. 238–260.
- ⁴ Meyers Kleines Lexikon: Geschichte, II. Aufl. Menschenrechte. – Mannheim, 1991, S. 271, 272; Nevardarbīgā pretošanās. – Rīga, 2006.
- ⁵ Hilfswörterbuch für Historiker: Mittelalter und Neuzeit / von E. Haberkern, J. F. Wallach. – Berlin-Grünwald, 1935.
- ⁶ Meyers Kleines Lexikon ..., S. 317; sal.: Münkler H. (Hrsg.) Das Partisan. Theorie. Strategie. Gestalt. – Opladen, 1990.
- ⁷ Svešvārdu vārdnīca. – Rīga, 1999, 565., 566. lpp.

- 8 *Strods H.* Nacionālie un padomju partizāni Baltijā 1941.–1956. gadā: kopējais un atšķirīgais // Nacionālā pretošanās komunistiskajiem režīmiem Austrumeiropā pēc Otrā pasaules kara (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 17. sēj.). – Rīga, 2006, 19.–35. lpp.
- 9 Военные преступления. – Москва, 2002, с. 341.
- 10 Советская историческая энциклопедия. – Москва, 1967, т. 10, с. 870, 871.
- 11 Партизанское движение: По опыту Великой Отечественной войны 1941–1945 г. – Москва, 2001, с. 7.
- 12 *Готхард В. Ф.* Судьба и время: Записки бывшего офицера КГБ // Панорама Латвии, 2000, 31 окт., с. 5.
- 13 Svešvārdu vārdnīca ..., 164. lpp.
- 14 *Zandreitere I., Ābrama J.* Franču-latviešu vārdnīca. – Rīga, 1957, 132. lpp.
- 15 Unlawful combatant.
- 16 Brockhaus. Die Enzyklopädie in vierundzwanzig Bänden. 20. Aufl. – Mannheim, 1996, Bd. 16, S. 608.
- 17 Turpat, 270. lpp.
- 18 Svešvārdu vārdnīca ..., 369. lpp.
- 19 *Макензи У.* Секретная история УСО. – Москва, 2004, с. 92.
- 20 Svešvārdu vārdnīca ..., 369. lpp.
- 21 Новый журнал, 1942, февр., № 1, с. 193.
- 22 Svešvārdu vārdnīca ..., 565., 566. lpp.
- 23 “Partisanen”. Die Anweisung dieses Begriffes ist zu vermeiden. “Wegleger”. – Latvijas Zinātņu akadēmijas arhīvs (turpmāk – LZAA), 40. f., 5. apr., 45. lр.
- 24 Piemēram, “Stalīna brīnumvaroņi” (Vilis Lācis).
- 25 *Беленкин Б.* Миф как источник // Право на имя биографии XX века. – Санкт-Петербург, 2004, с. 76, 77.
- 26 Latvijas vēsture: 20. gadsimts. II. – Rīga, 2003.
- 27 *Stalīns J.* Par Padomju Savienības Lielo Tēvijas karu. – Rīga, 1945; Kā jā māca vēsture (Rakstu krājums). – Rīga, 1946, 48. lpp.
- 28 История отечества / Под ред. Г. Попова. – Москва, 2002, 2-е изд., с. 643.
- 29 История СССР / Под ред. М. А. Зуева, А. А. Чернобаева. – Москва, 2003, с. 303.
- 30 Latvijas valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 458. f., 1. apr., 4. l.
- 31 Turpat, P. Ваумаņa fonds.
- 32 Другая война / Ю. Афанасьев (Ред.). – Москва, 2002.
- 33 *Мельтюхов М.* Упущенный шанс Сталина. – Москва, 2002.
- 34 Turpat, 206.–336. lpp.
- 35 *Волкогонов Д.* Сталин. II: Вожди. – Москва, 1998, с. 1.
- 36 *Мельтюхов М. И.* Упущенный шанс Сталина, с. 206–336.
- 37 Сталиниана. – Москва, 2002, с. 413.
- 38 Партизанское движение ..., с. 10.
- 39 *Longworth P.* Russia's Empires ..., p. 301 etc.
- 40 Партизанское движение ..., с. 10.
- 41 Turpat, 564. lpp.
- 42 Боевые действия партизан и подполья // Великая Отечественная война. – Москва, 1998, с. 341.

- ⁴³ Turpat, 340.–355. lpp.
- ⁴⁴ Intervija ar A. Jakovļevu // Diena, 2001, 23. aug.
- ⁴⁵ Александров К. Мы еще не всё вспомнили, чтобы о чем-то забыть // Новый мир, 2001, № 19, с. 10.
- ⁴⁶ Боярский В. Партизаны и армия: История утерянных возможностей. – Минск, 2003.
- ⁴⁷ Соколов Б. В. Оккупация. – Москва, 2002, с. 208.
- ⁴⁸ Turpat, 40. lpp.
- ⁴⁹ Turpat, 329. lpp.
- ⁵⁰ “.. партизанское движение отсутствовало напрочь”.
- ⁵¹ Жирнов Е. На оккупированных территориях // Коммерсант власть, 2001, 7 авг., с. 62.
- ⁵² Чуев С. Проклятые солдаты. – Москва, 2004, с. 299–433.
- ⁵³ Боярский В. Партизанство вчера, сегодня, завтра. – Москва, 2003, с. 230.
- ⁵⁴ Попов А. Из истории начального этапа партизанского движения // Отечественная история, 2005, № 2, с. 74.
- ⁵⁵ Попов А. Диверсанты Сталина: Деятельность органов госбезопасности на оккупированной советской территории в годы Великой отечественной войны. – Москва, 2004.
- ⁵⁶ Попов А. Из истории начального этапа партизанского движения // Отечественная история, 2005, № 3, с. 71–75.
- ⁵⁷ Суслов А. Системный элемент советского общества 20-х – начала 50-х годов // Вопросы истории, 2004, № 1, с. 133.
- ⁵⁸ Жирнов Е. На оккупированных территориях // Коммерсант власть, 2001, 7 авг., с. 59.
- ⁵⁹ Ezergailis A. Vācu laiki // Jaunā Gaita, 2002, 1. nr., 32. lpp.
- ⁶⁰ Киселев В. Партизанская разведка (сентябрь 1943 – июль 1944). – Минск, 1980.
- ⁶¹ Ермолович В. Листовки партизан и подпольщиков Белоруссии в период Великой Отечественной войны как исторический источник (1941–1944). – Минск, 1993.
- ⁶² Якубовский Н., Якубовский В. Крылатые помощники партизан. – Минск, 1998.
- ⁶³ Grenkevich L. The Soviet Partisan Movement 1941–1944. – London, 1999.
- ⁶⁴ “Combat activities of the soviet partisans.” – Turpat, 147. lpp.
- ⁶⁵ Попов Г. Война и правда: Цена победы. – New York, 2005.
- ⁶⁶ Александров К. Мы еще не всё вспомнили, чтобы о чем-то забыть // Новый мир, 2005, № 19, с. 10.
- ⁶⁷ Козлов В. Крамола: Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежнев. 1953–1982. – Москва, 2005, с. 8.
- ⁶⁸ Scherren J. Siegensmythos versus Vergangenheits Aufklärung: Mythen der Nationen. 1945. Arena der Erinnerungen. Bd. II. – Berlin, 2004, S. 619–670.
- ⁶⁹ Izņemot A. Ūdres pētījumu “Pulka “Par Padomju Latviju” vēsture”.
- ⁷⁰ LVA, 200. f., 11. apr., 45. l., 39. u.c. lp.
- ⁷¹ Samsons V. Partizānu kustība Ziemeļlatvijā Lielā Tēvijas kara laikā. – Rīga, 1950.
- ⁷² Turpat.
- ⁷³ Samsons V. Partizānu kustība Ziemeļlatvijā Lielā Tēvijas kara laikā // Karogs, 1948, 7.–12. nr.
- ⁷⁴ Samsons V. Kurzemes partizāni (1941.–1945. g.). – Rīga, 1956.
- ⁷⁵ Samsons V. Kurzemes partizāni (1941–1945). – Rīga, 1956 (2. izd. – 1959); Samsons V. Kurzemes katlā: Partizānu un frontes izlūkcīņas. – Rīga, 1969; Samsons V. Kurzemes meži šalc. – Rīga, 1974.

- ⁷⁶ *Samsons V.* Kurzemes meži šalc, 10. lpp.
- ⁷⁷ *Самсон В.* Совместные действия витебских, калининских и латвийских партизан // В дни войны. – Рига, 1964, с. 143–157.
- ⁷⁸ *Самсон В.* Дружба народов победила. – Рига, 1980.
- ⁷⁹ Turpat, 46. lpp.
- ⁸⁰ Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā (1941–1945). – Rīga, 1966, 243.–375. lpp.
- ⁸¹ LVA, 101., 301. f.
- ⁸² Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā ..., 288. u.c. lpp.
- ⁸³ Turpat, 340. lpp.
- ⁸⁴ Turpat, 244. lpp.
- ⁸⁵ Bundesarchiv-Militärarchiv (turpmāk – BA MA).
- ⁸⁶ Latvijas PSR vēsture. Saīsinātais kurss. Otrs izd. – Rīga, 1967, 511. lpp.
- ⁸⁷ Turpat, 517. lpp.
- ⁸⁸ Turpat.
- ⁸⁹ Turpat, 527. lpp.
- ⁹⁰ Latvijas Komunistiskās partijas vēstures apcerējumi. 1940.–1959. g. – Rīga, 1981, 3. sēj., 120.–124., 139.–150., 158.–164. lpp.
- ⁹¹ Latvijas PSR vēsture. – Rīga, 1986, 2. daļa, 196. lpp.
- ⁹² Turpat, 191. lpp.
- ⁹³ Turpat, 190.–193. lpp.
- ⁹⁴ Антифашистское подпольное движение на оккупированной гитлеровцами территории Латвийской ССР (1941–1945). – Рига, 1968.
- ⁹⁵ *Dzintars J.* Neredzamā fronte. – Rīga, 1968.
- ⁹⁶ Turpat, 21.–62. lpp.
- ⁹⁷ LVA, 2371. f., 5. apr., 30. l., 39.–45. lp.
- ⁹⁸ V. Samsona vēstule autoram 2006. gada 21. janvārī, glabājas autora arhīvā.
- ⁹⁹ *Raškevičs A.* Partizāna piezīmes. – Rīga, 1961, 2. izd., 7., 8. lpp.
- ¹⁰⁰ Turpat, 7. lpp.
- ¹⁰¹ *Samsons V.* No Lovates līdz Zilupei. – Rīga, 1987; *Samsons V.* Pretim jaunam pavasarim. – Rīga, 1987.
- ¹⁰² *Avtomatovs P.* Mana mīļā Latvija // Literatūra un Māksla, 1974, 5. okt.; Šī draudzība mūžības ilgumu zin // Padomju Latvijas Komunisti, 1960, 5. sept.
- ¹⁰³ LZAA, 40. f., 5. apr., 24. l., 171. lp.
- ¹⁰⁴ Latvijas padomju enciklopēdija (turpmāk – LPE). – Rīga, 1984, 5.2 sēj., 231. lpp.
- ¹⁰⁵ LVA, 200. f., 9. apr., 1080. l., 5. lp.; *Спрогис А.* О партизанском движении в Латвии и личные документы (manuskripts).
- ¹⁰⁶ Kāda cilvēka dzīve. Klāva Lorenca atmiņas. – Rīga, 2005, 382. lpp.
- ¹⁰⁷ *Balodis A.* Latvijas un latviešu tautas vēsture. – Rīga, 1991, 312.–317. lpp.
- ¹⁰⁸ *Biezais H.* Latvija kāšķrusta varā. Sveši kungi – pašu ļaudis. – [Istlasinga], 1992.
- ¹⁰⁹ Krievijas Federācijas Valsts arhīvs (turpmāk – KFVA), 5. f., 33. apr., 14. l., 120.–139. lp., Список для высылки специальных информационных изданий иностранной литературы руководящим работникам республик, краев и областей.
- ¹¹⁰ Turpat, 30., 101. u.c. lp., Выпуск книг для ИНО.

- 111 *Hovell E.* The Soviet Partisan Movement 1941–1944. – Washington, 1956; *Hesse E.* Der sovietische Partisanenkrieg 1941 bis 1944. – Göttingen, 1969.
- 112 *Topitsch E.* Stalins Krieg: Moskaus Griff nach der Weltherrschaft, 2. Aufl. – Herford, 1993; *Classen Ch.* Faschismus und Anti-faschismus. Die nationalsozialistische Vergangenheit im ostdeutschen Hörfunk (1945–1953). – Köln-Weimar, 2004, S. 384.
- 113 *Wilhelm H. H.* Die Einsatzgruppe A der Sicherheitspolizei und der SD 1941/42. – Frankfurt a. M., 1996, S. 597.
- 114 Turpat, 261.–307., 353.–379. lpp.
- 115 *Misiunas R. J., Taagepera R.* The Baltic States. Years of Dependence 1940–1990 (Expanded and updated edition). – Berkeley; Los Angeles, 1993, pp. 69, 70.
- 116 Lietuva 1940–1990 (Okupuotos Lietuvos istorija). – Vīļņa, 2005, 248.–252. lpp.
- 117 Turpat, 250. lpp.
- 118 Turpat, 252. lpp.
- 119 *Strods H.* Jauni fakti par Staļina vīriem // Mājas Viesis, 2004, 13. febr.
- 120 LZAA, 40. f., 7. apr., 6. l., 32.–34. lp.
- 121 *Панин И.* Информационная война и Россия // Информация, дипломатия, технология. – Москва, 2002, с. 231.
- 122 *Fransuā E.* Stāstu sabrukums // Kultūras Diena, 2005, 7. maijs, 15. lpp.
- 123 *Kurlovičs G., Tomašūns A.* Latvijas vēsture: Okupācijas gadi. – Rīga, 1998, 160., 161. lpp.
- 124 Latvijas vēsture ..., 266., 267. lpp.
- 125 *Feldmanis I.* "Uzvarētāju versijas" gūstā // Mājas Viesis, 2005, 6. maijs, 18., 19. lpp.; *Neiburgs U.* Latvieši frontes otrajā pusē // Turpat, 19. lpp.; *Gundare I.* Latviešu likteņi Sarkanajā armijā // Turpat.
- 126 *Боярский В.* Партизанство вчера, сегодня, завтра ..., с. 223.
- 127 Filmas konsultanta Jāņa Riekstiņa atmiņas.
- 128 LVA, 917. f., 1. apr., 164. l., 25. lp.
- 129 *Mednis I.* Savu vēsturi mēs rakstījām visi kopā. – Rīga, 2005, 131. lpp.
- 130 *Goubls P.* Krievija kā sabrukusi valsts // Kultūras Diena, 2005, 20. aug., 12. lpp.
- 131 *Sprūde V.* Uz Maskavu pēc jaunumiem // Latvijas Avīze, 2004, 12. jūl., 10. lpp.
- 132 Центральный штаб партизанского движения при ставке Верховного главнокомандующего (ЦШПД при ГКО).
- 133 Operatīvā, Izlūkošanas, Politiskā, Sakaru, Materiāli tehniskās nodrošināšanas, Medicīniski sanitārā dienesta, Slepēnā un Administratīvi saimnieciskā nodaļa.
- 134 Российский Государственный архив социально-политической истории (Krievijas Valsts sociāl-politiskās vēstures arhīvs) – bijušais PSKP CK Marksisma-ļeņinisma institūta Centrālais partijas arhīvs Maskavā, Boļšaja Dmitrovkas ielā 15 (turpmāk – KVSPVA, 69. f.).
- 135 Краткий путеводитель. Фонды и коллекции собранные в Центральном партийном архиве. – Москва, 1993.
- 136 KVSPVA, 69. f., 1. apr., 445.–457. l., Центральный штаб партизанского движения при ставке Верховного главнокомандующего. Латвийский ШПД.
- 137 Turpat, 4., 10., 11., 14., 23., 28. u.c. l.
- 138 Turpat, 2. apr., 446. l., Директивы ЦШПД по оперативным планам Латв. ШПД и переписка с Латв. ШПД о политике немецкой тоталитарной мобилизации Латвии, о недопущении немцам сбора урожая, о выделении самолетов Латв. ШПД и выброске людей и спецгрупп

- в тыл врага; turpat, 449. l., Оперативные сводки № 2–3, ведомость с справкой донесения Латв. ШПД о боевом и численном составе отрядов, о случаях мародерства 6 I–12 I 1944 г.; turpat, 704. l., Директивы по агентуре о националистических формированиях 1943 VII–1944 II; turpat, 763. l., Переписка ЦШПД с местными ШПД и главным управлением Красной Армии и НКВД СССР об изготовлении и приобретении документов противника для нашей агентуры 1942 VIII–XII; turpat, 764. l., tas pats par 1943. gadu; turpat, 765. l., tas pats par 1944. gadu.
- ¹³⁹ Turpat, 1., 2. apr.
- ¹⁴⁰ KFVA, R-9478 sč, 1. apr., 22. l., Оперсводки и доклады в высшие инстанции об оперативно боевых действиях партизанских отрядов и диверсионных групп 4 8 1941–8 6 1942.
- ¹⁴¹ KVSPVA, 17. f., 163. apr., Оперативные сводки сообщения о боевых действиях партизанских отрядов. 2 1 43–7 10 44 г.
- ¹⁴² Turpat, 1. apr., 49. l., Оперативные сводки. – Staļinam, Molotovam, Maļenkovam, Ščerbakovam, Berijam, Vozņesenskim, Panfilovam, CPKŠ un CPKŠ Informācijas daļai.
- ¹⁴³ Соколов Б. Оккупация, 105. lpp.
- ¹⁴⁴ Отдел Спецформирований ЦШПД.
- ¹⁴⁵ Главное разведывательное управление Генерального штаба Вооруженных сил СССР.
- ¹⁴⁶ Четвертое управление НКВД СССР.
- ¹⁴⁷ LVA, 302. fonds.
- ¹⁴⁸ KVSPVA, 69. f., 1. apr., 978. l., 1., 7.–9. lр., Разведдонесения добытые латвийским партизанским отрядом с января месяца 1943 года.
- ¹⁴⁹ LVA, 101. f., 6. apr., 11. l.
- ¹⁵⁰ KVSPVA, 625. f., 1. apr., 1.–153. l., Пономаренко Пантелеймон Кондратович.
- ¹⁵¹ Turpat, 13. l., Партизанское движение в Прибалтийских республиках.
- ¹⁵² Turpat, 17. f., 100. apr.
- ¹⁵³ Turpat, 168993. l.
- ¹⁵⁴ Turpat, 262512. l.
- ¹⁵⁵ Turpat, 80484. l.
- ¹⁵⁶ Turpat, 644. f., 1. apr.
- ¹⁵⁷ Turpat, 5. f., 125. apr., 161. l., 1.–11. lр., Сообщение о боевых действиях партизанских отрядов.
- ¹⁵⁸ Turpat, 19., 20. lр.
- ¹⁵⁹ Turpat, 43. lр.
- ¹⁶⁰ Turpat, 58. lр.
- ¹⁶¹ Комиссия по руководству подпольного движения при ЦК ВК(б)П 1941–1945.
- ¹⁶² Отдел по руководству партизанского движения в тылу противника при Главпуре РККА 1941–1945.
- ¹⁶³ Архив ГРУ МО СССР – 9774., 9775., 9776. u.c. l. – Uz autora 2004. gada 8. decembra iesniegumu, lai saņemtu atļauju piekļūt arhīva fondiem, arhīvs neatbildēja. Visai nozīmīgs un pētniekiem nepieejams avots ir PSRS Bruņoto spēku Ģenerālštāba Galvenās izlūkošanas pārvaldes (GIP) materiāli, kas saglabājušies Viļņa Zariņa personiskā arhīva izrakstos par Semjonova partizānu vienību, kā arī materiāli, kas glabājas A. Raškevica fondā (Latvijas Kara muzejs (turpmāk – LKM), nr. 4.–62407, 1415-VII). Daži GIP materiāli glabājas LZAA V. Samsona fondā un LVA 302. fondā.

- 164 LVA, 101. f.
- 165 Turpat, 200. f., 1. apr., 60. l., 8. lp., Справка.
- 166 Turpat, 302. f., 1.–7. apr.
- 167 Turpat, 1. apr., 1.–3., 13. u.c. l.
- 168 Turpat, 192. l.; 2. apr., 18.–27. u.c. l.
- 169 Turpat, 2. apr., 78., 79., 80.–83. l.
- 170 Turpat, 16. l., 1.–3. lp.
- 171 Turpat, 4.–7. lp.
- 172 Turpat, 6. apr., 82.–89. l.
- 173 Vēsturnieces A. Ūdres dati.
- 174 LVA, 302. f., Latvijas partizānu štābs. Kartotēka, skapis nr. 3 (3.1).
- 175 Turpat, Latvijas partizānu štābs. Partizānu atbalstītāju kartotēka, skapis nr. 3 (3.2).
- 176 Справочные данные партизанского движения в Латвии, 1941–1945 (2 lp.), autora arhīvs; LZAA, 40. f., 7. apr., 19. l.
- 177 LVA, 302. f., 1., 2. apr., 1942.–1944. g.
- 178 Totalitārisma seku dokumentācijas centrs (TSDC), 1. f., 4. sēj., Vēstules, dokumenti par partizānu vienības "Sarkanā bulta" darbību. (Materiālus sakopojis Herberts Knēts Kuldīgā.)
- 179 LVA, 200. f., 14. apr., 184. l., 208. lp., Partijas vēstures institūta sarakste ar karaspēka daļām par izlūku grupām un partizānu vienībām, kas 1942.–1945. gadā darbojās Latvijas teritorijā. 1958. g. 14.10.–1971. g. 26.10.
- 180 Turpat, 200. f., 14. apr., 184. l., 46.–201. lp., Краткое описание деятельности разведывательных групп и партизанских отрядов действовавших от войсковой части 44388 в тылу немецко-фашистских войск на территории Латвийской ССР (Курляндия) в период Великой Отечественной войны (август 1944 – май 1945).
- 181 LZAA, 40. f., 5. apr., 1.–46. l.; 6. apr., 1.–7. l., Akadēmiķa Viļa Samsona arhīvs.
- 182 Viļa Samsona vēstules autoram 2005.–2006. gadā, 1.–7. nr. Autora arhīvs.
- 183 LZAA, 40. f., 7. apr., 26. l., 343. lp.
- 184 LKM, 4-62407 (1415-VII); 4-61721 (1304-VII); 4-70270 (1687-VII); 4-51904 (494-VII); 4-62327 (1335-VII); 4-61088 (1236-II).
- 185 LKM, 302.
- 186 Turpat, 4-71165 (1700-VII).
- 187 Oberkommando des Heeres Generalstab des Heeres. Bestand RH 2 / Bearbeitet von W. Loss, Teil 3. – Koblenz, 1988, S. 306, 307, 310–315.
- 188 VFA RH 2, 3. apr., 2067., 2068., 2070., 2036., 2072., 2077. l., Feindmeldungen unter dem Befehl der Heeresgruppe Nord. Kurland eingesetzten Kommandobehörden.
- 189 Turpat, 2028.–2030., 2034., 2052., 2060., 2061., 2069., 2071., 2080., 2129., 2130., 3035. l., Lage der hinter der Front (auch Bandenlage).
- 190 Abteilung Fremde Heere Ost. 12 Abteilung General-Stub des Heeres.
- 191 VFA, R-92 (Generalkommisar in Riga), 468. l., Banden und Partisanen in Generalbezirk Lettland. 1942–1944.
- 192 Turpat, R-92/5. Partisanen. Aktion "Sommerreise".
- 193 Turpat, R-90/100.
- 194 Turpat, R-6.

- 195 Российский Государственный Военный архив. Особый архив, 504. ф., 1.–22. ар., Befehlshaber der Sicherheitspolizei und SD in Riga (1941–1944). – Начальник немецкой полиции безопасности и службы безопасности (СД) на оккупированной территории Прибалтики г. Рига.
- 196 VFA, Bestand R-58, Reichs Sicherheitshauptamt.
- 197 Ienaidnieka aizmugurē / sast. A. Ūdre. – Rīga, 1987.
- 198 Turpat, 91.–97., 187.–190. lpp.
- 199 Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. – Т. 1: Накануне, кн. 1: Ноябрь 1938 – декабрь 1940; кн. 2: 1 января 1941 – 21 июня 1941. – Москва, 1995; Т. 2: Начало, кн. 1: 22 июня 1941 – 31 августа 1941. – Москва, 2000; кн. 2: 31 августа 1941 – 31 декабря 1941. – Москва, 2000; Т. 3: Крушение блицкрига, кн. 1–2: 1 сентября 1942 – 30 июня 1942. – Москва, 2003; Т. 4: От обороны к наступлению, кн. 1–2: 3 июля 1942 – 31 декабря 1942. – Москва, 2003.
- 200 Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне.. – Т. 2: Начало, кн. 1, с. XI.
- 201 Приказ НКВД СССР № 00882 о создании особой группы при наркоме внутренних дел СССР 5 июля 1941 г. – ОГБ СССР, т. 2, кн. 1, док. № 367, с. 186, 187.
- 202 KFVA, 9425. f., 2. apr., 61. l., 11. lp.
- 203 *Kņēts H.* Atmiņu noraksti par partizānu un izlūku darbību Latvijā Tēvijas kara gados Ventspils un Kuldīgas apriņķos 1941–1945, 2. sēj., TSDC, 1. f., 1.–188. lp.
- 204 *Jakobsons-Raine G.* No pirmās latviešu partizānu brigādes pirmās vienības vēstures. – Rīga, 1953; *Raškevičs A.* Partizāna piezīmes. – Rīga, 1961; *Samsons V.* No Lovates līdz Zilupei. – Rīga, 1987.
- 205 Reiz cēlās strēlnieks sarkanais. – Rīga, 1965, 1. sēj., 245.–418. lpp.; 2. sēj. – Rīga, 1971, 179.–319. lpp.
- 206 *Raškevičs A.* Partizāna piezīmes. Manuskripts, 1952 (LKM, nr. 4-56135/888-VII).
- 207 Turpat, nr. 4-56136/889-VII.
- 208 Turpat, nr. 4-56141/899-VII.
- 209 Kurzemē 1963., 1965., 1966., 1968., 1973., 1974., 1976., 1977. gadā. – *Dzintars J.* Nepakļāvīgie. – Rīga, 1988, 182. lpp.
- 210 LVA, 2371. f., 4. apr., 429. lp., Jāņa Dzintara personīgā lieta.
- 211 Turpat, 5. apr., 30. l., 44. lp.
- 212 LZAA, 40. f., 5. apr., 35. l., 14.–16. lp.
- 213 *Samsons V.* Ar tautas atbalstu // *Cīņa*, 1980, 4. jūl.
- 214 *Strencis I.* Baltu plankumu nav // *Padomju Jaunatne*, 1975, 6. maijs.
- 215 *Козлов А. В.* Введение // *Крамoola. Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневe*, 1953–1982. – Москва, 2005, с. 11.
- 216 LVA, PA-200. f., 9. apr., 1386. l., 2. lp.; LKM, A. Raškevičs fonds; LZAA, 40. f., V. Samsona fonds.
- 217 LVA, PA-200. f., 9. apr., 1386. l., 2.–9. lp.
- 218 Правда, 1944, № 55, 17 янв. и др.
- 219 LVA, skapis nr. 3 (3.1).
- 220 Turpat, skapis nr. 3 (3.2).

Literature and Sources on USSR Combatants in Latvia, 1941–1945

Heinrihs Strods

Summary

In the 20th century, alongside with the large, primarily frontal wars, the so-called small, non-frontal wars in the rear of the front-line grew in importance. Such small wars were resorted to both by the conquered nations launching partisan wars against the conquerors and the conquering nations sending into the enemy's rear their combatants one of whose assignments was imitation of partisan war. During World War II, mostly in 1943–1945, the USSR sent trained and armed combatants into the Baltic countries including Latvia. In the USSR-dictated historiography, including that of Latvia in 1945–1990, these combatants were unambiguously presented as partisans. According to this historiography, they organised anti-Nazi struggle of the entire nation against the German Nazi invaders. The contemporary historiography of modern Russia and Belarus continue to reiterate these theses, however, several historians here prove that many victories were merely ascribed to partisans in Russia and Belarus and that grave mistakes were committed in the partisan warfare (self-supply of partisans, the so-called rail-war, entrusting of the leadership of partisan units to members of the Communist Party only, etc.). However, such remains of the “agitprop” (agitation propaganda) of the Socialistic occupation period in Russia and Latvia often survive not only among the elderly generation. As a result, in Latvia, the assessment of the Soviet partisans not only in literature, but also among public at large ranges from exaggerated worship to critical appraisal. Descriptions of the operations of the Soviet partisans (combatants), based primarily on their recollections and materials collected by researchers of regional history, for the most part have come from the pen of the commanders of the combatant units sent in from the USSR or officers of special services themselves. However, these works have neglected several groups of primary sources available in Latvia, Russia, and Germany, and the selection of materials used in Latvia has been dictated by strong Communist Party positions that is evident even in the choice of archival funds. Thus, for instance, the card index of Soviet partisans, which is stored in a special fund of the Institute of History of LCCP CC, has not been used in Latvia. It is impossible to write the history of operation of Soviet combatants in Latvia without referring to the archive of the USSR Central Partisan Headquarters, available in the former CPSU CC Marx-Engels-Lenin Institute, now State Archive of Socio-Political History of Russia in Moscow. Although today historians have no access to all materials from this archive, the available materials prove with certainty that the Soviet partisans in Latvia in fact were special units of the Red Army, trained and armed, and sent across the Latvian border by land, or airdropped. Apart from the Red Army service ranks, the

Soviet combatants received salaries from the Red Army as well. Archives allow studying yet untouched issues, such as the USSR GKS requests to allow bombing Latvian towns, compilation of “the people’s enemies” lists for the needs of the USSR NKGB, and the role of the USSR special services.

The present paper relies on the German Federal Military Archive in Freiburg, especially, on the reports of the Supreme Commander of the 16th and 18th Armies of the German Army General Quarters (OKV) on combatants. To the group of German archives belongs also KVKA Special (Trophy) Archive in Moscow, which stores funds of the administration of German special services in Ostland revealing the actual losses that they caused to Latvia.

The present paper refers also to published documents, eyewitnesses’ recollections recorded by countrymen and expeditions, as well as Soviet and contemporary press materials.

In general, the present paper takes into consideration all available groups of sources that allow raising the research into the activities of Soviet combatants from the level of studies of regional history to higher scholarly level.

Kārlis Kangeris

Baigā gada izpēte vācu okupācijas laikā: vēsture starp zinātni un propagandu

1. Ievads

Nacionālsociālistiskās Vācijas vadībai un tās dažādām elitēm bija izveidojušies savī – specifiski priekšstati un uzskati par Padomju Savienību (Krieviju) un komunismu.¹ Sevišķi 20. gadsimta 30. gados pretpadomju propagandā bija nostiprinājušies pamati uzskatam, ka boļševisms un “žīdisms” ir radnieciski (*Wesensgleichheit*), ka boļševisms un “žīdisms” ir kā nedalāma kopība. Vispārīgi PSRS (Krievijas) tēls izpaudās divējādos priekšstatos. Pirmo veidoja vācu tradicionālie priekšstati, ka PSRS (Krievija) ir “koloss uz māla kājām”, kas apdraud Rietumu civilizāciju. Otrajā viedoklī sastopam specifiskos nacionālsociālistiskos priekšstatus: “žīdiskā boļševisma” ienaidnieka tēlu (kas bija Hitlera varas politisko, saimnieciski imperiālistisko, politiski ideoloģisko un rasu ideoloģisko motīvu nedalāms kopojums), uzskatus par slāvu “zemcilvēkiem” un plānus par Krievijas plašumiem kā vāciešu/ģermāņu nākamo dzīves telpu.²

Kad 1941. gada 22. jūnijā sākās nacionālsociālistiskās Vācijas karagājiens pret Padomju Savienību, tad propagandas plānotājiem “viss bija skaidrs”, kas jaunokupētajās teritorijās būs jāpauž par Padomju Savienību, komunismu un boļševismu, kā arī par valsts vadību – “žīdu varasvīriem Maskavas boļševistiskajā centrālē”. Līdz jūnija vidum pilnīgi formulēja propagandas vadlīnijas un pēdējā redakcijā apstiprināja propagandas skrejlapu tekstus.

Pret Padomju Savienību tika gatavotas divu veidu skrejlapas: vienas attiecās uz visu Padomju Savienību un visām tās tautām, bet otras pielāgotas atsevišķiem reģioniem – Baltijai, Ukrainai, Kaukāzam, lielpilsētām Maskavai un Ļeņingradai.

Vispārējai, uz visu PSRS mērķetai propagandai bija jāpauž, ka PSRS ir viens vienīgs cietums, ka vācieši nāk kā atbrīvotāji no boļševisma un “žīdisma” un ka tie padzīs pašreizējo caru Staļinu, kas darbojas lielkapitāla un “žīdisma” pavadā. Propagandā uzsvars bija jāliek uz “žīdu” lomu, “žīdus” gan kā individuus, gan kā grupu saistot ar visām nekārtībām un noziegumiem PSRS.³

Īpaši Baltijai paredzētajā propagandā tika uzsvērtā atbrīvošana no "Maskavas žīdu verdzības", kā arī lietuviešu, latviešu un igauņu tautu izglābšana no galīgas iznīcināšanas, kas neatvairāmi notiktu, ja vēl dažus gadus būtu turpinājies "žīdiski boļševistiskais terors". Vācu propagandas citi temati bija Latvijas valstiskuma noliegšana, tās ārpolitikas un vadošo politiku kritizēšana. Latvija izturējusies nedraudzīgi un pat naidīgi pret Vāciju, tāpēc padomju okupācija ar tai sekojošo terorbu bijusi nenovēršama. Latviešu tauta varēsot tikai tad izdzīvot, ja tā kopā ar Lielvāciju piedalītos Jaunās Eiropas veidošanā. Tāpat arī tika izvirzīta tēze par Latvijas valstsvīriem kā valsts nodevējiem.⁴

Komunisms, respektīvi, boļševisms, Latvijā bija parādījis savu īsto seju, un tāpēc okupācijas sākumā šajā jautājumā daudz neko nevajadzēja iedzīvotājiem iestāstīt vai pierādīt, lai apkarotu komunismu/boļševismu kā ideoloģiju un sabiedrības modeli.

Vācu plānotāji bija pareizi paredzējuši, ka vācu armiju Latvijā sagaidīs kā atbrīvotāju. (1940. gadā daudzu Latvijas iedzīvotāju nostāja izvēlē, kas ir mazākais ļaunums – nacistiskā Vācija vai komunistiskā Krievija? – sliecās uz Krievijas/PSRS pusi, bet pēc viena padomju valdīšanas gada lielākās iedzīvotāju daļas simpātijas bija pievērstas Vācijas pusei.) Toties vāciešu sākotnēji iecerētā propaganda, ka ar skrejlapām izplatīs uzskatu, ka "žīdi" – gan kā indivīdi, gan kā grupa – ir pie visa vainīgi, nedeva gaidītos rezultātus – masveida grautiņi nenotika. Vairākums vietējo iedzīvotāju par padomju okupācijas režīma balstiem uzskatīja komunistus un viņu piekritējus, nevis "žīdus".

Ja arī nacionālsociālistu vadošajam slānim bija savi stingri un negrozāmi priekšstati par Padomju Savienību un boļševismu/komunismu/marksismu, kurus arī izmantoja kara propagandā, tad tas vēl nenozīmēja, ka nebija intereses par patieso apstākļu noskaidrošanu Padomju Savienībā. Tieši pretēji, pirms karagājiena uzsākšanas tika noteikts, ka jāmēģina iegūt iespējami vairāk komunistu pārvaldes visdažādāko institūciju dokumentu, kā arī vēlāk sāka rekonstruēt komunisma valdīšanas un sadzīves izpausmes ikdienā, šim nolūkam veicot speciālus pētījumus. (Kā redzēsīm, šāda informācija bija domāta tikai vācu ierēdņu vajadzībām.) Saprotams, ka arī valsts izlūkdienestam un Drošības policijai bija savas intereses iegūt iekarotās valsts iestāžu dokumentus, lai atmaskotu spieģus un Vācijas reihā ienaidniekus.

Jau sākot ar 1941. gada 30. jūniju, Latvijā regulāri sāka iznākt preses izdevumi, kuros plaši aprakstīja boļševiku valdīšanas gadu, to tomēr skaidrojot vācu propagandas noteiktajās robežās un vainu par notikušo vienmēr uzvelot "žīdiem-boļševikiem". Propagandas darbu Latvijā līdz 1941. gada 6. decembrim vadīja vērmahta pavēlnieka Austrumzemē propagandas rota, kura ar šo datumu visas civilās propagandas pienākumus nodeva Austrumzemes reihskomisāra propagandas iestādei Rīgā.⁵ Propagandas nozari nācās izveidot arī Latvijas ģenerālkomisāram Rīgā. Bez tam preses darbu un grāmatu izdošanu Latvijā vadīja reihskomisāra preses šefs un ģenerālkomisāra attiecīgā preses nodaļa. 1943. gada 17. decembrī reih- un ģenerālkomisāra propagandas

nodaļas nodeva reiha Propagandas ministrijas pakļautībā. Šis lēmums neskāra preses un kultūrpolitikas nodaļas.⁶ Preses izdevumu un grāmatu saturu Latvijā pirms to izdošanas varēja kontrolēt vai arī kontrolēja vērmahta pavēlnieka cenzori, reihskomisāra, ģenerālkomisāra, novadu komisāru un pat latviešu pašpārvaldes cenzori, kuri visi raudzījās, lai atklātībā neparādītos neviens nevēlams drukāts vārds. Par boļševismu, komunismu un padomju valdīšanas gadu Latvijā atklātībā varēja parādīties tikai tādi darbi, kas visumā atbilda nacionālsociālisma ideoloģijā paustajiem priekšstatiem par to. Ja latvieši paši būtu vēlējušies šai jomā kaut ko darīt, tad tomēr vācu priekšstati par boļševismu nebija apejami. Tāpat jebkura pētniecības darba uzsākšanai par boļševiku gadu Latvijā bija vajadzīga okupācijas varas svētība. Tāpēc nepārsteidz tas, ka abu plašāk pazīstamo grāmatu sagatavošanas ierosinātāji bija vācu ierēdņi – izdot attēlu un dokumentu krājumu “Baigais gads” ierosināja ģenerālkomisāra Propagandas nodaļas vadītājs Gustavs Dreslers (*Gustav Dressler*), bet Reihskomisariāta preses šefs Dr. Valters Cimmermans (*Walter Zimmermann*) uzaicināja Alfredu Ceichneru sarakstīt grāmatu “Latvijas boļševizācija 1940–1941”.⁷

Propagandas materiālu sagatavošana nebija vienīgais, kas interesēja okupācijas varu. Jau sākot ar pirmo okupācijas dienu, vācu iestādes vācu komunistu pārvaldes dokumentus, tos izvērtēja un deponēja. Tāpat par boļševiku valdīšanas gadu Latvijā tika uzsākti pētniecības darbi, kuros vēlāk iesaistīja arī latviešus. Sākumā šo pētniecības darbu rezultāti bija paredzēti tikai vācu iestāžu internām vajadzībām, vēlāk atļaujot atsevišķus darbus par atsevišķiem tematiem publicēt plašākai Latvijas sabiedrībai.

Lai sīkāk noskaidrotu vācu okupācijas laikā veikto pētniecisko darbu par padomju valdīšanu Latvijā 1940./1941. gadā, jāveic šādi uzdevumi:

- 1) kā notikusi padomju dokumentu vākšana Latvijā pirmajos okupācijas mēnešos, to vēlākā deponēšana un izmantošanas iespējas;
- 2) dokumentu vākšana pēc civilpārvaldes ieviešanas 1941. gada 1. septembrī;
- 3) jāapraksta, ar kādu mērķi tika vākti dokumenti un kā paredzēja tos vēlāk izmantot;
- 4) jāaplūko latviešu institūciju un atsevišķu personu nozīme dokumentu izmantošanā;
- 5) jāanalizē iespējama objektīvas pētniecības devums.

2. Dokumentu vākšana: organizatoriskās struktūras

Padomju varas iestāžu dokumentu apzināšanai, konfiscēšanai un izvērtēšanai bija paredzētas divas struktūras, kas tūlīt aiz pirmajām kaujas vienībām ierastos pārvaldes centros un apkārtnē padomju iestāžu atstātos dokumentus. Pirmā struktūra bija Droši-

bas policijas un SD speciālās apakškomandas, bet otrā – Ārlietu ministrijas speciāla arhīvu komisija – Kinsberga speciālā komanda (*Sonderkommando Künsberg*). Armija ar dokumentu apķīlāšanu principā nenodarbojās, bet gan tikai nodrošināja arhīvu komisijas ēkas.

Kinsberga speciālā komanda

Kinsberga speciālo komandu izveidoja jau Polijas karagājiena laikā.⁸ Pēc tam tā 1940. gadā piedalījās Nīderlandes, Beļģijas un Francijas okupācijā. Plānojot uzbrukumu Padomju Savienībai, Kinsberga komanda par jaunu tika pārkārtota.⁹ Pētniecībā iepriecinošs ir tas, ka par šīs speciālās komandas darbību ir saglabāties pilns dokumentu klāsts, tādējādi labi var izsekot komandas turpmākajām gaitām.

Darbības pamatnostādnes dokumentu un citu materiālu vākšanai Padomju Savienībā jau tika noteiktas sēdē pie abvēra šefa admirāja Vilhelma Kanarisa (*Wilhelm Canaris*) 1941. gada 21. martā. Drošības policijas un SD speciālajām komandām tika uzdots rūpēties gan par militāru, gan slepenā dienesta dokumentu apzināšanu un konfiscēšanu, bet Ārlietu ministrijas Speciālajai arhīvu komisijai vajadzēja koncentrēties uz ārpolitikas materiālu savākšanu. Kinsberga komandas uzdevumus vēlreiz precizēja 1941. gada 11. jūnijā, kad sauszemes karaspēka Ģenerālštāba šefs ģenerālpulkvedis Francs Halders (*Franz Halder*) noteica, ka Kinsberga komandai ir tiesības konfiscēt tikai ārlietu ministriju, sūtniecību un konsulātu dokumentus.¹⁰

Sākot ar 1941. gada 1. augustu, Kinsberga komanda tika iekļauta leroču-SS sastāvā. Tomēr komanda vēl paturēja agrākās Slepenās lauka policijas tiesības. Tā Kinsberga speciālā komanda kā leroču-SS vienība bija pakļauta gan SS vadības galvenajai pārvaldei, gan kā Slepenās lauka policijas vienība arī abvēra vadībai. Kinsberga speciālā komanda apķīlāt politiska satura dokumentus varēja, tikai pamatojoties uz ārlietu ministra īpašu norādījumu.

Pirms uzbrukuma Padomju Savienībai Kinsberga speciālajā komandā darbojās 360 personu. Berlīnē bija štābs, kas koordinēja trīs apakšvienību, respektīvi, operatīvo komandu (*Einsatzkomandos*) darbību. Katram vācu armijas grupējumam tika piesaistīta sava operatīvā komanda. Komanda sastāvēja no 95 personām. Tā bija labi apgādāta ar transportu un saziņas līdzekļiem. Sākumā Varšavā izveidoja konfiscēto dokumentu un materiālu krātuvi, kuru jau oktobrī pārcēla uz Berlīni, kur notika dokumentu izskatīšana, sistematizēšana un analizēšana.

Armiju grupējumam “Ziemeļi” piekomandēja operatīvo komandu ar segvārdu “Štetina” (*Einsatzkommando Stettin*), kura uz priekšu virzījās kopā ar 4. tanku grupu. 15. jūlijā mainījās komandas vadība, reizē mainot arī segvārdu uz “Hamburga” (*Hamburg*). Šajā komandā svarīgu posteni ieņēma Latvijas vācietis Jirgens fon Hēns (*Jürgen von Hehn*), kurš pirms kara Latvijā bija bijis nacistiskās kustības vadības loceklis un

kurš kā vēsturnieks, parakstīdamies ar pseidonīmu, bija asi kritizējis latviešu vēstures pētniecību (sevišķi žurnālā *Jomsburg*).

Tā kā 4. tanku grupa no Daugavpils devās tālāk Ļeņingradas virzienā uz Pleskavu, tad operatīvā komanda "Štetina" no tās atdalījās un steidzās uz Rīgu. Rīgā apķīlāja un pārmeklēja Ārlietu ministrijas, agrākās Padomju Savienības vēstniecības, kā arī Lielbritānijas, Lietuvas un Beļģijas vēstniecības telpas. Operatīvā komanda pārmeklēja Rīgas un Rundāles pili, kā arī dažādus zinātniskos institūtus. Bez tam apakškomandas tika aizsūtītas uz Liepāju, Jelgavu, Daugavpili, vēlāk arī uz Valmieru, kur dokumentu meklēšana nebija sevišķi veiksmīga. Tā kā frontes stāvoklis neļāva virzīties tālāk uz Igauniju, tad operatīvā komanda Vācijas bijušajās vēstniecības telpās Rīgā ierīkoja atbalstpunktu, kur uzturējās līdz augusta sākumam un kur arī deponēja atrastos dokumentus un confiscētās grāmatas.¹¹

Savu darbu Baltijas valstīs beidzot, operatīvā komanda "Hamburga" varēja uzrādīt, ka savākts 15 000 dažāda veida karšu un uz Vāciju nosūtītas sešas kravas automašīnas, pilnas ar savāktajiem dokumentiem. Pēc komandas uzskatiem, veiksmīga bija bijusi dokumentu meklēšana un vākšana Igaunijā un Lietuvā, iegūstot gan kvantitatīvi, gan kvalitatīvi vērtīgus materiālus, mazāk sekmīgs bijis darbs Latvijā.¹²

No Padomju Savienībā savāktajiem materiāliem Kinsberga speciālā komanda 1942. gada sākumā Berlīnē izveidoja īpašu "Krievu dokumentu krājumu", lai ar to iepazīstinātu vācu iestādes. Dokumentu krājums bija sastādīts tā, lai, izmantojot to, atvieglotu vācu iestāžu turpmāko darbu austrumos.¹³ Komandas savāktās grāmatas vairumā nodeva reihsleiteram Alfredam Rozenbergam, kurš Berlīnē bija izveidojis speciālu Austrumu bibliotēku (*Ostbücherei*), kurā krāja literatūru boļševisma un marksisma izpētišanai Austrumeiropā.

Tā kā vāciešiem neizdevās iekarot ne Ļeņingradu, ne arī Maskavu, kur esošo PSRS valsts iestāžu dokumentu apķīlāšana ietilpa Kinsberga speciālās komandas galvenajos uzdevumos, tad 1943. gada 1. septembrī komandu likvidēja.

Latvijā 1941. gada vasarā savāktās galvenās dokumentu grupas bija šādas:¹⁴

- Latvijas PSR valsts budžets 1941. gadam,
- dažādi Latvijas PSR valsts tresti,
- Latvijas PSR lauku ceļu pārvalde,
- Latvijas PSR apdrošināšanas sistēma,
- Latvijas PSR tautas komisariātu finanšu plāni,
- Latvijas PSR saimniecības vadītāju raksturojumi,
- ziņojumi par Latvijas PSR rūpniecības atsevišķām nozarēm,
- ziņas par Latvijas PSR saimniecības pārvaldi,
- specificētas ziņas par Latvijas PSR saimniecību,
- Latvijas PSR 1940. gada produkcijas plāna izpilde,
- dažādi sīki materiāli par tautsaimniecību.

Drošības policija un SD

Pretēji kā tas ir ar Kinsberga speciālo komandu, dokumentu par Operatīvās grupas A (*Einsatzgruppe A*), respektīvi, Drošības policijas un SD darbību, apķīlājot, izvērtējot un tālāk nododot citām iestādēm padomju dokumentus, ir saglabāties visai maz, tāpēc par Operatīvās grupas A aktivitātēm šai jautājumā zinām salīdzinoši nedaudz.

Operatīvās grupas A speciālās padomju dokumentu apķīlāšanai izveidotās komandas Latvijas pilsētās ieradās kopā ar pirmajām kaujas vienībām.¹⁵ Speciālās komandas vispirms ieņēma un pārmeklēja Komunistiskās partijas organizāciju ēkas, tad komunistu preses namus, arodorganizāciju telpas un vadošo komunistisko darbinieku dzīvokļus. To visu speciālās komandas veica, pirms ieradās abvēra komandas (*Erfassungskommandos*) vai arī Kinsberga speciālās komandas darbinieki. Pēc tam darbu turpināja Galvenā komanda (*Hauptkommando*), darbu izvēršot visās ēkās, kur vien varēja iedomāties glabājamies vērtīgus komunistu materiālus. Problēmas dažkārt radās ar latviešu paš aizsardzību, kas svarīgāko iestāžu telpās bija uzsākusi izmeklēšanu un dokumentu savākšanu uz savu roku. Tad vācieši mēģināja šos materiālus atgūt.¹⁶

Visumā Operatīvās grupas A konstatējums bija tāds, ka komunistiem ar visu lielo steigu izdevies izvest vai iznīcināt lielāko daļu dokumentu. Tomēr ar iegūto materiālu Drošības policijai un SD bija iespējams sastādīt Latvijā palikušo komunistu sarakstus,¹⁷ aprakstīt galveno padomju iestāžu organizācijas un darbības veidu, bet jo sevišķi – iegūt labu pārskatu par Valsts politiskās pārvaldes (*GPU*) darbību Latvijā.¹⁸

Starp iegūtajiem materiāliem bija arī atsevišķi politiski dokumenti, kurus pēc tam varēja izmantot propagandas darbā. Viens tāds dokuments bija komisāra I. Serova Rīgā atrastā "Instrukcija par pretpadomju elementu izsūtīšanu no Lietuvas, Latvijas un Igaunijas".¹⁹ Šāda veida materiālus Operatīvā grupa A nodeva Kinsberga speciālajai komandai vai arī tieši nosūtīja uz Ārlietu ministriju. Militāristus interesējošus materiālus nodeva abvēram vai arī attiecīgajām armijas daļām.

Vācu armija

Ja arī vācu armija nenodarbojās ar padomju dokumentu vākšanu un kultūras vērtību laupīšanu okupētajos apgabalos, tad tomēr tā rūpējās, lai saglabātu šīs iespējas citām karaspēkā iesaistītajām struktūrām, kas piedalījās kara gājienā. Tā, piemēram, jau 1941. gada 4. jūlijā sauszemes karaspēka virspavēlniecība nosūtīja armiju grupējumam "Ziemeļi" sarakstu ar kultūrvēsturiski nozīmīgām celtnēm, krājumiem un citiem objektiem Latvijā, kas būtu saglabājami vācu zinātnes interesēs. Armijai bija jā rūpējās, lai sarakstā minētās celtnes un tajās esošie priekšmeti un dokumenti tiktu saglabāti un nosargāti. Sarakstā bija Rundāles pils, Liepāja ar pilsētas muzeju, Jelgava ar diviem muzejiem, Rēzekne ar pilsētas muzeju, Valka ar pilsētas arhīvu un Rīga ar 23 objektiem.²⁰

Te jāpiemin vērmahta izmeklēšanas iestāde (*Wehrmacht-Untersuchungsstelle*), kas pati dokumentus nevāca, bet izmeklēja padomju noziegumus kā pret vācu armijai piederīgajiem, tā arī pret civilistiem.²¹

3. Vācu civilpārvalde un bojševisms

Svarīgākā vāciešu kultūras vērtību vākšanas, respektīvi, laupīšanas organizācija bija reihisleitera A. Rozenberga operatīvais štābs (*Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg*), kurš līdz ar civilpārvaldes ieviešanu Latvijā sāka darboties 1941. gada 1. septembrī.²² Štāba vadība Padomju Savienības teritorijā bija uzticēta Gerhardam Utikalam (*Gerhard Utikal*), bet Austrumzemes reihskomisariātā štāba uzdevumus pildīja valdības virspadomnieks Grīsdorfs (*Griessdorf*), kurš reizē skaitījās arī reihskomisāra Hinriha Lozes (*Hinrich Lohse*) ģenerālreferents šajos jautājumos. Pirmais Latvijā veicamais uzdevums bija apzināt

- 1) visas sinagogas,
- 2) visas ebreju draudžu telpas, arhīvus un bibliotēkas,
- 3) lielrabīnu un rabīnu dzīvokļus un darba telpas,
- 4) visus ebreju grāmatveikalus un mākslas veikalus,
- 5) brīvmūrnieku ēkas, brīvmūrnieku dokumentāro materiālu un ložu vadošo biedru dzīvokļu adreses,
- 6) visas boļševiku partijas organizāciju ēkas, iestādījumus, bibliotēkas un arhīvus,
- 7) visu agrāko politisko partiju organizāciju ēkas, iestādījumus, bibliotēkas un arhīvus,
- 8) visas ateistu ēkas un iestādījumus,
- 9) anglikāņu baznīcas darba telpas un iestādījumus,
- 10) visus boļševistiskos iespieddarbus, agrāko emigrantu literatūru, aizliegtās grāmatas, deģenerēto mākslu, kas atrodama grāmatveikalos, antikvariātos un mākslas salonos.

Par to Latvijas ģenerālapgabala novadu komisāriem bija jāziņo līdz 1941. gada 20. oktobrim.²³

Visumā Latvijā šīs vietas apzināja, bet vēlāk savāca dokumentus un mantas. Taču A. Rozenberga štābs bija ieradies daudz par vēlu, lai vēl kaut ko vērtīgu iegūtu no komunistu laika varas iestāžu dokumentiem. Tos bija savākusi vai nu Operatīvā grupa A, Kinsberga speciālā komisija, vai arī latvieši lielā sajūsmā par boļševiku padzišanu bija tos sadedzinājuši.²⁴

Tā A. Rozenberga štābam galvenokārt nācās nodarboties ar komunistu valdīšanas gada iespieddarbiem. Vēlāk starp Rozenberga štābu, ģenerālkomisāra Propagandas nodaļu un latviešu pašpārvaldes Kultūras un sabiedrisko lietu departamentu bija panākta vienošanās, kā rīkoties ar savāktajiem iespieddarbiem. Latviešu departamenta uzdevums

bija grāmatu vākšana un to piegādāšana Rozenberga štābam, kurš krājumus izvērtēja, vispirms sev paturot nepieciešamo grāmatu skaitu. Reihskomisārs no katra titula saņēma divus eksemplārus, bet ģenerālkomisārs – vienu. Pa vienam eksemplāram no katras grāmatas rezervēja arī Antisemitisma institūtam un Zemes bibliotēkai Rīgā. Grāmatas speciālām krātuvēm Vācijā nosūtīja Rozenberga štābs. Pārpalikušās grāmatas bija jāsadedzina, to uzticēja Kultūras un sabiedrisko lietu departamentam.²⁵

Rozenberga štābs Latvijā izveidoja arī speciālu “krievu grāmatu bibliotēku”, kuru daudz izmantoja gan vācu civilpārvaldes, gan arī militārvaldes ierēdņi.²⁶

Uzsākot darbu Latvijā, reihskomisārs H. Loze savā iestādē iecēla vienu atbildīgu personu komunisma jautājumos. Šai amatā norīkoja Kultūrpolitikas nodaļas Zinātnes un pētniecības, kā arī Zinātnes padomes vadītāju baltvācieti docentu Dr. Kurtu Štegmānu (*Kurt Stegmann*). Ģenerālkomisāra iestādē ar komunismu saistītos jautājumus kārtoja Kultūras nodaļas vadītājs baltvācietis Dr. Karls fon Štrickis (*Karl von Stritzky*). Pēc viņa aiziešanas no amata 1942. gada beigās zinātnisko jautājumu kārtošā pilnīgi pārņēma Kultūras nodaļas augstskolu, muzeju un arhīvu lietu referents Dr. Kurts Dīlfers (*Kurt Dülfer*), bet par pārējiem ar komunismu saistītajiem jautājumiem, kā jau līdz šim, daļēji rūpējās Propagandas nodaļas vadītājs G. Dreslers.

4. Latviešu pašpārvaldes un latviešu iesaistīšana

Arī latviešus, respektīvi, latviešu iestādes, pamazām iesaistīja komunisma laika dokumentu apzināšanā, vākšanā un pat vēstures rakstīšanā. Lai gan pirmajos okupācijas mēnešos dokumentus vāca Operatīvā grupa A un speciālā arhīva komisija, tomēr latvieši paši mēģināja mudināt pagastu valdes saglabāt atstātos komunisma valdīšanas gada dokumentus. Tā Latviešu organizācijas centra arhīvu pilnvarotais jūlija otrajā pusē lūdza pagastu valdes savākt un saglabāt visus atstātos komunisma laika dokumentus, tos aprakstīt un par to ziņot uz Rīgu. Dokumenti nākotnē varēšot noderēt “lielinieku varas noziedzīgās rīcības postījumu un briesmu darbu noskaidrošanai”. Aprakstīšana neattiecās uz dokumentiem, kurus savā pārziņā bija pārņēmušas vācu iestādes.²⁷ Šī aicinājuma rezultāti nav zināmi.

“Īstā” latviešu iesaistīšana komunistu laika dokumentu vākšanā un komunistu valdīšanas gada aprakstīšanā sākās 1941. gada rudenī sakarā ar tā saukto konsula Ekerta akciju. Vācijas Ārlietu ministrija plānoja rudenī Austrumzemē sākt dokumentu vākšanas jaunu akciju, kuras vadība bija uzticēta baltvācietim Ārlietu ministrijas ierēdnim konsulam Dr. Oto Ekertam (*Otto Eckert*). Šo akciju Austrumu reihšministrs A. Rozenbergs bija nolēmis atbalstīt, tāpēc uzdeva reihskomisāram H. Lozem to visādā veidā veicināt.²⁸ Tālāk reihskomisāra komunisma jautājumu kārtotājs Dr. K. Štegmāns griezās pie ģenerālkomisāra Kultūras nodaļas vadītāja K. Štricka, norādīdams uz šīs akcijas plānoto

darba gaitu un ģenerālkomisāra pozīciju šajā darbā – ģenerālkomisāram būšot jāsakopo Latvijā savāktais un uzrakstītais materiāls.²⁹

Viens darba virziens bija no vācu iestādēs savāktajiem komunistu valdīšanas laika materiāliem atlasīt dokumentus, kas varētu noderēt Dr. Ekertam. Štrickis šai jautājumā pat griezās pie Operatīvās komandas A, lai noskaidrotu, kas tās krājumos varētu būt derīgs O. Ekerta dokumentu vākšanas akcijai.³⁰ Vācu iestādēs atlasītos dokumentus O. Ekerts Rīgā saņēma 1941. gada oktobra beigās.³¹ Nekas nenorāda, ka šie materiāli vēlāk būtu izmantoti. Šķiet, ka tie neiederējās propagandas stratēģijā neitrālajās valstīs.³²

Otrs darba virziens bija visā Latvijā ierosināt dokumentu vākšanu un vēstures rakstīšanu par padomju valdīšanas gadu. Šai sakarībā Dr. Štegmans 15. un 16. oktobrī Rīgā uz sēdi bija saaicinājis Latvijas Ģenerālkomisariāta un novadu komisariātu attiecīgo resoru ierēdņus. Šī akcija, pēc Dr. Štegmans domām, būtu uzskatāma kā papildinājums jau agrāk veiktajām akcijām. Tā radīšot avotu bāzi vēstures rakstīšanai nākotnē. Akcijai bija jānotiek nākamajā ziemā. Kādus rezultātus Dr. Štegmans gaidīja?

- 1) katrā Latvijas apdzīvotā vietā būs uzrakstīta boļševiku laika vēsture;
- 2) šis darbs vēlreiz cilvēkiem atmiņā dzīvi atsauks boļševiku laikā piedzīvoto;
- 3) izmantojot šos dokumentus, varēs salīdzināt boļševiku laiku ar agrāko – pilsonisko periodu;
- 4) Reihskomisariātā nākotnes vajadzībām būs uzkrāts bagātīgs laikmeta liecību materiāls.³³

Akciju uzsākot, Dr. Štegmans pats vai arī ar novadu komisāru starpniecību piesūtīja atsevišķu pilsētu vai pagastu vecākiem uzaicinājumus sākt savas pilsētas, respektīvi, pagasta vēstures rakstīšanu.³⁴ Tomēr galvenais bija, ka šo uzaicinājumu izsūtīšanu uzdeva lešķējās pārvaldes un personāllietu ģenerāldirektorijai, respektīvi, tās vadītājam ģenerāldirektoram Oskaram Dankeram. Uzsaukuma izplatīšana un darbs bija jāpārrauga un pēc iespējas arī jāveicina novadu komisāriem.³⁵

O. Dankers savā uzaicinājumā arī paskaidroja šīs akcija mērķi: nepieciešams savākt boļševiku laika atmiņas un piedzīvojumus, *“kas vislabāk iespējams, tās uzrakstot, lai nākošās paaudzes varētu spriest par mūsu zemei nodarīto postu un lai zinātniekiem un vēsturniekiem vēlāk būtu pieejams pēc iespējas plašs un vispusīgs materiāls, kas dotu iespēju radīt liela vēriena izsmeļošus zinātniskus pētījumus un aprakstus par pavadītā gada neįēdzībām un šausmām”*³⁶. Rakstot vēsturi, sevišķi bija jāpievēršas, pirmkārt, visām saimniecības nozarēm; otrkārt, visiem kultūrpolitiskiem jautājumiem; treškārt, jaunatnes kustībai (komjaunatne, pionieri u.c.).

(Šai vietā ir interesanti atzīmēt, ka ar politiskiem jautājumiem latviešiem pašiem nebija jānodarbojas.) *“Lai darbs būtu pēc iespējas pilnīgāks un pēc iespējas izsmeļoši atspoguļotu pārdzīvoto laiku”*, tam bija jāpievieno oriģināldokumenti. Darbs pilsētu un pagastu valdēm bija jāveic līdz 1942. gada 1. aprīlim un jānosūta lešķējās pārvaldes

un personālietu ģenerāldirektorijai Rīgā, Stabu ielā 12, virsleitnantam Jurim Spādem. 1942. gada 20. janvārī Ģenerāldirektoru padome mainīja dokumentu piesūtīšanas adresi un noteica, ka turpmāk lielinieku valdīšanas laika dokumentu vākšanu kārtos izglītības un kultūras ģenerāldirektors.³⁷ Ģenerāldirektorijā ienākošie materiāli O. Dankeram, respektīvi, izglītības un kultūras ģenerāldirektoram, bija jāvirza tālāk ģenerālkomisāram, bet viņam savukārt tālāk reihskomisāram.

Kad bija pagājis 1942. gada 1. aprīlis – lielinieku valdīšanas gada pārskatu piesūtīšanas pēdējais datums Latviešu zemes pašpārvaldei, Dr. Štegmans sāka interesēties par rezultātiem. Pēc pirmās vēstules Dr. Štegmans uzzināja, ka jautājumu kārtošanu un materiālus J. Spāde nodevis Sabiedrisko lietu departamenta direktoram Edmundam Puksim.³⁸ Nākamais Dr. Štegmans solis bija griezties pie ģenerālkomisāra ar norādījumu, ka “Ekerta akcijas” materiāli jau sen atrodies Berlīnē, Ārlietu ministrijā, bet no “Dankera akcijas” materiāliem vēl nekas neesot saņemts. Ģenerālkomisāram esot par to jā rūpējoties, lai Puksis iesniegtu ziņojumu par akcijas norisi un nodotu materiālus ieskatam Reihskomisariātā.³⁹ Pēc tam Štrickis divas reizes rakstīja Puksim, pieprasot materiālu nodošanu reihskomisāram, bet arī bez panākumiem.⁴⁰ Tad pēdējais solis bija uzaicināt Zemes pašpārvaldes pirmo ģenerāldirektoru O. Dankeru gādāt par to, lai Puksis lietu beidzot nokārtotu.⁴¹ Nekas vairāk šai ziņā nenotika, jo ģenerālkomisārs bija pieprasījis Pukša atlaišanu no Kultūras un sabiedrisko lietu departamenta direktora amata.⁴²

Tā materiāli par lielinieku valdīšanas gadu, ja tādi bija ienākuši, palika Kultūras un sabiedrisko lietu departamentā. Nav zināms, kas ar šiem materiāliem noticis. Vai Puksis tos novirzījis “Pērkonkrustam” vai “Latviešu kartotēkai”, vai citur kur, vai arī pilnībā atstājis departamentā, par to varam tikai spriedelēt. No atsevišķu pagastu un pilsētu arhīvu fondiem Latvijas Valsts vēstures arhīvā redzams, ka šādi materiāli ir tikuši sagatavoti un nosūtīti pašpārvaldei Rīgā.

Vēstures krātuve

Pēc šīs neveiksmes vācu pārvalde sāka meklēt citus ceļus lielinieku laika notikumu dokumentēšanai. Beigās radās atrisinājums – 1943. gada pavasarī padomju gada sistematiskā pētīšanā iesaistīja Vēstures krātuvi.⁴³ 1943. gada janvārī ģenerālkomisāra Kultūras nodaļai bija radusies vajadzība pēc bijušās Latvijas PSR iestāžu pilnīga saraksta, kas bija nepieciešams arhīva ikdienā. Šo darbu uzdeva Vēstures krātuvei, kas to priekšzīmīgi veica.⁴⁴ Pēc šīs pozitīvās pieredzes Vēstures krātuvi piesaistīja Reihskomisariāta Zinātnes padomes atbalstītajiem darba projektiem par lielinieku valdīšanas gadu Latvijā.

Vēstures krātuvei uzdeva izpētīt trīs projektus par šādām tēmām:

1. Kirhenšteina valdība;
2. Latvijas Universitātes boļševizācija;
3. Latvijas armijas boļševizācija.

Krātuve par saviem galvenajiem darbiniekiem lielinieku laika pētniecības projektos izvirzīja krātuves nodaļu vadītājus Alfrēdu Altementu un Marģeri Stepermani, kā arī krātuves inspektoru Jāni Tāivaldi Zemzari.⁴⁵ Ka darbs ar šiem trim projektiem gājis lēni uz priekšu, to rāda Dr. Dilferam sniegtie Vēstures krātuves darbības pārskati.

Stāvoklis uz 1. jūliju [1943].⁴⁶

1. Kirhenšteina valdība.
 - a) Izskatītas avīzes “Cīņa”, “Komunisti”, “Valdības Vēstnesis” un dažas avīzes krievu valodā.
 - b) Izskatīti Latvijas Telegrāfa aģentūras (Leta) slepenie 1939./1940. gada ziņojumi.
 - c) Intervētas 25 personas galvenokārt par notikumiem Liepājā 1940. gadā.
2. Latvijas Universitātes boļševizācija.
 - a) Izskatītas avīzes “Cīņa”, “Studentu Avīze” un “Darba Students”.
 - b) Izskatītas Latvijas PSR valdības pavēles attiecībā uz universitāti (apmēram 1000 lpp.).
3. Latvijas armijas boļševizācija.
 - a) Izskatītas avīzes “Valdības Vēstnesis”, “Cīņa” un “Latvijas Kareivis”.
 - b) Intervēti vairāki agrākās Latvijas armijas virsnieki.

Darbības pārskats – 1943. gada septembris:⁴⁷

1. Kirhenšteina valdība.
 - a) Turpināta avīžu un Letas materiālu izvērtēšana.
 - b) Vairākas personas intervētas, to starpā tālaika valdības kancelejas vadītājs.
2. Latvijas Universitātes boļševizācija.
 - a) Iespieddarbu izvērtēšanas turpinājums.
 - b) Universitātes aktu materiāla izvērtēšana.
3. Latvijas armijas boļševizācija.
 - a) Iespieddarbu izvērtēšanas turpinājums.
 - b) Intervēti avīžu “Latvijas Kareivis” un “Sarkanais Kareivis” redakciju locekļi.

Darbības pārskats – 1943. gada decembris:⁴⁸

1. Kirhenšteina valdība.
 - a) Vākti Komunistiskās partijas materiāli par laiku kā pirms, tā pēc okupācijas.
 - b) Izskatīti Kultūras un sabiedrisko lietu departamentā savāktie materiāli, savā rīcībā tālākai pētišanai pārņemot vajadzīgos materiālus.
 - c) Intervēti vadoši komunistu laika valsts darbinieki.
2. Latvijas Universitātes boļševizācija.
 - a) Turpināta universitātes aktu izvērtēšana.
 - b) Intervētas vairākas personas.
 - c) Izskatīti Kultūras un sabiedrisko lietu departamentā savāktie materiāli par universitātes jautājumu.

3. Latvijas armijas bojševizācija.

- a) Izskatīti Latvijas Kara ministrijas dokumenti.
- b) Izskatīti Kultūras un sabiedrisko lietu departamentā savāktie materiāli par Latvijas armiju.

Darbības pārskats – 1944. gada janvāris–marts:⁴⁹

1. Kirhenšteina valdība.

- a) Izskatīti agrākās Latvijas valdības vairāku iestāžu dokumenti.
- b) Intervēti vairāki vadošie valdības iestāžu darbinieki.
- c) Darbs pie pirmās nodaļas rakstīšanas par Latvijas okupācijas priekšvēsturi.

2. Latvijas Universitātes bojševizācija.

- a) Pabeigta iespiesto darbu pētīšana.
- b) Intervēti vairāki lielinieku laika universitātes mācībspēki.

3. Latvijas armijas bojševizācija.

- a) Turpināta Latvijas Kara ministrijas dokumentu pētīšana.
- b) Intervēti vairāki agrākās Latvijas armijas virsnieki.

Darbības pārskats – 1944. gada aprīlis–jūnijs:⁵⁰

1. Kirhenšteina valdība.

Šai laikposmā jautājums nav pētīts. Vienīgi strādāts pie okupācijas priekšvēstures pirmās nodaļas rakstīšanas.

2. Latvijas Universitātes bojševizācija.

- a) Intervēti universitātes mācībspēki un citi darbinieki.
- b) Darbs pie pirmās nodaļas rakstīšanas.

3. Latvijas armijas bojševizācija.

- a) Turpināta Kara ministrijas dokumentu izvērtēšana.
- b) Intervēti vairāki agrākās Latvijas armijas virsnieki.
- c) Vēlreiz analizēta avīze "Sarkanais Kareivis".

Nevienu no šiem trim projektiem Vēstures krātuvei neizdevās pabeigt. Nav zināms, kas vēlāk notika ar savāktajiem materiāliem, varbūt pat pirmām uzrakstītām nodaļām. Bez tam šie darbības pārskati liecina, ka Kultūras un sabiedrisko lietu departamentā ir bijuši savākti materiāli, kurus Vēstures krātuves darbinieki izskatījuši un vajadzīgos pārņēmuši savā rīcībā tālākai pētīšanai (skati Vēstures krātuves 1943. gada decembra darbības pārskatu).

Neatkarīgi no šiem trim pētniecības projektiem Vēstures krātuve tomēr sastādījusi trīs tematiski specifiskus pārskatus, kas saglabājušies Vācijas un Latvijas arhīvos.

Pirmais darbs, kuru Vēstures krātuve sagatavoja arhīva vajadzībām, bija "*Der innere Aufbau der Staatsorgane der lettländischen Räterepublik*". Darbs Vēstures krātuvei pavēra ceļu uz pētniecības projektiem par lielinieku valdīšanas gadu Latvijā, tas pabeigts 1943. gada martā, un teksts vācu valodā aizņem 29 lappuses.⁵¹ Šis darbs būtībā

sastāv tikai no Latvijas PSR pārvaldes iestāžu uzskaitījuma, kur vietumis pievienoti ļoti skopi komentāri.

Otrs darbs ir A. Altementa "*Die Gerichtsverfassung der Lettischen SSR*" (latv. "Tiesu iekārta Latvijas PSR"), kas pabeigts 1943. gada februārī. Šai darbā uzskaitītas Latvijas PSR tieslietu iestādes un advokatūras sistēma, uzskaitījums papildināts ar Tsium komentāriem.⁵²

Trešais darbs – "Latvijas PSR valsts iekārtas izveidošanās. Īss vēsturisks pārskats" arī ir A. Altementa sagatavots Dr. Dilfera uzdevumā un tika pabeigts 1944. gada jūlijā. Manuskriptam ir 17 lappušu.⁵³

Dr. Dilfers 1944. gada maijā ierosināja, lai Vēstures krātuve veiktu pētījumu par padomju vēlēšanām Latvijā 1940./1941. gadā. Šo piedāvājumu Vēstures krātuves direktors prof. Arveds Švābe noraidīja kā lieku un nevajadzīgu darbu, norādīdams, ka šo tematu jau apstrādājis Kultūras un sabiedrisko lietu departamenta Informācijas nozare un ka drīzumā par šo tematu esot gaidāma grāmata.⁵⁴

Dr. Dilfers no ģenerālkomisāra Kultūras nodaļas bija tā persona, kas Latvijas ģenerālapgabālā sāka virzīt lielinieku laika valdīšanas gada izpēti uz priekšu, pētniecības smagumpunktu koncentrējot Vēstures krātuvē. Bez tam Dr. Dilfers vēl veicināja juridisku tēmu izpēti par Padomju Latvijas tieslietu sistēmu, ko nodeva Rīgas universitātes Ekonomikas un juridiskās fakultātes gādībā. Vēl Dr. Dilfers norādīja Zemes pašpārvaldes Kultūras un sabiedrisko lietu departamenta direktoram Žanim Unāmam, ka departamentam turpmāk būtu jāraugās, lai tā pakļautībā esošais Antisemītisma institūts nākotnē darba programmu saskaņotu ar pārējām iestādēm, kas veic pētījumus par Latvijas boļševizāciju, un tikai pēc tematu saskaņošanas noteiktu savu darba programmu.⁵⁵

Dr. Dilfera viedokli pilnā mērā atbalstīja reihskomisāra Kultūras nodaļas referents Dr. Vilhelms Lencs (*Wilhelm Lenz*). Pēc viņa uzskatiem, Kultūras un sabiedrisko lietu departaments neesot spējīgs pats savā režijā veikt boļševisma valdīšanas gada izpēti. Tāpēc viņš apsveicot šī pētnieciskā darba novirzīšanu uz Vēstures krātuvi. Dr. Lencs vēl ieteica pētniecības programmas papildus saskaņot ar A. Rozenberga štābu un ģenerālkomisāra Politiskās nodaļas vadītāju Dr. Verneru Kapu (*Werner Kapp*).⁵⁶ Līdz ar to Vēstures krātuvei bija nodrošināta svarīga, ja ne pat vadošā vieta lielinieku valdīšanas gada izpētīšanā.

No vācu dokumentiem vēl ir zināms, ka 1943. gadā ir ticis sarakstīts darbs par Rīgas universitātes boļševizāciju.⁵⁷ Līdz šim nav izdevies atrast šī darba manuskriptu, tāpēc arī nezinām autora vārdu.

Antisemītisma institūts

Kā rakstā redzams, Antisemītisma institūts vācu civilpārvaldes pētniecības sistēmā par lielinieku valdīšanas gadu Latvijā ieņēma noteiktu vietu. Tā, piemēram, institūtam 1942. gadā A. Rozenberga štāba akcijas laikā nebija jānodod savākie priekšmeti un

rakstiskie materiāli par žīdismu un brīvmūrniecību, un tas savām vajadzībām varēja pat saņemt grāmatas no apķīlātajiem komunistiskās un aizliegtās literatūras fondiem. Tāpat redzējām, ka 1943. gadā vācu iestādes ieteica raudzīties, lai Antisemītisma institūts turpmāk savu pētniecību par lielinieku valdīšanas gadu Latvijā saskaņotu ar citām institūcijām, kas veic līdzīgu pētniecisku darbu. Kas tad bija šis Antisemītisma institūts, un ko tas darīja?

Antisemītisma institūta dibināšanu nepārprotami ierosināja "Pērkonkrusts",⁵⁸ lai latviešiem arī būtu tāds pats institūts, kāds pastāvēt Lielvācijā.⁵⁹ Institūta dibināšanas priekšdarbi bija pabeigti 1941. gada novembra vidū, kad prese par institūta eksistenci iepazīstināja plašāku sabiedrību. Institūta dibinātājs esot profesors Dr. Jēkabs Vītols un citi, un institūtu vadīšot *cand. iur.* Jānis Martinsons. Institūtā darbošoties dažādas pētīšanas nodaļas, bet galvenais uzdevums tomēr būšot visplašāko sabiedrības aprindu iepazīstināšana ar žīdu un brīvmūrnieku jautājumu.⁶⁰

1941. gada beigās institūta vadītājs J. Martinsons vāciešiem iesniedza līdzšinējās darbības pārskatu un nākotnes darbības plānu. Pirmajā pārskata daļā apskatīta antisemītisma kustība Latvijā no 20. gadsimta 20. gadiem līdz vācu okupācijai. Otrajā daļā analizēta institūta darbība, sākot ar 1941. gada 1. jūliju, bet trešajā pārskata daļā izklāstītas nākotnes ieceres. Plānoja izdot trīspadsmit brošūru un trīspadsmit institūta darbinieku sarakstītas grāmatas par "žīdismu". (Darbplānos bija arī dažu plānoto grāmatu satura rādītājs.) Tulkošanai latviešu valodā bija paredzēti septiņi antisemītiskās literatūras "klasiķi".⁶¹

1942. gada janvārī presē parādījās intervijas ar institūta direktoru J. Martinsonu. Pētniecības jomā institūts tikšot iedalīts četrās nodaļās: trīs nodaļās pētīšot "žīdu" ietekmi kultūras dzīvē, saimniecībā un vēsturē, bet ceturtnā nodaļa pievērsīšoties brīvmūrniecības jautājumu pētīšanai.⁶²

1942. gadā mainījās institūta statuss. Kad pērkonkrustietis E. Puksis bija kļuvis par Kultūras un sabiedrisko lietu departamenta direktoru, viņš latviešu pašpārvaldē ierosināja Antisemītisma institūtu ieskaitīt latviešu pašpārvaldes Mākslas un kultūras departamentā un to finansēt no pašpārvaldes budžeta. Vai ierosinājums bija nācis no latviešu puses vai arī tam pamatā bija kādi vāciešu apsvērumi, no dokumentiem nav nosakāms.⁶³ E. Pukša ierosinājumu pieņēma.⁶⁴ Institūtam turpmāk bija divpadsmit štata darbinieku, no kuriem septiņi bija arhivāri, sekretāri vai tehniskie palīgi.⁶⁵ Bija arī paredzēts, ka katram "pētniecības" nodaļas vadītājam būs padots ne vairāk par desmit pastāvīgo līdzstrādnieku un ne vairāk par divdesmit korespondentu.

1942. gada beigās institūta vadību pārņēma Leons Dombrovskis, kurš reizē bija arī Vācijas Antikominternes pilnvarotais institūtā. L. Dombrovskis "negatīvās" darbības dēļ viņu atbrīvoja no Antikominternes sakarnieka pienākumiem, vietā ieceļot baltvācieti Kurtu Rozentālu (*Kurt Rosenthal*) no ģenerālkomisāra Kultūras nodaļas.⁶⁶

Nav šaubu, ka Antisemītisma institūtā varēja būt savākts materiāls par lielinieku valdīšanas gadu, tomēr nevar būt nekāda runa, kas tas būtu veicis objektīvas pētniecības uzdevumus. Kā institūta publikācijas rāda,⁶⁷ tad vienīgais darbs ir bijis propagandas laukā, lai latviešiem rādītu un tos pārliecinātu, cik “žīdisms” un boļševisms tiem ir bijis kaitīgs.

“Nacionālā sardze”

Ja runā par lielinieku valdīšanas laika dokumentu apzināšanu un vērtēšanu, jāpiemin tā sauktie “Nacionālās sardzes” dokumenti un organizācijas biedru darbs čekas pagrabos, par ko pēdējā gadu desmitā vairākkārt rakstīts.⁶⁸ No mūsdienu vēstures literatūras rodas pat tāds iespaids, ka čekas pagrabos noticis milzīgs pētniecisks darbs: “*“Nacionālā sardze” sāka darbu pie komunistiskā režīma terora liecību apzināšanas un izpētes*”; “*pētnieciskajā darbā iesaistījās ap 300 cilvēku*”; “*vēlāk visu komunistiskā režīma izpēti centralizēja un pakļāva Sabiedrisko lietu departamentam, par kura darbiniekiem kļuva daudzi “Nacionālās sardzes” dalībnieki, ieskaitot J. Braču, kas kļuva par Informācijas daļas vadītāju*”.⁶⁹ Bez tam pats “Nacionālās sardzes” vadītājs Jūlijs Bračs pēc kara ar saviem rakstiem par šo organizāciju mēģinājis radīt tādu priekšstatu, ka tā bijusi tikai pretošanās kustības organizācija; ka tā tikai vākusi materiālus par lielinieku valdīšanas gadu Latvijā; ka tā tos arī zinātniski izvērtējusi; ka beigās tā materiālus izvedusi uz Rietumiem. Tie bijuši “Nacionālās sardzes” materiāli.⁷⁰ (Principā visi šie apgalvojumi neiztur kritiku.) J. Bračam pēc kara noteikti bija izdevīgāk teikt, ka savāktie materiāli nāk no antinacistiskas pretošanās kustības, nekā tos atvedusi persona, kas sadarbojusies ar okupācijas varu un kuru Rietumvācijā taisījās apsūdzēt par nacistiskiem noziegumiem vācu okupētajā Latvijā.⁷¹

Vispirms jākonstatē, ka J. Bračs 1944. gadā atstāja Rīgu, būdams lekšlietu ģenerāldirekcijas Sabiedrisko lietu departamenta Informācijas nodaļas vadītājs. Pārceļoties vispirms uz Kurzemi, vēlāk uz Vāciju, J. Bračs līdzī nēma Informācijas nodaļā (agrākajā Kultūras un sabiedrisko lietu departamentā) savāktos dokumentus, kā arī čekas kameru pārvaldes vēsturiskos materiālus.⁷² Nez vai visos gadījumos būs nepārprotami nosakāms, kuri no Okupācijas muzejā nodotajiem “Nacionālās sardzes” dokumentiem nāk no čekas pagrabiem un kuri no agrākajiem Kultūras un sabiedrisko lietu departamenta krājumiem.⁷³

Tāpat ir skaidrs, ka čekas pagrabos līdz 1943. gada pavasarim “Nacionālajai sardzei” nekādus sevišķus dokumentus neizdevās atrast. Tādu arī nevarēja būt, jo “Nacionālās sardzes” jaunieši varēja šķirot tikai tās papīru kaudzes, kas bija pamestas čekas mājas pagalmā. Iestādes šīm “jauniešu nodarbībām” savus dokumentus nedeva.⁷⁴ Situācija varēja mainīties 1943. gada vasarā, kad J. Braču iecēla par Sabiedrisko lietu departamenta informācijas nozares vadītāju un viņš savā daļā “iesēdināja” posteņos

piecus “Nacionālās sardzes” biedrus.⁷⁵ Teorētiski tagad bija dota iespēja dokumentus no departamenta pārvietot čekas pagrabos un otrādi.⁷⁶

“Nacionālā sardze” ar pētniecību nenodarbojās, ja vien par pētniecību nesauc gruvešu un atkritumu kaudžu šķirošanu. (Izņēmums varēja būt čekas represēto personu vai represēto personu piederīgo iztaujāšana.) Ja jaunieši kādus darbus čekas pagrabos veica, tad tā visumā bija materiālu šķirošana un varbūt arī sistematizēšana. Neko daudz vairāk no sešpadsmitgadīgiem un mazliet vecākiem jauniešiem arī nevarēja prasīt. (Kāpēc viņi piedalījās Brača atbalstītajā Latviešu naciokrātu partijas jaunatnes “naciokrātiskās” audzināšanas programmā, šeit nav iztīrājams.⁷⁷)

Arī pats “Nacionālās sardzes” vadītājs J. Bračs pirms vācu okupācijas laika ar zinātniskiem sasniegumiem nebija izcēlies, lai vācu okupācijas pārvalde viņam būtu uzticējusi komunisma valdīšanas gada izpētīšanu. (Arī pēc kara J. Bračs zinātnē nekādus sevišķus sasniegumus komunisma izpētīšanā neuzrādīja, lai gan viņa rīcībā bija daudzinātie čekas kameru materiāli.) Vācu okupācijas laika sākumā J. Bračs bija skolotājs 8. Rīgas pilsētas ģimnāzijā, līdz viņu 1941. gada novembrī no amata atlaida.⁷⁸ Pēc skolotāja darba zaudēšanas nepagāja pat trīs nedēļas un Bračs varēja dižoties, ka 1941. gada 4. decembrī Iekšlietu departamenta ģenerāldirektors viņu pilnvarojis izpētīt boļševiku valdīšanas gada vēsturi Latvijā.⁷⁹

Tik autonomi un tik “nevainīgi” čekas pagrabu pasākums nemaz nebija, kā “Nacionālās sardzes” biedri to vēlāk ir mēģinājuši izskaidrot. Neizmantotās čekas telpas lietot kādai izstādei vai citiem pasākumiem bija ierosinājis Jānis Greste, kas vairākkārt bija bijis čekas mājā meklēt boļševiku laikā pazudušā dēla pēdas. Nodoms bija izveidot kādu pastāvīgu izstādi. Par čekas pagrabu izmantošanu vienojās ģenerālkomisāra Kultūras nodaļas vadītājs Štrickis un Drošības policijas un SD 3. nodaļas vadītājs Dr. Oto Lībrams (*Otto Liebram*), projekta izstrādāšanu uzticot Lībrama pārstāvim Drošības policijas latviešu darbiniekam Rodumam un J. Grestem.⁸⁰

Tā publikai radās iespēja iepazīties ar bijušās čekas pagrabiem. Pagrabu apskate sākās 1942. gada 1. jūlijā, sākumā domāta tikai kā papildinājums izstādei “Sarkano varas gads Latvijā”, kas bija iekārtota Rīgas pilsētas Mākslas muzejā. Vēlāk čekas pagrabi bija apskatāmi svētdienās. Apmeklētājus pa pagrabiem vadīja gan “Nacionālās sardzes” dalībnieki, gan arī Antisemītisma institūta līdzstrādnieki. Kopš 1944. gada 9. maija čekas pagrabos bija iekārtota arī pastāvīga ekspozīcija ar nosaukumu “Sarkanā terrora skate”.

Pieļaujot darbību čekas pagrabos, vāciešu galvenais mērķis bija izmantot telpu apskati un tur izvietotās ekspozīcijas savas propagandas labā.⁸¹ Kā kara beigu posmā bija skaidri redzams, J. Bračs no sākta gala līdz pat beigām bija un palika vācu propagandas darbinieks, lai gan savā darbā ar “Nacionālās sardzes” jauniešiem viņš varēja lolot arī citas cerības.

Darbu čekas pagrabos pārraudzīja jau minētā Drošības policijas un *SD 3.* nodaļa, kuras darbiniekam Rodumam čekas kamerās bija pat savs birojs, kā arī Antikominternes pārstāvis Latvijā. Kad 1943. gada aprīlī vācu Drošības policija pārmeklēja čekas pagrabus un uz dažām dienām apcietināja vadību, tad tas notika “Latviešu kartotēkas” likvidēšanas izraisītajā satraukumā. Apcietinātos pēc dažām dienām atlaida, un darbs varēja turpināties. Darbību par jaunu atsākot, bija mainījies Antikominternes sakarnieks, par to tagad bija iecelts Kurts Rozenfelds. Pēc ģenerālkomisāra Propagandas nodaļas vadītāja G. Dreslera ieteikuma K. Rozenfeldam turpmāk arī bija jāinteresējas par čekas pagrabiem.⁸² Tas, ka propagandas vajadzībām čekas pagrabu apskates turpinās, bija vāciešu interesēs. Cik var spriest, tad “Nacionālā sardze” tika novērtēta kā vāciešu interesēm nekaitīga.

Citas latviešu institūcijas

Bez Vēstures krātuves, Antisemitisma institūta un čekas kameru pārvaldes (= “Nacionālā sardze”) materiālus par komunismu bija vākušas arī citas latviešu institūcijas.

Kā komunistu valdīšanas gada vērtīgu dokumentu un materiālu vācēju vispirms varētu minēt Tautas Palīdzību (TP; sākumā Latvijas Sarkanais Krusts), kura jau no pirmās vācu okupācijas dienas bija sākusi vākt datus par komunistu valdīšanas gada upuriem. Savāktos datus apkopoja 1943. gadā izdotajā TP darbinieka Osvalda Freivalda grāmatā “Lielā sāpju draudze”⁸³.

Datus par komunistu valdīšanas gada upuriem speciālā aptaujā apkopoja arī Latvijas Statistikas pārvalde (LSP), taču tos vācu okupācijas laikā npublicēja, jo tie atšķīrās no TP savāktajiem un publicētajiem datiem. LSP materiālus kara laikā izveda uz Vāciju, no kurienes tie vēlāk nonāca Hūvera institūtā Amerikas Savienotajās Valstīs.⁸⁴

Liekas, ka no vēstures viedokļa visvairāk interesantu datu par komunistu valdīšanas gadu bija savākušas latviešu tieslietu iestādes, īpaši – sevišķi svarīgu lietu izmeklēšanas tiesnesis, kura vadībā izmeklēja gan komunistu valdīšanas gada upuru lietas, gan to personu, kuras apvainoja, ka sastāv boļševiku partijā vai sadarbojas ar to, lietas. Tikai daži dokumenti no sevišķi svarīgu lietu izmeklēšanas tiesneša fondiem ir parādījušies atklātībā (sk. 76. atsauci). Nav zināms, kas ar šiem materiāliem noticis pēc kara.

Bez tam dokumenti un materiāli par komunistu valdīšanas gadu vēl glabājās pie privātpersonām, latviešu iestādēs un organizācijās, uz ko norāda atsauces un pateicības vārdi dažādās publikācijās, kas iznāca vācu okupācijas laikā,⁸⁵ kā arī tas labi redzams no Vēstures krātuves darbības pārskatiem.

Publikācijas par lielinieku valdīšanas gadu Latvijā

Par lielinieku valdīšanas gadu Latvijā vācu okupācijas laika presē sāka rakstīt kopš avižu iznākšanas pirmajām dienām. Tā tas turpinājās visu okupācijas laiku gan centrālajā presē “Tēvijā”, gan dažādos izdevumos provincē.

Toties grāmatniecībā piedāvājums ar lasāmvielu par lielinieku valdīšanas gadu nebija sevišķi plašs, kā tas varbūt varētu šķist no propagandā radītā tēla par Baigo gadu. Grāmatu un plašāku brošūru skaits, kas tika izdots vācu okupācijas laikā un kurās tieši apskatīja tikai lielinieku valdīšanas gada notikumus un norises Latvijā, nebija liels. Šajā kategorijā būtu ieskaitāmi deviņi izdevumi:

Baigais gads: Attēlu un dokumentu krājums par boļševiku laiku Latvijā no 17. VI. 1940 līdz 1. VII. 1941 / P. Kovaļevska, O. Norīša un M. Goppera redakcijā. – Rīga, 1942.

Latviešu atbilde žīdiem un boļševikiem raidījumā “Nedēļas Atbalss”. – Rīga, 1943.

V. Seiļš. Aizvestūs Latgales preses darbiniku pīmiņas izstāde. 1943. g. nu 2.–10. jūnijam Daugavpilī. – Daugavpils, 1943.

Jēkabs Kalniņš. Apsūdzības pierādījums: Ko čekas mocekļi runā. – Rīga, 1943.

Alfreds Ceichners. “Lai dzīvo Padomju Latvija”. Daži fakti no komunistu valdīšanas gada Latvijā. – Rīga, 1943.

Osvalds Freivalds. Lielā sāpju draudze. – Rīga, 1943.

Alfreds Ceichners. Latvijas boļševizācija. – Rīga, 1944.

Voldemārs Baltkalns. Melu virpulī. Prese boļševiku gadā. – Rīga, 1944.

Jānis Kronlins. 379 dienas. Mūsu jaunatnes un skolu liktenis boļševiku varas laikā. – Rīga, 1944.

Neapšaubāms propagandas panākums bija grāmata “Baigais gads”, kura piedzīvoja divus izdevumus latviešu valodā (1942. un 1943. gadā) un par kuras satura “patiesību” pat vēl tagad domas dalās.⁶⁶ Pie “tīriem” propagandas izdevumiem neapšaubāmi pieskaitāma brošūra “Latviešu atbilde žīdiem un boļševikiem”. V. Seiļa un A. Ceichnera (“Lai dzīvo Padomju Latvija” ..) brošūrām arī ir propagandisks saturs, lai gan vietumis tās ir rakstītas lietišķā stilā.

Pieejamos čekas materiālus savā darbā plaši izmantojis J. Kalniņš, bet grāmatas ievads un beigu nodaļa ir tik pilna klaja antisemītisma, ka liek grāmatas vērtīgākās daļas neievērot un grāmatu ierindot klajas propagandas literatūras klāstā.

No šeit minētajām deviņām publikācijām par lielinieku valdīšanas gadu Latvijā tomēr jānorāda uz četriem darbiem, kuros visumā mēģināts notikumus un norises atainot lietišķi, izvairoties no vācu propagandas sevišķas izcelšanas. Šie darbi mūsdienās ir lasāmi, lai gan tas jādara kritiski. Tie ir O. Freivalda “Lielā sāpju draudze”, A. Ceichnera “Latvijas boļševizācija”, V. Baltkalna “Melu virpulī ..” un J. Kronlina “379 dienas ..”. Šos darbus var uzskatīt par sava veida mēģinājumiem lielinieku valdīšanas gadu aprakstīt un analizēt vairāk vai mazāk pēc objektīviem kritērijiem, tuvojoties zinātnē noteiktajiem standartiem. Tomēr arī šais darbos gluži nav iztikts bez nodevām Latvijā paustajai nacionālsociālistiskajai propagandai.

Savākto dokumentu izmantošana publikācijās Vācijā

Vācijā no Padomju Savienības atvestos dokumentus propagandas vajadzībām izmantoja Ārlietu ministrija. Jau 1941. gadā iznāca dokumentu krājums *“Die Sowjet-union und die baltischen Staaten”*, kurā faksimilā bija publicēti svarīgākie dokumenti par 1941. gada 14. jūnija deportācijām Baltijā.⁸⁷ Šo izdevumu izplatīja neitrālajās valstīs.

Otrs izdevums, kurā izmantoja Baltijā, respektīvi, Latvijā, iegūtus materiālus, bija 1941. gadā sastādītais dokumentu krājums *“Bolschewistische Verbrechen gegen Kriegrecht und Menschlichkeit”*, kuru nekad npublicēja. Vienīgi 1943. gada martā Ārlietu ministrija piekrita, ka Propagandas ministrija savām vajadzībām var izmantot četrus protokolus, kas sastādīti Latvijā, Igaunijā un Lietuvā, atrokot komunistu upuru masu kapus.⁸⁸

Kā redzams, tad Latvijā ar materiālu vākšanu par lielinieku valdīšanas gadu nodarbojās gan dažādas vācu iestādes, gan arī latviešu iestādes un organizācijas, tomēr visus svarīgākos dokumentus paturēja vācieši un vēlāk nosūtīja uz Vāciju. Sistemātisks pētniecības darbs it kā tika uzticēts pašiem latviešiem. Divas no šai darbā iesaistītajām institūcijām – Antisemītisma institūts un čekas kameru pārvalde bija radītas propagandas vajadzībām, tāpēc no tām nekādus zinātniskus rezultātus nevarēja gaidīt – un tādu arī nebija. Kad, sākot ar 1943. gada vasaru, pētnieciskajā darbā iesaistīja Vēstures krātuvi un tās darbiniekus, tad pētniecība notika tik šauros apmēros, ka savā darbības laikā (līdz 1944. gada vasarai) Vēstures krātuve nevarēja pabeigt nevienu no tai uzticētajiem pētniecības projektiem.⁸⁹ Tādējādi no vācu okupācijas laika Latvijā nav palicis neviens sistemātisks darbs par lielinieku valdīšanas gadu Latvijā, kuru varētu raksturot gan kā zinātniski sistemātisku, gan objektīvu, bez propagandas nodevu piemaisījumiem un sagrozījumiem. Tāpēc sevišķi nepārsteidz, ka Latvijas grāmatu tirgū parādījās tikai retas grāmatas, kurās notikumi un norises lielinieku valdīšanas gadā aprakstītas un analizētas pieņemami neitrālā stilā.

5. Kopsavilkums

Nacionālsociālistiskajai vadībai bija savi specifiski uzskati par Padomju Savienību un tās “židisko boļševismu”, tomēr okupācijas vara Latvijā rūpējās, lai no okupācijas pirmās dienas tiktu savākti visi svarīgākie Latvijā palikušie lielinieku valdīšanas gada dokumenti.

Operatīvā grupa A sekoja pa pēdām kaujas vienībām un apķīlāja visas svarīgākās komunistu pārvaldes orgānu ēkas un Komunistiskās partijas vadošo funkcionāru dzīvokļus, savācot tur atstātos dokumentus.

Kopā ar kaujas vienībām Latvijā ieradās arī Ārlietu ministrijas speciālā arhīvu komisija (*Sonderkommando Künsberg*), kuras galvenais uzdevums bija diplomātisku dokumentu apkāpšana. Komisija vāca arī komunistu pārvaldes dokumentus. Vēlāk savāktos dokumentus nosūtīja uz Berlīni, kur komisija izveidoja speciālu Padomju Savienības dokumentu krātuvi. Šai krātuvei politiska satura dokumentus vēlāk nodeva arī Drošības policija un *SD* Latvijā.

Armija dokumentu vākšanā neiesaistījās, izņemot abvēra vienības, bet armija bieži vien rūpējās par to, lai arhīvu komisiju vajadzībām apkāpātu ēkas un arhīvus.

Izveidojot civilpārvaldi, Austrumzemes reihskomisārs savā iestādē Rīgā iecēla vienu ierēdni (*Dr. Kurt Stegmann*), kuram vajadzēja rūpēties par komunisma laika dokumentu apzināšanu un pētniecības jautājumiem. Pie ģenerālkomisāra Rīgā šos uzdevumus veica vai nu Kultūras nodaļas vadītājs (*Dr. Karl von Stritzky*, vēlāk *Dr. Kurt Dülfer*), vai arī Propagandas nodaļas vadītājs (*Gustav Dressler*).

Līdz ar civilpārvaldi Latvijā ieradās arī A. Rozenberga štābs, kurš galvenokārt nodarbojās ar kultūras vērtību vākšanu, respektīvi, laupīšanu. Štāba 1941. gada septembrī uzsāktā informācijas un materiālu vākšanas akcija tikai tai ziņā nodeva apmierinošus rezultātus, ka ļoti niecīgā apjomā štāba krātuvē ienāca lielinieku valdīšanas gada dokumenti. A. Rozenberga štābs pirmajā darbības gadā daudz nodarbojās ar apkāpāto komunistisko literatūru – sadalīšanu pa iestādēm un bibliotēkām, kā arī tās iznīcināšanu.

Latviešu pašpārvaldi komunisma valdīšanas gada notikumu dokumentēšanā sāka iesaistīt 1941. gada beigās tā sauktās konsula Ekerta akcijas ietvaros. Papildu dokumentu atlasīšanai vācu iestādēs, ko veica paši ierēdņi, Austrumu reihministrs Rozenbergs noteica, ka Latvijā jārakstot boļševiku valdīšanas laika vēsture. Latviešu zemes pašpārvaldes pirmajam ģenerāldirektoram bija jāauzaišina Latvijas pilsētu un pagastu valdes līdz 1942. gada 1. aprīlim uzrakstīt savas dzīvesvietas boļševiku valdīšanas gada vēsturi. Ienākušie materiāli bija jāapkopo Izglītības un kultūras ģenerāldirekcijā, tad jāvirza tālāk ģenerālkomisāram, kurš savukārt materiālus tālāk virzītu reihskomisāram. Kad bija pagājuši noteiktie datumi, vācieši no Kultūras un sabiedrisko lietu departamenta sāka pieprasīt no Latvijas pilsētām un pagastiem ienākušos materiālus. Arī atkārtoti pieprasījumi palika bez atbildes. Kad šai laikā nomainīja Kultūras un sabiedrisko lietu departamenta direktoru E. Puksi, vācieši bija uzdevuši turpmāk dokumentus pieprasīt.

Pēc šīs neveiksmes vācu pārvalde sāka meklēt citus ceļus, kā ar latviešu līdzdalību varētu veikt pētījumus par lielinieku valdīšanas gadu. Šo problēmu atrisināja Vēstures krātuve, kurai, sākot ar 1943. gada pavasari, uzdeva veikt trīs pētniecības projektus par 1940./1941. gadu: 1. Kirhenšteina valdība; 2. Latvijas Universitātes boļševizācija; 3. Latvijas armijas boļševizācija. Nevienu no šiem pētījumiem līdz 1944. gada rudenim

neizdevās pabeigt, bet tika sarakstīti un vāciešiem nodoti trīs cita satura darbi: 1. “*Der innere Aufbau der Staatsorgane der lettländischen Räterepublik*”; 2. “*Die Gerichtsverfassung der lettischen SSR*”; 3. “*Latvijas PSR valsts iekārtas izveidošanās. Īss vēsturisks pārskats*”. Vēstures krātuves pētniecības darbu par padomju gadu Latvijā veica Alfrēds Altements, Marģeris Stepermanis un Jānis Tāļivaldis Zemzaris.

No vācu puses nepārprotami Vēstures krātuve tika izvirzīta par lielinieku valdīšanas gada galveno izpētes centru. Kultūras un sabiedrisko lietu departamenta darbiniekus vācu pārstāvji uzskatīja par nespējīgiem veikt šādus pētniecības uzdevumus. Arī Antisemitisma institūtam uzdeva turpmāk savu darbu par lielinieku valdīšanas gadu saskaņot ar Vēstures krātuvi.

Pētniecībā par Baigo gadu Antisemitisma institūtam nebija nekādas nozīmes. Tāpat ir pārspīlēts “Nacionālās sardzes” devums lielinieku valdīšanas gada dokumentu vākšanā un izpētīšanā. Pateicība “Nacionālās sardzes” un Sabiedrisko lietu departamenta informācijas nozares darbiniekiem pienākas par to, ka viņi uz Rietumiem izveda daļu agrākā Kultūras un sabiedrisko lietu departamenta un “Nacionālās sardzes” čekas cietuma pārvaldes dokumentu, kas tagad ir atgriezti Latvijā un deponēti Latvijas Okupācijas muzejā.

Ja pētniecības devums par lielinieku valdīšanas gadu ir niecīgs, tad daudz lielāks arī nav devums publicistikā. No deviņām izdotām grāmatām un brošūrām par komunistu valdīšanas gadu Latvijā trīs būtu klasificējamas kā propagandas produkts, divas par propagandas produktu ar savu daļu patiesības, bet pārējiem četriem darbiem zinātniskais standarts būtu uzskatāms par visai pieņemamu. Tomēr arī šajos darbos bija jādod savi mesli nacionālsociālistiskajiem uzskatiem par “žīdisko bojševismu”.

Kara laikā uz Vāciju aizveda lielāko daļu Latvijā atrasto svarīgāko bojševisma valdīšanas gada dokumentu. Daļa gāja bojā uzlidojumos Berlīnei. Nav zināms, vai Sarķanajai armijai Berlīnē izdevās atgūt kādu daļu no vāciešu savāktajiem padomju varas dokumentiem. Vācijas Ārlietu ministrijas arhīvā kara laikā saglabājies ļoti maz padomju dokumentu, galvenokārt tādi, kas bijuši kaut kāda iemesla dēļ nodoti Ārlietu ministrijas ierēdņu darba vajadzībām.

Savāktos dokumentus vācieši izmantoja, lai savām dienesta vajadzībām sastādītu dažāda veida pārskatus par padomju varas orgānu struktūrām un darbību Latvijā. Vācijas Ārlietu ministrija arī sastādīja divus dokumentu krājumus par padomju valdīšanas gadu Baltijā (Latvijā), no kuriem vienu izplatīja neitrālajās valstīs (*Die Sowjetunion und die baltischen Staaten*). Latviešu pētniekiem nebija pieejami ne Vācijā savāktie dokumenti, ne arī vācu iestāžu dienesta vajadzībām sagatavotie pārskati. Viss pētnieciskais darbs par bojševiku valdīšanas gadu latviešu zinātniekiem bija jāveic uz trūcīgās Latvijā atstātās materiālu bāzes.

Atsauces un komentāri

- ¹ Sk. rakstu krājumu: *Das Rußlandbild im Dritten Reich* / Hrsg. H.-E. Volkmann. – Köln-Weimar-Wien, 1994 (2., unveränderte Aufl.).
- ² Par nacionālsociālistu Krievijas tēlu sk.: *Weißbecker M.* Wenn hier Deutsche wohnten ..., Beharrung und Veränderung im Rußlandbild Hitlers und der NSDAP; *Wette W.* Das Rußlandbild in der NS-Propaganda. Ein Problemaufriß; *Hass G.* Zum Rußlandbild der SS. Visi raksti: *Das Rußlandbild im Dritten Reich*, 9.–54., 55.–78., 201.–224. lpp.
- ³ Sk., piemēram, skrejlapas: “Völker der Sowjetunion” (16.06.1941), “Kommandeure und Soldaten der Roten Armee!”, “Völker der Sowjetunion! Kommandeure und Soldaten der Roten Armee!” (04.07.1941). – Bundesarchiv-Berlin (turpmāk – BA-B), R 6/36.
- ⁴ Turpat, skrejlapa “Esten! Letten! Litauer!”.
- ⁵ Turpat, R 91 Riga-Stadt/14, Übergabe von Aufgaben der Propaganda an die Zivilverwaltung, 06.12.1941.
- ⁶ Turpat, R 92/184, Übergabe der Propaganda in den besetzten Ostgebieten, 17.12.1943.
- ⁷ Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), P-70. f., 5. apr., 33. l., Dr. Zimmermann – Dr. Hohenstein, Fernschreiben, 29.10.1942.
- ⁸ Speciālā arhīvu komisija bija nosaukta pēc tās vadītāja brīvkunga Eberharda fon Kinsberga uzvārda. Viņš dzimis 1909. gadā. 19 gadu vecumā iestājies NSDAP, kur, jau sākot ar 1930. gadu, ieņēma dažādus amatus. 1936. gadā viņš kļuva par NSDAP Ārlietu politiskās pārvaldes līdzstrādnieku, bet 1939. gadā pārgāja darbā uz Vācijas reiha Ārlietu ministriju. Karam sākoties, sāka darboties Speciālajā arhīvu komisijā. Pēc arhīvu komisijas likvidācijas Kinsbergs īsu laiku strādāja ārlietu dienestā, līdz tika iesaukts SS 8. kavalērijas divīzijā *Florian Geyer*. 1945. gada aprīlī Pomerānijā pazudis bez vēsts.
- ⁹ Par komandu sīkāk sk.: *Heuss A.* Die “Beuteorganisation” des Auswärtigen Amtes. Das Sonderkommando Künsberg und der Kulturgutraub in der Sowjetunion. – Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 45 (1997), 535.–556. lpp.
- ¹⁰ Turpat, 541. lpp.
- ¹¹ Turpat, 544., 545. lpp.; Politisches Archiv Auswärtigen Amtes (turpmāk – PA AA), R 27003, Meldungen vom Einsatz in den baltischen Ländern. Druckstück Nr. 26, 21. lpp.
- ¹² Savākto dokumentu apraksti publicēti Kinsberga speciālās komisijas darbības pārskatā, Meldungen vom Einsatz in den baltischen Ländern, AA, R 27003.
- ¹³ Turpat, R 105185, Aufzeichnung, Gesandter Frhr. v. Dörnberg, 14.03.1942.
- ¹⁴ Turpat, R 27003, Meldungen vom Einsatz in den baltischen Ländern. Druckstück Nr. 26, 70., 71. lpp.
- ¹⁵ Operatīvo komandu locekļiem bija arī sagatavota speciāla 316 lappušu bieza grāmatiņa, kurā vārdiski uzskaitītas “bīstamās” personas, norādīti preses izdevumi, uzrādītas augstskolu adreses, pilsētās to ēku adreses, par kurām operatīvajai grupai ir sevišķa interese. – *Röder W.* Sonderfahndungsliste UdSSR. – Erlangen, 1977.
- ¹⁶ Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof (turpmāk – IMG), XXXVII sējums. – Nürnberg, 1949, Einsatzgruppe A. Gesamtbericht bis zum 15. Oktober 1941, 684., 685. lpp.

- 17 Personu meklēšanas vajadzībām tika sastādīti saraksti par IeTK darbiniekiem (372 uzvārdi), komunistu partijas biedriem (115 personu) un komunistu partijas kandidātiem (128 personas). – BA-B, R 58/218, Ereignismeldung UdSSR Nr. 96, 27.09.1941.
- 18 Piemēram, sk.: turpat, R 90/120, Einrichtung und Einteilung des NKGB (Tschecha) in Lettland (bez datuma).
- 19 PA AA, Inland II g, 343. Der Chef der Sicherheitspolizei und des SD – von Ribbentrop, 20.07.1941; BA-B, R 58/214, Ereignismeldung UdSSR Nr. 28, 20.07.1941; Nr. 29, 21.07.1941.
- 20 PA AA, R 27358, Oberkommando des Heeres – Heeresgruppe Nord, 04.07.1941.
- 21 *M. de Zayas A.* Die Wehrmachts-Untersuchungsstelle. Unveröffentlichte Akten über alliierte Völkerrechtsverletzungen im 2. Weltkrieg. – München, 1981 (= Heyne-Buch Nr. 5929), 327.–332. lpp.; *F. W. Seidler* (Hrsg.) Verbrechen an der Wehrmacht. Kriegsgreuel der Roten Armee 1941/42. Selent, 1998 (3. izd.). Attiecībā uz karavīriem sk.: 109., 167., 168., 181., 183., 286., 287. lpp., resp., 037., 074., 093., 102., 260., 261. lieta; attiecībā uz civilistiem sk.: 342., 343. lpp. ar attiecīgajiem lietu nr. 298.–301.
- 22 BA-B, R 92/54, Rosenberg – Reichskommissar, 20.08.1941.
- 23 Turpat, Reichskommissar – Generalkommissar, 22.09.1941.
- 24 Piemēram, turpat, Gebietskommissar Riga-Land – Reichskommissar und Generalkommissar, 20.10.1941.
- 25 Turpat, R 92/21, Erfassung, Sortierung und Auswertung des unerwünschten und verbotenen Schrifttums, Dressler, 01.04.1942.
- 26 Turpat, NS 8/260, Aktennotiz für den Reichsleiter, 10.04.1942.
- 27 Turpat, R 91-Mitau/130, Visām pagastu valdēm Tukuma apriņķī, 24.07.1941.
- 28 Turpat, R 6/24, Rosenberg – Lohse, 22.08.1941.
- 29 Turpat, R 92/131, Stegmann – Stritzky, 25.09.1941.
- 30 Turpat, R 92/54, Stritzky – Liebram, 23.10.1941.
- 31 Turpat, R 92/43, Telegramma ģenerālkomisāram, 25.10.1941.
- 32 Vienu no šai akcijā iegūtajiem Ekertam Latvijā nodotajiem dokumentiem ir aprakstījis: *Kangeris K.* Bruno Kalniņa darbība un loma 1940. gada vasarā // Brīvība, 8./9. nr., 1989.
- 33 BA-B, R 92/54, Referat auf der Dienstbesprechung der General- und Gebietskommissare am 15. und 16. Oktober 1941 in Riga, Dr. Stegmann, 22.10.1941.
- 34 Turpat, Stegmann – Generalkommissar, 17.10.1941, Adolfi – Gebietskommissar Libau, 24.10.1941. u.c. dokumenti šajā sējumā.
- 35 Turpat, Stegmann – Generalkommissar, Abt. Kulturpolitik, 24.11.1941; Stritzky – Gebietskommissare, 10.12.1941.
- 36 Turpat, Uzaicinājums, 21.11.1941.
- 37 LVVA, P-97. f., 1. apr., 23. l., Ģenerāldirektoru padomes 1942. gada 20. janvāra sēdes protokols nr. 3.
- 38 BA-B, R 92/44, Stegmann – Dankers, 19.05.1942; Spāde – Stegmann, 22.05.1942.
- 39 Turpat, Stegmann – Generalkommissar, 18.06.1942.
- 40 Turpat, Stritzky – Puksis, 07.07.1942; Stritzky – Puksis, 04.09.1942.
- 41 Turpat, Stritzky – Dankers, 29.09.1942.
- 42 E. Puksim pārmeta darbošanos “Pērkonkrusta” organizācijas garā, departamentā uzņemot “Pērkonkrustam” tuvu stāvošas personas. Viņam arī pārmeta “latviešu kultūras aktīvismu”, kultūras

- sarīkojumus pārvēršot par nacionālisma izpausmēm. Viņam arī pārmeta Dankera ietekmēšanu pretvāciskā garā un tieksmi pēc varas pozīcijām. Vispār Puksi raksturoja kā personu ar pretvācisku nostāju, kurai vācu puse nevar uzticēties. – Turpat, R 92/476, Stellungnahme zur Ernennung des Direktors des Departaments für Kultur und öffentliche Angelegenheiten, Edmund Puksis – Dressler, 03.09.1942.
- 43 Vēstures krātuve bija agrākais Latvijas vēstures institūts. – Sk.: *Ronis I*. Latvijas vēstures institūts laikmeta kontekstā // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1995, 4. nr., 19.–37. lpp. – Rakstā I. Ronis ir neprecīzs – viņš apgalvo, ka Vēstures krātuvei “bija atļauts tikai sastādīt vēstures bibliogrāfijas” (25. lpp.).
- 44 BA-B, R 92/133, Kulturabteilung – Sammelstelle für Geschichte, 21.01.1943; Schwabe – Generalkommissar, 26.02.1943.
- 45 Turpat, pielikumi pie Stegmann – Generalkommissar, 02.04.1943.
- 46 Turpat, R 92/135, Švābe – Dülfer, 08.07.1943.
- 47 Turpat, R 92/128, Tätigkeitsbericht September 1943, Švābe, 26.11.1943.
- 48 Turpat, Tätigkeitsbericht Dezember 1943, Švābe, 08.01.1944.
- 49 Turpat, Tätigkeitsbericht Januar–März 1944, Švābe, 08.04.1944.
- 50 Turpat, Tätigkeitsbericht April–Juni 1944, Stepermanis, 10.07.1944.
- 51 Turpat, R 92/133. – Turpat arī atrodams attiecīgais teksts latviešu valodā, ar nosaukumu “Padomju Latvijas valsts organu struktūra”.
- 52 Turpat. – Teksts latviešu valodā nav atrasts.
- 53 Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 701. f., 1. apr., 47. l., Schwabe – Generalkommissar, 14.07.1944.
- 54 BA-B, R 92/133, Schwabe – Generalkommissar, 02.06.1944.
- 55 Turpat, Dülfer – Unams, 23.06.1943.
- 56 Turpat, R 90/167, Lenz – Abteilung II, 13.07.1943.
- 57 Turpat, NSDAP, Härtle – Stegmann, 30.09.1943.
- 58 Turpat, R 92/6, Sicherheitspolizei und SD, Pērkonkrusts, 13.11.1941.
- 59 Daugavas Vēstnesis, 1941, 29. okt.
- 60 Tēvija, 1941, 15. nov.
- 61 Hoover Institution on War, Revolution and Peace (turpmāk – HI), Anti-Komintern, 81. kaste, Übersicht über die antisemitische Bewegung in Lettland und der Arbeitsplan des Antisemitischen Institutes, 29.12.1941.
- 62 Kurzemes Vārds, 1942, 14. janv.; Tēvija, 1942, 22. janv.
- 63 BA-B, R 92/23, Dressler – Departament für Kultur und öffentliche Angelegenheiten, 26.02.1942.
- 64 LVVA, P-97. f., 1. apr., 30. l., Ģenerāldirektoru padomes 1942. gada 17. februāra sēdes protokols nr. 11.
- 65 BA-B, R 92/24, Ausgaben – Budget – Projekt der Abteilung Antisemitismus beim Departement für Kultur und öffentliche Angelegenheiten für die Monate Oktober–Dezember 1942, Januar–März 1943, 17.09.1942.
- 66 Turpat, R 92/19, Anti-Komintern – Dressler, 27.05.1943.
- 67 Piemēram skati rakstu sēriju “Antisemitiskā Literatūra”, kurā līdz 1944. gadam iznāca šādi J. Dāvja darbi: 1. nr.: Žīdu vispasaules iekarošanas plāns un tā pārvēršana īstenībā; 2. nr.: Antigojisms un antisemitisms; 3. nr.: Morduchaisms un marksisms; 4. nr.: Žīdu rituālā šechtešana; 5. nr.: “Izredzētās

- tautas” dzīves pamati; 7. nr.: Talmūds un šulchan aruchs; 10. nr.: Latvju nostāja žīdu jautājumā. Bez tam Antisemītiskā institūta līdzstrādnieku darbi iznāca arī citos apgādos.
- 68 Piemēram, *Neiburgs U.* Nacionālā Sardze čekas pagrabos // *Mājas Viesis*, 2005, 3. jūn.; Nacionālā Sardze vācu okupācijas laikā // *Latvijas Vēstnesis*, 1999, 11. febr.–4. marts; Nacionālā Sardze vācu okupācijas laikā / Red. M. K. Gulbis. – Minneapolis, 1997.
- 69 *Dūra D., Gundare I., Zujeva Dz.* Okupācijas vara un Latvijas sabiedrība “Nacionālās sardzes” dokumentos // *Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 7. sēj.). – Rīga, 2002. – 81. lpp.
- 70 Piemēram, sk. HI, Brača kolekcija.
- 71 Dokumenti, kas arhīvos saglabājušies par J. Brača darbību vācu okupācijas laikā, drīzāk norāda uz viņa ciešajiem sakariem ar vācu Drošības policiju un *SD* nekā uz latviešu nacionālās pagrīdes darbību. Tas ir jautājums, kuru diemžēl šeit nevaram sīkāk iztirzāt.
- 72 K. Kangeras personiskais arhīvs, Iekšlietu ģenerāldirekcijas Sabiedrisko lietu departamenta Informācijas nodaļas darbības pārskats no 1944. gada 1. jūlija līdz 1945. gada 1. februārim, Bračs, 08.02.1945.
- 73 Sk. Latvijas Okupācijas muzeja fondu nr. 600.
- 74 Nacionālā Sardze vācu okupācijas laikā, op. cit., 52.–56. lpp.
- 75 HI, Brača kolekcija, “Nacionālā sardze”, 15. lpp.
- 76 Divi tādi dokumenti ir saraksti par personām, kuras čeka Latvijā notiesāja uz nāvi 1941. gada 26. un 28. jūnijā. Bračs kā Informācijas nodaļas vadītājs 1944. gada 29. aprīlī tos bija saņēmis no sevišķi svarīgu lietu izmeklēšanas tiesneša J. Šņikvalda glabāšanai Mākslas un sabiedrisko lietu departamentā. – Latvijas Okupācijas muzeja fonda (turpmāk – OMF) krājums 600, dokuments nr. 652. – Pēc kara šie dokumenti atklātībā parādījās kā dokumenti no “Nacionālās sardzes” krājumiem; sk., piemēram, arī dokumentu OMF, 600/544.
- 77 Par jaunatnes “nacionālās” audzināšanas uzdevumiem un mērķiem sīkāk lasāms J. Brača pārskatos par “Nacionālo sardzi”. Sk., piemēram, “Nacionālās sardzes” darbības vēsturisks pārskats par laikmetu Latvijā 1941–44”, HI, Brača kolekcija.
- 78 BA-B, R 92/100, Bericht. Rücksprache mit SS-Hstf. Liebram, 03.03.1942.
- 79 OMF, 600/756/1, Bericht Betr. Jahresübersicht über die Arbeit in der Tschecha [bez datuma]. – Faktiski pilnvaru Bračam izsniedza Visvaldis Sanders – viens no iekšlietu ģenerāldirektora O. Dankera vietniekiem.
- 80 BA-B, R 92/71, Stritzky – Dr. Liebram, 12.02.1942.
- 81 Bračs par darbu čekas kamerās rakstīja kā par “kopējo vācu latviešu lietu” [bez datuma]. – OMF, 600/669/2; sk. arī Brača ziņojumu vāciešiem 1943. gada 7. martā. – OMF, 600/642/1-2.
- 82 BA-B, R 92/19, Anti-Komintern – Dressler, 27.05.1943.
- 83 Pēc kara Zviedrijā izdeva grāmatu ar TP savāktajiem čekas upuru vārdiem: *These Names Accuse. Nominal List of Latvians Deported to Soviet Russia in 1940–41.* – Stockholm, 1951.
- 84 *Kangeris K.* Latvijas Statistikas pārvaldes materiāli par Baigo gadu Hüvera institūta arhīvā // *Latvijas Arhīvi*, 1994, 2. nr., 87.–91. lpp.
- 85 Piemēram, “Kurzemes Vārda” redakcija Liepājā u.c.
- 86 Piemēram, sk.: *Kangeris K.* Propagandas dokuments propagandas pētīšanai // *Diena*, 1999, 24. febr.
- 87 Dokumentu krājumā ievietoto Lietuvā atrasto dokumentu oriģināli atrodami dažādos politiskās nodaļas dokumentu 13. sējumos. Toties līdz pat šim laikam nav izdevies atrast Rīgā iegūtās Serova

instrukcijas oriģinālu. Varbūt tas kara laikā gājis bojā, tāpat kā liela daļa Kinsberga komandas savākto dokumentu.

⁸⁸ PA AA, R 60693, Gielen – Auswärtiges Amt, 09.03.1943; Auswärtiges Amt, Informationsabteilung – Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda, 17.03.1942; Notiz, von Uexküll, 19.03.1942.

⁸⁹ Toties Lietuvā darbs par komunisma valdīšanas gada izpēti bija koncentrēts ap Studiju biroju (*Studiju biuras*) Kauņā, kuram arī bija savs izdevums "Bulletin für die Erforschung des Bolschewismus und Judentums", kuram līdz vācu okupācijas beigām iznāca vairāk nekā 50 numuru. Šajā izdevumā parādījās viss jaunākais (pētniecības) materiāls par lielinieku laiku Lietuvā.

Untersuchungen zum "Jahr des Grauens" während der deutschen Besatzungszeit: Geschichte zwischen Wissenschaft und Propaganda

Kārlis Kangeris

Zusammenfassung

Ungeachtet dessen, dass die nationalsozialistische Führung ihre spezifischen Vorstellungen über die Sowjetunion und den "jüdischen Bolschewismus" hatte, so versuchte sie doch gleich mit dem ersten Tag der Okkupation Lettlands die Dokumente und Materialien, die das sowjetische Regime in Lettland zurückgelassen hatte, zu sammeln und auszuwerten.

Die Einsatzgruppe A folgte gleich hinter den kämpfenden Einheiten und beschlagnahmte soweit wie möglich alle Gebäude der sowjetischen Verwaltung und die Wohnungen der führenden Parteifunktionäre. Das darin gefundene Material wurde zentral gesammelt und nach Möglichkeit gleich ausgewertet.

Der kämpfenden Truppe folgte auch die "Beuteorganisation" des Auswärtigen Amtes – das Sonderkommando Künsberg – zu dessen Aufgaben die Beschlagnahme der Akten des Außenministeriums, der Botschaften, Gesandtschaften und Konsulate gehörte. Trotz dieser klar umschriebenen Aufgaben hat das Sonderkommando Künsberg auch sowjetisches Verwaltungsmaterial gesammelt. Die gesammelten Dokumente wurden später nach Berlin geschickt, wo das Sonderkommando eine spezielle Sammelstelle für sowjetische Dokumente einrichtete. Diese Sammelstelle hat später auch Dokumente politischen Inhalts von der Sicherheitspolizei und SD in Lettland bekommen.

Die Wehrmacht selbst beteiligte sich kaum an der Beschlagnahme der sowjetischen Akten, ausgenommen die speziellen Archivkommandos der Abwehr. Doch die Wehrmacht sorgte dafür, dass die von dem Sonderkommando Künsberg als wichtig bewerteten Gebäude und Archive für das Sonderkommando beschlagnahmt wurden.

Als der Reichskommissar für das Ostland seine Arbeit in Riga (Lettland) aufnahm, wurde ein Beamter (Dr. Kurt Stegmann) damit beauftragt, sich um die Erfassung der Dokumente aus der Sowjetzeit zu kümmern, sowie Forschungsarbeiten über die sowjetische Herrschaft in Lettland (Baltikum) zu fördern. Beim Generalkommissar in Riga wurde dieser Arbeit von dem Leiter der Kulturabteilung (Dr. Karl von Stritzky, später Dr. Kurt Dülfer) oder auch dem Leiter der Propagandabteilung (Gustav Dressler) wahrgenommen.

Zusammen mit der deutschen Zivilverwaltung kam auch der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg nach Lettland, der auf die Beschlagnahme bzw. den Raub von Kunst und Kulturgütern spezialisiert war. Die vom Einsatzstab im September 1941 eingeleitete Aktion zur Erfassung und Beschlagnahme jüdischer und bolschewistischer Kulturgüter und Dokumente war nur in einem Punkt kein Erfolg, dass nämlich nur in einem sehr geringen Umfang Dokumente des sowjetischen Herrschaftsjahres sichergestellt werden konnten. Ansonsten war der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg im ersten Arbeitsjahr in Lettland vornehmlich mit der Administrierung des beschlagnahmten sowjetischen Schrifttums beschäftigt: Verteilung der Bücher an deutsche Dienststellen, an Spezialbibliotheken, sowie der Vernichtung des nicht benötigten Schrifttums.

Die Lettische Selbstverwaltung wurde in die Dokumentation des sowjetischen Herrschaftsjahres im Rahmen der "Aktion Konsul Eckert" Ende 1941 eingeschaltet. Im Rahmen dieser Aktion hatten die deutschen Dienststellen in Lettland das bei ihnen gelagerte sowjetische Aktenmaterial auszuwerten, doch der Lettischen Selbstverwaltung sollte, wie von Reichsminister für die besetzten Ostgebiete, Alfred Rosenberg, bestimmt, die Geschichte des Landes während der Sowjetherrschaft schreiben. Der Leiter der Lettischen Selbstverwaltung mußte alle Städte und Gemeinden auffordern, ihre eigene Geschichte des sowjetischen Herrschaftsjahres zusammenzustellen. Das Material aus den Städten und Gemeinden sollte bis zum 1. April 1942 bei der Lettischen Selbstverwaltung vorliegen. Das eingegangene Material sollte dann im Departement für Bildung und Kultur für die Weitergabe bearbeitet werden. Dann sollte dies Material an den Generalkommissar gehen und von diesem wiederum weiter an den Reichskommissar. Als die Fristen für das Einsammeln der Stadt- und Gemeindegeschichten abgelaufen waren und der Generalkommissar kein Material von dem Departement für Bildung und Kultur erhalten hatte, begannen die deutschen Dienststellen dieses Material von der Lettischen Selbstverwaltung einzufordern. Doch auch wiederholte Mahnungen blieben erfolglos. Als auch die Auswechslung des Direktors des Departements für Bildung und Kultur nicht weiterhalf, gaben die deutschen Dienststellen ihre Bemühungen auf, an dieses Material heranzukommen, das aus Städten und Gemeinden an die Lettische Selbstverwaltung geschickt worden war. (Doch auch für die Lettische Selbstverwaltung war diese Aktion des Einsammelns der Ortsgeschichten über das Jahr der sowjetischen Herrschaft ein Mißerfolg gewesen.)

Nach diesem Mißerfolg begann die deutsche Verwaltung nach neuen Wegen zu suchen, wie man mit lettischer Beteiligung Forschungsarbeit über das sowjetische Herrschaftsjahr

organisieren könnte. Eine Lösung wurde mit der Sammelstelle für Geschichte gefunden, die im Frühjahr 1943 von der Kulturabteilung beim Generalkommissar drei Forschungsaufträge erhielt: 1. Die Regierung Kirhenštein; 2. Die Bolschewisierung der Universität Lettlands; 3. Die Bolschewisierung der Armee Lettlands. Bis zum Herbst 1944 konnte keiner dieser Forschungsaufträge beendet werden. Dagegen abgeschlossen wurden drei kleinere Arbeiten: 1. "Der innere Aufbau der Staatsorgane der lettländischen Räterepublik", 2. "Die Gerichtsverfassung der Lettischen SSR", 3. "Die Herausbildung der Staatsform der Lettischen SSR. Ein kurzer historischer Überblick". Die Forschungsarbeiten über das sowjetische Herrschaftsjahr wurden in der Sammelstelle für Geschichte hauptsächlich von Alfrēds Altements, Marģeris Stepermanis und Jānis Tāivaldis Zemzaris durchgeführt.

Zweifellos wurde die Sammelstelle für Geschichte von deutscher Seite als das in Lettland führende Institut zur Erforschung der Sowjetherrschaft herausgestellt. Die Mitarbeiter des Departements für Kultur und öffentliche Angelegenheiten wurden von den deutschen Beamten als unfähig eingestuft, umfangreichere Forschungsarbeiten über die Sowjetzeit zu leisten. Auch das Antisemitismus-Institut wurde angewiesen, in Zukunft ihre Projekte mit der Sammelstelle für Geschichte abzustimmen.

Für die Erforschung der Sowjetherrschaft 1940/1941 in Lettland hatte das Antisemitismus-Institut keine Bedeutung. Ebenso wird heute die Bedeutung der Organisation "Nationale Wacht" (Nacionālā Sardze) bei der Erforschung der Sowjetherrschaft übertrieben. Dank verdienen die Mitarbeiter der "Nationalen Wacht" und der Informationsabteilung des Departements für öffentliche Angelegenheiten dafür, dass sie während des Krieges die Dokumente des früheren Departements für Kultur und öffentliche Angelegenheiten und der Verwaltung des Tschecha-Gefängnisses (Čekas kameru pārvalde) in den Westen gebracht hatten, die heute wieder nach Lettland zurückgeführt worden sind und nun im Okkupationsmuseum verwahrt werden.

Wenn der Beitrag der wissenschaftlichen Forschung über das Jahr der sowjetischen Herrschaft sehr gering oder ganz unbefindlich ist, so ist der Ertrag im Buchwesen auch nicht viel besser. Von 9 publizierten Büchern und Broschüren über das sowjetische Herrschaftsjahr in Lettland sind 3 als reine Propagandaarbeiten einzustufen, in 2 Büchern/Broschüren überwiegt der propagandistische Anteil, obwohl auch einzelne Abschnitte sehr reich an Information sind, und nur von 4 Büchern kann man behaupten, dass der Inhalt in diesen einen gewissen wissenschaftlich objektiven Standart aufweist. Doch auch in diesen 4 Arbeiten mußten gewisse Konzessionen an die nationalsozialistische Propaganda über den "jüdischen Bolschewismus" gemacht werden.

Die wichtigsten in Lettland beschlagnahmten sowjetischen Dokumente über das sowjetische Herrschaftsjahr wurden nach Deutschland geschickt. Ein Teil dieser Dokumente ist in den Luftangriffen auf Berlin vernichtet worden. Ob die Rote Armee irgendwelche aus Lettland stammende Dokumente sowjetischer Provenienz in Berlin (Deutschland) gefunden und beschlagnahmt hat, ist nicht bekannt. In dem Politischen Archiv des Auswärtigen

Amtes finden wir heute nur noch sehr wenige sowjetische Dokumente aus dem Baltikum, vorwiegend solche, die aus irgendeinem Anlaß an Beamte des Auswärtigen Amtes für spezielle dienstliche Angelegenheiten übergeben worden waren.

Die im Baltikum beschlagnahmten sowjetischen Dokumente hat man in Deutschland für eigene Zwecke ausgewertet und verschiedene Gutachten über die Struktur und Arbeit der sowjetischen Behörden in Lettland/Baltikum verfaßt. Das Auswärtige Amt hat seinerseits zwei Dokumentensammlungen über die Sowjetherrschaft im Baltikum/Lettland zusammengestellt, von denen der Dokumentenband "Die Sowjetunion und die baltischen Staaten" veröffentlicht und in den neutralen Staaten verbreitet worden ist.

Den lettischen Wissenschaftlern waren weder die nach Deutschland geschickten Dokumente, noch die in Deutschland verfaßten Gutachten zugänglich. Ihre Forschungsarbeit über das sowjetische Herrschaftsjahr in Lettland konnten die lettischen Wissenschaftler nur auf einer sehr begrenzten in Lettland zurückgelassenen sowjetischen Dokumentenbasis betreiben.

Kaspars Zellis

Nacionālsociālistiskās Vācijas propaganda okupētajā Latvijā 1942.–1943. gadā¹

Ievads

1941. gada decembrī pēc neveiksmīgiem mēģinājumiem ieņemt Maskavu tika mainītas nacistiskās Vācijas politikas vadlīnijas, kuras skāra arī okupēto teritoriju iedzīvotājus. Viens no būtiskākajiem šīs jaunās politikas aspektiem, kas parādījās arī nacistu propagandā² okupētajā Latvijā, bija zibenskara koncepcijas fiasko, ko nomainīja ar totālā kara koncepciju, kuras vadmotīvs bija “Nāve vai uzvara”³.

Vācijas propagandas aplūkošanā nosacīti iespējams izmantot arī citu hronoloģisko principu, apskatāmo laika periodu sadalot divās daļās:

1) *Ilgstošā kara* propagandas periods, kas iezīmējās ar 1942. gada 10. janvāra Hitlera rīkojumu par saimniecības pārveidošanu okupētajās teritorijās “nolietojamās kara” (*Abnutzungskrieg*) vajadzībām,⁴ līdz Staļingradas traģēdijai 1943. gada janvārī.

2) *Totālā kara* periods līdz Sarkanās armijas ieņākšanai Latvijas teritorijā 1944. gada vasarā.

Šāda apskate varētu šķist loģiskāka, bet pret to ir vairāki iebildumi.

1. Kara situācijas dēļ propagandas norises reihā nevar saistīt ar propagandu okupētajās teritorijās, jo totālā kara periodā, kas Vācijā realizētajā propagandā ilga līdz pat kapitulācijai, okupētajā Latvijā notiek ievērojamas pārmaiņas jau 1944. gada vasarā, bet propagandā tās vērojamas jau pavasarī līdz ar frontes ātro tuvošanos Latvijai.

2. Propagandas saturs šajā laikā būtiski nemainās, kas, domājams, ir pietiekams iemesls, lai to aplūkotu kā veselumu.

Raksta mērķis ir sniegt vispārēju propagandas ainu, nemēģinot detalizēti analizēt atsevišķas propagandas akcijas vai tēmas, kas katra būtu jāaplūko atsevišķā pētījumā. Rakstā nav skartas tādas tēmas kā ārpolitisko norišu analīze, kas nenoliedzami bija viena no būtiskākajām nacistu propagandā Latvijā.⁵ Nav aplūkots arī frontes stāvoklis šajā laika periodā, ne arī propagandas organizācija, par ko tiek gatavoti atsevišķi pētījumi.

Jāpiebilst, ka propagandas organizācija okupētajā Latvijā šajā laikā atradās Ostlandes Reihskomisariāta Propagandas nodaļas subordinētajai ģenerālkomisāra Rīgā

Propagandas nodaļai, kas ne tikai nodrošināja cenzūru gan preses izdevumiem, gan publiskajām runām, bet arī regulāri sniedza norādījumus par dažādu tēmu ekspluatāciju un intensitāti. Arī SS un policijas vadība “turēja roku uz pulsa”, veicot laikrakstu pēccenzūru, kā arī organizējot latviešu mobilizāciju militārajās struktūrās. Vērmahta propagandas daļu pilnvaras pēc 1941. gada decembra bija nodotas civilpārvaldei, tomēr komandantūras sekoja, lai propagandā latviešu valodā netiktu izpausta ienaidniekam noderīga informācija.

Latviešu lomu propagandas darbā var raksturot īsi – tā bija otršķirīga, latvieši bija galvenokārt propagandas īstenotāji, bet ne plānotāji vai vadītāji. Pat norādījumi sākt propagandas akciju pret sasilšanu ar vēdertīfu nāca no vācu puses.

Lai izprastu vācu vadītās propagandas saturu, ir lietderīgi izklāstu sadalīt trīs daļās. Vispirms jāaplūko, kādu jaunu vēstures skatījumu nacisti mēģināja uzspiest latviešiem, jo tas lielā mērā noderēja kā propagandas stūrakmens realizētajā propagandā. Tālāk, pēc tālaika propagandas pamatprincipa, ka fronte un aizmugure ir vienots veselums, rakstā apskatītas aizmugurei jeb Latvijas civiliedzīvotājiem raksturīgās pamatproblēmas, kā arī tas, kāda propaganda tika veikta, lai daļu šo cilvēku iesaistītu militārajās struktūrās.

Jaunā vēsturiskuma propaganda

Jau sākot ar vācu armijas ienākšanu Latvijas teritorijā, sākās jaunas pasaules ainas radīšana Latvijas iedzīvotājiem. Viena no propagandas spēcīgākajām metodēm ir apelācija pie tautas vēstures, tieši tādēļ katrs režīms cenšas sniegt savu vēsturiskās attīstības koncepciju, lai vēlāk tajā bāzētu nepieciešamās nostādnes aktualitāšu īstenošanā, kā arī veidotu ienaidnieka tēlu. Nacistiskais okupācijas režīms šajā ziņā nebija izņēmums; tas centās uzspiest savu vēsturiskuma izpratni latviešiem. Šim nolūkam kalpoja gan raksti presē par konkrētu tematiku, gan dažādu svētku un vēsturisko atceres dienu ieviešana Latvijā.

Jau 1941. gada jūlijā svarīgākais bija pamatot latviešu un vācu vēsturisko attiecību daudznozīmīgumu, lai tautai pierādītu, ka vācu tauta vienmēr ir bijusi draudzīga latviešiem. Galvenais vienojošais faktors ir bijusi cīņa pret austrumu briesmām. Profesors Arveds Švābe rakstīja: *“Jau tas vien, ka visas mūsu upes tek uz rietumiem un ziemeļrietumiem, un fakts, ka, sekojot šīm straumēm mūsu senči daudzus gadu simteņus atpakaļ ieceļoja tagadējā tēvzemē no austrumiem un dienvidaustrumiem, pierāda [..], ka mūsu vienīgā pareizā orientācija var būt ne slāvi, bet ģermāņi.”*⁶

1941. gada otrajā pusē galvenokārt tika izskaidrota pēdējo divu desmitgažu vēsturiskā pieredze, bet, tā kā latviešu līdzdalība bija nepieciešama gan darba, gan karadienestā, vēlāk vācu un latviešu vēsturiskās attiecības nācās jau aplūkot detalizētāk. Arī skolās vajadzēja mācīt jaunu vēsturi, kas nebūtu vērsta pret vāciešiem.

Tautskolu inspektoru konferencē baznīcas vēsturnieks privātdocents A. Pommers atzina, ka līdzšinējā pieredze ir jārevidē un svarīgākais esot akcentēt Latvijas ģeogrāfisko stāvokli, kas jau no 6. gadsimta bijis kulturālo tautu priekšpostenis pret barbarisko slāvu ordu iebrukumiem.⁷ 12. gadsimta beigās šajās cīņās palīdzīgu roku mūsu senčiem esot sniedzis “ziemeļu rases kodols” – vācieši, lai kopā cīnītos pret Polockas, Pleskavas un Novgorodas krieviem. Tātad “šīs 13. gs. cīņas, par kurām mēs agrāk mācījāmies savādāk, tātad ir atsavināšanās cīņas no krievu varas un virskundzības”⁸.

Vācieši ne tikai atbrīvoja un turpināja sargāt⁹ mūs no krievu garīgās ietekmes, bet arī iepazīstināja mūsu senčus ar daudziem amatiem un ar Hanzas starpniecību cieši saistīja pie Rietumeiropas saimniecības un kultūras. Nonākot Krievijas impērijā, vācu muižniecības sīkstā izturība un tālredzība radīja Vidzemes un Kurzemes autonomiju, neļaujot ieplūst šeit krievu muižniekiem un zemniekiem. Krievu valdības politiku šai laikā raksturo cilvēku tirdzniecības legalizācija, degvīna tecinātavu un krogu atvēršana tautas nodzirdīšanai, ko sācis apkarot no Vācijas nākušais hernhūtisms. Ar to esot izskaidrojams krievu iestāžu lielais antagonisms pret šo jauno kustību.¹⁰ Raksturīgi, ka īsta verdzība Latvijā esot iestājusies tikai tad, kad valdījuši austrumi, turpretī ordeņa valstī brīvie latviešu karotāji plecu pie pleca cīnījušies ar austrumiem. Veco piļu drupas mūsu zemē esot nevis verdzības negoda, bet gan pret “moskovitu imperiālismu vērstas kopīgas varonības goda pieminekļi”¹¹. Vācu muižniecība esot bijusi ļoti labvēlīga pret zemniekiem, to pierādot gan daudzie zemnieku stāvokļa uzlabošanas projekti, gan obligātās izglītības ieviešana un dzimtbūšanas atcelšana.

Latviešu tautas atmoda uzplauka arī saskarsmē ar vācu kultūru, jo jaunlatvieši bija baudījuši vācisku izglītību un ietekmējušies no vācu jaunajām idejām. Tikai vēlāk jaunlatvieši izdarījuši kļūdu, saistoties ar krieviem, kas esot piemānījuši latviešu nacionālistus, ievēdot pārkrievošanu. Tādēļ arī jaunstrāvnieki, kuri nāca galvenokārt no Pēterburgas un Maskavas augstskolām, ievēda Latvijā “žīdisko marksismu un pārspīlēto demokrātismu”, kas radīja plaisu vācu un latviešu starpā, novedot pie 1905. gada “šausmu dienām”.¹²

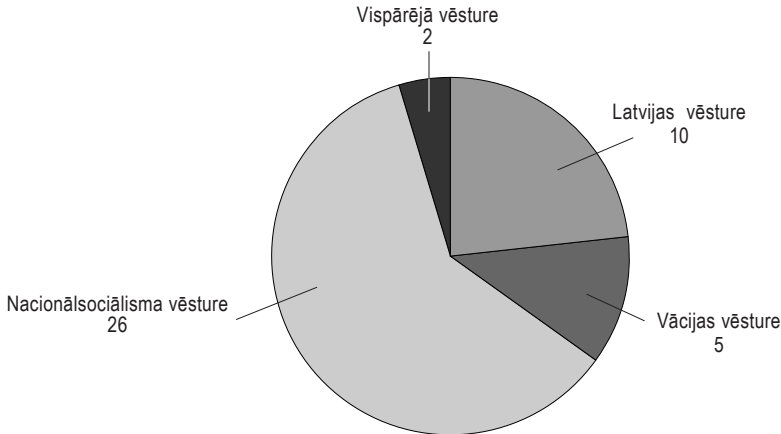
Latviešu vēstures mītu par “700 verdzības gadiem” bija paredzēts nomainīt ar citu mītu – “700 gadi Eiropas kultūrā”, kurā latviešus atgriezta vācu karaspēks Vadoņa vadībā.¹³

Naida kurināšana no krievu politiķu puses un plaisas padziļināšanās esot turpinājusies arī Pirmā pasaules kara laikā, tomēr Latvijas neatkarību atbalstījuši nevis krievi, bet vācieši, kuri landesvērā un fon der Golca Dzelzs divīzijā sāka zemes atbrīvošanu no “krievu boļševisma”. Tieši šī iemesla dēļ īpaši tika atzīmēti pulkveža O. Kalpaka nopelni, jo tieši viņš “plecu pie pleca ar vācu cīņu biedriem” cīnījās pret “žīdisko boļševismu”.¹⁴ Kalpaks bija vienīgais latvietis, kura vārds atrodams vēsturisko atceres dienu sarakstā. Viņa krišanas dienu 6. martu ģenerālkomisārs Rīgā 1941. gada 28. novembrī pasludināja par vēsturisko atceres dienu.¹⁵ Pulkveža Kalpaka vārda ekspluatācija nacistiskajai

propagandai bija izdevīga, jo viņš bija simbols gan cīņām pret padomju varu, gan vācu un latviešu sadarbībai, ko lieti varēja aktualizēt atbilstoši laikmetam, atzīmējot, ka brīvprātīgie ir Kalpaka darbu turpinātāji un viņa “varonīgais gars pavada un sargā latviešu karavīrus arī pašreizējā smagajā cīņā”¹⁶.

Tautas vēsturē liktenīga izrādījiesies Latvijas politiku pakļaušanās angļu-franču un amerikāņu Versaļas politikas diktātam, kas plaisu starp abām tautām vēl vairāk palielināja, nostādot tās naidīgā pozīcijā vienu pret otru. Sekošana šai maldīgajai politikai arī vēlāk tautu esot novedusi pie boļševistiskās okupācijas. *“Tādēļ latviešu tautas pareizā un vienīgā nostāja ir cīnīties kopā ar varonīgo vācu armiju pret austrumiem un židisko plutokrātu valstu bloku.”*¹⁷

Jaunā vēsturiskuma izpratnes veidošanā sava nozīme bija arī vēsturiskajām atceres dienām, kuras ģenerālkomisārs Rīgā apstiprināja jau 1941. gada 28. novembrī, kad nodeva sagatavošanai nākamā gada kalendārus. Ar vēsturiskajām atceres dienām tautai tika aktualizēti režīmam nozīmīgākie vēstures gadskaitļi. No četrdesmit trijām vēsturiskām atceres dienām (sk. diagrammu) tikai desmit attiecās uz Latvijas vēsturi, tomēr tās gandrīz visas bija saistītas ar vācu vēsturi, piemēram, ar Livonijas ordeņa mestru V. fon Pletenbergu, Kurzemes hercogu Jēkabu u.tml., tādējādi uzsverot Latvijas vēstures “īstenos” veidotājus – vāciešus.

Vēsturisko atceres dienu skaits Latvijas ģenerālapgabalā

Kā redzams, vairākums atceres dienu bijis saistīts ar nacionālsociālisma neseno vēsturi, sākot ar vadoņa Ā. Hitlera, H. Gēringa u.c. dzimšanas dienu un beidzot ar nozīmīgiem kara datumiem, piemēram, Francijas u.c. valstu kapitulācija.¹⁸ Galvenais, lai cilvēki apzinātos tieši nacisma vēsturisko nozīmību, jo tas radījis jaunu ēru Eiropas vēsturē.

Ģenerālkomisāra Rīgā Propagandas daļa sekoja, lai arī citi nacionālsociālismam nozīmīgi notikumi tiktu minēti presē. 1942. gada 14. septembrī tika atgādināts, ka septembra otrajā pusē atceres raksti jāpublicē par ģenerālfeldmaršala V. Keitela dzimšanas dienu, Varšavas kapitulāciju 1939. gadā un pakta starp Itāliju, Vāciju un Japānu noslēgšanas dienu.¹⁹

Ar latviešu nacionālo vēsturi saistītās atceres dienas bija kalendārā pazudušas. Nacistu attieksmes maiņu pret latviešu nacionālo vēsturi labi parāda 18. novembra atzīmēšana.²⁰ Jau 1941. gada 5. novembrī tika izdots rīkojums, kas noliedza jebkādu sarīkojumus par godu 18. novembrim, "kas sevišķi izceļ kādreizējo neatkarību, to atgādina vai modina cerības uz jaunu neatkarību nākotnē"²¹. Taču šāda krasa attieksme pret latviešu nacionālisma vērtībām vērojama tikai 1941. gadā; jau itin drīz nacistiskajam okupācijas režīmam nācās spekulēt ar šiem iepriekš pašu aizliegtajiem simboliem, lai panāktu latviešu akceptu vairākiem okupantu veiktajiem pasākumiem – pieteikšanās darba dienestā vai policijā u.c. Jau 1942. gadā iedzīvotāji ar satraukumu gaidīja 18. novembri, radās dažādas baumas par Latvijas nākotni. Runāja gan par Latvijas un citu Baltijas valstu pilnīgu inkorporāciju vācu reihā, gan par zināmas patstāvības proklamēšanu.²² Kā kuriozs jāatzīmē tas, ka pēc lēmuma par degvīna izsniegšanu uz kartītēm iedzīvotājos izplatījās baumas, ka Latvijas valsts svētku gadījumā tikšot dotas vēl papildu devas, "tā piešķirot Latvijai jau zināmas valsts tiesības"²³.

1942. gadā 18. novembra dienu sagaidīja ar dievkalpojumu baznīcās, bet Rīgā cilvēki devās pie Brīvības pieminekļa un uz Brāļu kapiem, vakarā notika piemiņas koncerti un izrādes visos Rīgas teātros un koncertzālēs.²⁴ Praktiski visi latviešu valodā iznākošie preses izdevumi veltīja šim notikumam ievadslejas, kurās atzīmēja, ka galvenais šajā dienā esot saistīts ar to, ka Latvijas agrākie patstāvības gadi skaidri pierādījuši, kas ir īstais Latvijas ienaidnieks un no kurienes gaidāma draudzība un palīdzība. Avīze "Kurzemes Vārds" šai sakarā rakstīja: "*Lai 18. novembris mums atgādina mūsu valsts līdzšinējo vadītāju politisko maldu periodu, no kura tagad jāceļ stingru tiltu uz to īstās brīvības dienu [aut. izcēlums], kurā tauta tika atdota dzīvībai un nākotnei.*" Proti, uz 1941. gada 1. jūliju.²⁵ Respektīvi, valsts proklamēšanas diena bija tikai kā pastiprinošs akcents vācu armijas ienākšanai Rīgā, ko propaganda proklamēja kā latviešu tautas atbrīvošanas dienu, kad tā ne tikai atbrīvota no "boļševiku tumsas", bet arī iekļauta Eiropas valstu saimē Vācijas virsvadībā.²⁶

1943. gadā – Latvijas proklamēšanas 25. gadadiena – ažiotažu ap šo dienu sacēla jau iepriekš, izziņojot, ka bez dievkalpojumiem un piemiņas koncertiem visas ēkas jārotā ar karogiem, visās iestādēs un skolās jānotiek piemiņas aktiem, skolēni ne vēlāk par pulksten 12.00 atbrīvojami no mācībām utt. Drošības dienesta Jēkabpils atbalsta punkta vadītājs priekšniecībai uz Jelgavu ziņoja, ka "*jau vairākas dienas pirms 18. novembra [...] pilsētā un apkārtnē klīda baumas, ka 18. novembrī Latvijai tikšot dota, resp., pasludināta,*

patstāvība. Tā kā tas izpalika, tad daudzi jūtas šais cerībās ļoti vilušies.” Tomēr visi šīs dienas sarīkojumi norisējuši lielā pacilātībā un sajūsmā.²⁷

Ja spriežam pēc tālaika preses informācijas, Latvijas proklamēšanas 25 gadu jubilejas pasākumi bijuši vērienīgi. Laikrakstos šim gadījumam bija ne tikai atvēlētas ievadslejas, bet “Tēvijā” pat visa pirmā lapa.²⁸ Tomēr svētku runu galvenā ideja bija nevis Latvijas neatkarības atjaunošana, bet gan “jaunā Latvija kā līdztiesīgs loceklis Eiropas tautu kopībā”²⁹ jeb, respektīvi, Jaunajā Eiropā.

Nacisti nemainīja savu attieksmi pret šādu vēstures skaidrojumu, tikai ļāva latviešu nacionālismu izmantot sev vēlamā virzienā. Jo sliktāk klājās Vācijai, jo vairāk latvieši spēja paust savu nacionālismu.

“Ja kalendārā ierakstītie vēsturiskie datumi ir kā ceļa rādītāji laikā,” raksta D. Dūra, *“tad telpā tādi paši liecinieki ir vietu nosaukumi.”*³⁰ Nozīmīgs pasākumu kopums, ar ko mēģināja mainīt tautas vēsturisko apziņu, bija ielu, laukumu u.c. vietu pārdēvēšana, ko sāka jau 1941. gada augustā, centrālajām ielām piešķirot nacistiskās Vācijas valstsvīru vārdus, kā arī pārdēvējot ielas vācu vēsturisko varoņu vārdos.³¹ Protams, šāds solis nevarēja dot tūlītējus rezultātus, piedevām, kā atzina paši vācieši, tas bija ārkārtīgi nepopulārs vietējo iedzīvotāju vidū,³² bet tam bija tālejošāki mērķi – latviešu vēsturiskumu nomainīt ar vācisko.

Kā savā memorandā atzīmēja Ostlandes Reihskomisariāta Kultūras nodaļas vadītājs Dr. K. K. fon Strickis³³ (*Stricky*, 1911–1943; [Strikijs? – Red.]), tad “Uzdevums radīt jaunu vēstures uztveri ir neatliekams,” bet ir nepieņemami dot tādu vēstures izpratni, kas atbilstu reiha politiskajiem mērķiem, nomainot Ulmaņa laika iepotēto pārspīlēto nacionālo izjūtu. Strickis norāda, kā šo mērķi sasniegt:

“1. Tautas vēstures vietā – zemes vēsture.

2. Zemes vēsture visstiprākā saistībā ar Vācijas vēsturi.

3. Latvieši vispirms uzskatīti kā ģermāņu tautu tuvi radinieki. Sakarā ar lielo nordisko daļu savās asinīs viņi pieder pie nordiskajām tautām. Šā iemesla dēļ nacionālā doma pārveidojama rases domā. Latviešiem jābūt lepniem, ka viņi pastāvīgi ir bijuši tuvē attieksmē ar vēsturi veidojošām tautām.

*4. Tāpat kā vācieši, latvieši vienmēr atradās tādā pašā aizsardzības nostājā pret austrumiem. Katra novēršanās no šīs kopējās frontes nozīmēja zemei un tās iedzīvotājiem katastrofu.”*³⁴

K. K. fon Stricka memorandā paustās domas un vēstures skaidrojums atbalsi rada ne tikai mācību grāmatās,³⁵ bet arī izstādēs³⁶ un propagandā. Tādējādi jaunais vēsturiskums kļuva par organisku propagandas sastāvdaļu. Jebkura propagandas kampaņa izmantoja jaunā vēsturiskuma aspektus, lai noteiktu latviešu rīcības modeli tādā vai citādā situācijā.

Aizmugure: sabiedrības pienākumu modelēšana

Jau okupācijas sākumā propaganda determinēja uzdevumus un pienākumus atsevišķiem sabiedrības slāņiem, lai panāktu okupācijas režīma leģitimēšanu iedzīvotājos. Pieaugot kara laika grūtībām, nācās pastiprināt propagandu, veidojot cilvēkiem “pareizos rīcības modeļus” tādā vai citā situācijā.

Viens no galvenajiem propagandas uzdevumiem bija cīnīties pret visa veida negācijām, kas dažādu apstākļu dēļ bija kļuvušas par kara laika sabiedrības neatņemamu sastāvdaļu. Šīs negācijas iedragāja sabiedrisko kārtību un radīja neapmierinātību ar okupācijas režīma īstenoto politiku. Negāciju aizmetņi sabiedrībā tika novēroti jau 1941. gada otrajā pusē,³⁷ bet, sākot ar 1942. gadu, pret tām uzsāka jau plānveida cīņu gan ar propagandiskiem, gan policejiskiem paņēmieniem.

Kā lielākā šāda problēma jāmin spekulācija, ko nacistiskais okupācijas režīms centās apkarot visu okupācijas laiku. Spekulāciju jeb nelegālo maiņas tirdzniecību izraisīja objektīvi apstākļi. Pārtikas un izejvielu apgādē prioritāra bija armijas un kara saimniecības apgāde, kā arī produktu sūtīšana uz Vāciju, iedzīvotājiem uzliekot par pienākumu produktus taupīt, uzskaitīt un normēt. Arī patvaļīgi noteiktais naudas kurss izraisīja lielu inflāciju, jo par naudu tikpat kā nekas nebija nopērkams.³⁸ Jau 1942. gada janvārī Drošības palīgpolicijas Jēkabpils punkta vadītājs P. Bite Jelgavas nodaļas priekšniekam ziņoja, ka aizvien vairāk trūkst pirmās nepieciešamības preču – petrolejas, ziepju, sērkoksiņu, apavu ziedes un citu preču.³⁹ Marta ziņojumā minēts, ka aizvien grūtāk iegādāties pārtiku, jo pietiekamā daudzumā nav miltu, kartupeļu un citu uzturam nepieciešamo produktu.⁴⁰ Turpmākajos kara mēnešos apstākļi pasliktinājās, deficītpreču saraksts palielinājās.

1941. gada 29. decembrī “Tēvijas” redakcijas sekretārs A. Mežmalietis nosūtīja visām laikrakstu redakcijām reihskomisāra Propagandas daļas uzdevumā latviski tulko to reihskomisāra preses šefa referātu, ar norādi, ka tas tuvāko četrpadsmit dienu laikā izmantojams par materiālu rakstiem spekulācijas apkarošanai visplašākajās iedzīvotāju aprindās. Tika norādīts, ka “*Rakstus vēlams ievietot redzamās laikraksta lappusēs, lai iedzīvotāji tos atrastu, izlasītu un no tiem mācītos uzturēt kārtību un disciplīnu, palīdzot vācu pārvaldei nokārtot svarīgos apgādes jautājumus.*” Taču referāta tekstu nekādā gadījumā nedrīkstēja publicēt.⁴¹ Tādējādi 1942. gads Latvijā sākās ar plašu pretspekulācijas kampaņu, vēlāk tā regulāri tika atkārtota gan ar pamācībām par spekulācijas kaitīgumu, gan ar ziņojumiem par kārtējo reizi pieķertajiem spekulantiem.

Spekulācija galvenokārt notika ar normēto pārtiku, kura bija jānodod valsts iestādēm. Tā Rīgas apriņķa cenu pārraudzības darbinieki 1941. gada decembrī vien bija

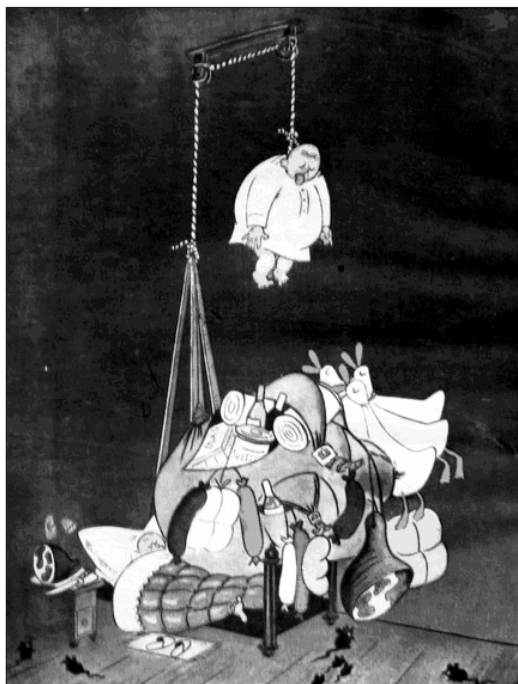
aizturējuši vairāk nekā divsimt pajūgu un automašīnu ar nelegālo pārtiku. Spekulanti izmantoja visdažādākos paņēmienus, lai ievestu pārtiku. Kā kuriozs jāmin gadījums, kad zemnieks bija ielicis cūku zārkā un vedis uz Rīgu “bērēs”; cits labi barotu cūku iegērbis sieviešu drēbēs un uzdevis to par smagi slimu sievu, ko pilsētā “ārstu kungī gaidot jau ar asiem nažiem”⁴². Ja salīdzina to preču klāstu, ar ko spekulēja okupācijas sākumposmā, kur galvenie produkti bija pārtikas preces un alkohols, tad, laikam ritot, šīm precēm tika pievienoti arī tekstilizstrādājumi, apavi, sieviešu zeķes, matadatas un mazgāšanās līdzekļi, ķemmes, diegi, pogas, malka un pat kinoteātru biļetes, kā arī dzīvokļi un mēbelētas istabas.⁴³

Prese apgalvoja, ka spekulācija būtībā neatšķiroties no “žīdiskās sabiedrības spēles – augļošanas”, tā traucējot normālu sabiedrības funkcionēšanu, kavējot taisnīgumu preču sadalē un pārtikas kartīšu devu palielināšanu.⁴⁴ “*Ko līdz runas par upuriem cīnītāju labā, par atbrīvotājiem no padomju terora, ja vēl vienmēr tik daudzi mēģina novelt no sevis katru upuri,*” rakstīja Dr. O. Krīgers, norādīdams, ka pašā Vācijā šāda problēma neesot tik izteikta.⁴⁵ “Kurzemes Vārds” atgādināja, ka rīkojumu pildīšana un sekošana izdotajiem priekšrakstiem ir stingri prasāma no iedzīvotājiem, jo šajā brīdī aizmugure neesot mazsvarīgāka par fronti, jo “kara saimniecība prasa upurus no katra un nosaka visiem vienādu mērauklu”⁴⁶.

Regulāri sabiedrību informēja par spekulantu sodīšanu gan ar naudas sodiem, gan cietumsodiem, tomēr bargie sodi un kaunināšana nelīdzēja – un spekulācijas apkarošanai panākumu nebija. Prese vairākkārt atgādināja, ka par spekulāciju kara laika apstākļos varot piespriest pat nāvessodu.⁴⁷ 1944. gada janvārī žurnāla “Humorists” pēdējo vāku greznoja A. Zandas karikatūra “Spekulanta baigais sapnis” (sk. 1. attēlu), kurā labi redzama attieksme, kādu pret spekulantiem vēlējās redzēt propaganda.

Dzīvas pārrunas un sašutumu Latvijas iedzīvotājos izraisīja reihsmaršala H. Gēringa (*Göring*) runa Berlīnes Sporta pilī Pļaujas svētku sakarā,⁴⁸ kurā viņš uzsvēra, ka okupētajos apgabalos kartīšu deva esot tikai papildu deva, jo visi tāpat apgādājas ar spekulācijas palīdzību. Ja ienaidnieka vainas dēļ kādam esot arī jābadojas, uzsvēra Gērings, tad nekādā gadījumā Vācijā, jo “vācu strādnieks un Vācijā strādājošais uztura ziņā jāapgādā par visiem labāk”⁴⁹. Iedzīvotāji, kuri jau izjuta netaisnīgo sadali salīdzinājumā ar vācu produktu devām,⁵⁰ bija pamatoti sašutuši un Gēringa runu uztvēra kā oficiālu spekulācijas atzīšanu pārtikas produktu iegādei.⁵¹

Vācu okupācijas laikā palielinājās alkohola patēriņš. Kā minēts, alkoholiskie dzērieni vieni no pirmajiem kļuva par deficītpreci un spekulācijas objektu, radot iemeslu nelegālajai alkohola ražošanai un tirdzniecībai. Propaganda šo netikumu centās apkarot, skaidrojot, ka “*tas grauj tautas morāli un nevajadzīgi izšķiež vērtības, kas nav sevišķi*

1. att. A. Zandas karikatūra "Spekulanta baigais sapnis"⁵²

pielaižams tagadējos kara apstākļos, kad dārga katra miltu sauja"⁵³. Iereibis latvietis nevarēja pilnvērtīgi pildīt okupācijas režīma uzliktos pienākumus – strādāt vai cīnīties frontē, tādēļ Rīgas pilsētas apgabala komisārs un komisāriskais lielvecākais kopējā rīkojumā ar Rīgas pilsētas komandantu noteica, "ka visa veida alkoholisko dzērienu (degvīnu un liķieru) pārdošana, pasniegšana uz vietas aizliegta publikai pieejamajos restorānos un bufetēs, un ēdienu veikalos, konditorijās, kafējnīcās, maiznīcās un karavīru ēdnīcās. Rīkojuma neievērotājus stingri sodīs."⁵⁴ Drīz vien arī citos apgabalos tika pieņemti līdzīgi noteikumi.

Sabiedrība "sausu likumu" apgāja, pērkot un lietojot pašdarināto degvīnu – kandžu un alkohola surogātus, tādējādi nonākot slimnīcā, bija pat nāves gadījumi. Pirmā okupācijas pusgada bilance Rīgā vien uzrādīja 64 saindēšanās gadījumus ar alkohola surogātiem, no tiem 42 gadījumi beidzās letāli.⁵⁵ Arī turpmāk vai katru dienu policijas ziņojumos tika minēts par saindēšanās un nāves gadījumiem, kuru cēlonis bija dedzināmā spirta vai citu alkohola surogātu lietošana.⁵⁶ Laukos iedzīvotāji vairāk lietoja kandžu, pret kuras gatavotājiem policija cīnījās ar tādu pašu bardzību kā pret denaturētā spirta destilētājiem, sodot pieķertos ar naudas sodu no 100 līdz 500 reihsmarkām un gadu cietumā.⁵⁷

Viens no galvenajiem propagandas uzdevumiem bija apkarot baumas, kas kara laikā bija pārņēmušas latviešu sabiedrību. Baumas ir sabiedrības komunikācijas kanāls, kas rodas, trūkstot informācijai vai neticot tās avotiem. Informācijas pilnīgas kontroles

gadījumā baumošana bija viens no smagākajiem grēkiem. "Tēvija" apgalvoja, ka tenkošana daudz neatšķiras no tēvzemes nodevības, jo viens no ienaidnieka galvenajiem mērķiem esot izveidot plaisu starp fronti un aizmuguri, radot šķēršļus pret ienaidnieku apvienotās enerģijas kāpināšanā, jo spēcīga aizmugure esot viens no faktoriem, kas nodrošina uzvaru.⁵⁸ Tāpat tenkotāji mēģinot iedragāt tālaika dzīves pamatus, kuru balsts esot latviešu un vācu labās attiecības. *"Bija laiks, kad Rīgā klīda baumas par mūsu sievietēm, kas, parādīdamās uz ielas pēc noteiktās policijas stundas, vairs neatgriežoties mājās, bet aizstaigājot nezina kādus balto verdzeņu ceļus. Bija laiks, kad visā zemē runāja par mobilizāciju, cenšoties nostādīt to kā pēdējā glābiņa iespēju austrumos "sakautajai vācu armijai" vai mēģinot to saistīt ar kādiem konstitucionāliem jaunievedumiem,"* – laikā, kad laikraksti sniedzot "objektīvu" informāciju.⁵⁹

Kā vienu no būtiskākajiem baumu rašanās avotiem uzskatīja ienaidnieka kontrpropagandu, kas, sākot ar 1942. gadu, bija nozīmīga problēma. Propagandas materiālus izkaisīja padomju lidmašīnas, īpaši pierobežas rajonos, kuru drošības dienesti laiku pa laikam ziņoja par šādiem gadījumiem. Izplatītie materiāli gan galvenokārt bija domāti vācu karavīriem, tajos aicināja vācu tautu nolikt ieročus un atstāt rūpniecības apgabalus, jo tos gaidot smagas bombardēšanas.⁶⁰ Vietējos iedzīvotājus aicināja atbalstīt tos latviešus, kuri cīnās kopā ar komunistiem, un viņiem tika izmētāti arī laikraksta "Par Padomju Latviju"⁶¹ numuri, kas iedzīvotājos neradīja nekādu satraukumu, "vienīgi atsevišķos gadījumos nenosvērtus elementus tas ir pamudinājis dažādu baumu radīšanai"⁶².

Pēc okupācijas varas domām, nozīmīgs baumu avots bija ienaidnieka radio propaganda, tādēļ mēģināja izskaidrot iedzīvotājiem, ka "plašo vērienu, ko vācu valdība Austrumu apgabalā pierādījusi, atstādama civiliedzīvotāju tālākā rīcībā viņu radioaparātus, nekādā ziņā nedrīkst nelietīgi izmantot"⁶³.

Vācijas radiofona un preses "objektīvie ziņojumi" esot pilnīgi pietiekami, lai orientētos par kara gaitu un frontes stāvokli, *"kamēr žīdiskās melu propagandas noklausīšanās ir piemērota vienīgi apjukuma radīšanai, sevišķi tad, ja neatbildīgais klausītājs atrod par vajadzīgu ienaidnieka nepareizās ziņas baumu veidā izplatīt tālāk"*⁶⁴. Tādēļ okupētā Austrumu apgabala reihskomisārs izdeva "neapzinīgajiem"⁶⁵ radioklausītājiem rīkojumu, ka "ar nodomu" noklausīties ārzemju raidstacijas ir noliegts. Par rīkojuma neievērošanu tika paredzēts ieslodzījums pārmācības namā vai cietumā un radioaparāta konfiskācija, sevišķi smagos gadījumos piemērojot arī nāvessodu.⁶⁶

Ienaidnieks vienmēr savus smagos zaudējumus esot mēģinājis apslēpt ar melu propagandas pastiprināšanu un ļauzu apmūļošanu, apgalvoja "Tēvija". *"Jo lielāki zaudējumi, jo trakāka un nekaunīgāka melu ziņu propaganda, kas domāta arī to tautu pretestības spēju mazināšanai, kas iekļaujas jaunajā Eiropā,"* – tādēļ, *"Izdzīgi visiem citiem spekulantiem, ienaidnieka melīgās propagandas noklausītāji un tālāk izplatītāji nav nekas cits kā politiski spekulanti, kas sodāmi bez saudzēšanas."*⁶⁷

Raidītāji, kurus atļauts klausīties		
Izglezēt un uzglabāt!		
Ievērojot valsts komisāra rīkojumu par aizliegumu klausīties ārzemju raidstacijas, ievietojam staciju sarakstu oriģinālrakstībā, kuru raidītājus atļauts klausīties:		
Raidītāja nosaukums	Viļņu garums m	Frekvence KHz
Garie viļņi:		
Deutschlandsender	1571	191
Luxemburg	1293	232
Weichsel	1339	224
Vidējie viļņi:		
Alpen	338,6	886
Berlin	356,7	841
Boehmen	269,5	1113
Bremen	395,8	758
Breslau	315,8	950
Danzig I	304,3	966
Danzig II	209,9	1429
Donau	325,4	922
Dresden	204,8	1465
Frankfurt/Main	251	1195
Freiburg	231,8	1294
Graz	233,5	1285
Hamburg	331,9	904
Kattowitz	345,6	868
Kaiserslautern	209,9	1429
Klagenfurt	568,3	527
Koeln	455,9	658
Koenigsberg	291	1031
Leipzig	382,2	785
Linz	236,8	1267
Litzmannstadt	224	1339
Memel	216,8	1384
Muenchen	405,4	740
Posen	249,2	1204
Saarbruecken	349,2	859
Strassburg	240,2	1249
Stuttgart	522,6	574
Wien	506,8	592
Norddeutsche Gleichwelle	225,6	1330
Ostdeutsche	230,2	1303
Ostmaerktische	233,5	1285
Schlesische	243,3	1231
Sueddeutsche	578	519
Westdeutsche	251	1195
Bez tam sekojošās raidstacijas:		
Garie viļņi:		
Bergen I	1064	282
Bodoe	1186	253
Friesland	1875	160
Kauna	1961	153
Minsk	1442	208
Oslo	1154	260
Paris	1648	182
Tromsoe	1064	282
Tallinn	1348	222,5
Vidējie viļņi:		
Baranoviči	576,9	520
Belgrad	437,3	686
Bergen II	845,1	355
Bordeaux	219,6	1366
Bordeaux	255,1	1176
Bordeaux	278,6	1077
Bruenn	259,1	1158
Bruessel I	321,9	932
Bruessel II	410,4	731
Bruessel III	483,9	620
Calais (Kalē)	515	582
Tartu	505	512
Drontheim	360,6	832
Finnmark	864,6	347
Frederikstadt	235,1	1276
Kuldiga	271,7	1104
Hamar	578	519
Hilversum I	415,5	722
Hilversum II	301,5	965
Krakau	293,5	1022
Kristiansand	476,9	629
Lemberg	377,4	795
Liepāja	209,9	1429
Lille	247,3	1213
Madona	514,6	583
Moerisch-Ostrau	22,6	1348
Namsos	312,2	961
Notodden	231,8	1294
Paris	274	1065
Paris	280	1064
Paris	312,8	959
Porsgrunn	245,5	1222
Prag	470,2	638
Rennes	288,7	1040
Rennes	431,7	695
Riga	238,5	1258
Rjukan	222,6	1348
Smolensk	491,8	610
Stavanger	352,9	850
Turgal	283	1069
Vigra	476,9	629
Warschau	219,6	1366
Wilna	589,7	588

2. att. Ostlandē atļauto raidītāju saraksts⁶⁸

Lai nerastos pārpratumi, arī laikraksti publicēja tās radiostacijas, ko "apzinīgais" latvietis drīkstēja klausīties (sk. 2. attēlu). Tomēr sabiedrība esot "dzīvi pārrunājusi", kādēļ gan neesot atļauts klausīties daudzo Vācijas sabiedroto – Somijas, Ungārijas un citu valstu raidītājus, bet "kreisi noskaņotie elementi" šo rīkojumu uztverot kā konstatējumu, ka ārzemju raidītāji tiešām raida ko tādu, ko nedrīkst klausīties.⁶⁹

Ienaidnieka radio propagandas apkarošana tomēr nevarēja būt efektīva, piemēram, Latviešu drošības palīgpolīcijas Jēkabpils punkta vadītājs atzina, ka to ir “grūti pārbaudīt, bet ir pamats domāt, ka tas netiek pilnībā izpildīts”⁷⁰.

Tā, kas Londonas un Maskavas radiofona ietekmē “izceļot desantus Kurzemes un Vidzemes jūrmalā, kas Mīlgrāvī sastāda nošaujamo sarakstus gadījumā, ja boļševiki tomēr atgriezās”, kas visasāk kritizē latviešu pašpārvaldi un leģiona vadību, bija “pavisam maza ļaužu grupa”⁷¹, kuru vācu okupantiem neizdevās aplklusināt līdz pat kara beigām. Faktiski, aizvien vairāk neuzticoties propagandas pasniegtajai informācijai,⁷² baumas paplašinājās un pieauga baumotāju skaits.

Līdzīgi baumotājiem, problēmas sagādāja arī kurnētāji, kas gaudās par dažādu preču trūkumu, aukstumu dzīvokļos un citām nepanesamām grūtībām, kamēr “domājošie latvieši lielā uzpurēšanās gatavībā panes kara apstākļu diktēto pagaidu ierobežošanos, kas ik dienas attālina mūs no pārdzīvotā boļševiku terora un posta, tā vietā tuvinot mūs nodrošinātai un jaunai labklājības pilnai nākotnei”⁷³. Tādēļ propagandas saukli un plakātu – “Līdzstrādāt! Neplāpāt!” Latvijā sāka izplatīt jau 1942. gada maijā.⁷⁴

Līdz ar negāciju apkaršanu propaganda netīši radīja “pareizā latviešu civiliedzīvotāja” tēlu – tas bija cilvēks, kas pilnībā ticēja vācu ziņu avotiem, nekurnēja par kara laika grūtībām, ievēroja visus vācu okupācijas varas rīkojumus, strādāja, lai tuvinātu Vācijas uzvaru, un ar nepacietību gaidīja, kad sāksies laimīgā dzīve Jaunajā Eiropā.

1942. gada janvārī sākās plaša propagandas akcija (sk. 3. attēlu) jauniešu mobilizācijai reiha darba dienestā (RAD – *Reichsarbeitsdienst*⁷⁵), ko vienlaikus uzsāka arī Lietuvā un Igaunijā.⁷⁶

Junge Männer

der Jahrgänge 1920–1922

Der Reichsarbeitsdienst stellt
Freiwillige aus dem Ostland ein!

Arbeitsdienst ist Ehrendienst!

Auch ihr könnt die Ehre haben, in
den Reihen und in der Uniform
des Reichsarbeitsdienstes ein Jahr
in Deutschland zu dienen.

Meldet euch als Freiwillige per-
sönlich in der Zeit vom

10. Januar 1942 bis 31. Januar 1942

bei den Gebietskommissaren.

Eure Einstellung in den Reichs-
arbeitsdienst kann dann im April
1942 erfolgen.

Jaunekļi,

kas dzimuši 1920.–1922. g.

Valsts darba dienests pieņem brīv-
prātīgos no Austrumu apgabala!

Darba dienests ir goda dienests!

Arī Jūs varat pildīt goda pilno uzde-
vumu – dienēt vienu gadu Vācijā,
Valsts darba dienesta rindās un
ietērpā.

Pieteicieties personīgi kā brīvprā-
tīgie laikā no

1942. g. 10. janv. līdz 1942. g. 31. janv.

pie apgabalu komisāriem.

Jūsu pieņemšana Valsts darba
dienestā tad var notikt 1942. g.
aprīlī.

3. att. Aicinājums stāties Valsts darba dienestā (RAD)⁷⁷

Propagandas akcijas laikā mēģināja iegulvot, ka darba dienests ir skola, lai sagatavotos atbildības pilnajiem nākotnes uzdevumiem. Presi pārplūdināja RAD Propagandas daļas piegādātie raksti un fotomateriāli, kuriem vajadzēja radīt jauniešos pārliecību, ka RAD sniedz tiem lielas priekšrocības – normētu darbalaiku, pēc darba plašu kultūras un sporta dzīvi utt.⁷⁸ Darba dienesta pārstāvji apbraukāja mācību iestādes, lasīja priekšlasījumus un rādīja propagandas filmas, uzsverot, ka gads RAD ne tikai daudz dos jauniešu attīstībā, bet arī stiprinās vācu un latviešu attiecības.⁷⁹

Šie solījumi šķita ļoti jauki, taču sabiedrībā klīda baumas, ka RAD locekļiem Vācijā nemaz tik labi neklājoties, kā solīts. Viņus nometinot tādās vietās, kur bieži uzlido angļu lidmašīnas. Trūkstot pārtikas, nepieciešami sūtījumi no Latvijas, bieži vien tuvinieki sūtīt sakaltētu maizi. Nereti pret latviešiem Vācijā izturoties ar nicinājumu, pieminot pat vācu valdīšanas laikus Latvijā, kad baroni latviešus pēruši. Pēc noteiktā laika RAD locekļus nemaz neatbrīvošot, bet iesaistīšot frontē vai aizmugures darbos.⁸⁰

Propaganda intensīvi mēģināja šīs baumas aplūsināt ar patosa pilnām vēstulēm no tiem, kuri stāstīja par savu bezrūpīgo un ērto dzīvi Vācijā.⁸¹

Turpmākie uzsaukumi stāties RAD tika veidoti uz iepriekšējo propagandas kampaņu bāzes. Trešā iesaukuma laikā 1942. gada decembrī, kad vervēja 1923.–1925. gadā dzimušos, tika likts uzsvars uz iepriekšējo darba dienestnieku “sajūsmas pilnajām vēstulēm” un stāstījumiem atvaļinājuma laikā dzimtenē.⁸²

1943. gada 7. janvārī Universitātes aulā, piedaloties ģenerālkomisāram O. H. Drekleram, SS un policijas augstākajam vadītājam Latvijā ģenerālmajoram V. Šrēderam, kā arī citiem vācu un latviešu pašpārvaldes ierēdņiem, notika Latvijā atgriezušos latviešu – brīvprātīgo darba dienesta dalībnieku sumināšana. Tika uzsvērts, ka tagad naidnieku izplatītās baumas par dienesta mērķiem un uzdevumiem esot izklaidētas. Turklāt viņiem esot vairākas priekšrocības – var brīvi iestāties policijas dienestā vai augstskolā vai atgriezties līdzšinējā darbavietā.⁸³

Vienlaikus cilvēki tika vervēti arī darbam Vācijā,⁸⁴ apgalvojot, ka: “Darbs Vācijā – tuvina boļševisma sagrāvi.” Aicinājumā pieteikties darbā Vācijā norādīts, ka laikā, kad sievietes stājušās savu vīru darbavietās, Austrumu apgabalā esot nepilnīgi izmantots vai pavisam neizmantots darbaspēks.⁸⁵ Cilvēkiem solīja labu algu, sociālos apstākļus, un “kurš gan negribētu, palīdzot sasniegt uzvaru, reizē iepazīties ar jauno Vāciju”⁸⁶.

Uzsaukumam sekoja raksti, kuros slavēja gan sociālā taisnīguma principus, gan darbu Vācijā.⁸⁷ Vervēšanas akcijas darbam Vācijā tomēr aizēnoja vienlaikus notiekošās vervēšanas kampaņas policijas bataljonos un reiha darba dienestā. Tā kā Latvijā bija liels darbaroku trūkums un abas vervēšanas akcijas, kā arī baumas par apstākļiem Vācijā neradīja vēlmi labprātīgi doties uz reihu darbā, nepieciešamās darbarokas nacistiem nācās sagādāt ar piespiedu metodēm.⁸⁸

Propagandas uzdevums vēlāk, šķiet, bija nevis rūpēties par strādātgrībētāju pieplūdumu, cik apkarot baumas par latviešu grūto stāvokli Vācijā. Ziņoja par dažāda ranga amatpersonu vizītēm pie strādājošajiem, kuri tad stāstīja par jauko darbu un labo apiešanos ar viņiem Vācijā.⁸⁹

Ar darba dienestu un vācu kontrolētajām militārajām struktūrām latviešus iesaistīja ne tikai “totālajā karā”, bet arī kara saimniecībā Ostlandē. “Īstajam latvietim”⁹⁰ bija cītīgi jāstrādā savā darbavietā, ar prieku jāpilda vācu varas uzliktās nodevas un jātaupa “galīgai boļševisma sagravei” vajadzīgās izejvielas.

Jau no pirmās vācu okupācijas dienas darbs tika uzskatīts par latvieša galveno pienākumu,⁹¹ un šāda pozīcija pastāvēja visu kara laiku. “Katrs labi padarīts darbs ir drošākā ķīla uzvarai frontē,”⁹² sludināja propaganda. Presē regulāri parādījās uzsaukumi: “Šodien lai viss kalpo uzvarai! Arī katra nodotā linu sauja!”⁹³ – “Nododiet linus. Tie vajadzīgi mūsu cīnītājiem!”⁹⁴ – “Nenokavē meža darbus – arī tie kalpo uzvarai frontē!”⁹⁵

Ostlandes ģenerālkomisāra Pārtikas sagādes daļas vadītājs Dr. Hops (*Hopps*) uzsvēra, ka latviešu zemkopji esot iesaistīti totālajā karā, tādēļ “*kara apstākļi mūs piespiež ar dzelzs stingrību prasīt visu svarīgāko zemes ražojumu nodošanu. Tas ir upuris no jūsu puses,*” pasvītvoja Hops, “*bet šis upuris ir niecīgs, salīdzinot ar to, kas karavīram ik dienas un naktis jānes frontē, lai jūs še varētu mierā un drošībā savu darbu veikt.*”⁹⁶ Tie zemkopji, kas nevēlas izpildīt uzliktās nodevas, tika uzsvērts, nav cienīgi, lai zeme nonāktu viņu īpašumā.⁹⁷ Bet pret slaištiem, kas iztika tikai no gadījuma darbiem, pārējā laikā “nodarbojoties ar baumu iznēsāšanu vai palīdzību spekulantiem”, ierosināja spert noteiktus un stingrus soļus, lai palielinātu ražošanas intensitāti un līdz ar to arī uzvaru.⁹⁸

Katram strādājošajam bija jāapzinās, ka armija nodrošina viņam iespēju dzīvot un strādāt, tādēļ viņam vajadzēja pielikt visas pūles, lai tā ātrāk gūtu uzvaru. Lai to neaizmirstu, Arod biedrību centrālās savienības (ACS) Arodpropagandas daļa darbavietās, kur strādājošo skaits pārsniedza 50 cilvēku, izdalīja fotoattēlus ar vācu uzvaras gājiena skatiem austrumos. Tika norādīts, ka fotoattēli izliekami vitrīnās, kur tādu nebūtu, uz melniem dēļiem visiem labi redzamā vietā un tie apmaināmi ik pēc astoņām – desmit dienām.⁹⁹

Latviešus iesaistīja arī dažādās akcijās, lai palīdzētu vācu armijai tās “cīņā pret austrumu briesmām”. Pirmā akcija sākās jau 1941. gada 23. decembrī, kad Ostlandes ģenerālkomisārs lūdza iedzīvotājus vākt kažokus, siltus vilnas apģērbus, vatētas jakas un citu apģērbu vācu karavīriem, tā pasargājot karavīrus no krievu ziemas barguma, pateiktos par viņu upuriem un panākumiem cīņā pret boļševikiem.¹⁰⁰ Jau 1942. gada 10. janvārī iedzīvotāji varēja pateikties vācu karavīriem, nododot slēpes un to pieredumus.¹⁰¹ Vēlāk latvietis parādīja “*ši laikmeta pareizo izpratni, nododot valstij visus bruņošanās rūpniecībai nepieciešamos metallus – varu, alvu, svīnu, misiņu, bronzu, jaunsudrabu u.c.*”. Pēc pulkveža A. Freimaņa domām, tam nevajadzēja sagādāt pro-

blēmas, “jo latvieši arvien bijuši labi pārtikuši un daudzajos gados sakrājuši dažādas vērtīgas mantas, kuras kara apstākļos ir pieciešamas”¹⁰².

Lai to pierādītu, tika aprakstīta akcija, kuras laikā kolekcionāri esot ziedojuši pat savas monētu kolekcijas, bet sportisti – savas medaļas un kausus, jo “vēlas, lai varonīgajai vācu un tās sabiedroto armijai izšķirošajās cīņās pret boļševismu nekādos apstākļos nepietrūktu ložu un citas munīcijas”¹⁰³.

1942. gada jūnijā un novembrī Ostlandes reihskomisāra uzdevumā Tautas Palīdzība organizēja arī divas audumu izgatavošanai derīgo izejvielu vākšanas kampaņas,¹⁰⁴ lai “radītu iespēju izgatavot vispirms jaunas uniformas brašajiem karavīriem un bez tam arī darba uzvalkus, kādi nepieciešami kara rūpniecības uzņēmumos nodarbinātiem strādniekiem”. Līdz ar piedalīšanos šajā akcijā latvietis sekmēja “cīņu pret pasaules ienaidnieku – žīdisko boļševismu”¹⁰⁵.

Bez aktīvas piedalīšanās dažādās akcijās latvietim bija arī jātaupa, jo “katrs izšķērdēts ūdens piliens ir zaudēta enerģija ieroču un frontes apgādes materiālu izgatavošanai, katra pārkurināta istaba – saimnieciska nodevība. [...] Grēko ikviens, kas nevajadzīgi dedzina kaut vienu vienīgu spuldzi [...] Gaismas, ogļu, enerģijas, gāzes un ūdens taupīšana kara laikā ir nacionāls pienākums.”¹⁰⁶

Izstādē “Saimnieko pareizi”, ko atklāja Rīgā 1943. gada februārī,¹⁰⁷ bez dažādu propagandas materiālu izrādīšanas ļaudīm tika sniegti arī padomi, kā pareizi saimniekot, lai taupītu vērtīgās izejvielas. Šādi padomi pārplūdināja arī presi, kur mācīja, kā pareizi kurināt krāsnis, kā aizstāt dažādas pirmās nepieciešamības preces ar alternatīvām, kā sievietēm pareizi valkāt zeķes un kā no veca aizkara uzšūt “jaunu” kleitu, kā izgatavot “modernās” klikatas utt.¹⁰⁸

Ar klaji izteiktu antagonismu par “īstajiem latviešiem” un “sabiedrības padibenēm” propaganda centās panākt vēlamo rezultātu, sniedzot neskaitāmus slavinošus piemērakstus, kur parādījās latvieša “pareizā laikmeta izpratne”, un nosodījumu “mazajai sabiedrības daļai”, kas šādu izpratni nevēlējās (bieži vien arī – nevarēja) parādīt.

Propaganda par Latvijas iedzīvotāju mobilizāciju militārajās vienībās

Viens no svarīgākajiem nacistiskās propagandas uzdevumiem okupētajā Latvijā bija panākt vietējo iedzīvotāju atbalstu vācu īstenotajai militārajai politikai, kuras stūrakmens bija latviešu iesaistīšana dažādās vācu izveidotās un kontrolētās militārās struktūrās.

Pēc propagandas satura latviešu līdzdalība cīņā par Jauno Eiropu iedalāma trīs fāzēs:

- 1) Latviešu partizānu cīņas pret boļševikiem 1941. gada vasarā;
- 2) Latviešu kārtības sargu iesaistīšanās cīņās 1942.–1943. gadā;
- 3) Latviešu leģions no 1943. gada.¹⁰⁹

Stākām vienībām, piemēram, aizsargu vienību atjaunošanai, propagandā netika pievērsta liela vērība, lai iedzīvotāju uzmanība netiktu sadalīta un potenciālajiem "brīvprātīgajiem" neradītu dilemmu, kurā vienībā iesaistīties, lai cīnītos pret, tālaika propagandas retorikā runājot, "aziātiskā boļševisma atgriešanos".

Latviešu partizāna tēls propagandā veidots 1941. gada vasarā. Galvenais mērķis bija parādīt, ka latvieši paši, saprazdami padomju režīma noziedzību, ķērušies pie ieročiem, lai "varonīgajai" vācu armijai palīdzētu "iztīrīt" zemi no "parazītiem" – komunistiem, židiem un viņu pakalpiņiem.¹¹⁰ Šī propaganda bija provokatīva, jo tās galvenais mērķis bija uzlikt atbildību par notikušajām "tīrīšanām" uz latviešiem, kā arī pierādīt, ka kārtīgs latvietis vienmēr ir cīnījies pret boļševismu. Interesanta iezīme tālaika propagandā ir tā, ka starp partizāniem un paš aizsardzības vienībām faktiski tiek likta vienādības zīme, un tas tikai vēlreiz pierāda to, kādi bija vācu īstermiņa mērķi Latvijā kara sākumā.¹¹¹

No 1941. gada septembra latviešu varonību apraksti no laikrakstu slejām pazūd, jo pārlietu daudzie partizānu cīņu apraksti iedzīvotāju acīs varēja atņemt laurus "Istajiem Latvijas atbrīvotājiem" – vācu armijai. Tādēļ pēc savu uzdevumu veikšanas, "lai atbrīvotāju karavīriem palīdzētu iztīrīt mūsu zemi", latvietis bija nolīcis ieroci malā, lai šauteni apmainītu pret arklu¹¹² un darba frontē cīnītos "par Eiropas atbrīvošanu no komunisma graužoša terora".¹¹³ Lai arī "pie mūsu zemes robežām lielākai daļai latviešu brīvprātīgo nācās apstāties, tad viņu domas aizvien gājušas līdzī varonīgajiem vācu karavīriem, kas plašajos Padomijas kļajumos turpināja cīņu par visas Eiropas brīvību"¹¹⁴.

Ieskaņas gaidāmajai kampaņai kārtības sargu vervēšanai vērojamas jau 1941. gada rudenī, kad septembrī tika saformēti pirmie trīs bataljoni – 16., 18. un 20. bataljons.¹¹⁵ Propaganda tiem vērību pievērsa tikai oktobrī, kad 16. bataljons pulkvežleitnanta K. Mangulja vadībā devās uz Austrumu fronti. K. Mangulis uzrunā latviešu brīvprātīgajiem kārtības sargiem teica, ka latviešu vīri dodas cīņā ne vien par "visas Eiropas labklājību, bet arī pret latviešu senseno ienaidnieku – moskovītu izvirtušajiem pēctečiem", kā arī lai atriektu tos, "kurus no mūsu vidus izrāvusi mežonīgā boļševiku terora trakošana".¹¹⁶ Pirmā bataljona pavadīšana notika pēc labi organizēta scenārija, kurā ietilpa gan svinīgais dievkalpojums, gan brīvprātīgo iesvētīšana un svinīgā parāde Doma laukumā, kurā bija ieradies ģenerālkomisārs O. H. Drekslers ar pavadoņiem, vācu armijas augstākās militārās amatpersonas, iekšlietu un personāllietu ģenerāldirektors O. Dankers un Rīgas kārtības dienesta priekšnieks V. Veiss ar savu vietnieku R. Osi.¹¹⁷

Propaganda latviešu valodā pasniedza šo notikumu kā lielu godu, "ka izcilie vācu karavīri atzinuši mūsu dēlus par cienīgiem ieroču biedriem"¹¹⁸. Tomēr plašāki komentāri par šo notikumu netika sniegti – un vairākos laikrakstos to pasniedza kā vienkāršu ziņu, ka Rīgas kārtības sargi esot devušies uz austrumiem.¹¹⁹ Novembrī, šķiet, laikraksti šo notikumu bija jau "aizmirsuši".

Kārtības sargu dienesta propaganda faktiski sākās 1942. gada 11. februārī ar F. Jekelna uzsaukumu (sk. 4. attēlu), kam 13. februārī sekoja iekšlietu ģenerāldirektora un

Latviešu brīvprātīgo organizēšanas Centrālās komitejas priekšsēža O. Dankera uzsaukums, kurā atzīmēts, “*ka beidzot mums radusies iespēja, ar prieku stājoties latviešu kārtības sargu rindās, atmaksāt daļu tās pateicības Lielvācijas valstij, kas mūs atbrīvojuši no boļševisma jūga un atdevusi atkal dzīvei*”.

O. Dankers arī atzīmēja, ka iesaistīšanos policijas bataljonos prasa tautas gods, lai atriebtu aizvestos latviešus, lai aizstāvētu Eiropas kultūru un savu zemi, jo esot zināms, “*ar cik vieglu roku un cinismu Amerika un Anglija pārdevušas mūsu zemi Padomju Savienībai*”. Tāpat tika solīts gādāt par brīvprātīgo karavīru ģimeni un saimniecību.¹²⁰

Latvieši!

Lielvācijas valsts ir pārņēmusi savās rokās Jūsu zemes iekšējo un ārējo drošību.

Arī Jums, kā savas tautas uzticīgiem dēliem, ir iespējams šī uzdevuma rāmjos izpildīt savu pienākumu.

SS un policija soļo līdz ar Jums policijas vienībās. Tagad Jūs tiek ataicināti vēl lielākā skaitā ka līdz šim pieteikties policijas dienestam, lai varētu veikt visu, kas nepieciešams Jūsu tautas labā. Pieteicieties personīgi un bez kavēšanās par brīvprātīgiem pieteikšanās punktos, kas atrodas vācu un Latvijas policijas iestādēs!

Turpat arī saņemami sīkāki paskaidrojumi par iestāšanos, atalgojumu un apgādi.

Rīgā, 1942. g. februārī.

Augstākais SS un policijas vadonis
JECKELN'S
Obergruppenführer's un policijas ģenerālis

4. att. F. Jekelna uzsaukums¹²¹

K. Kangeris darbā “Latviešu policijas bataljonu izveidošanas otrā fāze – “liel-
vervēšanas” akcija. 1942. gada februāris–septembris” atzīmē sešas propagandas
pamattēmas:

- 1) cīņa pret boļševismu, arī pret žīdisko boļševismu, paužot zināmu antisemītismu;
- 2) cīņa par Jauno Eiropu, par latviešu ieroču labās slavas atjaunošanu un “par
boļševisma laika upuru atriebšanu”;
- 3) iesaistīšanās policijas bataljonos ir pateicības izrādīšana Lielvācijai un tās
Vadonim par latviešu atbrīvošanu no iznīcības;
- 4) latvieši esot rasiski līdzvērtīgi āriešu tautu saimei, tādēļ tie var karot kopā ar
vācu karavīriem;
- 5) tā kā bataljonos stājās ideālisti un cīnītāji, tad tie būs “jaunceltās” Latvijas politiskā
un militārā elite;
- 6) SS un policijas uzdevumi esot līdzvērtīgi frontes karavīru uzdevumiem.¹²²

Visumā šim dalījumam var piekrist, uzsverot dažus papildinājumus.

1. Tālaika propagandas retorikā boļševisms vienmēr tika saistīts ar antisemītismu,
visbiežāk tas notika atklāti, dažkārt netieši. Šo viedokli pārstāvēja ne tikai vācu amatvīri,
bet arī latviešu propagandisti.¹²³ Tā, piemēram, Dankera runā ebreji netiek pieminēti,
taču tiek piesaukta Anglijas un Amerikas nodevība. Ikvienam, kas sekoja līdzī presei,
bija jāsaprot, ka tas noticis tādēļ, ka “žīdiskais boļševisms” un “kapitālistiskais plutokrāts”
ir “vispasaules žīdiskās savvērestības” izpausmes. Tādējādi, ja žīdus nepiemin, tad ne
vienmēr uzsaukums vai raksts nav antisemītisks. Domājams, ka vairākums latviešu gan
rakstos, gan runās žīdus pieminēja, ievērojot tālaika retoriku.

2. Ka latvieši ir piederīgi āriešu tautām, nenogurstoši skaidroja 1941. gada otrajā
pusē. Nacisti to piecieta, lai panāktu savas politikas īstenošanu un neradītu vietējos
iedzīvotājos aizdomas par saviem turpmākajiem nodomiem, un izmantoja vai katrā
propagandas akcijā.

3. Pateicību Lielvācijai un tās Vadonim latvietis izrādīja arī, strādājot savā tīrumā,
stājoties darba dienestā, pildot okupantu izdotos rīkojumus utt. Šī motīva izmantošana
propagandā bija universāla visās propagandas kampaņās.

Lai noskaidrotu, kādi motīvi vairāk ietekmēja latviešu bataljonos vervējamus, ir
nepieciešami pētījumi par bataljonos dienējošo piederību sociālajai kārtai, tas netieši
norādītu propagandas motīvu iedarbību. Tā, piemēram, no Jēkabpils ziņoja, ka policijas
vienībās pieaugot bijušo komunistu varasvīru (mopristu, gvardistu u.tml.) skaits un “šo
*apstākli izmantojot dažādas aprindas dažādu baumu fabricēšanai – it kā visi tie, kas
aizbraucot uz fronti, esot uz nāvi notiesātie komunisti, kurus aizsūtīt nošaušanai*”¹²⁴.

Latviešu drošības palīgpolicijas tāpat Jēkabpils atbalsta punkta vadītājs februārī
ziņoja, ka “*attiecībā uz noskaņojumu jauniešos, jāpiezīmē, ka tas ir visai optimisks.
Nopietns kavēklis pieteikties brīvprātīgi kārtības sargu dienestam ir darba roku trūkums*

pašu zemē. Sabiedrībā – kā laukos, tā arī pilsētās nostāja šajā jautājumā ir stipri rezervēta un nogaidoša. Galvenokārt uz to pamudina neziņa – kādus īsti pienākumus kārtības sargiem austrumos nāksies veikt. [...] nav pietiekamas skaidrības par šo vienību organizāciju, pienākumiem u.tml. Pārrunā arī, kāpēc latvieši netiek aicināti cīnīties kā līdzvērtīgi cīnītājiem vācu karavīriem – tieši frontes cīņās pret komunistiem, bet tikai kārtības sargos. Te savukārt pārrunā, ka latviešu kārtības sargiem tomēr nākoties veikt tos pašus frontes uzdevumus kā vācu karavīriem.” Pārrunāja arī latviešu vienību slikto apgādi un ziemas apgērba trūkumu, secinot, ka “ar daudz lielāku sajūsmu latvieši pieņēmtos cīņām austrumos, ja viņus aicinātu jebkāda pašu latviešu noteiktas organizācijas vadība, un te kā piemēru min Norvēģijas pārvaldes atrisināšanu.”¹²⁵

Arī vēlāk iedzīvotāji sprieda gan par to, ka vācu karavīri nevērtējot latviešu brīvprātīgos kā līdzvērtīgus,¹²⁶ gan arī par to, ka vācu pavēlniecība noklusējot šo vienību panākumus¹²⁷ u.tml.

Domājams, ka svarīgākie faktori, kas varēja ietekmēt potenciālos adresātus, jāmin četri:

1. Atriebība par notikumiem padomju okupācijas gadā, kas tālaika retorikā skanēja apmēram tā: “Nevienai tautai nav tik pamatotu tiesību iet karā pret boļševismu kā latviešiem, uz to mūs pilnvaro 60 000 (sic?)¹²⁸ noslepkavoto un spīdzināto tautiešu ciešanas.”¹²⁹

2. Bijušajiem Latvijas armijas virsniekiem adresētās runas, ka 1940. gadā “mums izsita zobenu no rokām” un šis kauns ir jānotīra.¹³⁰

3. Spekulācijas ar Latvijas valstiskumu, kas aizrāva nacionālistus un ko itin bieži izmantoja dažādās runās un rakstos, atzīmējot, ka “šajā karā izšķiras mūsu zemes liktenis”¹³¹.

4. Atlīdzība par dienestu policijā.¹³² Kā atzīst K. Kangeris, vilinājums iestāties brīvprātīgi algas dēļ varēja būt par iemeslu laukstrādnieku (īpaši no Latgales) un strādnieku piesaistīšanai šīm vienībām.¹³³

Propaganda centās ietekmēt arī dažādas iedzīvotāju grupas, piemēram, sportistus mudināja pieteikties brīvprātīgajos Latvijas sporta dzīves vadītājs R. Plūme, kurš uzsvēra, ka “ikviens īsts sportists ir arī savas zemes aizstāvis”¹³⁴. Provincēs prese publicēja vietējo iedzīvotāju vārdus, kuriem “pienākums ir augstāks par pašu ērtībām”. Šādiem pozitīviem piemēriem vajadzēja sekot tiem iedzīvotājiem, kas vēl nebija pieņēmuši lēmumu, un saprast, ka pieteikšanās ir “katra patriota sirds degsme un sasauksme”¹³⁵.

Propagandas organizāciju plaši savā darbā aprakstījis K. Kangeris,¹³⁶ tādēļ tā šeit netiks analizēta. Propagandas organizēšanu vadīja SS un policijas vadītāja Latvijā izveidotā Latviešu brīvprātīgo organizēšanas Centrālā komiteja, kuras pārraudzībā nodibināja Latviešu brīvprātīgo organizācijas un propagandas galveno komiteju, kuru vadīja G. Celmiņš. Šī komiteja bija atbildīga gan par propagandas norisi, gan par koordināciju starp dažām Latvijas apgabalu brīvprātīgo organizēšanas komitejām.¹³⁷

Ievērojama pelna Latviešu brīvprātīgo organizācijas un propagandas galvenās komitejas locekļa A. Melliņa 1942. gada 4. martā nosūtītā vēstule "Tukuma Ziņu" redaktoram E. Štālam. Spriežot pēc dokumenta satura, šādas vēstules saņēma visi latviešu periodisko izdevumu redaktori. Vēstulē bez lūguma pievērst brīvprātīgo vervēšanai īpašu uzmanību un atvēlēt pēc iespējas vairāk telpu nosaukti dažī publicēšanai vēlamie temati, kuri tad arī radīja brīvprātīgo vervēšanas akcijas propagandas fonu. Tie bija:

- 1) *Brīvprātīgo jautājuma vispārējais iztirzājums.*
- 2) *Partizānu cīņas pag. gada vasarā.*
- 3) *Boļševiku laiks un latvju tautas reakcija uz to.*
- 4) *Atbrīvošanās cīņas un to epizodes cīņā pret austrumiem.*
- 5) *Intervijas ar pieteikušajiem brīvprātīgajiem un viņu piederīgajiem, foto attēli no pieteikšanās vietām u.c.*
- 6) *Izvilumi no patriotisku rakstnieku darbiem attiecībā uz latvju tautas cīņām pret austrumiem tuvākā un tālākā pagātnē.*
- 7) *Patriotiskas dzejas un tautas dziesmas.*
- 8) *Laikmetam piemērotus romānus, stāstus un noveles.*
- 9) *Patriotiski lozungi katrā laikraksta numurā."*

Tika ieteikts redakcijas darbā iesaistīt arī ārpus tās stāvošas personas, kā arī jaunos dzejniekus, lai propaganda būtu daudzpusīgāka un kuplāka.¹³⁸ Tālaika presē netrūkst piemēru šo tematu iztirzājumiem. Tieši šīs akcijas laikā presē parādās atkal partizānu cīņu apraksti.¹³⁹ Sevišķi provinces presē tiek publicēti patosa pilni dzejoļi un tēlojumi, piemēram, "Talsu Vārdā" vietējā literāte M. Dzelze publicēja idillisku tēlojumu "Brīvprātīgais", kura galvenais varonis Valdis Apars iestājas brīvprātīgajos, jo "*sirds neļāva palikt tikai klausītājos un skatītājos vien [..], lai iznīcinātu šo bezgalīgo zvēriskumu cilvēku iemiesojumā*"¹⁴⁰. Vēlāk prese publicēja brīvprātīgo varonības aprakstus un stāstus, un informāciju, kā aizmugure rūpējas par Austrumu frontes karavīru tuviniekiem un viņu saimniecībām.¹⁴¹

1942. gada 23. septembrī bataljonu formēšana bija pabeigta,¹⁴² propaganda, virzīta uz latviešu militāro vienību formēšanu, tika atjaunota 1943. gada 24. februārī, kad preses izdevumi publicēja Ostlandes reihskomisāra H. Lozes (*Lohse*) uzsaukumu "Ar Ādolfu Hitleru uz uzvaru! Pie ieročiem! Pie darba!"¹⁴³ Ar to sākās vērienīgā propagandas kampaņa iesaukumam Latviešu leģionā.¹⁴⁴ Šim uzsaukumam sekoja ģenerālkomisāra Rīgā O. H. Drekslera, SS un policijas vadītāja Latvijā brigādefirera V. Šrēdera, Latvijas drošības komandanta ģenerālmajora Volfšbergera un iekšlietu un personālietu ģenerāldirektora O. Dankera kopējais uzsaukums "Visi cīņas un darba frontē!"¹⁴⁵ un SS standartfirera Hītersa "anonīmais" paziņojums "Nodibināts Latviešu leģions"¹⁴⁶. Pēdējais bija O. Dankera 9. marta uzsaukums "Latviešu karavīri!"¹⁴⁷ Kā ziņoja Drošības palīgpolīcijas Jēkabpils atbalsta punkta vadītājs P. Bite, "publicētos uzsaukumus latvieši

uzskata par sausiem aģitācijas trikiem”¹⁴⁸. Sākotnējā sajūsma, ar ko sākusies iesaukšana leģionā, esot noplakusi, zudušas ilūzijas par Latvijas brīvvalsts atzišanu un savas armijas nodibināšanu. Tā kā neesot nekādas skaidrības par nākotni, tad neesot skaidrs arī, cik lielā mērā ir vērts uzpurēties, ziņoja no Jēkabpils jau 1943. gada marta beigās,¹⁴⁹ kad iesaukums tikko bija sācies.

Propagandas fonā bija arī okupēto austrumu apgabalu reihsministra A. Rozenberga 1943. gada 18. februārī izdotie noteikumi par privātīpašuma atjaunošanu Igaunijas, Latvijas un Lietuvas ģenerālapgabalā.¹⁵⁰ E. Tūbelis, saistot leģiona izveidi ar reprivatizācijas noteikumiem, avīzē “Laikmets” ziņoja, ka latviešu pienākums tagad esot pierādīt, ka viņi ir šī goda cienīgi. “*Katrs latvietis tagad zina, par ko viņš cīnās – par savu īpašumu, par savu saimniecību, savu māju, savu uzņēmumu, savu dzimteni, par savu nodrošināto nākotni!*”¹⁵¹

Citas propagandas metodes un tēmas bija līdzīgas jau kārtības sargu vervēšanas akcijā izmantotajām, izmaiņas vērojamas tikai intensitātē. Galvenā bija Baigā gada tematika. Jau ģenerāļa R. Bangerska uzsaukumā “Latviešu virsnieki un instruktori!” tika uzsvērts: “*Pienācis brīdis mums visiem [...] pierādīt, ka gribam un esam gatavi darīt visu, lai pārdzīvotais boļševiku valdīšanas baigais gads nekad pie mums vairs neatgrieztos.*”¹⁵² Šī nianse ir diezgan būtiska, jo policijas bataljonos dienējošos aicināja cīņā tikai pret boļševismu, tātad leģions bija cīņas vienības, kas cīnījās pret boļševiku un Baigā gada atgriešanos.

Bez iepriekš nosauktajām propagandas tēmām būtiska vieta tika ierādīta angļu un amerikāņu nodevībai, kas minēta lielā daļā rakstu un uzsaukumu. Propagandā šī tēma tika apspēlēta jau kopš kara sākuma, bet jo īpaši aktuāla tā bija leģiona formēšanas laikā. Tautai bija jāsaprot, ka tās vienīgā cerība pret Baigā gada atkārtošanos ir Vācijas uzvara.¹⁵³

Prese rakstīja par iespaidīgām ainām – iesaukšanas komisiju telpās pulcējas “žirgti un dzīvesprieki apgaroti jaunieši, kas izprot svēto pienākumu, kāds viņus gaida”¹⁵⁴. Kā pretpols tam bija “neliela daļa” t.s. nomaļnieku, kurus agrākā kļūdainā audzināšanas sistēma novirzījusi no pareizā ceļa, un tie pūlas ar dažādiem paņēmieniem noslāpēt un izvairīties no darba vai iesaukšanas. “*Ne sapņotāji mums šodien vajadzīgi, ne grāmattārpi un kabineta zinātnieki, bet gan karavīri, karavīri un karavīri,*” rakstīja A. Klišāns.¹⁵⁵

Leģiona tematika propagandā kļuva par galveno. Laikrakstos ne tikai parādījās rīkojumi par jaunu iesaukumu, bet arī apraksti par leģionāru dzīvi vai varoņdarbiem. Šī uzdevuma veikšanai jau 1943. gada maijā Rīgā izveidoja latviešu kara ziņotāju rotu “*Kurt Eggers*”, kuras galvenais uzdevums bija atainot Latviešu leģiona cīņas, tādējādi nodrošinot atbalstu karavīriem, sniedzot “dzimtenē palikušajiem patiesu ainu par kara notikumiem un pareizu izpratni par kara jēgu”¹⁵⁶. Lai “apliecinātu tautas un viņas karavīru

vienotību”, par leģiona pulkiem rūpējās krusttēvi, kā to praktizēja Latvijas armijā. Pirmais šos pienākumus uzņēmās Rīgas apriņķis, kļūstot par aizbildni SS standartenfirera V. Skaistlauka komandētajam pulkam, vēlāk šo piemēru pārņēma citi. Par oberšturmbranfirera K. Lobes komandētā pulka krusttēvu kļuva saldumu fabrika “Laima”, bet par oberšturmbranfirera V. Veisa pulka krusttēvu – Saimniecības ģenerāldirekcija. Krusttēvi apdāvināja kritušo leģionāru bērņus, palīdzēja leģionāru ģimenēm lauka darbos utt.¹⁵⁷ Galvenais šādu pienākumu uzņemšanās mērķis, pēc Rīgas apriņķa priekšnieka J. Veides vārdiem, bija mobilizēt aizmugurē darbu, “lai dotu visu vajadzīgo karavīriem” un būtu gatavi vajadzības gadījumā doties cīņā par dzimto zemi, par mūžīgo Latviju.¹⁵⁸

Propagandā tika uzsvērts, ka, līdzīgi kā 1919. gadā, “*atkal zem ieročiem pulcējas latviešu jaunekļi un vīri, lai kopīgi ar vācu biedriem cīnītos pret to pašu ienaidnieku austrumos, kas vēl joprojām nav atmetis savu tiekšanos pēc Baltijas zemēm un draud šīm tautām ar asiņainu izrēķināšanos*”. Gara cēlums un ideālisms esot tas, kas tagadējiem karotājiem dodot dziņu un sparū, kad pienākums viņus sauc aizstāvēt savu tēviju.¹⁵⁹

Propagandas tematika brīvprātīgo iesaistīšanai leģionā un policijas bataljonu vervēšanai bija līdzīga, tomēr atšķirīgs bija cīņas mērķis un vācu iestāžu atļautais “piezemētais” patriotisms un nacionālisms.

Nobeigums

Nacionālsociālistu vadītajā un kontrolētajā propagandā 1942.–1943. gadā okupētajā Latvijā galvenokārt izmantoja tos pašus propagandas priekšrakstus, ko 1941. gadā un kur tika apgalvots, ka latviešus no galīgas iznīcības Baigajā gadā izglābusi Lielvācijas armija Vadoņa Ā. Hitlera vadībā.¹⁶⁰ Tās paspārnē arī latviešu tauta atbrīvojas no pagātnes paliekām un, pildot tai uzliktos pienākumus, nonāks Jaunajā Eiropā.

“Atbrīvotajiem” latviešiem no jauna vajadzēja izprast vēsturi, kura nebūtu vāciešiem naidīga, lai tad tajā bāzētu propagandu un determinētu iedzīvotāju rīcību. Līdz ar vēstures jauno izpratni okupēto teritoriju iedzīvotājiem bija jāpakļaujas manipulācijām, pretējā gadījumā tika atgādināts, kas notiek, kad latvieši novēršas no “vācu draudzības”. Baigais gads, no kura atgriešanās patiesi baidījās iedzīvotāji, šajā kontekstā bija lielisks manipulācijas līdzeklis.

Tā kā šajā periodā par galveno ideju propagandā kļuva frontes un aizmugures vienība, iedzīvotājiem bija jāieskaidro, ka katra darbavieta un katra piedalīšanās vācu organizētajos pasākumos nozīmē uzvaras tuvināšanu, bet pretdarbība vai pasivitāte veicina boļševiku atgriešanos.

Uz kara propagandai raksturīgo bipolārismu būvēja arī propagandas konstrukcijas. Tika radīts “pareizā latviešu civiliedzīvotāja” tēls: tas bija cilvēks, kas pilnībā ticēja

vācu ziņu avotiem, nekurnēja par kara laika grūtībām, ievēroja visus vācu okupācijas varas rīkojumus, strādāja, lai tuvinātu Vācijas uzvaru, un ar prieku izpildīja savu “svēto” pienākumu pret tautu un “atbrīvotājiem”, stājoties policijas vienībās vai leģionā vai dodoties darbā uz Vāciju.

Pretpols bija tie “nedaudzie”, kas rīkojās pretēji – klausījās ienaidnieka radiopropagandu, izplatīja baumas, kurnēja, izvairījās no darba, spekulēja, dezertēja vai izvairījās no iesaukuma leģionā. Ikvienu, kurš pārkāpa nacistu izdotos rīkojumus, uzskatīja par “neapzinīgo” vai “tautas nodevēju”.

Vēstures avoti liecina, ka ticība nacistu propagandai šajā laikā ir bijusi regresīvoša. To pierāda gan ziņojumi, gan baumas. Paradoksāli, ka mūsdienās daudzi šie propagandas modeļi ir saglabājušies mūsu vēsturiskajā apziņā, kas rosina domāt par šīs propagandas efektivitāti, jo radīt okupācijas režīma leģitimitātes apziņu iedzīvotājos īsā laika periodā var arī, pamatojoties tikai uz represīvo aparātu. Tomēr, ja ievēro, ka “atbrīvotāji” bija cerējuši te palikt, propagandas stratahēmām vajadzēja iedarboties uz iedzīvotāju apziņu arī turpmākā nākotnē. Skumji vienīgi tas, ka tas notiek 50 gadu pēc šī režīma sabrukšanas.

Atsauces un komentāri

- ¹ Raksts iecerēts kā pētījuma “Nacionālsociālistiskās Vācijas propaganda okupētajā Latvijā (1941. gada jūnijs–decembris)” turpinājums. Sk.: Zellis K. Nacionālsociālistiskās Vācijas propaganda okupētajā Latvijā (1941. gada jūnijs–decembris) // Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 16. sēj.). – Rīga, 2005, 235.–277. lpp.
- ² Propaganda ir sistemātiska informācijas vai dezinformācijas izplatīšana, lai plašās masās ar simboliem un manipulācijām iesakņotu kādu rīcības modeli. Izmantojot tēlus, lozungus un simbolus, kuri iedarbojas uz cilvēka aizspriedumiem vai emocijām, propaganda cenšas panākt, lai indivīds domātu, ka viedokli viņš pieņēmis “patstāvīgi un brīvprātīgi”. Kā rakstīja Ā. Hitlers, propagandas māksla ir “piespiest masu ticēt, ka tāds vai citāds fakts reāli pastāv, tāda nepieciešamība ir neizbēgama, tāds secinājums ir pareizs utt. [...] Propagandai vairāk jāiedarbojas uz jūtām un tikai ļoti nelielā devā uz t.s. prātu.” Sk. Аронсон Э., Пратканис Э. Эпоха пропаганды: Механизмы убеждения повседневное использование и злоупотребление. – Санкт-Петербург, 2003, с. 28; Hitler A. Mein Kampf. Zwei Bände in einem Band. – München, 1943, S. 197.
- ³ Longerich P. Nationalsozialistische Propaganda // Deutschland 1933–1945. Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft / Hrsg. K. D. Bracher u.a. – Bonn, 1993, S. 311.
- ⁴ Kangeris K. “Nodeva reiham” – Latvijas ģenerālapgabala iedzīvotāju darbos Lielvācijā // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 1990, 12. nr., 34. lpp.
- ⁵ Reihskomisāra Rīgā Propagandas daļas sniegto norādījumu presei absolūtais vairākums tieši attiecās uz ārpolitiku. Tāpat arī laikrakstos ārpolitisko norišu aplūkošana otrajā plānā atstāja iekšpolitiskās aktualitātes.
- ⁶ Švābe A. Eiropas kultūras sargpostenī // Hallo, Latvija, 1941, 3. nr.

- ⁷ Jaunā Latvijas vēstures izpratne // Tēvija, 1942, 12. janv.
- ⁸ Turpat. Sk. arī: J. M. Latviešu tautas likteņgaitas // Laikmets, 1943, 16. jūl. – Salīdzinājumam noderētu padomju vēstures koncepcija. – Sk.: Peļše R. Latviešu un krievu kultūras sakari. – Rīga, 1951.
- ⁹ Bieži propaganda aktualizē krievu caru “briesmīgos un šausminošos” sirojumus Latvijā, tādējādi pierādot, ka “briesmas no austrumiem” vienmēr apdraudējušas tautas eksistenci. Sk., piemēram: H. G. Divas paralēles. Cars Jānis Briesmīgais un viņa iebrukums Livonijā // Laikmets, 1943, 23. apr.
- ¹⁰ Tērauds A. Vecie rēķini // Kurzemes Vārds, 1942, 7. marts.
- ¹¹ M. K. Ko vēsture mums māca // Tēvija, 1943, 18. febr.
- ¹² Jaunā Latvijas vēstures izpratne // Turpat, 1942, 12. janv.
- ¹³ Darbs savas zemes un tautas godam // Turpat, 2. apr.
- ¹⁴ Ne gaidīt, bet darīt. Pulkveža Kalpaka un viņa cīnītāju atceres akts 17. pamatskolā // Turpat, 6. marts; Latvju zobens nesarūs // Laikmets, 1943, 12. nov.
- ¹⁵ Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), P-946. f., 1. apr., 30. l., 16.–20. lp.
- ¹⁶ Vindavs A. Varoņa gars // Kurzemes Vārds, 1943, 6. marts.
- ¹⁷ Jaunā Latvijas vēstures izpratne // Tēvija, 1942, 12. janv.
- ¹⁸ LVVA, P-946. f., 1. apr., 30. l., 26., 27. lp.
- ¹⁹ Turpat, P-74. f., 1. apr., 2. l., 64. lp. – Līdzīgi atgādinājumi sekoja arī citos mēnešos. – Sk.: turpat, 68. lp.; u.c.
- ²⁰ Vācu attieksmi pret šiem svētkiem aprakstījusi K. Reihelte. – Sk.: Reichelt K. The Role of Latvia's Independence Day, 18th November, in Nazi Occupation Policy, 1941–1943 // Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā, 1941–1945 (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 11. sēj.). – Rīga, 2004, 177.–187. lpp.
- ²¹ Ostlandes reihskomisariāta 1941. gada 5. novembra rīkojums ģenerālkomisāram O. Dreksleram Rīgā par aizliegumu svinēt Latvijas Neatkarības dienu // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 1999: Genocīda politika un prakse. – Rīga, 2000, 212. lpp.; Strods H. Tos svētkus būs aizliegt // Lauku Avīze, 1989, 17. nov.
- ²² LVVA, P-252. f., 1. apr., 43. l., 78. lp.
- ²³ Turpat, 93. lp.
- ²⁴ J. G. 18. novembris Rīgā // Tēvija, 1942, 19. nov.
- ²⁵ 18. novembris // Kurzemes Vārds, 1942, 18. nov.
- ²⁶ Kovaļevskis P. No tumsas līdz gaismai // Tēvija, 1942, 30. jūn.
- ²⁷ LVVA, P-252. f., 1. apr., 44. l., 62. lp.
- ²⁸ Tēvija, 1943, 18. nov.
- ²⁹ Iekšlietu ģenerāldirektora ģen. Dankera runa // Turpat, 19. nov.
- ³⁰ Dūra D. Latvijas vēsture – K. Ulmaņa autoritārās ideoloģijas sastāvdaļa (1934–1940). Maģistra darbs, 2004, 74. lpp.
- ³¹ Deutsche Zeitung im Ostland, 25. April 1942; Siliņš L. Nacistiskās Vācijas okupanti: mūsu tautas lielās cerības un rūgtā vilšanās. – Rīga, 2001, 32.–35. lpp.
- ³² Rīgas pārvalde astoņsimts gados. – Rīga, 2000, 217. lpp.
- ³³ Ž. Unāms Stricki raksturoja kā tipisku baltvācu ideoloģijas pārstāvi, kas labi pratis latviešu valodu, bet principiāli tajā gandrīz nekad neesot runājis. – Unāms Ž. Karogs vējā: Kara laika atmiņas. 1. sēj. – [B. v.], 1969, 69. lpp.

- ³⁴ Ostlandes reihskomisariāta Kultūras nodaļas vadītāja Dr. Eriha fon Strikija (*Erich Stricky*) 1942. gada memorands Latvijas vēstures pētīšanai, rakstīšanai un mācīšanai // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2002: Varas patvaļa. – Rīga, 2003, 303., 304. lpp.
- ³⁵ Kā pirmās jāmin 1942. gadā izdotā “Dzimtenes mācība pamatskolas 4. klasei”, “Latvijas vēsture 5. pamatskolas klasei” un “Vispārīgā vēsture pamatskolas 7. klasei”.
- ³⁶ Ar latviešu vēsturi saistītās ekspozīcijas netika atjaunotas, vietu dodot vācu vēsturei Rīgā un Latvijā. – Sk.: Rīgas vēstures un kuģniecības muzejs, 1773–1973. – Rīga, 1973, 35. lpp.
- ³⁷ Sk.: Zellis K. Nacionālsociālistiskās Vācijas propaganda okupētajā Latvijā (1941. gada jūnijs–decembris) // Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados ..., 260., 261. lpp.
- ³⁸ *Aizsilnieks* A. Latvijas saimnieciskā izmantošana vācu okupācijas laikā 1941–1945 // Okupācijas varu nodarītie postījumi Latvijā 1940–1990. – Stokholma, 2000, 164., 171. lpp.
- ³⁹ LVVA, P-252. f., 1. apr., 43. l., 2. lp.
- ⁴⁰ Turpat, 18. lp.
- ⁴¹ Turpat, P-427. f., 1. apr., 9. l., 4. lp.
- ⁴² Cūka zārkā un sieviešu drēbēs // Tēvija, 1942, 8. janv.
- ⁴³ Ar mēbelētām istabām un dzīvokļiem nedrīkst spekulēt // Turpat, 10. febr.
- ⁴⁴ Spekulantu tveršana Vērmanes dārzā // Turpat, 1943, 18. febr.
- ⁴⁵ *Krüger's O., Dr.* Spekulācija vai augļošana? // Turpat, 1942, 31. aug.; Tālavietis, 1942, 12. febr.; Kurzemes Vārds, 1942, 7. febr.; Sodīti par maiņas tirdzniecību // Talsu Vārds, 1942, 2. jūl.; u.c. – Iedzīvotāji drīz vien pamanīja, ka spekulācijas apkarošana vērsta tikai pret viņiem, lai gan to plašos apmēros piekopa arī vācu karavīri, kas labprāt par spekulatīvām cenām pārdeva degvīnu un tabaku, bet par galvenajiem tika uzskatīti vācu tautības dzelzceļnieki, kas savos braucienos pārvaldādot dažādus produktus un preču saiņus. – LVVA, P-252. f., 1. apr., 43. l., 19., 31. lp.
- ⁴⁶ K. R. Skaidru un godīgu nostāju // Kurzemes Vārds, 1942, 18. apr.; Melnās biržas vīri // Zemgale, 1942, 9. janv.; Arkls – cīņas ierocis // Tēvija, 1943, 13. febr.; Neapdomīgie // Zemgale, 1943, 19. janv.
- ⁴⁷ Vācu Sevišķajai tiesai nodots 50 spekulantu // Tēvija, 1942, 28. febr.; A. O. Mēs nicinām šos ļaudis // Zemgale, 1942, 8. janv.; Par spekulāciju slēgti veikali un konfiscētas preces // Tēvija, 1942, 7. apr.; Spekulants sodīts ar 15.000 RM // Turpat, 1943, 24. febr.; Sodīti spekulanti un cenu pārkāpēji // Turpat, 1942, 11. dec.; u.c.
- ⁴⁸ LVVA, P-252. f., 1. apr., 43. l., 79. lp.
- ⁴⁹ Produkcijas kauja vēl jāturpina. Reihsmaršala Goring'a runa par uztura sagādes jautājumiem // Tēvija, 1942, 5. okt.
- ⁵⁰ Laikā, “kad visas tautas ieslēgušās kopīgā cīņā”, sarūgtinājumu rada tas, ka “daļa iedzīvotāju it kā nostādīta labāk par citiem”. – Sk.: LVVA, P-252. f., 1. apr., 58. l.
- ⁵¹ Turpat, 43. l., 79. lp.
- ⁵² *Zanda* A. Spekulanta baigais sapnis // Humorists, 1944, janv.
- ⁵³ Valmierā sodīti pirmie kandžas tecinātāji // Tālavietis, 1942, 3. febr.
- ⁵⁴ Restorānos aizliegts izsniegt spiritiozus dzērienus // Tēvija, 1942, 9. marts.
- ⁵⁵ Nedzeriet jēlspiertus! // Turpat, 28. janv.
- ⁵⁶ Miris dedzināmā spirta dzērējs // Turpat, 21. janv.; Notikumi // Turpat, 13. janv.; Nepērciet “spirtu”! // Turpat, 22. janv.; Spirta tecinātava dzīvoklī // Turpat, 26. janv.; Bargi sodi pašdarinātā degvīna tecinātājiem // Zemgale, 1943, 12. marts; u.c.

- ⁵⁷ Valmierā sodīti pirmie kandžas tecinātāji // Tālavietis, 1942, 3. febr.; Bargs sods “degvīna” tecinātājiem // Tēvija, 1942, 12. febr.; Spirta tecinātava dzīvoklī // Turpat, 26. janv.; u.c.
- ⁵⁸ Par tenkām un tenkotājiem // Turpat, 15. janv.
- ⁵⁹ Skauģa acs // Turpat, 3. marts.
- ⁶⁰ LVVA, P-252. f., 1. apr., 43. l., 56. lp.
- ⁶¹ “Par Padomju Latviju” – Latvijas K(b)P CK laikraksts iznāca 1941.–1944. gadā Valdajā. – Sk.: Latviešu periodika, 4. sēj.: 1940–1945. Bibliogrāfisks rādītājs / Sast. Ē. Flīgere. – Rīga, 1995, 105. lpp.
- ⁶² LVVA, P-252. f., 1. apr., 43. l., 65., 75. lp.
- ⁶³ Pēdējais brīdinājums // Talsu Vārds, 1942, 29. janv.
- ⁶⁴ Turpat; Mums nav vajadzīga šī melu propaganda // Tēvija, 1942, 20. febr.
- ⁶⁵ “[...] tiem, kam šīs atbildības apziņas trūkst, esmu izdevis šādu rīkojumu”. – Austrumu apgabala reihs komisāra 1942. gada 13. janvāra rīkojums par ārkārtējiem soļiem pret ārzemju radioraidījumu klausītājiem // Tēvija, 1942, 20. janv.
- ⁶⁶ Turpat.
- ⁶⁷ Mums nav vajadzīga šī melu propaganda // Turpat.
- ⁶⁸ Turpat, 21. janv.
- ⁶⁹ LVVA, P-252. f., 1. apr., 43. l., 5. lp.
- ⁷⁰ Turpat.
- ⁷¹ Ģenerālkomisāra Rīgā propagandas šefs G. Dreslers. Tādi viņi izskatās! // Tēvija, 1942, 12. maijs; *Kovaļevskis P.* Cita ceļa nav // Turpat, 16. okt.
- ⁷² “Īsto patiesību neviens no oficiālajiem valdības ziņotājiem necerot izzināt, tādēļ paļaujas katrs uz saviem ieskatiem un spriešanas spējām,” teikts 1943. gada 20. septembra Drošības policijas latviešu palīgpolicijas sagatavotajā stāvokļa pārskatā par Jēkabpils apriņķi. – Sk.: LVVA, P-252. f., 1. apr., 44. l., 51. lp.
- ⁷³ *Lesiņš V.* Mūžam neapmierinātie // Tēvija, 1942, 23. marts.
- ⁷⁴ Turpat, 12. maijs.
- ⁷⁵ RAD tika izveidots Vācijā 1935. gadā.
- ⁷⁶ Pieteikšanās sākās 1942. gada 10. janvārī. – Tēvija, 1942, 10. janv.
- ⁷⁷ Turpat, 6. janv.; Zemgale, 1942, 3. janv.
- ⁷⁸ Darba vīri ikdienā // Laikmets, 1942, 23. janv.; Kas jāzin ikvienam latviešu jauneklim par Vācijas valsts darba dienestu // Tālavietis, 1942, 15. janv.
- ⁷⁹ Studenti iepazīstas ar darba dienestu // Tēvija, 1942, 15. janv.; Aug interese par valsts darba dienestu // Turpat, 30. janv.
- ⁸⁰ LVVA, P-252. f., 1. apr., 47. l., 41., 50., 51., 75. lp.
- ⁸¹ Baltrutēnijas ģenerālapgabālā šāda propagandas taktika 1942. gadā tika uzskatīta par ļoti efektīvu, lai gan jau nedaudz vēlāk pārlieku eiforiskie apraksti tika uztverti kā farss. – Sk.: Беларусь у перияд Вялікай Айчыннай вайны: погляд у святле новых крыніц. – Мінск, 2005, с. 54, 55. – Pēc autora domām, līdzīgi ar Vācijas labumiem centās “apžilbināt” arī potenciālo auditoriju Latvijā.
- ⁸² Ģenerālkomisāra Rīgā Drekslera uzsaukums “Latviešu jaunekļi” // Tēvija, 1942, 1. dec.; Ģenerāl-arbeitfīrera Valsts darba dienesta vadītāja pilnvarotā Austrumzemes Reihs komisariātā Eizenbeka uzsaukums “Atbrīvotās Latvijas jaunatne!” // Turpat, 2. dec.
- ⁸³ Atpakaļ savā dzimtenē // Turpat, 1943, 4. janv.; Pilnīgu iekļaušanos un pienākumu pildīšanu. Atvieglojumi dzimtenē atbraukušajiem Darba dienestniekiem // Zemgale, 1943, 6. janv.; K. Latviešu

- darba vīri // Laikmets, 1943, 5. febr.; Darba dienesta laiks pagāja ātri. Ko par darba dienestu stāsta atgriezušies ventspilnieki // Ventas Balss, 1943, 15. janv.
- ⁸⁴ Šī problēma apskatīta: *Kangeris K.* "Nodeva reiham" – Latvijas ģenerālapgabala iedzīvotāji darbos Lielvācijā // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 1990, 12. nr., 34.–48. lpp.
- ⁸⁵ Patiesībā okupētā Latvijas saimniecība izjuta lielu darbaroku trūkumu.
- ⁸⁶ Aicinājums brīvprātīgi pieteikties darbam Vācijā // Ventas Balss, 1942, 6. marts.
- ⁸⁷ *Šilde Ād.* Sociālā taisnība nacionālsociālistiskā valstī // Tēvija, 1942, 5. marts.
- ⁸⁸ Sk.: *Kangeris K.* "Nodeva reiham" – Latvijas ģenerālapgabala iedzīvotāji darbos Lielvācijā, 38.–40. lpp.
- ⁸⁹ Latvietes sveicina no Lībekas // Laikmets, 1942, 24. apr.; Darba saskaņā. Latviešu strādnieki Lielvācijā // Turpat, 12. jūn.
- ⁹⁰ "Mūsu dzīves atjaunošanas un labklājības garantija ir tie dēli un meitas, kas ar goda apziņu un mīlestību liek rokas pie darba, līdz dziedēt sistās brūces un vieno tautu austošajai jaunajai dzīvei. Kas to negrib darīt, tas nav **ists latvietis**, ar to mums nav pa ceļam." – Sk.: *A. R.* Ko mēs vēlamies // Kurzemes Vārds, 1942, 11. janv.
- ⁹¹ *Zellis K.* Nacionālsociālistiskās Vācijas propaganda okupētajā Latvijā (1941. gada jūnijs–decembris), 255. lpp.
- ⁹² Kurzemes Vārds, 1942, 8. janv.; Mūsu darbs lai sekmē varoņu uzvaru frontē // Zemgale, 1942, 10. janv.; Darbs uzvaras kaldināšanai // Turpat, 1943, 28. janv.
- ⁹³ Ventas Balss, 1943, 6. apr.
- ⁹⁴ Turpat, 23. marts.
- ⁹⁵ Zemgale, 1943, 4. janv.
- ⁹⁶ Lauksaimnieku uzdevumi totālajā karā. Ģenerālkomisāra pārstāvja runa zemnieku sanāksmē Ventspilī // Ventas Balss, 1943, 6. apr. – Sk. arī: Ne upuris, bet pienākums // Tēvija, 1942, 3. dec.; Lauksaimnieks totālā karā // Laikmets, 1943, 19. marts; Soli pret pienākumu nepildītājiem // Zemgale, 1943, 20. okt.
- ⁹⁷ Turpat. Sk. arī: Latvijas loma frontes apgādē // Tēvija, 1942, 20. febr.
- ⁹⁸ *Sedasdēls A.* Darba izkārtošana laukos // Zemgale, 1943, 15. febr.; Darba disciplīnas grāvējus ievietos darba nometnē // Tēvija, 1942, 20. marts. – 1942. gada 3. februārī tiesa izskatīja kāda montiera A. K. Mahmutova lietu par to, ka viņš izvairījies no darba, aizbildinādamies ar zemo algu un ka viņa sieva jau strādājot. Tiesas priekšsēdētājs Dr. Knieps norādīja, ka pašreizējos apstākļos nevarot pieprasīt lielākas algas vai meklēt sev patīkamu nodarbošanos, bet jāpriecājas, ka varonīgo vācu karavīru aizsardzībā, kas dienu un nakti cīnās frontē, dota iespēja mierīgi strādāt. – Sk.: Cietumsods par atteikšanos strādāt // Tēvija, 1942, 7. marts.
- ⁹⁹ Kara foto attēli darba vietās // Turpat, 11. aug.
- ¹⁰⁰ Uzsaukums Austrumu apgabala iedzīvotājiem par brīvprātīgu kažokādu izstrādājumu nodošanu // Turpat, 1941, 23. dec. – Akcija vēlreiz tika atkārtota no 1942. gada 29. janvāra līdz 8. februārim. – Sk.: Uzsaukums Austrumu apgabala iedzīvotājiem par brīvprātīgu apģērbu nodošanu frontes cīnītājiem // Turpat, 1942, 29. janv.
- ¹⁰¹ Uzsaukums Rīgas iedzīvotājiem par slēpju un to piederumu nodošanu // Turpat, 10. janv.; Pēdējā diena slēpju brīvprātīgai nodošanai // Turpat, 15. janv.
- ¹⁰² *Freimanis A.* Ziedosim armijai nepieciešamos metallus // Laikmets, 1943, 13. marts; Latvijas ģenerālkomisāra Dr. Drekslera uzsaukums latviešu iedzīvotājiem "Metalu vākšanas akcija Latvijā" // Tēvija,

- 1942, 11. marts. – Akcija notika no 1942. gada 11. marta līdz 20. aprīlim. – Sk.: 7200 rīdzinieku saziedojuši 60.000 kilogramu krāsaino metālu // *Tēvija*, 1942, 2. apr.; *Metālu vākšana pagarināta* // *Turpat*, 13. apr.
- 103 Visu fronteī, visu uzvarai // *Laikmets*, 1942, 27. marts.
- 104 Otrā vērpšanai derīgo izejvielu vākšana // *Tēvija*, 1942, 30. okt.
- 105 Tautas Palīdzības uzsaukums “Tautietes un tautieši!”, 1942. gada oktobris. – Sk.: LVVA, P-74. f., 1. apr., 2. l., 74. lp.
- 106 Katrs var taupīt un katram ir jātaupa // *Tēvija*, 1942, 31. okt.; *Pērkons Z. Taupi kurināmo* // *Turpat*, 2. dec.; *Taupiet elektrību un gāzi* // *Laikmets*, 1943, 29. janv.
- 107 Ietaupītais nodrošina rītdienu // *Tēvija*, 1942, 17. febr.
- 108 Kopīgi pārvar grūtības // *Laikmets*, 1943, 5. febr.
- 109 Šāds sadalījums parādās arī ģenerāļa R. Bangerska rakstā “Pareizais ceļš”. – Sk.: *Tēvija*, 1943, 31. marts.
- 110 *Zellis K.* “Zemes tīrīšanas” propaganda nacistu kontrolētajā latviešu presē 1941. g. jūlijā–septembrī // *Daugavpils Universitātes Humanitārās fakultātes XIV starptautisko zinātnisko lasījumu materiāli: Vēsture VIII.* – *Daugavpils*, 2004, 192.–198. lpp.
- 111 *Ezergailis A.* Pašaizsardzības komandantūru loma holokaustā // *Okupācijas varu nodarītie postījumi Latvijā 1940–1990.* – *Stokholma*, 2000, 201. lpp.
- 112 Protams, rīkojumi par latviešu vienību atbrūošanu un ieroču nodošanu netiek pieminēti.
- 113 Pie darba! // *Daugavpils Latviešu Avīze*, 1941, 26. aug.; *Zutis P.* Latvietim // *Zemgale*, 1941, 26. aug.
- 114 *Freimanis A.* Par tautu un tēvzemi // *Laikmets*, 1942, 20. febr.
- 115 Latviešu karavīrs Otrā pasaules kara laikā: Dokumentu un atmiņu krājums. 2. sēj. – *Vāsterās*, 1972, 41. lpp.
- 116 Pirmā latvju kārtības sargu vienība iestājas cīņā par jauno Eiropu // *Tēvija*, 1941, 21. okt.
- 117 *Turpat*.
- 118 *Lesiņš V.* Ar vairogu vai uz tā // *Turpat*, 22. okt.
- 119 Piemēram: Rīgas kārtības sargi ceļā uz Austrumiem // *Kurzemes Vārds*, 1941, 25. okt.
- 120 Ģen. O. Dankera uzsaukums “Latvieši” // *Tēvija*, 1942, 13. febr.
- 121 *Turpat*, 11. febr.
- 122 *Kangeris K.* Latviešu policijas bataljonu izveidošanas otrā fāze – “lielvēvēšanas” akcija. 1942. gada februāris–septembris // *Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10. sēj.). – *Rīga*, 2004, 293., 320. lpp. – Visi šie temati ir atrodami arī iekšējās drošības galvenā direktora pulkvežleitnanta V. Veisa radorunā latviešu tautai “Cīņā par tēvzemi”. – *Tēvija*, 1942, 13. febr.
- 123 *Brants A., kapr.* Kas tagad jādara // *Turpat*, 19. febr.
- 124 LVVA, P-252. f., 1. apr., 43. l., 11., 35. lp.
- 125 *Turpat*, 8., 17. lp.
- 126 *Turpat*, 21. lp.
- 127 *Turpat*, 17. lp.
- 128 *V. Lesiņš* “Tēvijā” minēja 40 000 noslepkavoto. *Lesiņš V.* Latvju Mātei // *Tēvija*, 1942, 18. febr.
- 129 Nevienu tautai nav tik pamatotu tiesību iet cīņā pret boļševismu kā latviešiem! // *Tālavietis*, 1942, 17. febr. – “Pagājušais gads, kad tik daudz lijis nevainīgu cilvēku asiņu, prasa asiņainu atmaksu.” Sk.:

- A. V. No zobena saule lec // Kurzemes Vārds, 1942, 17. febr.; *Freimanis A.* Par tautu un tēvzemi // Laikmets, 1942, 20. febr.
- 130 Mums izsita zobenu no rokām (Gustava Celmiņa runa Talsos) // Talsu Vārds, 1942, 23. jūn.
- 131 Turpat.
- 132 Paskaidrojumi par brīvprātīgo iestāšanos latviešu kārtības sargu dienestā // Tēvija, 1942, 14. febr.
- 133 *Kangeris K.* Latviešu policijas bataljonu izveidošanas otrā fāze ..., 310. lpp.
- 134 Visi lielajā cīņā! (Latvijas sporta vadītāja R. Plūmes uzsaukums sportistiem) // Tēvija, 1942, 17. febr.; Kurzemes Vārds, 1942, 19. febr.; Tālavietis, 1942, 19. febr.
- 135 Ziemeļvidzemes vīri sajūsmā pulcējās zem cīņas karogiem // Turpat, 17. febr.; Jau 93 brīvprātīgie // Ventas Balss, 1942, 20. febr.; u.c.
- 136 *Kangeris K.* Latviešu policijas bataljonu izveidošanas otrā fāze ..., 283.–288. lpp.; Latviešu kaŗavīrs Otra pasaules kaŗa laikā ..., 58.–60. lpp.
- 137 Sāk darbu brīvprātīgo propagandas un organizācijas galvenās komitejas darba birojs // Tēvija, 1942, 21. febr.; *Kangeris K.* Latviešu policijas bataljonu izveidošanas otrā fāze ..., 287. lpp.
- 138 LVVA, P-73. f., 1. apr., 7. l., 8. lp.
- 139 Piemēram: Cīņu ugunis Tērvetes laukos. Dramatiskas epizodes no latviešu partizānu gaitām pret boļševikiem // Tēvija, 1942, 27. febr.; Latviešu partizāni // Laikmets, 1942, 26. jūn.; Uz nāvi vai brīvību. Latviešu partizāni cīņā pret boļševikiem // Tēvija, 1942, 30. jūn.; u.c. – Arī literatūrā parādās partizānu cīņu tēlojumi, piemēram: *Tālums O.* Ventas partizāni // Ventas Balss, 1942, 1. apr.
- 140 *Dzelze M.* Brīvprātīgais // Talsu Vārds, 1942, 29. janv.
- 141 Čaks R. No zobena saule lēks! // Zemgale, 1943, 13. febr.; Tauta saviem karavīriem // Tēvija, 1942, 7. apr.
- 142 *Kangeris K.* Latviešu policijas bataljonu izveidošanas otrā fāze ..., 283. lpp.
- 143 Tēvija, 1943, 24. febr.
- 144 Kā norādīja H. Biezais, ne juridiski, ne praktiski nav iespējams policijas vienības šķirt no leģiona formācijām. – *Biezais H.* Latvija kāšķrusta varā. – [Istlansinga], 1992, 260., 261. lpp.
- 145 Tēvija, 1943, 26. febr.
- 146 Turpat, 27. febr.; Latviešu kaŗavīrs Otra pasaules kaŗa laikā. 3. sēj. – Vāsterās, 1974, 43., 44. lpp.
- 147 Tēvija, 1943, 11. marts.
- 148 LVVA, P-252. f., 1. apr., 44. l., 22. lp.
- 149 Turpat.
- 150 Atcelta boļševiku nacionalizācija // Tēvija. Speciālizlaidums, 1943, 22. febr.
- 151 *Tūbelis E.* Pie ieročiem un pie darba // Laikmets, 1943, 5. marts.
- 152 Latviešu brīvprātīgo SS leģiona ģenerālmajora un divīzijas komandiera R. Bangerska uzsaukums "Latviešu virsnieki un instruktori!" // Tēvija, 1943, 22. marts (izcēlums oriģinālā).
- 153 *Neiburgs U., Zellis K.* Rietumu sabiedroto tēls latviešu presē nacistu okupācijas laikā 1941.–1945. gadā // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2002: Varas patvaļa. – Rīga, 2003, 192., 193. lpp.
- 154 No ikdienas darba pie ieročiem // Tēvija, 1943, 7. dec.
- 155 *Klišāns A.* Jaunatne maldu ceļos // Laikmets, 1943, 19. marts.
- 156 *Zvīgzne R.* Kara ziņotājs savā "kabinetā" // Turpat, 3. dec.
- 157 Tautas sirsnība un līdzdalība atbalsta Latviešu leģionu // Tēvija, 1943, 19. maijs; Jauni krusttēvi leģiona pulkiem // Turpat, 26. maijs.

¹⁵⁸ Tautas sirsnība un līdzdalība atbalsta Latviešu leģionu // Turpat, 19. maijs.

¹⁵⁹ Par tautu un tēvzemi // Kurzemes Vārds, 1943, 10. dec.

¹⁶⁰ “Un tādēļ tu, latvju jaunatne, un latviešu tauta uzticies šim lielajam, varonīgajam, no visvarenā Dieva sūtītam tautu glābējam un varonim. Strādā savā zemītē ar savām spējām un saviem spēkiem uzticīgi viņa norādījumiem un gribai, proti, pie savas pašas un pie Eiropas jaunkārtošanas un pilnīgas visāda veida židisma iznīcināšanas.” – *Kupčs J. Adofs Hitlers un viņa nozīme visām āriešu tautām // Jaunatnes kalendārs, 1942 / red. Ād. Šilde. – [B. g., b. v.], 42. lpp.*

Propaganda of National Socialist Germany in the Occupied Latvia, 1942–1943

Kaspars Zellis

Summary

Propaganda organized and controlled by National Socialists in the occupied Latvia during 1942–1943 was designed by the same algorithm as in 1941. This scheme was based on the argument that Latvians were saved from a total execution during the Soviet occupation in the “Terrible Year” by Great Germany’s army led by A. Hitler; under this leadership, Latvian nation would get free from the remains of the past and by fulfilling its obligations will join the New Europe.

During this period, the main idea for propaganda was the unity of battlefield and back line, therefore, it was important to deliver a message for people that every workplace and every support to and participation in the activities organized by Germans would mean a step closer to the victory; meanwhile, resistance or passivity would facilitate the return of Bolsheviks.

All propaganda was based on bipolar approach typical for war propaganda. The image of “right Latvian civilian” was created: a man, who trusted German news sources, did not complain of difficulties created by war, complied with rules issued by German administration, worked for German victory, and willingly did his “sacred duty” for people and “liberators” by joining police units or the legion, or by going to work to Germany.

It was necessary to create a new understanding of the history for a “liberated” nation, an understanding that would not be hostile towards Germans, an understanding that would be convenient for propaganda and would be used to determine people behaviour. The idea of creation of new history was to make people manageable by manipulations. As an influential instrument of manipulation regular warnings could be mentioned, on what happened when Latvians turned away from “German friendship.” Another instrument for manipulations was the “Terrible Year” – people truly were afraid that these events might repeat.

**PADOMJU OKUPĀCIJA LATVIJĀ
(1944–1990)**

**SOVIET OCCUPATION IN LATVIA
(1944–1990)**

Ritvars Jansons

Latvijas PSR Valsts drošības tautas komisariāta darbība: 1944–1945

Rakstā uz autoram pieejamo avotu, kā arī literatūras bāzes¹ analizēta Latvijas PSR (LPSR) Valsts drošības tautas komisariāta (VDTK) darbība Latvijā 1944.–1945. gadā, taču LPSR VDTK darbību nav iespējams pētīt, neaplūkojot tā funkcionēšanu kontekstā ar PSRS centrālo represīvo iestāžu, kā arī LPSR citu represīvo iestāžu darbību.

Darba hronoloģiju nosaka LPSR drošības iestāžu darbības evolūcija. Padomju Savienības okupētajā Latvijā VDTK darbojās no 1941. gada februāra līdz 1941. gada jūlijam, kad Latviju okupēja Vācijas armija. Komisariāts darbību Latvijas teritorijas austrumu un centrālajā daļā varēja atjaunot tikai pēc Latvijas otrreizējās okupācijas, sākot ar 1944. gada jūliju, bet Kurzemē tikai pēc 1945. gada 8. maija. 1946. gada martā PSRS VDTK pārveidoja par PSRS Iekšlietu ministriju (IeM), līdz ar to izveidoja arī LPSR Iekšlietu ministriju un komisariāts beidza pastāvēt.

1944. un 1945. gadā Latvijā nacistisko okupāciju nomainīja komunistiskā okupācija un darbību Latvijā atsāka PSRS un LPSR represīvās iestādes (starp tām LPSR VDTK), kuras politisku iemeslu dēļ 1944.–1945. gadā arestēja salīdzinoši vairāk Latvijas iedzīvotāju nekā citos komunistiskā režīma valdīšanas gados. Kopumā 1944.–1945. gadā komunistiskā režīma represīvās iestādes arestēja 18 410 cilvēkus. Salīdzinājumam: 1940.–1941. gadā arestēja 7 402 cilvēkus.²

Šo skaitļu evolūcija un masu represijas deva autoram impulsu analizēt LPSR VDTK darbību tieši 1944.–1945. gadā.

Darbs strukturēts divās daļās: LPSR VDTK darbība no 1944. gada jūlija Latvijas austrumu daļā līdz 1944. gada beigām un no 1945. gada 11. janvāra līdz gada beigām. 11. janvārī tika izdota PSRS IeTK pavēle nr. 0016 par pasākumiem, lai Sarkanās armijas aiz muguri “attīrītu” no ienaidniekiem, kā arī par PSRS IeTK pilnvaroto iecelšanu Sarkanās armijas Baltijas, Baltkrievijas un Ukrainas frontē. Pavēle iezīmēja jaunu posmu represijās, represētājiem virzoties pa visu iekaroto teritoriju un aizturot gan Latvijas iedzīvotājus, gan Vācijas armijas militārpersonas.

PSRS un LPSR VDTK izveidošana

Otrais pasaules karš – Sarkanās armijas iebrukums Latvijas teritorijā (1944. gada jūlijs) un Vācijas armijas kapitulācija Kurzemē 1945. gada 8. maijā – nepārtrauca Latvijas Republikas okupāciju. Komunistiskā okupācija nomainīja nacistu okupāciju. PSRS un LPSR represīvās institūcijas (arī LPSR VDTK) kā otrreizējās komunistiskās okupācijas nodrošinātājas Latvijā jau no 1944. gada 17. jūlija darbojās Sarkanās armijas ieņemtajās teritorijās Latgalē, Vidzemē un Zemgalē. Pēc 1945. gada 8. maija tās savu darbību izvērsa arī visā Kurzemē.

Otrā pasaules kara sākuma gados PSRS represīvās institūcijas izveidoja normatīvo bāzi, uz kuras pamata rīkoties Vācijas armijai atkarotajā teritorijā. LPSR represīvās iestādes nacistu neokupētajā PSRS teritorijā formējās organizatoriski. PSRS represīvās struktūras, kuras kopš 1944. gada darbojās Latvijā, jau bija noformētas – leTK un tā karaspēks no 1934. gada, VDTK un Aizsardzības tautas komisariāta Galvenā pretizlūkošanas pārvalde *Smerš*³ kopš 1943. gada 14. aprīļa.

1943. gadā, Sarkanajai armijai militārajās cīņās frontēs gūstot panākumus, stabilizējās arī PSRS drošības iestāžu stāvoklis. 1941.–1942. gadā, kad Sarkanā armija atkāpās arvien dziļāk PSRS teritorijā, PSRS drošības un iekšlietu iestādēm bija jākoncentrē spēki cīņai ar Vācijas karaspēku, savas daļas izvietojot Sarkanās armijas daļās un aizmugurē, tikainiecīgu darbību veicot nacistu iekarotajās PSRS teritorijās. Gan drošības, gan iekšlietu funkcijas nodrošināja vienīgi PSRS leTK un tā struktūrvienības, arī LPSR leTK darbinieki. 1943. gadā pēc PSRS militārajiem panākumiem PSRS drošības iestādēm pavērās plašākas iespējas pretizlūkošanas darbībai Vācijas armijas aizmugurē un atkarotajās teritorijās. Centralizētais leTK aparāts vairs nebija piemērots dažādiem pretizlūkošanas un izlūkošanas uzdevumiem, tādēļ 1943. gada aprīlī Valsts aizsardzības komiteja, Vissavienības Komunistiskās (boļševiku) partijas (VK(b)P) Centrālā komiteja (CK) un PSRS Tautas komisāru padome (TKP) pieņēma lēmumu par PSRS leTK reorganizāciju, no leTK atsevišķi nodalot valsts drošības struktūrvienības. Ar PSRS Augstākās padomes Prezidija 1943. gada 14. aprīļa dekrētu tika izveidots PSRS VDTK. Uz operatīvo apakšvienību pamata organizēja arī PSRS republiku, autonomo republiku un apgabalu valsts drošības komisariātus un pārvaldes – t.sk. Latvijas PSR VDTK.⁴ 1943. gada rudenī Maskavas apgabalā tika izveidota Latvijas PSR VDTK operatīvā grupa.⁵

1943. gada rudenī LPSR VDTK operatīvā grupa formēja kadrus darbam Latvijā, organizēja izlūku un diversantu grupu sūtīšanu pāri frontes līnijai. Operatīvās grupas dalībnieki veica arī izlūkošanu nacistu okupētajā Latvijā. Otrā pasaules kara gados – arī 1944. un 1945. gadā – Latvijā darbojās PSRS diversantu grupas, kas padomju historiogrāfijā tika dēvētas par “partizāniem”. Krievijas vēsturnieku pēdējo gadu pētījumi pierāda

PSRS iekšlietu un drošības iestāžu nozīmi Otrā pasaules kara laika PSRS diversantu grupu darbības organizēšanā un vadībā.⁶

Lai organizētu un vadītu Vācijas armijas aizmugurē desantējamās padomju diversantu grupas, kā arī jau Vācijas armijas okupētajos apgabalos esošos padomju partizānus, 1942. gada janvārī izveidoja represīvo iestādi PSRS IeTK 4. pārvaldi. PSRS IeTK 4. pārvalde no 1942. gada 30. maija galveno uzmanību pievērsa PSRS IeTK operatīvo grupu izlūkošanas un diversiju darbības organizēšanai un vadībai vācu aizmugurē (arī Latvijā). Operatīvās un speciālās grupas uz Vācijas armijas aizmuguri nosūtīja arī PSRS VDTK, Sarkanās armijas pretizlūkošanas pārvalde *Smerš* un Sarkanās armijas Galvenā izlūkošanas pārvalde. Tā, piemēram, diversantu grupa “Sagrāve”, kas darbojās Latvijā, tieši bija padota PSRS IeTK 4. pārvaldei. 1945. gadā Latvijas partizānu kustības štābs secināja, ka materiāli par “Sagrāvi”, kura sadarbojās arī ar citām diversantu grupām, atrodas nevis minētā štāba vai kāda cita PSRS teritorijā izvietota partizānu štāba pakļautībā, bet gan operatīvai rīcībai LPSR VDTK.⁷ Pēc Vācijas armijas kapitulācijas padomju diversanti piedalījās bijušo Vācijas represīvo iestāžu darbinieku, Vācijas armijas militārpersonu un pret padomju diversantiem vērsto “*SS-Jagdverband Ostland*” vienību dalībnieku tvarstīšanā. Aizturētos nodeva padomju drošības iestādēm.⁸

Pēc 1943. gada 5. maija Latvijas Komunistiskās (boļševiku) partijas (LK(b)P) CK biroja sēdes lēmuma operatīvās grupas organizēja arī Latvijas komunistu partija.⁹ Tajās ietilpa vadošie LPSR TKP, padomju un ministriju darbinieki. No PSRS uz Latviju sūtītos Komunistiskās partijas biedrus pirms ierašanās Latvijā pārbaudīja LPSR VDTK operatīvā grupa. Tā atsijāja politiski nepietiekami uzticamos darbiniekus.¹⁰ Šāda kārtība nodrošināja, ka Latvijā nonāca tikai Komunistiskajai partijai lojāli vadošie kadri.

Līdz 1944. gada jūlijam LPSR VDTK operatīvā grupa atradās 2. Baltijas frontes paspārnē. Tās darbinieki pratināja sagūstītās Latviešu SS brīvprātīgo leģiona 15. un 19. divīzijas militārpersonas par stāvokli Latvijā, par 15. divīzijas formēšanu, par leģiona militārpersonu noskaņojumu, no PSRS uz Latviju evakuēto likteni, par baumām, ka paredzēts Latvijas iedzīvotājus izvest uz citām Eiropas zemēm, dažādu objektu mīnēšanu, Sarkanajai armijai ienākot Latvijā, u.c.¹¹

LK(b)P CK veidotās operatīvās grupas republikas un apriņķu vadībai uz Latviju tika nosūtītas, sākot ar 1944. gada jūliju. Kā izpētījis Heinrihs Strods, 1944. gada jūlijā pēc LPSR VDTK komisāra Alfona Novika (1908–1996) un Latvijas partizānu kustības priekšnieka Artūra Sproģa vienošanās 2. Latvijas partizānu brigādes bāzē Lubānas–Madonas mežos nolaidusies PSRS VDTK 4. pārvaldes (darbība ienaidnieka aizmugurē) organizatoru grupa,¹² kas acimredzot ķērās arī pie LPSR VDTK darbības nodrošināšanas Sarkanās armijas ieņemtajā teritorijā. LPSR VDTK operatīvās grupas darbinieki Latvijā uzsāka komisariāta veidošanu. Drošības iestāžu operatīvās grupas

nosūtīja uz Latvijas apriņķiem, un tās 1944. gadā kļuva par kodolu, ap kuru veidojās LPSR VDTK un leTK apriņķu daļas Latgalē, Vidzemē un Zemgalē.

Kurzemē LPSR leTK un VDTK varēja sākt darboties 1945. gada maijā, pārsvarā kopš 9. maija. Padomju drošības iestādes Tukumā atkārtoti uzsāka darbību jau 8. maijā¹³ (pirmo Sarkanās armijas pārrāvumu 1944. gada jūlijā, kad tika ieņemts arī Tukums, Vācijas armija novērsa 1944. gada augustā). Liepājā LPSR VDTK un leTK darbu sāka 1945. gada 9. maijā, bet milicija – 10. maijā.¹⁴ Aizputē leTK un VDTK – 10–11. maijā,¹⁵ Kuldīgā – 9. un 10. maijā, Talsos visticamāk – 9. maijā, bet Ventspilī – 11. maijā, kad šajās pilsētās ieradās speciāli komplektētās operatīvās grupas padomju vadībai.¹⁶ Kā liecina LK(b)P Tukuma apriņķa komitejas pirmā sekretāra Aleksandra Mazjēča (1912–1972) ziņojums republikas vadībai, Tukumā un dažos apriņķa pagastos 1945. gada 8. maijā¹⁷ vienlaikus ieradušās Komunistiskās partijas, padomju un drošības iestāžu atsevišķas operatīvās grupas.¹⁸ Domājams, ka līdzīgi operatīvās grupas dalījās arī Talsu, Ventspils, kā arī citos Kurzemes apriņķos. Atsevišķos apriņķos, piemēram, Aizputes apriņķī, leTK un VDTK daļas vēl maija vidū nebija pilnīgi nokomplektētas.¹⁹ 1945. gada maijā LPSR VDTK Kurzemes apriņķu daļās sāka veidot Komunistiskās partijas pirmorganizācijas.²⁰

PSRS un LPSR represīvo iestāžu uzdevumi Vācijas armijai atkarotajā Latvijas teritorijā 1944.–1945. gadā

PSRS un LPSR drošības iestāžu (arī LPSR VDTK) darbību no Vācijas armijas atkarotajā teritorijā noteica PSRS leTK un PSRS VDTK pavēles un direktīvas. Viena tāda bija 1942. gada 18. februāra PSRS leTK direktīva nr. 64, kurā teikts, ka pēc Vācijas armijas daļu padzišanas leTK/VDTK pārvaldēm vienlaikus ar leTK pastāvīgā aparāta atjaunošanu uz atbrīvotajām pilsētām un rajoniem nekavējoties jānosūta leTK/VDTK pārvalžu darbinieku operatīvās grupas ar uzdevumu teritoriju *“attīrīt [...] no okupantu ielikteņiem un atbalstītājiem, noskaidrot Vācijas izlūkdienestu aģentūru un organizēt pret tiem aktīvus pretizlūkošanas pasākumus”*²¹. Jau agrāk izdotās pavēles – PSRS leTK 1941. gada 30. septembra pavēle nr. 001414 un 1942. gada 14. oktobra pavēle nr. 002264 noteica leTK Bandītisma apkarošanas daļas uzdevumus – organizēt operatīvo darbu ar aģentūru, lai noskaidrotu un likvidētu visus “bandītiskos formējumus”, t.i., nacionālo partizānu vai Sarkanās armijas dezertieru grupas un to atbalstītājus, vadīt un kontrolēt leTK ciņu ar dezertieriem.

1944. gads

Balstoties uz minētajām pavēlēm, LPSR leTK Bandītisma apkarošanas daļas priekšnieka vietnieks Semjons Bediks (1896–1945) jau 1944. gada 26. maijā izdeva rīkojumu LPSR leTK apriņķu un pilsētu daļu darbiniekiem, sadarbojoties ar LPSR VDTK, nekavējoties

Sarkanās armijas ieņemtajā Latvijas teritorijā apcietināt PSRS leTK pavēlēs minētos režīma apdraudētājus: “[..] apcietināt vācu fašistisko okupantu ielikteņus un atbalstītājus, nodevējus, Dzimtenes nodevējus”²².

LPSR leTK un VDTK darbinieki Latvijā no 1944. gada jūlija ar savu aģentu palīdzību apzināja Sarkanās armijas aizmugurē palikušos latviešu leģionārus, Vācijas armijas militārpersonas, policistus, nacistu okupācijas laika amatvīrus, Sarkanās armijas dezertierus, nacionālās pretošanās kustības dalībniekus un viņus arestēja. Kurzemes teritorijā, Tukuma apriņķī, LPSR leTK un VDTK varēja sākt darboties Sarkanās armijas veiktā frontes pārrāvuma laikā no 1944. gada 29. jūlija. Tukumā par padomju drošības iestāžu darbību 1944. gadā liecina ieraksti ģenerāļa Jāņa Kureļa (1882–1954) grupējuma dienasgrāmatā: “[..] no 18 saķertiem aizsargiem Tukumā paspējuši nošaut 15, pārējie 3 izbēguši. Runāju personīgi ar X kundzi, kuras draudzene, kas bijusi Tukumā, zinājusi stāstīt, ka nošauti 10 ierēdņi. Lielāks vairums vīriešu arestēti un kājām dzīti prom, bet vairums izbēdzis (bijis šinī grupā ap 150 personu).”²³ Kā pierāda LPSR VDTK saglabājusās krimināllietas,²⁴ masveida represijās – teritoriju “tīrīšanās” jeb “ķemmēšanās” LPSR VDTK un leTK nesaudzēja arī tos cilvēkus, kuri nacistu varu nemaz nebija atbalstījuši, nerunājot par sadarbošanos ar Vācijas militārajiem izlūkdienestiem.

Par LPSR VDTK darbību 1944. gadā Latvijā nav apkopjošu dokumentu, taču ir zināms, ka no 1944. gada jūlija līdz 12. decembrim LPSR leTK drošības komisariātam nodeva 216 cilvēku. Vēl LPSR leTK līdz 1944. gada 12. decembrim apcietināja 4914 personas, no kurām pie kriminālbildības sauca 1377, uz Sarkanās armijas soda daļām nosūtīja 1100, uz filtrācijas un karagūstekņu nometnēm – 774, LPSR VDTK nodeva 216, bet *Smerš* – 427 cilvēkus, kā arī likvidēja 21 nacionālo partizānu grupu (222 partizāni).²⁵

Līdz 1944. gada 31. oktobrim Latvijā dislocētais PSRS leTK karaspēks bija arestējis 380 cilvēkus.²⁶

Smerš līdz 1944. gada 19. septembrim izmeklēja 168 cilvēku – bijušās Aizsargu organizācijas dalībnieku lietas, 16 piesprieda nāvessodu, pārējiem 10–20 gadu labošanas darbu nometnē.²⁷

Vēsturnieks Jānis Riekstiņš, pētot arhīvā fondētās bijušā LPSR VDK glabātās krimināllietas, secina, ka vairākos Latvijas apriņķos daudzu arestēto krimināllietās kā represētāji 1944.–1945. gadā uzrādīti PSRS leTK/VDTK operatīvie sektori. Tos, spriežot pēc tā, kā operatīvie sektori tika izveidoti citur PSRS teritorijā, komplektēja no leTK/VDTK darbiniekiem, kuri represīvajās operācijās varēja iesaistīt PSRS leTK karaspēku.²⁸ Nav skaidrs, vai PSRS leTK/VDTK operatīvie sektori, veicot represijas, sadarbojās ar LPSR VDTK. Par PSRS leTK/VDTK operatīvo sektoru izveidošanu Latvijā 1944.–1945. gadā pagaidām Latvijas vēsturniekiem trūkst dokumentu. Tie meklējami Krievijas arhīvos, taču, ņemot vērā dokumentu saturu, visticamāk tie joprojām ir slepeni.

1941.–1942. gada PSRS leTK direktīvas Krievijā daļēji ir publicētas dokumentu krājumā par drošības iestāžu darbību Otrajā pasaules karā, bet 1943.–1944. gada direktīvas gandrīz nemaz nav zināmas, un tās arī grūtāk meklējamas PSRS iekšlietu iestāžu dokumentos Krievijā.

1945. gads

Kā jau minēts, 1945. gada 11. janvārī tika izdota PSRS leTK pavēle nr. 0016 par pasākumiem, lai Sarkanās armijas aizmuguri “attīrītu” no ienaidniekiem, kā arī ieceltu PSRS leTK pilnvarotos Sarkanās armijas Baltijas, Baltkrievijas un Ukrainas frontē. 1. un 2. Baltijas frontei, kuras atradās Slokas–Auces–Vaiņodes–Bārtas līnijā, piekomandēja PSRS leTK/VDTK pilnvarotos un viņu vietniekus – frontes Pretizlūkošanas pārvaldes *Smerš* priekšnieku un leTK karaspēka, kurš darbojās frontes aizmugurē, priekšnieku. Tātad 1. un 2. Baltijas frontes aizmugurē minētās institūcijas darbojās koordinēti. Par to liecina arī tas, ka 2. Baltijas frontes *Smerš* daļa nodeva VDTK interesējošās personas.²⁹

PSRS leTK pilnvarotajiem saskaņā ar pavēli vajadzēja veikt pasākumus, lai arestētu vācu spieģus, teroristus, diversantus, Vācijas armijas militārpersonas, “dažādu pretinieka organizāciju dalībniekus” (te varēja pieskaitīt arī Latvijas civiliedzīvotājus). Bija jāarestē “bandītu – nemiernieku grupas, neskatoties uz viņu nacionālo piederību un pilsonību”, nacistu represīvo un tiesībsargājošo institūciju darbiniekus, kara komandantus, bijušo pašvaldību vadītājus, lielāko administratīvo un saimniecisko iestāžu vadītājus, fašistisko organizāciju dalībniekus, kuriem pieskaitīja arī bijušos aizsargus, skautus, mazpulkus u.c., žurnālistus, kā arī “citus aizdomīgus elementus”. Formulējums par aizdomīgajiem elementiem pavēra iespējas visplašākajām represijām. Lai uzdevumu izpildītu, leTK/VDTK, *Smerš* un leTK karaspēkam vēl palīgā nosūtīja 9024 PSRS leTK karaspēka pulku kareivjus.³⁰ 1. Baltijas fronte Kurzemē karoja līdz 1945. gada februāra sākumam, bet 2. – līdz 1945. gada 1. aprīlim.

LPSR VDTK un leTK represiju īstenošanā palīdzēja arī LPSR kara komisariāti. 1945. gada 29. janvārī LPSR kara komisārs Malahovskis un komisariāta 1. daļas priekšnieks Poļakovs LPSR apriņķu kara komisariātu priekšniekiem uzdeva palīdzēt LPSR leTK un VDTK cīņā ar nacionālajiem partizāniem un dezertieriem, ieceļot leTK un VDTK vienībās kara komisariātu virsniekus, kā arī iesaistot vietējos komunistus un padomju darbinieku aktīvu. Pavēlē noteikts, ka no leTK un VDTK saņemtie aizturētie dezertieri saskaņā ar PSRS Aizsardzības komisariāta 1943. gada pavēli nr. 0413 jānosūta uz soda daļām, saņemot no leTK/VDTK par viņiem izziņas dokumentus.³¹

Sarkanās armijas frontes aizmugurē no 1945. gada janvāra līdz 15. aprīlim arestēja 27 880 cilvēku, kurus pieskaitīja “PSRS pilsoņu” kategorijai, to skaitā latvieši, lietuvieši, krievi, ukraiņi, baltkrievi, kazahi u.c. Puse arestēto bija veci cilvēki vai nederīgi fiziskam darbam leTK nometnēs.³² Ka iepriekš uzskaitītās institūcijas tā saukto Sarkanās armijas

aizmugures “tīrīšanu” (t.i., cilvēku represēšana pēc komunistiskā režīma noteiktiem kritērijiem) veica ar panākumiem, liecina tas, ka “tīrīšanā” sekmīgākos PSRS iekšlietu komisārs Lavrentijs Berija (1899–1953) 1945. gada 20. aprīlī izvirzīja apbalvošanai ar augstiem PSRS apbalvojumiem.³³ Nav zināms, cik Latvijas iedzīvotāju minētajā laikā represēja tieši 1. un 2. Baltijas frontes aizmugurē Zemgales un Kurzemes teritorijā. Kā noprotams pēc analogijas, leTK/VDTK, *Smerš* un leTK karaspēks koordinēti darbojās arī tad, kad Sarkanās armijas Ļeņingradas frontes formējumi, nomainot Baltijas frontes Kurzemē, pēc 1945. gada 8. maija iegāja visā novada teritorijā.

Šajā laikā spēkā bija 1945. gada 18. aprīlī izdotā PSRS leTK pavēle nr. 00315, kurai pakļāvās arī LPSR VDTK, par PSRS leTK 1945. gada 11. janvāra pavēles nr. 0016 daļēju izmaiņšanu, kā arī par uzdevumu fronšu PSRS leTK pilnvarotajiem ierīkot cietumus un nometnes personām, kuras arestētas Vācijas armijas atbrīvotajā teritorijā. Saskaņā ar šo pavēli personas, kuras izdarīja diversijas un terora aktus, bija jāiznīcina uz vietas. Pavēle arī noteica, ka, pārskatot lietas, no aresta jāatbrīvo jau iepriekš arestētie invalīdi, par 60 gadiem vecāki cilvēki un sievietes, ja vien šīs personas nebija režīmam sevišķi bīstamas (spiegi, diversanti, nacistu režīma laika administratīvo iestāžu darbinieki, žurnālisti u.c. kategorijas). Vēl 1945. gada 18. aprīļa pavēle nr. 00315 noteica, ka uz PSRS teritoriju nedrīkst izvest personas, kuras arestētas, “attīrot” aizmuguri. Tās pavēlēja ievietot cietumos, karagūstekņu un filtrācijas nometnēs aresta vietas tuvumā (šī pavēles daļa gan vairāk attiecās uz Sarkanās armijas iekaroto teritoriju Austrumeiropā un Vācijā, lai gan karagūstekņu un filtrācijas nometnes izveidoja arī Baltijā). Pēc pārbaudes leTK nometnēs atstāja sevišķi bīstamas personas. Pārējās – fiziskam darbam derīgās, ja netika papildus saņemti kompromitējoši materiāli, leTK paredzēja nosūtīt uz darbiem rūpniecības objektos, bet vecus cilvēkus un darbnespējīgos atbrīvot un nosūtīt uz dzīvesvietu.³⁴

Kurzemē pēc 1945. gada 8. maija Sarkanā armija un armijas Pretizlūkošanas pārvaldes *Smerš* vienības sāka visa novada sīku pārbaudi. Pārbaudē piedalījās arī LPSR VDTK un iekšlietu tautas komisariāts. 1945. gada maijā un jūnijā Kurzemē visiem 16–60 gadu veciem vīriešiem bija jāpiesakās padomju varas iestādēs. Armijas vienības izvietojās ķēdēs un sistemātiski pārstaigāja Kurzemes teritoriju, aizturot (bēgšanas gadījumā nogalinot) 16–60 gadu vecus vīriešus. Viņus sadzina t.s. pārbaudes un filtrācijas nometnēs, kur tos pārbaudīja Sarkanās armijas pretizlūkošana un LPSR Valsts drošības tautas komisariāts. Šādas nometnes 1945. gada maijā izveidoja Liepājā, Ventspilī, Talsos un Kuldīgā. Viena no filtrācijas nometnēm atradās pie Kuldīgas dienvidu robežas. Tajā nometināja vairāk nekā 1000 cilvēku – civilpersonas un Vācijas bijušās armijas militārpersonas. 1945. gada 15. maija ziņojumā LK(b)P CK Kara daļai Kuldīgas LK(b)P aprinča komitejas Kara daļas vadītājs Dambergs atzina: lai gan punktā vienā dienā varēja nopratināt tikai apmēram 100 cilvēku, līdz 1945. gada 14. maijam tajā

netika organizēta nekāda ēdināšana (vienīgais iztikas avots bija civilpersonu pienesumi ieslodzītajiem). Cilvēki bez atbilstoša apģērba dienu un nakti – pat lietainā laikā – tika turēti zem klajas debess. Kā norādīja aculiecinieks Nikolajs Brūveris (1927–2005), starp ieslodzītajiem notikusi cīņa par pārtiku, kas parasti beigusies ar nogalināšanu. Nometnē izplatījusies dizentērija.³⁵

Par Kurzemes vīriešu filtrēšanu uztraucās LK(b)P Kurzemes apriņķu komiteju un apriņķu padomju izpildkomiteju vadītāji. Gandrīz visi Kurzemes apriņķu vadītāji uzsvēra, ka filtrēšanas dēļ iedzīvotāju noskaņojums ir nomākts, izplatās baumas un visur aizkavējas sējas darbi. Vairākos gadījumos arī pagastu izpildkomiteju priekšsēdētājus LPSR VDTK aizturēja divas trīs dienas.

Tas kavēja gan sējas gaitu, gan pagasta vadību kopumā.³⁶ Sevišķi pesimistisks bija LK(b)P Aizputes apriņķa rajona komitejas sekretārs Matvejs Orlovs. Viņš LPSR vadību iepazīstināja ar Alsungas pagasta izpildkomitejas vadītāja ziņojumu, ka *“pagasta mājā nāk simtiem žēloties par patvarībām, par kontrolei paņemtiem vīriešiem. No iedzīvotāju pārbaudes atgriezušies ap 20% iedzīvotāju.”*³⁷

No Latvijas filtrācijas ceļu, filtrēšanas pārbaudes veicot arī LPSR VDTK, uz PSRS sāka vismaz 58 410 cilvēku.³⁸ Daudzi nonāca jau krietni stingrāka režīma koncentrācijas nometnēs – tā sauktajās labošanas darbu nometnēs vai filtrācijas nometnēs PSRS attālajos rajonos. Cik daudz iedzīvotāju no filtrācijas nometnēm Latvijā nonāca Gulagā, aptuveni varēs spriest tikai tad, kad Latvijas Valsts arhīvā būs datorizētas LPSR VDK krimināllietas.

1945. gada 24. maijā PSRS iekšlietu komisārs L. Berija un drošības komisārs Vsevolods Merkulovs (1900–1953) nosūtīja Staļinam apstiprināšanai projektu, kurā tika paredzēts apbalvot Baltijas padomju republiku drošības un iekšlietu iestāžu 1120 darbinieku par īpaši veiksmīgu Sarkanās armijas ieņemtās teritorijas “ķem-mēšanu”.³⁹

1945. gada februārī pēc PSRS drošības komisāra V. Merkulova rīkojuma no Latvijas uz Komi APSR izsūtīja 660 cilvēku – vācu tautības pilsoņus, bezpavalstniekus un viņu ģimenes locekļus. Tūlīt pēc kara beigām no Latvijas izsūtīja arī 584 tā saucamo notiesāto dzimtenes nodevēju ģimenes locekļus, balstoties uz PSRS VDTK Sevišķās apspriedes jeb *troikas* lēmumiem.⁴⁰ 1945. gadā PSRS IeTK un LPSR IeTK likvidēja 238 nacionālo partizānu grupas, 1098 partizānus nogalināja, notiesāja 985 partizānu atbalstītājus.⁴¹

Latvijas teritorijā 1944.–1945. gadā notika no Krievijas un citām padomju republikām pārvietoto personu repatriēšana uz iepriekšējo dzīvesvietu. Daļu repatriantu nodeva PSRS IeTK rīcībā.⁴²

Vienpadsmit Latvijas cietumos 1945. gada 29. oktobrī bija ieslodzīts 5416 cilvēku, lai gan cietumi bija paredzēti ne vairāk kā 4330 cilvēkiem. Izmeklēšanas iestādes –

LPSR VDTK, LPSR IeTK, prokuratūra, milicija un *Smerš* vilcināja izmeklēšanu. Daudzus ieslodzītos arestā turēja pat piecus sešus mēnešus, dažus pat gadu, līdz ar to rupji tika pārkāpti normatīvi par aizturēšanas termiņu. Liepājas cietumā 1945. gada oktobrī jau pēc notiesāšanas atradās 92 cilvēki, lai gan viņi bija jānosūta uz ieslodzījuma nometnēm. Cietumos bija antisanitāri apstākļi, nebija gandrīz nekādas medicīniskās aprūpes. 1945. gada deviņos mēnešos (līdz oktobrim) LPSR cietumos necilvēcisko apstākļu un spīdzināšanas dēļ nomira 98 cilvēki.⁴³ 1944.–1945. gadā Rīgas Centrālcietumā vien mira 62 ieslodzītie (neskaitot ar nāvessodu notiesātos, par kuriem informācija nav pieejama). Salīdzinājumam: no 1944. gada līdz 1953. gadam Rīgas Centrālcietumā mira 170 ieslodzītie. Tātad 1944.–1945. gadā mirusi gandrīz trešā daļa no 1944. gada līdz 1953. gadam cietumā ieslodzīto.⁴⁴

PSRS un LPSR VDTK uzdevumi

1943. gada aprīlī dibinātajam PSRS VDTK noteica tā galvenos darbības virzienus līdz 1946. gada martam, kad VDTK pārveidoja par PSRS Valsts drošības ministriju.

PSRS VDTK sastāvēja no sešām pārvaldēm:

1. pārvalde nodarbojās ar izlūkošanu,
2. pārvalde nodarbojās ar pretizlūkošanu un operatīvās darbības tehnisko nodrošināšanu,
3. pārvalde nodrošināja transporta drošību,
4. pārvalde Otrā pasaules kara apstākļos veica darbību ienaidnieka aizmugurē,
5. pārvalde nodrošināja sakaru drošību un veica informācijas šifrēšanu,
6. pārvalde apsargāja PSRS valdību.

PSRS VDTK sastāvā ietilpa arī Sevišķi svarīgo lietu izmeklēšanas daļa, "A" jeb arhīva daļa (tajā uzglabāja operatīvās atskaites un statistikas datus), "B" daļa (nodarbojās ar radioizlūkošanu un viltotu dokumentu izgatavošanu), "V" daļa (cenzēja armijas korespondenci).⁴⁵

Atbilstoši PSRS VDTK struktūrai tika izveidota arī LPSR VDTK struktūra. Savienotajās republikās centralizēto pārvalžu vietā formēja mazākas vienības – daļas, tātad atbilstoši PSRS VDTK 1., 2., 3., 4., 5. un 6. daļu. LPSR VDTK bija arī Arhīva un Izmeklēšanas daļa. Par LPSR VDTK 3., 5. un 6. daļu autors Baltijas un Krievijas arhīvos dokumentus nav atradis.

Arī par "B" un "V" daļu darbību Latvijā trūkst dokumentu, taču, tā kā LPSR VDTK pretizlūkošana 1945. gadā veica aktīvus pasākumus pret pretošanās organizācijas – Latvijas Centrālās padomes (LCP) dalībniekiem, kurus iesūtīja no Rietumvalstīm un kuri no Latvijas ar radoraidītājiem informēja ārzemes, radioizlūkošana LPSR VDTK bija jānodrošina.

Par **LPSR VDTK 1. daļas** darbību, tāpat kā par vēlāko LPSR VDM un Valsts drošības komitejas 1. daļas darbību, Latvijā dokumenti nav saglabājušies. Var pieņemt, ka tieši PSRS (1943. gadā) un, iespējams, LPSR VDTK izlūkošanas aģentūra (1944.–1945. gadā) izrādīja interesi par LCP, bijušā Latvijas vēstnieka Zviedrijā Voldemāra Salnā (1886–1948) un citu latviešu emigrantu kā komunistiskā režīma pretinieku darbību Zviedrijā un viņu iespējamo saistību ar Zviedrijas izlūkdienestu. Par to varētu liecināt dažas norādes LPSR VDK 1986. gadā sastādītajā izziņā par arhīva lietu “Lursens-S”: “[..] aktīvi darbojās bijušais buržuāziskās Latvijas sūtnis Zviedrijā Voldemārs Salnais, kurš dzīvoja Stokholmā. 1943. gada martā viņš nodibināja kontaktus ar ASV un Anglijas izlūkdienesta pārstāvi Stokholmā un izklāstīja viņa rīcībā esošus datus par “nacionālo spēku” esamību Latvijā. Salnais saņēma ārzemju izlūkdienestu piekrišanu piegādāt nacionālistiem Latvijā ieročus, lai pēc tam, kad Padomju armijas uzbrukumu rezultātā republikas teritoriju būs spiesti atstāt vācu fašistiskie okupanti, organizētu pretošanos padomju varas atjaunošanai. Atsaucoties Salnā ieteikumam, okupētajā Latvijā veidot organizācijas, kas pretotos Padomēm, 1943. gada 22. jūlijā nacionālistu līderi organizēja sava “kurjera” – žurnālista Leona Siliņa⁴⁶ nelegālu pārvešanu uz Zviedriju, lai informētu par stāvokli Latvijā [..] 1944. gada janvārī Salnais no ārzemju izlūkdienesta saņēma 50 000 zviedru kronu, kas bija paredzētas iesāktā darba aktivizēšanai [..] Trešo reizi Arnītis ieradās Latvijā 1945. gada martā ar izlūkošanas un diversijas rakstura uzdevumu, kuru bija saņēmis no [..] ģenerāļa Vernera Tēpfera. V. Tēpfers šai laikā bija angļu izlūkdienesta rezidents Zviedrijā un vienlaikus uzturēja sakarus ar amerikāņu un zviedru izlūkdienestiem.”⁴⁷

Ar pretizlūkošanas darbību pret reālu un potenciāli iespējamu ārvalstu izlūkošanas dienestu un to izlūkdarbību Latvijā nodarbojās **LPSR VDTK 2. daļa**.

Otrajam pasaules karam beidzoties, interesi par okupētajām Baltijas valstīm kā izlūkinformācijas iegūšanas un turpmākas izlūkdarbības izvēršanas vietu PSRS teritorijā izrādīja Lielbritānijas izlūkdienests (S/S⁴⁸).

Lai neitralizētu Lielbritānijas izlūkdienesta darbību, LPSR VDTK 2. daļas darbinieks Jānis Lukaševičs (1920–1989) ieteica kādu no 1945. gada oktobrī–novembrī aizturētajiem LCP dalībniekiem – Artūru Arnīti (1909–1986), Jāni Šmitu (1909–1955), Eduardu Andersonu (1919–1947), Laimoni Pētersonu (1919–2006) – savervēt par LPSR VDTK aģentu un izmantot operatīvajā spēlē pret Lielbritānijas izlūkdienestu, neatklājot britiem šo cilvēku saistību ar VDTK. Tā tiktu neitralizēta britu izlūkdienesta darbība Latvijā. Kā norāda uz Lielbritāniju pārbēgušais bijušais PSRS izlūkdienesta darbinieks Oļegs Gordijevskis (1938), 1945. gada 15. oktobrī minētos LCP dalībniekus Kurzemē nogādāja S/S kuteris, un, pirms VDTK viņus arestēja, kāds no viņiem uz S/S ar radiosakariem paspēja informēt par sekmiņu ierašanos Latvijā. Acīmredzot, saņemot PSRS VDTK vadības atļauju, LPSR VDTK uzsāka operatīvo spēli ar Lielbritānijas izlūkdienestu, izmantojot A. Arnīša LCP grupai atņemto radioaparātu un šifrus. A. Arnīti un viņa biedrus operatīvajā spēlē LPSR VDTK

2. daļa vairs iesaistīt nevarēja, jo LPSR VDTK izmeklēšanas daļa pratināšanas laikā viņus tā bija sasitusi, ka operatīvai darbībai arestētie vairs nebija derīgi. Operatīvo spēli ar S/S uzsāka, kad J. Lukaševičs saņēma atļauju tajā iesaistīt LPSR VDTK 1945. gada 8. novembrī arestēto LCP radistu Augustu Bergmani, kuru atbrīvoja no aresta. Kā LPSR VDTK aģents A. Bergmanis no 1946. gada marta radioraidījumiem izmantoja A. Arņiša LCP grupas atvesto radioraidītāju un kodus. Pēc ilgāka laika A. Bergmanis ieguva S/S uzticību – un sākās LPSR VDTK operatīvā spēle ar Lielbritānijas izlūkdienestu.⁴⁹ Rezultātā LPSR VDTK līdz 1953.–1954. gadam gandrīz pilnīgi kontrolēja S/S darbību Latvijā, apguva S/S operatīvās darbības stilu un aģentu iefiltrēšanas paņēmienus. Tika izzinātas Lielbritānijas izlūkdienesta vēlnes Baltijā un daļa interešu Krievijas teritorijā.

PSRS un LPSR VDTK Otrā pasaules kara laikā un vēl pēc kara lielu interesi izrādīja arī par nacistiskās Vācijas izlūkdienestu aģentiem un diversantiem. 1945. gada 16. martā PSRS drošības komisāra vietnieks Bogdans Kobulovs (1904–1953) vērsās pie Baltijas republiku un Baltkrievijas PSR drošības komisāriem, kā arī vairāku KPFSR apgabalu VDTK pārvalžu priekšniekiem tāpēc, ka Vācijas armijas okupētajā Latvijas teritorijā bāzējās vācu izlūkdienests, kas Sarkanās armijas aizmugurē desantē izlūkus un diversantus. PSRS VDTK vadību uztrauca vairāku izlūku un diversantu bāzu atrašanās Latvijas teritorijā – Kurzemē (*“Frontaufklärungsgruppe 212”* Matkules pagastā, *“Stab Aleksander”* Sabilē, *“Z-Nord”* pie Liepājas). Tādēļ B. Kobulovs LPSR VDTK deva uzdevumu uzskaitīt visas personas, kuras kā bēgļi devušās uz vācu okupēto Kurzemi, kā arī nodrošināt ar VDTK aģentūru tās vietas, kur bēgļus vācu izlūkdienests varētu desantēt Sarkanās armijas aizmugurē. Ja atrastu kādu cilvēku, kurš brīvprātīgi devies uz nacistu okupēto Kurzemi un pēc tam slepus atgriezies Sarkanās armijas aizmugurē, viņš jāarestē un sīki jānoprātina, lai atklātu pretinieka aģentūru. B. Kobulovs LPSR VDTK pavēlēja pieredzējušus aģentus iefiltrēt vācu izlūkdienestā Kurzemē (par LPSR VDTK 4. daļas darbību – VDTK aģentu iefiltrēšanu vācu izlūkdienestā Latvijā nav dokumentu), lai laikus iegūtu ziņas par vācu aģentūru, kuru paredzēts iesūtīt Sarkanās armijas aizmugurē, un lai Kurzemē atklātu pret komunistisko režīmu noskaņotus potenciālos nacionālās pretošanās kustības dalībniekus.⁵⁰

Par iepriekš minēto 1945. gada 16. marta B. Kobulova rīkojumu LPSR VDTK informēja arī LPSR IeTK, jo 1945. gada 25. maijā LPSR IeTK komisāra vietnieks Alberts Sieks (1899–1980) visiem LPSR IeTK pilsētu un apriņķu priekšniekiem, balstoties uz arestētā bijušā *“Frontaufklärungsgruppe 212”* aģenta Roberta Vanaga-Vasiļjeva liecībām, uzdeva vajāt bijušos grupas aģentus, kā arī bijušos kureliešus. A. Sieks arī pavēlēja atklāt un neitralizēt viņu ieroču slēptuves.⁵¹ Tātad LPSR IeTK un VDTK darbība, lai atklātu Vācijas izlūkdienesta aģentus, dublējās, un LPSR IeTK bija saistošas arī PSRS VDTK norādes. 1945. gada 22. jūnijā sekoja LPSR IeTK komisāra Augusta Eglīša (1896–1966) pavēle visiem LPSR IeTK pilsētu un apriņķu daļu priekšniekiem meklēt

un arestēt arī “*SS-Jagdverband Ostland*” (paredzētas partizānu cīņai Sarkanās armijas okupētajā teritorijā) dalībniekus.⁵²

LPSR VDTK 5. daļa visticamāk nodrošināja valsts noslēpumu glabāšanu un dokumentu slepenības režīmu. Par LPSR VDTK un Tautas komisāru padomes (TKP) nopietno pieeju šiem jautājumiem liecina TKP priekšsēdētāja Viļa Lāča (1904–1966) 1945. gada 14. maija vēstule LPSR komisariātiem, LK(b)P CK un Sevišķajam sektoram, pilsētu un apriņķu izpildkomiteju priekšsēdētājiem. Vēstulē norādīts, ka LPSR VDTK, veicot komisariātu speciālo daļu, pārvalžu un pilsētu izpildkomiteju pārbaudi, devis norādes, kā glabāt slepenos dokumentus un ieviest kārtību valsts noslēpumu glabāšanā. V. Lācis uzdeva speciālo daļu priekšniekiem prasīt trūkumus novērst noteiktā termiņā. Ja tas netiks izdarīts, speciālo daļu priekšnieki nododami tiesai.⁵³

Vēl viena LPSR VDTK funkcija 1944.–1945. gadā, tāpat kā pretizlūkošana, dublējās ar LPSR leTK darbību. Tā bija cīņa ar nacionālās pretošanās kustību, īpaši ar nacionālajiem partizāniem. Lai gan ar to nodarbojās LPSR leTK īpaša Bandītisma apkarošanas daļa, šajā darbā iesaistījās arī LPSR Valsts drošības tautas komisariāts. Bruņota pretošanās komunistiskajiem okupantiem 1944. gadā sākās vismaz jau 30. jūlijā, kad bruņoti pretošanās kustības dalībnieki apšaudīja PSRS leTK Baltijas apgabala 130. robežsargu pulka meklēšanas grupu.⁵⁴ Intensīva bruņota pretošanās notika 1945. gadā. 1. septembrī PSRS valsts drošības komisāra vietnieks B. Kobulovs, LPSR leTK komisārs A. Eglītis un LPSR VDTK komisārs A. Noviks bija spiesti pieņemt kopēju pavēli nr. 00113/0016 – “Pasākumi, lai aktivizētu cīņu ar pretpadomju nacionālistisko pagrīdi un tās bruņotajām bandām”, kurā secināja, ka nav izpildīta PSRS leTK/VDTK 1945. gada 22. marta pavēle par nacionālistiskās pagrīdes un tās bruņoto bandu likvidēšanu. Pamatojoties uz 1. septembra pavēli, Kurzemē un Latgalē – novados ar visaktīvāko nacionālo partizānu darbību – cīņai pret partizāniem izveidoja operatīvos sektorus. Par Kurzemes Operatīvā sektora priekšnieku iecēla Salomatovu – LPSR VDTK komisāra vietnieku. Salomatovam un LPSR leTK komisāra vietniekam A. Siekam (Latgales operatīvā sektora priekšnieks) uzdeva apvienot LPSR leTK un VDTK apriņķu daļu darbību, lai visīsākā laikā likvidētu nacionālos partizānus un “pretpadomju pagrīdi”. Operatīvo sektoru rīcībā nodeva LPSR leTK un VDTK centrālā aparāta 40 operatīvos darbiniekus, tos izmantojot leTK un VDTK apriņķu daļu vadībai cīņai pret nacionālajiem partizāniem. Konkrēti uzdevumi par tādas aģentūras vervēšanu, kas būtu spējīga iekļūt nacionālo partizānu grupās, partizānu legalizēšanu, aģentu – sieviešu un maršruta aģentu vēršanu pret nacionālajiem partizāniem tika doti arī LPSR leTK un VDTK apriņķu daļu priekšniekiem.⁵⁵ Jāatzīmē, ka lielāki panākumi cīņā pret nacionālajiem partizāniem bija leTK komisāra vietnieka vadītajā Latgales, nevis Kurzemes operatīvajā sektorā – 1945. gada novembrī leTK operācijas laikā gāja bojā viens no Latvijas Tēvzemes sargu (partizānu) apvienības (LTS(p)A) vadītājiem Juris Rudzāts (1915–1945),⁵⁶ decembrī – LTS(p)A Ilūkstes pulka komandieris

Staņislavs Urbāns (1906–1958), legalizējās vairāk nekā 90 no 200 pulka partizāniem,⁵⁷ bet 1946. gada 9. februārī, LPSR IeTK operatīvajai grupai uzbrūkot LTS(p)A vadības sapulcei, tika arestēts viens no organizācijas vadītājiem Jānis Zelčāns (1910–1946).⁵⁸ Kurzemē centralizētās nacionālo partizānu organizācijas iekšlietu un drošības iestādēm izdevās likvidēt tikai 1946. gada oktobrī.⁵⁹

VK(b)P un LK(b)P ietekme uz LPSR VDTK darbību. LK(b)P un LPSR VDTK attiecības

1944. gada 29. decembrī VK(b)P CK Politbirojs nodibināja VK(b)P CK Latvijas biroju. Tā uzdevumos ietilpa LK(b)P un LPSR TKP kontrole ne tikai partijas un padomju varas nostiprināšanā, bet arī *“buržuāziski nacionālās pagrīdes un tās bruņoto bandu iznīcināšanā un idejiskā sagraušanā [...] kulaku ekonomiskā ierobežošanā”*. VK(b)P CK Latvijas birojs akceptēja LK(b)P CK un LPSR TKP lēmumu projektus.⁶⁰ Latvijas biroja loceklis Aleksejs Babkins (1906–1950), PSRS IeTK/VDTK pilnvarotais LPSR, personīgi pārraudzīja LPSR VDTK un IeTK (no 1946. gada marta Valsts drošības ministrija un Iekšlietu ministrija) darbību. A. Babkins Latvijā vadīja gan teritorijas “ķemmēšanu”, gan cīņu ar nacionālo bruņoto pretošanos.⁶¹ 1947. gada 24. martā VK(b)P CK Politbirojs secināja, ka VK(b)P birojiem Baltijas republikās uzliktos uzdevumus vietējās kompartijas var veikt patstāvīgi, tādēļ birojus Baltijas republikās likvidēja.⁶²

LPSR VDTK un tā vadībai bija saistoši ne tikai LK(b)P CK rīkojumi par drošības jautājumiem, bet arī kontrole pār partijas pirmorganizācijas dibināšanu LPSR VDTK centrālajā aparātā, kā arī aprīņķu un pilsētu daļās. 1944. gada 28. maijā ievēlēja LPSR VDTK partijas pirmorganizācijas biroja sekretāru (Kārlis Vids) un divus viņa vietniekus (Dupļevskis un Vasiljevs). Sapulcē nolēma organizēt partijas grupas arī VDTK daļās līdz 1944. gada 7. novembrim. K. Vidam biedru sapulce uzdeva LPSR VDTK partijas organizācijas biroja locekļus komandēt uz jaunizveidotajām partijas grupām, lai pirmorganizāciju sekretāru vēlēšanas norisētu sekmīgi.⁶³ No LPSR VDTK partijas pirmorganizācijas biroja sēžu 1945. gada protokoliem (6. janvāris – 28. decembris) var secināt, ka partijas darbs LPSR VDTK jau ris pēc noteiktas un labi funkcionējošas kārtības. Birojā tika izskatītas partijas biedru personiskās lietas dažādu pārkāpumu gadījumā, sienasavīzes “Čekists” veidošana, sadzīves uzlabošanas jautājumi, ideoloģisko lekciju un kultūras pasākumu organizēšana u.c.⁶⁴

Spriežot pēc komunistu partijas dokumentiem, 1945. gada sākumā ir bijušas saasinātas attiecības starp LPSR VDTK aprīņķu daļu darbiniekiem un LK(b)P aprīņķu komiteju sekretāriem. Kā spilgts piemērs tam ir LK(b)P Ilūkstes aprīņķa komitejas sekretāra S. Matuza konflikts ar Valsts drošības tautas komisariātu. 1945. gada 24. janvārī S. Matuzs rakstīja CK otrajam sekretāram Ivanam Ļebedevam (1907–1972), ka LPSR VDTK darbinieki nepamatoti arestējuši bijušo Silenes pagasta izpildkomitejas

priekšsēdētāju Ivanu Ludišu, kuru represējuši arī nacisti. S. Matuzs kā VDTK pārkāpumu vērtēja to, ka Silenes pagasta partijas organizācijas sekretārs nav ticis informēts par I. Ludiša arestu.⁶⁵ Uz šādu S. Matuza rīcību krasi reaģēja VDTK komisāra vietnieks Jānis Vēvers (1899–1978), nosūtot ziņojumu PSRS VDTK vadībai. Ziņojumā S. Matuzs apsūdzēts par to, ka viņš no VDTK Ilūkstes apriņķa daļas priekšnieka Ivanova pieprasa aģentūras un operatīvos dokumentus par pretpadomju personām, kuras paredzēts arestēt (Ivanovs pēc VDTK instrukcijām šādus dokumentus S. Matuzam nedrīkstēja izsniegt). Turklāt partijas organizācijā S. Matuzs runājis, ka VDTK veic masu arestus, lai pildītu normu. Jau 1941. gadā VDTK nav izsūtījis tās personas, kuras būtu jāizsūta. Viņš arī lūdzis apriņķa daļas prokurora vietniecei Bogomolovai nesankcionēt arestus, jo par “dzimtenes nodevību” arestētie nav vainīgi – viņi glābuši savu dzīvību. (Jāpiebilst, ka S. Matuza aizstāvēto I. Ludišu LPSR VDTK apsūdzēja par to, ka nacistu okupācijas laikā pratināšanā policijā viņš izdevis divus komjauniešus, kuri vēlāk nošauti.⁶⁶) VDTK operatīvā sektora pilnvarotajam Staroveram S. Matuzs teicis, ka nedrīkst arestēt tāpat kā 1937.–1938. gadā. J. Vēvers V. Merkulovam sūdzējās arī par to, ka S. Matuzs Ilūkstes apriņķa partijas komitejas birojā izskatījis VDTK Ilūkstes apriņķa daļas priekšnieka atteikumu daļas darbiniekiem piedalīties ražas novākšanā.⁶⁷

Tam sekoja PSRS drošības komisāra V. Merkulova 1945. gada 1. februāra vēstule LK(b)P CK 1. sekretāram Jānim Kalnbērziņam (1893–1986; kopija VK(b)P CK Latvijas biroja vadītājam Nikolajam Šataļinam; 1904–1984) ar lūgumu saukt S. Matuzu pie kārtības, t.i., aizliegt mobilizēt LPSR VDTK Ilūkstes apriņķa daļas operatīvos darbiniekus saimnieciskos darbos.⁶⁸ S. Matuza vēlme kontrolēt VDTK darbiniekus minētajā vēstulē netika skarta, taču to, ka līdzīgas problēmas starp LK(b)P un VDTK vadītājiem bija arī citos apriņķos, liecina 1945. gada 2. aprīļa LK(b)P apriņķu komiteju sekretāru, LPSR VDTK un leTK darbinieku kopējā sanāksmē par nacionālo partizānu apkarošanu runātais. Šajā sanāksmē kā galvenā viedokļa paudējs uzstājās N. Šataļins. Viņš norādīja, ka apriņķos pastāv domstarpības starp komunistiem un drošības struktūru vadību. Maskavas pārstāvis uzsvēra, ka Komunistiskā partija valstī (tātad arī apriņķī) ir vadošā un atbildīga par visām dzīves sfērām, un norāja gan apriņķu komunistu vadītājus, kuri nemotivēti iejaucoties leTK/VDTK darbā, gan čekistus, kuriem aizrādīja, ka komunistu vadītāji jāinformē par svarīgākajiem VDTK darbības jautājumiem.⁶⁹ J. Kalnbērziņš uzstājās sanāksmes no beigumā un uzsvēra, ka N. Šataļina teiktais ir pamats turpmākajam leTK/VDTK darbam.

LPSR VDTK represiju upuri

Vēsturniece R. Vīksne aprēķinājusi, ka kopš otrreizējās komunistiskās okupācijas sākuma līdz 1945. gada decembrim Latvijā arestēti 18 438 cilvēki,⁷⁰ t.sk. 1413 sievietes. Minētajā periodā Latvijā arestus un izmeklēšanas veica arī LPSR leTK, PSRS Aizsardzības tautas

komisariāta pretizlūkošanas *Smerš* daļas un PSRS IeTK/VDTK operatīvie sektori.⁷¹ Tātad ne visus 18 438 cilvēkus represēja LPSR Valsts drošības tautas komisariāts. Lai iegūtu precīzu VDTK represēto personu skaitu, nepieciešama Latvijas Valsts arhīvā fondēto LPSR VDK krimināllietu (1986. fonds) informācijas detalizēta apstrāde.

1996. gadā vairāku Latvijas Republikas (LR) valsts iestāžu un to struktūrvienību (LVA, Ģenerālprokuratūras Totalitāro režīmu noziegumu izmeklēšanas nodaļa, Reabilitācijas un specdienestu lietu prokuratūra, Augstākās tiesas Reabilitācijas nodaļa, Iekšlietu ministrijas Informācijas centrs, Satversmes aizsardzības biroja Totalitārisma seku dokumentēšanas centrs) vadītāji nodibināja darba grupu un nolēma izveidot PSRS okupācijas režīmā politiski represēto personu datu bāzi. Darbs ir sākts, un no LPSR VDK krimināllietām elektroniski apkopota informācija par 2479 apsūdzētām un notiesātām personām.⁷² Diemžēl 1998. gadā atbalstu neguva LR tieslietu un iekšlietu ministru, ģenerālprokurora, Augstākās tiesas priekšsēdētāja vietnieka un SAB direktora lūgums no valsts budžeta piešķirt līdzekļus datu bāzes izveidošanai un darbu beigt trijos – piecos gados. Par datu bāzes projektu valsts neizrādīja interesi arī turpmākajos gados. Pašlaik LVA ir veicis precīzu 1941. gadā deportēto personu uzskaiti un strādā pie 1949. gadā deportēto cilvēku elektroniskās datu bāzes izveidošanas. Diemžēl notiesāto personu datu elektroniskā apstrāde valstī līdz pat 2007. gada sākumam netiek virzīta tālāk. Datorizēta informācija pieejama tikai par minētajām 2479 politiski tiesātām personām. Kā lēsa 1996. gadā izveidotā darba grupa, ar tiem resursiem, kas valsts institūcijām piešķirti PSRS okupācijas režīma laikā politiski represēto datu apstrādei, būs nepieciešami 25 gadi.

1999. gadā tika izdots noziegumos pret Padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs “No NKVD līdz KGB ..”.⁷³ Šis darbs sniedz ticamu uzziņu par represētajām personām, taču pētniekam tas izmantojams, vienīgi noskaidrojot jau konkrētas personas aresta datumu, īsu apsūdzības formulējumu un LVA 1986. fonda lietas par šo personu numuru. LVA 1986. fonda LPSR VDK krimināllietu informācijas elektroniska apstrāde dotu iespēju par apsūdzētajām un tiesātajām personām iegūt daudz detalizētāku informāciju pēc 42 vai pat 43 pozīcijām, ieskaitot tādas pētniekiem svarīgas lietas kā:

- izmeklēšanas sākšanas, pabeigšanas vai izbeigšanas datums,
- personas aresta datums,
- personas dzīvesvieta pirms apcietināšanas,
- personas tautība,
- ziņas par izmeklētāju un amatpersonām, kas piedalījās izmeklēšanā (līdz ar to arī informācija par institūciju, kas veica izmeklēšanu),
- amatpersona, kura apstiprināja arestu,
- amatpersona, kura apstiprināja kratīšanu,
- amatpersona, kura apstiprināja apsūdzības rakstu,
- tiesa, kas notiesāja apsūdzēto, tiesas amatpersonas,

- apsūdzības uzturētājs,
- advokāts,
- tiesājot piemērotie Krievijas Padomju Federatīvās Sociālistiskās Republikas Kriminālkodeksa panti,
- piemērotais sods,
- sprieduma pasludināšanas datums,
- sprieduma pārsūdzības instance un pārsūdzības rezultāts,
- nāvessoda izpildīšanas datums,
- nāve ieslodzījumā,
- soda izciešanas vieta,
- atbrīvošanas datums,
- rehabilitācija u.c.

Pašlaik PSRS okupācijas režīma laikā politiski tiesāto personu nepilnīgajā datu bāzē (turpmāk – politiski tiesāto datu bāze) 2479 ievietotās personas netika izraudzītas pēc kādas noteiktas pazīmes. Salīdzinājumā ar kopējo Latvijā esošo krimināllietu skaitu (49 321) no informācijas tikai par 2479 personām nav iespējams izdarīt nopietnus secinājumus. Jāievēro, ka ne visas minētās personas represēja LPSR Valsts drošības tautas komisariāts. Tomēr arī pieejamā informācija no politiski tiesāto datu bāzes raksturo VDTK darbību 1944.–1945. gadā un rāda, kāda informācija tiktu iegūta, ja datu bāze būtu pabeigta.

No pieejamajiem elektroniski apstrādātajiem datiem par 2479 apsūdzētajiem secināms, ka 1944. gadā arestēti 95 cilvēki, bet 1945. gadā – 345.

Aresti 1944. gadā. Kā zināms, politiski tiesāto datu bāzē apkopota informācija tikai par 95 1944. gadā arestētajām personām. No tik niecīgas informācijas nevar secināt kopējo ainu. 67 personas arestētas 1944. gada novembrī. Pēc R. Vīksnes aprēķiniem, 1944. gada jūlijā arestētas 97 personas, augustā – 734, septembrī – 705, oktobrī – 799, novembrī – 671, decembrī – 625 personas.⁷⁴

Aresti 1945. gadā. 1945. gada janvārī arestētas 57 personas, februārī – 50, martā – 20, aprīlī – 12, maijā – 41, jūnijā – 9, jūlijā – 19, augustā – 41, septembrī – 30, oktobrī – 24, novembrī – 4, decembrī – 38.

Salīdzinot autora rīcībā esošo datu bāzes informāciju ar R. Vīksnes aprēķiniem, jāsecina, ka, pēc R. Vīksnes ziņām, 1945. gadā visvairāk cilvēku arestēts tieši janvārī (3177) un februārī (3084).⁷⁵ Arī politiski tiesāto datu bāzes informācija liecina, ka 1945. gadā visvairāk personu arestēts janvārī un februārī. Jāsecina, ka datu bāze, neraugoties uz nepilnīgo informāciju, tāpat kā R. Vīksnes pētījums, apstiprina to, ka 1945. gadā visplašākie aresti notikuši janvārī un februārī. Tātad bāzes informācija izmantojama arī citu represijas raksturojošu iezīmju noteikšanai.

Arestēto skaita palielināšanos 1945. gada janvārī un februārī varētu izskaidrot ar komunistiskā režīma represīvo institūciju, arī LPSR VDTK, nostiprināšanos un aktīvāku darbību Latvijā pēc Sarkanās armijas ienākšanas Rīgā 1944. gada 13. oktobrī.

Arestēto vecums

Lai gan nepabeigta, tomēr politiski tiesāto datu bāzē varam konstatēt politiski tiesāto vecumu, kas dod ieskatu, kuras vecuma grupas PSRS un LPSR represīvās iestādes uzskatīja par politiski aktīvākām, tātad līdz ar to par bīstamākām.

1944. gadā arestēto dzimšanas gads

1881–1889	1900–1910	1911–1920	1921–1926
22	35	29	9

1945. gadā arestēto dzimšanas gads

1873–1880	1881–1885	1886–1890	1891–1895	1896–1900	1901–1905	1906–1910	1911–1915	1916–1920	1921–1925	1926–1929
6	9	20	22	34	53	44	49	39	45	24

No tabulās redzamās statistikas secināms, ka PSRS un LPSR represīvās iestādes visvairāk uzmanību pievērsušas 19–45 gadus veciem vīriešiem, t.i., militāram iesaukumam atbilstošā vecumā. Cilvēkam šajā vecumā vērojama arī lielāka sabiedriskā un politiskā aktivitāte, tātad potenciāli varēja izrādīt visefektīvāko pretošanos komunistiskajam režīmam.

1901.–1905. gadā dzimušie, kā arī pat jaunāki cilvēki nacistu okupācijas laikā Latvijā 1941.–1945. gadā varēja ieņemt amatus pašpārvaldē, represīvajās struktūrās, dienēt policijas bataljonā. Kad komunistiskais režīms 1944.–1945. gadā pārņēma varu, šos cilvēkus represēja kā “dzimtenes nodevējus”, “vāciešu atbalstītājus”, kā tādus, kuri “sadarbojušies ar vācu okupantiem”. Līdz ar nacistu izsludināto totālo mobilizāciju iesaukšanai Latviešu SS brīvprātīgo leģionā tika pakļauti 1906.–1928. gadā dzimušie vīrieši.⁷⁶ Latvijā palikušos leģionārus, kuriem pēc Vācijas armijas kapitulācijas 1945. gada 8. maijā izdevās izvairīties no filtrācijas punkta Latvijā un filtrācijas noņemnes Krievijā, vajāja LPSR VDTK un leikšlietu tautas komisariāts. Pēc aizturēšanas viņus varēja tiesāt par nelegālu dzīvesveidu (pārsvarā ar formulējumu “bruņots nelegālis”).

Jāatzīmē, ka represijas skāra arī nepilngadīgos. Politiski tiesāto datu bāze rāda, ka 1945. gadā apsūdzēti vismaz trīs 1928. gadā dzimušie (17 gadu veci) un trīs 1929. gadā dzimušie (16 gadu veci) jaunieši. Vismaz pieci no 1945. gadā notiesātajiem bija saņieguši 69–70 gadu vecumu.

Likuma panta piemērošana

Politiski tiesāto datu bāze informē arī par KPFSR Kriminālkodeksa pantiem, pēc kuriem personas notiesāja uz dažādiem ieslodzījuma termiņiem. Vienu personu varēja apsūdzēt arī pēc vairākiem pantiem

1944. gadā notiesātajiem piemērotie KPFSR Kriminālkodeksa panti un notiesāto skaits

KK pants	58 ^{1a}	58 ²	58 ³	58 ⁸	58 ⁹	58 ¹⁰	58 ¹¹	58 ¹²	182 ¹
Cilvēku skaits	87	2	3	2	2	2	7	3	1

1945. gadā notiesātajiem piemērotie KPFSR Kriminālkodeksa panti

KK pants	58 ¹	58 ^{1a}	58 ^{1b}	58 ²	58 ³	58 ⁸	58 ¹⁰	58 ¹¹	58 ¹²	58 ¹⁴	109	137	193 ¹
Cilvēku skaits	3	243	19	18	40	11	17	29	21	3	1	1	1

1944.–1945. gadā lielāko daļu apsūdzēto tiesāja pēc vairākiem KPFSR Kriminālkodeksa pantiem. Arī politiski tiesāto datu bāzē reģistrētās 1944. gadā apsūdzētās 95 personas un 1945. gadā apsūdzētās 345 personas lielākoties tiesātas, pamatojoties uz vairākiem KPFSR Kriminālkodeksa pantiem. Kā redzams no datu bāzes informācijas, visbiežāk tiesātajiem piemērots 58^{1a}. pants.

KPFSR Kriminālkodeksa **58^{1a}. pants** noteica, ka personai jāsaņem sods par dzimtenes nodevību – kaitējums PSRS militārajiem spēkiem, valsts neatkarībai un teritorijas neaizskaramībai, t.i., spiegošana, militāra vai valsts noslēpuma izpaušana, pāriešana ienaidnieka pusē, bēgšana uz ārzemēm. Sods – desmit gadu labošanas darbu nometnē vai nāvessods.⁷⁷ 1944. gadā LPSR VDTK Latvijas iedzīvotājus masveidā apsūdzēja pēc 58^{1a}. panta par darbību organizācijā “Latvijas sargi”. Krimināllietu pret šīs organizācijas dalībniekiem LPSR VDTK sāka 1944. gada 23. novembrī,⁷⁸ taču vairākus tās dalībniekus arestēja vēl 1945. gadā, bet tiesāja tikai 1946. gadā.⁷⁹ 1945. gada 10. martā LPSR VDTK meklēja 72 organizācijas dalībniekus.⁸⁰ “Latvijas sargu” formulētais mērķis Otrā pasaules kara laikā bija ar bruņotu sacelšanos pretoties

Vācijas okupācijas režīmam, pārņemot varu savās rokās un izveidojot patstāvīgu valsti. Šie centieni tika koordinēti arī ar lietuviešu un igauņu pretošanās kustības dalībniekiem. Nacistu okupācijas laikā organizācija izplatīja nelegālo avīzi "Par Latviju". Tā kā pēc Latvijas komunistiskās okupācijas 1944. gadā organizācijas dalībnieki ar uzsaukumiem un pat bruņoti vērsās arī pret komunistisko režīmu, sākot ar 1944. gada 23. novembri, grupas dalībniekus arestēja LPSR Valsts drošības tautas komisariāts. VDTK izmeklētājā krimināllietā minētais organizācijas dalībnieku skaits ir apšaubāms – 12 000 aktīvo un pasīvo dalībnieku, no tiem Rīgā 6000 cilvēku.⁸¹ Kureliešu, kuru mērķi bija identiski "Latvijas sargu" mērķiem, kopā skaitot, ir tikai apmēram 1200.⁸² Skaitli 12 000 LPSR VDTK izmeklētāji acīmredzot ieguvuši, "Latvijas sargu" dalībniekus spīdzinot, vai arī vienkārši protokolā sagrozījuši apsūdzēto stāstīto sev vēlamā gaismā. PSRS drošības ministrs V. Abakumovs 1947. gada 17. jūlijā vēstulē Staļinam norādīja, ka pret tiem "tautas ienaidniekiem", kuri atsakās izdot savus līdzdalībniekus un nedod liecības, tiek lietoti "fiziskas iedarbības līdzekļi". Tikai 1953. gadā, kad pie varas nāca L. Berija, viņš kā iekšlietu ministrs 1953. gada 4. aprīlī izdeva pavēli nr. 0068 "Par jebkādu piespiešanas un fiziskas iedarbības mēru pielietošanas aizliegšanu pret arestētajiem"⁸³. L. Berija norādīja, ka drošības iestāžu izmeklēšanas darbā pieļauta padomju likumu visrupjākā pārkāpšana, nevainīgu padomju pilsoņu aresti, izmeklēšanas materiālu falsifikācija, dažādu spīdzināšanas veidu lietošana – arestētie nežēlīgi piekauti, mēnešiem ilgi rokas, atlauztas aiz muguras, saslēgtas dzelžos, ilgstoši traucēts miegs, arestētie izgērbti un ieslodzīti aukstā karcerī u.c.

Pamatojoties uz KPFSR Kriminālkodeksa 58¹a. pantu, apsūdzēja 27 "Latvijas sargu" dalībniekus: Arnoldu Avotiņu, Rūdolfu Loķi, Visvaldi Garleju, Andreju Garleju, Martu Garleju, Lidiju Zariņu, Hariju Jakobsonu, Mildu Jansonu, Voldemāru Meļķi, Elizabeti Pavlovsku-Meļķi, Žani Baldoniekus, Osvaldu Filipsonu, Reini Liepu, Leopoldu Liepnieku, Ģedertu Vilmāru Zariņu, Albertu Zeltiņu, Ernestu Ošiņu, Jāni Silfti, Oskaru Rodiņu, Alfrēdu Sildegu, Jāni Niedru, Leonīdu Āboltiņu, Jāni Plūdumu, Jēkabu Sildegu-Milleru, Kārlī Dagdu, Voldemāru Upelnieku un Frici Voldemāru Kaņepu.

Astoņpadsmit "Latvijas sargu" dalībniekus – Rihardu Helmani (Elmanis), Ādolfu Līdaku, Kristu Āboliņu, Arvīdu Gertneru, Pēteri Kupči, Arnoldu Riekstiņu, Jāni Šūmani, Kristīni Kalniņu, Robertu Kramiņu, Staņislavu Lakšu, Matīsu Koratu, Albertu Vilnīti, Otomāru Stimbānu, Jāni Āmani, Annu Vagali, Vladislavu Masaļski, Voldemāru Skrīveri un Vili Neilandu apsūdzēja gan pēc KPFSR Kriminālkodeksa 58¹a. panta, gan arī pēc **58¹. panta** par kontrrevolucionāru darbību, "kas tiecas gāzt, graut vai vājināt PSR Savienības, savienoto un autonomo republiku Strādnieku-Zemnieku valdību varu vai graut vai vājināt PSR Savienības ārējo drošību un proletāriskās revolūcijas saimnieciskos, politiskos un nacionālos pamatiekarojumus"⁸⁴. 58¹. pantu piemēroja arī organizācijas dalībniekam Elmāram Jurgenam (viņš arī Jirgens).

Organizācijas dalībnieku Ādolfu Krastiņu tiesāja pēc KPFSR Kriminālkodeksa 58². panta par bruņotu sacelšanos un pēc 58¹⁰. panta “par propagandu un aģitāciju, kurā aicina gāzt, graut vai vājināt Padomju varu”⁸⁵. 58¹⁰. pantu piemēroja arī Maksim Cīrulim.⁸⁶

Neraugoties uz LPSR VDTK pamatīgo izmeklēšanu “Latvijas sargu” lietā, pēc represijām dzīvi palikušie organizācijas dalībnieki minēja “Latvijas sargu” 1944. gada plānus, kurus VDTK krimināllietā neatrast. Vēl pirms Sarkanās armijas ienākšanas Rīgā 1944. gada 13. oktobrī organizācijas dalībniekiem un ar tiem saistītajiem latviešu leģionāriem bijusi kopēja doma noturēt Rīgu pret otrreizēju komunistisko okupāciju un proklamēt neatkarīgu Latvijas valsti.⁸⁷ No PSRS okupācijas režīma laikā politiski represēto personu datu bāzes secināms, ka 1944. gadā LPSR VDTK arestētajām personām, tās notiesājot, visbiežāk piemērots KPFSR Kriminālkodeksa 58¹a. pants. Tā, piemēram, VDTK Rēzeknes apriņķa daļa 1944. gada 18. septembrī uzsāka kriminālvajāšanu pret Boļeslavu un Jāni Svarinskiem pēc 58¹a. panta, abus apsūdzot par sadarbību ar nacistu policiju. B. Svarinska mājās atrada arī ieročus. B. Svarinski notiesāja uz sešiem gadiem nometnē, I. Svarinski – uz pieciem. VDTK arestēto Joahimu Bakanovu-Bakānu (pret kuru kriminālvajāšana tika uzsākta 1944. gada 20. decembrī pēc 58¹a. panta) par darbību paš aizsardzībā un kureliešos notiesāja uz 25 gadiem labošanas darbu nometnē. LPSR VDTK arestētais Andrejs Puriņš (1900), pret kuru kriminālvajāšanu uzsāka 1944. gada 20. decembrī par darbību paš aizsardzības vienībā, pēc 58¹a. panta tika notiesāts uz 25 gadiem; u.c.

PSRS okupācijas režīma laikā politiski represēto personu datu bāzē atrodama informācija arī par 1944. gadā pēc citiem KPFSR Kriminālkodeksa pantiem tiesātajiem. Piemēram, VDTK 1944. gada 1. novembrī arestēja Jūliju Hermani. Pamatojoties uz KPFSR Kriminālkodeksa 58³. pantu par “[...] *sazināšanos kontrrevolucionāros nolūkos ar ārvalsti vai tās atsevišķiem pārstāvjiem, kā arī par atbalsta sniegšanu jebkādā veidā tādai ārvalstij, kura atrodas ar PSR Savienību karastāvoklī vai cīnās ar to intervencijas vai blokādes veidā* ..”⁸⁸, kā arī par pretpadomju aģitāciju J. Hermani notiesāja uz 15 gadiem labošanas darbu nometnē.

1945. gadā saktā plašākā LPSR VDTK izmeklēšanas lieta, turpināta arī 1946. gadā, ir 35 LCP dalībnieku un viņu atbalstītāju lieta.⁸⁹ Arī šajā lietā LCP dalībniekus, lai gan viņi vērsās pret nacistu okupācijas režīmu Latvijā, LPSR VDTK apsūdzēja pēc vairākiem KPFSR Kriminālkodeksa pantiem noziegumos pret PSRS. 1945. gada 20. oktobrī arestēto Artūru Arnīti, pamatojoties uz 58¹a. pantu, notiesāja, kā to izskaidroja VDTK, par sakaru nodibināšanu ar Zviedrijas izlūkdienestu un tā uzdevumu pildīšanu Latvijā, kā arī par nelegālu ierašanos no Zviedrijas Latvijā LCP un Lielbritānijas izlūkdienesta uzdevumā 1945. gadā naktī no 14. uz 15. oktobri.⁹⁰ Par to, ka dienējis Latviešu leģionā, ka 1945. gada 8. maijā devies uz Zviedriju, ka nodibinājis sakarus ar LCP un ieradies A. Arnīša vadītajā LCP grupā Latvijā 1945. gada oktobrī, tiesāja 1945. gada 16. oktobrī arestēto Jāni Šmitu pēc Kriminālkodeksa 58¹a. panta.⁹¹ 1945. gada 5. novembrī arestēto Laimoni Pētersonu,

inkriminējot 58^{1a}. pantu, notiesāja par to, ka devies uz Zviedriju 1943. gadā, būdams LCP dalībnieks, kopš 1944. gada vairākkārt pārvadājis cilvēkus no Latvijas uz Zviedriju, kā arī par to, ka ieradies A. Arnīša grupas sastāvā Latvijā 1945. gada oktobrī, lai veiktu izlūkošanu Lielbritānijas izlūkdienesta uzdevumā.⁹² L. Pētersons apgalvo, ka Latvijas krastā 1945. gada oktobrī izcēlies tikai tādēļ, ka avarējusi laiva. LCP nav plānojusi, ka visa A. Arnīša grupa paliks Latvijā.⁹³ Ceturto LCP A. Arnīša grupas dalībnieku Eduardu Andersonu LPSR VDTK aizturēja 1945. gada 6. novembrī. Viņa lieta izdalīta atsevišķi. Par došanos uz Zviedriju 1945. gadā, iesaistīšanos LCP darbā 1944. gadā, sadarbību ar Zviedrijas izlūkdienestu, Latvijas bēgļu pārvešanu no Latvijas uz Zviedriju un ierašanos Latvijā 1945. gada oktobrī, atjaunojot sakarus ar bijušajiem LCP dalībniekiem Rīgā un Ventspilī, E. Andersonu – vienīgo no 35 LCP dalībniekiem, starp tiem arī A. Arnīša grupa, notiesāja 1946. gada 28. augustā, bet 1947. gada 14. janvārī tika dota pavēle sodīt E. Andersonu ar augstāko soda mēru.⁹⁴ Visticamāk, ka E. Andersonu cerēja izmantot PSRS un LPSR VDTK operatīvajās spēlēs ar Lielbritānijas izlūkdienestu, bet, E. Andersonam nepiekrītot, lai nepieļautu informācijas noplūdi, viņam piesprieda nāvessodu. Tāpat tika apsūdzēti un notiesāti, balstoties uz KPFSR Kriminālkodeksa 58^{1a}. pantu, Kārlis Ernests Frišenfelds, Fricis Osis, Pauls Pavārs, Indulis Dišlers-Eglīte, Leonora Leite, Emīls Vecmanis, Viktorija Ozoliņa, Valija Kaminska, Mirdza Dūdiņa, Ernests Priedītis, Anna Jātniece, Jānis Ūdris, Kārlis Rārs, Alberts Klibiķis, Pēteris Klibiķis, Fricis Tunnis, Teodors Višķeris, Zinaīda Gulbe, Kārlis Balodis, Voldemārs Mežaks, Ernests Krasovskis, Kārlis Baķis, Valentīna Sukatniece, Jānis Gilberts, Anita Melberga (Undule), Kārlis Zirnis, Hilda Vosa, Alfrēds Melbergs, Vilis Vilciņš un Aleksandrs Briedis. Kārli Lībtālu notiesāja gan pēc 58^{1a}., gan 58¹. panta.⁹⁵ Jāni Krauju izmeklēšanas gaitā no apcietinājuma atbrīvoja.

No PSRS okupācijas režīma laikā politiski represēto personu datu bāzes secināms, ka LPSR VDTK 1945. gadā arestētie bieži vien tiesāti pēc KPFSR 58³. un 58¹⁰. panta. Vēl no politiski tiesāto datu bāzes izriet, ka cilvēki notiesāti arī, pamatojoties uz KPFSR Kriminālkodeksa 58^{1b}. (dzimtenes nodevība, ko izdarījusi militārpersona), 58². (bruņota darbība grupā), 58⁴. (palīdzības sniegšana starptautiskajai buržuāzijai), 58⁸. (terora aktu veikšana), 58⁹. (transportceļu tīša bojāšana), 58¹¹. (piedalīšanās dzimtenes nodevībā), 58¹². (neziņošana par kontrrevolucionāru noziegumu), 58¹⁴. (kontrrevolucionāra sabotāža)⁹⁶, 109. (varas ļaunprātīga izmantošana), 137. (tīša slepkavība), 182¹. (sprāgstvielu izgatavošana, glabāšana), 193¹. (militārpersonas izdarīts noziegums) pantu.⁹⁷

Nobeigums

Rakstā izklāstītais liecina: Otrā pasaules kara laikā 1944.–1945. gada Latvijas otrreizējā komunistiskā okupācija pavēra iespējas Latvijas iedzīvotāju represēšanai un pret režīmu vērstu pretošanās izpausmju likvidēšanai. Nacistisko okupāciju nomainīja komunistiskā

okupācija. Lai komunistiskais režīms funkcionētu, Latvijā tika ieviesta tāda pati represīvā sistēma, kāda jau vairākus gadus pastāvēja Padomju Savienībā. Kad 1945. gada 8. maijā kapitulēja Vācijas armijas daļas Kurzemē, tad vairs nebija šķēršļu PSRS un LPSR represīvo iestāžu darbības izvēšanai visā Latvijā.

Represijas Latvijā 1944.–1945. gadā determinēja lielākoties PSRS iekšlietu un drošības iestāžu pavēles un direktīvas. Noziegumus pret Latvijas iedzīvotājiem veica gan PSRS, gan Latvijas PSR iekšlietu un drošības iestādes, kā arī Sarkanās armijas un IeTK karaspēka militārpersonas. LPSR VDTK 1944.–1945. gadā bija viens no Latvijas iedzīvotāju un tās teritorijā karadarbības dēļ nokļuvušo personu masveida represētājiem, kā arī nacionālās pretošanās kustības apspiedējs. VDTK Latvijā ne tikai veica masveida represijas, izlūkošanu, pretizlūkošanu un citas funkcijas, bet arī izmeklēšanu. LPSR VDTK izmeklēšanas daļas rīcībā nonākušos upurus – lielākoties 19–45 gadus veci cilvēki – visbiežāk apsūdzēja pēc KPFSR Kriminālkodeksa 58'a. panta par dzimtenes, t.i., PSRS nodevību, kaitējot valsts spēkam un varenībai. Var secināt, ka minētās vecuma grupas bija militārā iesaukuma gados, kā arī šajā vecumā cilvēkam ir vislielākā sabiedriskā aktivitāte. Acīmredzot minētos Latvijas iedzīvotājus uzskatīja kā režīmam visbīstamākos. Apsūdzēja tūkstošiem nevainīgu cilvēku, kuri pēc starptautisko tiesību standartiem nebija izdarījuši kriminālnoziegumu. Lai piespiestu upurus atzīties, PSRS un LPSR drošības iestādes arestētos spīdzināja. Tika pārkāpti padomju likumi par pirmstiesas izmeklēšanas termiņiem. Ieslodzītos turēja necilvēciskos apstākļos, tādēļ bija augsta ieslodzīto mirstība.

Represiju īstenošanu Latvijā, arī LPSR VDTK darbību pārraudzīja PSRS represīvo iestāžu vadība, VK(b)P CK Latvijas birojs un LK(b)P Centrālā komiteja. Rezultātā Latvijā 1944.–1945. gadā nostiprinājās PSRS komunistiskais režīms, kas represīvo politiku turpināja arī vēlāk – 1949.–1953. gadā deportēja 44 824 Latvijas iedzīvotājus.

Komunistiskā režīma represiju izpēti Latvijā, LPSR VDTK upuru precīza skaita apņēmīgāku sekmētu Latvijas arhīvos esošās bijušo PSRS drošības iestāžu informācijas elektroniskā apstrāde – PSRS okupācijas režīma laikā represēto vai vismaz politiski tiesāto personu datu bāzes izveidošana un iepazīšanās ar Krievijas arhīvos pieejamajiem dokumentiem par represijām.

Atsauces un komentāri

- 1 Rakstā izmantoti šādi Latvijas Valsts arhīva dokumenti: 101. fonda "Latvijas Komunistiskās partijas Centrālā Komiteja" 6. apraksta 21. lieta – LK(b)P CK Sevišķā sektora sarakste par LPSR IeTK, LPSR VDTK, tiesas un prokuratūras darba jautājumiem 1944. gadā. LK(b)P CK Sevišķais sektors minētajā laikā tieši pārraudzīja LPSR VDTK; 101. fonda 8. apraksta 18. lieta "LK(b)P Sevišķā daļa (sektors). Sarakste par cīņu ar bandītismu un iznīcinātāju bataljonu darbu" 1945. gadā; 101. fonda 8. apraksta

19. lieta "LK(b)P CK Sevišķais sektors. Sarakste VDM, leM un milicijas darba jautājumos" (atbilstoši 1945. gada iestāžu nosaukumiem – LPSR VDTK, leTK); 101. fonda 7. apraksta 44. lieta – 1945. gada LK(b)P CK biroja sēžu protokoli; 1822. fonda (LPSR Valsts drošības ministrijas iznīcinātāju bataljonu dokumenti) 1.s apraksta 244. lieta (LPSR Iekšlietu ministrijas (leM) direktīvas. 1944–1949); 7962. fonda (LPSR VDK Komunistiskās partijas dokumenti) 1. apraksta 2. lieta (LPSR VDTK Komunistiskās partijas pirmorganizācijas sapulces, 1944. gada 28. maijs – 21. jūnijs) un 2. apraksta 1. lieta (LPSR VDTK Komunistiskās partijas pirmorganizācijas biroja sēžu protokoli, 1945. gada 6. janvāris – 28. decembris); 1986. fonda (LPSR VDK krimināllietas) dokumenti; Latvijas Republikas leM Informācijas centra (turpmāk – IC) arhīva 1. fonda, 3. apraksta, 2. lietas dokumenti – LPSR leTK 1945. gada pavēles un Rīgas Centrālcietumā mirušo personu fonda lietas; Satversmes aizsardzības biroja (SAB) Totalitārisma seku dokumentēšanas centra (TSDC) arhīva 1. fonda dokuments "Izziņa no arhīva lietas "Lursens-S" materiāliem" (publicēts žurnālā "Latvijas Arhīvi" 1996. gada 1./2. numurā), PSRS okupācijas režīma laikā tiesāto personu datu bāze un TSDC darbinieku audiointervijas ar 1944.–1945. gada notikumu aculieciniekiem; autoram pieejamie Krievijas Federācijas Valsts arhīva, Krievijas Valsts jaunāko laiku vēstures, Krievijas Valsts sociālpolitiskās vēstures arhīva, Krievijas Valsts kara arhīva un Lietuvas Sevišķā arhīva dokumenti, kas palīdz atklāt PSRS un LPSR drošības iestāžu darbību Latvijā 1944.–1945. gadā.

Izmantoti arī latviešu (H. Strods, J. Riekstiņš, R. Vīksne, L. Siliņš, A. Bergmanis, Dz. Ērglis, U. Neiburgs) un ārvalstu vēsturnieku tie pētījumi, kuri dod ieskatu PSRS un LPSR drošības iestāžu darbībā 1944.–1945. gadā.

- 2 No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940–1986: Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs / R. Vīksnes, K. Kangera red. – Rīga, 1999, 972. lpp.
- 3 Saīsinājums no – *Смерть шпионам!* (Nāvi spiegiem!).
- 4 История советских органов государственной безопасности. Учебник. – Москва, 1977, с. 346.
- 5 *Petravičiūte I.* Sovietu saugumu struktūra ir funkcijas Lietuvoje (1941–1954) // Genocidas ir rezistencija, 1997, nr. 1, p. 69.
- 6 *Попов А.* Диверсанты Сталина. – Москва, 2004, 512 с.; *Хаустов В.* Органы государственной безопасности в тылу и на фронте // Война и общество, 1941–1945. Книга 2. – Москва, 2004, с. 368–370; *Попов А.* НКВД и партизанское движение. – Москва, 2003, 383 с.; *Боярский В.* Партизаны и армия: История утерянных возможностей. – Минск; Москва, 2001, 304 с.
- 7 Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 302. f., 3. apr., 7. l., 207. lp.
- 8 *Samsons V.* Kurzemes katlā. – Rīga, 1969, 418. lpp.
- 9 *Strods H.* PSRS okupācijas administrācija Latvijā 1944. gadā // Latvijas Okupācijas muzeja Gada-grāmata 2004: Cīņa par Baltiju. – Rīga, 2005, 138. lpp.
- 10 LVA, 101. f., 6. apr., 5. l.
- 11 Turpat, 21. l., 3. lp.
- 12 *Strods H.* PSRS okupācijas administrācija Latvijā 1944. gadā, 146. lpp.
- 13 LVA, 270. f., 1.s apr., 120. l., 6. lp.
- 14 Turpat, 123. l., 134. lp.
- 15 Turpat, 153. lp. (precīzs datums, kad darbu sāka katra iestāde, nav zināms).
- 16 Turpat, 150. lp.
- 17 Dokumentā – "7. maijā", kas nevar atbilst īstenībai, jo Sarkanā armija Tukumā iegāja tikai 1945. gada 8. maijā.

- ¹⁸ LVA, 270. f., 1.s apr., 120. l., 6. lp.
- ¹⁹ Turpat, 12. lp.
- ²⁰ Turpat, 118. lp.
- ²¹ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Т. 3, кн. 1: Крушение блицкрига, 1 января – 30 июня 1942 года. – Москва, 2003, с. 130–136.
- ²² LVA, 1822. f., 1. apr., 244. l., 1. lp.
- ²³ *Andersons E., Siliņš L. u.c.* Latvijas Centrālā Padome LCP. Latviešu nacionālā pretestības kustība 1943–1945. – Upsala, 1995, 305. lpp.
- ²⁴ LVA, 1986. f.
- ²⁵ Turpat, 101. f., 6. apr., 21. l., 56.–58. lp.
- ²⁶ *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš. 1944.–1956. – Rīga, 1996, 123. lpp.
- ²⁷ *Чернов В., Шляхтунов А.* Прибалтийские WAFFEN-SS. – Москва, 2004, с. 154.
- ²⁸ *Riekstiņš J.* Slepnie Latvijā “firītāji” // Latvijas Avīze, 2004, 13. sept.
- ²⁹ LVA, 101. f., 8. apr., 19. l., 32. lp.
- ³⁰ Специальные лагеря НКВД/МВД СССР в Германии 1945–1950 гг. // Архив новейшей истории России. Серия “Публикации”. Том 2: Сборник документов и статей / Под ред. С. В. Мироненко. – Москва, 2001, с. 11–13.
- ³¹ LVA, 101. f., 8. apr., 18. l., LPSR kara komisāra 1945. gada 29. janvāra pavēle.
- ³² Turpat, 15. lp.
- ³³ Krievijas Federācijas Valsts arhīvs (turpmāk – KFVA), 9401. f., 2. apr., 95. l., 103. lp.
- ³⁴ Специальные лагеря НКВД/МВД СССР в Германии 1945–1950 гг., с. 16, 17.
- ³⁵ Totalitārisma seku dokumentēšanas centra bibliotēka, Nikolaja Brūvera atmiņu audioieraksts, 2005. gada 6. janvāris.
- ³⁶ LVA, 270. f., 1.s apr., 120. l., 115. lp.
- ³⁷ Turpat, 123. lp.
- ³⁸ *Strods H.* Padomju Savienības otreizējā Latvijas okupācija ..., 283. lpp.
- ³⁹ KFVA, 9401. f., 2. apr., 96. l., 409., 410. lp.
- ⁴⁰ *Spridzāns B.* Deportāciju turpinājums // Represēto saraksts: 1941–1953, 2. – Rīga, 1995, 128. lpp.
- ⁴¹ Slepens dienesta ziņojums // Latvijas Arhīvi, 1994, 1. nr., 37., 38. lpp.
- ⁴² Krievijas Valsts jaunāko laiku vēstures arhīvs, 89. f., 40. apr., 4. l., 3.–13. lp.
- ⁴³ Okupācijas varu politika Latvijā. 1939–1991: Dokumentu krāj. / Atb. red. E. Pelkaus. – Rīga, 1999, 266.–269. lpp.
- ⁴⁴ LR IeM Informācijas centra (IC) arhīvs, Centrālcietumā mirušo personu lietu fonds.
- ⁴⁵ История советских органов государственной безопасности ..., с. 631.
- ⁴⁶ Domāts Latvijas Centrālās padomes dalībnieks Leonīds Siliņš (1916–2005).
- ⁴⁷ Arhīva lieta “Lursens-S” // Latvijas Arhīvi, 1996, 1./2. nr., 92. lpp.
- ⁴⁸ *Secret Intelligence Service.*
- ⁴⁹ Arhīva lieta “Lursens-S”, 92., 93. lpp.; *Эндрю К., Гордиевский О.* КГБ. История внешнеполитических операций: От Ленина до Горбачева. – Москва, 1992, с. 392, 393.
- ⁵⁰ Lietuvos Ypatingasis Archyvas, K-1. f., 17. apr., 1. l., 7., 7.a lp.
- ⁵¹ LVA, 1822. f., 1.s apr., 244. l., 150.–154. lp.
- ⁵² Turpat, 169.–173. lp.
- ⁵³ Turpat, 101. f., 8. apr., 19. l., 23. lp.

- 54 Turpat, 6. apr., 21. l., 21. lp.
- 55 LR leM IC arhīvs, 1. f., 3. apr., 2. l., 40., 41. lp.
- 56 LVA, 1986. f., 1. apr., 28806. l., 1. sēj., 1. lp.
- 57 *Blūzma G.* Nacionālo partizānu karš Sēlijā // Pretestības kustība okupācijas varām Latvijā. – Rīga, 1997, 283. lpp.
- 58 LVA, 1986. f., 1. apr., 28785. l., 1. sēj., 150. lp.
- 59 *Jansons R., Zālīte I.* LPSR valsts drošības dienesta izveidošana un tā galvenie represīvie uzdevumi 1944.–1956. gadā // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.). – Rīga, 2001, 430. lpp.
- 60 Krievijas Valsts sociālpolitiskās vēstures arhīvs, 600. f., 1. apraksta lietu rādītājs, 1., 2. lp.
- 61 *Bergmanis A.* LPSR valsts drošības dienesta attīstība un loma genocīda īstenošanā Latvijā (1944–1953) // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā ..., 479. lpp.
- 62 ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты, 1945–1953. – Москва, 2004, с. 23.
- 63 LVA, 7962. f., 1. apr., 2. l., 1.–3. lp.
- 64 Turpat, 2. apr., 1. l.
- 65 Turpat, 101. f., 8. apr., 19. l., 3., 4. lp.
- 66 No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā ..., 471. lpp.
- 67 LVA, 101. f., 8. apr., 19. l., 7.–9. lp.
- 68 Turpat, 6. lp.
- 69 Turpat, 7. apr., 44. l., 10.–13. lp.
- 70 *Vīksne R.* Represijas pret Latvijas iedzīvotājiem 1940.–1941. un 1944.–1945. gadā: kopējais un atšķirīgais // Latvija Otrajā pasaules karā ..., 291. lpp.
- 71 *Riekstiņš J.* Slepnie Latvijas "tīrītāji" // Latvijas Avīze, 2004, 13. sept.
- 72 Datu bāze atrodas arī SAB TSDC rīcībā. Sagatavojot šo rakstu, to izmantojis autors.
- 73 No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā ..., XVIII+975 lpp.
- 74 *Vīksne R.* Represijas pret Latvijas iedzīvotājiem 1940.–1941. un 1944.–1945. gadā // Latvija Otrajā pasaules karā ..., 290. lpp.
- 75 Turpat.
- 76 *Neiburgs U.* Latviešu leģiona izveidošana // Latviešu leģionāri = Latvian Legionnaires. – Rīga, 2005, 14. lpp.
- 77 No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā ..., 959. lpp.
- 78 PSRS okupācijas režīma laikā politiski tiesāto personu datu bāze.
- 79 *Jansons R.* Latviešu leģionāru – pretošanās kustības dalībnieku programmatiskie mērķi // Latvijas Vēsture, 2001, 4. nr., 104. lpp.
- 80 LVA, 1822. f., 1.s apr., 244. l., 114.–118. lp.
- 81 Turpat, 1986. f., 1. apr., 62. l., 1. sēj., 27. lp.
- 82 Latvju enciklopēdija. – Stokholma, 1951, 12. grām., 1109. lpp.
- 83 *Riekstiņš J.* Izmeklēšanas metode – spīdzināšana // http://vip.latnet.lv/lpra/Par_Lielo_teroru_pret_latviešiem, 01.04.2005.
- 84 No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā ..., 959. lpp.
- 85 Turpat, 959., 961. lpp.
- 86 PSRS okupācijas režīma laikā tiesāto datu bāze.
- 87 SAB TSDC arhīvs, Bijušo "Latvijas sargu" dalībnieku intervija. SAB TSDC videoieraksts 1997. gada 2. maijā.

- ⁸⁸ No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā ..., 960. lpp.
- ⁸⁹ *Ērglis Dz.* Represēto LCP dalībnieku un viņu atbalstītāju krimināllietas // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 2003, 3. nr., 104. lpp.
- ⁹⁰ PSRS okupācijas režīma laikā notiesāto personu datu bāze; No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā ..., 28. lpp.; Arhīva lieta "Lursens-S" // Latvijas Arhīvi, 1996, 1./2. nr., 92. lpp.
- ⁹¹ PSRS okupācijas režīma laikā notiesāto personu datu bāze; No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā ..., 755. lpp.; Arhīva lieta "Lursens-S" // Latvijas Arhīvi, 92. lpp.
- ⁹² PSRS okupācijas režīma laikā notiesāto personu datu bāze; No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā ..., 579. lpp.; Arhīva lieta "Lursens-S" // Latvijas Arhīvi, 92. lpp.
- ⁹³ SAB TSDC arhīvs, L. Pētersona atmiņu audioieraksts.
- ⁹⁴ Latvijas Centrālā Padome LCP, 141. lpp.
- ⁹⁵ PSRS okupācijas režīma laikā notiesāto personu datu bāze.
- ⁹⁶ No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā ..., 959.–961. lpp.
- ⁹⁷ Уголовный кодекс РСФСР. – Москва, 1950, с. 81, 96, 115, 119.

People's Commissariat of State Security of the Latvian SSR, 1944–1945

Ritvars Jansons

Summary

During World War II, Latvia was occupied for the second time in 1944–1945. Immediately after the occupation, the Soviet regime turned repressions against the civil population, which supposed to be perilous to the regime. The same repressive system that for decades had persisted in the USSR, was stabilized in Latvia as well.

During 1944–1945, the People's Commissariat of State Security (PCSS) of the Latvian SSR was one of the institutions, which carried out mass repressions against Latvia's population, as well as suppressions of the national armed resistance movement in the occupied territory.

Most of the victims, who were accused by an investigative department of the PCSS, were at the age of 19–45. In most of the cases they were accused based on the Russian Soviet Federative Socialist Republic Criminal Code – Paragraph 58, Clause 1a – for high treason, i. e., diminishing the might and power of the USSR.

Thousands of blameless people, crimeless according to international standards, were accused of crime and convicted.

Electronical processing of information containing facts about the operation of state security institutions of the USSR, available in Latvia's archives, will facilitate clarifying the precise number of the victims of the PCSS of the Latvian SSR.

Ainārs Bambals

Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas iznīcinātāju bataljoni: 1944–1956

Ievads

Padomju otrās okupācijas vilnis Latvijā sākās ar vēl nebijušu sparū 1944. gada vasarā. Nozīmīgu vietu un lomu tajā ieņēma PSRS Iekšlietu tautas komisariāts (IeTK) un Latvijas PSR IeTK un PSRS Valsts drošības tautas komisariāta (VDTK) pakļautībā esošās speciālās karaspēka vienības un militārās struktūras, kuru uzdevums bija no vācu karaspēka Sarkanās armijas atbrīvotajos Latvijas apriņķos nostiprināt padomju varu.

Latvijā dislocēja PSRS IeTK karaspēka 5. strēlnieku divīziju (komandieris valsts drošības komisārs, vēlāk ģenerālmajors P. Leontjevs), IeTK karaspēka 48. konvoja divīziju, IeTK 152. dzelzceļa apsardzes pulku, vairākus robežsargu pulkus. Lietuvā ar štābu Šauļos izvietoja PSRS IeTK 4. (vēlāk 2.) divīziju, Igaunijā ar štābu Tallinā PSRS IeTK 63. divīziju.

1945. gadā PSRS IeTK kareivju skaits Baltijā bija apmēram 25 000 cilvēku. Šo karaspēka daļu palīgdienests bija Igaunijas, Latvijas un Lietuvas PSRS IeTK pakļautībā esošie iznīcinātāju bataljoni (IB) ar apmēram 45 000 vīru, saformētiem no padomju aktīvistiem, militārpersonām un vietējiem civiliedzīvotājiem.¹

IB dalībnieku skaits nākamajos gados turpināja pieaugt. Latvijā vien no 1944. gada līdz 1955. gadam IB īsāku vai garāku laikposmu dienējušas apmēram 44 000 personas. To precīzs skaits nav zināms.

Sākotnēji PSRS IeTK 5. strēlnieku divīzijas, citu IeTK vienību, arī Latvijas PSR IeTK darbību koordinēja PSRS IeTK Galvenā pārvalde (priekšnieks P. Burmans), kura uzdevumus saņēma no PSRS IeTK un Valsts drošības tautas komisariāta. No 1947. gada 1. marta cīņu pret nacionālo pagrīdi Baltijā, arī Latvijā, atbilstoši PSRS IeTK lēmumam un tam sekojošām PSRS IeTK un VDM pavēlēm uzticēja Latvijas PSR Valsts drošības ministrijai (VDM). Līdz ar to Latvijas PSR VDM tika nodots iepriekšējais IeTK operatīvais personālsastāvs, minētā IeTK 5. divīzija, kā arī Latvijas PSR IeTK iznīcinātāju bataljonu personālsastāvs.²

Iznīcinātāju bataljoni Latvijā darbojās kopš 1944. gada jūlija, kad pirmo IB noorganizēja Ludzā³ (komandieris Korotčenko), citos apriņķos – tikai 1945. gada beigās.

Latvijas apriņķos (kopš 1950. gada 1. janvāra rajoni) Latvijas PSR IeTK, vēlāk VDM, IB darbības ilgums bija atšķirīgs, reāli tie pastāvēja līdz 1952.–1953. gadam, atsevišķos gadījumos līdz 1955. gadam.⁴

Sākotnēji Latvijas PSR IB pamatsastāvu veidoja bijušās militārpersonas, kas ieradās Latvijā no dažādiem PSRS reģioniem, vietējie brīvprātīgie padomju aktīvistu no strādniekiem, kalpiem, zemniekiem, kas bija lojāli padomju varai, komunisti un komjaunieši. Šīs personas pieņēma darbā IB pēc LK(b)P Centrālās komitejas (CK) un LĻKJS pilsētu, apriņķu un pagastu organizāciju rekomendācijām.

IB personālsastāvs dalījās nealgotajā un algotajā (vidēji 50 cilvēku vienībā), kas pamatā uzturējās apriņķu (vēlāk rajonu) centros. IB komandējošo jeb virsnieku un apakšvirsnieku personālsastāvu veidoja padomju aktīvistu, galvenokārt bijušās militārpersonas, Latvijas PSR IeTK (VDM) norīkotas personas. Tādu bija apmēram 3000.⁵ Kopējais iznīcinātāju skaits Latvijas apriņķos vidēji svārstījās no 14 500 līdz 15 000 kaujiniekiem.

Iznīcinātāju bataljoni bija palīgspēks Latvijā izvietotajām PSRS IeTK, Latvijas PSR IeTK (VDM) militārajām vienībām, piemēram, PSRS IeTK 5. strēlnieku divīzijai, kas aktīvi cīnījās pret nacionālajiem partizāniem.⁶ Bataljoni sākotnēji atradās Latvijas PSR IeTK apriņķu daļas pakļautībā, bet tos vadīja IeTK Iznīcinātāju bataljonu štābs. Karadarbībai Latvijas teritorijā beidzoties, IB štābu reorganizēja un tā funkcijas nodeva Latvijas PSR IeTK Bandītisma apkarošanas daļai (no 1947. gada marta – LPSR VDM 2.-N daļa).⁷

Kopumā IB kā padomju represīvo iestāžu militārs palīgspēks no 1944. gada vasaras līdz 1955. gadam tika izmantoti cīņā pret nacionālajiem partizāniem un padomju varas nostiprināšanai Latvijā.

Raksta mērķis ir, pamatojoties uz Latvijas Valsts arhīva fondu dokumentiem, izpētīt Latvijas PSR IeTK (VDM) iznīcinātāju bataljonu darbību padomju otrās okupācijas apstākļos.

Pētījumā aplūkota Latvijas PSR VDTK (VDM) iznīcinātāju bataljonu nozīme padomju represīvajā sistēmā, IB izveidošanas un darbības aspekti, ieskats IB nacionālajā un sociālajā sastāvā, parādīta LK(b)P vadošā loma IB veidošanā un darbībā laikposmā no 1944. gada līdz 1956. gadam.

Raksta autors ir tajā ieskatā, ka IB darbības izvērtējums var būtiski paplašināt izpratni par minēto laika periodu, sniegt ziņas par vienu no padomju represīvā režīma balstiem – Latvijas PSR VDK iznīcinātāju bataljoniem.

1. nodaļā aplūkota PSRS IeTK iznīcinātāju bataljonu nozīme padomju represīvajā sistēmā, IB izveides apstākļi Latvijā.

2. nodaļā iztirzāta Latvijas PSR IeTK iznīcinātāju bataljonu struktūras izveidošana, darbības raksturs un pirmie rezultāti.

3. nodaļā analizēts IB darbības pirmais posms – no 1944. gada jūlija beigām līdz 1945. gada sākumam.

4. nodaļā pētīts IB darbības otrais posms – no 1946. gada janvāra līdz 1947. gada martam, aplūkota LK(b)P vadošā loma IB organizēšanā, IB apgādes jautājumi un kadru atlases principi.

5. nodaļā uzmanība pievērsta Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu darbības trešajam posmam – no 1947. gada marta līdz 1954.–1955. gadam; IB nozīme nacionālās pretošanās kustības apkaršanā un padomju represiju īstenošanā Latvijā.

Literatūras apskats

Latvijas PSR leTK (VDM) iznīcinātāju bataljonu kā paramilitāras struktūras darbība līdz šim ir visai maz pētīts padomju okupācijas fenomens. PSRS leTK iznīcinātāji vairākumā gadījumu ir pieminēti vienīgi plašākā padomju represīvo iestāžu – leTK, VDM, VDK darbības kontekstā.

Kopumā ņemot, literatūra par šo tēmu ir fragmentāra, padomju laikā stipri politizēta. To varētu iedalīt divās grupās: padomju laika – IB darbības atspoguļojums daiļliteratūrā, atmiņās, publicistikā un zinātniskajos pētījumos un pēdējā laika pētījumi, kas LPSR leTK iznīcinātāju bataljonu darbību kopumā vērtē nacionālās pretošanās kustības otrās padomju okupācijas apstākļu kontekstā.

Padomju laika literatūra IB darbību vērtē “pēckara cīņas pret bandītismu” kontekstā.

No padomju publicistikas darbiem, kuros pieminēti Latvijas PSR leTK/VDTK iznīcinātāju bataljonu kaujinieki, viņu loma cīņā pret “bandītiem”, arī IB upuru skaits, būtu minami J. Vēvera,⁸ F. Rekšņas un H. Gāliņa čekistiskie stāsti,⁹ O. Eglītes darbs “Ēnas purvā”¹⁰.

Arī padomju vēsturnieka J. Dzintara demagoģiskajās vēstures interpretācijās pieminēti IB kaujinieki, kas ietverti varonīgo padomju aktīvistu un valsts drošības iestāžu darbinieku skaitā.¹¹

Latvijas PSR milicijas darbību aplūkojis ilggadējais leM darba veterāns P. Zeps savā 1974. gadā krievu valodā izdotajā grāmatā,¹² cita starpā norādot, ka Latvijas PSR leTK Bandītisma apkarošanas daļai lielu atbalstu pēckara Latvijā snieguši IB kaujinieki. Sprotams, ka IB bija visai liels skaits operatīvo darbinieku, tomēr autora uzrādītie 13 000 cilvēku 20. gadsimta 40. gadu beigās ir visai apšaubāmi.¹³ Visticamāk, ka šeit pieskaitīts krietni daudz IB kaujinieku.

20. gadsimta 70. gados ar A. Stroda vēstures zinātņu kandidāta disertāciju “Latvijas Komunistiskās partijas darbība sabiedriskās kārtības nostiprināšanā 1940.–1950. gadā”¹⁴ tika sākta zinātniska, padomju vēstures interpretācijai atbilstoša padomju tiesībsargājošo institūciju nozīmes izvērtēšana, kā arī aplūkota LK(b)P CK vadošā loma Latvijas PSR leTK iznīcinātāju bataljonu vadīšanā. Tomēr šajā darbā, kā norāda nacionālo partizānu kara vēstures pētnieks H. Strods, “tikpat kā nav zinātniskās pētniecības”¹⁵.

Oficiālajā Latvijas PSR vēstures 2. sējumā, kas izdots 1986. gadā padomju akadēmiķa A. Drīzuļa redakcijā,¹⁶ arī par IB ir tikai viena rindkopa, kur norādīts, ka liela nozīme

padomju varas nostiprināšanā pagastos cīņā pret buržuāzisko nacionālistu bandām bijusi iznīcinātāju bataljoniem. *“Cīņā pret diversantu bandām krituši 360 iznīcinātāju bataljonu kaujinieki, 64 valsts drošības un iekšlietu orgānu darbinieki.”*¹⁷

Latvijas padomju enciklopēdijas 4. sējumā¹⁸ par IB ir neliels šķirklis ar visai korektām, bet skopām ziņām par IB, sniedzot nelielu to izveides vēsturi un norādot, ka “[..] Latvijā iznīcinātāju bataljonus cīnījās aptuveni 15 tūkstoš cilvēku”¹⁹.

Latvijā pēcokupācijas periodā zinātniskā līmenī pirmie nopietnie mēģinājumi izvērtēt Latvijas PSR IeTK iznīcinātāju bataljonu darbību un nozīmi ir profesora H. Stroda sagatavotās trīs monogrāfijas,²⁰ veltītas Latvijas nacionālo partizānu karam. Īpaši atzīmējama ir pirmā grāmata “Latvijas nacionālo partizānu karš. 1944.–1956.”, kurā par Latvijas PSR IeTK iznīcinātāju bataljoniem ir nodaļa “LPSR NKVD (MGB) iznīcinātāju bataljoni (IB)” un apakšnodaļa “Iznīcinātāju bataljonu loma”.²¹ Autors pirmo reizi zinātniski izvērtē IB organizāciju un vadību, operatīvās un partijas un padomju aktīva grupas, bruņojumu, apmācības, audzināšanas darbu, apgādi, politiskās tīrīšanas, kā arī sniedz nelielu IB nozīmes vērtējumu Latvijas nacionālo partizānu kara kontekstā.

Neraugoties uz trūkumiem, nepilnībām, piemēram, autors konsekventi lieto padomju valsts drošības struktūru abreviatūras krievu valodā – NKVD (IeTK), MGB (VDM), kā arī uz kļūdām atsauču noformējumā (piemēram, LVA 1822. fonda vietā minēts 1280. fonds), H. Stroda pētījums par IB pagaidām ir vienīgais plašākais.

H. Stroda nākamajās divās grāmatās par Latvijas nacionālo partizānu karu ievietotas dokumentu publikācijas – arī par IB darbību – visai korektā arheogrāfiskā noformējumā.²²

Par Latvijas PSR IeTK (VDM) IB darbības atsevišķiem aspektiem – lielākoties Latvijas nacionālo partizānu kara vēstures un Padomju valsts drošības iestāžu darbības kontekstā Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstos ir publicējušies pētnieki Z. Turčinskis,²³ A. Bergmanis,²⁴ R. Jansons, I. Zālīte, J. Vasiļevskis.²⁵

Īpaši atzīmējams J. Vasiļevska devums IB izvērtējumā – Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstu 3. sējumā R. Jansona un I. Zālītes raksta ietvaros autors uzrakstījis atsevišķu nodaļu “LPSR IeTK/VDM iznīcinātāju bataljonu darbība”²⁶. J. Vasiļevskis visai korekti, pamatojoties uz LVA dokumentiem, centies novērtēt IB darbību galvenokārt 1945. gadā, sniegti skaitliskie dati par IB, atzīmētas IB negatīvās tendences (dienesta stāvokļa pilnvaru pārkāpšana, zādzības, laupīšanas, huligānisms, alkoholisms).

Tomēr šajā rakstā autors pieļāvis divas būtiskas kļūdas – tiek norādīts, ka IB 1945. gada jūlijā sastāvējuši 15 202 vīri (faktiski dokuments datēts ar 1946. gada beigām), tāpat tabulā minēts nepareizs operatīvo grupu skaits – 1387; faktiski dokumentā minēti 1387 operatīvo grupu kaujinieki.²⁷

Par Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu komandējošā sastāva personu lietām kā vēstures avotu rakstījis un IB dokumentus no avotpētnieciskā viedokļa analizējis arī šo rindu autors.²⁸

Latvijas PSR leTK (VDM) iznīcinātāju bataljonu vērtējums ir radis vietu arī jaunākajā – 2005. gadā izdotajā Latvijas vēstures krājumā, kurā norādīts, ka *“par galveno bruņoto vienību cīņā ar partizāniem tika uzskatīti iznīcinātāju bataljoni – militarizēti formējumi, kas pastāvēja 1944.–1953. gadā ..”*²⁹.

Šajā rakstā plašāk netiks analizēts citu valstu devums IB darbības vērtējumā. Jāatzīmē vien tas, ka atšķirībā no Latvijas plašāki pētījumi līdz šim ir veikti Lietuvā. 2001. gadā pētnieks Juozs Starkausks izdeva apjomīgu monogrāfiju par Lietuvas PSR VDM iznīcinātāju bataljoniem, kur divās daļās aplūkota IB formēšana un sastāvs, kā arī IB darbība un nozīme cīņā pret nacionālajiem partizāniem Lietuvā. Autors savā pētījumā galvenokārt pamatojies uz pieejamajiem Lietuvas PSR VDM, leM un Lietuvas KP CK arhīva dokumentiem, cita starpā norādot, ka IB pēc struktūras bijusi militāra organizācija, bet to darbība policejiska. Autors vērš uzmanību uz to, ka IB darbības sākumu analīzi Lietuvā apgrūtina tas, ka vairāk nekā 16 000 IB kaujinieku personas lietu savulaik izvests uz Krieviju.³⁰

Krievijā jaunākajos pētījumos PSRS VDM iznīcinātāju bataljoni joprojām tiek aplūkoti vēstures klišejās padomju kara vēstures kontekstā kā PSRS leTK, VDM palīgspēks cīņā pret varas ienaidniekiem.³¹

Avotu apskats

Pamatā šis darbs balstīts uz pirmavotiem, tomēr jāatzīmē atsevišķas dokumentu publikācijas krājumos par Latvijas PSR leTK (VDM) iznīcinātāju bataljonu darbību. Dokumentu krājumā “Okupācijas varu politika Latvijā. 1939–1991”, ko izdevis Latvijas Valsts arhīvs, publicēti atsevišķi dokumenti par IB kaujinieku un milicijas rīcību Latvijas apriņķos.³² Tāpat atzīmējams Latvijas Valsts arhīva 2000. gadā izdots dokumentu krājums “Represijas Latvijas laukos. 1944–1949”, kurā publicēts Latvijas PSR Augstākās tiesas priekšsēdētāja J. Grīnberga ziņojums LK(b)P CK sekretāram J. Kalnbērziņam par IB kaujinieku noziegumiem un pārkāpumiem.³³

Jāatzīmē arī 2001. gadā Latvijas vēstures institūta apgādā iznākušais dokumentu krājums “Latvija padomju režīma varā. 1945–1986”³⁴, kurā publicēti atsevišķi dokumenti par IB no LK(b)P CK biroja Sevišķās mapes.

No oriģināldokumentiem rakstā galvenokārt izmantoti Latvijas Valsts arhīva (LVA) fondu dokumenti, pirmām kārtām 1822. fonda “Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas iznīcinātāju bataljoni (1944–1953)”³⁵ dokumenti ar diviem aprakstiem. 1. aprakstā iekļautas pavēles, uzskaites grāmatas un sarakste par Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu personālsastāvu, 2. aprakstā – IB komandējošā sastāva personas lietas.

Kā īpaši vērtīgas IB darbības izpētei bija šī fonda 1. apraksta divas lietas: “Lieta par IB izveidošanu un skaitlisko sastāvu Latvijas PSR (1945–1954 [1986])”³⁶ un “Lieta

ar Latvijas PSR IeM norādījumiem (1944–1949)³⁷, kurās apkopota galvenā informācija par IB izveidi Latvijā, to skaitlisko sastāvu, funkcijām, darbību no 1944. gada līdz 1955. gadam.

1822. fonda 1. aprakstā atrodas arī aprīņķu IB pavēles, pavēles, kas attiecas uz personālsastāvu, štatu un algu sarakstiem, kas ir vērtīgs informācijas avots. No šī fonda rakstam izmantota pamatinformācija par IB organizatorisko struktūru.

Tāpat izmantoti LVA 1847. fonda "PSRS IeTK 5. strēlnieku divīzija (1944–1953)"³⁸ dokumenti, kas sniedz svarīgas liecības par čekistu kaujas operācijām un tajās iesaistītajiem IB cīņā pret nacionālajiem partizāniem.

Kā otra avotu grupa rakstā izmantoti LVA 270. fonda "Latvijas PSR Ministru Padome"³⁹ 1.s aprakstā iekļautie dokumenti. Pamatā tie ir Latvijas PSR Ministru padomes (MP) slepenā sarakste Latvijas PSR IeTK un VDM darbības jautājumos, kā arī Latvijas PSR MP sarakste ar PSRS IeTK un PSRS MP par IB apgādi, nodrošinājumu un finansējumu.

Trešā avotu grupa ir bijušā LKP CK arhīva, tagad LVA PA-101. fonda "Latvijas Komunistiskās partijas Centrālā komiteja"⁴⁰ 1.–13. aprakstā iekļautie, ar Latvijas PSR IeTK (VDM) iznīcinātāju bataljonu darbību saistītie dokumenti – LK(b)P CK Kara daļā saņemtās aprīņķu (kopš 1950. gada 1. janvāra rajonu) partijas komiteju kara nodaļu atskaites un ziņojumi par IB darbību, LK(b)P CK biroja sēžu – īpaši slepenās t.s. Sevišķās mapes dokumenti, kuros atspoguļota LK(b)P CK darbība IB veidošanā. Šie ir visai nozīmīgi avoti, kas satur pilnīgi atklātu un objektīvu informāciju par IB, arī sūdzības par IB darbu, pārkāpumiem un trūkumiem.

Tātad secinām, ka avotu bāze ir pietiekami plaša, aptveroša un vispusīga, lai būtu iespējama pētniecība par Latvijas PSR IeTK (VDM) iznīcinātāju bataljonu darbību.

Rakstā nav izmantoti citu valstu (Igaunija, Lietuva, Krievija) arhīvu avoti, kas, iespējams, sniegtu plašāku ieskatu aplūkotās tēmas izpētē. Šo avotu izmantošana varētu būt turpmāko pētījumu uzdevums.

1. Latvijas PSR IeTK (VDM) iznīcinātāju bataljoni padomju represīvajā sistēmā

Iznīcinātāju bataljoni kā padomju represīvā režīma bruņoti, militarizēti formējumi tika izveidoti, sākoties Vācijas un PSRS karam 1941. gada jūnija beigās, sākotnēji veidoti kā tautas zemessardze.

Iznīcinātāju bataljonus izveidoja saskaņā ar PSRS Tautas komisāru padomes 1941. gada 24. jūnija lēmumu "Par iestāžu un organizāciju apsardzību un iznīcinātāju bataljonu izveidošanu" un PSRS Iekšlietu tautas komisariāta tā paša gada 25. jūnija

pavēli nr. 00804 "Par pasākumiem cīņā pret ienaidnieka izpletņlēcēju desantu un diversantiem piefrontes joslā".⁴¹

Kara apstākļos IB izveidoja tikai PSRS rietumu apgabalos.

No padomju aktivistiem organizēto IB funkcijās ietilpa padomju militāro un tautsaimniecības objektu apsardzība, ienaidnieka diversantu grupu apkarošana, kā arī piedalīšanās aizsardzības kaujās.

1941. gada jūlija beigās PSRS jau bija 1755 iznīcinātāju bataljoni ar 328 000 dalībnieku. Vācijas un PSRS kara apstākļos, frontes līnijai pakāpeniski tuvojoties Latvijai, PSRS rietumu apgabalos ar vairāk nekā 250 000 IB dalībniekiem papildināja Sarkanās armijas daļas, bet apmēram 30 000 kaujinieku iesaistīja padomju partizānu vienībās ienaidnieka aizmugurē.⁴²

PSRS teritorijā kara apstākļos atbilstoši PSRS iekšlietu tautas komisāra vietnieka valsts drošības 3. ranga komisāra I. Serova 1941. gada 16. decembrī izdotajai pilnīgi slepenajai direktīvai nr. 1612 bija noteikts, ka *"[...] no iebrucējiem attīrītajos rajonos ir atjaunojami iznīcinātāju bataljoni no partizāniem, kas agrāk darbojušies šajās teritorijās, no iedzīvotājiem, kuri atgriezušies no evakuācijas, un daļēji no tiem iedzīvotājiem, kas vācu okupācijas apstākļos izturējušies labvēlīgi pret padomju varu"*.⁴³

Cita starpā, līdztekus agrākajai PSRS leTK pavēlei nr. 00804 IB atbrīvotajās apdzīvotajās vietās bija jāpiedalās apsardzības un revolucionārās kārtības nodrošināšanā, kā arī jāpalīdz leTK rajonu daļām, attīrot šos rajonus no nodevējiem un pretpadomju elementiem.⁴⁴

Lai paaugstinātu IB personālsastāva kaujas spējas un disciplīnu, 1943. gada 12. jūnijā PSRS leTK izdeva pavēli nr. 422 "Par pasākumiem disciplīnas stiprināšanā iznīcinātāju bataljonos"; to parakstīja PSRS leTK vietnieks valsts drošības 2. ranga komisārs I. Serovs.⁴⁵

Saskaņā ar šo pavēli uz kazarmās esošo IB personālsastāvu tika attiecināts Sarkanās armijas disciplinārais reglaments. Turpmāk IB komandieriem bija dotas tiesības disciplināri sodīt jaunākos IB komandierus un kaujiniekus, izsakot brīdinājumu, mutisku (personiski vai ierindas priekšā) vai rakstisku rājienu.

Smagāka pārkāpuma gadījumā IB komandieriem bija tiesības nodot materiālus izskatīšanai republikas, apgabala vai novada iekšlietu tautas komisariātā.⁴⁶

No pavēlēm redzams, ka kara apstākļos IB kaujiniekus izmantoja svarīgu padomju tautsaimniecības un stratēģisku objektu apsardzībā, ienaidnieka diversantu iznīcināšanā un padomju režīma kārtības uzturēšanā no ienaidnieka atbrīvotajās teritorijās, kā arī cīņā ar pretpadomju elementiem vai padomju varas ienaidniekiem, par kādiem uzskatīja personas, kas bija sadarbojušās ar vācu okupantiem.

Iznīcinātāju bataljoni kā militārs palīgspēks darbojās PSRS teritoriālo iekšlietu tautas komisariātu, vēlāk arī Valsts drošības tautas komisariāta struktūru vadībā. Faktiski IB struktūra bija militāra, bet darbības funkcijas – policejiskas.

Pirmās padomju okupācijas apstākļos Latvijā 1941. gada jūnijā padomju represīvais režīms IB nepaguva izveidot, bet to funkcijas uzdeva papildus veikt jūnijā atjaunotajai Strādnieku gvardei.⁴⁷

Reāli IB Latvijā padomju vara izveidoja tikai 1944. gada jūlijā–augustā, sākotnēji Sarkanās armijas ieņemtajos rajonos Vidzemē, bet Kurzemē tikai 1945. gada vasaras beigās.

2. Latvijas PSR IeTK (VDM) iznīcinātāju bataljonu izveidošana

Latvijas PSR IeTK iznīcinātāju bataljonu organizēšanu otrās padomju okupācijas apstākļos noteica vairāki faktori.

Pirmkārt, 1944. gada vasarā Latvija vēl aizvien bija aktīva padomju–vācu karadarbības zona, kas būtiski ietekmēja IB formēšanu Sarkanās armijas ieņemtajā teritorijā. Frontes sektorā no Somu līča līdz Daugavai 1944. gada jūnijā bija izvietoti lieli vācu armiju grupējuma *Nord* spēki, kas uzbrūkošajai Sarkanajai armijai izrādīja ārkārtīgu pretošanos, bet Sarkanās armijas straujais uzbrukums Baltkrievijā 1944. gada jūnijā–jūlijā pavēra ceļu Baltijas ieņemšanai. 1., 2. un 3. Baltijas fronte jūlijā uzsāka strauju uzbrukumu, un jūlija otrajā pusē – augusta sākumā padomju rokās nonāca visa Latvijas austrumdaļa – Latgale.

Otrkārt, straujo IB formēšanu Latvijā noteica iekšpolitiskie apstākļi. Lai arī vācu karaspēks Latgali bija atstājis, padomju varu šeit sagaidīja ārkārtīgi liels tai nelabvēlīgu iedzīvotāju slānis – zemniecība, katoļu garīdzniecība, kas apvienojās nacionālajā pretošanās kustībā. Te operēja vācu diversantu vienības, izpletņlēcēji, mežos slēpās liels skaits cilvēku, kas centās izvairīties no dienesta Sarkanajā armijā, kā arī citi nelegālisti. Šeit joprojām bija ievērojams daudzums pretpadomju elementu – bijušo vācu okupācijas varas atbalstītāju, kas vai nu aktīvi, vai pasīvi pretojās padomju okupācijai. Šādos apstākļos IB uzdevums bija ar ieročiem rokās stiprināt padomju varu.

Treškārt, cīņā pret nacionālo pretošanās kustību iesaistīja PSRS IeTK iekšējā karaspēka 5. divīziju, IeTK un VDTK robežapsardzības un konvoja pulkus, kā arī Latvijā dislocētās armijas daļas. Latvijas pierobežā izmantoja arī Lietuvā un Baltkrievijā izvietotās padomju karaspēka daļas. Latvijas apstākļu īpatnība bija tā, ka šeit padomju represīvo un militāro spēku vairākums bija ienācēji, kas vāji orientējās Latvijas apstākļos. Padomju represīvajām iestādēm bija nepieciešami vietējie kadri, kas labi orientējās vietējos apstākļos, pazīst teritoriju un, galvenais, – prot latviešu valodu. Par šādu padomju varas atbalstu vajadzēja kļūt Latvijas PSR IeTK paspārnē veidotajiem iznīcinātāju bataljoniem.

Kā daudzus gadus vēlāk savās atmiņās par IB darbību norādīja bijušais Latvijas PSR VDM 2.-N nodaļas vadītājs A. Piļķis, tad “[.] iznīcinātāju bataljonu kaujinieki

tika izmantoti kā bruņots papildu spēks VDTK aprinķu daļām cīņai pret nacionālistisko pagrīdi, bandītu grupām un bandītiem vieniniekiem, kas slēpās mežos un dzīvoja nelegāli. Vienlaikus kaujinieki (istrebki) tika izmantoti valsts, sabiedrisko un saimniecisko organizāciju un objektu apsardzībai.”⁴⁸

Ceturtkārt, būtiska nozīme padomju varai lojālu kadru – padomju varas aktīvistu, komjauniešu, trūcīgo zemnieku iesaistīšanai IB bija Komunistiskajai partijai. It īpaši “asas šķiru cīņas” apstākļos nacionālās pretošanās kustības dalībnieku kā padomju varas šķiras ienaidnieku iznīcināšana bija svarīgs faktors, ka tas tiks izdarīts ar pašu latviešu “darbaļaužu” rokām.⁴⁹

Partijas vadošā loma padomju represīvo iestāžu organizēšanā un izveidē, šķiet, vēl nav pietiekami izvērtēta, tomēr cīņā pret nacionālo pretošanās kustību Padomju valsts drošības iestādēm ārkārtīgi lielu praktisko palīdzību sniedza tieši Komunistiskās partijas vietējās organizācijas, kuras sekmēja iznīcinātāju bataljonu formēšanu.⁵⁰

3. Latvijas PSR leTK iznīcinātāju bataljonu darbības pirmais posms: 1944. gada jūlijs – 1945. gada decembris

Iznīcinātāju bataljonu formēšanu Latvijas PSR leTK sāka plānot jau 1944. gada sākumā. Padomju–vācu frontes līnijai pakāpeniski tuvojoties Latvijas teritorijai, aktivizējās arī IB organizēšanas darbs.

1944. gada 26. maijā Latvijas PSR leTK Bandītisma apkarošanas daļas priekšnieka vietnieks valsts drošības majors K. Bediks Maskavā sastādīja un LPSR iekšlietu tautas komisārs A. Eglītis apstiprināja pilnīgi slepeno instrukciju nr. 001/39 “Visiem LPSR leTK pilsētu, aprinķu daļu un nodaļu priekšniekiem”, kurā tika izklāstīti cīņas pasākumi pret nacionālo pretošanās kustību, leTK struktūrām ienākot Latvijā.⁵¹

Ar šo instrukciju visām Latvijas PSR leTK bandītisma apkarošanas struktūrām tika uzdots: “*Organizēt aģentūras operatīvo un izmeklēšanas darbu, lai atklātu un likvidētu bandītu formējumus, bandītus vienpatņus un apcietinātu viņu atbalstītājus [...], vadītu un kontrolētu leTK orgānu darbību cīņā pret Sarkanās armijas dezertieriem [...], izņemtu iedzīvotāju nelegāli glabātos ieročus.*”⁵²

Instrukcija, cita starpā, noteica, ka “*līdz ar Sarkanās armijas virzīšanos Latvijas PSR teritorijā [...] leTK aprinķu un pilsētu aparātiem tūlītēji jāseko aiz Sarkanās armijas pirmajām vienībām*”⁵³.

Saskaņā ar šo instrukciju Latvijas PSR leTK iznīcinātāju bataljoniem kopā ar citām struktūrvienībām vajadzēja organizēt izlūkošanas meklēšanas grupas un veikt pasākumus meža masīvu un purvu “ķemmēšanā”.⁵⁴

Lēmums par Latvijas PSR leTK iznīcinātāju bataljonu izveidi tika pieņemts Maskavā vēl pirms Sarkanās armijas ienākšanas Latvijā.

1944. gada 13. jūlijā Maskavā LK(b)P CK 1. sekretārs J. Kalnbērziņš un Latvijas PSR IeTK komisārs A. Eglītis parakstīja slepeno pavēli nr. 001/47 "Par iznīcinātāju bataljonu organizāciju", kas adresēta visiem LK(b)P pilsētu un apriņķu komiteju pirmajiem sekretāriem un Latvijas PSR IeTK (VDTK) pilsētu un apriņķu daļu priekšniekiem.⁵⁵

Pavēlē ir 14 paragrāfu, un tajā teikts, ka katrā apriņķī, neatbrīvojot no tiešā darba, jāizveido iznīcinātāju bataljons 100–200 cilvēku sastāvā. IB vajadzēja komplektēt pirmām kārtām no komunistiem, komjauniešiem un padomju aktīvistiem, kas spējīgi nest ieročus, kā arī no partizānu vienību dalībniekiem, kas no PSRS austrumu apgabaliem atgriezušies uz pastāvīgu dzīvi Latvijā.⁵⁶

Komplektējot IB, bija jāievēro, lai to personālsastāvs tiktu veidots galvenokārt no karadienestam nepaķļautām personām: pirmsiesaukuma vecuma, vecāka gadagājuma personām, kurām ir iesaukšanas pagarinājums, Tēvijas kara invalīdiem, kas var pildīt dienestu IB, kā arī meitenēm un jaunām sievietēm.

Iznīcinātāju bataljonu vadību, operatīvo darbību un kaujas gatavību uzdeva vadīt IeTK pilsētu un apriņķu daļu un nodaļu priekšniekiem. IB komandieru amatos bija paredzēts iecelt IeTK apriņķu un pilsētu nodaļu operatīvos darbiniekus ar militāru pieredzi.

Lai pareizi organizētu ikdienā veicamo politiskās audzināšanas darbu, apriņķu un pilsētu partijas komitejām bija jānorīko IB komandieru vietnieki.⁵⁷

Iznīcinātāju bataljoniem uzdeva šādus pienākumus:

- 1) cīnīties pret ienaidnieka izpletņlēcējiem, spiegiem, diversantiem un signalizētājiem;
- 2) apsargāt svarīgākos aizsardzības objektus, dzelzceļa mezglus un līnijas, elektrostacijas, tiltus un citus iespējamus ienaidnieka uzbrukuma mērķus;
- 3) piedalīties kārtības sargāšanā un tās nodrošināšanā apdzīvotās vietās;
- 4) sniegt palīdzību IeTK apriņķu un pilsētu daļām un nodaļām, "iztīrot" rajonus no nodevējiem un pretpadomju elementiem.

Pavēlē uzdots arī organizēt dežūrgrupas, lai ne mazāk kā viens vads bataljonā nakts laikā atrastos kazarmās, bet pilsētu un apriņķu darbaļaužu deputātu padomēm bija jānodrošina IB ar transportu.⁵⁸

Tāpat nolēma apgādāt IB ar trofeju ieročiem, kas savākti kaujas laukā vai konfiscēti vietējiem iedzīvotājiem; komandieriem uzdeva visos apdzīvotajos punktos, kā arī bataljona darbības rajonā rūpniecības uzņēmumos organizēt IB atbalsta grupas, iesaistot tajās lauku aktīvistus, mežsargus, ganus, apgaitniekus, sargus, pastniekus, pat pionierus un citus skolēnus.

Pagastu izpildkomiteju priekšsēdētājiem, iestāžu un uzņēmumu vadītājiem, vietējām partijas un komjaunatnes organizācijām IB bija jāsniedz visa veida palīdzība un atbalsts.⁵⁹

LK(b)P apriņķu un pilsētu komiteju sekretāriem un Latvijas PSR IeTK apriņķu un pilsētu nodaļu priekšniekiem 20 dienu laikā pēc ierašanās savā apriņķī vajadzēja pabeigt

IB un to atbalsta grupu formēšanu un par to jāinformē LK(b)P CK Kara daļa un Latvijas PSR Iekšlietu tautas komisariāts.

Dienu vēlāk – 1944. gada 14. jūlijā Latvijas PSR IeTK valsts drošības komisārs A. Eglītis un jaunieceltais IB štāba priekšnieks majors Panovs izdeva pilnīgi slepenu direktīvu nr. 001/48, adresētu “Visiem Latvijas PSR IeTK pilsētu un apriņķu nodaļu priekšniekiem”, ar detalizētiem praktiskā darba norādījumiem, kā īstenot IB formēšanu apriņķī vai pilsētā.⁶⁰ Direktīva noteica kārtību, kādā komplektējami IB, kā nodrošināt bataljonu kaujas gatavību, IB operatīvās izmantošanas kārtību, kārtību, kādā komplektējamas atbalsta grupas un nodrošināmas to kaujas spējas, kā šīs grupas operatīvi izmantot, kā strādāt ar atbalsta grupām, kā kārtot uzskaiti un atskaites par IB darbu.⁶¹

Par galvenajiem IB dienesta uzdevumiem izvirzīja:

- 1) gaisa telpas novērošanas posteņu izlikšanu;
- 2) nožogojuma vienību organizēšanu;
- 3) izlūkošanas meklēšanas grupu darbu;
- 4) slēpņu un posteņu izlikšanu;
- 5) patrulēšanu apdzīvotās vietās;
- 6) masveida kratīšanu apdzīvotās vietās;
- 7) mežu masīvu pārmeklēšanu;
- 8) līdzdalību operācijās IeTK uzdevumā;
- 9) aizturēto personu konvojēšanu;
- 10) dažādu objektu apsardzību;
- 11) iekšējā norīkojuma uzdevumu veikšanu.⁶²

Šī direktīva noteica, ka IB atbalsta grupu veidošana ir atkarīga no kontingenta skaita, bet ne vairāk par 10–15 dalībniekiem katrā atbalsta grupā.

IB par aizturētajiem ienaidnieka izpletņlēcējiem, diversantiem, bruņotu bandu likvidāciju, kā arī par ārkārtas notikumiem pašos bataljonos (kaujas operāciju izgāšana, ieroču un munīcijas pazaudēšana, laupīšana, nodevēju atklāšana) vajadzēja nekavējoties ziņot Latvijas PSR IeTK Iznīcinātāju bataljonu štābam.⁶³

Kā jau minēts, pirmo Latvijas PSR IeTK Iznīcinātāju bataljonu saformēja 1944. gada jūlija beigās Ludzas apriņķa teritorijā – un tas bija pakļauts Ludzas apriņķa IeTK daļai (daļas priekšnieks apakšpulkvedis E. Sparinskis).

Vēlāk IB izveidoja katrā apriņķī, līdzko Sarkanā armija to atbrīvoja no vācu kara spēka. Sākotnējais kaujinieku skaits apriņķu IB vidēji bija 100–300 cilvēku.⁶⁴

IB veidošanu un vadīšanu ļoti ietekmēja LK(b)P CK, kuras 1. sekretārs J. Kalnbērziņš bija Latvijas PSR IeTK iznīcinātāju bataljonu komandieris.

Partijas CK jau līdz 1944. gada vasaras vidum bija sakomplektējusi partijas, valdības iestāžu, tautas komisariātu, pilsētu un apriņķu operatīvās grupas. 1. Baltijas frontei piekomandētā 172 cilvēku grupa uz frontes iecirkni devās jau 1944. gada 6. jūlijā. 13. jūlijā

cita grupa – 261 cilvēks – devās uz 2. Baltijas frontes karadarbības rajonu. Pavisam no 26. jūlija līdz 1. augustam no PSRS uz Sarkanās armijas ieņemtajiem Austrumlatgales rajoniem devās 1533 padomju aktīvisti, viņu skaits Latvijā nemitīgi palielinājās.⁶⁵ Šīs personas aktīvi iesaistīja arī IB veidošanā apriņķos, kuros jau bija nodibināta padomju vara. IB organizēšanu enerģiski vadīja LK(b)P CK Kara daļa (vadītājs pulkvedis E. Krūmiņš).

Pirmo plašāko informāciju par Latvijas PSR IeTK iznīcinātāju bataljonu veidošanas gaitu un darbību sniedza LK(b)P apriņķu komiteju kara nodaļu vadītāju atskaites 1944. gada novembrī–decembrī. No atskaitēm redzams, ka Jēkabpils apriņķī jau bija 800 kaujinieku, bet katrā apriņķa pagastā apmēram 20–50 kaujinieku.⁶⁶ Arī Madonas apriņķī bija noorganizēts 300 vīru liels IB, kura vadību apstiprināja LK(b)P Madonas apriņķa komitejas biroja sēdē.⁶⁷

LK(b)P Ilūkstes apriņķa komiteja 1944. gada 19. decembra atskaitē atzīmēja, ka “*[..] iznīcinātāju vienības izveidotas katrā pagastā, kur tās vada IeTK iecirkņu priekšnieki [..] kaujinieku kopskaits Iznīcinātāju bataljonā ir apmēram 350 cilvēku, audzināšanas un masu politiskais darbs kaujinieku vidū organizēts vāji.*”⁶⁸

Apriņķos, kur bija nodibināta padomju vara, IB kaujinieku skaitam bija tendence palielināties uz tajos mobilizēto personu rēķina. Kamēr vēl Kurzemē notika aktīva karadarbība, dienests IB jauniem vīriešiem iesaukuma vecumā bija pietiekams iemesls, lai viņus nesūtītu uz fronti, tādēļ tie labprāt pakļāvās mobilizācijai un iestājās iznīcinātāju bataljonā.

Kā liecina LK(b)P Ludzas apriņķa Kara nodaļas vadītāja vietnieka Beļajeva 1946. gada 9. janvāra atskaite LK(b)P CK Kara daļai par Ludzas apriņķa IB organizāciju un kaujas gatavību, tad uz bataljona formēšanas brīdi 1944. gada augustā tajā bija 380 kaujinieku, bet 1945. gada decembrī jau 726 kaujinieki.⁶⁹ Ludzas apriņķa IB kaujinieku skaita pieaugums bija šāds: 1945. gada jūnijā – 503, jūlijā – 535, augustā – 662, septembrī – 675, oktobrī – 725, novembrī – 678 kaujinieki. 1945. gada otrajā pusgadā atbirums bijis 120 cilvēku, no tiem: devušie citā darbā – 20, mācībās – 9, iesaukti Sarkanajā armijā – 43, izslēgti kā neuzticami 56 kaujinieki.⁷⁰ Kara nodaļas vadītāja vietnieks savā atskaitē, cita starpā, atzīmējis, ka Ludzas apriņķa IB kaujinieku skaitu vajadzētu palielināt līdz 800 vīriem, bet komplektēšanu apgrūtinot piemērota ziemas apģērba, apavu un uztura trūkums, bailes stāties IB bandītu terora dēļ, it īpaši Nirzas, Šķaunes, Mērdzenes, Naurēnu un Pildas pagastā.⁷¹

No apriņķu partijas komiteju kara nodaļu atskaitēm redzams, ka ar IB formēšanu Latvijas laukos veicies visai grūti.

LK(b)P CK birojs 1944. gada 17. oktobra sēdē atzīmēja, ka Ludzas un Daugavpils apriņķa partijas komitejas pietiekami nekontrolē IB darbību, nereti atstāj to vadību apriņķa IeTK daļai, tādējādi “*[..] Krāslavas, Līvānu, Dagdas, Asūnes, Mērdzenes, Šķaunes pa-*

*gastā iznīcinātāji kļuvuši par bruņotām grupām, kas veic nelikumīgus arestus, kratīšanas un laupīšanas*⁷².

Arī Jēkabpils apriņķa partijas birojs 1944. gada 15. decembra sēdē atzīmēja, ka IB personālsastāva pārbaudes vēl nav pabeigtas, politiskais un militārais darbs vāji nostādīts, nav nodrošināta pareiza ieroču glabāšana utt. Jēkabpils apriņķa IB komandierim Koršunovam uzdeva nekavējoties trūkumus novērst.⁷³

LK(b)P Jelgavas apriņķa Kara nodaļas vadītājs Prokofjevs 1944. gada 15. decembra ziņojumā LK(b)P CK Kara daļas vadītājam pulkvedim E. Krūmiņam atzīmēja, ka Jelgavas IB izveide ris gausi, ka līdz šim tam nav ierādīta pietiekama uzmanība, kamēr no Latvijas PSR leTK nebija ieradies inspektors.⁷⁴

Citā pārskatā par Cēsu, Valmieras un Valkas apriņķa IB norādīts, ka tie organizēti visos apriņķos, bet *“politiskās audzināšanas darbs tiek veikts vāji [...] iznīcinātāju bataljonu praktiskā palīdzība kārtības nodrošināšanā apriņķos ir nenozīmīga*⁷⁵.

Kā liecina LK(b)P CK Kara daļas instruktora Kaškarova 1944. gada 1. novembra ziņojums “Par IB formēšanas gaitu Rīgas pilsētā”, tad šeit IB tika komplektēti no rūpnīcu un uzņēmumu pirmrindas strādniekiem rajonu milicijas nodaļu pārraudzībā, tomēr no milicijas nodaļu priekšnieku puses atsaucība IB veidošanā ir pasīva. Tā, piemēram, 9. milicijas nodaļas priekšnieks R. Makovskis paziņoja, ka *“nodarboties ar iznīcinātāju vienības veidošanu viņš negrasās, jo nav laika, un vispār – tā nav viņa darīšana*⁷⁶.

Līdz 1944. gada 1. novembrim iznīcinātāju vienības Rīgā bija noorganizētas: Proletāriešu rajonā – 93 cilvēki, Maskavas rajonā – 240, Ļeņina rajonā – 150, Kirova rajonā – 94, Sarkanarmijas rajonā – 50, bet Staļina rajonā – 93 cilvēki, pavisam kopā 720 iznīcinātāju.⁷⁷

Divus mēnešus vēlāk – 1945. gada 8. janvārī Rīgas pilsētā sešos IB dalībnieku skaits bija pieaudzis līdz 1714 kaujiniekiem, no tiem: Proletāriešu rajonā – 280, Maskavas rajonā – 255, Ļeņina rajonā – 316, Kirova rajonā – 280, Sarkanarmijas rajonā – 318 un Staļina rajonā – 265 iznīcinātāji.⁷⁸

Rezumējot paveikto Latvijas PSR leTK iznīcinātāju bataljonu izveidošanā 1944. gadā, LK(b)P CK Kara daļas vadītājs E. Krūmiņš 1944. gada 30. decembrī ziņoja LK(b)P CK sekretāram J. Kalnbērziņam, ka *“[...] Latvijas atbrīvotajos apriņķos, pilsētās un pagastos atbilstoši LK(b)P CK biroja norādījumiem no padomju partijas aktīva un nabadzīgajiem un vidēji turīgajiem zemniekiem 13 apriņķos un Rīgas pilsētā izveidoti iznīcinātāju bataljoni, kopskaitā 5105 cilvēki*⁷⁹. Ziņojumā norādīts, ka *“[...] līdz šim laikam iznīcinātāju bataljoni organizēti pēc teritoriālā – ražošanas principa atbilstoši republikas administratīvajam iedalījumam. Šāds princips sevi attaisnojis. Iznīcinātāju vadību īsteno leTK apriņķu daļu priekšnieki caur iznīcinātāju bataljonu komandieriem. 13 atbrīvotajos apriņķos iznīcinātāju bataljonu komandieru vietniekus amatos iecēlušas LK(b)P apriņķu kara daļas.*⁸⁰

Šis avots norāda, ka 1944. gada augustā, septembrī un oktobrī IB ir paveikuši lielu darbu republikas apriņķu tīrīšanā no padomju varai naidīgiem elementiem. Atbilstoši E. Krūmiņa ziņojumam pēc nepilnīgām ziņām IB kaujinieki aizturējuši: trīs vācu izpletņlēcējus, trīs spieģus, 118 bandītus un to atbalstītājus, 345 ienaidnieka ieliktnes un atbalstītājus, 326 Sarkanās armijas dezertierus, 375 personas, kas izvairījušās no iesaukuma Sarkanajā armijā, 165 darba frontes dezertierus, 145 kara laika režīma pārkāpējus, 124 kriminālelementus, 133 no nometnēm izbēgušos karagūstekņus, septiņus no ieslodzījuma vietām izbēgušos, 1606 spekulantus un pauniniekus, pavisam kopā 3350 cilvēku.⁸¹

Latvijas PSR IeTK iznīcinātāju bataljonu kaujinieki minētajā laikposmā savākuši un konfiscējuši lielu daudzumu ieroču un munīcijas: 1572 padomju tipa šautenes, 1772 ārzemēs ražotas šautenes, 200 automātu, 289 rokas ložmetējus, 12 balsta ložmetēju, 3745 granātas, 144 343 dažāda kalibra patronas.⁸²

Kā trūkumu IB formēšanas darbā 1944. gadā LK(b)P CK Kara daļa atzīmēja to, ka Abrenes un Madonas apriņķī sākotnēji izveidotā IB personālsastāva vairākums tika iesaukts armijā un norīkots citos darbos, kādēļ šo IB kaujinieku skaits saruka. Arī partijas politiskās audzināšanas darbs un militārā apmācība visai vāji organizēta.⁸³

Kā liecina daudzie ziņojumi par Latvijas PSR IeTK iznīcinātāju darbu Latvijas laukos, tad partijas CK kopumā nebija apmierināta ar IB gauso izveidi, kaujinieku disciplīnas trūkumu, pārkāpumiem, vājo apgādi un slikti nostādīto politiskās audzināšanas darbu IB kaujinieku vidū, bet pats galvenais – par ārkārtīgi spēcīgo nacionālās pretošanās kustību padomju varai. Tādēļ LK(b)P CK un LPSR TKP pieņēma vairākus lēmumus IB darba uzlabošanai. Tā, piemēram, 1944. gada 28. decembrī LK(b)P CK pieņēma slepeno lēmumu “Par pasākumiem cīņas pastiprināšanai pret diversiju, teroristiskām un citām naidīgām parādībām Latvijā”. Pavēlē tika uzdots Latvijas PSR IeTK palielināt IB kaujinieku skaitu un pagastos no partijas biedriem un komjauniešiem izveidot nodaļas 25–50 cilvēku sastāvā, kā arī uzlabot IB kadru atlases darbu.⁸⁴

1945. gada 16. aprīlī partijas CK birojs pieņēma vēl vienu lēmumu – “Par pasākumiem cīņas pastiprināšanai ar bandītismu un iznīcinātāju bataljonu nostiprināšanu”, kas nekavējoties tika izziņots visām IeTK daļām, struktūrām un iznīcinātāju bataljoniem.⁸⁵ Latvijas PSR IeTK komisārs A. Eglītis apriņķu IeTK daļām uzdeva “*vēlreiz pārskatīt iznīcinātāju bataljonu personālsastāvu un tos kaujiniekus, kuri nav attaisnojuši cerības un zaudējuši uzticību, nekavējoties atvaļināt*”⁸⁶.

Šie pasākumi, protams, uzlaboja IB darbu. Dažu apriņķu un pilsētu IB pieauga kaujinieku skaits, uzlabojās darba organizācija, arī apgāde, jo IB kaujinieki saņēma t.s. pilsētu strādnieku pārtikas kartītes, kurām uztura norma bija ievērojami lielāka.

Tomēr kopumā nekādi lielle panākumi IB izveidē nenotika līdz PSRS un Vācijas kara beigām Kurzemē 1945. gada maijā. To konstatēja arī LK(b)P CK biroja sēdē 1945. gada 16. jūnijā. Izrādījās, ka LK(b)P CK 1944. gada 28. decembra un 1945. gada 16. aprīļa biroja lēmumi par cīņas pastiprināšanu pret nacionālo pagrīdi nav izpildīti.⁸⁷

Aktīvajai karadarbībai Latvijas teritorijā beidzoties, 1945. gada maija beigās – jūnija sākumā no 19 apriņķiem IB bija izveidoti 13 apriņķos; Kurzemē sešos apriņķos – Aizputē, Ventspilī, Kuldīgā, Liepājā, Tukumā un Talsos IB vēl nebija.⁸⁸

1. tabula

Latvijas PSR IeTK iznīcinātāju bataljonu sastāvs 1945. gada 1. jūnijā⁸⁹

Nr. p.k.	Apriņķis	Pagastos IB ir/nav	IB skaits/IB vadu skaits apriņķī	Cilvēku skaits/rezerve	Komandieru skaits: no IeTK/milicijas	VK(b)P biedri	Komjau-nieši	Sie-vietes	Iesaukuma vecumā/rezerve
1.	Abrenes	1/9	1/9	607/–	2/17	13	18	4	474/77
2.	Aizputes	–	–	–	–	–	–	–	–
3.	Bauskas	1/20	1/20	961/75	1/10	30	98	51	710/69
4.	Valkas	5/38	1/43	1100/–	–/19	5	89	56	929/–
5.	Valmieras	6/50	1/56	767/–	–	12	57	50	642/–
6.	Ventspils	–	–	–	–	–	–	–	–
7.	Daugavpils	4/21	1/25	503/–	–/23	8	13	11	446/–
8.	Jēkabpils	6/24	1/30	603/–	–/18	12	92	18	420/180
9.	Jelgavas	3/35	1/38	395/–	–/2	2	25	15	349/–
10.	Ilūkstes	1/22	1/22	520/–	–/18	12	9	13	439/27
11.	Kuldīgas	–	–	–	–	–	–	–	–
12.	Ludzas	2/12	1/16	510/–	–/22	7	3	–	478/–
13.	Liepājas	–	–	–	–	–	–	–	–
14.	Madonas	2/41	1/41	586/352	–/12	17	5	–	300/286
15.	Rīgas	2/55	1/57	1747/–	–/50	13	28	164	1357/133
16.	Rēzeknes	3/19	1/21	509/11	1/26	15	2	18	202/245
17.	Tukuma	–	–	–	–	–	–	–	–
18.	Talsu	–	–	–	–	–	–	–	–
19.	Cēsu	1/41	1/41	637/–	–/43	3	–	33	426/130
20.	Rīgas pils.	1/–	–/6	1500/–	–/6	20	39	28	811/595
	Kopā	38/387	13/425	10945/438	4/266	169	478	461	7983/1742

Kā redzams 1. tabulā, 387 Latvijas pagastos bija izveidoti 425 iznīcinātāju vadi, no tiem seši Rīgā, 37 pagastos IB vadu vēl nebija.

No uzskaitītajiem IB un vadu komandieriem četri bija leTK komandētie, bet 266 no milicijas. Pēc partijas piederības 169 bija VK(b)P biedri, 478 komjaunieši, pavisam 647 partijas un komjaunatnes biedri. Trīspadsmit IB bataljonos darbā bija pieņemtas sievietes, pavisam 461, kuras galvenokārt veica kancelejas vai apkopējas darbu. Kopā IB bija 10 383 kaujinieki, no kuriem 438 skaitījās rezervē. No IB kaujinieku kopskaita 9725 (vairākums) bija iesaukuma vecuma vīrieši, no tiem 1742 atradās rezervē.⁹⁰ Tas liek domāt, ka jauni cilvēki lielākoties bija izvēlējušies dienestu Latvijas PSR leTK bataljonos, lai nebūtu jādodas uz fronti vai lai izvairītos no iesaukuma Sarkanajā armijā. Latvijas PSR leTK iznīcinātāju bataljonu darbības pirmajā posmā, it īpaši līdz aktīvās karadarbības beigām Kurzemē 1945. gada maijā, šis apstāklis būtu vērtējams kā zināma taktiskās kolaborācijas forma sadarbībā ar padomju okupācijas režīmu.

Aktīvās karadarbības noslēgums Latvijas teritorijā pavēra iespējas padomju represīvajām iestādēm centīgi risināt smagos iekšpolitikas jautājumus, pirmkārt, pastiprināt cīņu pret nacionālo pretošanās kustību, otrkārt, nostiprināt Latvijas PSR leTK iznīcinātāju bataljonu spēkus materiāli, politiski un ideoloģiski.

1945. gada jūnijā LK(b)P CK pakļautībā izveidoja IB štābu (F. Titovs, J. Ronis, A. Sieks), kuram uzdeva izstrādāt plānu IB darba uzlabošanai.⁹¹ LK(b)P CK birojs 1945. gada jūnijā nolēma organizēt aprīņķu štābus, kuros obligāti vajadzēja sastāvēt LK(b)P aprīņķa komitejas 1. sekretāram, Latvijas PSR leTK un VDTK priekšniekam un aprīņķa izpildkomitejas priekšsēdētājam; pēc šāda principa bija jāpārveido štābi arī Latvijas pagastos.⁹²

LK(b)P CK birojs noteica, ka katrā aprīņķī jāizveido iznīcinātāju bataljoni 500–1500 kaujinieku sastāvā, tos sadalot rotās pa 50–100 kaujiniekiem katrā.⁹³ Vadībā vajadzēja atrasties kadru virsniekiem. Bez tā CK birojs uzdeva Valsts plāna komitejai pēc Latvijas PSR leTK pieprasījuma ne vēlāk par 1945. gada 20. jūniju IB piešķirt no iegūtajām trofejām 18 automašīnu, jūnija–jūlija mēnesim sešas tonnas benzīna, 100 kilogramu tabakas, 1000 kilogramu ziepju, 2000 kārbu konservu. Tāpat Finanšu tautas komisariātam tika uzdots piešķirt cīņai pret bandītismu 1945. gada jūnijā–jūlijā 3,5 miljonus rubļu no Latvijas budžeta, bet Latvijas PSR Kara komisariātam – nosūtīt uz IB desmit kadru virsnieku, ieceļot tos par komandieriem.⁹⁴

Līdztekus organizatoriskajām pārmaiņām Latvijas PSR leTK bataljonos sākās arī politiskās tīrīšanas, lojalitātes pārbaude, kontrole utt. No vienas puses, LK(b)P CK pastiprināja politiskās audzināšanas darbu IB vienībās, no otras puses, IB tika reorganizēti, nostiprināti ar kadru virsniekiem, kuriem bija kauju pieredze un kuri pēc demobilizācijas vēlējās palikt Latvijā. Tādu bija ne mazums.

Reorganizācijas un IB personālsastāva pārbaužu rezultātā dažādu iemeslu dēļ (ieroču pazaudēšana, kriminālnoziedzumi, bēgšana no kaujas operāciju vietas u.c.) no IB izslēdza 813 kaujinieku.⁹⁵

No IB formēšanas brīža līdz 1945. gada augustam cīņās pret nacionālajiem partizāniem bija kritis 101 kaujinieks, 84 ievainoti, 16 pazuduši bez vēsts, kopā izsists no ierindas 201 IB kaujinieks.⁹⁶

Iznīcinātāju bataljonos darbojās 253 komunisti, 664 komjaunieši, 451 sieviete, 3985 cilvēki bija iesaukuma vecuma jaunieši.⁹⁷

Latvijas PSR leTK iznīcinātāju bataljoni dažādās operācijās cīņā pret nacionālajiem partizāniem tika iesaistīti 58 804 gadījumos, pavisam IB kaujiniekiem piedaloties 339 103 reizes.

Ar IB kaujinieku palīdzību aizturētas un nogalinātas 20 570 dažādas noziedzīgas personas.⁹⁸

Par ieguldījumu cīņā pret nacionālajiem partizāniem ar Latvijas PSR AP Prezidija goda rakstu apbalvoti 54 IB kaujinieki, bet ar goda rakstiem un vērtīgām balvām – 23 kaujinieki, 36 kaujiniekiem un 49 komandieriem izteikta pateicība un izmaksātas naudas balvas 10 700 rubļu apmērā.⁹⁹

1945. gada 1. septembrī Latvijas PSR leTK 26 iznīcinātāju bataljonos jau bija iesaistīti 17 136 cilvēki, no tiem Rīgas septiņos bataljonos atradās 1780 kaujinieku.¹⁰⁰ Tomēr, kā norādīts Latvijas PSR leTK Bandītisma apkarošanas daļas 1945. gada 1. septembra ziņojumā par IB darbu LK(b)P CK Kara daļas vadītājam E. Krūmiņam, IB skaits Rīgā (1780 kaujinieku) ir tikai “uz papīra”, jo “*[..] rajonu milicijas nodaļu priekšnieki kaujiniekus dienestā neizmanto*”¹⁰¹.

Lai gan IB reorganizēja, kaujinieku skaits pieauga, apgāde un bruņojums tika uzlabots, tomēr, kā norādīts LK(b)P CK 1. sekretāra J. Kalnbērziņa un Latvijas PSR TKP priekšsēdētāja V. Lāča 1945. gada 21. novembra vēstulē VK(b)P CK sekretāram G. Maļenkovam, “*[..] par galveno bruņoto spēku aktīvai cīņai ar nacionālistisko pagrīdi un bandītisma apkarošanā ir uzskatāmi leTK iznīcinātāju bataljoni, kas izveidoti no vietējiem iedzīvotājiem*”¹⁰².

LK(b)P CK un Latvijas PSR TKP lūdza Maskavai atļauju izveidot pastāvīgu algotu IB pamatsastāvu, pārvedot kazarmu stāvoklī 2000 kaujinieku ar ierindas un komandējošā personālsastāva štata algām no vietējā (republikas) budžeta, lai IB varētu dibināt no kaujas spējīgiem un aktīviem brīvprātīgajiem.¹⁰³ Tāpat Maskavai tika lūgts iesaukuma vecuma jauniešus atbrīvot no iesaukšanas Sarkanajā armijā, atstājot tos dienēt IB pēc īpaša leTK saraksta un ieskaitot IB pavadīto laiku kā dienestu Sarkanajā armijā.¹⁰⁴

Latvijas PSR leTK iznīcinātāju bataljoni jau bija finansēti no Latvijas PSR budžeta, atvēlot 8 miljonus rubļu algām;¹⁰⁵ arī turpmāk šāda kārtība tika ievērota, un 1946. gada

finansējuma tāmē algām atvēlēja 8 miljonus rubļu. Pavisam IB uzturēšanas izdevumiem 1946. budžeta gadā piešķīra 30,523 miljonus rubļu.¹⁰⁶

1945. gada nogalē Latvijas PSR IeTK iznīcinātāju bataljoni bija izveidoti it visos Latvijas apriņķos un pagastos, kā arī nodibināts vienots IB vadības centrs ar tam pakļautiem IB štābiem apriņķos un pagastos. Pagastos šajā štābā ietilpa partijas pirmorganizācijas sekretārs un pagasta izpildkomitejas priekšsēdētājs. Pagastos tika izveidotas 25–50 kaujinieku IB nodaļas, kuras atradās kazarmās paaugstinātā kaujas gatavībā.¹⁰⁷ Tādējādi IB Latvijas pagastos bija kļuvuši par Latvijas PSR IeTK dežūrvadiem. Iznīcinātāju bataljonus pēc militārā parauga sadalīja rotās (vidēji sešas–astoņas rotas katrā IB), bet katrā rotā vidēji bija divi–trīs vadi.¹⁰⁸

1945. gada beigās Latvijas PSR IeTK iznīcinātāju bataljoni līdztekus PSRS IeTK 5. divīzijas vienībām un citām IeTK un VDTK militārajām struktūrām Latvijas apriņķos un pilsētās bija kļuvuši par represīvo iestāžu pamatspēku, kas aktīvi piedalījās cīņā pret nacionālajiem partizāniem.

Līdz ar to noslēdzās IB darbības pirmais posms.

Kamēr Latvijā līdz 1945. gada maijam bija PSRS un Vācijas kara aktīva karadarbības zona, vietējie mobilizētie iedzīvotāji dienestu IB uzlūkoja kā alternatīvu, lai nevajadzētu doties uz fronti un karot Sarkanajā armijā.

Sākotnēji IB kaujas spējas un disciplīna bija visai vāja, par ko liecina nemitīgā LK(b)P CK iejaukšanās IB izveidē un politiskās audzināšanas uzlabošanā.

Kopš 1945. gada jūnija sākās plašs IB reorganizācijas darbs, kas noslēdzās ar IB militārās un politiskās vadības struktūras veidošanu (izveidoti IB štābi), militārās kārtības iedibināšanu, IB apbruņošanu, apmācību un personālsastāva nemitīgu filtrēšanu gada beigās.

Tas, ka 50% IB personālsastāva ar vairāk nekā 15 000 vīru, katrā apriņķī vidēji 800 kaujinieku, tika turēts kaujas gatavībā, uzlūkojams par nozīmīgu soli padomju represīvā režīma varas stiprināšanā Latvijas laukos cīņā pret nacionālo pagrīdi.

Iznīcinātāju bataljonos padomju vara Latvijā saskatīja to spēku, kas varētu sagraut nacionālo pagrīdi ar “pašām Latvijas darbaļaužu rokām”.

Nenoliedzami, IB loma padomju varas stiprināšanā nākamajos gados tikai pieauga.

4. Latvijas PSR IeTK (IeM) iznīcinātāju bataljonu darbības otrais posms: 1946. gads – 1947. gada marts

1946. gada 24. martā Latvijas PSR IeTK pārdēvēja par Latvijas PSR Iekšlietu ministriju (IeM). IeTK iznīcinātāju bataljonu darbības otrais posms iezīmējās ar vairākiem pasākumiem to darba uzlabošanā.

Pirmkārt, jau 1945. gada 25. oktobrī LK(b)P CK birojs bija uzdevis izveidot apriņķos, kuros bija visaktīvākā nacionālo partizānu kustība, IB operatīvās grupas 50 cilvēku sastāvā, piešķirot tām labāku apgādi, nodrošinot ar bruņojumu, automašīnām un benzīnu. Šādu vienību izveidi lielā mērā noteica PSRS leTK 5. strēlnieku divīzijas vājie panākumi cīņā pret nacionālajiem partizāniem. Cita starpā, PSRS leM ministra vietnieka ģenerālleitnanta V. Rjasnoja 1946. gada 23. marta pavēlē par galveno trūkumu PSRS leTK 5. strēlnieku divīzijas darbībā tika atzīta karaspēka koncentrēšana pilsētās, vājā sadarbība ar Latvijas PSR leM bandītisma apkarošanas vienībām un IB vienībām apriņķos.¹⁰⁹

1946. gada pavasarī ar Latvijas PSR iekšlietu ministra A. Eglīša pavēli nr. 51.ss tajos apriņķos un pagastos, kur iepriekš nebija izvietots leM karaspēks, izveidoja operatīvās grupas ar komandieri un Bandītisma apkarošanas nodaļas operatīvajiem darbiniekiem priekšgalā.¹¹⁰

Arī no IB sastāva sāka organizēt operatīvās grupas, t.s. triecienvadus, kuru dalībnieki dzīvoja kazarmās un atradās pastāvīgā kaujas gatavībā. Līdztekus operatīvajām grupām vairākos Latvijas apriņķos formēja IB atbalsta grupas no bruņotiem padomju un partijas aktīvistiem. Šajās operatīvajās grupās bija lielāks skaits komunistu un komjauniešu, kā arī iebraucēju no PSRS un demobilizētu sarkanarmiešu. Operatīvo grupu skaitliskais sastāvs svārstījās vidēji no 50 līdz 150 cilvēkiem grupā. Tā, piemēram, nacionālo partizānu apdraudētajā Viļakas apriņķī 1946. gada beigās no 493 kaujinieku lielās IB operatīvās grupas 105 kareivjus izvietoja: Viļakā – 65, Tilžā – 20, Liepnā – 20, bet pārējos 388 kareivjus citos pagastu un ciema padomju centros. Viļakas IB 1946. gadā bija veicis 1570 kaujas operāciju, kurās nogalināja 40, ievainoja četrus, saņēma gūstā 129 nacionālos partizānus, sagūstīja 262 nacionālo partizānu atbalstītājus, 385 legalizējušos nacionālos partizānus.¹¹¹ Lielā mērā tas bija operatīvo grupu panākums.

Līdz 1946. gada beigām operatīvās grupas darbojās visā Latvijas teritorijā.

1947. gada 1. novembrī Latvijas PSR leM divdesmit IB darbojās 11 214 kaujinieku, no tiem 1609 kaujinieki sastāvēja operatīvajās grupās. Vēl trūka 300 algotu kaujinieku. Bez tam IB pakļautībā tika organizētas 29 bruņotas atbalsta grupas ar 357 vīriem, 25 partijas aktīva grupas ar 354 vīriem.¹¹²

Kā norādīts 1947. gada leM IB darbības pārskatā, tad galvenais triecienspēks ir bijis operatīvais vads vai grupa, kuras personālsastāvs pastāvīgi atradās trauksmes stāvoklī un izmantots pilsētu un apriņķu VDM nodaļas operatīvo uzdevumu veikšanai. Pavisam 1947. gadā Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu sastāvā jau bija 71 operatīvā grupa un vadi ar 1467 kaujiniekiem.¹¹³

Otrkārt, 1946. gadā joprojām aktuāla bija Latvijas PSR leTK (leM) iznīcinātāju bataljonu finansēšana. Lai gan LK(b)P CK sekretārs J. Kalnbērziņš un Latvijas PSR TKP priekšsēdētāja vietnieks E. Ronis kopš 1945. gada rudens bija rakstījuši vairākkārtējus lūgumus PSRS TKP priekšsēdētāja vietniekam A. Mikojanam un VK(b)P CK sekretāram

G. Maļenkovam, lai palīdz atrisināt IB apgādes un bruņojuma jautājumus,¹¹⁴ kā arī nodrošināt finansējumu, gaidītā palīdzība no PSRS bija gausa, un V. Lāča 1946. gadam apstiprinātos IB finansējuma tāmē norādītos 30,523 miljonus rubļu¹¹⁵ IB uzturēšanai nācās rast vietējā budžetā.¹¹⁶

Saskaņā ar PSRS TKP rīkojumu nr. 323-RS 1946. gada 11. janvārī Latvijas PSR IeTK štatu sastāvs atalgojuma un uztura ziņā tika pielīdzināts republikas milicijas darbinieku atalgojumam un uzturam,¹¹⁷ kas ievērojami uzlaboja algotā IB kaujinieku sastāva apgādi. Līdz tam tikai IB operatīvo un kaujas grupu kaujinieku pārtika bija atbilstoša armijas 2. uzturdevai.

Tomēr vidēji IB kaujinieka uzturdeva pēc kartītes R-7 1946. gadā bija nepietiekama. Kaujinieki saņēma caurmērā 600 gramu maizes dienā, gaļu vai zivis – 1800 gramu mēnesī, cukuru – 400 gramu mēnesī, taukvielas – 400 gramu mēnesī, putraimus – 1200 gramu mēnesī.¹¹⁸

Visumā Latvijas PSR IeTK iznīcinātāju bataljonu apgāde pakāpeniski, sākot ar 1946. gadu, tika samazināta, jo armija atteicās no savām rezervēm nodrošināt IB ar apģērbu, apaviem un uzturu. 1947. gada pirmajā pusē IB vajadzībām izsniedza vairs tikai 3000 armijas uzturdevu (t.s. *naūka* – krievu val.) dienā¹¹⁹ līdzšinējo 10 000 devu vietā. 1946. gada februārī IeTK bija spiests noorganizēt vajadzīgo 1000 pāru apavu, 3000 pāru veļas un 2000 frenču gatavošanu Latvijā.¹²⁰

Tāpat aktuāla bija IB labāko kaujinieku nodrošināšana ar tabaku un papirosiem, sāli, sērkokoņiem, saimniecības ziepēm, petroleju un šūšanas piederumiem, par ko liecina nemitīgi iekšlietu ministra lūgumraksti Latvijas PSR Ministru padomei.¹²¹

1946. gadā palielināja IB kaujinieku atalgojumu. Tagad IB komandieris mēnesī saņēma 955 rubļus un vēl 150 rubļu uzturdevas; IB komandiera vietnieks politiskajos jautājumos un štāba priekšnieks saņēma 905 rubļus un 150 rubļu uzturdevas; IB štāba priekšnieka vietnieks – 855 rubļus un 150 rubļu uzturdevas; IB operatīvā vada komandieris – 715 rubļu un 150 rubļu uzturdevas; IB starppagastu vada komandieris un IB vada komandieris – 690 rubļu un 150 rubļu uzturdevas; IB kaujinieks – 475 rubļus mēnesī un 150 rubļu uzturdevas; labāk par kaujiniekiem tika atalgoti IB šoferi – 600 rubļu mēnesī un 150 rubļu uzturdevas, kā arī ieroču meistari – 500 rubļu mēnesī un 150 rubļu uzturdevas.¹²²

Jāatzīmē, ka IB kaujinieki visā to darbības laikā saņēma specapgādes atvieglojumus, bet no 1947. gada varēja iegādāties rūpniecības preces par puscenu.¹²³

Kā redzams, LPSR IeTK (IeM) iznīcinātāju bataljonu apgāde un nodrošinājums 1946. gadā nemitīgi tika uzlabots.

Bruņojuma ziņā IB tomēr bija liels sajukums. Vairākumā tika lietoti trofeju ieroči (vācu, čehu, beļģu u.c.). No pilsētu un apriņķu partijas komiteju ziņojumiem CK redzams, ka kopumā ar ieročiem IB bijuši nodrošināti.¹²⁴

Tā Rīgas apriņķa partijas komitejas Kara nodaļas vadītājs 1946. gada janvāra sākumā ziņoja, ka 1945. gadā iegūtas un savāktas 1403 šautenes, 18 ložmetēju, 168 automāti un 64 pistoles, kas nodotas IB personālsastāva bruņojumam.¹²⁵ Arī Ventspils IB bija bruņots ar trofeju ieročiem, kas savākti no vietējiem iedzīvotājiem un bandītiem, kā arī vācu armijas pamestiem ieročiem.¹²⁶ Līdzīga situācija bija arī citu apriņķu iznīcinātāju bataljonos.

Nacionālo partizānu kara pētnieks profesors H. Strods šajā sakarā atzīmē kādu īpatnību. Viņš norāda, ka Kurzemē – Aizpute, Kuldīga – IB bruņojumā galvenokārt bijuši vācu parauga automātiskie ieroči, bet Latgales apriņķos (piemēram, Ilūkste) – krievu parauga automātiskie ieroči un šautenes.¹²⁷ Tāpat pētnieks norāda, ka automātisko ieroču, piemēram, ložmetēju skaits bijis lielāks tajos apriņķos, kuros partizānu kustība bijusi spēcīgāka (piemēram, Viļakas IB 26 ložmetēji, Jēkabpils IB 28, Ludzas IB 26 ložmetēji). Turpretim apriņķos ar mazāk izteiktu nacionālo partizānu kustību, piemēram, Aizputē un Valmierā, IB rīcībā atradās tikai daži ložmetēji.¹²⁸

No 1946. gada vasaras vidus tika uzlabots IB nodrošinājums ar munīciju kaujas operācijām. Tā līdzšinējo 28–30 patronu vietā, kas tika izsniegtas kaujiniekam kaujas operācijai, tagad atļāva izsniegt 120 patronu šautenei, 140 patronu automātam un 200 patronu ložmetējam.¹²⁹

1946. gadā Latvijas PSR IeTK (IeM) iznīcinātāju bataljonu kaujiniekus apmācīja pēc IeTK apstiprinātām mācību programmām, apgūstot gan kaujas, gan speciālo sagatavošanu. Ikdienas apmācībā IB izmantoja Sarkanās armijas Kaujas, Ierindas un Disciplināro reglamentu. Politisko audzināšanu IB veica komandiera vietnieks politiskās audzināšanas darbā, bet vienībās, kur tādu nebija, – vietējie partijas organizatori.

Kā liecina LK(b)P CK Sevišķās mapes dokumenti par 1946. gadu, tad politiskās audzināšanas darbs IB vienībās esot "klibojis". Tā LK(b)P Alūksnes apriņķa komitejas 1946. gada 27. marta lēmumā atzīmēts, ka "[...] vairāku pagastu partorgi un komsorgi no politiskā darba ir norobežojušies, kādēļ netiek pildīts LK(b)P CK 1946. gada 2. maija lēmums par izšķirošas cīņas organizēšanu un bandītisma likvidēšanu apriņķī"¹³⁰. LK(b)P Bauskas apriņķa komitejas biroja 1946. gada 15. janvāra lēmumā konstatēts, ka "[...] IB personālsastāva vidū nav organizēta kaujas un politiskā sagatavotība, nav izveidota operatīvā grupa un nav veikta pilnībā personālsastāva pārbaude"¹³¹. Arī LK(b)P Viļakas apriņķa komitejas birojs 1946. gada 19. septembra lēmumā atzīmējis, ka "[...] politiskās audzināšanas darbs Iznīcinātāju bataljona personālsastāva vidū, īpaši Rugāju, Balvu un Tilžas pagastā, joprojām ir neapmierinošs [...] bataljona komandiera vietnieks politiskajos jautājumos b. Grafavs pilnībā aizlaidis audzināšanas darbu un nodarbojas ar dzeršanu."¹³²

1946. gada 17. oktobrī LK(b)P Daugavpils apriņķa komitejas biroja lēmumā norādīts: "[...] politiskās audzināšanas trūkuma dēļ Iznīcinātāju bataljonā ir notikuši vairāki

*amorāli gadījumi (dzeršana, marodierisms u.c.), 1946. gadā tikai četros mēnešos vien no VK(b)P rindām izslēgti četrus pagastu iekšlietu nodaļu priekšnieki par – dzeršanu un morālu izlaidību.*¹³³

LK(b)P Tukuma apriņķa komitejas birojs 1946. gada 15. aprīlī “uzlika par pienākumu leM Tukuma apriņķa daļas partorgam b. Generalovam griezt vērību uz zemo politiskās attīstības līmeni starp iznīcinātājiem un politiskās audzināšanas darbu ar iznīcinātājiem pacelt vistuvākajā laikā”¹³⁴.

Ja salīdzina LK(b)P apriņķu komiteju atskaišu ziņojumus par 1945. gadu, kad tās ar lepnumu konstatēja, ka Latvijas PSR leTK iznīcinātāju bataljonu kaujinieku skaits palielinās, kā arī pieaug komunistu un komjauniešu īpatsvars tajos, tad 1946. gada pārbaudi un atskaišu rezultātos redzams, ka no IB vairāk kaujinieku izslēdza nekā pieņēma. Bija noticis straujš pavērsiens kadru politiskās lojalitātes pārbaudes jomā.

Vēl pirms gada – 1945. gada martā Latvijas PSR leTK komisārs A. Eglītis savā apkārt-rakstā apriņķu leTK daļu priekšniekiem bija atzīmējis, ka “sistemātiska iznīcinātāju bataljonu palielināšanās ir novedusi pie tā, ka tie izrādījās piesārņoti ar svešiem cilvēkiem”¹³⁵.

Tika nolemts, ka turpmāk IB uzņems tikai valsts drošības orgānu pārbaudītus kaujiniekus.

1946. gadā, kad biežākas bija kļuvušas IB personālsastāva pārbaudes, situācija būtiski mainījās. Kopējā tendence bija tāda, ka no IB vairāk kaujinieku izslēdza nekā pieņēma. Galvenie izslēgšanas iemesli no IB sastāva bija dzeršana, disciplīnas pārkāpumi, politiska neuzticamība. Turpmāk visu IB pastāvēšanas laiku personālsastāvu nemitīgi pārbaudīja un no IB kā politiski neuzticamus un šķiriski svešus elementus atskaitīja bijušos aizsargus, pirmskara politisko partiju biedrus, sabiedrisko organizāciju pārstāvjus, Latvijas armijas bijušos karavīrus, policistus, robežsargus, cietumu uzraugus, Latviešu leģionā un vācu armijā dienējušos, vācu okupācijas laikā pašpārvaldē un policijas bataljonos strādājošos u.c., kā arī pēckara posmā izsūtīto nacionālistu, kulaku, nacionālo partizānu atbalstītājus un viņu piekritējus.

Iekšlietu ministrs A. Eglītis 1946. gada 31. maija pavēlē “Par iznīcinātāju bataljonu stāvokli” secināja, ka “daudzviet Latvijā, uzņemot cilvēkus iznīcinātāju bataljonā, kaujiniekus vāji pārbauda, tādēļ tikai 1946. gada I ceturksnī vien par sakariem ar nacionālajiem partizāniem no bataljoniem izslēgti 287 kaujinieki: Aizputes apriņķī – 66, Valkas apriņķī – 67, Kuldīgas apriņķī – 86 un Rēzeknes apriņķī – 68”¹³⁶.

Pastiprinātas IB kaujinieku personālsastāva pārbaudes turpinājās visu 1946. gadu. Tā, piemēram, 1946. gadā Jēkabpils apriņķa IB no jauna pieņēma 207 cilvēkus, bet izslēdza 102 iznīcinātājus.¹³⁷ Rīgas apriņķa IB 1946. gada 1. janvārī bija 1779 kaujinieki, gada laikā izslēdza 424 kaujiniekus.¹³⁸ Pēc Madonas apriņķa IB pārbaudes 1945. gadā no 1060 kaujiniekiem atskaitīja 125; Ludzas apriņķī 1946. gada pirmajā pusgadā no 812 IB kaujiniekiem pēc pārbaudes atskaitīja 54 cilvēkus.¹³⁹

Ja salīdzina Latvijas PSR IeTK (IeM) iznīcinātāju bataljonu sastāvu pēc stāvokļa 1946. gada 1. novembrī (sk. 2. tabulu), kad Latvijā 20 iznīcinātāju bataljonos atradās 15 202 kaujinieki (kaujinieku lielais skaits Rīgā, Jelgavā un Valmierā izskaidrojams ar to, ka pilsētu IB kaujinieki saņēma rūpnīcas strādnieku partikas apgādes kartītes un tāpēc stājās IB; kaujinieku lielais skaits Ilūkstē, šķiet, skaidrojams ar nacionālo partizānu aktivitātēm Lietuvas pierobežā), no kuriem 1387 bija algoti operatīvajās grupās,¹⁴⁰ tad 1947. gada 1. janvārī 20 iznīcinātāju bataljonos bija vairs tikai 14 252 kaujinieki, no kuriem 1357 bija algoti operatīvo grupu kaujinieki.¹⁴¹

2. tabula

**Latvijas PSR IeTK (IeM) iznīcinātāju bataljonu personālsastāvs
1946. gada 1. novembrī¹⁴²**

Nr. p.k.	Apriņķi	Kaujinieku skaits IB bataljonos	Kaujinieku skaits operatīvajās grupās
1.	Aizputes	474	21
2.	Alūksnes	461	54
3.	Bauskas	611	42
4.	Valkas	497	33
5.	Valmieras	1021	71
6.	Ventspils	466	55
7.	Viļakas	904	105
8.	Daugavpils	839	77
9.	Jēkabpils	802	65
10.	Jelgavas	1087	60
11.	Ilūkstes	1019	83
12.	Kuldīgas	533	42
13.	Ludzas	994	84
14.	Liepājas	864	64
15.	Madonas	862	98
16.	Rīgas	1400	140
17.	Rēzeknes	846	123
18.	Tukuma	435	44
19.	Talsu	386	58
20.	Cēsu	701	68
	Kopā:	15 202	1387

Pāris mēnešu laikā IB kaujinieku skaits bija sarucis par 950 kaujiniekiem. Tas liek domāt, ka, lai gan kaujinieku vidū dzeršana un marodierisms bija izplatītas parādības, par ko daudzi tika no IB atskaitīti, tomēr galvenais iemesls kaujinieku atsijāšanai bija politiskie motīvi. Lielākoties atbrīvoti vietējie kaujinieki, kurus nomainīja iebraucēji no citām PSRS republikām, galvenokārt atvaļinātās militārpersonas.

Par to, kādā kārtībā notika atsijāšana, atbildi sniedz IB komandējošā sastāva (tie bija štata darbinieki, kas atradās dienestā) t.s. personu lietas.¹⁴³

Personas lieta sastāvēja no četrus veidu dokumentiem: 1. sadaļa, kas sastāvēja no divām daļām, saturēja galvenās ziņas par kaujinieku un viņa iepriekšējo darbību; 2. sadaļa – dienesta gaita (partijas stāžs, piedalīšanās karā, leTK struktūrās u.c.); 3. sadaļa – kaujinieka politiskās atestācijas materiāli; 4. sadaļa – iesniegums par pieņemšanu darbā, leTK, VDM speciālo pārbaužu materiāli u.c.¹⁴⁴

IB kaujinieku personas lietas dokumentu sistematizēšanas plāns bija gana sarežģīta un birokrātiska procedūra, tomēr rakstā skartā tēma izraisa interesi par 4. sadaļas dokumentiem.

Līdztekus kaujinieka iesniegumam pieņemt darbā IB,¹⁴⁵ pašrocīgi rakstītai autobiogrāfijai,¹⁴⁶ kadru uzskaites lapai, Latvijas PSR leTK (VDM) darbinieka sevišķa norīkojuma anketai,¹⁴⁷ solījumam “*nekad un nekādā veidā neizpaust [dienesta noslēpumus. – A. B.] un nedalīties ar tiem pat ar saviem vistuvākajiem radniekiem un draugiem*”¹⁴⁸, radnieku sarakstam, izziņai par veselības stāvokli u.c. dokumentiem atradās Personas speciālās pārbaudes plāns.¹⁴⁹

Pārbaudes plānā, būtībā no trim daļām sastāvoša anketa, tika prasīts: ko pārbauda (personu, ģimenes locekļus, radus utt.); kur pārbaude tiek veikta (personas dzīvesvietā, darbavietā, pēc leTK (VDM) uzskaites daļas materiāliem utt.); par iebraucējiem no citām PSRS republikām vai apgabaliem tika sūtīti pieprasījumi uz personas iepriekšējo dzīvesvietu vai apgabala leTK (VDM) uzskaites daļu; pārbaudīja arī šādus faktus – dienests armijā, atrašanās vācu okupētajā teritorijā u.c. personu kompromitējošus materiālus.¹⁵⁰

Pārbaudes plāna neatsverama sastāvdaļa bija iegūtie pārbaudes materiāli (izziņas, izraksti, izziņas par sodāmību utt. vai arī atsevišķi izmeklēšanas materiāli, ja persona, t.i., kaujinieks, bija izdarījis disciplinārus pārkāpumus – kāvies, dzērumā lietojis ieroci, huligāniski uzvedies utt.).¹⁵¹

Pārbaudes rezultāts parasti bija slēdziens, uz kura pamata IB kaujiniekus pieņēma vai atbrīvoja.

Protams, šādā kārtā tik detalizēti pārbaudīt bija iespējams tikai IB komandējošo sastāvu. Procedūra bija pārāk gara, birokrātiska un laikietilpīga, lai spētu skrupulozi pārbaudīt visus IB kaujiniekus, tādēļ apriņķu un pagastu IB kaujinieku personālsastāva pārbaudes krietni ievilkās.

Vairākumā gadījumu IB kaujinieki no dienesta aizgāja “pēc paša vēlēšanās”, retāk – par disciplināriem pārkāpumiem vai nepiemērotību amatam.

Latvijas PSR leM iznīcinātāju bataljonu kaujinieku personālsastāva “tīrīšanu” un pārbaudes veica gan iekšēji, gan ārēju iemeslu dēļ.

1. 1946./1947. gadā Latvijas nacionālo partizānu karš bija cīņas apogejs, kādēļ pretējai pusei vajadzēja mobilizēt visus padomju varas aktīvistu un iekšlietu karaspēka cilvēkresursus.

2. Lai arī IB kaujinieku skaits pēc “tīrīšanas” un atsijāšanas saruka, tomēr tas bija padomju varas galvenais balsts apriņķos un pagastos. Katrā apriņķī joprojām skaitījās 700–800 kaujinieku liels IB, bet pagastos 20–30 kaujinieku vadā.¹⁵²

3. Šķiet, ka galvenā IB darbības neefektivitāte bija tā, ka to militārajā struktūrā – bataljonu, rotu, vadu, operatīvo grupu sastāvā un vadībā lielākoties bija atvaļinātie Sarkanās armijas virsnieki un karavīri, arī padomju aktīvistu – iebrucēji Latvijā, kas slikti izprata vietējos apstākļus, bet IB kaujinieku vairākums bija vietējie mobilizētie zemnieki un strādnieki, kas nebija militāri sagatavoti un visai vāji orientējās partizānu kara taktikā.

Ne velti Latvijas PSR leTK (leM) pārskatos bieži vien norādīts, ka “1946. gadā iznīcinātāju bataljoni pārsvarā ir sakomplektēti no zemniekiem, bez viņu atraušanas no saimniecībām”¹⁵³.

4. Komunistu un komjauniešu īpatsvars Latvijas PSR leM IB kaujinieku vidū bija neliels – vidēji 10–15 procentu. Tā, piemēram, 1946. gada 15. jūnijā Valmieras apriņķa IB atradās 1092 kaujinieki, no kuriem tikai 37 bija komunisti un komjaunieši.¹⁵⁴ Jēkabpils apriņķa IB 1946. gada beigās bija 741 kaujinieks, no tiem 47 komunisti, 80 komjaunieši.¹⁵⁵ Rīgas pilsētas IB, kurā bija 11 rotu ar 59 vadiem un vairāk nekā simt nodaļu, kopā 1673 kaujinieki, 1946. gada 1. aprīlī bija tikai 140 komunistu un komjauniešu.¹⁵⁶

Kā redzams, komunistu un komjauniešu īpatsvara pieaugums IB kaujinieku sastāvā bija neatliekama LK(b)P CK problēma, tādēļ lielā mērā tika pastiprināta kaujinieku atsijāšana pēc viņu idejiskās un politiskās uzticamības principa.

1946. gada 23. jūlijā Latvijas PSR leM ministra vietnieks pulkvedis A. Sieks parakstīja pilnīgi slepenu pavēli nr. 107-ss, ka turpmāk “*iznīcinātāju bataljonu darbā jāpiedalās visiem komunistiem un komjauniešiem, kuri var un spēj nest ieročus*”¹⁵⁷.

Šajā pavēlē arī noteikts, ka pilsētu un apriņķu centros jāorganizē IB vadi, kuros, neatraujot no ražošanas, cīņā pret bandītismu iesaistāmi visi komunisti un komjaunieši.¹⁵⁸

5. Ziņas arhīvu dokumentos par IB nacionālo sastāvu 1946. gadā ir visai skopas un atrodas dažādos avotos, tomēr no pieejamajiem redzams, ka apriņķu IB kaujinieku nacionālais sastāvs caurmērā atbilst apriņķa iedzīvotāju nacionālajam sastāvam.

Tā, piemēram, Valmieras IB no 1052 kaujiniekiem 1946. gada sākumā 1015 bija latvieši, 28 krievi, deviņi poļi,¹⁵⁹ no Daugavpils apriņķa 614 kaujiniekiem 217 bija latvieši, 297 krievi, 40 baltkrievi, 25 poļi un 35 citu tautību piederīgie.¹⁶⁰

1946. gada vasarā–rudenī Latvijas PSR iekšlietu ministrs ar vairākām radikālām pavēlēm centās uzlabot IB darbu. Sākot ar 1946. gada 29. jūliju, kazarmās esošajiem IB kaujiniekiem noteica pastiprinātu kazarmu režīmu, ieviešot stingru caurlaižu un atskaišu kontroles sistēmu.¹⁶¹

Tā paša gada 15. novembrī operatīvo grupu kaujinieku disciplinēšanas nolūkā izdeva rīkojumu, ka par sistemātiskiem disciplīnas pārkāpumiem nodos Kara tribunālam.¹⁶²

No 1946. gada 20. decembra visiem apriņķu iekšlietu daļas priekšniekiem tika uzdots kaujas operācijās maksimāli iesaistīt IB kaujiniekus.¹⁶³

1946. gada 28. decembrī ar iekšlietu ministra A. Eglīša pavēli nr. 188-ss tika uzdots IB algotajiem kaujiniekiem 1947. gadā paredzēto PSRS AP vēlēšanu laikā, tas ir, no 7. līdz 19. februārim, atrasties kazarmās, bet pārējiem IB kaujiniekiem būt pastāvīgā kaujas gatavībā.¹⁶⁴

Ar mērķi uzlabot čekistisko modrību IB kaujinieku vidū 1947. gada 25. janvārī ar Latvijas PSR IeM ministra vietnieka A. Sieka pavēli nr. 9-ss apriņķu iekšlietu daļu priekšniekiem tika uzdots no IB kaujiniekiem izveidot informatoru tīklu, lai katrā pagastā, katrā vadā būtu divi vai trīs informatori un uz diviem trijiem pagastiem viens pārbaudīts rezidents.¹⁶⁵

Turpmāk IB kaujinieku politisko modrību uzraudzīja *stukači* no pašu vidus. Minētie pasākumi liecina, ka IB darbs cīņā pret nacionālo pagrīdi bijis mazefektīvs un to kaujas spējas tika uzturētas visiem iespējamajiem līdzekļiem.

1946. gadu Latvijas PSR IeM iznīcinātāju bataljoni noslēdza ar šādiem galvenajiem darbības rezultātiem: kopā ar PSRS VDM karaspēku Latvijā nogalināti 379, bet aizturēti 783 nacionālie partizāni, apcietināti 165 pretpadomju organizāciju dalībnieki, aizturēti 2244 vācu ieliktni un partizānu atbalstītāji, bet nogalināti divi, apcietināti 117 Sarkanās armijas dezertieri, 333 no nometnēm izbēgušie vācu karagūstekņi, nošauti seši nelegālisti. No IB kaujiniekiem krituši 116 un 61 ievainots.¹⁶⁶

1946. gadā par nopelniem kaujā 200 IB kaujinieku apbalvoja ar medaļu “Par varoņīgu darbu 1941.–1945. gada Lielajā Tēvijas karā”, 84 kaujiniekiem izteica IeM pateicību, 34 pasniedza vērtīgas balvas.¹⁶⁷

Kopumā Latvijas PSR IeM iznīcinātāju bataljonu darbība 1946./1947. gadā “*bija virzīta uz cīņu pret kontrrevolucionāro nacionālo pagrīdi un tās bruņotajām bandām, kā arī citu naidīgu elementu izpausmēm, veicot operācijas, izliekot slēpņus un organizējot izlūkošanas grupas,*” tā secināja LK(b)P CK 1947. gada 1. maijā.¹⁶⁸

Vērtējot IB lomu no 1946. gada janvāra līdz 1947. gada martam, jāsecina: pirmkārt, minētajā laikposmā notika IB kaujinieku atsijāšana politisku iemeslu dēļ un tādēļ IB

skaitliskais sastāvs sāka samazināties; otrkārt, IB personālsastāvā pakāpeniski tika palielināts komunistu, komjauniešu un padomju aktīvistu īpatsvars, turklāt IB algoto kaujinieku vidū pieauga no PSRS reģioniem iebraukušo bijušo Sarkanās armijas kadru virsnieku un instruktoru skaits; treškārt, čekistiskajās kaujas operācijās IB vēl aizvien bija sekundārs spēks, kas nodrošināja PSRS VDM karaspēka speciālo vienību atbalstu; ceturtkārt, IB kaujas spējas, politiskās sagatavotības un morāles līmenis palika iepriekšējais, un tas bija visai zems. Latvijas apriņķos un pagastos IB turpināja pildīt militārās palīgpolicijas uzdevumus, tādējādi sniedzot atbalstu padomju represīvajam režīmam kopumā.

5. Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu darbības trešais posms: 1947. gada marts – 1955. gads

Latvijas PSR Valsts drošības tautas komisariātu (VDTK) 1946. gada 24. martā pārveidoja par Valsts drošības ministriju (VDM).

Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu darbības trešais posms ir raksturīgs ar VDM stingru uzraudzību un kontroli. Šajā laikposmā leM IB struktūrvienības nodeva VDM pakļautībā. Tas nozīmēja jaunus uzdevumus valsts drošības stiprināšanā – pirmām kārtām cīņa pret nacionālo pagrīdi Latvijā un centieni atbalstīt padomju okupācijas režīmu.

Pirms gaidāmās reorganizācijas 1947. gada 1. janvārī Latvijas PSR leM divdesmit IB bija 14 252 kaujinieki, no kuriem 1357 kaujinieki bija algoti un iesaistīti operatīvajās grupās.¹⁶⁹

1946. gada nogalē Latvijas PSR leM izstrādātie IB štatu saraksti 1947. gada budžetā paredzēja algotajās operatīvajās grupās pēc štata 1767 cilvēkus; faktiski bija aizņemtas 1424 štata vietas, trūka 343 kaujinieku; vēl 1947. gadā paredzēja izmantot 13 604 nealgotos (*неоплаченные*) kaujiniekus.¹⁷⁰

leM Bandītisma apkarošanas daļas priekšnieka Ritikova un Finanšu daļas priekšnieka Bokovoja aprēķinātajā IB uzturēšanas tāmē 1947. gadam 2000 algoto kaujinieku uzturēšanai 1947. gadā būtu nepieciešams 12 218 220 rubļu, bet, ievērojot regulāro IB nekomplektu 10% apmērā, aprēķinātā summa bija 10 996 398 rubļi gadā.¹⁷¹

Tāmē iekļautās IB uzturēšanas izmaksas bija sadalītas 20 pozīcijās, kas kopā prasīja 20 274 429 rubļus.¹⁷² Tāpat 15 000 nealgoto kaujinieku uzturēšanai tāmē paredzēja 500 000 rubļu (pamatā apbalvošanai un prēmijām).¹⁷³

Atbilstoši 1947. gada 21. janvāra PSRS leM un VDM kopējai pavēlei nr. 0074/0029, kā arī pamatojoties uz Latvijas PSR leM un VDM norādījumiem, leM nodeva, bet VDM pārņēma savā rīcībā IB¹⁷⁴ iepriekš izstrādātos uz PSRS leM nosūtītos IB štatu sarakstus,

finanšu tāmi, kā arī algotā un nealgotā personālsastāva štatu sarakstus saskaņā ar aprinķu iesūtītajiem IB kaujinieku sarakstiem.¹⁷⁵ Saskaņā ar sarakstiem Latvijas PSR VDM rīcībā tika nodots aprinķu komandējošais personālsastāvs, autovadītājus ieskaitot.¹⁷⁶ VDM kadru daļa savā pārziņā pārņēma IB štāba, pilsētu un aprinķu vienību algotā komandējošā sastāva personu lietas.

Ar LK(b)P CK 1947. gada 22. aprīļa lēmumu Latvijas PSR VDM Iznīcinātāju bataljonu štābā amatā apstiprināja Latvijas PSR VDM ministra vietnieku J. Vēveru un LK(b) CK Kara daļas vadītāju E. Krūmiņu, pilsētu un aprinķu IB štābos iecēla aprinķu daļu priekšniekus.¹⁷⁷

Saistībā ar IB pāriešanu Latvijas PSR VDM pakļautībā arī nākamajos gados turpinājās vadošo komandieru un kaujinieku nomaiņa, struktūras saglabāšana un štatu samazināšana.

No 1947. gada 1. aprīļa līdz 31. decembrim tika koriģēti un precizēti IB štati – saglabāja 1724 algoto un 8230 nealgoto kaujinieku štata vietas.¹⁷⁸

Arī turpmāk divdesmit aprinķos IB rīcībā tika saglabātas 20 IB komandieru, 20 IB komandiera vietnieku, 20 štāba priekšnieku, 40 štāba priekšnieka vietnieku, 20 operatīvo vadu komandieru, 50 starppagastu vadu komandieru un 28 vadu komandieru štata vietas.¹⁷⁹

Tomēr, kā liecina sarakste starp Latvijas PSR VDM un LK(b)P CK, 1947. gada maijā VDM vajadzībām trūka 297 kvalificēti čekisti, it īpaši tādu, kas prastu latviešu valodu.¹⁸⁰

1947. un 1948. gadā Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu komandējošā algotā sastāva kaujinieku uzturēšanai finansējumu bija saņēmusi no PSRS VDM budžeta, bet pārējos IB uzturēšanas izdevumus nākamajos gados nācās rast no Latvijas PSR budžetā atvēlētajiem līdzekļiem.

Latvijas PSR MP priekšsēdētājs V. Lācis vairākkārt lūdza PSRS Ministru padomi piešķirt finansējumu 1742 kaujinieku un komandieru uzturēšanai 18 723 rubļu apmērā no PSRS VDM izdevumu tāmes 1949., 1950. un 1951. gadam.¹⁸¹ Tomēr palīdzība no PSRS Valsts budžeta bija gausa un negribīga. Vienīgi 1951. gadam Latvijas PSR VDM pieprasījums par 14 170 500 rubļu piešķiršanu algoto kaujinieku uzturēšanai tika apmierināts.¹⁸²

Kā redzams no IB uzturēšanas tāmju aplēsēm un štatu sarakstiem, tad 1947. gadā bija atvēlētas 2000 algoto un 15 000 nealgoto kaujinieku štata vietas; 1949. gadā atiecīgi 1095 un 15 886 štata vietas. 1951. gadā atbilstoši štatu sarakstiem tika plānotas 1083 algoto un 14 170 nealgoto IB kaujinieku štata vietas.¹⁸³

Ilgtermiņā bija vērojama tendence VDM IB algoto kaujinieku skaitam pamazām samazināties, turpretim nealgoto kaujinieku skaits samazinājās visai strauji (sk. 1.–5. tabulu).

3. tabula

**Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu algoto kaujinieku personālsastāvs
1949. gada 1. augustā¹⁸⁴**

Nr. p.k.	Apriņķi	Bataljonu komandieri	Bataljonu vadu komandieri	VDM vadu komandieri	Apriņķu vadu komandieri	Kaujinieki	Šoferi	Rēķinveži	Ieroču meistari	Kopā
1.	Alūksnes	1	1	2	18	50	2	1	1	76
2.	Aizputes	1	1	1	18	30	1	1	1	54
3.	Bauskas	1	1	1	19	35	1	1	1	60
4.	Valkas	1	1	1	17	30	1	1	1	53
5.	Vīļakas	1	1	3	6	70	2	1	1	85
6.	Vīļānu	1	1	–	7	35	1	1	1	47
7.	Valmieras	1	1	1	25	30	1	1	1	61
8.	Ventspils	1	1	3	11	45	2	1	1	65
9.	Gulbenes	1	1	2	13	40	1	1	1	60
10.	Daugavpils	1	1	2	10	40	2	1	1	58
11.	Jēkabpils	1	1	1	23	40	1	1	1	69
12.	Jelgavas	1	1	1	40	60	1	1	1	106
13.	Ilūkstes	1	1	1	17	60	1	1	1	83
14.	Kuldīgas	1	1	2	18	40	2	1	1	66
15.	Krāslavas	1	1	1	9	60	2	1	1	76
16.	Ludzas	1	1	1	10	25	1	1	1	41
17.	Liepājas	1	1	1	28	45	1	1	1	79
18.	Limbažu	1	1	–	24	35	1	1	1	64
19.	Madonas	1	1	1	25	20	1	1	1	51
20.	Ogres	1	1	1	25	35	1	1	1	66
21.	Rīgas	1	1	1	28	55	1	1	1	89
22.	Rēzeknes	1	1	1	12	20	1	1	1	38
23.	Tukuma	1	1	1	24	40	1	1	1	70
24.	Talsu	1	1	3	15	55	2	1	1	79
25.	Cēsu	1	1	2	34	40	2	1	1	82
	Kopā	25	25	34	476	1035	33	25	25	1678

Bez tabulā uzrādītajiem Latvijas PSR apriņķos strādājošajiem kaujiniekiem un komandieriem vēl 2.-N daļā tika nodarbināti 60 kaujinieki un četri ierēdņi.

Tātad no 1742 kaujiniekiem 25 bija bataljonu komandieri, 25 bataljonu vadu komandieri, 34 VDM vadu komandieri, 476 apriņķu vadu komandieri, 1095 kaujinieki, 33 automašīnu šoferi, 25 rēķinveži, 25 ieroču meistari, četri ierēdņi.¹⁸⁵ Atalgojums (bez piemaksām) laikposmā no 1947. gada aprīļa līdz 1954. gada decembrim palika iepriekšējais: IB komandieri saņēma 955 rubļus mēnesī, komandiera vietnieks un štāba priekšnieks 905 rubļus, kaujinieks – 475 rubļus mēnesī.¹⁸⁶ Izmaiņas bija vērojamas vienīgi algu piemaksās, piemēram, 1948. gada jūlijā Valkas IB štāba priekšnieks saņēma 905 rubļu lielu algu un 150 rubļu uzturaudas;¹⁸⁷ Valkas IB vada komandiera alga 1949. gada janvārī bija 600 rubļu un 150 rubļu uzturaudas;¹⁸⁸ Valkas IB kaujinieka alga 1949. gada janvārī bija 475 rubļi mēnesī un 150 rubļu uzturaudas; no algas atvilka 80 rubļu Valsts aizņēmumam, bezbērnu nodokli 28 rubļus 50 kapeiku, pavisam skaidrā naudā kaujinieks saņēma 516 rubļu 50 kapeiku.¹⁸⁹

Tieši algotie IB kaujinieki bija iznīcinātāju bataljonu galvenais spēks. Cīņā pret nacionālo pagrīdi 1947.–1948. gadā IB kaujas triecienspēks bija IB operatīvie vadi un grupas, kuru kaujinieki pastāvīgi atradās kaujas gatavībā kazarmās un tika izmantoti pilsētu un apriņķu daļu operatīvo uzdevumu veikšanai.¹⁹⁰

1947. gada 1. oktobrī Latvijas PSR VDM 20 bataljonos bija 12 823 kaujinieki, no tiem 1609 algoti operatīvo grupu kaujinieki. Iznīcinātāju atbalstam cīņā pret nacionālo pagrīdi papildus tika mobilizētas 29 grupas ar 357 vīriem un 25 bruņotas padomju aktīvistu grupas ar 354 cilvēkiem.¹⁹¹

Neraugoties uz to, ka IB atradās Valsts drošības ministrijas pakļautībā, LK(b)P CK uzmanības un rūpju lokā tie palika arī turpmāk.

1947. gada 22. aprīlī LK(b)P CK birojs pieņēma slepeno lēmumu “Par pasākumiem iznīcinātāju bataljonu nostiprināšanā”. Lēmumā uzdeva LK(b)P pilsētu un apriņķu komitejām turpmāk uzskatīt IB par galveno bruņoto spēku cīņā pret nacionālo pagrīdi. Sekojot šim lēmumam, LK(b)P apriņķu un pilsētu komitejas uzsāka IB nostiprināšanu un pārbaudes visos līmeņos. Tā, piemēram, LK(b)P Alūksnes apriņķa komitejas birojs 1947. gada 6. jūnija lēmumā atzīmēja, “*ka politaudzināšanas darbs Iznīcinātāju bataljona kaujinieku vidū ir vājš [..], līdz 1. jūnijam par zādzībām, laupīšanām notiesāts 19 kaujinieku*”, bet IB komandierim b. Tipkinam birojs izteica rājienu.¹⁹²

LK(b)P Valkas apriņķa komiteja 1947. gada 3. novembra biroja sēdē izskatīja jautājumu “Par darbu ar Iznīcinātāju bataljona kaujiniekiem”, atzīmējot, ka apriņķa IB pārāk lēni izvērš operatīvo darbību. Birojs nolēma “*uzdot Iznīcinātāju bataljona komandierim b. Gruzdevam paaugstināt bataljonā disciplīnu un kaujas gatavību*”¹⁹³.

1947. gada 17. maijā LK(b)P Viļakas apriņķa komitejā par IB nostiprināšanas pasākumiem ziņoja VDM apriņķa daļas priekšnieks b. Ļitvinovs, norādot, ka “partijas organizācijas un partorgi Tilžas, Baltinavas un Balvu pagastā par kaujinieku dienestu neinteresējas [...] kaujinieku kopmītnes, ko tie aizņem Viksnes, Baltinavas un Viļakas pagastā, atrodas neapmierinošā stāvoklī [...] salauztas mēbeles, piemēslotas telpas”¹⁹⁴. Sakarā ar IB reorganizāciju birojs nolēma papildināt IB štāba sastāvu ar apriņķa komitejas 1. sekretāru Morozovu, VDM apriņķa daļas un lekšlietu daļas priekšnieku, apriņķa kara komisāru, IB komandieri un apriņķa Kara nodaļas vadītāju.¹⁹⁵

1947. gadā partijas apriņķu komiteju biroja sēdē jautājumu “Par iznīcinātāju bataljonu darbu” vēl skatīja Daugavpilī 10. maijā,¹⁹⁶ Jelgavā 8. maijā,¹⁹⁷ Liepājā 8. jūlijā,¹⁹⁸ Rīgas apriņķī 12. aprīlī,¹⁹⁹ Tukumā 11. jūnijā.²⁰⁰ Galvenie LK(b)P apriņķu komiteju birojā izskatītie jautājumi bija:

pirmkārt, ar reorganizāciju saistītās problēmas; pārejot VDM pakļautībā, bija vājinājusies daudzu IB kaujinieku un komandieru modrība, toties pastiprinājušās negatīvās tendences – dzeršana, huligānisms;

otrkārt, pagastu partorgi atstājuši novārtā politiskās audzināšanas darbu IB kaujinieku vidū, kas novedis pie kaujas spēju pavājināšanās;

treškārt, tika atzīmēts, ka pasliktinājusies IB kaujinieku apgāde. Trūka apģērbi, apavu, pārtikas, kazarmas nebija apgādātas ar mēbelēm utt.;

ceturtkārt, joprojām nepietiekami tika pārbaudīts IB personālsastāvs, kā arī vāji nodrošināta militārā apmācība un taktiskā sagatavotība.²⁰¹

Raksturīgi, ka 1947.–1948. gadā Latvijas laukos līdztekus Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu un operatīvo grupu kaujiniekiem ieročus arvien vairāk izsniedza pagastu partorgiem, komjaunatnes pirmorganizāciju sekretāriem un padomju aktīvistiem.

LK(b)P CK, pilsētu un apriņķu komiteju interese par IB darbību nemazinājās arī 1948.–1951. gadā un līdz pat to darbības beigām.

Jautājums “Par stāvokli iznīcinātāju bataljonos” 1949. gadā skatīts LK(b)P Daugavpils apriņķa komitejas biroja sēdē 30. jūlijā, kad apstiprināja IB pagastu grupu un vadu kaujinieku sarakstus,²⁰² bet 1. oktobrī vēlreiz, norādot, ka “VDM orgāni nepietiekami operatīvi rīkojas bandītu grupu likvidācijā [...], pagastos un kolhozos izveidotās “istrebku” grupas nav pienācīgi nodrošinātas ar ieročiem”²⁰³; Jelgavas apriņķa komitejā – 1949. gada 14. jūnijā, atzīmējot, ka apriņķa VDM IB personālsastāvs nav attīrīts no kaitīgiem elementiem, īpaši Auru un Garozas pagastā.²⁰⁴

Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu kaujinieki bez piedalīšanās kaujas operācijās cīnījās pret nacionālajiem partizāniem nenoliedzami kļāt bija arī 1949. gada 25. marta masu deportācijas īstenošanā.

Šajā akcijā iesaistīto VDM IB kaujinieku precīzu skaitu diez vai jebkad būs iespējams noskaidrot. Taču, ja pieņem, ka IB struktūra aptvēra visus Latvijas apriņķus un pagastus, var secināt, ka viņu īpatsvars bijis ļoti liels.

Profesors H. Strods savā pētījumā par PSRS VDM pilnīgi slepeno operāciju "Krusta banga"²⁰⁵ min, ka Baltijas valstu iedzīvotāju izsūtīšanā piedalījies 76 212 cilvēku. Autors uzsver, ka represiju veicēju vairākums tomēr bijuši vietējie iedzīvotāji. H. Strods konstatējis, ka 18 387 jeb 24,13% kaujinieku iesaistījies represiju īstenošanā.²⁰⁶

Pētījuma autors norāda, ka iedzīvotāju izsūtīšanu veikušas operatīvās grupas VDM darbinieku vadībā. Šajās grupās iekļāva divus VDM darbiniekus, divus IB kaujiniekus un četrus piecus padomju aktīvistus.²⁰⁷

Citā pētījumā H. Strods atzīmē, ka šīs masu deportācijas veicēju vidū Latvijā citu iesaistīto Latvijas PSR IeTK un VDM struktūru vidū bijis 9800 Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu kaujinieku.²⁰⁸

Ja pieņem, ka 1949. gada 1. janvārī Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu štatus bija 10 780 kaujinieku,²⁰⁹ no tiem 1742 algotie,²¹⁰ tad var secināt, ka VDM IB kaujinieki 1949. gada 25. marta masu deportācijā tika iesaistīti gandrīz simtprocentīgi.

No masu deportācijas norises atspoguļojuma LK(b)P CK dokumentos tomēr redzams, ka ne visi IB atzinīgi vērtēja šo akciju.

Tā LK(b)P Jelgavas apriņķa komitejas 1949. gada 14. jūnija lēmumā norādīts, ka *"Elejas pagasta iznīcinātāju vada kaujinieks kulaku un citu naidīgu elementu izsūtīšanas akcijas laikā pie sevis mājās slēpis izsūtīšanai paredzēto šucmani un ar viņu kopā dzēris par piena kooperatīva naudu, ko bija nozadzis pats iepriekšminētais šucmanis"*²¹¹.

LK(b)P Kuldīgas apriņķa komiteja 1949. gada 24. aprīļa pārskatā atzīmēja, ka *"kulaku izsūtīšanas laikā Raņķu pagasta iznīcinātāju bataljona vada kaujinieks F. Petrovičs esot atteicies parakstīt īpašuma aktu"*²¹².

Šādi gadījumi nebija bieži, tomēr tie zināmā mērā atspoguļoja kaujinieku attieksmi masu deportācijas jautājumā.

Pēckara posmā sāktā Latvijas PSR administratīvi teritoriālā reforma, kas noslēdzās 1949. gada 31. decembrī, sākot ar 1950. gadu, mainīja Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu teritoriālo struktūru. 1949. gada 1. augustā Latvijas PSR bija 25 apriņķi un katrā apriņķī bija bataljons (sk. 3. tabulu).²¹³ 1950. gada 1. janvārī, kad Latvijas PSR administratīvi tika sadalīta rajonos, IB tika izvietoti 58 rajonu nodaļās (sk. 4. tabulu).

4. tabula

**Latvijas PSR VDM rajonu daļu iznīcinātāju bataljonu personālsastāvs
1950. gada 1. janvārī²¹⁴**

Nr. p.k.	Rajoni	Bataljonu komandieri	Operatīvo vadu komandieri	Ieroču meistari	Šoferi	Algotie kaujinieki	Nealgotie kaujinieki
1.	Abrenes	1	1	1	1	45	250
2.	Aizputes	1	1	1	1	20	250
3.	Aknīstes	1	1	1	1	45	240
4.	Alojas	1	1	1	1	25	210
5.	Alsungas	1	1	1	1	20	200
6.	Alūksnes	1	1	1	1	30	180
7.	Apes	1	1	1	1	20	170
8.	Auces	1	1	1	1	30	210
9.	Balvu	1	1	1	1	30	250
10.	Baldones	1	1	1	1	25	200
11.	Bauskas	1	1	1	1	25	300
12.	Valkas	1	1	1	1	25	170
13.	Valmieras	1	1	1	1	25	270
14.	Varakļānu	1	1	1	1	30	180
15.	Ventspils	1	1	1	1	25	210
16.	Vijānu	1	1	1	1	25	260
17.	Gaujienas	1	1	1	1	30	280
18.	Grīvas	1	1	1	1	20	200
19.	Gulbenes	1	1	1	1	20	180
20.	Dagdas	1	1	1	1	30	350
21.	Daugavpils	1	1	1	1	25	320
22.	Dobeles	1	1	1	1	25	300
23.	Dundagas	1	1	1	1	30	150
24.	Jēkabpils	1	1	1	1	20	150
25.	Jelgavas	1	1	1	1	25	250
26.	Zilupes	1	1	1	1	20	300
27.	Ilūkstes	1	1	1	1	25	160
28.	Kandavas	1	1	1	1	30	300
29.	Kārsavas	1	1	1	1	30	300
30.	Krāslavas	1	1	1	1	30	350
31.	Krustpils	1	1	1	1	20	180
32.	Kuldīgas	1	1	1	1	25	230
33.	Līvānu	1	1	1	1	30	170
34.	Liepājas	1	1	1	1	30	300

Nr. p.k.	Rajoni	Bataljonu komandieri	Operatīvo vadu komandieri	Ieroču meistari	Šoferi	Algotie kaujinieki	Nealgotie kaujinieki
35.	Limbažu	1	1	1	1	20	240
36.	Ludzas	1	1	1	1	20	210
37.	Madonas	1	1	1	1	25	270
38.	Maltas	1	1	1	1	30	240
39.	Neretas	1	1	1	1	45	200
40.	Ogres	1	1	1	1	25	260
41.	Plaviņu	1	1	1	1	20	230
42.	Preiļu	1	1	1	1	25	300
43.	Priekulju	1	1	1	1	30	230
44.	Rēzeknes	1	1	1	1	25	310
45.	Rīgas	1	1	1	1	45	230
46.	Rūjienas	1	1	1	1	20	250
47.	Saldus	1	1	1	1	25	250
48.	Saulkrastu	1	1	1	1	20	180
49.	Siguldas	1	1	1	1	20	180
50.	Skrundas	1	1	1	1	25	220
51.	Smiltenes	1	1	1	1	30	200
52.	Talsu	1	1	1	1	30	300
53.	Tukuma	1	1	1	1	25	270
54.	Cesvaines	1	1	1	1	25	250
55.	Cēsu	1	1	1	1	25	330
56.	Elejas	1	1	1	1	20	200
57.	Ērgļu	1	1	1	1	25	260
58.	Jaunjelgavas	1	1	1	1	30	180
	Kopā	58	58	58	58	1540	13 810

Kā redzams 4. tabulā, tad 58 rajonu nodaļās bija izvietots 1540 algoto un 13 810 nealgoto IB kaujinieku.²¹⁵

Bez 4. tabulā minētā VDM 2.-N daļā vēl tika nodarbināts viens operatīvais pilnvarotais kadru jautājumos, vecākais grāmatvedis revidents, materiālās apgādes vecākais inspektors, noliktavas pārzinis un 60 kaujinieki.

Atkarībā no rajona teritorijas lieluma algoto IB kaujinieku skaits katrā rajonā vidēji svārstījās no 20 līdz 45, nealgoto – no 150 līdz 250 kaujiniekiem rajonā.

Interesanti, ka vēl 1950. gadā Latvijas PSR VDM atskaitēs figurē Abrenes rajons, lai gan, kā zināms, 1944. gadā daļa bijušā Abrenes apriņķa (vēlāk Viļakas) jau bija pievienota Krievijas PFSR Pleskavas apgabalam. Tāpat kā citus, arī Abrenes rajonu nodibināja 1949. gada 31. decembrī. No 1952. gada 7. aprīļa līdz 1953. gada 21. aprīlim tas ietilpa Daugavpils apgabalā, bet pavisam tika likvidēts 1959. gada novembrī.²¹⁶

Jāatzīmē, ka faktiskais Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu kaujinieku skaits rajonu nodaļās bija daudz mazāks un 1950. gada 1. martā Latvijas PSR darbojās vairs tikai 11 270 kaujinieku.²¹⁷

Kaujinieku skaits arī samazinājās, apstiprot Latvijas nacionālo partizānu karam.

Samazināts tika arī finansējums – 1951. gada budžetā 1300 algoto IB kaujinieku nodrošināšanai pieprasīts tikai 14 170 500 rubļu.²¹⁸

1954. gada 31. decembrī 21 Latvijas PSR rajonā bija tikai 168 kaujinieki (sk. 5. tabulu).

5. tabula

**Latvijas PSR VDK iznīcinātāju bataljonu algoto kaujinieku personālsastāvs
1954. gada 31. decembrī²¹⁹**

Nr. p.k.	VDK pilnvaroto aparāti	IB komandieri	IB operatīvo vadu komandieri	Šoferi	Apkopējas	Algotie kaujinieki	Ierēdņi	Kopā
1.	Abrenes raj.	–	1	–	–	8		9
2.	Aknīstes raj.	–	1	–	–	7		8
3.	Auces raj.	–	1	–	–	8		9
4.	Balvu raj.	–	1	–	–	7		8
5.	Bauskas raj.	–	1	1	–	6		8
6.	Cesvaines raj.	1	–	1	–	9		11
7.	Daugavpils raj.	1	–	–	–	10		11
8.	Gaujienas raj.	1	–	–	–	9		10
9.	Ilūkstes raj.	1	–	–	–	9		10
10.	Jaunjelgavas raj.	–	1	–	–	6		7
11.	Kārsavas raj.	–	1	–	–	8		9
12.	Kuldīgas raj.	1	–	1	–	8		10
13.	Madonas raj.	–	1	–	–	7		8
14.	Neretas raj.	1	–	–	–	9		10
15.	Preiļu raj.	1	–	–	1	8		10
16.	Priekules raj.	1	–	1	–	8		10
17.	Rēzeknes raj.	1	–	1	–	8		10
18.	Rūjienas raj.	–	1	1	–	6		8
19.	Tukuma raj.	1	–	–	–	10		11
20.	Ventspils raj.	1	–	1	1	8		11
21.	Vīļānu raj.	1	–	–	–	9		10
22.	VDK 4. nodaļa	–	–	5	–	–	4	9
	Kopā:	12	9	12	2	168	4	207

Kā redzams 5. tabulā, tad no Latvijas PSR 21 rajona VDK IB komandieri bija palikuši tikai 12 rajonos – Cesvaines, Daugavpils, Gaujienas, Ilūkstes, Kuldīgas, Neretas, Preiļu, Priekules, Rēzeknes, Tukuma, Ventspils un Viļānu rajonā, deviņos rajonos darbojās vairs tikai IB operatīvo vadu komandieri.

Faktiski Latvijā IB beidza pastāvēt 20. gadsimta 50. gadu sākumā. Kā liecina Latvijas Valsts arhīva 1822. fonda 2. aprakstā esošie Latvijas PSR VDM komandējošā sastāva personas lietu dokumenti, tad IB personālsastāva lielāko daļu atvaļināja 1953.–1954. gadā.²²⁰

No Latvijas PSR MP VDK priekšsēdētāja J. Vēvera 1954. gada 27. jūlijā apstiprinātās IB uzturēšanas tāmes 1954. gadam redzams, ka no 1. jūlija līdz 31. decembrim IB algām atvēlēti 1 094 672 rubļi, komandējumiem – 30 000 rubļu, darbinieku sociālajai apdrošināšanai – 16 470 rubļu, administratīvi saimnieciskiem izdevumiem – 8622 rubļi, uzturam – 61 776 rubļi, kultūras un izglītības jomai – 2100 rubļu, mantu iegādei – 27 000 rubļu, pavisam kopā 1 240 640 rubļu.²²¹

Spriežot pēc štatu sarakstiem, VDK IB 1954. gada 1. augustā vēl atradās 12 komandieri, deviņi operatīvo vadu komandieri, 12 šoferi, 168 algotie kaujinieki, divas apkopējas, viens vecākais operatīvais pilnvarotais kadru jautājumos, viens grāmatvedis, viens bruņojuma un ieroču materiālā nodrošinājuma inspektors un viens noliktavas vadītājs, kopā 207 kaujinieki un darbinieki.²²²

Iznīcinātāju bataljoni 1955. gadā faktiski beidza pastāvēt.

Pavisam no 1944. gada līdz 1956. gadam Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonos atradās 43 982 kaujinieki, par kuriem ir saglabājušies uzskaites dati.²²³

Saskaņā ar Latvijas PSR MP Valsts drošības komitejas 10. daļas (arhīva) datiem laikā no 1944. līdz 1956. gadam *“Latvijas PSR valsts drošības orgāni, piedaloties iznīcinātāju bataljoniem, iekšlietu karaspēka un milicijas vienībām, cīņā pret nacionālo pagrīdi Latvijas teritorijā likvidēja 702 bandgrupas ar 11 042 kaujiniekiem. No tiem nogalināts 4341, legalizējušies 4293. Minētajā laika posmā apcietināti 5726 bandītu atbalstītāji.*

*Bandītiem atņemti 5 mīnmetēji, 749 ložmetēji, 4309 automāti, 13 074 šautenes, 3927 pistoles, 9087 granātas, 1 341 454 patronas, 5187 mīnas un 4071 kg sprāgstvielu. Cīņā pret nacionālo pagrīdi Latvijā bija krituši 64 VDM un leM darbinieki, 50 Padomju armijas karavīri un 386 iznīcinātāju bataljonu kaujinieki.”*²²⁴

Jāatzīmē, ka saskaņā ar PSRS MP Valsts drošības komitejas 1955. gada 14. marta skaidrojumu nr. 22/s/9838, 1959. gada 28. oktobra Norādījumiem nr. 86s, PSRS MP 1960. gada 17. februāra lēmumu nr. 168, 1965. gada 6. augusta lēmumu nr. 604-226 un LPSR MP 1970. gada 3. jūnija lēmumu nr. 280 “Par tālāku materiālo un sadzīves apstākļu uzlabošanu LTK invalīdiem un personām, kuras dienējušas leTK, VDM, VDK iznīcinātāju bataljonos Baltijas republikās komandējošā sastāva štata amatā”, sākot ar jaunākā leitnanta dienesta pakāpi un augstāku, ieskaitīja dienesta stāžu PSRS valsts drošības orgānos.²²⁵

Nobeigums

Izvērtējot Latvijas PSR IeTK (IeM), VDM (VDK) iznīcinātāju bataljonu darbību Latvijā laikposmā no 1944. gada jūlija līdz 1956. gadam, var secināt:

Pirmkārt, Otrā pasaules kara noslēgumā Latvijas otrās padomju okupācijas apstākļos padomju represīvās struktūras kā savu palīgdienestu Latvijā 1944. gada augustā izveidoja prettiesisku militāru struktūru – Latvijas PSR IeTK iznīcinātāju bataljonus, kurus saformēja daļēji pēc brīvprātības principa no padomju aktīvistiem un militārpersonām, kā arī no piespiedu kārtā steigā mobilizētiem vietējiem iedzīvotājiem, tādējādi viņus pakļaujot piespiedu kolaborācijai. IB uzdevums bija ar militāru spēku stiprināt padomju okupācijas varu no vācu karaspēka atbrīvotajos Latvijas apriņķos un pagastos.

Otrkārt, IB, kuros no 1944. gada augusta līdz 1956. gadam tika iesaistīts apmēram 44 000 personu, bija reāls militārs palīgspēks Latvijā izvietotajām PSRS IeTK (vēlāk IeM, VDM) militārajām vienībām gan cīņā pret Latvijas nacionālo partizānu kustību, gan padomju varas iedibināšanā un nostiprināšanā Latvijā.

Līdz aktīvās karadarbības beigām Kurzemē 1945. gada maijā karadienestam padotie iesaukuma vecuma Latvijas pilsoņi sākotnēji bija spiesti pakļauties mobilizācijai IB, uzlūkodami to kā alternatīvu, lai nebūtu jādodas uz fronti karot Sarkanās armijas pusē. Šāds solis ir vērtējams kā taktiskās kolaborācijas izpausme okupācijas apstākļos IB pirmajā darbības posmā.

Karam beidzoties, turpmākais kadru atlasē principa dienestam IB bija brīvprātība un vēlēšanās sadarboties ar okupācijas varu.

Treškārt, noteicošo lomu Latvijas PSR IeTK (VDM) IB formēšanā un IB teritoriālo vienību izveidē ieņēma Latvijas Komunistiskā (boļševiku) partija, kas piedalījās IB kaujinieku personālsastāva atlasē un atsijāšanā, pakāpeniski atbrīvojoties no politiski neuzticamiem IB kaujiniekiem. Faktiski LK(b)P bija ieinteresēta radīt sev uzticamu varas balstu Latvijas pilsētās un apriņķos otrās padomju okupācijas un Latvijas nacionālo partizānu kara apstākļos.

Ceturtkārt, IB dalījums algotajos jeb komandējošā sastāva kaujiniekos (tādu bija apmēram 2000 visu IB pastāvēšanas laiku) un nealgotajos kaujiniekos (apmēram 10 000–15 000) atspoguļo patieso situāciju Latvijā otrās padomju okupācijas apstākļos. Komandējošo sastāvu veidoja galvenokārt dažāda ranga militārpersonas, VK(b)P biedri un komjaunieši, padomju varas aktīvistu, kā arī demobilizētie Sarkanās armijas virsnieki, kas masveidā iebrauca Latvijā no citiem PSRS reģioniem. IB pamatsastāva jeb nealgoto kaujinieku vairākums bija piespiedu kārtā mobilizētie vietējie zemnieki. Bija arī brīvprātīgie, militāri labi sagatavoti, bet vāji orientējās vietējos apstākļos, savukārt mobilizētie tos labi pārzināja, bet militārā pieredze viņiem bija vāja. Tādējādi abu pušu konfrontācija bija neizbēgama, ko apliecina nemitīgās personālsastāva politiskās

lojalitātes pārbaudes, kadru atsijāšana un LK(b)P CK spiediens. Kopumā IB kaujas spējas Latvijas nacionālo partizānu kara apstākļos bija maz efektīvas, tādēļ vairākumā gadījumu tie pildīja palīgpolicijas uzdevumus. Tomēr IB klātbūtne Latvijas apriņķos un pagastos kopumā attaisnojās. Padomju režīmam tas bija reāls balsts varas nostiprināšanā no 1944. gada vasaras līdz 1956. gadam.

Piektkārt, daudzos gadījumos bruņotie IB kaujinieki un komandieri izdarīja kriminālnoziedzumus pret vietējiem iedzīvotājiem Latvijas laukos un mazpilsētās, kā tas pamatoti norādīts arī dokumentu krājumā “Represijas Latvijas laukos”. Kā liecina komandējošā sastāva personas lietu dokumenti, tad šādos gadījumos ne vienmēr kriminālnodarījumam sekoja atbilstošs sods. Vairākumā gadījumu tā bija “neatbilstība dienestam orgānos”, “atvaļināšana no iznīcinātāju bataljona” vai aiziešana no IB “pēc paša vēlēšanās”.

Sestkārt, padziļinātākam IB darbības un nozīmes vērtējumam būtu nepieciešama šo vienību sīkāka struktūranalīze. Latvijā esošo avotu apjoms to atļauj.

Taču tas ir nākamo pētījumu uzdevums.

Atsauces un komentāri

- ¹ *Strods H.* Līdz šim nezināmie fakti par stingri slepeno operāciju Krasta banga (Priboj) Baltijas valstīs 1949. gada 28. februārī – 29. augustā // *Diena*, 1994, 3. marts.
- ² Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 270. f., 1. apr., 265. l., 141. lp.
- ³ Turpat, 1822. f., 1. apr., 204. l., 81. lp.
- ⁴ Turpat, 1822. f., Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljoni, Vēsturiska izziņa.
- ⁵ *Bambals A.* Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu komandējošā sastāva personas lietas kā vēstures avots, 1944.–1953. gads // Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944.–1959. gadā: politika un tās sekas (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 9. sēj.). – Rīga, 2003, 193. lpp.
- ⁶ Turpat.
- ⁷ LVA, 1822. f., 1. apr., 204. l., 81., 82. lp.
- ⁸ *Vēvers J.* Indīgās saknes. – Rīga, 1970, 106 lpp.
- ⁹ *Rekšņa F., Gāliņš H.* Spartaks Kurzemē. – Rīga, 1979, 193 lpp.
- ¹⁰ *Eglīte O.* Ēnas purvā. – Rīga, 1984, 232 lpp.
- ¹¹ *Dzintars J.* Ar lāstiem apkrautie: Pēckara vilkaču sugas raksti un gals // *Cīņa*, 1982, 27., 29., 30. jūn., 1. jūl.
- ¹² *Зенс П.* Вместе с народом. – Рига, 1974, 200 с.
- ¹³ Turpat, 141. lpp.
- ¹⁴ *Строд А.* Деятельность Коммунистической партии Латвии по укреплению общественного порядка 1940–1950. Автореферат. – Рига, 1977.
- ¹⁵ *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš. 1944.–1956. – Rīga, 1996, 10. lpp.
- ¹⁶ Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem līdz mūsdienām, 2. sēj. / Atb. red. A. Drīzulis. 3. pārstrād. un papild. izd. – Rīga, 1986, 552 lpp.
- ¹⁷ Turpat, 220. lpp.
- ¹⁸ Latvijas padomju enciklopēdija (turpmāk – LPE). – Rīga, 1983, 4. sēj., 381. lpp.

- ¹⁹ Turpat.
- ²⁰ *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš ..., 576 lpp.; *Strods H.* Nacionālo partizānu karš: Dokumenti un materiāli. 1944–1956. – Rīga, 1999, 660 lpp.; *Strods H.* Nacionālo partizānu karš. 3. [daļa]: Dokumenti, apcerējumi un atmiņas. 1944–1956. – Rīga, 2003, 388 lpp.
- ²¹ *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš ..., 341.–384., 462.–472. lpp.
- ²² *Strods H.* Nacionālo partizānu karš. Dokumenti un materiāli ..., 131.–135., 361.–369. lpp.; *Strods H.* Nacionālo partizānu karš ..., 3. [daļa], 319. lpp.
- ²³ *Turčinskis Z.* Latvijas Nacionālo partizānu apvienības izveidošanās un darbība Stampedu periodā (1944. gada oktobris – 1945. gada marts) // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10. sēj.). – Rīga, 2004, 433.–482. lpp.
- ²⁴ *Bergmanis A.* LPSR valsts drošības dienesta attīstība un loma genocīda īstenošanā Latvijā (1944–1953) // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.). – Rīga, 2001, 477.–538. lpp.
- ²⁵ *Jansons R., Zāļīte I.* LPSR valsts drošības dienesta izveidošana un tā galvenie represīvie uzdevumi 1944.–1956. gadā // Turpat, 373.–476. lpp.
- ²⁶ Turpat, 405.–409. lpp.
- ²⁷ Turpat, 406. lpp.; sk.: LVA, 270. f., 1. apr., 235. l., 36. lp.
- ²⁸ *Bambals A.* Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu komandējošā sastāva personas lietas kā vēstures avots ..., 193.–202. lpp.
- ²⁹ Latvijas vēsture XX gadsimtā. – Rīga, 2005, 319., 320. lpp.
- ³⁰ *Starkauskas J.* Stribai. Ginkluotieji kolaborantai Lietuvoje partizanino karo laikotarpiū (1944–1953). – Vilnius, 2001, 615 p.
- ³¹ Sk., piemēram: *Стечкин В.* Павел Судоплатов – терминатор Сталина. – Москва, 2005, с. 190–192.
- ³² Okupācijas varu politika Latvijā. 1939–1991: Dokumentu krājums. – Rīga, 1999, 223., 224., 283.–290. lpp.
- ³³ Represijas Latvijas laukos: Dokumenti un materiāli (1944–1949). – Rīga, 2000, 182.–187., 196., 197. lpp.
- ³⁴ Latvija padomju režīma varā. 1945–1986: Dokumentu krājums / Atb. red. I. Šneidere. – Rīga, 2001, 124.–128. lpp.
- ³⁵ LVA, 1822. f., Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas iznīcinātāju bataljoni (1944–1953), 1., 2. apr.
- ³⁶ Turpat, 1. apr., 204. l.
- ³⁷ Turpat, 244. l.
- ³⁸ Turpat, 1847. f., PSRS IeTK 5. strēlnieku divīzija (1944–1953), 1. apr.
- ³⁹ Turpat, 270. f., Latvijas PSR Ministru Padome, 1.s apr.
- ⁴⁰ Turpat, PA-101. f., Latvijas Komunistiskās partijas Centrālā komiteja, 1.–13. apr.
- ⁴¹ Turpat, 1822. f., 1. apr., 244. l., 6. lp.
- ⁴² LPE, 1983, 4. sēj., 381. lpp.
- ⁴³ LVA, 1822. f., 1. apr., 204. l., 2.a lp.
- ⁴⁴ Turpat.
- ⁴⁵ Turpat, 3. lp.
- ⁴⁶ Turpat.
- ⁴⁷ LPE, 4. sēj., 381. lpp.
- ⁴⁸ LVA, 1822. f., 1. apr., 204. l., 81. lp.

- 49 *Strods H. Latvijas nacionālo partizānu karš ...*, 341. lpp.
- 50 *История советских органов госбезопасности. Учебник.* – Москва, 1997, с. 470, 471.
- 51 LVA, 1822. f., 1. apr., 244. l., 1.–4. lp.
- 52 Turpat, 1. lp.
- 53 Turpat.
- 54 Turpat, 3. lp.
- 55 Turpat, 6.–8. lp.
- 56 Turpat, 6. lp.
- 57 Turpat, 7. lp.
- 58 Turpat.
- 59 Turpat, 8. lp.
- 60 Turpat, 9.–14. lp.
- 61 Turpat.
- 62 Turpat, 10. lp.
- 63 Turpat, 13. lp.
- 64 Turpat, 204. l., 81. lp.
- 65 LPE, 5.₂ sēj., 230., 231. lpp. – Pavisam 1944. gada jūlijā–augustā Latvijā ieradās 3169 vadošie padomju darbinieki. – Sīkāk sk.: *Strods H. PSRS okupācijas administrācija Latvijā 1944. gadā // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2004: Cīņa par Baltiju.* – Rīga, 2005, 133.–155. lpp.
- 66 LVA, PA-101. f., 6. apr., 19. l., 10. lp.
- 67 Turpat, 38. lp.
- 68 Turpat, 26. lp.
- 69 Turpat, 9. apr., 67. l., 102. lp.
- 70 Turpat.
- 71 Turpat.
- 72 *Strods H. Latvijas nacionālo partizānu karš ...*, 344. lpp.
- 73 LVA, PA-101. f., 6. apr., 21. l., 65., 66. lp.
- 74 Turpat, 19. l., 24. lp.
- 75 Turpat, 33. lp.
- 76 Turpat, 21. l., 34. lp.
- 77 Turpat, 35. lp.
- 78 Turpat, 102. f., 2. apr., 5. l., 28. lp.
- 79 Turpat, 101. f., 6. apr., 19. l., 49. lp.
- 80 Turpat.
- 81 Turpat, 50. lp. – E. Krūmiņa ziņojumā norādīts cits aizturēto personu skaits – 3388.
- 82 Turpat.
- 83 Turpat, 51. lp.
- 84 Turpat, 1822. f., 1. apr., 204. l., 65. lp.
- 85 Turpat, 244. l., 149. lp.
- 86 Turpat, 168. lp.
- 87 Turpat, 270. f., 1.s apr., 235. l., 14.–17. lp.
- 88 Turpat, PA-101. f., 8. apr., 19. l., 30. lp.
- 89 Turpat.
- 90 Turpat.

- 91 *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš ..., 348. lpp.
- 92 LVA, 270. f., 1.s apr., 235. l., 15. lp.
- 93 Turpat, 16., 17. lp.
- 94 Turpat, 17. lp.
- 95 Turpat, PA-101. f., 8. apr., 18. l., 155. lp.
- 96 Turpat.
- 97 Turpat, 154. lp.
- 98 Turpat, 155. lp.
- 99 Turpat.
- 100 Turpat, 168. lp.
- 101 Turpat.
- 102 Turpat, 205. lp.
- 103 Turpat.
- 104 Turpat.
- 105 Turpat, 156. lp.
- 106 Turpat, 212. lp.
- 107 Turpat, 1822. f., 1. apr., 244. l., 163. lp.
- 108 Turpat.
- 109 *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš ..., 365. lpp.
- 110 LVA, 1822. f., 1. apr., 244. l., 215. lp.
- 111 Turpat, PA-101. f., 10. apr., 72. l., 32.–35. lp.
- 112 Turpat, 73. l., 256., 257. lp.
- 113 Turpat, 75. l., 21. lp.
- 114 Turpat, 270. f., 1. apr., 134. l., 71.–93. lp.
- 115 Turpat, PA-101. f., 8. apr., 18. l., 212. lp.
- 116 Turpat, 327. f., 1.s apr., 94. l., 2. lp.
- 117 Turpat, 1822. f., 1. apr., 204. l., 7. lp.
- 118 Turpat, 270. f., 1.s apr., 235. l., 6. lp.
- 119 Turpat, PA-101. f., 10. apr., 75. l., 28. lp.
- 120 Turpat, 270. f., 1.s apr., 344. l., 22., 23 lp.
- 121 Turpat, 235. l., 33. lp.
- 122 Turpat, 1822. f., 1. apr., 204. l., 9., 14. lp.
- 123 Turpat, PA-101. f., 10. apr., 75. l., 60. lp.
- 124 Turpat, 9. apr., 110.a l., 1. lp.
- 125 Turpat, 66. l., 140. lp.
- 126 Turpat, 116. lp.
- 127 *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš ..., 373. lpp.
- 128 Turpat, 376. lpp.
- 129 LVA, 1822. f., 1. apr., 244. l., 248. lp.
- 130 Turpat, PA-101. f., 9. apr., 110.a l., 10. lp.
- 131 Turpat, 16. lp.
- 132 Turpat, 38. lp.
- 133 Turpat, 47. lp.
- 134 Turpat, 149. lp.

- 135 Turpat, 1822. f., 1. apr., 244. l., 123. lp., 123. lp. o.p.
- 136 *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš ..., 382. lpp.
- 137 LVA, PA-101. f., 10. apr., 72. l., 39. lp.
- 138 Turpat, 9. apr., 64. l., 175. lp.
- 139 Turpat, 66. l., 144. lp.
- 140 Turpat, 270. f., 1.s apr., 235. l., 36. lp.
- 141 Turpat, PA-101. f., 10. apr., 72. l., 118. lp.
- 142 Turpat, 270. f., 1.s apr., 235. l., 36. lp.
- 143 LVA 1822. fonda 2. aprakstā iekļautas Latvijas PSR VDM IB komandējošā sastāva personas lietas – pavisam 2825 lietas un divi šo lietu reģistrācijas žurnāli. Par IB komandējošā sastāva personas lietām sīkāk sk.: *Bambals A.* Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu komandējošā sastāva personas lietas kā vēstures avots ..., 193.–202. lpp.
- 144 Sk., piemēram: LVA, 1822. f., 2. apr., 900. l., A. Grigorjeva personas lieta.
- 145 Turpat, sk., piemēram, 16. l., 3. lp., Vladimira Kalvāna personas lieta.
- 146 Turpat, 38. l., 4. lp., Jāņa Priedīša personas lieta.
- 147 Turpat, 82. l., 6.–13. lp., Ilgvara Bumbiera personas lieta.
- 148 Turpat, 902. l., 16. lp., Ņinas Haustovas personas lieta.
- 149 Turpat, 18. lp.
- 150 Turpat.
- 151 Turpat, 21. l., 8.–33. lp., Jāņa Neimaņa personas lieta.
- 152 *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš ..., 352. lpp.
- 153 LVA, PA-101. f., 10. apr., 75. l., 2., 3. lp.
- 154 Turpat, 9. apr., 69. l., 67. lp.
- 155 Turpat, 10. apr., 72. l., 39. lp.
- 156 Turpat, 9. apr., 69. l., 29., 30. lp.
- 157 Turpat, 1822. f., 1. apr., 244. l., 246. lp.
- 158 Turpat.
- 159 Turpat, PA-101. f., 9. apr., 66. l., 90. lp.
- 160 Turpat, 191. lp.
- 161 Turpat, 1822. f., 1. apr., 244. l., 253. lp.
- 162 Turpat, 269. lp.
- 163 Turpat, 271. lp.
- 164 Turpat, 274. lp.
- 165 Turpat, 278. lp.
- 166 Turpat, PA-101. f., 10. apr., 72. l., 120. lp.
- 167 Turpat, 112., 113. lp.
- 168 Turpat, 75. l., 28., 29. lp.
- 169 Turpat, 72. l., 39. lp.
- 170 Turpat, 1822. f., 1. apr., 205. l., 10. lp.
- 171 Turpat, 12. lp.
- 172 Turpat, 12., 13. lp.
- 173 Turpat, 12. lp.
- 174 Turpat, 205. l., 14. lp.

- 175 Turpat.
- 176 Turpat, 15.–50. lp.
- 177 *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš ..., 357. lpp.
- 178 LVA, 1822. f., 1. apr., 204. l., 12. lp.
- 179 Turpat.
- 180 *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš ..., 358. lpp.
- 181 LVA, 270. f., 1.s. apr., 438. l., 49. lp.
- 182 Turpat, 608. l., 62.–64. lp.
- 183 Turpat, 1822. f., 1. apr., 204. l., 70. lp.
- 184 Turpat, 21. lp.
- 185 Turpat.
- 186 Turpat, 204. l., 14. lp.
- 187 Turpat, 210. l., 8. lp.
- 188 Turpat, 92. lp.
- 189 Turpat, 93. lp., 93. lp. o.p.
- 190 Turpat, PA-101. f., 10. apr., 75. l., 21. lp.
- 191 Turpat, 73. l., 256. lp.
- 192 Turpat, 134.a l., 8. lp.
- 193 Turpat, 24. lp.
- 194 Turpat, 26. lp.
- 195 Turpat, 26., 27. lp.
- 196 Turpat, 34. lp.
- 197 Turpat, 42., 43. lp.
- 198 Turpat, 52., 53. lp.
- 199 Turpat, 79., 80. lp.
- 200 Turpat, 89., 90. lp.
- 201 Turpat, 79.–90. lp.; sk., piemēram, LK(b)P Rīgas un Tukuma apriņķa komitejas pārskatus.
- 202 Turpat, 12. apr., 140.a l., 28. lp.
- 203 Turpat, 41., 42. lp.
- 204 Turpat, 46. lp.
- 205 *Strods H.* PSRS Valsts drošības ministrijas pilnīgi slepenā Baltijas valstu iedzīvotāju izsūtīšanas operācija "Krasta Banga" ("Priboj") // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 1999: Genocīda politika un prakse. – Rīga, 2000, 164.–186. lpp.
- 206 Turpat, 173. lpp.
- 207 Turpat, 174. lpp.
- 208 *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš: Dokumenti un materiāli ..., 357. lpp.
- 209 LVA, 1822. f., 1. apr., 204. l., 15.–17. lp.
- 210 Turpat, 21. lp.
- 211 Turpat, PA-101. f., 12. apr., 140.a l., 46. lp.
- 212 Turpat, 47. lp.
- 213 Turpat, 1822. f., 1. apr., 204. l., 21. lp.
- 214 Turpat, 24.–27. lp.
- 215 Turpat.

- ²¹⁶ Okupētās Latvijas administratīvi teritoriālais iedalījums: Vēsturiskās uzziņas un pārvaldes iestāžu arhīvu fondu rādītājs (1940–1941, 1944–1990). – Rīga, 1997, 414. lpp.
- ²¹⁷ LVA, PA-101. f., 13. apr., 81. l., 11., 12. lp.
- ²¹⁸ Turpat, 270. f., 1.s apr., 371. l., 104. lp.
- ²¹⁹ Turpat, 1822. f., 2. apr., 204. l., 39., 40. lp.
- ²²⁰ Turpat, LPSR VDM IB komandējošā sastāva personas lietas. Pavisam 2823 lietas.
- ²²¹ Turpat, 1. apr., 204. l., 34.–36. lp.
- ²²² Turpat, 38. lp.
- ²²³ Turpat, 71. lp.; LVA 1822. fondā atrodas LPSR VDM iznīcinātāju bataljonu uzskaites kartotēka ar 43982 kartītēm.
- ²²⁴ Turpat, 63., 64. lp. (izziņā ar zīmuli atzīmēts cits bojā gājušo IB kaujinieku skaits – 420 kaujinieki).
- ²²⁵ Turpat, 43.–61. lp.; sk., piemēram: 1822. f., 1. apr., 517. l., 48. lp., Ivana Borisenkova personas lieta.

Exterminator Battalions of the Ministry of State Security of the Latvian SSR, 1944–1956

Ainārs Bambals

Summary

The second Soviet occupation started in summer 1944 along with the entry of the Red Army in Latvia. Special military units of the People's Commissariat of the Interior (PCI) and of the People's Commissariat of State Security (PCSS) of the USSR and Latvian SSR played an important role in strengthening of this power. Their main task was using their military presence to strengthen the Soviet power in districts occupied by the Red Army and cleared from German troops.

The so-called Exterminator Battalions (EBs) served as ancillary service for troops of USSR PCI, which were formed from Soviet activists, the military, and local civil population.

The aim of the present article to study, basing on documents of the State Archives of Latvia, is the operation of EBs subordinated to LSSR PCI (later the Ministry of State Security (MSS) of the LSSR) during the second Soviet occupation. The following aspects are considered in the article: the role of USSR PCI EBs in the fight of the Soviet repressive system against Latvian national underground activities, establishment of LSSR PCI EBs, three stages of operation, structure of EBs, nature of their operation, as well as the leading role of the Latvian Communist (Bolshevik) party (LC(B)P) in the establishment of Exterminator Battalions.

Exterminator Battalions were present in Latvia starting from July 1944, when the first EB was established in Ludza; in other districts they were established only in 1945. The duration of EB operation differed; actually, they existed until 1952–1953, in some cases until the end of 1955. Initially, the regular staff of EBs consisted of former militaries of the

Red Army, who arrived in Latvia from the USSR, of local activists of Soviet power and civil population mobilized in a hurry, who were employed in EBs by recommendations of the Central Committee of the LC(B)P and of the Young Communist League in cities, districts, and villages.

Exterminator Battalions were divided in staff receiving salary (approximately 50 to 80 people per unit) and staff not receiving salary, mostly located in district centres. Commanders were former militaries, demobilized officers, and instructors – in total about 3000 persons. The total number of EB fighters varied between 14,500–15,000 fighters in the second half of the 1940s. In 1944–1955, 44,000 persons were employed in Exterminator Battalions. Precise number is not known. Exterminator Battalions were a military ancillary force for military units of the PCI and MSS of the Soviet Union, located in Latvia, including regular troops, which was actively involved in the fight against Latvian national partisans. The hierarchy and structure of EBs was military, while they had functions of the police.

Several peculiarities characterize the first stage of operation of LSSR PCI (MSS) EBs, which lasted from July 1944 until December 1945. First, Latvia still was an active zone of Soviet–German military operation. The Soviet occupation regime tried to quickly set up EBs in the territory that was free from German troops, demobilizing not only Soviet activists – the number of which was not large – but also the local population. Second, the Soviet power was not welcomed in Latvia by a large number of population; units of German saboteurs were still active, and a large number of underground persons hid in forests. Third, Soviet repressive security forces needed a local staff familiar with the local situation, territory, and, most importantly – knowing the language. Therefore, the main tasks of EBs were as follows: fight against Latvian national partisans, German saboteurs and spies, patrolling in populated places and in large tracts of forest, participation in military operations of PCI mass searches, escorting of arrested persons, etc.

In June 1945, LSSR PCI EBs were located in 13 of 19 districts of Latvia; they still were not located in Aizpute, Ventspils, Kuldīga, Liepāja, Tukums, and Talsi districts. At that moment, there were 11,383 fighters in EBs, 438 of which were out of commission.

At the end of 1945, EBs were already located in all territory of Latvia. The united headquarters of EBs was in Riga. Exterminator Battalions of each district included approximately 800 fighters. Battalions were divided in six to eight companies, each consisting of 100 to 150 fighters. In villages there were units consisting of approximately 25 to 50 fighters. Thus, LSSR PCI EBs had become the basic force of Soviet repressive institutions in Latvia in their fight against national partisans.

The second stage of operation of LSSR PCI EBs, starting in 1946 and ending in March 1947, was characterized by several measures taken in order to improve their work. First, on 24 March 1946, the name of LSSR PCI was changed into the Ministry of Interior (MI) of LSSR, and the name of LSSR PCSS was changed into the Ministry of State Security. Second, the previous structure of EBs was not efficient in fight against national partisans,

therefore additional operative groups of EBs were established in districts, consisting of approximately of 50 fighters; they received better provision and technical supply. These groups were located in Ludza, Rēzekne, Daugavpils, Ilūkste districts, i.e., in places where units of national partisans were especially active. Third, as a result of pressure from the Central Committee of the LC(B)P, cleansing of the EBs staff strengthened, dismissing politically unreliable and undisciplined fighters. Until 1 January 1947, 950 fighters of EBs were dismissed. At the same time, the proportion of Communists and members of the Young Communist League in EBs increased. Fourth, during this stage the provision of food and armament, as well as technical supply of EB improved. However, in the fight against national partisans, EBs still was a secondary force preceded by interior troops.

During the third stage of operation from March 1947 until 1955, there were several changes and reorganisation in the operation of Exterminator Battalion. First, in March 1947, the subordination of EBs was changed from the Ministry of Interior to the Ministry of State Security (MSS) of the LSSR, which meant immediate cleansing of EB staff and checking of the political loyalty of fighters. The number of EB fighters not receiving salary decreased, while the number of fighters receiving salary increased. However, during the next years, LSSR MSS EBs were an important support for the Soviet repressive regime in the fight against national underground activities in Latvia.

Exterminator Battalions participated in the repressions against the population of Latvia. On 25 March 1949, 9800 of 10,780 EB fighters participated in the implementation of mass deportations. In 1949–1951, in accordance with the administrative-territorial reform of the LSSR, LSSR MSS EBs were reorganized for several times; as a result of these reorganisations, on 31 December 1954, there were only 168 EB fighters receiving salary in 21 districts of Latvia. From July 1944 to 1956, EBs participated in the liquidation of 702 groups of national partisans. 386 EB fighters were killed in fights against the activities of national partisans.

Evaluating the operation of EBs, some conclusions can be drawn.

First, EBs established by the Soviet repressive regime was an instrument for subjecting the Latvian population to forced collaboration, since initially a large number of local civil population was mobilized in them.

Second, 44,000 persons were involved in LSSR MSS EBs in August 1944 to 1956, which – together with the regular troops of the USSR PCI and MSS – actually was a large military force for strengthening of the Soviet power in Latvia.

Third, the LC(B)P had a leading role in the establishment of territorial units of EBs, it was interested in the creation of a politically loyal and armed support in its fight against Latvian national partisans.

Fourth, and the main important: despite the fact that all in all the fighting and moral capacity of EBs in their fight against Latvian national partisans was low, the presence of EB fighters in every district, town, and village of Latvia ensured and facilitated strengthening of the second Soviet occupation in Latvia after the World War II.

Dzintars Ērglis

Padomju režīma arestētie Latvijas Centrālās padomes aktīvisti un atbalstītāji (1944–1953): struktūranalīze

1943. gada 13. augustā nodibinātā nelegālā nacionālās pretošanās kustības organizācija Latvijas Centrālā padome (LCP) apvienoja 4. Saeimas, kas pastāvēja līdz 1934. gada 15. maija apvērsumam, četrus lielākos politiskos partiju – sociāldemokrātu, Zemnieku savienības, Demokrātiskā centra un Latgales kristīgo zemnieku un katoļu pārstāvjus. LCP centās kļūt par nacionālās pretošanās kustības centru Latvijā un koordinēt cīņu pret nacistu un padomju okupācijas varu, cīnīties par mūsu valsts neatkarības atjaunošanu, bet objektīvu apstākļu dēļ nevarēja sasniegt iecerēto.

LCP mērķis bija neatkarīga Latvijas Republika, tāpēc pēc nacistiskā okupācijas režīma sabrukšanas organizācija turpināja cīņu pret padomju varu. Pēc Otrā pasaules kara LCP aktīvisti nepretojās padomju varai ar ieročiem rokās, bet gaidīja t.s. x stundu, kad, pēc viņu uzskatiem, Latvija ar Rietumvalstu palīdzību varēs atgūt valstisko neatkarību. LCP pēckara gados tā arī nesagaidīja šo palīdzību, jo izlūkdienesti pretošanās kustību Latvijā izmantoja vienīgi savu mērķu realizēšanai. 1945. gada nogalē LCP darbība Latvijā tika sagrauta, bet atsevišķus tās locekļus arestēja pat vēl 1953. gadā. LCP aktīvisti nokļuva padomju represīvās sistēmas pilnīgā kontrolē, kādu laiku viņi tika izmantoti spēlē pret Rietumvalstu izlūkdienestiem, bet pēc tam arestēti. Lai gan LCP dalībnieki Otrā pasaules kara gados bija cīnījušies pret nacistisko Vāciju, padomju represīvās iestādes, viņus arestējot, to neuzskatīja par vainu mīkstinošu apstākli.

Pagrīdes darbības specifisko apstākļu dēļ dokumentālu materiālu par LCP arhīvos saglabājies maz. Pētnieki plašāko informāciju iegūst no bijušā Latvijas PSR Ministru padomes Valsts drošības komitejas arhīva (turpmāk VDK arhīvs) dokumentiem, kurus 1991. gadā nodeva Latvijas Republikas prokuratūras, bet 1996. gadā – Latvijas Valsts arhīva (LVA) pārziņā. Materiāli par LCP pamatā glabājas LVA 1986. fondā “Latvijas PSR VDK par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem apsūdzēto personu krimināllietas (1940–1985)”. Šajā fondā atrodas vairāk nekā 49 300 padomju režīma politisku iemeslu dēļ arestētu personu krimināllietas.¹

VDK arhīva krimināllietas ir ļoti specifisks vēstures avots, kas vairāku apstākļu dēļ katrā atsevišķā gadījumā kritiski jāizvērtē, tomēr, neraugoties uz dažādiem trūkumiem,²

informācijas ziņā tās ir ļoti apjomīgs avots par LCP darbību. VDK arhīva krimināllietās esošās dokumentu grupas savos darbos izsmeltoši analizējuši vēsturnieki Tāivaldis Vilciņš (1922–1997),³ Irēne Šneidere,⁴ Ainārs Bambals,⁵ Rudīte Vīksne un Kārlis Kangeris.⁶ Materiāli par LCP no VDK arhīva krimināllietām līdz šim publicēti vairākos dokumentu krājumos un monogrāfijās, piemēram, bijušā organizācijas dalībnieka Leonida Siliņa (1916–2005) un vēsturnieka Edgara Andersona (1920–1989) kopdarbā “Latvijas Centrālā padome LCP: Latviešu nacionālā pretestības kustība 1943–1945”⁷ un Latvijas vēstures institūta izdotajā grāmatā “Latvija padomju režīma varā 1945–1986”.⁸ Atsevišķas arestēto LCP dalībnieku krimināllietas izmantotas Heinriha Stroda,⁹ Ulda Neiburga,¹⁰ Rudītes Vīksnes,¹¹ Astrīdas Aļķes¹² un šī raksta autora¹³ darbos.

Arī pēc LCP tēmas aktualizēšanas 21. gadsimta sākumā saistībā ar tās priekšsēdētāja Konstantīna Čakstes (1901–1945) pieminekļa celtniecības plāniem Rīgā joprojām pastāv uzskats, ka organizācijā darbojusies tikai šaura politiskā elite. Lai daļēji kļiedētu šo stereotipu, veikta padomju represīvo iestāžu arestēto LCP dalībnieku un atbalstītāju struktūranalizē.

Raksta autors noskaidrojis, ka pēc kara Latvijā padomju represīvais režīms arestēja vismaz 148 LCP dalībniekus un viņu atbalstītājus. Šis skaitlis nav galīgs un noteikti ir nedaudz lielāks. Atrast un apkopot ziņas par arestētajiem LCP atbalstītājiem ir sarežģīti, jo viņi netika apsūdzēti tikai par saistību ar LCP vien, bet arī par daudziem citiem “noziedzumiem”. Turklāt vairākiem arestētajiem izmeklēšanas gaitā izdevās noslēpt savu piederību nacionālajai pretošanās kustībai. Jāuzsver, ka piedāvātā struktūranalizē aptver tikai datus par LCP dalībniekiem un viņu atbalstītājiem, kuri nevēlējās vai nepaspēja atstāt Latviju un tika arestēti. Jāievēro arī, ka šī analīze nevar dot atbildi par pilnīgi visiem LCP dalībniekiem un atbalstītājiem, jo lielākā daļa no viņiem Otrā pasaules kara beigās nonāca Rietumos (Zviedrija, Rietumvācija u.c.) un padomju represīvajiem orgāniem nebija aizsniedzama. Atsevišķi LCP dalībnieki un atbalstītāji, piemēram, Valija Siliņa (1922–1957), Vidvuds Šveics (1919–1963), Jānis Vesmanis (1923–?), Andrejs Spāde (1910–1986), Hermanis Zeltiņš (1906–2001), Vilis Skārds (1894–1980), Rasma Temmere (1920) u.c., dažādu iemeslu dēļ netika arestēti arī Latvijā.

Struktūranalizē

Analizējot padomju represīvo iestāžu arestēto LCP dalībnieku un viņu atbalstītāju krimināllietas, iespējams iegūt vispārēju ainu par tiesāto vecumu, tautību, ģimenes stāvokli, izglītību, dzīvesvietu, dzimšanas vietu, darbavietu, aresta laiku. Uzzinām arī, kādas tiesvedības iestādes tiesāja apcietinātos, kādus sodus piesprieda, kā arī to, kad un kur tas notika. Diemžēl ziņas par notiesāto turpmāko likteni ir fragmentāras un atrodamas tikai daļā krimināllietu.

Dzimums

	Arestēto skaits	%
Vīrieši	116	78
Sievietes	32	22

No LCP dalībniekiem un atbalstītājiem vairākumā arestēja vīriešus, tomēr vērā ņemams arī sieviešu īpatsvars. Sievietes galvenokārt bija sakarnieces un enerģiskas vajāto LCP aktivistu atbalstītājas.

Tautība

	Arestēto skaits	%
Latvieši	145	98
Ebreji	1	~ 0,7
Lietuvieši	1	~ 0,7
Poļi	1	~ 0,7

Pēc nacionālā sastāva LCP bija latviešu organizācija, bet tās atbalstītāju vidū bija arī daži citu tautību pārstāvji. No 148 arestētajām personām tikai trīs nebija latvieši. Divi LCP atbalstītāji pārstāvēja tradicionālās Latvijas minoritātes – ebrejus un poļus. Lietuvietis Prons (arī Prans) Brijuns (*Brijunas*), kurš uzturēja sakarus starp LCP un lietuviešu nacionālās pretošanās kustību un 1946. gadā tika arestēts Latvijā, bija Lietuvas pilsonis.¹⁴

Vecums

Vecuma grupa, gadi	Arestēto skaits	%
17–21	6	4
22–40	93	63
41–60	36	24
61–77	13	9

Analizējot tiesātos pēc vecuma, redzam, ka pārsvarā LCP, tāpat kā daudzās citās nelegālās organizācijās, darbojušies jauni – 20–30 gadu veci cilvēki, dzimuši 20. gadsimta pirmajos 20 gados. Visvairāk – 13 arestētie (9%) dzimuši 1913. gadā.

Arestēto vidū visvecākais bija 1875. gadā dzimušais Kārlis Gulbis, kuram 1952. gadā bija 77 gadi. Viņš mira ieslodzījumā jau pirms tiesas 1952. gada 3. jūlijā.¹⁵ Visjaunākā bijusi 1947. gada oktobrī arestētā Valda Zande, dzimusi 1930. gadā.

Arestēto dzimšanas gadi:

1875 – 1, 1879 – 1;
 1880 – 2, 1882 – 1, 1884 – 2, 1885 – 2, 1886 – 2, 1888 – 2, 1889 – 2;
 1890 – 1, 1891 – 1, 1892 – 1, 1893 – 1, 1894 – 2, 1896 – 1, 1897 – 5, 1898 – 2,
 1899 – 2;
 1900 – 1, 1901 – 1, 1902 – 2, 1903 – 2, 1904 – 4, 1905 – 2, 1906 – 4, 1907 – 4,
 1908 – 4, 1909 – 6;
 1910 – 4, 1911 – 3, 1912 – 6, 1913 – 13, 1914 – 4, 1915 – 2, 1916 – 3, 1917 – 7,
 1918 – 9, 1919 – 4;
 1920 – 7, 1921 – 5, 1922 – 8, 1923 – 3, 1924 – 1, 1925 – 3, 1927 – 3, 1928 – 1;
 1930 – 1.

Izglītība

	Arestēto skaits	%
Pamatskolas	29	20
Vidējā vai nepabeigta vidējā	67	45
Augstākā vai nepabeigta augstākā	52	35

Vairākumam arestēto LCP dalībnieku (119 jeb 80%) bija vidējā un augstākā izglītība. Daudziem bija vidējā speciālā izglītība, bet tā nav atsevišķi uzrādīta. Kopumā LCP dalībniekiem un viņu atbalstītājiem bija augsts izglītības līmenis, jo $\frac{4}{5}$ bija ar vidējo vai augstāko izglītību.

Nodarbošanās

Strādnieki – 62 (42%),
 Zemnieki – 4 (3%),
 Jūrnieki un zvejnieki – 11 (7%),
 Medicīnas darbinieki – 6 (4%),
 Juristi – 2 (1%),
 Intelīgences pārstāvji – 14 (10%),
 Mājsaimnieces – 6 (4%),
 Studenti un skolēni – 7 (5%),
 Nestrādājošie un pensionāri – 11 (7%),
 Nelegālisti – 23 (16%),
 Atradās noietnēs – 2 (1%).

Šo pozīciju struktūranalizē grūti apkopot, jo arestēto darbavietas un nodarbošanās bija visdažādākās, piemēram, fabrikas “Radiotehnika” Tehniskās bibliotēkas bibliotekārs, Rīgas ugunsdzēsēju biedrības krāšņu mūrētāju brigadieris, Latvijas laikrakstu un žurnālu izdevniecības fotolaboratorijas vadītājs, Rīgas pilsētas tehniskā uzskaites biroja inženieris, Limbažu juridiskās konsultācijas advokāts, Latvijas PSR Mākslas akadēmijas

profesors, arteļa "Sadarbība" veikala vecākais pārdevējs Rīgā, Ventspils apriņķa izpildkomitejas palīgsaimniecības agronoma palīgs, Republikāniskā kantora *Zagotživsirjo* garāžas pārzinis, Rīgas pilsētas Molotova rūpniecības kombināta galvenais grāmatvedis, Rīgas 7. bērnuma palīgsaimniecības vadītājs, Latvijas PSR MP Meliorācijas pārvaldes Plānu un finanšu nodaļas priekšnieks, Republikāniskā patoloģijas institūta ārsts, Vecsalacas mežsaimniecības mežkopis, Skultes zvejnieku arteļa zvejnieks, Rīgas pilsētas izpildkomitejas Remontu un celtniecības tresta specdarbu kantora krāsotājs–apmetējs, Rīgas mēbeļu fabrikas grāmatvede, Rīgas 29. vidusskolas skolotājs, Ventspils zivju fabrikas strādniece, Latvijas PSR Galvenās ceļu pārvaldes ceļu ekspluatācijas 8. iecirkņa remontstrādnieks, Ventspils dzelzceļa depo šoferis–mehāniķis, Piltenes pilsētas Komunālās daļas inspektors, sporta biedrības "Daugava" šuvēja Ventspilī, Rīgas 1. pilsētas slimnīcas medmāsa, Baltijas kara apgabala sanatorijas sētniece, mājsaimniece u.c. Strādnieku kategorijā ieskaitītas arī t.s. baltās apkaklītes, un daudzi par strādniekiem uzrādītie dažādās iestādēs un uzņēmumos ieņēma vadošus amatus. Saskaņā ar padomju kadru anketām, kurās liela nozīme tika piešķirta sociālajai izcelsmei, cilvēki, kuri ieņēma salīdzinoši augstus amatus, norādīja savu piederību strādnieku šķīrai.

Ģimenes stāvoklis

	Arestēto skaits	%
Precējušies	75	51
Neprecējušies	61	41
Šķīrušies	6	4
Atraitņi	6	4

Organizācijā precēto un neprecēto skaits bijis aptuveni vienāds. Sabiedrībā precēto skaits vienmēr ir lielāks, taču jāņem vērā, ka daudzi LCP aktivisti bija tajā vecumā, kad tikai pienācis laiks dibināt ģimeni, bet precētajiem acīmredzot ģimene nav bijusi par šķērslī, lai iesaistītos pretošanās kustībā.

Dzīvesvieta

Pilsētās – 98 cilvēki (66%)	Nometnēs – 2 (1%)
Laukos – 25 (17%)	Dzīvo nelegāli – 23 (16%)

Praktiski ir neiespējami pieskaitīt nelegālus pilsētu vai lauku iedzīvotājiem, jo viņi mainīja savas dzīvesvietas te laukos, te pilsētās. Piemēram, Eduards Andersons (1919–1947?) pēc ierašanās no Zviedrijas 1945. gada oktobrī slēpās Ventspils apriņķī, tad Ventspilī, Rīgā, pēc tam atkal Ventspils apriņķī.¹⁶

Pilsētā dzīvojošo skaits bija šāds:

Liepājā	– 2	Rīgā	– 55
Limbažos	– 1	Rīgas Jūrmalā	– 7
Jonišķos (Lietuva)	– 1	Ventspilī	– 32

Pēc Rīgā dzīvojošo personu adresēm redzams, ka vairākums arestēto dzīvojis centrā: Brīvības (Leņina) un K. Barona ielā – pieci, Ģertrūdes (K. Marksa) un K. Valdemāra (M. Gorkija) ielā – četri, Sarkanarmijas (Bruņinieku) un Tallinas ielā – trīs, bet citās ielās dzīvoja divi vai viens arestētais.

Kurzemes, Zemgales un Vidzemes pagastos dzīvoja sekojošs LCP dalībnieku un atbalstītāju skaits:

Kurzemē (18):

Aizputes apr. Jūrkalnes pag.	– 4	Ventspils apr. Ances pag.	– 2
Aizputes apr.		Ventspils apr. Ēdoles pag.	– 2
Sakas pag. Pāvilostā	– 1	Ventspils apr. Piltenes pag.	– 1
Kuldīgas apr. Kuldīgas pag.	– 1	Ventspils apr. Užavas pag.	– 1
Talsu apr. Laidzes pag.	– 1	Ventspils apr. Vārves pag.	– 2
Talsu apr. Mērsraga pag.	– 1	Ventspils apr. Ventas pag.	– 2

Zemgalē (1):

Baldones raj. Vīksniņas ciemā (bij. Bauskas apr. Vecumnieku pag.)¹⁷ – 1

Vidzemē (6):

Limbažu raj. Skolas c.p.		Rīgas apr. Skultes pag.	– 2
(bij. Valmieras apr.		Rīgas raj. Rubenkalna c.p.	
Vitrupe pag.) ¹⁸	– 1	(bij. Rīgas apr.	
Madonas apr. Tīrzas pag.	– 1	Katlakalna pag.) ¹⁹	– 1
Rīgas apr. Mārupes pag.	– 1		

Izsūtīti nometnēs:

Pārsūtīšanas nometnē Viborgā (Krievija) – 1
Karagūstekņu nometnē Maskavā (Krievija) – 1

Rīgā un Rīgas Jūrmalā dzīvoja 62 arestētie (42%);

Kurzemē – 52 – 34 pilsētās un 18 laukos (35%);

Vidzemē – 7 – 1 pilsētā un 6 laukos (5%);

Zemgalē – 1 laukos (1%);

Lietuvā – 1 pilsētā (1%).

Lielākā daļa arestēto dzīvoja pilsētās, vairākums – Rīgā (37%) un Ventspilī (22%). Arī daudzi nelegālisti slēpās šajās pilsētās. Tas bija likumsakarīgi, jo Rīga un Ventspils bija LCP darbības centrs gan nacistiskās Vācijas okupācijas laikā, gan pirmajos pēckara

gados. Daudzi arestētie dzīvoja Kurzemes jūrmalas piekrastes pagastos, kas daļēji izskaidrojams ar LCP organizētajām bēgļu laivu akcijām Otrā pasaules kara beigās.

Neviens apcietinātais LCP dalībnieks vai atbalstītājs nedzīvoja Latgalē, kā jau minēts, nometnē aresta brīdī atradās divi cilvēki (1%), nelegālā stāvoklī – 23 (15%).

Aplūkojot LCP aktivistu nelegālās dzīvesvietas pirms aresta, redzam, ka astoņi cilvēki slēpušies Rīgā, 12 Ventspils un Kuldīgas apriņķī, bet pa vienam Bauskas apriņķa Mežotnes pagastā, Rīgas apriņķa Olaines un Skultes pagastā.

Arestēto dzīvesvieta

Vietas nosaukums	Cilvēku skaits	%
Rīgā un Rīgas Jūrmalā	70	47
Kurzemē	64	43
Vidzemē	8	6
Zemgalē	3	2
Lietuvā	1	1
Atradās nometnēs	2	1

LCP dalībnieku un atbalstītāju dzimšanas vieta

Pilsētas:

Alūksnē	– 1	Rīgā	– 29
Aucē	– 1	Smiltēnē	– 1
Daugavpilī	– 1	Talsos	– 1
Jaunjelgavā	– 1	Tukumā	– 2
Jelgavā	– 1	Ventspilī	– 8
Liepājā	– 5		

Pagasti:

Kurzemē (22):

Aizputes apr. Jūrkalnes pag.	– 5	Talsu apr. Stendes pag.	– 1
Aizputes apr. Kazdangas pag.	– 1	Ventspils apr. Ances pag.	– 1
Kuldīgas apr. Skrundas pag.	– 1	Ventspils apr. Dundagas pag.	– 2
Liepājas apr. Rucavas pag.	– 1	Ventspils apr. Ēdoles pag.	– 1
Liepājas apr. Pērkones pag.	– 1	Ventspils apr. Usmas pag.	– 1
Liepājas apr. Embūtes pag.	– 1	Ventspils apr. Ventas pag.	– 2
Talsu apr. Kandavas pag.	– 2	Ventspils apr. Ziras pag.	– 1
Talsu apr. Mērsraga pag.	– 1		

Zemgalē (9):

Bauskas apr. Ceraukstes pag.	– 1	Jelgavas apr. Vircavas pag.	– 1
Jēkabpils apr. Seces pag.	– 1	Tukuma apr. Engures pag.	– 1
Jelgavas apr. Auru pag.	– 1	Tukuma apr. Irlavas pag.	– 2
Jelgavas apr. Platonas pag.	– 1	Tukuma apr. Praviņu pag.	– 1

Vidzemē (42):

Cēsu apr. Mārsnēnu pag.	– 1	Rīgas apr. Slokas pag.	– 1
Cēsu apr. Raiskuma pag.	– 1	Rīgas apr. Suntažu pag.	– 1
Cēsu apr. Rozulas pag.	– 2	Valkas apr. Alsviķu pag.	– 2
Cēsu apr. Veselavas pag.	– 1	Valkas apr. Ēveles pag.	– 1
Madonas apr. Bērzaunes pag.	– 1	Valkas apr. Kalncempju pag.	– 1
Madonas apr. Galgauskas pag.	– 1	Valkas apr. Karvas pag.	– 1
Madonas apr. Grašu pag.	– 1	Valkas apr. Vijciema pag.	– 1
Madonas apr. Ļaudonas pag.	– 1	Valmieras apr. Augstrozes pag.	– 2
Madonas apr. Praulienas pag.	– 1	Valmieras apr. Kocēnu pag.	– 1
Madonas apr. Tīrzas pag.	– 3	Valmieras apr. Lādes pag.	– 1
Rīgas apr. Daugmales pag.	– 1	Valmieras apr. Mazsalacas pag.	– 1
Rīgas apr. Kokneses pag.	– 3	Valmieras apr. Skaņkalnes pag.	– 1
Rīgas apr. Lēdurgas pag.	– 1	Valmieras apr. Stienes pag.	– 1
Rīgas apr. Pļaviņu pag.	– 1	Valmieras apr. Vecsalacas pag.	– 1
Rīgas apr. Skultes pag.	– 6	Valmieras apr. Viļķenes pag.	– 1

Latgalē (9):

Abrenes apr. Baltinavas pag.	– 2	Ludzas apr. Kārsavas pag.	– 1
Abrenes apr. Balvu pag.	– 3	Rēzeknes apr. Varakļānu pag.	– 1
Abrenes apr. Liepnas pag.	– 2		

Ārzemēs (15):

Krievijā – 12 (Pēterburgā – 4, Omskā – 1, Irkutskā – 1, Nižņijnovgorodā – 1, Novgorodā – 1, Pečoros – 1, Veļikije Lukos – 1, Penzas gubernā – 1, Novonikolajevas gubernā – 1); Ukrainā – 1, Lietuvā – 1, Somijā – 1.

Lielākā daļa ārpus Latvijas dzimušo LCP dalībnieku bija Pirmā pasaules kara laika bērni, kuru vecāki devās bēgļu gaitās uz Krieviju.

Rīgā dzimuši 29 arestētie (20%), Kurzemē – 36 (24%), Vidzemē – 44 (30%), Zemgalē – 14 (9%), Latgalē – 10 (7%), ārzemēs – 15 (10%).

Dzimšanas vietai nav lielas nozīmes, tomēr jāatzīmē, ka LCP centri – Rīga un Ventspils – nebija dzimtās vietas lielākajai daļai organizācijas dalībnieku. Rīgā bija dzimuši 29 arestētie (20%), bet Ventspilī tikai 8 (5%).

Aresta gadi

Aresta gads	Arestēto skaits	%
1944	1	1
1945	50	34 ²⁰
1946	25	17
1947	35	24
1948	11	7
1949	5	3
1950	6	4
1951	12	8
1952	2	1
1953	2	1

LCP dalībniekus un atbalstītājus arestēja laikposmā no 1944. gada līdz 1953. gadam. Pirmais 1944. gada 15. decembrī pārsūtīšanas nometnē Viborgā (Krievija) nebrīvē nonāca Kārlis Krievs, kurš vēlējās atgriezties Latvijā no Zviedrijas.²¹ Pēdējo 1953. gada 19. martā Rīgā arestēja LCP atbalstītāju Jāni Lotiņu.²² Visvairāk arestu notika 1945. gadā, kad organizāciju Latvijā sagrāva, kā arī pāris turpmākajos gados, represiju vilnim pret LCP dalībniekiem turpinoties.

Visplašākie LCP dalībnieku aresti notika 1945. gadā pēc nacistiskās Vācijas kapitulācijas.

Maijā	apcietināja 18 dalībnieku (36%)	Septembrī	–
Jūnijā	–	Oktobrī	6 (12%)
Jūlijā	1 (2%)	Novembrī	14 (28%)
Augustā	7 (14%)	Decembrī	4 (8%)

Izmeklēšana un spriedums

Izmeklēšanas gaitā 12 apcietināto krimināllietas tika pārtrauktas, un viņi līdz tiesai nenonāca. No tiem 11 – Augusts Bergmanis, Jānis Krauja, Miķelis Lācis, Alise Lejiņa, Jānis Lotiņš, Ādams Robezis, Jānis Trumars, Arvīds Andrejs Valtmanis, Marta Vernere, Jorens Zveja un Voldemārs Lozenbergs dažādu iemeslu dēļ tika atbrīvoti. Nav zināms, kurus savervēja par padomju aģentiem. Kārlis Gulbis ieslodzījumā pirms tiesas mira.

Arestētie LCP dalībnieki galvenokārt sodīti, piemērojot KPFSR Kriminālkodeksa (1926. gada redakcijā, kas Latvijas PSR bija spēkā no 1940. gada novembra) 58. pantu. Visbiežāk piemēroja 58. panta 1a., 10., 11. un 12. punktu.²³ Tie nav atsevišķi strukturēti un analizēti, jo bieži vien arestētā “noziegumu” attiecināja uz vairākiem 58. panta punktiem.

Bez tam LCP dalībniekus un viņu atbalstītājus apsūdzēja ne tikai par piedalīšanos nacionālajā pretošanās kustībā nacistu un padomju okupācijas laikā, viņiem tika inkriminētas arī dažādas citas apsūdzības. Visbiežāk tās bija par dienestu pašaisardzībā, Aizsargu organizācijā, nacistiskās Vācijas policijā, armijā, dažādos izlūkdienestos un represīvajās iestādēs. Vēl LCP dalībnieki un atbalstītāji 20. gadsimtā aktīvi bija piedalījušies šādos Latvijas vēstures procesos: LSDSP darbībā cariskās Krievijas impērijas, Latvijas Republikas un nacistiskās Vācijas okupācijas laikā,²⁴ nacionālsociālistiskajā pagrīdē Latvijā 20. gadsimta 30. gados,²⁵ Mazpulku organizācijā,²⁶ akadēmiskajā vienībā "Austrums",²⁷ holokaustā,²⁸ čigānu noslepkavošanā Bauskas apriņķī,²⁹ evaņģēliski luteriskās baznīcas dzīvē,³⁰ avīzes "Ventas Balss" izdošanā Ventspilī,³¹ organizāciju "Pērkonkrusts",³² "Tautas palīdzība"³³ un Latvijas Nacionālās komitejas darbībā nacistiskās Vācijas okupācijas laikā,³⁴ bēguši no padomju filtrācijas nometnes Klaipēdā 1945. gadā,³⁵ VDM orgānu aģentūras darbībā³⁶ u.c. Viņi arī tika pakļauti Zviedrijas valdības lēmumam izdot baltiešu karavīrus Padomju Savienībai pēc Otrā pasaules kara,³⁷ daudzus arestētos apsūdzēja par pretpadomju literatūras glabāšanu³⁸ un pret padomju varu vērstā aģitācijā. LCP atbalstītājs Ādolfs Albats bija iesaistīts notikumos, kas nebija tieši saistīti ar Latvijas valsts vēsturi, resp., Vācijas un Rietumvalstu sabiedroto izlūkdienestu savstarpējā cīņā Otrā pasaules kara laikā Somijā un nacistu okupētajā Dienvidslāvijā. Viņš arī piedalījās pretošanās kustības pret vācu okupantiem apspiešanā 1943. un 1944. gadā Dienvidslāvijas piekrastes rajonos tagadējā Melnkalnes un Horvātijas teritorijā – Kotoras un Metkovičas ostās, Bračas, Hvaras, Korčulas u.c. salās.³⁹

A analizējot arestēto LCP dalībnieku krimināllietas, jāatzīmē, ka:

- 1) kara tribunālu sēdēs lietas izskatīja bez prokurora un advokāta, lieciniekus pieaicināja retos gadījumos;
- 2) Latvijas PSR Augstākās tiesas krimināllietu tiesas kolēģija pieaicināja prokuroru un advokātu, bieži vien arī lieciniekus;
- 3) PSRS VDM Sevišķā apspriede pieņēma lēmumus, ņemot vērā iesniegtos dokumentus, bez apsūdzētā klātbūtnes.

Arestētos tiesāja:

kara tribunāli – 78 (57%) (augstākais soda mērs – 4):

Latvijas PSR IeM (VDM) karaspēka Kara tribunāls – 69 (50%) (nāvessods piespriests diviem),

Baltijas kara apg. Kara tribunāls – 7 (5%) (nāvessods piespriests diviem),

Latvijas dzelzceļa Kara tribunāls – 1 (1%),

15. gaisa armijas Kara tribunāls – 1 (1%).

Latvijas PSR Augstākās tiesas krimināllietu tiesas kolēģija – 2 (2%).

PSRS VDM Sevišķā apspriede – 56 (41%).

No 136 notiesātajiem augstākais soda mērs piespriests četriem (3%) LCP dalībniekiem un atbalstītājiem, atstāts spēkā un izpildīts trijiem. Kopumā sodi bija ļoti bargi, jo gandrīz katrs trešais apsūdzētais tika sodīts ar 25 gadiem ieslodzījumā.

Piespriestie sodi

Sods	Notiesāto skaits	%
Nāvessods	4*	3
25 gadi	43	31
20 gadi	6	4
15 gadi	5	4
10 gadi	58	43
8 gadi	7	5
7 gadi	4	3
6 gadi	1	1
5 gadi	5	4
5 gadi nosacīti	2	1
Attaisnots	1	1

* Vēlāk Alfrēdam Krūziņam augstākais soda mērs aizstāts ar 25 gadiem ieslodzījumā.

Latvijas PSR IeM karaspēka, Baltijas kara apgabala, Latvijas dzelzceļa un 15. gaisa armijas Kara tribunāla piespriestie sodi:

augstākais soda mērs – 4	10 gadi	– 36
(vēlāk aizstāts ar	8 gadi	– 1
25 gadiem ieslodzījumā – 1)	7 gadi	– 1
25 gadi – 19	5 gadi	– 3
20 gadi – 6	5 gadi nosacīti	– 2
15 gadi – 5	Attaisnots	– 1

Latvijas PSR Augstākās tiesas krimināllietu tiesas kolēģijas piespriestie sodi:
10 gadi – 2.

PSRS VDM Sevišķās apspriedes piespriestie sodi:

25 gadi – 24	7 gadi – 3
10 gadu – 20	6 gadi – 1
8 gadi – 6	5 gadi – 2

Rakstā nav apkopotas notiesāto LCP dalībnieku un atbalstītāju ieslodzījuma vietas, jo ziņas par tām ir nepilnīgas. Notiesātos nometināja PSRS teritorijā, galvenokārt Krievijas

ziemeļu rajonos, Tālajos Austrumos un Vidusāzijā. Daudzi LCP aktīvisti piespriesto sodu izcieta Krasnojarskas novadā, Irkutskas apgabalā, Komi, Mordvijā, Kazahstānā u.c.

Tāpat informācijas trūkuma dēļ nav iespējams noteikt visu ieslodzīto atbrīvošanas datumu. Jāpiebilst, ka uz LCP dalībniekiem tika attiecināti tie paši likumi kā uz citiem represētajiem un 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē gandrīz visi nometnēs izdzīvojušie varēja atgriezties Latvijā. Izņēmuma kārtā atsevišķi ieslodzītie vēl palika ieslodzījumā un tika atbrīvoti tikai 60. gados, taču tie bez sadarbības ar LCP bija apsūdzēti arī citos noziegumos pret padomju varu. Pēc autora rīcībā esošās informācijas 1965. gada 18. februārī pēdējo atbrīvoja Jāni Pormali.⁴⁰

Latvijas Republikas tiesu iestādes, izņemot četrus cilvēkus, ir reabilitējušas visus arestētos LCP dalībniekus un viņu atbalstītājus. Divi neattaisnotie kļuva par padomju represīvo iestāžu aģentiem, bet divi nacistu okupācijas laikā iesaistījās kara noziegumos – holokaustā Ventspilī un čigānu noslepkavošanā Bauskas apriņķī.

Nobeigums

Padomju represīvā režīma arestēto LCP dalībnieku un viņu atbalstītāju struktūranalīze rāda, ka:

- gandrīz visi organizācijas dalībnieki ir bijuši latvieši, vairākumā 22–40 gadu veci vīrieši, aptuveni vienādā skaitā gan neprecējušies, gan ģimenes cilvēki, labi izglītoti, visdažādāko profesiju pārstāvji, lielākā daļa dzīvojuši Rīgā, Ventspilī un Ziemeļkurzemes piekrastes pagastos;
- plašākie aresti notikuši 1945.–1947. gadā, arestētos tiesāja dažādi kara tribunāli un PSRS VDM Sevišķā apspriede; piespriestie sodi bija bargi – gandrīz katrs trešais notiesāts uz 25 gadiem ieslodzījumā;
- bez tā, ka arestētie piedalījušies LCP darbībā, viņiem izvirzīja arī daudzas citas apsūdzības.

Apzināto padomju režīma arestēto LCP dalībnieku un atbalstītāju sociālā sastāva analīze pierāda, ka tie pārsvarā bijuši ar politisko eliti nesaistīti Latvijas iedzīvotāji, kuri neatkarīgās Latvijas Republikas laikā nekādus augstus politiskos amatus neieņēma. Tieši šādi Latvijas pilsoņi abu totalitāro okupācijas varu apstākļos, iesaistoties organizācijā vai arī atbalstot tās dalībniekus, cīnījās par savas valsts neatkarības atjaunošanu.

Turpmāk sniegts autora apzināto padomju represīvo iestāžu arestēto LCP aktīvistu un atbalstītāju saraksts. Tajā ir šādi dati: numurs pēc kārtas; uzvārds, vārds, tēvvard; dzimšanas gads un vieta; tautība; dzīvesvieta aresta laikā; aresta datums; kāda tiesvedības iestāde, kad un kur tiesājusi; piespriestais sods; notiesātā turpmākais liktenis, par

ko diemžēl ziņas atrodamas tikai daļā krimināllietu. Iekavās dots arestētā krimināllietas numurs bijušajā VDK arhīvā.⁴¹

Piespriestais sods pierakstīts šādi: cik gadu piespriests apsūdzētajam; uz cik gadiem atņemtas politiskās tiesības; notiesātajam piederošā īpašuma konfiskācija apzīmēta ar burtu "k", piemēram, "10+5+k" lasāms: brīvības atņemšana uz desmit gadiem, politisko tiesību atņemšana uz pieciem gadiem un mantas konfiskācija; "10+5" lasāms: brīvības atņemšana uz desmit gadiem un politisko tiesību atņemšana uz pieciem gadiem; "10" lasāms: brīvības atņemšana uz desmit gadiem; ASM – augstākais soda mērs. Vairāki arestētie LCP aktivisti un atbalstītāji netika notiesāti. Šādos gadījumos norādīts, kad pārtraukta kriminālieta un arestētais atbrīvots.

Saīsinājumi:

APP – Augstākās padomes Prezidijs

APSR – Autonomā Padomju Sociālistiskā Republika

AT – Augstākā tiesa

IeM – Iekšlietu ministrija

IeTK – Iekšlietu tautas komisariāts

KT – Kara tribunāls

LDK – labošanas darbu kolonija

PSR – Padomju Sociālistiskā Republika

PSRS – Padomju Sociālistisko Republiku Savienība

VDM – Valsts drošības ministrija

VFR – Vācijas Federatīvā Republika

1. Albats Ādolfs Eduarda d.; 1908. g. Rīga; latvietis; nelegāla; 07.10.1950.; Baltijas kara apgabala KT 28.–29.12.1951. Rīgā; 25+5; atbrīvots 15.10.1955. no Vorkutlaga Komi APSR (Krievija) un nodots VFR varas iestādēm (6186).

2. Andersons Ādolfs Andreja d.; 1911. g. Ventpils; latvietis; Ventpils, Baltijas 6–1; 12.02.1951.; Latvijas PSR VDM karaspēka KT 31.07.1951. Rīgā; 25+5+k; atbrīvots 09.12.1955. Omskas apgabalā (Krievija), miris 24.03.1996. (4698).

3. Andersons Eduards Ernesta d.; 1919. g. Ventpils apr. Ances pag.; latvietis; nelegāla; 05.11.1945.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 28.08.1946. Rīgā; ASM+k; nāvessodu pavēlēts nekavējoši izpildīt 14.01.1947. (28636).

4. Antoms Hermanis Eduarda d.; 1922. g. Rīga; latvietis; Rīga, Pudiķa 4–1; 22.04.1951.; Latvijas PSR VDM karaspēka KT 10.11.1951. Rīgā; 25+5+k; atbrīvots 30.07.1956. no Vorkutlaga Komi APSR (Krievija) (6534).

5. Apkalns Jānis Jāņa d.; 1912. g. Rīgas apr. Kokneses pag.; latvietis; Rīga, Kantora 14–3; 15.10.1947.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 26.06.1948.; 25; atbrīvots 21.02.1957. Krasnojarskas novadā (Krievija) (28635).

6. Apkalns Pēteris Jāņa d.; 1898. g. Rīgas apr. Kokneses pag.; latvietis; Rīga, Kantora 14–3; 14.10.1947.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 26.06.1948.; 25; atbrīvots 26.07.1956. Mordvijas APSR (Krievija), miris 01.03.1970. Kingstonā (Kanāda) (28635).

7. Arnītis Arturs Kārļa d.; 1909. g. Cēsu apr. Rozulas pag.; latvietis; nelegāla; 16.10.1945.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 11.–16.05.1946. Rīgā; 25+5+k; atbrīvots 01.02.1957. no Ozerlaga Irkutskas apgabālā (Krievija), miris 16.04.1986. (99).

8. Baķis Kārlis Kārļa d.; 1902. g. Pečoru apr., Krievija; latvietis; Ventspils, Viļņu 10–1; 05.11.1945.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 11.–16.05.1946. Rīgā; 5 gadi nosacīti, ar pārbaudes laiku uz 3 gadiem (99).

9. Balodis Kārlis Kārļa d.; 1921. g. Tukuma apr. Praviņu pag.; latvietis; Ventspils, Kuldīgas 50; 05.11.1945.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 11.–16.05.1946. Rīgā; 10+5+k (99).

10. Baumanis Ansis Voldemāra d.; 1917. g. Madonas apr. Bērzaunes pag.; latvietis; Rīga, Visbijas 10–2; 06.11.1947.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 13.03.1948.; 10; atbrīvots 20.05.1956. (38717).

11. Benjamiņš Voldemārs Mārtiņa d.; 1907. g. Rīgas apr. Skultes pag.; latvietis; nelegāla; 30.01.1948.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 26.06.1948.; 25; atbrīvots 21.07.1956. Mordvijas APSR (Krievija), miris 28.12.1979. (28635).

12. Bergmanis Augusts Ādolfa d.; 1922. g. Tukuma apr. Irlavas pag.; latvietis; Ventspils, Nikolaja 16–1; 08.11.1945.; lieta pārtraukta 06.06.1946., atbrīvots 13.06.1946. no Latvijas PSR IeM cietuma nr. 1 Rīgā, miris 1977. g. (P-902).

13. Bērziņa Emma Pētera m.; 1898. g. Cēsu apr. Rozulas pag.; latviete; Ventspils, K. Valdemāra 45; 02.12.1945.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 15.03.1947.; 8; atbrīvota 09.05.1956. (28831).

14. Bileskalns Osvalds Dāvida d.; 1910. g. Ventspils; latvietis; Rīga, Mazā Nometņu 73–12; 29.05.1951.; Baltijas kara apgabala KT 06.09.1951. Rīgā; ASM+k; nāvessods izpildīts 05.11.1951. Rīgā (29669).

15. Bīlmanis Roberts Dāvida d.; 1880. g. Jelgavas apr. Vircavas pag.; latvietis; Rīga, Mazā Nometņu 6–1; 24.08.1949.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 25.01.1950.; 10; atbrīvots 07.03.1955. no Minlaga Komi APSR (Krievija), miris 18.01.1964. Rīgā (P-8322).

16. Briedis Aleksandrs Arvīda d.; 1910. g. Ventspils; latvietis; Ventspils, Tārgales 12–1; 09.01.1946.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 11.–16.05.1946. Rīgā; 5 gadi nosacīti, ar pārbaudes laiku uz 3 gadiem (99).

17. Brijunas Pronas Pronasa d.; 1884. g. Jonišķu apr. Jonišķu pag., Lietuva; lietuvietis; Jonišķi, Šliupo 2, Lietuva; 23.12.1946.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 06.–12.05.1947. Rīgā; 10+5; atbrīvots 16.07.1956. Mordvijas APSR (Krievija) (P-10448).

18. Briuks (viņš arī Rašmanis, arī Bajārs) Alberts (viņš arī Leo) Jāņa d.; 1923. g. Rīga; latvietis; nelegāla; 17.05.1945.; PSRS IeM Sevišķā apspriede 15.04.1946.; 8; atbrīvots 19.05.1953. no Pesčanlaga Karagandas apgabālā (Kazahstāna) (28519).

19. Brūvelis Roberts Miķeļa d.; 1889. g. Rīga; latvietis; Ventspils, Līvu 11–2; 30.08.1945.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 04.04.1946. Rīgā; 10+5+k (17026).

20. Butkus Bronislavs Antona d.; 1909. g. Rīga; latvietis; Rīgas Jūrmala, Asari, Oļģerta 15a; 23.10.1951.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 03.–04.01.1952. Rīgā; 25+5+k; atbrīvots 11.01.1957. no Minlaga Komi APSR (Krievija) (6832).

21. Būda Jānis Eduarda d.; 1915. g. Abrenes apr. Balvu pag.; latvietis; Ventspils dzelzceļa stacijas māja; 10.01.1947.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 10.06.1947. Rīgā; 15+5+k; atbrīvots 26.02.1956. Vorkutā Komi APSR (Krievija), miris 1992. g. (633).

22. Cerbulis Pēteris Pētera d.; 1908. g. Valkas apr. Vijciema pag.; latvietis; Rīga, Dārza 8–3; 14.10.1947.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 26.06.1948.; 25; atbrīvots 22.06.1956. Karagandas apgabālā (Kazahstāna) (28635); miris 07.10.1993.

23. Cilinbergs Bruno Bernharda d.; 1910. g. Pēterburga, Krievija; latvietis; nelegāla; 18.08.1945.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 04.04.1946. Rīgā; 10+5+k; atbrīvots 12.12.1954. (17026).

24. Cīrulis Kārlis Anša d.; 1904. g. Tukuma apr. Irlavas pag.; latvietis; Rīga, Strēlnieku 5–4; 14.10.1947.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 26.06.1948.; 25; atbrīvots 14.08.1957. no LDK Maskavas apgabālā (Krievija) (28635).

25. Damane Milda Marija Mārtiņa m.; 1915. g. Rīgas apr. Suntažu pag.; latviete; Ventspils, Padomju 45; 03.10.1945.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 11.–13.07.1946. Rīgā; 10+5+k; atbrīvota 30.11.1954. no Dubrovlaga Mordvijas APSR (Krievija) (P-10905).

26. Dišlers (viņš arī Eglīte, arī Frīdemans) Indulis (viņš arī Osvalds, arī Kārlis) Kārļa d.; 1920. g. Omska, Krievija; latvietis; nelegāla; 13.05.1945.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 11.–16.05.1946. Rīgā; 25+5+k; atbrīvots 16.12.1955. Karagandā (Kazahstāna) (99; 18373).

27. Dreimanis Aleksandrs Jāņa d.; 1912. g. Liepājas apr. Rucavas pag.; latvietis; Ventspils apr. Vārves pag. Strautmaņu m.; 08.01.1946.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 18.06.1946. Rīgā; 10+5+k; atbrīvots 04.06.1953. Krasnojarskas novadā (Krievija) (17170).

28. Dūdiņa Mirdza Pētera m.; 1925. g. Ventspils apr. Ēdoles pag.; latviete; Ventspils, Saules 56–8; 26.11.1945.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 11.–16.05.1946. Rīgā; 10+5+k; atbrīvota 10.12.1956. Krasnojarskas novada Noriļskā (Krievija); mirusi 19.03.2006. (99).

29. Egle Voldemārs Jāņa d.; 1897. g. Rīgas apr. Slokas pag.; latvietis; Aizputes apr. Sakas pag. Pāvilsta; 27.05.1945.; PSRS IeM Sevišķā apspriede 15.04.1946.; 8; atbrīvots 01.04.1954. no Minlaga Komi APSR (Krievija) (28519).

30. Eliass Kristaps Jāņa d.; 1886. g. Jelgavas apr. Platones pag.; latvietis; Rīga, Rūdolfa Blaumaņa 6–16; 18.01.1951.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 21.07.1951.; 10; atbrīvots no Ozerlaga Irkutskas apgabālā (Krievija) ar Centrālās komisijas⁴² 22.11.1954. sēdes lēmumu; miris 04.01.1963. Rīgā (P-8914).

31. Flugins Jānis Gustava d.; 1914. g. Rīga; latvietis; nelegāla; 18.08.1945.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 04.04.1946. Rīgā; 10+5+k; atbrīvots 10.10.1955. Vorkutā Komi APSR (Krievija) (17026).

32. Freijs Alberts Kristapa d.; 1903. g. Talsi; latvietis; Talsu apr. Laidzes pag. Straumēnu m.; 25.01.1948.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 03.07.1948.; 10+k; atbrīvots 30.08.1957. Vladimiras apgabālā (Krievija), miris 22.11.1986. (28604).

33. Frišenfelds Kārlis Ernests Kārļa d.; 1912. g. Ventspils apr. Dundagas pag.; latvietis; Ventspils, Jūras 38; 17.05.1945.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 11.–16.05.1946. Rīgā; 20+5+k; atbrīvots 09.11.1956. no Vorkutlaga Komi APSR (Krievija), miris 20.08.2001. Ventspilī (99).

34. Galviņš Oļģerts Jāņa d.; 1927. g. Rīgas apr. Pļaviņu pag.; latvietis; Rīga, Brīvības 1–3; 28.10.1947.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 13.03.1948.; 10; atbrīvots 27.08.1955. no Karлага Karagandas apgabālā (Kazahstāna) (38717).

35. Gaspars Antons Antona d.; 1906. g. Rīga; latvietis; Rīga, Lapu 9–1; 15.10.1947.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 26.06.1948.; 25; atbrīvots 26.02.1956. Komi APSR (Krievija) (28635).

36. Gerge Žanis Edgars Friča d.; 1913. g. Jelgavas apr. Auce; latvietis; Ventspils, Dzintaru 60; 14.05.1945.; Latvijas dzelzceļa KT 18.–20.09.1945. Rīgā; 5+3+k; atbrīvots 04.12.1949. no Vorkutlaga Komi APSR (Krievija), miris 07.12.1966. (6171).

37. Gilberts Jānis Alfreda d.; 1922. g. Bauskas apr. Ceraukstes pag.; latvietis; Ventspils apr. Ances pag. Grīvu m.; 29.11.1945.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 11.–16.05.1946. Rīgā; 10+5+k; miris 21.11.1946. Komi APSR Sevželdorlagā (Krievija) (99).

38. Goba Fricis Pētera d.; 1897. g. Aizputes apr. Kazdangas pag.; latvietis; Rīga, Bezdelīgu 4–1; 14.10.1947.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 26.06.1948.; 25; atbrīvots 19.07.1956. Komi APSR (Krievija) (28635).

39. Grāvītis Vilhelms Eduarda d.; 1904. g. Rīga; latvietis; Rīga, Krišjāņa Valdemāra 53–21; 13.06.1951.; Latvijas PSR AT krimināllietu tiesas kolēģija 27.02.1952. Rīgā; 10+5; atbrīvots ar Latvijas PSR AT Prezidija 02.12.1954. lēmumu no Kargopollaga Arhangeļskas apgabālā (Krievija) (6432).

40. Grīnbergs Kārlis Miķeļa d.; 1905. g. Tukuma apr. Engures pag.; latvietis; nelegāla; 02.06.1951.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 04.01.1952. Rīgā; 25+5+k; atbrīvots ar Latvijas PSR AT Prezidija 13.03.1958. lēmumu Mordvijas APSR Zubova Poļanas rajona Javas ciematā (Krievija) (6832).

41. Gulbe Zinaīda Vilhelma m.; 1920. g. Penzas gub., Krievija; latviete; nelegāla; 05.02.1946.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 11.–16.05.1946. Rīgā; 10+5+k; atbrīvota 09.10.1954. no Pečorlaga Komi APSR (Krievija) (99).

42. Gulbis Kārlis Jēkaba d.; 1875. g. Madonas apr. Grašu pag.; latvietis; Rīga, Tallinas 67–4; 10.03.1952.; miris pirms tiesas 03.07.1952. Latvijas PSR IeM cietuma nr. 1 slimnīcā Rīgā (7116).

43. Hindriksone Aina Marija Kārļa m.; 1927. g. Ventspils; latviete; Ventspils, Užavas 3; 31.05.1945.; PSRS IeM Sevišķā apspriede 15.04.1946.; 8; PSRS VDM Sevišķā apspriede 07.04.1948. samazinājusi sodu līdz četriem gadiem, atbrīvota 10.09.1949. Krasnojarskas novada Uderejskas rajonā (Krievija); mirusi 12.07.2000. Ventspilī (28519).

44. Jansone Ragni Laimoņa m.; 1917. g. Nižņijnovgoroda, Krievija; latviete; nelegāla; 05.10.1945.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 06.–10.05.1946.; 20+5+k; atbrīvota 20.07.1956. Karagandā (Kazahstāna) (17170).

45. Jātniece Anna Jura m.; 1921. g. Hatula, Somija; latviete; Rīga, Lielā Nometņu 23–16; 09.01.1946.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 11.–16.05.1946. Rīgā; 10+5+k (99).

46. Kadiķis Jānis Pētera d.; 1893. g. Talsu apr. Mērsraga pag.; latvietis; Talsu apr. Mērsraga pag. Pērkonu m.; 13.10.1947.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 26.06.1948.; 10; atbrīvots 01.02.1955. no Dubrovlaga Mordvijas APSR (Krievija) (28635).

47. Kakliņa Ausma Toma m.; 1922. g. Liepājas apr. Pērkones pag.; latviete; Liepāja, Dārtas 31; 16.10.1947.; Baltijas kara apgabala KT 02.08.1948. Rīgā; 15+5+k; atbrīvota 30.06.1956. Mordvijas APSR (Krievija) (2013).

48. Kaminska Valija Friča m.; 1922. g. Ventspils apr. Ventas pag.; latviete; Ventspils apr. Ventas pag. Krastmaļu m.; 05.11.1945.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 11.–16.05.1946. Rīgā; 10+5+k; mirusi 08.05.1948. Komi APSR Sevželdorlagā (Krievija) (99).

49. Kaupiņš Hermanis Jāņa d.; 1891. g. Rīgas apr. Lēdurgas pag.; latvietis; Rīgas Jūrmala, Dzintari, Saules 17–2; 28.10.1948.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 05.03.1949.; 10; atbrīvots 31.01.1956. no Dubrovlaga Mordvijas APSR (Krievija), miris 28.06.1971. Rīgā (P-8737).

50. Keišs Jānis Ignata d.; 1918. g. Abrenes apr. Baltinavas pag.; latvietis; Limbaži, 38. māja (arī Limbaži, Parka 32); 14.10.1947.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 26.06.1948.; 25; atbrīvots 26.05.1956. no Minlaga Komi APSR (Krievija) (28635).

51. Kiršfelds Alfrēds Viktors Alfrēda d.; 1912. g. Liepāja; latvietis; Baldones raj. Vīksniņas ciems, 172F māja; 10.11.1950.; Latvijas PSR VDM karaspēka KT 01.–02.04.1952. Rīgā; 25+5+k; atbrīvots 27.08.1956. no Intlaga Komi APSR (Krievija) (7008).

52. Klibiķis Alberts Pāvila d.; 1913. g. Valmieras apr. Augstrozes pag.; latvietis; Ventspils, Strautu 9–1; 31.10.1945.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 11.–16.05.1946. Rīgā; 25+5+k; atbrīvots 25.07.1956. no Ozerlaga Irkutskas apgabalā (Krievija), miris 2001. g. (99).

53. Klibiķis (viņš arī Tercelis) Pēteris Pāvila d.; 1917. g. Valmieras apr. Augstrozes pag.; latvietis; nelegāla; 04.12.1945.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 11.–16.05.1946. Rīgā; 20+5+k; atbrīvots 20.12.1955. no Angarlaga Irkutskas apgabalā (Krievija), miris 16.12.1995. (99).

54. Kokle Lidija Kārļa m.; 1892. g. Rīgas apr. Sloka; latviete; Rīga, Kārļa Marksa 56–5; 20.11.1951.; Latvijas PSR VDM karaspēka KT 03.06.1952. Rīgā; 10+5+k; atbrīvota 24.09.1953. no LDK nr. 1 Rīgā (P-1098).

55. Kokle Rūdolfs Andreja d.; 1888. g. Valkas apr. Kalncempju pag.; latvietis; Rīga, Kārļa Marksa 56–5; 20.11.1951.; Latvijas PSR VDM karaspēka KT 03.06.1952. Rīgā; 8+5+k; atbrīvots 14.10.1953. no LDK nr. 8 Rēzeknē (P-1098).

56. Krasovskis Ernests Friča d.; 1904. g. Valmieras apr. Mazsalacas pag.; latvietis; Ventspils apr. Vārves pag. Lipšu m.; 06.11.1945.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 11.–16.05.1946. Rīgā; 20+5+k; atbrīvots 25.10.1955. no Karlaga Karagandas apgabalā (Kazahstāna) (99).

57. Krastiņš Hugo Jāņa d.; 1919. g. Rīga; latvietis; Rīga, Raudas 7–1a; 14.10.1947.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 26.06.1948.; 25; atbrīvots 17.12.1955. no Karlaga Karagandas apgabalā (Kazahstāna) (28635).

58. Krastiņš Voldemārs Aleksandra d.; 1908. g. Rīga; latvietis; Rīga, Krišjāņa Valdemāra 67–15; 15.02.1946.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 30.08.–02.09.1946. Rīgā; 10+5+k; atbrīvots 12.04.1956. no Dubrovlaga Mordvijas APSR (Krievija) (28524).

59. Krauja Jānis Jēkaba d.; 1909. g. Liepājas apr. Embūtes pag.; latvietis; Ventspils, Pils 58–1; 08.01.1946.; lieta pārtraukta 23.02.1946., no apcietinājuma atbrīvots 28.02.1946. (99).

60. Krauklis Jānis Jāņa d.; 1921. g. Rīgas apr. Skultes pag.; latvietis; nelegāla; 14.09.1947.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 26.06.1948.; 25; atbrīvots 14.09.1962. no Dubrovlaga Mordvijas APSR (Krievija) (28635).

61. Krievs Kārlis Jāņa d.; 1920. g. Madonas apr. Tirzas pag.; latvietis; pārsūtīšanas nometne Viborgā (Krievija); 15.12.1944.; Baltijas kara apgabala KT 22.10.1945. Rīgā; 10+5+k; atbrīvots 21.08.1954. no Minlaga Komi APSR (Krievija) (13497).

62. Krūziņa Milda Melita Pētera m.; 1920. g. Ventspils; latviete; Ventspils, Zaķu 13; 10.05.1946.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 08.–14.03.1947. Ventspilī; 7+3+k; atbrīvota 09.05.1953. Kemerovas apgabalā (Krievija) (1767).

63. Krūziņš Alfrēds Pētera d.; 1918. g. Ventspils; latvietis; Ventspils, Zaķu 13; 10.05.1946.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 08.–14.03.1947. Ventspilī; ASM, kas 18.06.1947. aizstāts ar 25+5; atbrīvots 07.04.1958. no Indigirlaga Jakutijas APSR (Krievija) (1767).

64. Ķīsis Kārlis Bruno Jāņa d.; 1906. g. Madonas apr. Tirzas pag.; latvietis; Ventspils, Aspazijas 29–1; 16.05.1945.; Latvijas PSR IeTK karaspēka KT 23.11.1945. Rīgā; 10+5+k; atbrīvots 27.04.1955. no Minlaga Komi APSR (Krievija) (13789).

65. Ķīsis Rūdolfs Andreja d.; 1897. g. Rīga; latvietis; Rīgas Jūrmala, Bulduri, Vidus prospekts 75; 06.07.1949.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 01.04.1950.; 25+k; atbrīvots 06.07.1959. no Dubrovlaga Mordvijas APSR (Krievija), miris 16.08.1963. (38864).

66. Lācis Alfrēds Jāņa d.; 1916. g. Aizputes apr. Jūrkalnes pag.; latvietis; Aizputes apr. Jūrkalnes pag. Pareiznieku m.; 31.05.1945.; 15. gaisa armijas KT 28.01.1946.; 10+3; atbrīvots 06.09.1954. no Mehrenlaga Arhangeļskas apgabalā (Krievija) (15758).

67. Lācis Miķelis Jāņa d.; 1894. g. Aizputes apr. Jūrkalnes pag.; latvietis; Ventspils apr. Užavas pag. Boņu m.; 31.05.1945.; lieta pārtraukta 10.06.1946., atbrīvots 15.06.1946. no Latvijas PSR IeM cietuma nr. 1 Rīgā (P-854).

68. Leduskukainis Ernests Jāņa d.; 1913. g. Kuldīgas apr. Skrundas pag.; latvietis; Kuldīgas apr. Kuldīgas pag. Brūveru m.; 26.02.1948.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 27.04.1948. Ventspilī; 25+5+k; atbrīvots 27.06.1956. Krasnojarskas novada Noriļskā (Krievija), miris 10.03.2003. (P-10776).

69. Legzdiņa Līna Hermīne Mikeļa m.; 1907. g. Liepāja; latviete; Rīga, Krišjāņa Barona 40–2; 18.10.1947.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 26.06.1948.; 7; atbrīvota 29.11.1954. no Dubrovlaga Mordvijas APSR (Krievija); mirusi 16.01.1986. (28635).

70. Legzdiņš Kristaps Ernesta d.; 1909. g. Tukums; latvietis; Rīga, Krišjāņa Barona 40–2; 14.10.1947.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 26.06.1948.; 25; atbrīvots 14.10.1962. no Dubrovlaga Mordvijas APSR (Krievija) (28635).

71. Leite Eleonora Konstantīna m.; 1913. g. Pēterburga, Krievija; latviete; Ventspils, Vasarnīcas 19–1; 02.12.1945.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 11.–16.05.1946. Rīgā; 10+5+k; atbrīvota 21.02.1955. no Noriļlaga Krasnojarskas novadā (Krievija) (99).

72. Lejiņa Alise Kārļa m.; 1897. g. Jelgava; latviete; Ventspils apr. Ēdoles pag. Siliņu m.; 20.05.1945.; lieta pārtraukta 28.07.1945., no apcietinājuma atbrīvota 28.07.1945. (P-1789).

73. Leske Ivanda Eižena m.; 1923. g. Daugavpils; latviete; Rīga, Tērbatas 46–16; 14.10.1947.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 26.06.1948.; 10; atbrīvota 07.05.1956. no Dubrovлага Mordvijas APSR (Krievija) (28635).

74. Libtāls Kārlis Leona d.; 1879. g. Cēsu apr. Raiskuma pag.; latvietis; nelegāla; 20.05.1945.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 11.–16.05.1946. Rīgā; tiesā attaisnots un atbrīvots (99).

75. Liepiņa Ādolfīne Kārļa m.; 1914. g. Valkas apr. Smiltene; latviete; Rīga, Sarkanarmijas 5–81; 03.01.1948.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 26.06.1948.; 10; atbrīvota 03.09.1955. no Dubrovлага Mordvijas APSR (Krievija), mirusi 1987. g. (28635).

76. Līventāls Teodors Andža d.; 1882. g. Madonas apr. Ļaudonas pag.; latvietis; Rīgas Jūrmala, Bulduri, Rotas 12; 30.04.1949.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 26.11.1949.; 10+k; miris 27.03.1956. Karagandas apgabālā (Kazahstāna) (P-6268).

77. Lorencs Klāvs Kristapa d.; 1885. g. Liepāja; latvietis; Rīga, Krišjāņa Valdemāra 67–6; 18.01.1951.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 21.07.1951.; 10; atbrīvots 04.07.1955. Irkutskas apgabala Taišetā (Krievija); miris 21.08.1975. (P-4463).

78. Lotiņš Jānis Matīsa d.; 1900. g. Liepāja; latvietis; Rīga, Vilandes 20–4; 21.03.1953.; lieta pārtraukta, atbrīvots 19.05.1953. no Latvijas PSR IeM Iekšējā cietuma (P-2529).

79. Lozenbergs Voldemārs Jēkaba d.; 1913. g. Rīgas apr. Daugmales pag.; latvietis; Ventspils apr. Ances pag. Lūžņas dzelzceļa stacija; 09.01.1946.; lieta pārtraukta 20.06.1946., atbrīvots 21.06.1946. no Latvijas PSR IeM cietuma nr. 1 (P-3045).

80. Melbārdis (viņš arī Rūmnieks) Fēlikss Jāņa d.; 1914. g. Rīga; latvietis; Rīga, Brīvības 1–3; 27.10.1947.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 13.03.1948.; 25; atbrīvots 27.10.1962. no Dubrovлага Mordvijas APSR (Krievija) (38717).

81. Melberga Anita Franča m.; 1924. g. Rīga; latviete; Rīga, Laboratorijas 2–6; 30.12.1945.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 11.–16.05.1946. Rīgā; 10+5+k; atbrīvota 27.04.1957. Karagandā (Kazahstāna) (99).

82. Melbergs Alfrēds Franča d.; 1919. g. Rīga; latvietis; Ventspils, Užavas 3–2; 19.01.1946.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 11.–16.05.1946. Rīgā; 10+5+k; miris 06.07.1949. Maģadanas apgabala Berlagā (Krievija) (99).

83. Mende Hermanis Anša d.; 1896. g. Valmieras apr. Viļķenes pag.; latvietis; Limbažu raj. Skolas c.p. Lielmežu m.; 23.11.1950.; Latvijas PSR VDM karaspēka KT 20.09.1951. Rīgā; 25+5+k; atbrīvots 20.08.1956. no LDK Omskas apgabālā (Krievija) (4928).

84. Menders Fricis Jāņa d.; 1885. g. Rīga; latvietis; Rīga, Krišjāņa Barona 14–20; 05.04.1948.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 01.12.1948.; 10; atbrīvots 21.10.1955. no Dubrovлага Mordvijas APSR (Krievija), miris 01.04.1971. Rīgā (45164; P-8316).⁴³

85. Mežaks Voldemārs Kārļa d.; 1914. g. Rīga; latvietis; Ventspils, Lidotāju 5; 05.11.1945.; Latvijas PSR leM karaspēka KT 11.–16.05.1946. Rīgā; 25+5+k; atbrīvots 17.06.1957. no Ozerlaga Irkutskas apgabalā (Krievija), miris 06.03.1985. Jelgavā (99).

86. Morics Ernests Bērtuļa d.; 1889. g. Talsu apr. Stendes pag.; latvietis; Rīga, Mātera 3–4; 05.04.1948.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 28.08.1948.; 5; miris 13.08.1955. Amūras novada Blagoveščenskā (Krievija) (P-8315).

87. Osis Frīcis Jēkaba d.; 1907. g. Ventspils apr. Ventas pag.; latvietis; Ventspils apr. Ventas pag. Ošu m.; 23.05.1945.; Latvijas PSR leM karaspēka KT 11.–16.05.1946. Rīgā; 10+5+k; atbrīvots 09.10.1954. Arhangeļskas apgabalā (Krievija), miris 1979. g. (99).

88. Ozoliņa Rasma Kārļa m.; 1913. g. Valkas apr. Alūksne; latviete; nelegāla; 26.01.1947.; Latvijas PSR leM karaspēka KT 10.04.1947. Rīgā; 10+5+k; atbrīvota 20.05.1956. Karagandā (Kazahstāna) (P-10945).

89. Ozoliņa Viktorija Augusta m.; 1917. g. Abrenes apr. Baltinavas pag.; latviete; Ventspils, Katolu 24–2; 04.11.1945.; Latvijas PSR leM karaspēka KT 11.–16.05.1946. Rīgā; 10+5+k; atbrīvota 28.02.1955. Karagandas apgabalā (Kazahstāna) (99).

90. Ozoliņš Rihards Nikolajs Viļa d.; 1913. g. Jēkabpils apr. Jaunjelgava; latvietis; nelegāla; 02.07.1947.; Latvijas PSR leM karaspēka KT 06–08.01.1948. Rīgā; 25+5; atbrīvots 10.05.1956. Krasnojarskas novada Noriļskā (Krievija) (1190).

91. Pavārs Pauls Jāņa d.; 1918. g. Madonas apr. Tirzas pag.; latvietis; nelegāla; 17.05.1945.; Latvijas PSR leM karaspēka KT 11.–16.05.1946. Rīgā; 10+5+k; atbrīvots 04.09.1954. no Pečorlaga Komi APSR (Krievija), miris 23.08.2002. Rīgā (99).

92. Pētersons Laimons Makša d.; 1919. g. Tukums; latvietis; nelegāla; 06.11.1945.; Latvijas PSR leM karaspēka KT 11.–16.05.1946. Rīgā; 15+5+k; atbrīvots 07.07.1956. no Ozerlaga Irkutskas apgabalā (Krievija), miris 04.12.2006. (99).

93. Pikše Elizabete Jāņa m.; 1904. g. Rīgas apr. Kokneses pag.; latviete; Rīga, Brīvības 18–14; 03.01.1948.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 26.06.1948.; 10; atbrīvota 24.04.1956. no Berlaga Magadanas apgabalā (Krievija) (28635).

94. Pormalis Jānis Jāņa d.; 1920. g. Jēkabpils apr. Seces pag.; latvietis; Rīgas apr. Mārupes pag. Druvu m.; 04.12.1947.; Baltijas kara apgabala KT 02.08.1948. Rīgā; 25+5; atbrīvots 18.02.1965. Mordvijas APSR (Krievija) (2013).

95. Press Bernhards Oskara d.; 1917. g. Rīga; ebrejs; Rīga, Krišjāņa Barona 38–1; 04.12.1951.; Latvijas PSR VDM karaspēka KT 14.04.1952. Rīgā; 25+5+k; atbrīvots 11.05.1956. Krasnojarskas novada Noriļskā (Krievija) (P-3006).

96. Priedītis Ernests Kārļa d.; 1916. g. Valmieras apr. Stienes pag.; latvietis; nelegāla; 27.11.1945.; Latvijas PSR leM karaspēka KT 11.–16.05.1946. Rīgā; 25+5+k; atbrīvots 27.06.1956. no Sevostlaga Habarovskas novadā (Krievija) (99).

97. Prūsis Jūlijs Pētera d.; 1880. g. Cēsu apr. Veselavas pag.; latvietis; Rīgas Jūrmala, Bulduri, Bauskas 21–1; 26.08.1949.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 25.01.1950.; 10; miris 23.11.1952. Komi APSR (Krievija) (P-6980).

98. Raita Elza Kristapa m.; 1918. g. Veļikije Luki, Krievija; latviete; Ventspils, Meža 29–7; 07.01.1946.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 06.–10.05.1946.; 10+5+k; atbrīvota 24.11.1954. Komi APSR (Krievija) (17170).

99. Rārs Kārlis Jāņa d.; 1902. g. Rīga; latvietis; Ventspils apr. Ēdoles pag. Akmeņu m.; 28.05.1945.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 11.–16.05.1946. Rīgā; 20+5+k (99).

100. Robezis Ādams Kriša d.; 1899. g. Aizputes apr. Jūrkalnes pag.; latvietis; Aizputes apr. Jūrkalnes pag. Mauru m.; 30.05.1945.; lieta pārtraukta 10.06.1946.; atbrīvots 15.06.1946. no Latvijas PSR IeM cietuma nr. 1 Rīgā (P-854).

101. Robs Miķelis Mārta d.; 1911. g. Poltava, Ukraina; latvietis; Rīga, Meža prospekts 10–3; 06.11.1950.; Latvijas PSR VDM karaspēka KT 01.–02.04.1952. Rīgā; 25+5+k; atbrīvots 12.07.1956. no Vorkutlaga Komi APSR (Krievija) (7008).

102. Ruciņš Augusts Kārļa d.; 1890. g. Valkas apr. Alsviķu pag.; latvietis; Rīga, Kārļa Marksa 69/71–32; 12.03.1952.; Latvijas PSR AT kriminālietu tiesas kolēģija 18.07.1952. Rīgā; 10+5+k; atbrīvots ar Latvijas PSR AT Prezidija 23.12.1954. lēmumu (7116).

103. Rutkis Miervaldis Andreja d.; 1920. g. Rīga; latvietis; Rīgas raj. Rubeņkalna c.p. Rutki; 24.04.1951.; Latvijas PSR VDM karaspēka KT 10.11.1951. Rīgā; 25+5+k; atbrīvots 19.11.1956. no Ozerlaga Irkutskas apgabālā (Krievija); miris 22.06.1988. Kazahstānā (6534).

104. Samsons Augusts Ivars Jāņa d.; 1928. g. Abrenes apr. Liepnas pag.; latvietis; Rīga, Zolitūdes 95–1; 05.03.1946.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 30.08.–02.09.1946. Rīgā; 10+5+k; atbrīvots 04.03.1955. no Peščanlaga Karagandas apgabālā (Kazahstāna) (28524).

105. Samsons Pēteris Jāņa d.; 1910. g. Abrenes apr. Liepnas pag.; latvietis; karagūstekņu nometne nr. 319. Maskavā (Krievija); 06.04.1946.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 28.08.1946. Rīgā; 20+5+k; miris 11.04.1949. Komi APSR Rečlagā (Krievija) (28636).

106. Slavinska Natālija Boļeslava m.; 1894. g. Ludzas apr. Kārsavas pag. Malnava; po-liete; Rīgas Jūrmala, Bulduri, Vidus prospekts 75; 19.10.1949.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 01.04.1950.; 5 (38864).

107. Smons Arnis Vilis Otto d.; 1921. g. Madonas apr. Praulienas pag.; latvietis; Rīga, Rūdolfa Blaumaņa 25–8; 28.10.1947.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 13.03.1948.; 10; atbrīvots 06.10.1955. no Sevvostlaga Habarovskas novadā (Krievija) (38717).

108. Sproģis Arnolds Jānis Andreja d.; 1922. g. Ventspils apr. Ziras pag.; latvietis; Ventspils apr. Piltenes pag. Smiltnieku m.; 11.01.1946.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 15.04.1946. Rīgā; 10+5; atbrīvots 26.07.1954. no Angarlaga Irkutskas apgabālā (Krievija) (15435).

109. Sproģis Edgars Samuila d.; 1906. g. Rīga; latvietis; Rīga, Lāčplēša 104–20; 19.12.1946.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 01.12.1948.; 25 (29114).

110. Sukatniece Valentīna Teodora m.; 1921. g. Ventspils; latviete; Ventspils, Meža 49–6; 26.11.1945.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 11.–16.05.1946. Rīgā; 10+5+k; atbrīvota 13.07.1956. (99).

111. Šmits Jānis Eduarda d.; 1909. g. Irkutskā, Krievija; latvietis; nelegāla; 16.10.1945.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 11.–16.05.1946. Rīgā; 25+5+k; miris 12.09.1955. Krasnojarskas novadā (Krievija) (99).

112. Šnore Rauls Pētera d.; 1901. g. Rīga; latvietis; Rīga, Palasta 4–1; 03.01.1946.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 15.04.1946. Rīgā; 10+5+k; atbrīvots 25.01.1955. Mordvijas APSR (Krievija), miris 24.02.1962. (15463).

113. Šulmeistere Berta Mārtiņa m.; 1899. g. Rīgas apr. Skultes pag.; latviete; Rīga, Tallinas 9–17; 27.01.1948.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 26.06.1948.; 7; atbrīvota 07.02.1955. no Dubrovlaga Mordvijas APSR (Krievija); mirusi 14.04.1984. (28635).

114. Šulmeisters Fricis Friča d.; 1906. g. Rīga; latvietis; Rīga, Tallinas 9–17; 28.01.1948.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 26.06.1948.; 10; atbrīvots 23.02.1956. no Minlaga Komi APSR (Krievija) (28635).

115. Taimiņš Antons Aloiza d.; 1918. g. Abrenes apr. Balvu pag.; latvietis; Rīga, Marijas 14–11; 14.10.1947.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 26.06.1948.; 25; atbrīvots 23.12.1955. no Noriļlaga Krasnojarskas novadā (Krievija) (28635).

116. Tanenbergs Ralfs Jāņa d.; 1913. g. Rīga; latvietis; Rīga, Buļļu 3–1; 14.10.1947.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 26.06.1948.; 25; atbrīvots 27.10.1955. no Minerallaga Komi APSR (Krievija), miris 31.12.1999. (28635).

117. Tašmanis Ādolfs Jura d.; 1913. g. Abrenes apr. Balvu pag.; latvietis; Rīgas Jūrmala, Ķemeri, Stacijas 4; 15.10.1947.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 26.06.1948.; 25; atbrīvots 07.06.1956. no Noriļlaga Krasnojarskas novadā (Krievija) (28635).

118. Tomsone Marta Liliņa m.; 1913. g. Valmieras apr. Kocēnu pag.; latviete; Rīga, Launkalnes 5–2; 14.10.1947.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 26.06.1948.; 10; atbrīvota 15.03.1956. Komi APSR (Krievija), mirusi 18.01.1988. (28635).

119. Tomsons Ēriks Eduarda d.; 1918. g. Valmieras apr. Vecsalacas pag.; latvietis; nelegāla; 14.10.1947.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 26.06.1948.; 25; atbrīvots 05.11.1957. no Sevostlaga Habarovskas novadā (Krievija) (28635).

120. Treimane Velta Jāņa m.; 1925. g. Valmieras apr. Lādes pag.; latviete; Rīga, Matīsa 17–3; 15.10.1947.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 26.06.1948.; 25; atbrīvota 30.06.1959. no Sibirlaga Kemerovas apgabālā (Krievija) (28635).

121. Trumars Jānis Jāņa d.; 1884. g. Aizputes apr. Jūrkalnes pag.; latvietis; Aizputes apr. Jūrkalnes pag. Trumaru m.; 31.05.1945.; lieta pārtraukta 10.06.1946.; atbrīvots 15.06.1946. no Latvijas PSR IeM cietuma nr. 1 Rīgā, miris 25.07.1952. (P-854).

122. Tunnis Fricis Kārļa d.; 1911. g. Ventspils; latvietis; Ventspils, Jūras 6–2; 16.08.1945.; 1) Latvijas un Igaunijas Valsts jūras kuģniecības KT 18.12.1945.; 10; 2) Latvijas PSR IeM karaspēka KT 11.–16.05.1946. Rīgā; 15+5+k (99; 15631).

123. Upmanis Juris Jēkaba d.; 1927. g. Rīga; latvietis; Rīga, Ļeņina 295–2; 31.05.1951.; Baltijas kara apgabala KT 16.04.1952. Rīgā; ASM+k, nāvēssods izpildīts 04.07.1952. Rīgā (29683).⁴⁴

124. Ūdris Jānis Andreja d.; 1912. g. Madonas apr. Galgauskas pag.; latvietis; Madonas apr. Tirzas pag. Kancēnu m.; 06.02.1946.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 11.–16.05.1946. Rīgā; 10+5+k; atbrīvots ar PSRS APP 19.05.1958. lēmumu Irkutskas apgabala Taišetā (Krievija), miris 1996. g. (99).

125. Valtmanis Arvīds Andrejs Annas d.; 1918. g. Ventspils apr. Usmas pag.; latvietis; Ventspils, Znotiņu 10; 31.08.1945.; lieta pārtraukta 16.03.1946., no apcietinājuma atbrīvots (17026).

126. Vecmanis Emīls Ernesta d.; 1913. g. Rīga; latvietis; Ventspils, dzelzceļa stacijas 14. māja; 31.10.1945.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 11.–16.05.1946. Rīgā; 15+5+k; atbrīvots 06.09.1956. (99).

127. Velde Helmārs Pētera d.; 1907. g. Rīga; latvietis; Rīga, Kolkasraga 4–1; 14.10.1947.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 26.06.1948.; 25; atbrīvots 02.02.1956. Krasnojarskas novadā (Krievija) (28635).

128. Veldre Kārlis Jāņa d.; 1903. g. Rīga; latvietis; Rīga, Stabu 62–19; Rīga, Frīdriha Engelsa 62–19; 1) 26.07.1945.; 2) 25.02.1953.; 1) lieta pārtraukta ar Latvijas PSR IeM karaspēka KT 07.09.1946. lēmumu Rīgā; atbrīvots 28.09.1946. no Latvijas PSR IeM cietuma nr. 1 Rīgā; 2) Baltijas kara apgabala KT 14.11.1953. Rīgā; 10+5+k; atbrīvots 01.02.1954. no Latvijas PSR IeM cietuma nr. 1 Rīgā (21730).

129. Vernere Marta Kārļa m.; 1908. g. Valmieras apr. Skaņkalnes pag.; latviete; Liepāja, Dārtas 31; 02.01.1946.; lieta pārtraukta 11.03.1946., atbrīvota 15.06.1946. no Latvijas PSR IeTK cietuma nr. 1 Rīgā (P-827).

130. Vērsis Jānis Jāņa d.; 1925. g. Liepāja; latvietis; Rīgas apr. Skultes pag. Bērzkalnu m.; 26.08.1947.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 06.03.1948.; 10; atbrīvots 10.12.1955. no Sevostlaga Habarovskas novadā (Krievija) (28871).

131. Vilciņš Vilis Pētera d.; 1905. g. Cēsu apr. Mārsnēnu pag.; latvietis; Ventspils, Krišjāņa Valdemāra 8–1; 04.02.1946.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 11.–16.05.1946. Rīgā; 5+3; atbrīvots 04.02.1951. no Pečorlaga Komi APSR (Krievija) (99).

132. Vilsone Zenta Jautrīte Anša m.; 1923. g. Jelgavas apr. Auru pag.; latviete; Rīga, Krišjāņa Barona 80–23/24; 21.08.1945.; PSRS IeM Sevišķā apspriede 15.04.1946.; 6; atbrīvota 26.06.1952. no Berlaga Magadanas apgabalā (Krievija) (28519).

133. Višķeris Teodors Teodora d.; 1917. g. Novgoroda, Krievija; latvietis; Ventspils, Saules 56–8; 07.11.1945.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 11.–16.05.1946. Rīgā; 10+5+k; miris 04.05.1947. Komi APSR Sevželdorlagā (Krievija) (99).

134. Vitenbergs (viņš arī Vītols) Augusts Matīss Jāņa d.; 1913. g. Talsu apr. Kandavas pag.; latvietis; nelegāla; 25.05.1945.; PSRS IeM Sevišķā apspriede 15.04.1946.; 8; atbrīvots 21.03.1957. Krasnojarskas novadā (Krievija) (28519).

135. Vītolņš Arvīds Andreja d.; 1909. g. Rīga; latvietis; Rīga, Miera 52–5; 14.10.1947.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 26.06.1948.; 25; atbrīvots 28.11.1955. Mordvijas APSR (Krievija) (28635).

136. Vosa Hilda Jēkaba m.; 1917. g. Petrograda, Krievija; latviete; Ventspils, Bērzu 31–6; 05.01.1946.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 11.–16.05.1946. Rīgā; 10+5+k; atbrīvota 1955. g. (99).

137. Zalcmāns Zigfrīds Mārtiņa d.; 1913. g. Pēterburga, Krievija; latvietis; Ventspils, Prinču 14–1; 07.01.1946.; Latvijas PSR IeM karaspēka KT 06.–10.05.1946.; 10+5+k; atbrīvots 14.10.1955. no Minlaga Komi APSR (Krievija), miris 29.11.2004. Tīnūžos (17170).

138. Zande Jūliuss Teodors Dāvida d.; 1888. g. Rīgas apr. Skultes pag.; latvietis; Rīgas apr. Skultes pag. Censoņu m.; 14.10.1947.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 26.06.1948.; 10; miris 23.01.1953. Mordvijas APSR Dubrovlagā (Krievija) (28635).

139. Zande Rihards Jūliusa d.; 1918. g. Rīgas apr. Skultes pag.; latvietis; nelegāla; 12.10.1947.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 26.06.1948.; 25; atbrīvots 02.08.1958. no Ozerlaga Irkutskas apgabālā (Krievija), miris 11.10.1997. (28635).

140. Zande Valda Jūliusa m.; 1930. g. Rīgas apr. Skultes pag.; latviete; Rīga, Brīvības 70–77; 14.10.1947.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 26.06.1948.; 7; atbrīvota 08.06.1954. no Dubrovlaga Mordvijas APSR (Krievija), mirusi 1973. g. (28635).

141. Zembahs Ernests Anša d.; 1886. g. Ventspils apr. Dundagas pag.; latvietis; Ventspils, Dārzu 4–5; 16.10.1947.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 26.06.1948.; 10; atbrīvots 18.07.1956. no Dubrovlaga Mordvijas APSR (Krievija), miris 1964. g. (28635; P-248).⁴⁵

142. Zepa Emīlija Benedikta m.; 1920. g. Rēzeknes apr. Varakļānu pag.; latviete; Rīga, Sarkanarmijas 5–71; 14.01.1948.; PSRS VDM Sevišķā apspriede 26.06.1948.; 10; atbrīvota 07.01.1956. no Karlaga (Kazahstāna) (28635).

143. Zigolde Alīne Eduarda m.; 1922. g. Rīga; latviete; Rīga, Zvaigžņu 24–71; 27.07.1945.; PSRS leM Sevišķā apspriede 15.04.1946.; 8; atbrīvota 1957. g. Karagandas apgabālā (Kazahstāna) (28519).

144. Zilbers Fricis Jura d.; 1912. g. Novonokolajevskas gub. Kargata, Krievija; latvietis; Rīga, Krišjāņa Valdemāra 22–4; 06.11.1950.; Latvijas PSR VDM karaspēka KT 01.–02.04.1952. Rīgā; 25+5+k; miris 21.06.1952. Latvijas PSR leM cietumā nr. 1 Rīgā (7008).

145. Zirnis Kārlis Kārļa d.; 1916. g. Valkas apr. Ēveles pag.; latvietis; Rīga, Sarkanarmijas 22–24; 03.01.1946.; Latvijas PSR leM karaspēka KT 11.–16.05.1946. Rīgā; 5+3; atbrīvots 05.01.1951. no Pečorlaga Komi APSR (Krievija) (99).

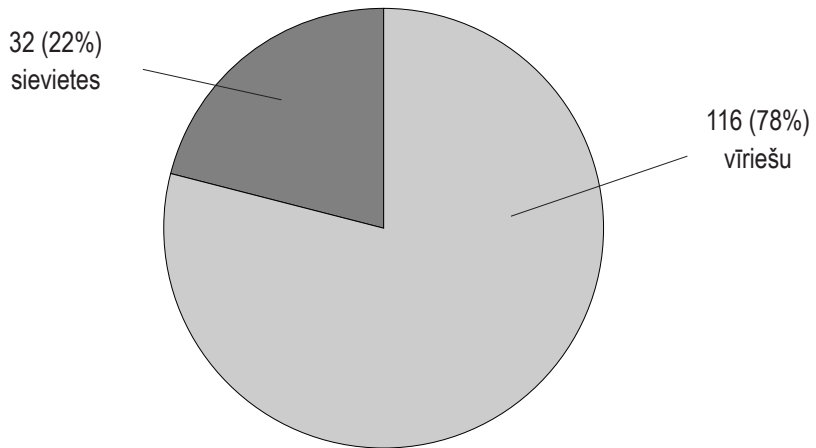
146. Zveja Jorens Andreja d.; 1897. g. Aizputes apr. Jūrkalnes pag.; latvietis; Aizputes apr. Jūrkalnes pag. Mecnieku m.; 31.05.1945.; lieta pārtraukta 10.06.1946.; atbrīvots 15.06.1946. no Latvijas PSR leM cietuma nr. 1 Rīgā (P-854).

147. Zvirgzds Bruno Jāņa d.; 1922. g. Valkas apr. Karvas pag.; latvietis; Rīga, Ģertrūdes 99–8; 06.04.1946.; Latvijas PSR leM karaspēka KT 20.09.1946. Rīgā; 10+5+k; atbrīvots 19.03.1955. no Noriļlaga Krasnojarskas novadā (Krievija) (17747).

148. Zvirgzds Vilis Jāņa d.; 1918. g. Valkas apr. Alsviķu pag.; latvietis; Rīga, Vairoga 38–2; 11.04.1946.; Latvijas PSR leM karaspēka KT 20.09.1946. Rīgā; 10+5+k; atbrīvots ar Latvijas PSR Komisijas⁴⁶ 10.10.1955. lēmumu Amūras novada Blagoveščenskā (Krievija) (17747).

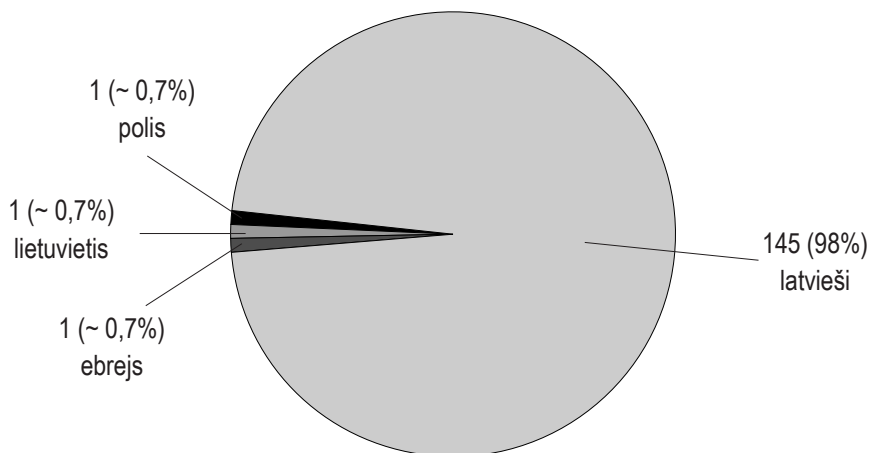
1. pielikums

Arestēto dzimums

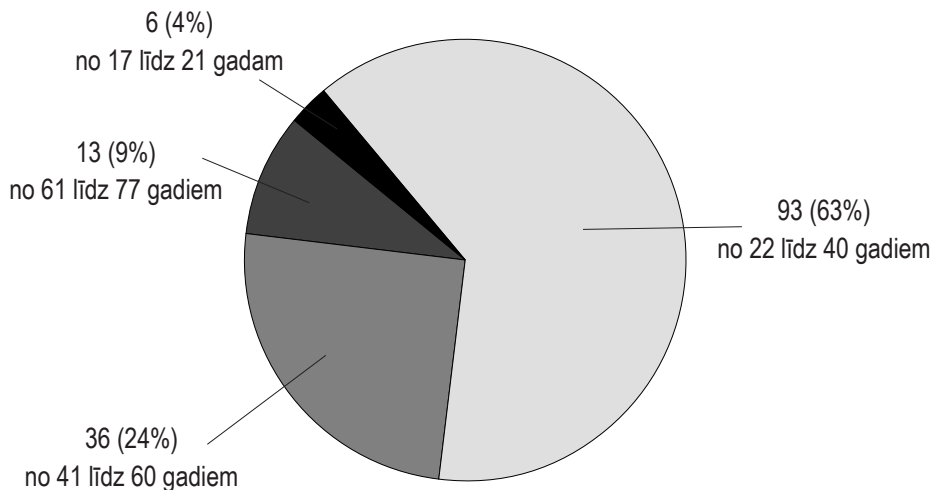
2. pielikums

Arestēto tautība

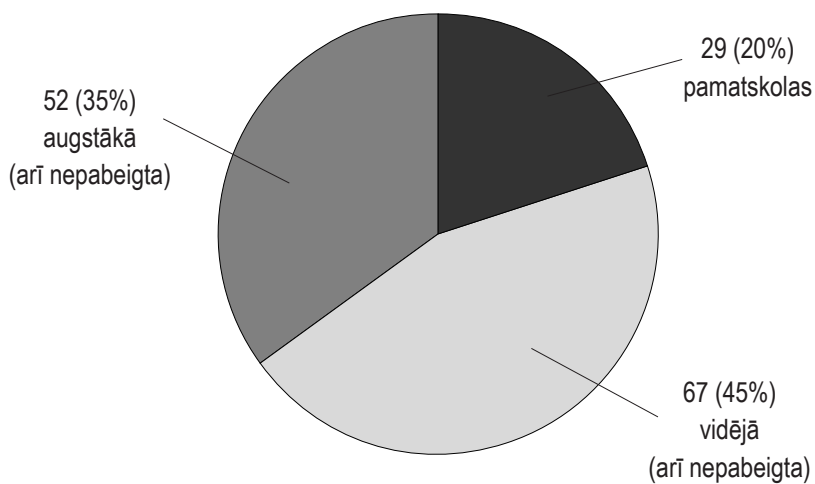
3. pielikums

Arestēto vecuma grupas

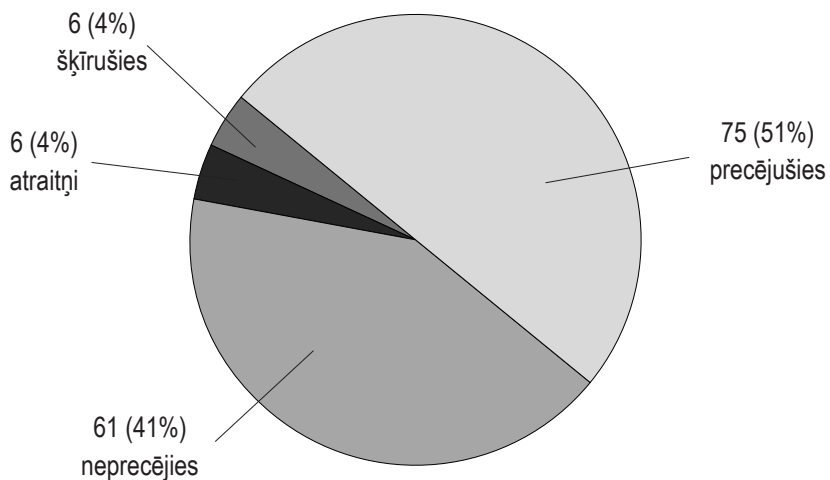
4. pielikums

Arestēto izglītība

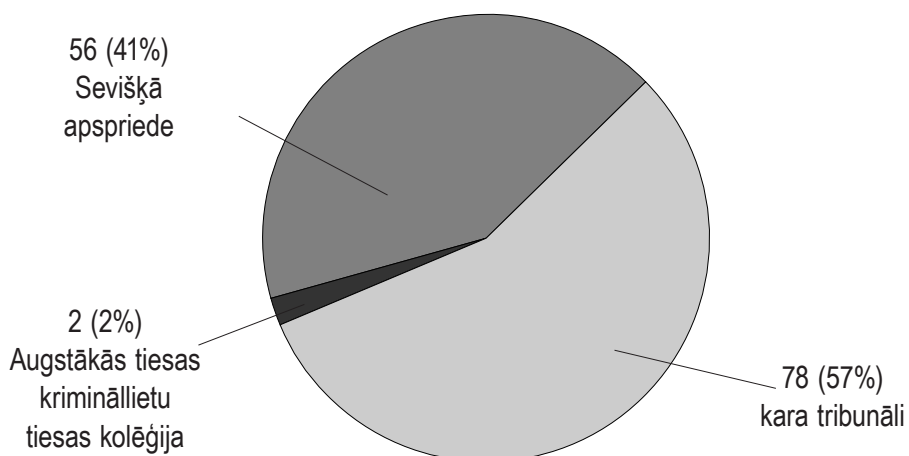
5. pielikums

Arestēto ģimenes stāvoklis

6. pielikums

Tiesu iestādes

Atsauces un komentāri

- 1 Sk.: No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940–1986: Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs / R. Vīksnes, K. Kangerā red. – Rīga, 1999, XI lpp. – Grāmatā minēts skaits 49 321, taču tas nav precīzs – arestēto personu bija nedaudz vairāk.
- 2 Sīkāk sk.: *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses. – Rīga, 2003, 26. lpp.
- 3 *Vilciņš T.* PSRS (Latvijas PSR) Valsts drošības komitejas dokumenti Latvijas Valsts arhīvā kā vēstures avots // *Latvijas Arhīvi*, 1996, 1./2. nr., 5., 6. lpp.
- 4 *Šneidere I.* Padomju režīma represijas pret Latgales civiliedzīvotājiem 1941. gada jūnijā – jūlijā sākumā // *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956.* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.). – Rīga, 2001, 20.–23. lpp.
- 5 *Bambals A.* 1941. gada 14. jūnijā izsūtīto Latvijas iedzīvotāju arhīva lietas // *Aizvestie: 1941. gada 14. jūnijs.* – Rīga, 2001, 27.–33. lpp.; *Bambals A.* 1941. gada 14. jūnijā izsūtīto Latvijas iedzīvotāju arhīva lietu dokumenti kā vēstures avots // 1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 6. sēj.). – Rīga, 2002, 373.–383. lpp.; *Bambals A.* Lietiskie pierādījumi Latvijas PSR VDK krimināllietās – nacionālo partizānu vēstures avots (1944–1956) // *Nacionālā pretošanās komunistiskajiem režīmiem Austrumeiropā pēc Otrā pasaules kara* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 17. sēj.). – Rīga, 2006, 154.–177. lpp.
- 6 No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940–1986 ..., IX–XVIII lpp.; *Vīksne R.* Politiskās prāvas Latvijā – avots vācu okupācijas režīma izpētei // *Vēsturnieks profesors Dr. phil., LZA ārzemju loceklis Andrievs Ezergailis: Biobibliogrāfija. Darbābiedru veltījumi 70 gadu jubilejā.* – Rīga, 2000, 322.–333. lpp.
- 7 *Andersons E., Siliņš L. u.c.* Latvijas Centrālā padome LCP: Latviešu nacionālā pretestības kustība 1943–1945. – Upsala, 1994, 134., 140., 406., 422.–424., 460.–466. lpp.
- 8 Latvija padomju režīma varā 1945–1986: Dokumentu krājums. – Rīga, 2001, 128.–133. lpp. – Krājumā ievietoti VDK arhīva materiāli par 1945. gadā arestētajiem LCP dalībniekiem Albertu Klibiķi (1913–2001) un Eduardu Andersonu (1919–1947?).
- 9 *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš 1944–1956. – Rīga, 1996, [1. grām.], 55. lpp.
- 10 *Neiburgs U.* Latviešu nacionālās pretošanās kustības preses izdevumi Latvijā vācu okupācijas laikā (1941–1945) // *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 2000, 54. sēj., 1./2. nr., 43.–58. lpp.; *Neiburgs U., Ērglis Dz.* Nacionālā un padomju pretošanās kustība: kopīgais un atšķirīgais (1941–1945) // *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956.*, 267.–329. lpp.; u.c.
- 11 *Vīksne R.* Kriminālieta Nr. 15463 // *Arheologi Elvīra Šnore (1905–1996) un Rauls Šnore (1901–1962): Biobibliogrāfija, vēstules, laikabiedru atmiņas.* – Rīga, 1997, 86.–96. lpp.
- 12 *Aļķe A.* Miglas pūšana Džugašvili žargonā // *Karogs*, 1993, 5. nr., 183.–195. lpp.; *Aļķe A.* Likteņgaitas // *Uz ežiņas galvu liku: Traģiskās partizānu cīņas Latvijas mežos pēc kara gados.* – Rīga, 1995, 2. grām., 100.–114. lpp.; *Aļķe A.* Faktu vākšanas laiks // *Pretestības kustība okupācijas varām Latvijā: Atmiņas un dokumentos no 1941. līdz 1956. gadam.* – Rīga, 1997, 7.–14. lpp.
- 13 *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās padomes un Lietuvas pretestības kustības sadarbība nacistiskās Vācijas okupācijas laikā (1943.–1945.) // *Acta Baltica* 99. – Kauņa, 1999, 199.–203. lpp.; *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālā padome un kurelieši // *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls* (turpmāk – LVIŽ), 1999, 4. nr., 84.–103. lpp.; *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās padomes darbība Latvijā pēc nacistiskās Vācijas

- kapitulācijas // Turpat, 2000, 2. nr., 93.–118. lpp.; *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās padomes darbība Latvijā pēc Otrā pasaules kara // Latvija Otrajā pasaules karā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj.). – Rīga, 2000, 154.–162. lpp.; *Ērglis Dz.* Padomju represīvo orgānu arestētie ģenerāļa Kureļa grupas dalībnieki // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956., 330.–370. lpp.; *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās padomes darbības atjaunošanas mēģinājumi un tās dalībnieku aresti Latvijā pēc organizācijas sagrāves 1945. gadā // Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944.–1959. gadā: politika un tās sekas (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 9. sēj.). – Rīga, 2003, 414.–426. lpp.; *Ērglis Dz.* Represēto Latvijas Centrālās padomes dalībnieku un viņu atbalstītāju krimināllietas bijušajā LPSR MP VDK arhīvā // LVIŽ, 2003, 3. nr., 91.–111. lpp.; *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses, 231 lpp.; *Ērglis Dz.* Die Tätigkeit des lettischen Zentralrats nach dem zweiten Weltkrieg // The Baltic Countries under Occupation: Soviet and Nazi Rule 1939–1991 (Acta Universitatis Stockholmiensis, Studia Baltica Stockholmiensia, vol. 23). – Stockholm, 2003, pp. 63–70; *Ērglis Dz.* Lielirbnieka Eduarda Andersona darbība Latvijas Centrālajā padomē // Līvīst āģastrontōz. Lībīešu gadagrāmata 2004. – Rīga, 2004, 112.–124. lpp.; u.c.
- ¹⁴ Par P. Brijuna darbību sīkāk sk.: *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās padomes un Lietuvas pretestības kustības sadarbība nacistiskās Vācijas okupācijas laikā ..., 200., 201. lpp.
- ¹⁵ K. Gulbis 1952. gada 20. maijā nonāca Latvijas PSR IeM cietuma nr. 1 slimnīcā Rīgā, kur mira 1952. gada 3. jūlijā pulksten sešos. Pat aktā par ieslodzītā nāvi Latvijas PSR IeM cietuma nr. 1 ārste medicīnas dienesta kapteine T. Platonova rakstīja, ka K. Gulbja vispārējā pašsajūta pasliktinājusies pēc aresta. – Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 1986. f., 1. apr., 7116. l., 318. lp.
- ¹⁶ Turpat, 28636. l.
- ¹⁷ 1945. gadā tika izdots Latvijas PSR Augstākās padomes Prezidija dekrēts par sīkāku administratīvi teritoriāla iedalījuma vienību – ciemu izveidošanu pagastos. 1946. gadā Latvijā bija nodibināti 1362 ciemi, starp tiem Vīksniņas ciems 1945. gada 2. novembrī Bauskas apriņķa Vecumnieku pagastā; no 1949. gada 31. decembra tas ietilpa Baldones rajonā un tika likvidēts 1951. gada 11. novembrī. – Sīkāk sk.: Okupētās Latvijas administratīvi teritoriālais iedalījums: vēsturiskās uzziņas un pārvaldes iestāžu arhīvu fondu rādītājs (1940–1941, 1944–1990). – Rīga, 1997, 11., 275. lpp.
- ¹⁸ Skolas ciemu izveidoja 1945. gada 10. septembrī Valmieras apriņķa Vītrupes pagastā, no 1947. gada 16. oktobra tas ietilpa Limbažu apriņķī, no 1949. gada 31. decembra – Limbažu rajonā, likvidēja 1954. gada 14. jūnijā. – Turpat, 228. lpp.
- ¹⁹ Rubeņkalna ciems tika izveidots 1945. gada 19. decembrī Rīgas apriņķa Katlakalna pagastā, no 1949. gada 31. decembra tas ietilpa Rīgas rajonā, likvidēja 1954. gada 14. jūnijā. – Turpat, 210. lpp.
- ²⁰ Kārlis Veldri arestēja divas reizes – 1945. un 1953. gadā, un viņš pieskaitīts apcietināto skaitam abos gadījumos.
- ²¹ LVA, 1986. f., 1. apr., 13497. l.
- ²² Turpat, 2. apr., P-2529. l.
- ²³ “58”a. Tēvijas nodevība, t.i., nodarījumi, kurus izdarījuši PSR Savienības pilsoņi, kaitējot PSR Savienības militāram spēkam, viņas valsts neatkarībai vai viņas teritorijas neaizskaramībai, piemēram, spiegošana, militāra vai valsts noslēpuma izpaušana, pāreja ienaidnieka pusē, bēgšana vai pārlidošana uz ārzemēm, sodāma –
ar augstāko kriminālsoda veidu – nošaušanu, konfiscējot visu mantu, bet mīkstinošos apstākļos ar brīvības atņemšanu uz desmit gadiem, konfiscējot visu mantu. [...]

58¹⁰. Par propagandu vai aģitāciju, kurā uzaicina gāzt, graut vai vājināt Padomju varu vai izdarīt atsevišķus kontrrevolucionārus noziegumus (šā Kodeksa 58².–58⁹. p.), kā arī par tāda paša satura literatūras izplatīšanu, izgatavošanu vai glabāšanu, noteikta –

brīvības atņemšana uz laiku, ne mazāku par sešiem mēnešiem.

Par tiem pašiem nodarījumiem, masu nemieros vai izlietojot masu reliģiskos vai nacionālos aizspriedumus, vai kara apstākļos, vai apvidos, kuros izsludināts kara stāvoklis, noteikti – šā Kodeksa 58². pantā norādītie sociālās aizsardzības līdzekļi.

58¹¹. Par visādu organizējošu darbību, kas vērsta uz šajā nodaļā paredzēto noziegumu sagatavošanu vai izdarīšanu, kā arī par piedalīšanos organizācijā, kura nodibināta kāda šajā nodaļā paredzētā nozieguma sagatavošanai vai izdarīšanai, noteikti –

sociālās aizsardzības līdzekļi, kas norādīti šās nodaļas atbilstošajos pantos.

58¹². Par noteikti zināma gatavota vai izdarīta kontrrevolucionāra nozieguma nepaziņošanu noteikta –

brīvības atņemšana uz laiku, ne mazāku par sešiem mēnešiem.” – Sk.: KPFSR Kriminālkodeks: Ar pārgrozījumiem līdz 1940. gada 15. novembrim. – Rīga, 1940, 23., 27. lpp. – Sīkāk KPFSR Kriminālkodeksa 58. panta punktus sk. arī: No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940–1986 ..., 959.–961. lpp.

²⁴ LVA, 1986. f., 1. apr., 7116. l.; 2. apr., P-1098., P-4463., P-6268., P-6980., P-8315., P-8316., P-8322., P-8737., P-8914. l.

²⁵ Turpat, 1. apr., 6186. l.

²⁶ Turpat, 13789. l.

²⁷ Turpat, 99., 7008., 38864. l.

²⁸ Turpat, 99., 6832. l.; 2. apr., P-3006. l.

²⁹ Turpat, 1. apr., 633. l.

³⁰ Turpat, 28604. l.

³¹ Turpat, 4698. l.

³² Turpat.

³³ Turpat, 99., 28831. l.

³⁴ Turpat, 13789., 28604. l.

³⁵ Turpat, 28519. l.

³⁶ Turpat, 29683. l.

³⁷ Turpat, 28635. l.

³⁸ Turpat, 4698., 6432., 21730., 29669. l.; 2. apr., P-6268., P-8737. l.; u.c.

³⁹ Turpat, 1. apr., 6186. l.

⁴⁰ Turpat, 2013. l., 3. sēj., 361.–364., 371., 372. lp.

⁴¹ Arestēto LCP aktīvistu un atbalstītāju krimināllietas atrodas LVA 1986. fonda 1. un 2. aprakstā. 1. aprakstā ir pamatfonda lietas, bet 2. aprakstā – pārtrauktā fonda lietas, kurām pirms lietas numura rakstīts burts "P". Kopumā ziņas par LCP aktīvistiem un viņu atbalstītājiem atrastas 55 krimināllietās.

⁴² T.s. Centrālā Komisija oficiāli saucās "Centrālā Komisija lietu pārskatīšanai personām, kuras notiesātas par kontrrevolucionāriem noziegumiem, tiek turētas PSRS leM nometnēs, kolonijās un cietumos un atrodas izsūtījumā nometinājuma vietās" (*Центральная Комиссия по пересмотру дел на лиц, осужденных за контрреволюционные преступления, содержащихся в лагерях, колониях и тюрьмах МВД СССР и находящихся в ссылке на поселении*).

- ⁴³ F. Menders pēc atbrīvošanas vēl divas reizes tika aizturēts Rīgā, taču gan 1960. gada 8. septembrī, gan 1969. gada 28. augustā viņam aresta vietā bija jādod paraksts par dzīvesvietas nemainīšanu. Pirmā krimināllieta tika pārtraukta ar Latvijas PSR Prokuratūras 1962. gada 15. decembra lēmumu. Pēc otrās krimināllietas ierosināšanas Latvijas PSR AT krimināllietu tiesas kolēģija tiesas sēdē Rīgā, kas ilga no 1969. gada 27. oktobra līdz 3. novembrim, piesprieda F. Menderam piecus gadus nometinājumā. Abas reizes F. Menderu neapsūdzēja par viņa darbību LCP. – LVA, 1986. f., 1. apr., 45164. l., 1.–4. sēj.
- ⁴⁴ J. Upmanis tika arestēts arī 1945. gada 26. jūnijā un 1947. gada 18. februārī, bet toreiz viņu neapsūdzēja par sadarbību ar LCP. Abas reizes J. Upmani nenotiesāja, jo viņu savervēja par padomju aģentu un atbrīvoja. – Sk.: LVA, 1986. f., 1. apr., 29683. l., 15., 19.–21., 249., 250., 252., 254., 256., 279., 280., 285. lp.
- ⁴⁵ E. Zembahu pirmo reizi arestēja 1940. gada 13. septembrī Liepājā par pretpadomju agitāciju uz Latvijas tvaikoņa "Gaisma" 1939. un 1940. gadā. 1941. gada 6. februārī pierādījumu trūkuma dēļ krimināllieta tika pārtraukta, un 1941. gada 12. februārī E. Zembahu atbrīvoja no Latvijas PSR IeTK cietuma nr. 7 Liepājā. – Sk.: LVA, 1986. f., 2. apr., P-248. l., 23., 118., 120. lp.
- ⁴⁶ T.s. Latvijas PSR Komisija oficiāli saucās "Latvijas PSR komisija krimināllietu izskatīšanai personām, kuras notiesājuši kara tribunāli un Latvijas PSR Augstākā tiesa par kontrrevolucionāriem noziegumiem un kuras izcieš sodu ieslodzījuma vietās" (*Комиссия Латвийской ССР по рассмотрению уголовных дел на лиц, осужденных Военными Трибуналами и Верховным Судом Латвийской ССР, за контрреволюционные преступления и отбывающие меру наказания в местах заключения*).

Von sowjetischen Repressivorganen verhaftete Aktivisten und Unterstützer des Lettischen Zentralrates (1944–1953): eine Strukturanalyse

Dzintars Ērglis

Zusammenfassung

Die am 13. August 1943 gegründete illegale Organisation der nationalen Widerstandsbe-
wegung – der Lettische Zentralrat (LZR) – vereinte Mitglieder der vier größten politischen
Parteien, die bis zum Staatsstreich vom 15. Mai 1934 im lettischen Parlament (Saeima)
vertreten waren: die Lettische Sozialdemokratische Arbeiterpartei (LSDSP), den Bauern-
bund (Zemnieku savienība), das Demokratisches Zentrum und die Christlichen Bauern und
Katholiken von Lettgallen. Der LZR war bemüht Zentrum der nationalen Widerstandsbe-
wegung in Lettland zu werden, das den Kampf zur Wiederherstellung der Unabhängigkeit
gegen die Besatzungsmächte des nationalsozialistischen Deutschland und der Sowjet-
union koordinieren sollte. Dieses Vorhaben gelang dem Rat jedoch aus objektiven Gründen
nicht.

Ziel des LZR war die Unabhängigkeit der Lettischen Republik. Nach dem Fall der nationalsozialistischen Herrschaft setzte die Organisation deswegen ihren Kampf gegen die Sowjetmacht fort. Nach dem Zweiten Weltkrieg leisteten die Aktivisten des LZR keinen bewaffneten Widerstand und warteten auf die sogenannte "Stunde X", wenn, nach ihren Ansichten, Lettland mit Hilfe des Westens seine Unabhängigkeit wiederherstellen könnte. Hilfe seitens des Westens kam jedoch in den Nachkriegsjahren nicht. Der LZR wurde von den Spionagediensten der westlichen Staaten für ihre eigenen Zwecke ausgenutzt. Die Tätigkeit des LZR wurde Ende 1945 eingestellt, einzelne Mitglieder wurden bis 1953 verhaftet.

Wegen der Illegalität des Zentralrates gibt es nicht viele Archivquellen zu dessen Geschichte. Hilfreich für die Forscher sind deshalb die Dokumente des ehemaligen Archivs des Staatssicherheitskomitees des Ministeriums fürs Innere der Lettischen Sowjetrepublik (ff. KGB-Archiv). Diese Dokumente sind sehr spezifische historische Quellen und bedürfen deswegen in jedem gesonderten Fall einer kritischen Analyse.

Der Autor dieses Aufsatzes fand heraus, dass nach dem Krieg mindestens 148 Mitglieder des LZR und ihre Unterstützer durch die sowjetischen Repressivorgane in Lettland verhaftet worden sind. Diese Zahl ist jedoch keine endgültige und könnte sicherlich etwas höher sein. Es ist nicht einfach, Daten über die verhafteten LZR-Unterstützer zu finden und zusammenzufassen, denn diesen Personen wurden nicht nur ihre Kontakte zum LZR, sondern viele andere "Verbrechen" inkriminiert. Vielen Verhafteten gelang es, ihre Angehörigkeit zur nationalen Widerstandsbewegung zu verheimlichen. Die Strukturanalyse schließt nur die Daten über diejenigen Mitglieder und Unterstützer des LZR ein, die das Land entweder nicht verlassen wollten oder konnten und verhaftet wurden. Gleichzeitig muss beachtet werden, dass die vorliegende Analyse nicht alle Fragen über alle Mitglieder und Unterstützer des LZR beantworten kann, denn der größte Teil von ihnen flüchtete Ende des Zweiten Weltkrieges in den Westen (nach Schweden, West-Deutschland u.a.) und war damit für die sowjetischen Repressivorgane nicht erreichbar. Gleichwohl entgingen einige Mitglieder und Unterstützer des LZR in Lettland aus verschiedenen Gründen der Verhaftung – meistens dank der Bereitschaft zur Zusammenarbeit mit den sowjetischen Repressivorganen.

Die Analyse der durch die sowjetischen Repressivorgane verhafteten Mitglieder und Unterstützer des LZR zeigt folgende Tendenzen:

- Fast alle Mitglieder der Organisation waren Letten, unter den Unterstützern befanden sich jedoch auch einige nichtlettische Staatsbürger.
- Der größte Teil der Verhafteten waren Männer, Frauen waren in dieser Organisation jedoch auch zahlenmäßig stark vertreten.
- Die Altersanalyse bestätigt, dass in dem LZR – ähnlich wie in anderen illegalen Organisationen – 20 bis 40 Jahre alte Personen aktiv waren, fast in gleichen Proportionen verheiratete und ledige.

- Die Mehrheit der Verhafteten verfügte über eine mittlere bis höhere Bildung, ihre Arbeitsstellen und Berufe waren unterschiedlich.
- Der größte Teil der Verhafteten wohnte in den Städten, die Mehrheit davon in Riga und Windau (Ventspils). Viele von denen, die sich im Land illegal aufhielten, versteckten sich ebenfalls in diesen beiden Städten. Das war logisch, denn Riga und Windau waren Zentren der LZR-Aktivitäten sowohl während der Zeit der nationalsozialistischen Besatzung, als auch in den ersten Nachkriegsjahren.
- Außer den Kontakten zum LZR wurde den Verhafteten auch andere Verbrechen inkriminiert, meistens der Dienst in den Selbstschutzeinheiten, in der Schutzorganisation der Aizsargi, in der deutschen Polizei und Armee, im deutschen Spionagedienst und in den Repressivorganen.
- Die größte Verhaftungswelle erfasste das Land in den Jahren zwischen 1945 und 1947. Die Verhafteten wurden von verschiedenen Kriegstribunalen und von dem Besonderen Beratungsausschuss des Ministers der Staatssicherheit UdSSR verurteilt. Auch wenn die höchste Strafe (Todesurteil) nur an drei Personen vollstreckt wurde, waren die Urteile auch sonst sehr hart, denn fast jeder dritte wurde zu 25 Jahren Haft verurteilt.

Dem Beitrag ist eine Liste der von den sowjetischen Repressivorganen verhafteten Mitglieder und Unterstützer des LZR mit folgenden Daten angehängt: Ordnungszahl; Familienname; Vorname; Vatename; Geburtsdatum und Geburtsort; ethnische Zugehörigkeit (Nationalität); Wohnort; Datum der Verhaftung; Justizbehörde, wann und wo verurteilt; verhängte Strafe; Schicksal der Verhafteten nach dem Gerichtsurteil (leider nur in wenigen Kriminalakten zu finden). In den Klammern ist die Kriminalaktennummer in dem ehemaligen KGB-Archiv aufgeführt.

Die Analyse der Sozialstruktur der Mitglieder und Unterstützer des LZR beweist, dass sich unter ihnen meistens Personen befanden, die nicht zur politischen Elite Lettlands zählten. Es waren Vertreter verschiedener Berufe und politischer Ansichten, die in der Zeit der unabhängigen Lettischen Republik keine hohen politischen Ämter bekleideten. Eben diese lettischen Bürger kämpften während der Besatzung beider Mächte für die Wiederherstellung der Unabhängigkeit ihres Staates, indem sie der Widerstandsorganisation beitraten oder sie unterstützten.

Raitis Ābelnieks, Aigars Urtāns

Nacionālā pretošanās kustība un padomju okupācijas represīvo iestāžu pretdarbība Bauskas apriņķī/rajonā (1944. gads – 50. gadu vidus)

Bauskas apriņķa teritorijā Lielupes–Mūsas–Mēmeles aizsardzības pozīcijās 1944. gada jūlija beigās pret uzbrūkošām PSRS Sarkanās armijas vienībām novietojās Vācijas Bruņoto spēku vienības. Līdz tam Sarkanā armija, uzbrūkot virzienā no Lietuvas, bija ieņēmusi Bauskas apriņķa dienvidu pagastus. Kaujas par Bauskas pilsētu norisinājās augustā un septembra sākumā. 14.–15. septembrī vērmahta vienības atkāpās no Bauskas, bet septembrī atstāja Bauskas apriņķa visu teritoriju, ko pārņēma PSRS Bruņotie spēki.

Jaunā situācija 1944. gada rudenī nozīmēja PSRS okupācijas režīma atjaunošanu, un bija liels skaits cilvēku, kas nevēlējās to pieņemt. Sākās nacionālā pretošanās kustība tās dažādajās izpausmes formās (bruņotā un nevardarbīgā pretošanās, izvairīšanās no mobilizācijas Sarkanajā armijā u.tml.). Tomēr jāatzīmē, ka nacionālo partizānu jeb “mežabrāļus” bruņotajās vienībās iesaistījās arī tie, kas dažādā veidā bija sadarbojušies ar vācu okupācijas varu un pat pastrādājuši kara noziegumus.

Pētījuma mērķis ir apzināt nacionālās pretošanās kustības apmērus, t.i., dažāda rakstura nacionālās pretošanās grupu un organizāciju izveidošanās apstākļus, to skaitu un vadītājus, sniegt ieskatu šo grupu un organizāciju darbībā, uzsvērt dažus īpašus nacionālās pretošanās cīņas aspektus (piemēram, latviešu partizānu sadarbību ar lietuviešu partizāniem), kā arī aplūkot Latvijas PSR valsts drošības iestāžu un to idejiskā vadītāja – Latvijas Komunistiskās partijas (līdz 1953. gada oktobrim – Latvijas Komunistiskā (boļševiku) partija) galvenās pretdarbības formas pret nacionālo pretošanās kustību Bauskas apriņķī (kopš 1949. gada 31. decembra – rajons) pēc Otrā pasaules kara līdz 20. gadsimta 50. gadu vidum.

Nacionālā pretošanās Latvijā, arī Bauskas apriņķī, bija cīņa, ko nevienlīdzīgos apstākļos pret padomju okupācijas varu veica cilvēki, kuri bija izauguši neatkarīgas valsts pastāvēšanas gados un kuri bija uzticīgi 1918. gada 18. novembrī dibinātajai Latvijas valstij. Vienlaikus tā bija arī okupācijas varas pretdarbība un cīņa pret Latvijas valsts patriotiem.

Lai sasniegu izvirzīto mērķi, pētījuma struktūra veidota divās daļās – pirmajā daļā aplūkota nacionālā pretošanās kustība, otrajā – padomju varas cīņa pret to Bauskas apriņķī/rajonā.

Pēc 1949. gada 31. decembra Latvijas PSR administratīvi teritoriālās reformas:

- 1) Bauskas apriņķi likvidēja un izveidoja Bauskas rajonu;
- 2) pagastus kā lieku teritoriālo vienību likvidēja, jo jau 1945. gadā Bauskas apriņķa 20 pagastos izveidoja 51 ciema padomi;
- 3) Bauskas rajona teritorija bija mazāka par Bauskas apriņķa teritoriju, jo:
 - no Bauskas rajona atdalīja un jaunizveidotajam Baldones rajonam pievienoja kādreizējo Iecavas, Zālītes, Vecumnieku, Misas un Stelpes pagasta teritoriju;
 - no Bauskas rajona atdalīja un jaunizveidotajam Elejas rajonam pievienoja kādreizējo Svītenes pagasta teritoriju;
 - no Bauskas rajona atdalīja un jaunizveidotajam Jaunjelgavas rajonam pievienoja kādreizējo Taurkalnes un Kurmenes pagasta teritoriju.¹

Izklāstāmā materiāla kontekstā par Bauskas apriņķa/rajona teritoriju uzskatīti tie 20 pagasti, kas ietilpa Latvijas Republikas Bauskas apriņķī līdz valstiskās neatkarības likvidēšanai.

Lai paveiktu iecerēto, jābalstās uz Latvijā pieejamiem vēstures avotiem un līdz šim publicētajiem pētījumiem par nacionālo pretošanās kustību un padomju okupācijas režīma represīvo struktūru darbību.

Vēstures avotu un literatūras apskats

Vēstures avotu raksturojums

Veicot pētījumus par nacionālo pretošanās kustību Latvijā, jābalstās uz Latvijas arhīvos pieejamo informāciju. Galvenā šādu dokumentu krātuve ir Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA).

LVA 1986. fondā glabājas noziegumos pret padomju varu apsūdzēto un sodīto personu krimināllietas, kas ir svarīgākais vēstures avots nacionālās pretošanās kustības norišu restaurācijai. Tomēr jāņem vērā padomju represīvo iestāžu izmeklētāju un tiesu sistēmas darba metodes. Ja salīdzinām vairākās krimināllietās esošo informāciju ar citiem turpmāk minētajiem avotiem, tad iegūstam visai precīzus datus par nacionālās pretošanās kustības izpausmēm, to dalībniekiem un atbalstītājiem, viņu rīcības motivāciju, kā arī par tām personām, kas nacionālās pretošanās kustības aizsegā nodarbojās ar kriminālnoziegumiem.

Atsevišķi materiāli, galvenokārt 20. gadsimta 60. un 70. gados savāktie, glabājas Bauskas Novadpētniecības un mākslas muzeja krājumā. Tie pārsvarā ir dokumenti un atmiņas par partizānu jeb, kā tolaik rakstīts krājuma uzskaites dokumentācijā, bandītu nogalinātajiem padomju varas darbiniekiem un aktīvistiem. Tikai 90. gados muzeja krājumā ir nonākušas dažas muzeja darbinieku savāktās liecības par nacionālo pretošanos Bauskas apriņķī/rajonā pēc Otrā pasaules kara.

Daudzas liecības par nacionālo pretošanās kustību Bauskas apriņķī/rajonā ir publicētas 20. gadsimta 90. gados iznākušajos preses izdevumos, kā arī vairākos atmiņu krājumos, piemēram, "Uz ežiņas galvu liku"² (par Bauskas vidusskolas jauniešu pretošanās grupu, par atsevišķām Bauskas apriņķa/rajona nacionālo partizānu darbības epizodēm), "Rētas"³ (Bauskas apriņķī/rajonā represēto personu atmiņu stāsti), "Pretošanās kustība Latvijas novados"⁴ (liecība par nacionālo partizānu darbību Iecavas pagastā). Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmātā 2003: Pakta zona⁵ publicētas Taurkalnes pagasta partizāna Jāņa Krūmiņa meitas Mirdzas Krūmiņas atmiņas par viņas tēvu, bet plaša informācija, kas balstīta uz Taurkalnes pagasta iedzīvotāju atmiņām par nacionālo partizānu darbību šajā pagastā, gan arī par padomju varas īstenoto pret darbību un represijām, ir atrodama grāmātā par Valles pagasta vēsturi.⁶ Līdzīga informācija par Bauskas apriņķa Panemunes pagastu, kas robežojas ar Lietuvu, ir atrodama grāmātā par šī pagasta vēsturi.⁷ Dažas liecības par pēckara cīņām Bauskas apriņķī/rajonā var atrast vairākos latviešu trimdas izdevumos.⁸ Šajos izdevumos publikācijas balstītas uz informāciju "cauri dzelzs priekškarām", tāpēc tur minētie fakti nav precīzi, tomēr var apjaust, cik daudz par notikumiem okupētajā Latvijā zināja latvieši trimdā.

LVA glabātie valsts drošības institūciju dokumenti, kā arī Latvijas Komunistiskās (boļševiku) partijas dokumenti sniedz ieskatu Latvijas PSR varas un represīvo institūciju darbībā un cīņas taktikā (metodēs) pret nacionālo pretošanās kustību. Nacionālās pretošanās kustības apspiešanas pētījuma avotu bāze nav pilnīga, jo daudzi būtiski dokumenti atrodas dažādos arhīvos Krievijā.⁹

LVA 1822. fonda 1. apraksta 244. lietā atrodas Latvijas PSR Iekšlietu tautas komisariāta (no 1946. gada marta – ministrija) un Latvijas PSR Valsts drošības tautas komisariāta (no 1946. gada marta – ministrija) rīkojumi (1944–1949). Tie ir dokumenti par cīņas sākšanu pret nacionālo pretošanās kustību un tās gaitu. Īsuma dēļ valsts drošības institūciju darbinieki pētījumā nosaukti plašāk lietotajā vārdā – par čekistiem.

LVA 1822. fonda 1.s aprakstā ietverti dokumenti par padomju okupācijas režīma represīvo institūciju palīgspēkiem – iznīcinātāju bataljoniem un to kaujiniekiem. Dokumenti par Bauskas apriņķa/rajona iznīcinātājiem apkopoti šī fonda 16.–20., 20.a, 212. un 216. lietā.

LVA 1825. fonda 2. apraksta 41.–43. lietā iekļautas PSRS valsts drošības struktūru veidotās kartotēkas par cīņu pret nacionālajiem partizāniem un viņu atbalstītājiem Bauskas apriņķī/rajonā. Kartotēkās apkopotā informācija ir kļūdaina – tajā sastopami nepareizi personu uzvārdi, neprecīzi datējumi, kas nesakrīt ar citos avotos minētajiem, u.tml. Lietā nr. 1 ir atrodams ļoti nozīmīgas informācijas dokuments – Nacionālo partizānu formējumu uzskaites grāmata ar operatīvās aģentūras informāciju par Bauskas apriņķi/rajonu. Ar

šīs aģentūras palīdzību valsts drošības spēki guva izšķirošus panākumus cīņā pret nacionālo pretošanos, bet operatīvā informācija par kaujas operāciju plānošanu diemžēl atrodas Krievijas Federācijas Drošības dienesta arhīvā.

Daži LVA 1847. fonda PSRS leikšlietu tautas komisariāta, vēlāk Valsts drošības ministrijas iekšējā karaspēka dokumenti par kaujas operācijām pret nacionālajiem partizāniem (8.–13. lieta, Kaujas operāciju uzskaites žurnāli) sniedz statistisku informāciju – dokumentos atrodami pavēļu numuri, komandieru uzvārdi, operācijā piedalījušos kaujinieku skaits, operatīvajos komandējumos nosūtītie šī karaspēka daļu komandieri; dažreiz minēts kas vairāk, piemēram, operācija Bauskas apriņķī/rajonā vai operācija pret partizānu konkrētu vienību. Salīdzinot šos datus ar arestēto, tiesāto un sodīto nacionālās pretošanās kustības dalībnieku krimināllietu sniegto informāciju (LVA 1986. fonda 1. un 2. apraksts), statistiskā informācija iegūst daudz plašāku saturu.

LVA 1847. fonda 1. apraksta 14. lietā atrodas Latvijas PSR Valsts drošības tautas komisariāta/ministrijas uzskaites žurnāls par operācijām pret nacionālo pagrīdi Latvijas apriņķos no 1945. gada līdz 1950. gadam. Informācija žurnālā balstīta uz kaujas operāciju pārskatiem, un tajā var atrast sīkākas ziņas par kaujas operāciju apjomu un metodēm, kā arī par operāciju rezultātu – aizturētajiem vai nogalinātajiem partizāniem, kas padomju terminoloģijā saukti par bandītiem, un viņu atbalstītājiem, par konfiscētajiem ieročiem un visai reti, bet tomēr – par zaudējumiem.

Svarīgu papildinājumu informācijai, kas atrodama valsts drošības spēku dokumentos, sniedz LVA 1986. fonds, kur glabājas noziegumos pret padomju varu apsūdzēto un sodīto personu krimināllietas. Tajās ir ne tikai apsūdzības par konkrētu personu darbību pret padomju varu, bet arī dokumenti par PSRS valsts drošības spēku īstenotajām operācijām un to rezultātiem. Salīdzinot šo informāciju ar iepriekš minētajiem LVA dokumentiem, var secināt, ka iegūtie dati nav pilnīgi identiski un bieži vien tie ir pretrunīgi. Tā, piemēram, notikumu datējumi valsts drošības iestāžu kartotēkās un uzskaites žurnālos nesakrīt ar krimināllietām pievienotajiem aktiem par kaujas operācijām un to iznākumu. Arī operatīvās aģentūras datos ir neprecizitātes, un uz tiem pilnībā paļauties nevar. Taču šie dati liecina par to, cik daudz par reālo situāciju nacionālās pretošanās spēku nometnē zināja valsts drošības iestādes.

Daudzos minētajos LVA fondu dokumentos bieži vien ir atrodami tikai notikumos iesaistīto personu uzvārdi bez personvārdiem vai uzvārdi ar personvārda iniciāli. Ja nav iespēju citos avotos un literatūrā noskaidrot pilnīgus datus par šādām personām, tad pētījuma tekstā ir minēts tikai uzvārds vai uzvārds ar personvārda iniciāli.

Cenzūras dēļ padomju prese visai maz rakstīja par nacionālo pretošanās kustību un cīņu pret to, tomēr atsevišķas publikācijas no padomju varas pozīcijām ir atrodamas 20. gadsimta 40. gadu otrajā pusē Bauskas laikrakstā “Bauskas Darbs”.

Literatūras apskats

1996. gadā tika izdota profesora Heinriha Stroda grāmata “Latvijas nacionālo partizānu karš. 1944–1956”, ar kuru tika likts būtisks pamats Latvijas nacionālo partizānu kara tematikai Latvijas jaunāko laiku vēstures historiogrāfijā. 1999. un 2003. gadā sekoja šī pētījuma papildinājums – izdoti divi dokumentu krājumi, kuros atrodamas ne tikai Latvijā esošo dokumentu publikācijas, bet arī dažu dokumentu kopijas no Krievijas arhīviem.¹⁰ Šajās trijās grāmatās ir dots diezgan sīks pārskats un uz dokumentiem balstīti fakti par situāciju Latvijā (arī Bauskas apriņķī/rajonā) pēc Otrā pasaules kara.

Nacionālā pretošanās kustība ir viena no 1998. gadā izveidotās Latvijas Vēsturnieku komisijas zinātniskās izpētes tēmām. Komisijas pētnieki ir devuši būtisku papildinājumu Latvijas jaunāko laiku vēstures historiogrāfijā šīs tematikas izziņāšanā. Kā būtiskākos var atzīmēt pētījumus par PSRS otrreizējo Latvijas okupāciju,¹¹ par Latvijas PSR valsts drošības dienesta izveidošanu un tā galvenajiem represīvajiem uzdevumiem 1944.–1956. gadā,¹² par skolu jaunatnes nacionālās pretošanās kustību,¹³ kā arī vairākus šai tematikai veltītus historiogrāfiskus pārskatus. Šie pētījumi lielākoties ir vispārēji par norisēm un galvenajām tendencēm Latvijā un visai maz skar lokālās cīņas izpausmes Latvijas novados.

Minētie akadēmiskie pētījumi un H. Stroda sakārtotie dokumentu krājumi ir nopietns akadēmiskais pamats jebkuram pētījumam par nacionālās pretošanās cīņām.

Ieskats nacionālās pretošanās kustībā Bauskas apriņķī/rajonā: iemesli, dalībnieki, nozīmīgākās cīņas epizodes*

1. Nacionālās pretošanās kustības iemesli

Pēc 1944. gada vasarā un rudenī notikušajām kaujām Bauskas apriņķī atjaunojās PSRS okupācijas vara, kas, kā minēts pētījuma ievadā, nebija pieņemams lielam skaitam iedzīvotāju.

Iemesli, kāpēc Bauskas apriņķa iedzīvotāji iesaistījās nacionālajā pretošanās kustībā, bija dažādi, kopumā tādi paši kā citur Latvijā. Būtiskākie jau minēti vairākos nacionālās pretošanās kustības pētnieku darbos.

Pirmkārt. Nozīmīgākais pretošanās kustības iemesls bija Latvijas valstiskās neatkarības likvidācija 1940. gadā un tai sekojošā komunistu un nacistu okupācijas režīma prettautiskā politika. Tieši tā paauzde, kas bija uzaugusi un ieguvusi izglītību Latvijas Republikas pastāvēšanas gados, kļuva par pretošanās kustības kodolu. Pēc okupācijas varu zvērībām un piedzīvotajām kara šausmām neatkarības gadi Latvijas iedzīvotāju

* Nodaļas autors Raitis Ābelnieks.

vēsturiskajā atmiņā bija palikuši kā saulaina miera osta plašajā vardarbības okeānā. Latvijas valstiskuma atjaunošana bija visu Bauskas apriņķa/rajona nacionālās pretošanās organizāciju darbības pamatmērķis. Toreizējā politiskajā situācijā pretošanās kustības dalībnieki cerēja uz drīzu kara izcelšanos starp PSRS un demokrātiskajām Rietumvalstīm, kura laikā izveidotos labvēlīgi apstākļi Latvijas Republikas atjaunošanai.¹⁴ Baumas par šādu kara iespējamību pastāvēja ne tikai pirmajos pēckara gados, bet arī vēl 1949. gadā.¹⁵ Tā, piemēram, kad 1948. gada jūnijā tika arestēti Codes pagasta iedzīvotāji tēvs un dēls Mārtiņš un Gunārs Jurēvici (viņu mājās Palejās atrada ieročus un munīciju – divus automātiskos ieročus, vienu šauteni, 12 rokasgranātu un 5245 patronas¹⁶), M. Jurēvics pratināšanā atzina, ka ieroči slēpti gadījumam, ja izceltos karš starp PSRS un Rietumvalstīm, tad tie noderētu bruņotai cīņai pret padomju varu.¹⁷ Šajā sakarā zīmīgi ir tas, ka M. Jurēvics bijis naidīgi noskaņots pret padomju varu un reiz pat kādā sarunā aicinājis nogalināt Codes pagasta partorgu Svilli, tomēr padomju tiesībsargājošo institūciju izmeklēšanas gaitā nekādi apsūdzēto sakari ar nacionālās pretošanās kustības dalībniekiem netika konstatēti. Tas nozīmē, ka arī daudzi legāli dzīvojošie un ar nacionālo pretošanās kustību nesaistītie cilvēki gaidīja iespējamā kara izcelšanos. Kara sākums tādējādi būtu signāls aktīvas bruņotas cīņas uzsākšanai PSRS karaspēka aizmugurē Latvijā. Tajā pašā sakarā oriģinālu viedokli par starptautisko situāciju un tās modelēšanu (attīstību) pēckara apstākļos puda brāļu Dūmiņu partizānu grupas dalībnieks Aleksis Kasparovičs, kurš padomju drošības iestāžu izmeklētājiem pēc arestēšanas teica: *“Personīgi es nedomāju, [ka] komunistu vara ir spēcīga pašā Krievijā. Pēc kara zem Krievijas tautu spiediena un tāpat arī zem Anglijas un ASV spiediena, varbūt pat pēc militāras iejaukšanās, komunisti atdos varu daudzpartiju valdībai, un tādā veidā mēs domājam, ka latvieši iegūs neatkarību, un mēs varēsim iznākt no meža.”*¹⁸

Par uzticību Latvijas neatkarības idejai liecina arī daudzi pasīvās pretošanās gadījumi. Tā, piemēram, sarkanbaltsarkanais karogs pie pieminekļa Latvijas Brīvības cīņās kritušajiem Bauskā 1945. gada 18. novembrī.¹⁹

Otrkārt. Kā atbildes reakciju plašu tautas pretošanos izraisīja represijas pret vietējiem iedzīvotājiem, kas sākās uzreiz pēc Sarkanās armijas ienākšanas Bauskas apriņķa teritorijā. Padomju represīvo iestāžu darbinieki aizturēja katru, par kuru bija ziņas vai arī tikai aizdomas, ka notikusi sadarbšanās ar vācu okupācijas režīmu. Piemēram, Taurkalnes pagasta iedzīvotāju Jāni Irbinski aizturēja 1944. gada 17. septembrī, kad pagastā ienāca Sarkanās armijas pirmās vienības. J. Irbinskis pajūgā gatavojās bēgt uz Kurzemi, un aizturēšanas iemesls bija tajā atrastā aizsarga uniforma.²⁰

Aresti turpinājās arī nākamajos gados. Dažos gadījumos vēlmi ar ieročiem rokās cīnīties pret padomju okupācijas režīmu izraisīja personīgas ciešanas un pārdzīvojumi pēc tuvinieku zaudējuma pirmajā padomju okupācijas laikā 1940.–1941. gadā. Piemēram,

šī iemesla dēļ par Kurmenes pagasta nacionālo partizānu vadītāju kļuva Ludvigs Putnieks, kura ģimene (vecāki, brālis un māsa) tika izsūtīta 1941. gada 14. jūnijā.²¹

Baidoties no iespējamām represijām, uzreiz pēc Sarkanās armijas ienākšanas par nelegālistiem kļuva daudzi, kas vācu okupācijas gados darbojās palīgpolicijas struktūrās. Tā, piemēram, bijušais policists Pēteris Varens noorganizēja nacionālo partizānu vienību Ceraukstes pagastā.²² Līdzīgu ceļu gāja arī bijušais policists Jānis Rozentāls, kurš 1945. gada vasarā atgriezās no Kurzemes un vēlāk kļuva par partizānu vienības komandieri Iecavas un Zālītes pagastā.²³ Arī vairāki latviešu leģionāri pēc Vācijas kapitulācijas nepadevās gūstā, bet gan slepus ieradās Bauskas apriņķī un papildināja bruņotās pretošanās kustības dalībnieku rindas. Piemēram, 1945. gada jūlijā 14 vīru liela partizānu vienība Kārļa Stūres vadībā no Kurzemes pārnāca uz Taurkalnes pagastu un darbību izvērsa arī blakus esošajā Rīgas apriņķa Birzgales pagastā.²⁴ Arī minētā L. Putnieka vadītajai “mežabrāļu” vienībai 1945. gada rudenī pievienojās no Kurzemes atnākuši trīs vīri.²⁵ Nekādas ilūzijas par padomju varas žēlsirdību neloloja bijušais Iecavas pagasta vecākais Jānis Freimanis²⁶ un Taurkalnes pagasta bijušais aizsargs Jānis Krūmiņš, kurš nacionālo partizānu rindās pirmoreiz bija stājies jau 1941. gada jūnija beigās un iesaistījies pat bruņotās sadursmēs ar bēgošām sarkanarmiešu vienībām.²⁷ Gan J. Krūmiņš, gan J. Freimanis pēc Sarkanās armijas ienākšanas 1944. gada rudenī uzsāka nelegālista gaitas.

1949. gada 25. marta deportācija, kurai vajadzēja sagraut nacionālās pretošanās kustību, bieži vien panāca pretēju efektu. Tā, piemēram, ar Vecumnieku pagastu saistītā jauniešu pagrīdes organizācija “Latviešu pretkomunistiskā kustība” izveidojās 1949. gada aprīļa vidū, un tās dalībnieki vēlāk, pēc arestiem, atzina, ka organizācijas izveide notikusi kā atbilde uz deportāciju.²⁸

Treškārt. Pretpadomju nostāju veicināja ekonomiskās pārmaiņas – privātīpašuma nacionalizācija, nesamērīgi lielle nodokļi un lauksaimniecības produkcijas nodevas, kā arī piespiedu kolektivizācija. Tā, piemēram, par sarkanbaltsarkanā karoga izgatavošanu apsūdzētā Olga Lūsis padomju izmeklētājam liecināja: “*No bērna vecuma es tiku audzināta [..] Latvijā nacionālā garā, bez tam [..] jau 1940. gadā, līdz ar padomju varas nodibināšanu Latvijā, es šķīros no sava restorāna.*”²⁹ Tāpat var noprast, ka 1945. gada vasarā partizānu akcijas Ceraukstes un Panemunes pagasta pienotavās, kad sabojāja piena pārstrādes iekārtas, notika tādēļ, lai apkārtējos zemniekus atbrīvotu no obligātajām piena nodevām. Zenta Dravniece, kas piespiedu kārtā ar savu pajūgu veda partizānu laupījumu, teikusi, ka jebkurš saimnieks dotu pa kilogramam sviesta tam, kas šos piena savākšanas punktus likvidētu.³⁰ Ar līdzīgu mērķi 1946. gada vasarā un rudenī Ērika Arvīda Narkevica vadītā jauniešu nacionālās pretošanās grupa izdemolēja ciema padomes ēku Panemunes un Jaunsaules pagastā un sadedzināja dokumentus, lai sajauktu uzskaiti un tādējādi zemniekiem nebūtu jānodod valstij paredzētās nodevas.³¹

Minētie iemesli bija tikai būtiskākie, un to dēļ Bauskas apriņķī 1944. gada nogalē, 1945. gadā un vēlāk izveidojās ievērojama nacionālās pretošanās kustība, kas aptvēra gan Bauskas pilsētu, gan visus apriņķa pagastus (vēlāk rajona ciemus).

2. Nacionālās pretošanās organizāciju izveidošanās un darbība

Laikposmā starp Sarkanās armijas ienākšanu Bauskas apriņķa teritorijā un Otrā pasaules kara beigām nacionālās pretošanās organizāciju darbība bija visai nenozīmīga. To var izskaidrot ar nenoteikto starptautisko situāciju, kad vēl īsti nebija zināms kara iznākums. Kurzemes frontes dunoņa vēl bija dzirdama Bauskas apriņķī un vairoja cerības, ka padomju vara nepastāvēs ilgi. Šādos apstākļos vispareizākais risinājums šķita – nogaidīt.

1) nelegālisti un pirmo nacionālo partizānu grupu veidošanās (1944–1945).

Jau dažus mēnešus pēc padomju varas atjaunošanas Bauskas apriņķī no varas iestādēm slēpās ievērojams skaits nelegālistu – galvenokārt vienatnē savās agrākajās dzīvesvietās ar radnieku atbalstu. Visbiežāk no padomju varas iestādēm slēpās cilvēki, kuri ignorēja rīkojumu ierasties kara komisariātā vai arī dezertēja jau ceļā no kara komisariāta uz dienesta vietu.³² Līdz 1945. gada 1. janvārim Bauskas apriņķī Sarkanajā armijā mobilizēja 1520 vīriešu, no tiem dezertēja 174 jeb 11,4 procenti.³³ Panemunes pagasta iedzīvotājs Rūdolfs Suharskis, piemēram, 1943. un 1944. gadā slēpās no iesaukšanas vācu armijā, bet vēlāk centās izvairīties arī no mobilizācijas Sarkanajā armijā.³⁴ Tāpat rīkojās arī viņa brālēns Kurmenes pagastā dzīvojošais Arvīds Bankovskis, kurš 1944. gada jūlijā jau bija dezertējis no vācu armijas, bet tā paša gada 1. decembrī, kad bija jāierodas Bauskas Kara komisariātā, sāka dzīvot nelegāli.³⁵ Turpmāk abi slēpās A. Bankovska tēva saimniecības kūtsaugšā, kur salmos bija ierīkota slēptuve.³⁶ Liels skaits nelegālistu bija apbruņots, lai briesmu vai aizturēšanas brīdī varētu pretoties. Tā, piemēram, 1945. gada 4. jūlijā Skaistkalnes pagasta mežā ierīkotā bunkurā aizturēja brāļus Jāni un Mārtiņu Mediņus, kuru apbruņojumā bija divi automātiskie ieroči, divas šautenes, revolveris, medību bise, rokasgranāta un munīcija.³⁷

Padomju varas represīvās iestādes un sarkanarmiešu īpašās vienības meklēja Sarkanās armijas dezertierus un citus nelegālistus. Dezertieru un nelegālistu mājas bieži vien tika pārmeklētas, bet tuvinieki un kaimiņi – pratināti. Taurkalnes pagasta iedzīvotāju Zeltu Krūmiņu aizturēja 1945. gada 23. janvārī un vēlāk izsūtīja, jo viņas vīrs Jānis Krūmiņš slēpās jau kopš Sarkanās armijas ienākšanas.³⁸ Lai pēc iespējas mazāk ciestu tuvinieki, 1945. gada pavasarī, iestājoties siltākam laikam, liela daļa nelegālistu pārgāja uz pastāvīgu dzīvi mežā un izbūvēja apslēptus pazemes bunkurus.³⁹ Tā astoņi Panemunes pagasta jaunekļi, kas izvairījās no iesaukšanas Sarkanajā armijā, savu māju tuvumā uz lauka bija izbūvējuši zemnīcu. 1945. gada 6. maijā no Lietuvas puses zemnīcai uzbruka sarkanarmieši. Trīs iemītniekus nošāva, bet pārējiem izdevās aizbēgt.⁴⁰

Minētais J. Krūmiņš nelegālista jeb partizāna gaitām apzināti bija sagatavojies jau vācu okupācijas laikā, no vācu kareivjiem pret gaļu un sviestu iemainot ieročus un municiju, kā arī ierīkojot vairākas slēptuves.⁴¹ Par J. Krūmiņu ir zināms, ka viņš saņēmis pavēli palikt Sarkanās armijas ieņemtajā teritorijā, lai organizētu pretošanās kustību.⁴² Nav zināms šīs pavēles devējs, iespējams, ka tā nāca no bijušā Latvijas armijas ģenerāļa Jāņa Kureļa štāba. Izvērtējot pieejamo informāciju, šķiet, ka J. Krūmiņš bija partizāns – vientuļnieks, kurš uzturēja regulārus sakarus ar vairākām nacionālo partizānu vienībām, taču ilgstoši neuzturējās nevienā partizānu vienību nometnē. Šāda J. Krūmiņa taktika bija par iemeslu tam, ka padomju represīvo iestāžu izveidotajā kartotēkā par nacionālo partizānu aktivitātēm Bauskas apriņķī ir minēta “Krūmiņa banda”,⁴³ bet nacionālo partizānu formējumu uzskaites grāmatā viņš pieskaitīts “bandītiem – vientuļniekiem”.⁴⁴ J. Krūmiņa meitas atmiņās arī minēts, ka tēvs uzturējis ciešus sakarus ar Kurmenes partizānu vienību, ko vadīja Viktors Ančevs, taču slēpies atsevišķi. Partizānu grupu un sakarnieku tikšanās visbiežāk notikusi Taurkalnes pagasta Bārzdiņos. Tur kādu laiku dzīvoja un satikās ar J. Krūmiņu arī tie, kuri gribēja pievienoties partizāniem. Tādējādi J. Krūmiņa vadībā izveidoja filtrācijas sistēmu un notika pārbaudes, vai jaunpienācēji nav čekas aģenti.⁴⁵ Tomēr Padomju valsts drošības spēki ilgākā laikposmā izrādījās pārāki, jo uz operatīvās informācijas pamata 1946. gada 19. februārī iznīcinātāju vienības kaujinieki aplenca Bārzdiņus, kur tobrīd atradās četri partizāni, t.sk. J. Krūmiņš. Apšaudes laikā viens partizāns gāja bojā, bet vienu sagūstīja.⁴⁶ J. Krūmiņu smagi ievainoja, tomēr kopā ar savu cīņu biedru viņam izdevās izlauzties. Turpmāk viņš slēpās Jaunsaules pagasta Ķekaros, bet, nesaņēmis kvalificētu medicīnisko palīdzību, drīz mira no asins saindēšanās. Viņu apglabāja turpat Ķekaros, bet pēc vairākiem mēnešiem čekisti uzzināja par apbedījuma vietu. Atpazīšanas nolūkā J. Krūmiņa mirstīgās atliekas izraka, un vēlākā viņa apbedījuma vieta nav zināma.⁴⁷ Neraugoties uz šādu faktu, vēl 1949. gadā klīda baumas, ka J. Krūmiņš ir dzīvs.⁴⁸

1945. gada 23. aprīlī Kurmenes pagastā nogalināja iznīcinātāju vienības kaujinieku komjaunieti Nitišu. Tas liecina, ka bruņotās pretošanās kustības iedīgli bija arī Taurkalnes kaimiņpagastā.⁴⁹ Taču nevar runāt, ka citos Bauskas apriņķa pagastos līdz Otrā pasaules kara beigām būtu bijusi kaut cik organizēta pretošanās kustība, lai gan padomju drošības iestāžu izveidotajās kartotēkās daži 1945. gada sākumā notikušie bruņotie incidenti piedēvēti “bandītiem”. Tomēr tie visticamāk nav saistīti ar nacionālās pretošanās kustību. Tā, piemēram, 1945. gada 15. janvārī “nezināms bandīts sarkanarmieša formā” uz Bauskas–Jelgavas ceļa nošāva iznīcinātāju vienības kaujinieku un ievainoja Latvijas PSR Iekšlietu tautas komisariāta (turpmāk tekstā – Latvijas PSR IeTK) Bauskas apriņķa daļas Codes pagasta iecirkņa pilnvaroto. 1945. gada 16. martā Taurkalnes pagastā kāds Vladimirs Usanovs nošāva un aplaupīja kasieri Kārli Jaunzemu.⁵⁰ Abi šie gadījumi vairāk atgādina sarkanarmiešu marodierismu.

2) Valdemāra Žinduļa–Arvīda Melduča un Pētera Varena–Teodora Auniņa partizānu grupa. (Apzinātās un aprakstītās nacionālo partizānu grupas un nacionālās pretošanās organizācijas sakārtotas to likvidācijas secībā.)

Nacionālā pretošanās kustība daudzviet Bauskas apriņķī aktivizējās pēc nacistiskās Vācijas kapitulācijas. Kara beigās ieviesa skaidrību – PSRS karaspēks un okupācijas iestādes netaisās Latviju pamest. Pavīdēja gan nepamatota cerība, ka Eiropas demokrātiskās lielvalstis un ASV neatstās baltiešus nelaimē. Dažu iedzīvotāju apziņā šī cerība pārauga pārliecībā, ko uzturēt palīdzēja Rietumvalstu radiostacijas, ka drīzumā izcelsies jauns karš ar PSRS. Tālab tie, kas izvairījās no dienesta Sarkanajā armijā, nesteidzās legalizēties. Daudzi bruņoti nelegālisti sāka apvienoties grupās. 1945. gada maijā un jūnijā Panemunes pagastā nelegālisti sarīkoja vairākas kopējas sanāksmes, kurās apspriedās par savstarpēju informācijas apmaiņu, ka laikus jābrīdina citam cits, ja kļūst zināms par padomju varas represīvo iestāžu rīkotu tvrstīšanas akciju.⁵¹ Uz pirmo šādu sanākumi Panemunē aicināja Valdemārs Žindulis (vācu okupācijas laikā viņš bija policijas palīgdienestā jeb tā sauktajos šucmaņos). Tāpēc vēlāk – pēc aresta apsūdzības rakstā viņš dēvēts par vienu no trīspadsmit vīru lielas “bandas vadoni”⁵². Par otru šīs grupas vadītāju tika dēvēts Arvīds Melducis, kuram inkriminēja darbošanos arī Pētera Varena vadītājā partizānu vienībā, kas bāzējās Panemunes pagastam blakus esošajā Ceraukstes pagastā.⁵³ A. Melduča dzīve aprāvās 1945. gada 7. jūlija agrā rītā, kad Bauskas čekistu un sarkanarmiešu operācijas laikā atklāja siena kaudzē guļošus partizānus, no kuriem divi padevās, bet A. Melducis atklāja uguni – un viņu nogalināja.⁵⁴ Šeit jāiebilst Latvijas Republikas Ģenerālprokuratūras prokurorei Vijai Upmacei, kas 2001. gada 30. janvāra atzinumā raksta, ka Arvīds Melducis, Pēteris Varens, Voldemārs Zilgme un Teodors Auniņš nav atzīstami par politiski represētiem nacionālās pretošanās kustības dalībniekiem, jo viņi, būdami apbruņotā pretpadomju grupā, veikuši kriminālnoziedzumus un nav cīnījušies pret komunistisko okupācijas režīmu.⁵⁵ Šis atzinumā paustais vērtējums ir apšaubāms. Jā, šie vīri uzbruka kaujinieku dzīvojamām mājām, izlaupīja un nodedzināja tās, un to var kvalificēt kā kriminālnodarījuma epizodes, taču nevar uzskatīt, ka šīs akcijas tika vērstas pret civiliedzīvotājiem, tās bija mērķētas pret okupācijas varas līdzskrējējiem. Atzinumā pilnīgi noraidāma A. Melducim izvirzītā apsūdzība par darbībām, kas veiktas pēc viņa nogalināšanas.

Var secināt, ka V. Žinduļa un A. Melduča vadītā partizānu vienība tika sagrauta tapšanas stadijā, jo pēc A. Melduča nogalināšanas un triju citu nelegālistu (ieskaitot V. Žinduli) arestēšanas palikušie grupas partizāni 1945. gada 15. jūlijā ieradās Latvijas PSR IeTK Bauskas apriņķa daļā, legalizējās un vēlāk atdeva arī ieročus.⁵⁶ Vienīgā šīs grupas nepārprotama pretpadomju darbības epizode bija Panemunes pagasta Brunavas ciema padomes priekšsēdētāja Jura Mangina atbrūnošana 1945. gada 24. jūnijā. To paveica V. Žindulis, piedraudēdams J. Manginu nošaut, ja viņš neatteiksies no sava amata.⁵⁷

1945. gada jūnija beigās apvienojās divas nelielas partizānu grupas, kuru pamatsastāvs bija Ceraukstes un Panemunes pagasta iedzīvotāji – deviņi vīrieši un viena sieviete. Par komandieri izraudzījās minēto Pēteri Varenu, par vietnieku – Teodoru Auniņu.⁵⁸ Šīs grupas vienīgā sieviete Anna Gudža (partizāna Jāņa Gudžas sieva) partizānu vienībā ieradās tāpēc, ka tika brīdināta – vīra dēļ viņu varot izsūtīt uz Sibīriju.⁵⁹ A. Gudža partizānu noietnē gatavoja ēdienu, tikās ar grupas atbalstītājiem un apsargāja mītnes vietu.⁶⁰ J. Gudža sakarus ar P. Varena grupu nodibināja 1945. gada jūlija beigās. Līdz tam viņš darbojās kādā 70 vīru (40 latvieši un 30 lietuvieši) lielā partizānu vienībā Lietuvas teritorijā, kas dažreiz ienāca arī Latvijas teritorijā, piemēram, 1945. gada jūnijā vai jūlijā izdarīja laupīšanu Ceraukstes pagastā.⁶¹ Varena–Auniņa partizānu grupas atbalstītāja Elizabete Luntēna pēc arestēšanas izmeklēšanā liecināja, ka, pēc “mežabrāļu” stāstīta, P. Varena vadītie partizāni ir saistīti ar Lietuvas bandu un pakļaujoties bandītisko formējumu štābam, kas atrodas mežā Lietuvā un ko vada kāds Raseckis.⁶² Diemžēl nevienā citā vēstures avotā nav atrasta šāda štāba eksistenci apstiprinoša informācija.

Grupas vadītājs P. Varens par partizānu darbības galveno uzdevumu izvirzīja cīņu pret padomju varas drošības iestāžu darbiniekiem, it īpaši pret iznīcinātājiem – kaujiniekiem, kurus uzskatīja par galvenajiem latviešu tautas nodevējiem.⁶³ Tomēr ne visus drošības iestāžu darbiniekus P. Varens atzina par tādiem. Starp daudzajiem partizānu atbalstītājiem īpaši noderīgs izrādījās Latvijas PSR IeTK Bauskas apriņķa Ceraukstes pagasta pilnvarotais Indriķis Eglītis, kurš partizānus informēja gan par Bauskas čekistu plānotajām operācijām, gan sagādāja iznīcinātāju sarakstus. Šādi viņš rīkojās, baidīdamies, ka partizāni viņu var nogalināt. Kad 1945. gada augustā valsts drošības spēki arestēja vairākus P. Varena grupas atbalstītājus, I. Eglītis pārgāja nelegālā stāvoklī, tomēr viņu arestēja 1946. gadā.⁶⁴

P. Varena grupas darbība aptvēra Ceraukstes, Panemunes, Īslīces un Vecsaules pagastu. Ar I. Eglīša palīdzību partizāniem izdevās aplaupīt daudzus iznīcinātājus. Tā, piemēram, 1945. gada 21. jūnijā I. Eglītis, izmantodams sava amata pilnvaras, deva rīkojumu Ceraukstes pagasta iznīcinātāju vada komandierim Pēterim Bitenam sapulcināt visus padotos un naktī uz 22. jūniju apsargāt pagastnamu, jo ir gaidāms “bandītu” uzbrukums. Kamēr iznīcinātāji apsargāja pagastnamu, tikmēr partizāni netraucēti izlaupīja P. Bitena un vairāku citu iznīcinātāju mājokļus.⁶⁵ P. Varena vadītās vienības lielākā aktivitāte bija vērojama 1945. gada jūlijā, kad partizāni vispirms sabojāja ražošanas iekārtas Brunavas un Ceraukstes piena savākšanas punktos, kuri pēc tam desmit dienas nestrādāja,⁶⁶ bet mēneša beigās vairākas naktis pēc kārtas aplaupīja un piekāva dažus vietējos iznīcinātājus, padomju varas iestāžu darbiniekus un viņu ģimenes locekļus, nodedzināja vairākas mājas un apšaudē ievainoja arī Ceraukstes pagasta Pāces ciema padomes izpildkomitejas priekšsēdētāju Vili Kukutu.⁶⁷ Šī pati partizānu vienība naktī uz 1945. gada 10. augustu aplaupīja Ziedoņu dārzkopības tehnikumu, kur paņēma septiņas

šautenes, vienu vieglo ložmetēju un 500 patronu, bet atpakaļceļā partizāni atbrūņoja trīs iznīcinātājus, kuri atradās slēpnī.⁶⁸ Uz P. Varena sirdsapziņas palika kāda kurlmēma vīrieša nogalināšana, kurš nejauši bija uzgājis partizānu nometni Īslīces pagasta mežā un tika noturēts par aģentu vai informācijas vācēju.⁶⁹

P. Varena partizānu vienību likvidēja 1945. gada augusta beigās – septembra sākumā, kad padomju represīvo iestāžu operāciju laikā nogalināja komandieri, viņa vietnieku T. Auniņu un vēl vienu partizānu, bet citus partizānus vai nu arestēja, vai arī turpmāk viņi slēpās individuāli.⁷⁰

3) Viktora Ančeva–Ludviga Putnieka nacionālo partizānu grupa. Liela nacionālo partizānu vienība 1945. gadā izveidojās Bauskas apriņķa austrumos. Tajā apvienojās daudzi Kurmenes, Taurkalnes, Skaistkalnes, Bārbeles, kā arī Jēkabpils apriņķa Mazzalves pagasta nelegālisti. Padomju tiesībsargājošo institūciju dokumentos minēts, ka partizānu vienības komandieris ir Viktors Ančevs,⁷¹ tomēr vēlāk arestēto partizānu vairākums par savu vadītāju atzinis Ludvigu Putnieku,⁷² bet Jāzeps un Roberts Jurceki pēc vienības daļējas sagraušanas par vadītāju atzinuši Voldemāru Narunovski,⁷³ kuru uzskatīja arī par vairāku laupīšanu organizatoru.⁷⁴ Tomēr padomju tiesā pret minēto pagastu partizāniem V. Narunovskis bija tikai liecinieks. Tas mudina domāt, ka viņš ir bijis padomju drošības iestāžu aģents. Tādu secinājumu savās atmiņās izteikusi arī partizāna Jāņa Krūmiņa meita Mirdza Krūmiņa.⁷⁵

L. Putnieka grupa izveidojās 1945. gada jūlijā. Tajā bija 26 dalībnieki, kas 1945. gada rudenī un ziemā dzīvoja divās zemnīcās Jēkabpils apriņķa Mazzalves pagasta Augstkalnu mežā pie Bauskas apriņķa robežas. Zemnīcās bija radioaparāts, starp abiem bunkuriem – telefona sakari. Pieejas bijušas mīnētas, un tuvumā bijis sargpostenis.⁷⁶ L. Putnieks par savas vienības uzdevumu izvirzījis apvienošanās ar citām partizānu grupām un ar angļu un amerikāņu palīdzību padzīt boļševikus un likvidēt padomju varu.⁷⁷ Šīs grupas partizānus galvenokārt apgādāja un atbalstīja viņu tuvinieki. Starp tiem bija arī partizāna Arnolda Freimaņa tēvs – iznīcinātāju vada kaujinieks.⁷⁸ Jāzepam Berdašam, kurš dezertēja no Sarkanās armijas un vienatnē slēpās mežā, šauteni, municiju un granātas iedeva Bārbeles pagasta iznīcinātāju vada kaujinieks Ludvigs Asarītis.⁷⁹ Informācijas piegādes ziņā labs palīgs partizāniem bija Taurkalnes sakaru nodaļas darbiniece Inna Špickopfa, kuru partizāns Jānis Meija bija instruējis, lai viņa katru otrdienu zvana uz Kurmenes pagasta Krastu ciema padomi un jebkuram, kas atbild, nosauc vārdus ar iepriekš norunātu nozīmi, piemēram, “Ilze” nozīmēja, ka viss ir kārtībā, bet “Lilija” – tiek organizētas tvarstīšanas operācijas. J. Meija savulaik bija strādājis par telefonistu, viņam bija aparāts, ar kuru varēja pieslēgties gaisavadu telefonlīnijām, tādējādi viņš norunātajā laikā varēja saņemt slepeno informāciju, kā arī noklausīties jebkuru telefonsarunu.⁸⁰

V. Ančeva–L. Putnieka nacionālo partizānu vienība no 1945. gada novembra līdz 1946. gada janvāra vidum aplaupīja Stelpes pienotavu, veikalus Stelpē un Mazzalvē,

Kurmenes pagasta pastniekam atņēma gandrīz 20 tūkstoš rubļu valsts naudas, nogalināja padomju varas pārstāvjus – Kurmenes pagasta Partizānu ciema padomes izpildkomitejas priekšsēdētāju Pāvilu Vori, Skaistkalnes pagasta izpildkomitejas sekretāru Alfrēdu Melderi, Latvijas PSR IeTK Bauskas apriņķa daļas Kurmenes pagasta pilnvaroto Freimani un iznīcinātāju Vinskoviču (Vinkoviču).⁸¹

Pēc V. Ančeva iniciatīvas minētajos pagastos notika aģitācija, lai jaunieši neiet dienēt Sarkanajā armijā, bet dodas uz mežu pie partizāniem. Ar Jāņa Graša starpniecību tika apzināti septiņi nacionāli noskaņoti jaunieši Skaistkalnes un Vecumnieku pagastā.⁸²

V. Ančeva–L. Putnieka partizānu vienība tika sagrauta vairākās operācijās 1946. gada janvārī, februārī un maijā.⁸³ 1946. gada pirmajā pusē kaujas operācijās V. Ančevu un L. Putnieku nošāva, bet daļa palikušo grupas dalībnieku legalizējās, citus – arestēja. Vēl daži pievienojās citām nacionālo partizānu vienībām.

4) bruņota jauniešu nacionālās pretošanās grupa – Ērika Arvīda Narkevica grupa. 1946. gada vasarā Panemunes pagastā izveidojās bruņota jauniešu nacionālās pretošanās grupa, ko vadīja Ēriks Arvīds Narkevics. Šīs grupas dalībnieki dzīvoja savās mājās un ik pa laikam sarīkoja kādu pretpadomju akciju, piemēram, 1946. gada jūlijā izdemolēja un aplaupīja Panemunes, bet naktī uz 31. decembri Jaunsaules pagasta Ramiķēnu ciema padomes ēkas, kā arī akcijas laikā apšaudīja Ramiķēnu ciema izpildkomitejas priekšsēdētāja māju, piekāva un aplaupīja vietējā iznīcinātāju vada kaujinieku, bet tā paša gada 18. novembrī Budbergas parkā kādā eglē uzvilka sarkanbaltsarkano karogu.⁸⁴

1947. gada janvārī Ē. A. Narkevics vairākas dienas bija pievienojies lietuviešu nacionālo partizānu vienībai, ko vadīja Kavaļausks. Vienība bāzējās Panemunes pagasta Budbergas mežā ierīkotajā bunkurā.⁸⁵ Ē. A. Narkevica grupas dalībnieks Jānis Ceplis, kura dzīvesvieta atradās Lietuvā, Biržu apriņķa Radvilišķu pagasta Purvišķu sādžā, 1945. gada augustā pievienojās Jāņa Krivicka grupai Lietuvā. Grupā bija 35 partizāni, un tās likvidācijas laikā J. Cepli ievainoja un arestēja, un uz diviem mēnešiem ieslodzīja Biržu cietumā.⁸⁶ Spriežot pēc nosauktajiem J. Krivicka vienības partizānu vārdiem un uzvārdiem, var secināt, ka Lietuvas partizānu vidū bijis daudz latviešu.⁸⁷

Citiem Ē. A. Narkevica grupas dalībniekiem nebija sakaru ar nacionālajiem partizāniem. Vienīgo ar šo grupu saistīto arestēto sievieti Albīnu Pīpiņu apsūdzēja par to, ka, pirms jaunieši devās piekaut un aplaupīt Jaunsaules pagasta iznīcinātājus, viņa maskēšanās nolūkā ar ogli tiem uzzīmējusi ūsas un bārdu.⁸⁸

5) Jāņa Gudžas nacionālo partizānu grupa. Pēc P. Varena nacionālo partizānu vienības sagraušanas tās dalībnieki – bijušais Latviešu leģiona dezertieris J. Gudža un Ēvalds Rasa – turpināja slēpties individuāli Ceraukstes un Īslīces pagastā. No 1945. gada rudens līdz 1946. gada pavasarim viņi nekādu aktīvu darbību neveica, bet

1946. gada pavasarī šo pagastu teritorijā sāka darboties nacionālo partizānu grupa (pieci vai seši dalībnieki), kuras vadītājs bija J. Gudža, vietnieks – Ē. Rasa.⁸⁹ Grupas dalībnieki lielākoties dzīvoja nelegāli un slēpās Īslīces pagasta viensētās, kopā sanāca, lai veiktu kādas akcijas. Vienkopus mežā grupas dalībnieki dzīvoja dažus mēnešus 1946. gada vasarā, kad notika grupas partizānu vairākas aktivitātes. Šajā laikā J. Gudžas vadītie partizāni aplaupīja veikalus Ceraukstes pagasta Gailīšos un Rundāles pagasta Ādzūnos,⁹⁰ nogalināja Bauskas apriņķa komjaunatnes komitejas instruktoru Teodoru Spiru, kam vēl nebija pat 20 gadu un kuru J. Gudža par nekrietnu rīcību gribēja tikai nopērt, bet T. Spira uzbrukuma brīdī tvēra pēc ieroča un tādējādi kļuva par apbruņotu pretinieku.⁹¹

J. Gudžas personība ir palikusi Īslīces pagasta vecākās paaudzes iedzīvotāju spilgtā atmiņā. Atmiņas liecina, ka okupācijas vara J. Gudžam pierakstījusi daudz ko – vairāku padomju aktīvistu nogalināšanu un pat bandītismu, kā tas lasāms arī Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas (turpmāk – Latvijas PSR VDM) veidotajā nacionālo partizānu aktivitāšu kartotēkā.⁹² Diemžēl ierobežotās informācijas dēļ ir grūti noskaidrot patiesību.

1946. gada rudenī J. Gudžas nacionālo partizānu grupa izira, jo tās dalībnieki izklīda pa savām slēptuvēm.

1947. gada sākumā J. Gudža, sava brālēna vietējā padomju varas darbinieka – arī Jāņa Gudžas pārliecināts, legalizējās,⁹³ taču, kad mēģināja viņu iesaistīt aģentūrā, J. Gudža atteicās, nevēlēdamies kļūt par savas tautas nodevēju. Nācās atkal dzīvot nelegāli. Ar J. Gudžu šajā laikā vairākkārt tikās Īslīces pagasta izpildkomitejas priekšsēdētājs Jānis Paulovičs, kurš apgādāja viņu ar patronām. 1947. gada 13. augusta rītā J. Paulovičs ar Īslīcietes Martas Grobiņas starpniecību nodeva J. Gudžam divas pilnas automāta magazīnas, taču drīz pēc tam sekoja valsts drošības iestāžu J. Gudžas aizturēšanas operācija.⁹⁴ Tā kā pret J. Pauloviču nekādu represiju nebija, tad jāsecina, ka viņš ticies ar J. Gudžu valsts drošības iestāžu uzdevumā. J. Gudžas aizturēšanas operācija, kurā piedalījās 15 Bauskas apriņķa Iznīcinātāju bataljona kaujinieki un seši Latvijas PSR VDM Bauskas apriņķa operatīvie darbinieki, neizdevās. Zinādami J. Gudžas atrašanās vietu Īslīces pagasta Kairos, uzbrucēji aplenca to un ēku pārmeklēja. Šķūnī zem siena tika atklāta slēptuve, un sākās apšaude. J. Gudža pārvietojās no slēptuves uz šķūņa augšu, no kurienes turpināja šaut, izraisīdams apjukumu vajātājos. Šajā brīdī viņš veiksmīgi pameta šķūni un aizbēga. Apšaudē nogalināja divus čekistu virsniekus un iznīcinātāju vada komandieri, bet vēl divi operācijas dalībnieki tika ievainoti.⁹⁵

Nākamā J. Gudžas aizturēšanas operācija notika 1947. gada 3. septembrī. Šoreiz tajā piedalījās nezināms skaits Latvijas PSR VDM Bauskas apriņķa daļas operatīvo darbinieku un 18 kareivju no PSRS Iekšlietu ministrijas (turpmāk – PSRS IeM) iekšējā karaspēka. Aplenca Īslīces pagasta Jūriņu mājas, kas piederēja Mārtiņam Mīlgrāvim

un kur dzīvoja arī minētais J. Paulovičs.⁹⁶ Arī šeit J. Gudža savu slēptuvi bija ierīkojis šķūnī. Uzaicinājumu padoties viņš noraidīja. Atteikumam sekoja ložmetēja blīva uguns uz šķūni, pēc tam tur atrada J. Gudžas līķi.⁹⁷ Domā, ka J. Gudža, redzēdams, ka no aplenkuma neizdosies izlauzties, pēdējo lodi taupījis sev.⁹⁸

Pārējos J. Gudžas līdzgaitniekus arestēja vēlāk, bet Bauskas pilsētā un tās tuvākā apkārtnē vēl ilgi runāja, ka Īslīces pagastā nogalinātais partizāns tomēr nav bijis J. Gudža. 1949. gada martā Bauskas jauniešu pretošanās organizācija "Jaunās Saules Cēlāji" pat izplatīja ar roku rakstītas proklamācijas, kurās bija teikts, ka J. Gudža atrodas Bauskā un drīz vadīs uzbrukumu padomju varas institūcijām pilsētā.⁹⁹ Interesanti, ka pat 90. gados dažās privātās sarunās tālaika notikumu aculiecinieki izteica to pašu pieņēmumu, ka 1947. gada 3. septembrī nogalinātais partizāns, kura līķis dažas dienas atradās Īslīces ciema padomes ēkas priekšā, nav bijis J. Gudža.

6) brāļu Dūmiņu nacionālo partizānu grupa. 1944. gada septembrī lecas un Zālītes pagasta mežos izveidojās bruņota nelegālistu grupa, kuras kodolu veidoja brāļi Dūmiņi – Arvīds Helmutš, Voldemārs un Aleksandrs. Vācijas un PSRS kara sākumā 1941. gada vasarā viņi jau bija iesaistījušies Zālītes pagasta paš aizsardzības vienībā, vēlāk darbojās policijas palīgdienestā un nokļuva Latviešu leģionā, bet uz dzīvi mežā pārcēlās vēl pirms Sarkanās armijas ienākšanas. Sākotnēji brāļi Dūmiņi bija izlēmuši nogaidīt un vērot, kā padomju varas iestādes rīkosies pret tiem, kas bija saistīti ar vācu varu, un tad izlemt, ko darīt.¹⁰⁰ Saņēmuši informāciju par vācu okupācijas varas struktūrās un militārajā dienestā iesaistīto personu arestiem, Dūmiņi nolēma turpināt nelegālista dzīvi mežā.¹⁰¹ Pasīvā nelegālistu dzīve beidzās gadu vēlāk – 1945. gada septembrī, kad Dūmiņiem pievienojās Artūrs un Tālvāldis Ozoliņi, kuri mudināja aktivizēt darbību, lai ASV un Anglija saskatītu iekšpolitisko saspīlējumu okupētajā Latvijā, bet tas savukārt paātrinātu gaidāmo demokrātisko Rietumvalstu karu ar Padomju Savienību.¹⁰² Tika paredzēts vērsties pret padomju varas amatpersonām un aktīvistiem, kā arī izplatīt proklamācijas.¹⁰³

Partizānu vienību, kurā vēlāk iesaistījās vēl vairākas personas, no tām divas sievietes – Voldemāra Dūmiņa civilsievā Alise Ausma Valters un Aleksandra Dūmiņa sieva Ausma Dūmiņa, vadīja vecākais no brāļiem Dūmiņiem – Arvīds Helmutš.¹⁰⁴ Vienība sāka aktīvi darboties 1945. gada nogalē, kad notika vairāki uzbrukumi valsts drošības iestāžu darbiniekiem un militārpersonām, kā arī padomju varas vietējām amatpersonām un aktīvistiem. Šādi uzbrukumi turpinājās arī 1946. un 1947. gadā. Vienības partizāni minētajā laikā nošāva Zālītes pagasta iznīcinātāju vada komandieri Robertu Ješauski, lecas pagasta Mežinieku ciema padomes priekšsēdētāju Jūliju Pērāju, Misas pagasta izpildkomitejas priekšsēdētāju Kārli Kamerādu un viņa dēlu Imantu, kas bija iznīcinātāju vienības kaujinieks, kā arī uzspridzināja piecas padomju aktīvistu viensētas lecas un Zālītes pagastā. Brāļu Dūmiņu partizānu vienības dalībnieku lodes sasniedza arī

lecavas dzelzceļa stacijā strādājošo padomju aktīvistu Miervaldi Ādamsonu, kurš bija nodevis padomju varas iestādēm divus Sarkanās armijas dezertierus,¹⁰⁵ bet Rīgā, Stacijas laukumā, V. Dūmiņš kopā ar partizāniem Ulrihu Vaski un Ādolfu Gebaueru nošāva valsts drošības kapteini Podrigu un ievainoja milici Bondarenko, kas veica dokumentu pārbaudi.¹⁰⁶

1946. gada decembrī un 1947. gada sākumā organizētie uzbrukumi Rīgas Komunālbankas kasei, Rīgas pilsētas poliklīnikas kasieri, Inčukalna mežniecības kasieri un lecavas pagasta finanšu aģentam vairāk atgādināja laupīšanas epizodes, taču to mērķis bija iegūt līdzekļus un radīt materiālo bāzi partizānu vienības turpmākajai darbībai, tā atslogojot savus atbalstītājus.¹⁰⁷

Brāļu Dūmiņu vienības partizāni, veicot uzbrukumus, parasti ietērpās sarkanarmiešiem un milīčiem atņemtajos formastērpos un savā starpā sarunājās krieviski (tie, kas neprata krievu valodu, klusēja).¹⁰⁸ Viņiem izvirzītajā apsūdzības rakstā minēts, ka tas darīts, lai diskreditētu padomju armiju un valsts drošības iestādes, kā arī radītu iedzīvotājos viedokli, ka šos noziegumus veic krievi, tādējādi izraisot naidu pret diženo krievu tautu.¹⁰⁹

Bez uzbrukumiem okupācijas varas pārstāvjiem un viņu līdzskrējējiem brāļu Dūmiņu partizānu vienība izplatīja arī ar rakstāmmašīnu rakstītas proklamācijas un nosūtīja brīdinājuma vēstules padomju varas vietējo iestāžu amatpersonām.¹¹⁰ Līdzīgas aktivitātes izvērša arī citas partizānu grupas Bauskas apriņķa ziemeļos, tas izraisīja vietējo padomju varas iestāžu darbinieku pasivitāti. Ne velti Latvijas PSR Iekšlietu ministrijas (turpmāk – Latvijas PSR IeM) Bandītisma apkarošanas daļas priekšnieks pulkvedis Ritņikovs izziņā par situāciju iznīcinātāju bataljonos 1947. gada 1. janvārī skarbus vārdus vēltīja lecavas pagasta partorgam Apsem un Zālītes pagasta partordzei Seonskai, kuri nepildīja savus tiešos amata pienākumus, neorganizēja iznīcinātāju darbu, pat atteicās no tā, aizbildinādami ar aizņemtību saimnieciski politiskajās kampaņās.¹¹¹

Padomju varas drošības spēku mēģinājumi iznīcināt brāļu Dūmiņu partizānu vienību 1946. gadā cieta neveiksmi. 3. jūlijā Zālītes pagasta mežā zemnīcu, kurā atradās vairāki šīs grupas partizāni, ielenca iespaidīgs pārspēks – PSRS VDM iekšējā karaspēka 36. motorizētā strēlnieku pulka seržantu skolas 76 kursanti.¹¹² Notika kauja. Partizāni uzspridzināja ap zemnīcu izvietotās mīnas un veiksmīgi bez kritušajiem izkļuva no apļenkuma. Uzbrucēju rindās bija divi kritušie un trīs ievainoti seržantu skolas kursanti. Bez tam ievainojumu guva arī Latvijas PSR IeM Bauskas apriņķa daļas Bandītisma apkarošanas daļas priekšnieks Piliguzovs.¹¹³ Vēlreiz brāļu Dūmiņu partizānu vienību padomju varas drošības spēki neveiksmīgi mēģināja iznīcināt naktī uz 1946. gada 14. augustu. Apšaudē krita partizāns Artūrs Ozoliņš, bet pārējos partizānus sagūstīt vai nogalināt neizdevās. Uzbrucēju pusē krita iznīcinātājs Jankovs un ievainojumus guva divi iznīcinātāju vienības kaujinieki.¹¹⁴

Tomēr A. H. Dūmiņa vadīto partizānu vienību valsts drošības spēki ar operatīvās aģentūras palīdzību likvidēja 1947. gada nogalē – 1948. gada sākumā, arestējot grupas vadītāju, dalībniekus, kā arī atbalstītājus.¹¹⁵

7) Vecumnieku nacionālo partizānu nodaļa. 1948. gada oktobra beigās Padomju valsts drošības iestādes Vecumnieku vidusskolā atklāja un likvidēja bruņotu pretpadomju pagrīdes grupu ar nosaukumu Vecumnieku nacionālo partizānu nodaļa (turpmāk – VNPN). Šīs grupas vadītājs bija Maigonis Pakrasts.¹¹⁶ Organizāciju izveidoja jau 1945. gada rudenī. Cerēdami uz Rietumvalstu palīdzību Latvijas neatkarības atjaunošanā, tās dalībnieki iegādājās ieročus, izgatavoja un izplatīja pretpadomju lapiņas, vervēja jaunus dalībniekus un gatavojās bruņotai cīņai.¹¹⁷ M. Pakrasts organizācijā 1947. gadā iesaistīja arī Skaistkalnes pagastā dzīvojošo bijušo leģionāru Jāni Liepu, kas bija atgriezies no filtrācijas nometnes. Viņš sniedza padomus, kā vadīt VNPN konspirācijas apstākļos, apņēmas remontēt ieročus, kā arī iespējamā kara gadījumā bija ar mieru uzņemties organizācijas militāro vadību.¹¹⁸

M. Pakrasta vārds padomju drošības iestāžu darbiniekiem bija pazīstams jau kopš 1946. gada janvāra, kad arestētais Ludviga Putnieka vienības partizāns Jānis Grasis nosauca tos jauniešus, kurus viņš pats bija iesaistījis pretpadomju darbībā.¹¹⁹

Bez VNPN jauniešiem tika apsūdzēts arī kādreizējais L. Putnieka vienības partizāns Edmunds Kapuns, kurš bija legalizējies 1946. gada 30. jūlijā, pēc tam piekritis sadarboties ar valsts drošības struktūrām, lai tās maldinātu un dezinformētu par grupas darbību.¹²⁰

8) Latvijas Aizsardzības grupējums. 1948. gada pavasarī Jelgavas apriņķī izveidojās nacionālās pagrīdes organizācija Latvijas Aizsardzības grupējums (turpmāk – LAG). Tās biedri darbojās ne tikai vairākos Jelgavas apriņķa pagastos, bet arī Bauskas apriņķa Vecsaules un Jaunsaules pagastā. Organizācijas vadītājs bija Bruno Zitmanis, kurš dzīvoja Jelgavas apriņķī, kur atradās arī organizācijas štābs.

LAG darbības sākumā B. Zitmanis uzrakstīja organizācijas darbības programmu jeb LAG programmatisko uzsaukumu, aicinot latviešus organizēties un veidot ieroču rezerves, lai iespējamā PSRS un demokrātisko Rietumvalstu kara gadījumā uzsāktu plašu tautas cīņu pret padomju varu Latvijā.¹²¹

LAG vadība izveidoja ieroču noliktavu, un tajā B. Zitmanis nogādāja trīs automātiskos ieročus, trīs šautenes, sprāgstvielas un munīciju. Viņš vāca arī medikamentus ievainoto ārstēšanai, sastādīja padomju aktīvistu sarakstus un vairākas reizes neveiksmīgi mēģināja nodibināt sakarus ar bruņotām nacionālo partizānu vienībām gan Jelgavas, gan Bauskas apriņķī, gan arī Lietuvā.¹²²

LAG organizatoriski sastāvēja no trim nodaļām – 12., 14. un 16. nodaļa. Šos skaitļus izmantoja, lai radītu iespaidu, ka organizācija ir daudz plašāka, nekā tā bija patiesībā.

Arī katram LAG biedram bija savs kārtas numurs, ko izmantoja konspirācijas nolūkos, nododot ziņojumus. LAG darbības laikā tās sastāvā bija 23 biedri un vēl pāris desmitu tā saukto rezervistu.¹²³

LAG 12. nodaļas biedri dzīvoja un darbojās Jelgavas apriņķa Elejas, Vilces un Zaļenieku pagastā. 14. nodaļu vadīja pats B. Zitmanis, un tās darbība aptvēra Jelgavas apriņķa Sesavas pagastu, bet 16. nodaļas biedri dzīvoja un darbojās Bauskas apriņķa Vecsaules un Jaunsaules pagastā. Neliela LAG atbalsta grupa bija izveidota un darbojās Rīgā.¹²⁴

LAG 16. nodaļa ar B. Zitmaņa līdzdalību tika izveidota 1948. gada pavasarī, kad viņš aizgāja pie Vecsaules pagasta Dzelmeš dzīvojošā Jāņa Siliņa, kur ieradās vēl divi uzticami kaimiņi. B. Zitmanis uzrādīja klātesošajiem LAG štāba izdotu pilnvaru nelegālu grupu organizēšanai Bauskas apriņķa teritorijā, LAG programmatisko uzsaukumu, kā arī pastāstīja par organizācijas darbības mērķiem. B. Zitmanis pierunāja J. Siliņu uzņemties 16. nodaļas vadīšanu un iesaistīt tajā uzticamus cilvēkus, kā arī apsolīja viņam izsniegt LAG štāba parakstītu pilnvaru. Sarunas laikā B. Zitmanis ieskicēja iespējamo notikumu attīstību gadījumā, ja sāktos karš. Tas parāda, kādi bija organizācijas darbības plāni un rīcība līdz karam un pēc tam. Proti, kad sāksies karš, starp LAG nodaļām tiks nodrošināti radiosakari un paziņos pulcēšanās vietu, kur nodaļai jāierodas ar ieročiem, lai pārņemtu vietējo varu.¹²⁵

Vēlreiz B. Zitmanis ieradās Vecsaules pagastā 1948. gada jūnijā un atveda J. Siliņam apliecību, ka viņam ir tiesības LAG uzdevumā organizēt nodaļu, trīsstūra zīmogu ar skaitli 16 un burtiem LAG. Šos atribūtus B. Zitmanis bija sagādājis, lai iegūtu lielāku uzticību un radītu pārliecību, ka viņš vada lielu un labi strukturētu organizāciju.¹²⁶ Turpmākajās tikšanās reizēs B. Zitmanis vairākkārt pārmeta J. Siliņam, ka viņš 16. nodaļu vada bez jebkādas iniciatīvas, jo tajā netiek iesaistīti jauni dalībnieki. Vienīgais J. Siliņa veikums bija Vecsaules pagasta padomju varas aktīvistu saraksta sastādīšana, ko viņš 1948. gada vasarā nodeva B. Zitmanim.¹²⁷

1948. gada septembrī B. Zitmanis kārtējo reizi ieradās Vecsaules pagastā. Šoreiz viņš apmeklēja Kugrēnu mājas, kuru saimnieks Žanis Kugrēns bija LAG 16. nodaļas biedrs. Kopā ar B. Zitmani Kugrēnos bija ieradies arī J. Siliņš, ar B. Zitmaņa piekrišanu atveda LAG nodaļas organizatora apliecību un zīmogu Ž. Kugrēnam, kurš kļuva par LAG 16. nodaļas vadītāju. Tajā pašā reizē Ž. Kugrēns parādīja organizācijas vadītājam dārzā apraktās patronu kastes, kurās bija aptuveni 7000 patronu. No tām B. Zitmanis par derīgām atzina apmēram 4000, ko divas nedēļas vēlāk un vēl četrus kilogramus trotila aizveda uz ieroču noliktavu Jelgavas apriņķī.¹²⁸

LAG vadība gaidīja, ka karš starp PSRS un demokrātiskajām Rietumvalstīm sāksies 1948. gada rudenī – tā ziņoja ārzemju radiostacijas,¹²⁹ bet, tā kā cerības nepiepildījās, tad līdz LAG likvidācijai 16. nodaļas dalībnieki nekādas darbības neveica.

1949. gada 19. aprīlī LAG vadītāju B. Zitmani arestēja,¹³⁰ un var uzskatīt, ka tas veicināja LAG sagraušanu. Latvijas PSR VDM izmeklētāji B. Zitmani pratināja 45 reizes un panāca, ka viņš nosauca gan organizācijas dalībnieku, gan atbalstītāju vārdus, kā arī viņu dzīvesvietu. Likumsakarīgi, ka pēc tam sekoja LAG biedru un atbalstītāju aresti. 1949. gada jūnijā arestēja astoņus LAG 16. nodaļas biedrus un atbalstītājus no Vecsaules un Jaunsaules pagasta.¹³¹ Pieci no viņiem bija bijušie latviešu leģionāri, kuru dzīvesvietās tika atrasti arī ieroči.

9) Latviešu pretkomunistiskā kustība. 1949. gada jūlija sākumā Rīgā arestēja vairākus jauniešu pagrīdes organizācijas Latviešu pretkomunistiskā kustība (turpmāk – LPK) dalībniekus. Šajā organizācijā līdz arestam darbojās arī vairākas ar Bauskas apriņķi saistītas personas.

LPK izveidojās 1949. gada aprīļa vidū 25. marta deportācijas ietekmē. Tieši tā savu “nostāšanos uz pretpadomju darbības ceļu” pēc aresta paskaidroja, piemēram, Ceraukstes pagastā dzimušais Tālvāldis Rutkevičs, kura vecākus izsūtīja no Latvijas tieši šajā reizē.¹³²

LPK darbības mērķis bija cīņa pret padomju varu, kas sākotnēji gan aprobežojās tikai ar dažādu proklamāciju izplatīšanu latviešu jauniešu vidū.¹³³ LPK bija organizēta posmos jeb grupās pa trīs dalībniekiem katrā. Tikai grupu vadītāji pazina cits citu, bet pārējie par citas grupas darbošanos nedrīkstēja zināt neko.¹³⁴

Viens no LPK vadītājiem bija Vecumnieku pagastā dzimušais un uzaugušais Monvīds Kārklīšs, kura Rīgas dzīvoklī slēpās viņa skolabiedrs Vecumnieku pagasta iedzīvotājs nelegālists Drošvaris Vizulis Turks.¹³⁵ Viņš, pirms kļuva nelegālis, strādāja par šoferi Vecumnieku mežsaimniecībā. Tur D. V. Turks vienojās ar darba kolēģiem Jāni Ļuļū, Imantu Zālīti un Hariju Kļaviņu par mežsaimniecības kasiera aplaupīšanu, ko izdarīja 1949. gada 12. aprīlī. Iegūto naudu – 107 000 rubļu izlietoja LPK vajadzībām – nopirka rakstāmmašīnu un motociklu *BMW*, lai uzturētu sakarus ar Ilūkstes apriņķa Dvietes pagasta nacionālajiem partizāniem.¹³⁶ Šādi sakari bija Ilūkstes apriņķa Rubenes pagastā dzimušajam J. Ļuļam, kurš jau 1944. gadā bija izvairījies no iesaukšanas Sarkanajā armijā un pievienojies Staņislava Urbāna vadītajiem partizāniem, bet kopš 1946. gada nogales slēpies un dzīvojis ar viltotiem dokumentiem. Mežsaimniecības kasiera aplaupīšanā iesaistītās personas pēc šī notikuma dzīvoja nelegāli un iestājās LPK.¹³⁷

10) bruņotas nacionālās pagrīdes organizācijas “Aizsargi” grupa. 1949. gada oktobra sākumā Bauskas apriņķī arestēja vairākus bruņotus nacionālās pagrīdes organizācijas “Aizsargi” dalībniekus. Šo organizāciju vadīja Rīgas apriņķī dzīvojošais Jānis Mednis (“Gaujmalietis”), un tās struktūra bija veidota pēc Latvijas brīvvalsts laika Aizsargu organizācijas uzbūves. “Aizsargu” nodaļas bija organizētas Rīgas, Limbažu, Bauskas, Jelgavas un Tukuma apriņķa teritorijā.¹³⁸ Bauskas apriņķa grupām bija uzdots izveidot sakarus ar Lietuvas pierobežas nacionālo partizānu vienībām. “Aizsargu”

darbības mērķis, līdzīgi kā daudzām iepriekš minētajām nacionālo partizānu grupām un pagrīdes organizācijām, bija Latvijas neatkarības atjaunošana, PSRS un demokrātisko Rietumvalstu iespējamā kara gadījumā PSRS armijas aizmugurē organizējot bruņotu sacelšanos un pārņemot vietējo varu savās rokās.¹³⁹

Organizācijas “Aizsargi” Iecavas–Misas–Bruknas grupa izveidojās 1947.–1948. gadā, un tās vadītājs bija iecavnieks Ludvigs Alksnis (“Ludis Kārklīšs”).¹⁴⁰ Šīs grupas uzdevumā sakarus ar lietuviešu partizāniem nodibināja un uzturēja Jānis Anelūns (segvārds “Jānis Ozoliņš”), par kuru diemžēl trūkst informācijas, lai gan ir zināms, ka 1950. gada decembrī valsts drošības spēki operācijas laikā mēģināja viņu aizturēt.¹⁴¹ Šīs operācijas iznākums nav zināms, taču tā, iespējams, ir pierādījums tam, ka pēc 1949. gada arestiem organizācijas “Aizsargi” Iecavas–Misas–Bruknas grupa pilnībā netika iznīcināta un vairāki tās dalībnieki turpināja savu darbību, par ko diemžēl trūkst informācijas.

11) “Jaunās Saules Cēlāji”. 1948. gada rudenī Bauskā nodibinājās pretpadomju jaunatnes organizācija “Jaunās Saules Cēlāji” (turpmāk – JSC). Organizācijas izveidotājs un vadītājs bija 15 gadu vecais Raimonds Dzenis, bet dalībnieku sapulces lielākoties notika divdesmittrīsgadīgās Annas Pienas dzīvoklī Bauskā. Pirmā publiskā JSC akcija bija 1949. gada martā – uz rūtiņu lapiņām ar zīmuli uzrakstītu vairāku desmitu pretpadomju uzsaukumu izplatīšana Bauskā. Šīs lapiņas kā lietiskais pierādījums glabājas 1949. gada oktobrī arestēto organizācijas dalībnieku krimināllietās Latvijas Valsts arhīvā. Iepazīstoties ar to saturu, jāsecina, ka teksti ir visai bērnišķīgi un ar daudzām gramatiskām kļūdām, piemēram, “Nāve Stalinam un bolševikiem un vinu pikritējiem!”, “Sītiēt krievus un viņu piekritējus tā kā neviens dzīvs neiziziet no Bauskas!” u.tml.¹⁴² Bez minētajiem JSC dalībniekiem lapiņu rakstīšanā un izplatīšanā piedalījās arī trīs A. Pienas brāļi. JSC vadītājam R. Dzenim bija izdevies no Latvijas PSR VDM Bauskas apriņķa daļas darbinieka kapteiņa Vasilija Afoničeva dzīvokļa nozagt pistoli, kas gan bija bojāta, bet tas netraucēja jaunietim ar šo ieroci dižoties pārējo organizācijas biedru priekšā.¹⁴³

Organizācijas dalībniekiem 1949. gadā neko būtisku paveikt vairs neizdevās, jo jau 1949. gada 20. oktobrī valsts drošības iestāžu darbinieki arestēja R. Dzeni un A. Pienu. R. Dzeņa vadītā organizācija tika atklāta un likvidēta tās vadītāja bērnišķīgā naivuma dēļ, jo R. Dzeņa publiski stāstītais par organizāciju un tās mērķiem “atrada dzirdīgas ausis”.

12) Naudžuna nacionālo partizānu grupa. Sākot ar 1947. gada pavasari līdz 1949. gada oktobrim, Panemunes pagastā regulāri uzturējās lietuviešu nacionālo partizānu grupa, jau 1944. gada nogalē dibināta Lietuvā, Biržu apriņķa Saloču un Pabiržes pagastā. Šo grupu vadīja lietuvietis Stasis Naudžuns ar segvārdu “Miķelis”,¹⁴⁴ un tā dislocējās Budbergas mežā. S. Naudžuna grupā bija deviņi partizāni, starp tiem arī kāds Kēnigsbergas vācietis Horsts Langekers (*Horst Langecker*), kurš nelegāli

vispirms bija ieradies Lietuvā, pēc tam arī Latvijā un dzīvoja Panemunes pagastā, līdz 1949. gada augustā pievienojās lietuviešu partizānu vienībai.

Naudžuna vadīto partizānu vienību sagrāva Bauskas apriņķa teritorijā Panemunes pagastā Bauskas un Biržu apriņķa valsts drošības spēku un gan Latvijas, gan Lietuvas teritorijā dislocēto iekšējā karaspēka vienību kopīgi plānotā un vadītā kaujas operācijā 1949. gada 17. oktobrī, kad piecus šīs grupas partizānus Pūču Šņoru viensētā ielencā ievērojams uzbrucēju pārspēks.¹⁴⁵ Spriežot pēc tā, ka māju saimnieks Arvids Butka atstāja partizāniem degvīnu, alu un uzkodas, bet pats māju pameta īsi pirms uzbrukuma,¹⁴⁶ jāsecina, ka šīs grupas sagraušanā zināma loma bijusi arī viņam. Starp uzbrucējiem un partizāniem izraisījās apšaude, mājā iemeta rokasgranātas, izcēlās ugunsgrēks, un četri partizāni gāja bojā, bet smagi ievainoto H. Langekeru sagūstīja. Arī uzbrucēju rindās bija viens kritušais un viens ievainotais.¹⁴⁷ H. Langekeru izārstēja, lai iegūtu liecības par partizānu grupas atbalstītājiem. Uz šo liecību pamata vēlāk arestēja 11 Panemunes pagasta iedzīvotājus, to vidū arī vietējās ciema padomes izpildkomitejas sekretāri Zelmū Bēku, kura partizāniem bija sniegusi ziņas par padomju varas represīvo iestāžu aktivitātēm. Arestēja arī pagasta iznīcinātāju Jāni Slavinski, kurš kaujinieku rindās bija iestājies, lai par iznīcinātāju plānotajām aktivitātēm laikus brīdinātu partizānus.¹⁴⁸

Starp Pūču Šņorēs nogalinātajiem partizāniem nebija vienības komandiera. Viņa un vēl triju partizānu liktenis palicis līdz galam neizzināts. Vienīgi kādā 1951. gada jūlijā rakstītā dokumentā, kur uzskaitītas patērētāju biedrības veikalos pārdotās partizāniem konfiscētās mantas, ir minēts “nogalinātā bandīta Naudžuna tumši zils brezenta mētelis”¹⁴⁹.

13) Jāņa Rozentāla–Jāņa Freimaņa nacionālo partizānu vienība. Vēl daudzus gadus pēc kara čekistiem neizdevās likvidēt Bauskas apriņķa lecavas un Zālītes pagastā, kā arī Jelgavas apriņķa Garozas, Salgales un Pēternieku pagastā darbojošos bijušā policista Jāņa Rozentāla un bijušā lecavas pagasta vecākā Jāņa Freimaņa vadīto nacionālo partizānu vienību. Šī vienība izveidojās, kad 1945. gada jūlijā lecavā no Kurzemes ieradās J. Rozentāls, J. Freimanis un vēl divi vīri. 1945. gada septembrī partizānu vienībā jau bija 11 “mežabrāļi”, sadalīti divās grupās: vienu vadīja J. Rozentāls, otru – J. Freimanis.¹⁵⁰ Abas grupas minēto pagastu mežu masīvos ierīkoja vairākas zemnīcas.

Par šīs partizānu vienības bruņotajām aktivitātēm tās darbības sākumā liecina tas, ka jau 1945. gada rudenī partizāni atbrīvoja arestēto J. Rozentāla māsasvīru Mārtiņu Bolmani, kuru konvojēja no lecavas uz Bausku. M. Bolmanis pēc tam pievienojās šai partizānu vienībai.¹⁵¹ Savas darbības laikā J. Rozentāla un J. Freimaņa partizāni vairākos uzbrukumos nogalināja sešus iznīcinātājus (t.sk. trīs iznīcinātāju vada komandierus), divas padomju varas amatpersonas un trīs valsts drošības iestāžu darbiniekus.¹⁵²

1947. gada sākumā J. Rozentāla grupai pievienojās viņa brālis bijušais leģionārs Jēkabs Rozentāls, kurš līdz 1946. gada beigām bija atradies gūstā (filtrācijas nometnē).

Kad 1948. gada 13. augustā čekistiem izdevās nogalināt abus brāļus Rozentālus un trīs partizānus sagūstīt, atlikušos partizānus vadīja J. Freimanis. Viņu, kā arī Laimoni Zīraku un kādu personu ar pieņemtu vārdu un uzvārdu – Jānis Kāpostiņš padomju okupācijas varas pārstāvjiem izdevās nogalināt 1950. gada janvārī. Izglābās trīs partizāni,¹⁵³ bet grupa līdz ar to bija sagrauta.

14) Bauskas vidusskolas jauniešu nacionālās pretošanās organizācija. Bauskas vidusskolas jauniešu nacionālās pretošanās organizācijas darbības sākums bija 1948. gada rudens, kad bijušais šīs skolas absolvents (zelta medaļnieks) Latvijas Valsts universitātes students Gunārs Zemtautis no Rīgā studējošiem baušķeniekiem izveidoja nelielu nacionāli noskaņotu domubiedru grupu, kas sāka sadarbību ar līdzīgi noskaņotiem jauniešiem Bauskā. Bauskas grupas līderis bija Arvīds Kļau-ga.¹⁵⁴ 1948. gada nogalē G. Zemtautis kļuva par apvienotās pagrīdes organizācijas idejisko vadītāju. Viņš sacerēja vairākus uzsaukumus, kurus ar biedru palīdzību pavairoja un izplatīja. Uzsaukumi aicināja uz cīņu pret padomju varu, par Latvijas neatkarības atjaunošanu.¹⁵⁵ 1949. gada martā organizācijas biedri nojauta, kāda nozīme varētu būt tam, ka Bauskā palielina militārpersonu skaitu, un pilsētā vairākās vietās tika izplatīts uzsaukums "Latvieši!". Tajā iedzīvotājus brīdināja par gaidāmo izsūtīšanu.¹⁵⁶

Izmantojot par pamatu galvenokārt Rietumvalstu radiostaciju sniegto informāciju, G. Zemtautis 1950. gada sākumā sarakstīja apjomīgu analītisku apcerējumu "Pasau-les politiskā situācija" – mašīnrakstā 25 cieši aprakstītas lapas.¹⁵⁷ Šo politisko apskatu pavairoja vairāk nekā 20 eksemplāros, iešuva un izplatīja uzticamu cilvēku aprindās gan Rīgā, gan Bauskā. Bez tam 1950. gada 9. jūlijā jaunieši G. Zemtauša vadībā bija plānojuši uzspridzināt dziesmu svētku tribīnes Bauskā, Elejā un Baldonē, bet šo nodomu izjauca organizācijas biedru aresti.¹⁵⁸

G. Zemtautis bija iegādājies pistoli un aicināja arī biedrus sagādāt ieročus, tomēr viņš neatbalstīja fizisku izrēķināšanos. Šādu nostādni savukārt neatzina A. Kļauga, kurš kopā ar citiem Bauskas grupas dalībniekiem izplānoja kolhoza "Code" priekšsēdētāja Zīles nogalināšanu. Tika nolemts, ka tas jāveic divatā. A. Kļauga pieteicās pats, bet pārējie vilka lozes. To izvilka G. Zemtauša jaunākais brālis Jānis Zemtautis. Naktī uz 1949. gada 15. septembri notika plānotais atentāts, un A. Kļauga J. Zemtauša klātbūtnē nošāva Zīli.¹⁵⁹

Bauskas grupas dalībnieki plānoja uzbrukumus arī citiem padomju varas pārstāv-jiem, bet, tā kā 1950. gada vidū sākās aresti, tie netika īstenoti. Jūnija beigās Bauskā un Rīgā arestēja jauniešu organizācijas 12 dalībnieku, no kuriem vairākus Bauskas grupas dalībniekus apcietināja vidusskolas izlaiduma dienā. G. Zemtauti un A. Kļaugu sodīja ar nāvessodu, bet pārējie organizācijas dalībnieki saņēma dažāda ilguma cietumsodu labošanas darbu nometnēs.¹⁶⁰

20. gadsimta 90. gados uzrakstītās un publicētās vairāku šīs organizācijas dalībnieku atmiņas vēsta, ka organizāciju sagrāvuši iefiltrētie ziņotāji. Viens no tiem ir bijis Bauskas vidusskolas direktors Kārlis Vītols, kurš zināja par jauniešu pretošanās organizāciju viņa vadītajā vidusskolā.

15) Kārļa Stūres un Laimoņa Lapas nacionālo partizānu grupas. Partizānu darbībai piemērotajos Taurkalnes pagasta mežos ilgstoši darbojās partizānu vienība bijušā policista Laimoņa Lapas vadībā. Šī grupa izveidojās 1945. gada rudenī, atdaloties no Kārļa Stūres partizānu vienības.¹⁶¹

K. Stūre Latvijas brīvvalsts laikā bija bataljona komandieris 5. Rīgas aizsargu pulkā un jau Vācijas–PSRS kara sākumā 1941. gada jūnijā beigās bija noorganizējis nacionālo partizānu vienību Rīgas apriņķa Birzgales pagastā. Nacistiskās Vācijas okupācijas laikā viņš bija latviešu palīgpolicijas dienestā un kara beigās sagaidīja Kurzemē. Tur K. Stūre izveidoja bruņotu partizānu vienību 14 vīru sastāvā. 1945. gada jūlijā vienība pārnāca uz Vecumnieku, Taurkalnes un Birzgales pagasta mežiem Bauskas apriņķa ziemeļaustrumu un Rīgas apriņķa dienvidu daļā. Četri vienības partizāni nebija minēto pagastu iedzīvotāji.¹⁶² K. Stūre partizānu vienību aizveda no Kurzemes tāpēc, ka bija saņēmis pavēli, iespējams, no Latviešu nacionālo partizānu organizācijas vadības, uzsākt aktīvu darbību savā dzīvesvietā Birzgalē.¹⁶³ Partizānu skaits minētajos Bauskas un Rīgas apriņķa pagastos laika gaitā pieauga. Pēc Padomju valsts drošības spēku pirmā uzbrukuma partizānu nometnei, kad visiem partizāniem izdevās veiksmīgi izglābties, K. Stūre deva rīkojumu partizāniem sadalīties mazākās grupās (līdz pieciem vīriem) un grupām atrasties ne tuvāk par diviem trijiem kilometriem citai no citas.¹⁶⁴ Vienu šādu grupu vadīja L. Lapa. K. Stūre ar savu grupu palika Rīgas apriņķa Birzgales pagastā, bet L. Lapa, kurš partizānu vienībai pievienojās 1945. gada septembrī, vadīja partizānus Bauskas apriņķa Taurkalnes pagastā. Viņa grupas partizānu skaits pārsniedza K. Stūres noteikto – tajā bija vairāk nekā desmit vīru, taču tie lielākoties slēpās pa vienam, diviem vai trijiem gan mežos, gan viensētās nomaskētā zemnīcā. Dažkārt L. Lapas vadītie nacionālie partizāni ilgstoši pameta Taurkalnes pagastu un uzturējās kaimiņpagastos.

L. Lapas grupa 1946. gada maijā nogalināja Latvijas PSR IeM Bauskas apriņķa daļas Vecumnieku pagasta iecirkņa pilnvaroto Jāni Rudzīti; 1947. gada decembrī līdzīgs liktenis piemeklēja Latvijas PSR IeM Bauskas apriņķa daļas Vecsaules pagasta iecirkņa pilnvaroto Pēteri Reineku. 1948. gada nogalē tika aplaupīts Bruknas pagasta finanšu aģents, bet Taurkalnes pagasta mežā aizturēja, atbrūvoja un aplaupīja Sarkanās armijas virsnieku vecāko leitnantu Ļimoņinu. 1949. gadā L. Lapas partizāni Taurkalnes pagastā aplaupīja kolhoza “Cerība” kantori.¹⁶⁵ Informācija par šo partizānu vienību sasniedza arī ārzemes. Proti, Vācijas Federatīvās Republikas armijas izlūkdienesta ziņojumā par bruņotās pretošanās kustību Latvijā no 1944. gada līdz 1948. gadam ir minēta bruņotas partizānu vienības darbība mežos pie Taurkalnes.¹⁶⁶

Lielu palīdzību L. Lapas nacionālo partizānu grupai sniedza Taurkalnes ciema padomes izpildkomitejas sekretāre Monika Usāne, kura partizānus laikus brīdināja par gaidāmajām valsts drošības iestāžu aktivitātēm, kā arī izgatavoja viltotus dokumentus vairākiem partizāniem, lai tie varētu legalizēties.¹⁶⁷ M. Usānei bija pieejami mirušu cilvēku dokumenti. Ar Bauskas tirgū nopirkto speciālu šķīdumu, kas izdzēsa tinti, viņa mirušo cilvēku dokumentos izmainīja dzimšanas datus. Šādus dokumentus saņēma vairāki partizāni.¹⁶⁸ 1948. gada augustā M. Usāne uzzināja, ka par viņu interesējas valsts drošības iestādes, un viņa sāka dzīvot nelegāli, drīz pēc tam viņa pievienojās partizāniem un, bruņota ar pistoli, slēpās kopā ar K. Stūres un L. Lapas grupu līdz 1950. gada novembrim. Pēc tam M. Usāne pārcēlās uz dzimto Kaunatas pagastu Rēzeknes apriņķī, kur viņa arestēja 1952. gada novembrī.¹⁶⁹

L. Lapas nacionālo partizānu grupas sagraušanu lielā mērā veicināja šīs vienības partizāna Kārļa Edgara Rozenberga aizturēšana 1949. gada 3. martā. Pirmo reizi viņu aizturēja jau 1948. gada vasarā, bet pēc solījuma sadarboties ar valsts drošības iestādēm atbrīvoja.¹⁷⁰ Pēc atbrīvošanas K. E. Rozenbergs drošības iestādēm doto solījumu nepildīja, tāpēc 1949. gada 3. martā čekisti viņu arestēja otrreiz. Valsts drošības iestāžu izmeklētāji panāca, ka K. E. Rozenbergs sīki izstāstīja par zināmajām L. Lapas partizānu slēptuvēm.¹⁷¹ Šķiet, ka tieši šī informācija deva iespēju valsts drošības spēkiem kopā ar iekšējā karaspēka vienībām sarīkot partizānu tvarstīšanas veiksmīgu operāciju Taurkalnes pagastā 1949. gada 11. martā. Operācijā nogalināja L. Lapu, viņa sievu Dzidru Lapu ievainoja un arestēja,¹⁷² bet partizānu Viktoru Jirģenu atrada Jaunstiļos istabā zem bērnu gultiņas ierīkotā slēptuvē¹⁷³ – tieši tur, kur bija norādījis K. E. Rozenbergs, un arestēja. Partizānu Viļa Gala un Rūdolfā Klikuta zemnīcu čekisti aplenca 1950. gada maijā, taču viņi uzbrucējiem dzīvi nepadevās.¹⁷⁴ Mārtiņu Kasparu arestēja 1951. gada septembrī, bet Jāni Voldemāru Purēnu – 1952. gada 22. novembrī.¹⁷⁵

Padomju okupācijas varas cīņa pret nacionālo pretošanās kustību Bauskas apriņķī/rajonā*

Padomju okupācijas varas iestāžu struktūras izveidošanās un darbība (1944–1946)

Bauskas apriņķī līdz civilpārvaldes izveidošanai Sarkanās armijas iekarotajā teritorijā 1944. gada vasarā un rudenī varu pārņēma militārā komandantūra – Bauskas apriņķa Kara komisariāts, kas ar ierobežotu darbību turpināja pastāvēt arī pēc civilpārvaldes izveidošanas.

* Nodaļas autors Aigars Urtāns.

Padomju varas civilpārvalde Bauskas apriņķa teritoriju pamazām pārņēma no 1944. gada jūlija beigām līdz septembra vidum. Tajās teritorijās, ko ieņēma Sarkanā armija, darbu vispirms sāka Latvijas PSR Valsts drošības tautas komisariāta (Latvijas PSR VDTK) un Latvijas PSR Iekšlietu tautas komisariāta (Latvijas PSR IeTK) vairākas Bauskas apriņķa operatīvās grupas. Vienā šādā operatīvajā grupā bija pieci seši cilvēki. Mobilizācija darbam VDTK un IeTK struktūrās pēc īpašiem atlasē kritērijiem notika 1944. gada beigās un 1945. gada sākumā.

Jaunā vara savas darbības sākumā ievēroja Latvijas PSR IeTK Bandītisma apkarošanas daļas priekšnieka vietnieka valsts drošības majora Semjona Bedika 1944. gada 26. maija Instrukciju¹⁷⁶ visiem Latvijas PSR IeTK apriņķu daļu priekšniekiem par cīņas pasākumiem pret kontrrevolūciju, ienākot Latvijā. Instrukcija paredzēja, ka katra apriņķa IeTK daļas vadībai pēc ierašanās apriņķī jāsāk operatīvās informācijas vākšanas (sūdzību un ziņojumu pieņemšana no iedzīvotājiem; tas turpinājās arī nākamajos gados) un izmeklēšanas darbs, pēc tam jāsāk apsūdzēto personu aresti. Ar līdzīgām metodēm sāka darboties arī Latvijas PSR VDTK struktūras, un pirmie rezultāti Bauskas apriņķī bija tādi, ka jau 1944. gada 13. oktobrī Bauskas cietumā atradās 60 personu.¹⁷⁷ Nav gan zināmas šo personu apsūdzības, taču uzņemtais darba temps apsīka, jo 1945. gada sākumā Bauskas apriņķis bija viens no tiem apriņķiem, kur gada pirmajos trijos mēnešos nebija arestēts neviens pretošanās cīņas dalībnieks.¹⁷⁸ Turpmākajā laikā atkal notika aresti un apcietināšanas, bet, caurskatot noziegumos pret Padomju valsti apsūdzēto un tiesāto Latvijas iedzīvotāju rādītāju,¹⁷⁹ var konstatēt, ka 1944. un 1945. gadā lielu skaitu cilvēku Bauskas apriņķī arestēja uz savāktās informācijas un apsūdzību pamata par darbību vācu okupācijas laikā. Arestus lielākoties veica Latvijas PSR VDTK un Sarkanās armijas pārvalde *Smerš*, kas nodarbojās arī ar dezertieru meklēšanu un aizturēšanu, kā arī ar vācu organizēto diversiju grupu atklāšanu. Tā, piemēram, Bauskas apriņķī Vecumnieku tuvumā 1944. gada 25. septembrī sarkanarmieši no *Smerš* aizturēja trīs cilvēku diversantu grupu, kurai bija dots uzdevums mīnēt dzelzceļa posmus līnijā Krustpils–Jelgava un Bauska–Meitene.¹⁸⁰ Daudzus šajā laikā arestēja arī par dažāda veida pretdarbību okupācijas režīmam un šīs pretpadomju darbības atbalstīšanu. Arī šos arestus veica, balstoties uz operatīvā darba rezultātiem, jo minētā 1944. gada 26. maija instrukcija paredzēja organizēt katrā apriņķī operatīvo darbu, lai noskaidrotu nacionālās kustības pretošanās grupu, kas padomju varas terminoloģijā tika apzīmētas ar jēdzieniem “bandformējumi” un “bandītvienības”, esamību un to skaitu, pēc tam veikt enerģiskus pasākumus to sagraušanai.

1945. gadā apcietināja arī bijušo Bauskas apriņķa izpildkomitejas priekšsēdētāju (1940–1941) Ludvigu Draudziņu,¹⁸¹ taču nav zināmi viņa aresta iemesli, kas varētu būt visai interesanti, jo par savu darbību pirmajā padomju okupācijas gadā L. Draudziņš bija apcietināts vācu okupācijas laikā un izcietis sodu Vecsaules kūdras purva darba nometnē.

Cīņa pret nacionālo pretošanos tika organizēta Latvijas Komunistiskās (boļševiku) partijas Centrālās komitejas (turpmāk – LK(b)P CK) vadībā. Šajā cīņā piedalījās:

- Latvijas PSR VDTK un Latvijas PSR IeTK represīvais aparāts (pēc 1946. gada marta tautas komisariātu reorganizācijas izveidoja attiecīgi Latvijas PSR Valsts drošības ministriju (Latvijas PSR VDM) un Latvijas PSR Iekšlietu ministriju (Latvijas PSR IeM));
- PSRS Iekšlietu tautas komisariāta (PSRS IeTK) iekšējā karaspēka vienības (1946. gadā šo karaspēku pārņēma PSRS Valsts drošības ministrija (PSRS VDM));
- no vietējiem aktīvistiem organizēti iznīcinātāju bataljoni (turpmāk – IB), kas paredzēti kā papildspēks, kas labi pārzina vietējos apstākļus.

1945. gada vidū Bauskas apriņķī nodibināja štābu cīņai pret nacionālajiem partizāniem. To vadīja LK(b)P Bauskas apriņķa komitejas 1. sekretārs, un tajā darbojās Bauskas apriņķa izpildkomitejas priekšsēdētājs, Latvijas PSR VDTK Bauskas daļas priekšnieks, Latvijas PSR IeTK Bauskas daļas priekšnieks, kā arī Bauskas apriņķa IB komandieris.¹⁸² Bez tam LK(b)P Bauskas apriņķa komitejā kā atsevišķa struktūra darbojās Kara daļa, kas apkopoja informāciju par rezultātiem cīņā pret nacionālo pretošanās kustību.

Līdzīga vadības struktūra bija izveidota katrā Bauskas apriņķa pagastā. Tur šo cīņu vadīja vietējais partorgs un Latvijas PSR IeTK (vēlāk IeM) operatīvais pilnvarotais, kuru pakļautībā atradās pagasta iznīcinātāji – IB kaujinieki.

Iznīcinātāju kaujas vienību organizēšana notika saskaņā ar LK(b)P CK 1. sekretāra Jāņa Kalnbērziņa un Latvijas PSR Iekšlietu tautas komisāra Augusta Eglīša 1944. gada 13. maija pavēli “Par iznīcinātāju bataljonu organizēšanu”, kas paredzēja, ka katrā no vācu fašistiskajiem iekarotajiem atbrīvotajā apriņķī iznīcinātāju dienestā jāiesaista vietējie komunisti, komjaunieši, padomju aktīvistu un bijušie sarkanie partizāni.¹⁸³ Šo palīgvienību uzdevums bija piedalīties kārtības sargāšanā un nodrošināšanā, apsargāt dažādus objektus, kas varētu kļūt par ienaidnieka (t.i., nacionālo partizānu) uzbrukumu mērķi (tilti, ciema padomju ēkas, vēlēšanu iecirkņi u.tml.), kā arī piedalīties regulārajās un operatīvajās patruļās un Latvijas PSR IeTK/IeM un Latvijas PSR VDTK/VDM apriņķu daļu organizētajās kaujas operācijās pret nacionālo partizānu grupām.¹⁸⁴ Bieži vien iznīcinātāju uzdevums bija arestēto personu konvojēšana no pagastiem uz Bausku un tālāk uz Jelgavas vai Rīgas cietumiem.¹⁸⁵

1945. gadā katrā Bauskas apriņķa pagastā bija izveidots IB vads, bet Bauskas pilsētā atradās divi iznīcinātāju vadi, no kuriem viens bija operatīvais vads, kas kazarmu režīmā atradās Latvijas PSR IeTK Bauskas apriņķa daļas ēkā un vienmēr bija kaujas gatavībā.¹⁸⁶ Iznīcinātāju vadā bija 15–45 kaujinieki, kas sīkāk tika sadalīti bruņotās grupās. Pavisam Bauskas apriņķa IB bija astoņas rotas ar 674 kaujiniekiem.¹⁸⁷ Bez tam gandrīz visos pagastos pastāvēja tā sauktās iznīcinātāju atbalsta grupas jeb ziņotāji (vietējie padomju aktīvistu, komjaunieši, arī pionieri). Iznīcinātājiem bija jāpiedalās Latvijas PSR

leTK/leM un VDTK/VDM rīkotajās mācībās, jāvalkā formas tērps, noteiktas tīpašas pārtikas devas, kad pēckara gados Latvijā iedzīvotāju apgāde ar pārtiku bija normēta, un arī atalgojums par dienestā pavadīto laiku.¹⁸⁸ Bauskas apriņķa IB bruņojumā 1945. gadā bija 643 dažādu sistēmu šautenes un automātiskie ieroči (galvenokārt mašīnpistoles *PPŠ*), astoņi vieglie ložmetēji, 18 pistoļu un 75 rokasgranātas.¹⁸⁹ IB bruņojumu nodrošināja ar trofeju ieročiem un munīciju, kā arī ar civiliedzīvotājiem un aizturētām personām atņemtiem ieročiem un munīciju. Caurskatot Bauskas apriņķa IB personālsastāva uzskaites lietas no 1945. gada līdz 1949. gadam,¹⁹⁰ jāsecina, ka lielākā daļa kaujinieku bija latvieši. Izņēmums – Bauskas operatīvais vads, kurā no apmēram 30 kaujiniekiem vairākums bija krievi.

1946. gadā LK(b)P Bauskas apriņķa komitejā notika IB personāla pārbaudes, pēc kurām kā nepiemērotus no dienesta atstādināja apmēram 40% kaujinieku. Pēc šīm pārbaudēm Bauskas apriņķī 1946. gadā kaujinieku ierindā palika 433 vīri (piecas rotas), bet 1947. gadā – vairs tikai 256 kaujinieki.

Pārbaudēs vairākkārt atzīmēts, ka Bauskas apriņķī ir neapmierinošs politiskās audzināšanas darbs,¹⁹¹ kaujinieki – iznīcinātāji pieļauj disciplīnas pārkāpumus un pat atklātu nodevību, kas izpaužas kā glēvulība un sadarbšanās ar nacionālajiem partizāniem. To, ka nekas nebija mainījies arī vēlākajos gados, pierāda Bauskas rajona IB pavēļu grāmata (1949–1954), kur lasām, ka laiku pa laiku iznīcinātāji pieļāvuši dažādus disciplīnas pārkāpumus. Tas atzīts arī 1952. gada beigās veiktajā pārbaudē.¹⁹² Raksturīgākie pārkāpumi – posteņa patvaļīga atstāšana un citu dienesta pienākumu nepildīšana, arī alkoholisms un huligānisms.¹⁹³ Tā, piemēram, 1948. gadā trīs Bauskas apriņķa IB kaujinieki alkohola reibumā izraisīja autoavāriju, viens gāja bojā, bet divi guva smagus ievainojumus.¹⁹⁴ Vairākus iznīcinātājus 1949. gadā sodīja ar dažāda ilguma administratīvo arestu, izslēdza no IB par huligānismu alkohola reibumā.

Smagākie pārkāpumi bija iznīcinātāju sadarbšanās ar nacionālajiem partizāniem. Piemēram, Stelpes pagasta iznīcinātāju Juri Spudiņu 1945. gadā arestēja par to, ka viņš piegādāja munīciju savam radniekam Albertam Tomiņam, kas uzturēja sakarus ar nacionālajiem partizāniem,¹⁹⁵ bet 1949. gadā par sakariem ar lietuvieša Naudžuna vadīto nacionālo partizānu grupu arestēja Panemunes pagasta iznīcinātāju Jāni Slavinski un viņa brāli iznīcinātāju atbalsta grupas dalībnieku Alfrēdu Slavinski.¹⁹⁶ Zālītes pagasta iznīcinātāju vada komandieri Aleksandru Žernoseku 1946. gada 20. jūnijā arestēja par to, ka dežūras laikā 14. jūnijā, satikdams trīs bruņotus bandītus (t.i., nacionālos partizānus), kuri gāja pa ceļu Jelgavas virzienā, viņš nerīkojās tā, lai tos aizturētu. A. Žernoseks neļāva pārējiem diviem dežūrgrupas iznīcinātājiem atklāt uguni, jo, kā noskaidrojās izmeklēšanā, viens no partizāniem – Imants Treimanis bija A. Žernoseka draugs.¹⁹⁷ Tāpat izmeklēšanā tika noskaidrots, ka A. Žernoseks vienmēr ir izvairījies no sadursmēm ar

partizāniem, un secināts, ka tādēļ Zālītes pagasta teritorijā 1945. un 1946. gadā ļoti aktīvu darbību izvērsusi Jāņa Rozentāla un Jāņa Freimaņa vadītā nacionālo partizānu vienība,¹⁹⁸ ar kuru sakarus uzturēja vēl daži vietējie iznīcinātāji.

To, ka Bauskas apriņķa kaujiniekiem bija zema disciplīna un kaujas spējas, apliecina arī tas, ka 40. gadu beigās vēlēšanu iecirkņu apsardzē Bauskas apriņķī vairākkārt piedalījās PSRS VDM iekšējā karaspēka 5. divīzijas 36. motorizētā strēlnieku pulka daļas.¹⁹⁹

Tas, ka iznīcinātāju vienības dažādu apstākļu dēļ pirmajos pēckara gados neveica tām uzticētos uzdevumus, bija vērojams daudzviet Latvijā, tāpēc 1945.–1946. gadā kļuva aktuāla operatīvo jeb ātrās reaģēšanas grupu (10–20 cilvēku sastāvā) organizēšana. Bauskas apriņķī, veicot rūpīgu kandidātu atlasīšanu un pārbaudi, desmit šādas operatīvās kaujas grupas ar 180 kaujiniekiem izveidoja 1946. gadā.²⁰⁰ Tās izvietojās vairākos apriņķa pagastos, pakļāvās Latvijas PSR VDM Bauskas apriņķa daļai un pastāvīgi atradās kaujas gatavībā (kazarmu režīmā).

Bez tām problēmām, ar kurām Bauskas apriņķī nācās saskarties IB vadībai, 1945.–1946. gadā Latvijas PSR valsts drošības spēku inspekcijas pārbaudēs konstatēja, ka Bauskas apriņķī vāji darbojas gan leTK, gan VDTK aģentūra un tas apgrūtina operatīvos pasākumus nacionālo partizānu grupu iznīcināšanā. Tā, piemēram, 1945. gada dokumentos ir norādīts, ka Bauskas apriņķī nav notikusi neviena kaujas operācija.²⁰¹ Taču tas attiecās tikai uz leTK un VDTK struktūrām, jo šajā laikā Bauskas apriņķī operācijas pret Sarkanās armijas dezertieriem un nacionālo pretošanās kustību veica regulārā karaspēka daļas un *Smerš*. Ir zināms, ka, piemēram, 1945. gada 6. maijā, balstoties uz operatīvo informāciju, liela mēroga operācija dezertieru aizturēšanā to slēpšanās vietās notikusi Panemunes pagastā,²⁰² bet 7. jūlijā turpat nacionālo partizānu gūstīšanā piedalījies regulārā karaspēka daļa nr. 10368-a.²⁰³ Ar sarkanarmiešu līdzdalību 1945. gada vasarā Vecsaules pagastā tika iznīcināta Pētera Varena partizānu grupa. Vairākus šīs grupas partizānus, arī P. Varenu, nošāva sarkanarmieši, bet sagūstītajam partizānam piespieda bruņotu sarkanarmiešu grupu aizvest uz nomietnes vietu mežā, kur apcietināja grupas dalībnieci Annu Gudžu.

Izmantojot leTK un VDTK struktūru pārbaudēs iegūtos datus, jautājums par aktīvas cīņas organizēšanu un pastiprināšanu pret nacionālo pretošanos Bauskas apriņķī, kā arī par situācijas uzlabošanu apriņķa iznīcinātāju kaujas vienībās 1945.–1946. gadā vairākkārt skatīts LK(b)P CK birojā.²⁰⁴ Par galvenajiem darba uzdevumiem definēta operatīvā darba pastiprināšana un pilnveidošana nacionālo partizānu meklēšanā un iznīcināšanā, jo tikai uz šī darba precīzas informācijas pamata bija iespējamas sekmīgas kaujas operācijas gan ar valsts drošības spēku, gan ar PSRS leTK iekšējā karaspēka vienību piedalīšanos. Tāpat pasākumu plāns paredzēja aktīvu patruļu darbu, kā arī slēpņu un aizsprostu (ielenkumu) ierīkošanu. Tas nozīmēja, ka vietās, kur konstatēta

nacionālo partizānu darbība, Latvijas PSR IeTK operatīvajiem darbiniekiem bija jāorganizē 5–20 kaujinieku lielas grupas, kurām jāatrodas iepriekš izraudzītās vietās ceļmalās, mežmalās, pie zemnieku sētām un citur.²⁰⁵ Apmēram 1945.–1946. gadā valsts drošības spēki sāka naudas prēmiju izsludināšanu par dažu Bauskas apriņķa partizānu grupu vadītāju sagūstīšanu. Naudas prēmijas šajā un turpmākajos gados, piemēram, tika izsludinātas par taurkalnieša Jāņa Krūmiņa un Islīcieša Jāņa Gudžas notveršanu.²⁰⁶

Valsts drošības spēku cīņas taktika un tās maiņa, operācijas un to rezultāti (1946. gads – 50. gadu pirmā puse)

Latvijas PSR IeTK Bandītisma apkarošanas daļas priekšnieka vietnieka valsts drošības majora S. Bedika 1944. gada 26. maija Instrukcija visiem Latvijas PSR IeTK apriņķu daļu priekšniekiem par cīņas pasākumiem pret kontrrevolūciju paredzēja operatīvu rīcību, t.i., aģentūras veidošanu, kas ir jebkura specdienesta darbības pamatā,²⁰⁷ kā arī IeTK apriņķu daļu darbinieku, IB un iekšējā karaspēka kaujas operācijas pret nacionālajiem partizāniem. Kā minēts iepriekš, 1945.–1946. gadā Bauskas apriņķī šis darbs neveicās. To, ka šajā laikā valsts drošības spēku kaujas operācijas pret bruņotās nacionālās pretošanās kustības dalībniekiem bija neveiksmīgas arī citur Latvijā, atzīmējuši vairāki nacionālā partizānu kara pētnieki, tāpēc, sākot ar 1946. gadu, cīņai pret partizānu grupām pastiprināti sāka izmantot aģentūru,²⁰⁸ t.i., sākās pastiprināta aģentu vervēšana un to izmantošana dažādiem mērķiem – sākumā nacionālo partizānu darbības apzināšanai un novērošanai, vēlāk dažādu uzdevumu veikšanai, iefiltrējot tos uzskaitē esošajās partizānu vienībās.

Latvijas PSR IeTK vadība noteica, ka kaujas operācijas pret nacionālo pretošanos drīkst plānot un veikt tikai tad, kad operatīvā aģentūra ir savākusi pietiekami daudz informācijas par partizānu grupu, tās dalībniekiem un apbruņojumu.²⁰⁹

1945.–1946. gadā Bauskas apriņķa teritorijā apzināja tikai trīs nacionālo partizānu vienības,²¹⁰ taču pēc veiktajiem pasākumiem operatīvā darba pilnveidošanā 1947.–1948. gadā jau septiņas grupas, kurās kopā bija apmēram 60 partizānu.²¹¹

Operatīvo darbu pret nacionālo pretošanos Bauskas apriņķī šajā laikā veica 10 aģentūras (aģentu grupas). Uzskaites dokumentos ierakstīti 25 aģenti (viņu segvārdi), kas nodarbojās ar nacionālo partizānu grupu graušanu (ziņu nodošanu padomju drošības institūcijām) un šo grupu novadīšanu līdz valsts drošības spēku operatīvam triecienam, kā arī pildīja individuālos uzdevumus, piemēram, izsekoja un nogalināja partizānu grupu vadītājus.

Aģentu īstos vārdus nav iespējams uzzināt, jo Latvijā pieejamos dokumentos tie minēti ar segvārdiem, bet dokumenti, kuros tie varētu būt minēti, neatrodas Latvijā. Tomēr daži nacionālās pretošanās kustības dalībnieki savās atmiņās, kas publicētas

20. gadsimta 90. gados, šo aģentu vārdus nosauc. Kamēr pētniekiem Latvijā nav pieejami dokumenti, kas atklātu aģentu īstos vārdus, šīs atmiņas var uzskatīt par vērtīgu informācijas avotu.

Valsts drošības institūcijas aģentus vervēja ar dažādām metodēm. Visbiežāk tas notika ar šantāžu un draudiem pret uzskaitē esošo nacionālās pretošanās kustības dalībnieku tuviniekiem, kā arī pret tiem, kas noticeja solījumiem par "grēku piedošanu" un legalizējās.²¹² Šādi solījumi tika izteikti gan Latvijas PSR iekšlietu tautas komisāra A. Eglīša aicinājumā "Nodrošināt latviešu tautas mierīgu darbu un drošību", kas publicēts laikrakstā "Bauskas Darbs" 1945. gada 22. septembrī, gan Latvijas PSR IeM Bauskas apriņķa daļas priekšnieka Viktora Lankovska aicinājumā legalizēties, kas publicēts "Bauskas Darbā" 1946. gada 21. augustā.

V. Lankovska publikācijas sakarā pieminams, ka "Bauskas Darbs" redakcijai 1946. gada 28. augustā tika nosūtīta kāda anonīma partizāna vēstule ar lūgumu to publicēt kā atbildi uz aicinājumu legalizēties. Redakcija šo vēstuli, protams, npublicēja, tā nonāca valsts drošības iestādēs, un ar tās saturu iepazinās gan šo iestāžu vadība, gan Latvijas PSR valdības vadītājs Vilis Lācis.²¹³ Šo vēstuli var uzskatīt par apsūdzību padomju režīmam un tā drošības struktūrām, kas ar savām darba metodēm veicināja pretošanās kustību "Jaunuma impērijai" un tās pārvaldes režīmam.

"[...] Izlasījis Jūsu rakstu laikrakstā "Bauskas Darbs" [...] ar virsrakstu "Visiem, kas vēl slēpjas mežā", nācu pie šāda secinājuma. Viegli izprast šī aicinājuma rindas, kas [...] skan tik iedvesmojoši [...], taču [...] tam nevar ticēt, lai varētu atstāt mūsu dzimtenes Latvijas zaļo mežu zemnīcu bunkurus un ar nežēlīgajiem varas orgāniem – čekas rokām beigtu savu dzīvi kaut kur padomju taigā, ogļu šahtās vai Ziemeļu ledus laukos, izģērbtiem kailiem un badā [...] Jūsu skatījumā [...] mierīgi iekārtoto dzīvi visādi cenšas graut latviešu buržuāziskie nacionālisti – latviešu tautas nodevēji, kuri savā laikā palīdzēja okupantiem aplaupīt un izputināt Latvijas zemniekus un darbaļaudis. [...] Atbildēšu savā skatījumā tā, lai katrs domājošs un domāt spējīgs cilvēks skaidri saprastu. Ķeriet un sodiet tos, kuri bija pie varas stūres, kuri sadarbojās ar okupantiem, kuri palīdzēja dzīt latviešu dēlus uz fronti, [...] taču neatribjaties tiem vienkāršajiem karavīriem [...], kuri bija šīs varas iesaukti [...] Mums ir daudz pareizu datu par padomju varas izdarībām [...] Tāpēc nebrīnieties, ka ļaudis dzīvo mežā un neiet pie padomju varas [...] Ļoti lūdzu ievietot avīzē "Bauskas Darbs" šo manu vēstuli un atbildi, ko mums darīt un kā izkļūt no šīs meža dzīves [...]"²¹⁴

Kā atsevišķas epizodes var izdalīt gadījumus, kad legalizējušies nacionālās pretošanās kustības dalībnieki piekrita sadarboties ar valsts drošības institūcijām, bet savus pienākumus nepildīja vai pat maldināja represīvās iestādes. Tā, piemēram, 1946. gada 30. jūlijā Skaistkalnes pagastā legalizējās Viktora Ančeva un Ludviga Putnieka grupas partizāns Edmunds Kapuns. Augustā viņu savervēja par VDM slepeno aģentu ar

segvārdu “Edžus”. Taču E. Kapuns turpmākajā darbībā līdz arestam 1948. gada 4. novembrī dezinformēja valsts drošības iestādes, jo, kā rakstīts viņam izvirzītajā apsūdzībā, zinādams, ka Vecumnieku pagastā darbojas pretpadomju bruņota organizācija, E. Kapuns neziņoja par to, tādējādi veicinot šīs organizācijas darbību.²¹⁵ Dažos Bauskas apriņķa pagastos darbojās vēl vairāki VDM aģenti, kas pat bija veicinājuši atsevišķu partizānu grupu likvidēšanu, tomēr aģenta nākamos uzdevumus nepildīja. Tā, piemēram, arestētā VDM aģenta Kārļa Ceizara krimināllietā uzrādīts, ka par valsts drošības iestāžu aģentu viņš kļuvis 1945. gada janvārī. Ar viņa tiešu līdzdalību 1946. gadā likvidēta viena partizānu grupa (iespējams, lietuviešu partizānu grupa, par kuras darbību un likvidēšanu trūkst informācijas) Panemunes pagastā (operācijas laikā nošauti septiņi partizāni), taču 1950. gada sākumā K. Ceizars kļuvis nodevējs.²¹⁶ Šajā laikā K. Ceizars nodibināja sakarus ar Bauskas vidusskolas jauniešu pretošanās organizāciju, ko vadīja Arvīds Kļauga, taču tā vietā, lai strādātu valsts drošības labā, K. Ceizars neziņoja par organizācijas darbību. Šādas rīcības motivācija nav zināma. K. Ceizara krimināllietā rakstīts, ka viņu par šādu soli pārliecinājis grupas dalībnieks Arnolds Mitrīs, teikdams, ka ir pienācis laiks izvēlēties, kurā pusē būt, jo drīz sāksoties Anglijas un ASV karš pret PSRS un Latvija atgūs neatkarību.²¹⁷ Taču tas nepārliecina.

Visvienkāršāk informāciju bija iegūt (arī ar prettiesiskiem līdzekļiem) no arestētajiem nacionālās pretošanās kustības dalībniekiem. Bieži vien viņus izmantoja partizānu nometņu, zemnīcu un citu slēptuvju uzrādīšanā vai arī savervēja par aģentiem un atbrīvoja.

Ar valsts drošības institūciju izveidotās aģentūras palīdzību 1946.–1949. gadā ar dažādiem paņēmieniem tika iznīcināta lielākā daļa nacionālo partizānu grupu Bauskas apriņķī.

Salīdzinot Latvijas PSR VDM apriņķu daļu veikto kaujas operāciju pret nacionālo pagrīdi uzskaites žurnāla (1945–1950)²¹⁸ datus ar operatīvās aģentūras datiem,²¹⁹ veikto operāciju pret nacionālo pretošanās kustību kartotēku,²²⁰ PSRS VDM iekšējā karaspēka 5. divīzijas 36. motorizētā strēlnieku pulka dokumentiem²²¹ un citiem avotiem (galvenokārt arestēto personu krimināllietām), var gūt plašāku ieskatu, kā un cik ilgā laikā sagrāva nacionālo pretošanās kustību Bauskas apriņķī/rajonā.

1946. gadā Bauskas apriņķī notika apmēram 30 dažāda mēroga un apjoma operācijas.

Šajā gadā tika sākta operatīvā aģentūras lieta ar kodētu nosaukumu “Barbari”, kas paredzēja vairākus pasākumus pret Bauskas apriņķa ziemeļu daļā (Zālītes un Iecavas pagastā) un Baldones apkārtnē²²² dislocēto brāļu Dūmiņu grupu. 1946. gadā pret šo grupu bija vērstas vismaz četras operācijas (zināmie datumi – 31. janvāris, 3. jūlijs, 14. augusts un 5. septembris), no kurām sīkākī apstākļi ir zināmi par 3. jūlijā notikušo kaujas operāciju. Tajā bez vietējiem spēkiem piedalījās arī PSRS VDM iekšējā karaspēka

5. strēlnieku divīzijas 36. motorizētā strēlnieku pulka seržantu skolas 76 kursantu liela vienība, kas kaujā ar piecu cilvēku lielo nacionālo partizānu grupu piedzīvoja neveiksmi, jo partizāniem izdevās aiziet no vajātājiem.²²³ Operatīvā aģentūras lieta “Barbari” tika turpināta 1947. gadā. No 1947. gada novembra līdz 1948. gada janvārim grupas likvidēšanu paveica aģenti “Lakstgailis”, “Vecais”, “Viltīgais”, “Zālītis” un “Balerīna”. Viņu vārdi nav zināmi, bet zināms ir viņu darbības rezultāts – visi grupas dalībnieki tika arestēti.²²⁴

Operatīvā aģentūras lieta “Plēsoņas” paredzēja valsts drošības spēku darbību Taurkalnes, Kurmenes, Skaistkalnes un Bārbeles pagastā pret Jāņa Krūmiņa partizānu grupu (iespējams, ka viņš nebija partizānu grupas vadītājs, bet uzturēja sakarus ar grupu, ko vadīja Viktors Ančevs un Ludvigs Putnieks). Pret šiem partizāniem, kas darbojās arī blakus esošajā Jēkabpils apriņķa Mazzalves pagastā, 1946. gada janvārī un februārī operācijas veica gan PSRS leTK iekšējā karaspēka 5. divīzijas 36. motorizētā strēlnieku pulka 2. bataljona 6. rota, gan Latvijas PSR leTK Jēkabpils apriņķa Mazzalves pagasta iznīcinātāji operatīvā pilnvarotā vadībā. Kaujās krita pieci nacionālie partizāni. Tajā pašā laikā, balstoties uz operatīvo informāciju, vairākas operācijas pret J. Krūmiņu un citiem partizāniem notika arī Kurmenes un Taurkalnes pagastā. Janvārī ierīkoja slēpni, lai J. Krūmiņu sagūstītu, bet 19. februāra operācijas laikā, kas notika pēc aģentu “Priede” un “Mirdza”²²⁵ (viens no tiem bija bārbelietis Artūrs Pope²²⁶) sniegtās informācijas, viens partizāns tika ievainots un sagūstīts. J. Krūmiņu smagi ievainoja, tomēr viņš izlauzās no ielenkuma un vēlāk mira no asins saindēšanās.²²⁷ Ap to pašu laiku nošāva arī partizānu grupas vadītāju L. Putnieku. 1946. gada janvārī Kurmenes pagastā, balstoties uz operatīvo informāciju, Latvijas PSR leM Bauskas apriņķa Kurmenes pagasta operatīvais pilnvarotais Ivans Zaicevs ar iznīcinātāju grupu pārmeklēja Mūrnieku mājas. Izraisījās apšaude ar partizānu grupas vadītāju Viktoru Ančevu, kuru nošāva. Pārējie šajā grupā uzskaitītie partizāni vai nu legalizējās, vai ar aģentu “Egle”, “Ivanovskis”, “Uguns”, “Roma” un “Aleksis” palīdzību tika arestēti 1947., 1948. gadā un 1949. gada sākumā.²²⁸

1946. gadā vismaz divas reizes (maijā un no 3. līdz 5. jūnijam) valsts drošības spēki (arī iekšējā karaspēka daļas) nesekmīgi vērsās pret Jāņa Rozentāla un Jāņa Freimaņa nacionālo partizānu grupu, kura darbojās lecavas un Zālītes pagastā, kā arī Jelgavas apriņķa dažos pagastos.²²⁹ Operācijas bija neveiksmīgas, un 1946. gada 8. jūnijā Latvijas PSR iekšlietu ministrs A. Eglītis ar pavēli uzdeva leM Bauskas apriņķa daļas priekšniekam V. Lankovskim mobilizēt visus spēkus cīņai pret Rozentāla–Freimaņa bandu, kas izvērsusi aktīvu noziedzīgu darbību lecavas un Zālītes pagastā. Pavēlē bija norādīti uzdevumi – slēpņu ierīkošana, aktīva vietējo patruļu darbība, kā arī citi operatīvie pasākumi.²³⁰ Pildot šo pavēli, 1946. gada otrajā pusē tika izstrādāts operatīvās aģentūras plāns par turpmāko rīcību minētās partizānu grupas likvidēšanā.²³¹ Nav zināms, vai un kā plāns realizēts 1947. gadā, jo ziņas par darbību pret Rozentāla–Freimaņa partizānu

grupu un tās iznākumu atrodams tikai 1948. gada dokumentos. Taču ir skaidrs, ka vēl pirms plāna izstrādāšanas – 1946. gada 23.–24. jūnijā lecavas pagastā tika ierīkots slēpnis, no kura bija paredzēts uzbrukums partizānu grupas dalībniekiem, bet jūlija sākumā no slēpņa nošāva astoņus lietuviešu partizānus, kuri no leišmales pārvietojās uz lecavu.²³² Šis gadījums kā Panemunes pagasta nacionālā partizāna liecība ir pieminēts arī latviešu trimdas publikācijā.²³³

Bez minētajām operācijām 1946. gadā, it īpaši gada otrajā pusē, Bauskas apriņķī notika vēl vairākas lielas operācijas, kurās bez vietējiem drošības spēkiem piedalījās arī iekšējā karaspēka vienības,²³⁴ taču par šīm akcijām trūkst sīkākas informācijas. Zināms vien, ka Bruknas pagastā nošauts Fricis Arājs, dēvēts par bandvienības vadītāju,²³⁵ kā arī nošauti vai aizturēti vēl vairāki partizāni un viņu atbalstītāji.²³⁶

PSRS VDM iekšējā karaspēka 5. divīzijas 36. motorizētā strēlnieku pulka dokumenti liecina, ka 1946. gadā pulka virsnieki astoņas reizes atradušies operatīvajos komandējumos Bauskas apriņķī.²³⁷ Latvijā nav dokumentu, kas sniegtu informāciju par šiem komandējumiem, taču, zinot operāciju datumus un norises šajā gadā, dažus secinājumus var izdarīt. No 1946. gada 2. jūnija līdz 6. jūnijam Bauskas apriņķī operatīvajā komandējumā uzturējās šī pulka virsnieks (nav norādīta dienesta pakāpe) Medjaņiks,²³⁸ un šajā laikā notika nesekmīga operācija pret Rozentāla–Freimaņa grupu lecavas un Zālītes pagastā. Pēc šīs neveiksmes Medjaņiks Bauskas apriņķī ieradās vēl vairākas reizes,²³⁹ kad tika strādāts pie operatīvā plāna par turpmāko rīcību šīs partizānu grupas likvidēšanā.

1946. gada 3. jūlijā, kad Bauskas apriņķī operatīvajā komandējumā atradās tās pašas karaspēka daļas kapteinis Meļņiks, valsts drošības spēki cieta neveiksmi kaujas operācijā pret brāļu Dūmiņu grupas partizāniem Zālītes pagastā. Līdzīgā veidā noteiktus, bet dokumentu trūkuma dēļ nezināmus uzdevumus pildīja vēl vairāki PSRS VDM iekšējā karaspēka 5. divīzijas 36. motorizētā strēlnieku pulka virsnieki, kas laiku pa laikam uzturējās Bauskas apriņķī 1946. gadā. Tāpat ir zināms, ka Bauskas apriņķī šajā gadā vairākas kaujas operācijas veica arī iekšējā karaspēka 24. Prutas ar Bogdana Hmeļņicka ordeni apbalvotais strēlnieku pulks,²⁴⁰ bet par šīm operācijām sīkāki apstākļi nav zināmi.

1947. gadā valsts drošības spēki Bauskas apriņķī veica vairāk nekā 10 dažāda mēroga operāciju, no kurām, kā lasāms uzskaites dokumentos, četras bijušas pret Jāņa Gudžas partizānu vienību. Par to arī ir visvairāk informācijas, jo attiecībā uz pārējām operācijām minēts tikai viena nogalinātā un dažu aizturēto partizānu uzvārds.

Pret J. Gudžas partizānu vienību bija vērsta operatīvā aģentūras lieta ar kodētu nosaukumu "Slepkavas", kas paredzēja drošības spēku un aģentūras darbību lecavas, Misas, Codes, Ceraukstes un Īslīces pagastā, kur pēc operatīvās informācijas darbojās J. Gudžas partizāni. Aģentūras operatīvā darba un vismaz divu lielāku operāciju iznāku-

mā no februāra līdz septembrim arestēja vairākus nacionālos partizānus un 1947. gada 3. septembrī, kā rakstīts dokumentā, aģents "Šmits" nošāva J. Gudžu.²⁴¹ Iepriekšējā nodaļā par nacionālās pretošanās kustības epizodēm ir izteikts pieņēmums, ka šis aģents ir bijis kādreizējais Īslīces ciema padomes izpildkomitejas priekšsēdētājs Jānis Paulovičs, kurš vairākas reizes bija ticies ar J. Gudžu. Turpat ar atsauci uz Martas Gobiņas krimināllietai pievienoto aktu par 1947. gada 3. septembra notikumu jau rakstīts par šīs operācijas gaitu, tāpēc šeit tikai jāpiebilst, ka aģenta "Šmita" veikums, iespējams, bija operatīvais ziņojums par J. Gudžas atrašanās vietu. Var būt, ka šis pats aģents valsts drošības spēkiem J. Gudžas atrašanās vietu norādīja arī pirmajā viņa gūstīšanas operācijā 1947. gada 13. augustā Īslīces pagasta Kairos. Šajā akcijā, kā zināms, J. Gudža izlauzās no vājajiem un mājas pagalmā nošāva divus valsts drošības spēku virsniekus un vienu iznīcinātāju virsnieku. Šādu iznākumu valsts drošības spēki uztvēra kā lielu neveiksmi un pazemojumu, tāpēc uz piemiņas plāksnes, ko 20. gadsimta 60. gados atklāja Bauskā pie ēkas, kur atradās valsts drošības iestādes, bija rakstīts, ka tā veltīta leitnantam Andrejam Kaņepam, jaunākajam leitnantam Eduardam Tellem un jaunākajam leitnantam Ivanam Solovjovam, kas krituši cīņā ar buržuāziskajiem nacionālistiem (daudzskaitlī!). Ēka tagadējā Plūdoņa ielā 54, pie kuras padomju varas gados atradās piemiņas plāksne, bija iekļauta Latvijas PSR vēstures pieminekļu sarakstā, un ar to, iespējams, ir saistīts kāds fakts, kas minēts vairākās trimdas publikācijās. Proti, Ādolfs Šilde grāmatā "Važu rāvēji" raksta, ka 1947. gadā Bauskas puses nacionālie partizāni iebrukuši pilsētā, aplenkuši valsts drošības iestāžu mītni, pēc tam izraisījušies apšaude.²⁴² Nekur citur (nevienu dokumentā un nacionālo partizānu liecībās) ziņu par šādu akciju nav. Tas liek domāt, ka latviešu trimdas publicisti, t.sk. Ā. Šilde, ir vadījušies pēc informācijas, kas atrodama tolaik pieejamajā (arī trimdā) Latvijas PSR vēstures pieminekļu sarakstā, kur minēts, ka uz piemiņas plāksnes pie ēkas ir uzraksts: "Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas Bauskas rajona daļas ēka, kurā strādāja un 1947. gada 13. augustā cīņā ar buržuāziskajiem nacionālistiem krita A. Kaņeps, E. Telle un I. Solovjovs."

PSRS VDM iekšējā karaspēka 5. divīzijas 36. motorizētā strēlnieku pulka dokumentos ir informācija, ka liela operācija pret nacionālo pretošanos notikusi 1947. gada februārī, jo laikā no 3. februāra līdz 5. februārim un no 6. februāra līdz 12. februārim operatīvajā darbā Bauskas apriņķī piedalījušies attiecīgi 46 un 28 cilvēki no minētā pulka 2. bataljona.²⁴³ Taču dokumentu trūkuma dēļ nav iespēju uzzināt ko vairāk par šo operāciju.

Nacionālo partizānu formējumu uzskaites grāmatā jeb operatīvās aģentūras uzskaitē par Bauskas apriņķi minēti vairāki tā sauktie bandīti vieninieki – vientuļnieki, kuri darbojās atsevišķi, neiesaistoties kādā grupā. Iespējams, ka šīs personas par "partizāniem vieniniekiem – vientuļniekiem" tika sauktas precīzas informācijas trūkuma dēļ vai arī tie bija cilvēki, kas izvairījās no aresta un dzīvoja nelegāli. Uzskaitē minētās personas no

1947. gada līdz 1948. gadam tika arestētas, izņemot īslīcieti Kārli Cerkuliņu, kuru sašāva lecavas pagastā 1947. gada 21. oktobrī un kurš vēlāk mira Vecumnieku pagastā, un taurkalnieti Andreju Piķeru, kurš legalizējās 1948. gada 6. augustā.²⁴⁴

1948. gadā Bauskas apriņķī notika vismaz 10 dažādas valsts drošības spēku operācijas.

Vispirms jāmin operatīvās aģentūras lieta ar kodētu nosaukumu "Nodevēji", kas paredzēja vairākas operācijas lecavas, Zālītes un Vecumnieku pagastā pret Rozentāla–Freimaņa partizānu grupu. Operatīvajos pasākumos liela nozīme bija aģentiem "Inters", "Ekrāns", "Zemīte", "Priede", "Pēteris", "Upītis" un aģentu specgrupai "Ērglis". Katrs aģents pildīja savus uzdevumus, taču kopējais aģentūras darbības iznākums bija tāds, ka 1948. gada 13.–14. augusta operācijas laikā aģenti "Inters" un "Ekrāns" (Jānis Kramiņš un Pēteris Jēkabsons²⁴⁵) nošāva grupas vadītāju Jāni Rozentālu un viņa brāli Jēkabu, bet vairākus grupas dalībniekus arestēja.

Gandrīz droši var apgalvot, ka operatīvās aģentūras lietas "Nodevēji" sekmīga īstenošana notikusi sadarbībā ar PSRS VDM iekšējā karaspēka 5. divīzijas 36. motorizētā strēlnieku pulka 2. bataljona 6. rotu, kas tieši šajā laikā (no 10. augusta līdz 27. augustam) piedalījās operatīvajā uzdevumā Bauskas apriņķī.²⁴⁶

Pēc J. Rozentāla nogalināšanas otrs partizānu vienības vadītājs J. Freimanis uzņēmās vadīt palikušos partizānus. Tātad lecavas partizānu vienība 1948. gadā pilnībā iznīcināta netika, lai gan aģentu ziņojumos kļūdaini minēts, ka palikušie "bandīti" pārgājuši partizānu grupā, kas darbojas Vecumnieku apkārtnē.²⁴⁷

Divas citas operatīvās aģentūras 1948. gadā likvidēja vairākas nacionālās pretošanās grupas. Par tām nav ziņu aģentūras operatīvo lietu uzskaites žurnālā, bet norādes var atrast drošības iestāžu kartotēkā par veiktajām operācijām pret nacionālajiem partizāniem. Proti, maijā viena operatīvā aģentūra operācijas laikā iznīcināja nacionālistisku organizāciju Skaistkalnes pagastā, bet cita septembrī – Jāņa Stūra nacionālo partizānu grupu. Bez tam septembrī, oktobrī un novembrī tika izveidotas vairākas operatīvās grupas; par vienu ir zināms, ka tā bijusi paredzēta Skujiņa partizānu grupas likvidēšanai. Bez tam decembrī tika izstrādāts plāns kopējai iekšējā karaspēka, vietējo drošības spēku un iznīcinātāju kaujas operācijai pret nacionālo pretošanos Panemunē. Nav gan zināms, kāds bija šīs operācijas iznākums, jo par vairākām operācijām 1948. gada beigās un 1949. gada sākumā trūkst informācijas. Tāpat informācijas nav par vēl citām 1948. gada sākumā un gada vidū notikušajām operācijām, starp kurām minama tā sauktā mežu ķemmēšana Bauskas apriņķī 1948. gada 14. janvārī.

No operācijām, par kurām nav sīkākas informācijas Latvijas PSR VDM veikto kaujas operāciju pret nacionālo pagrīdi uzskaites žurnālā, jāmin 1948. gadā uzsāktās divas operatīvās aģentūras lietas, kas pabeigtas līdz ar nacionālo partizānu grupu likvidēšanu 1949. gadā.

1949. gads. 1948. gada beigās un 1949. gada sākumā panākumiem vainagojās divas operatīvās aģentūras lietas bez kodēta nosaukuma Bauskas un Vecumnieku pagastā. Ar aģentu "Sīmanis" un "Raimonds" palīdzību 1948.–1949. gadā arestēja vairākus nacionālos partizānus, kas darbojās Bauskas pagastā, bet 1949. gada martā nošāva Laimoni Lapu, par kuru valsts drošības institūciju dokumentos teikts, ka viņš bijis bandgrupu vadītājs vairākos Bauskas apriņķa pagastos, arī Vecumnieku pagastā. Ar šo operāciju, iespējams, saistīta PSRS VDM iekšējā karaspēka 5. divīzijas 36. motorizētā strēlnieku pulka apakšpulkveža Ručkina darbība, jo viņš tieši šajā laikā, kad notika Valles mežu masīva lielais aplenkums, atradās operatīvajā komandējumā Bauskas apriņķī.²⁴⁸ Personu krimināllietu kartotēkā (rādītājā) uzrādīts, ka 1949. gadā apcietināti daudzi "Lapas bandas" dalībnieki un atbalstītāji,²⁴⁹ kas, iespējams, notika ar aģentu "Egle", "Berta", "Janka", "Rūdofs" un "Džonis" palīdzību.²⁵⁰

Pavisam 1949. gadā Bauskas apriņķī notika vairāk nekā 10 valsts drošības spēku operāciju. No tām iekšējā karaspēka, vietējo drošības spēku un iznīcinātāju kopēja kaujas operācija pret nezināmu partizānu grupu Iecavas pagasta Mežiniekos notika jūnijā. Oktobrī un novembrī arī notika vairākas lielākas un mazākas operācijas pret lietuvieša Naudžuna un citām partizānu grupām Panemunes pagastā Latvijas un Lietuvas pierobežā.²⁵¹ Šajās operācijās piedalījās ne tikai Latvijas PSR VDM Bauskas apriņķa operatīvie spēki un PSRS VDM iekšējā karaspēka 5. divīzijas 36. motorizētā strēlnieku pulka 2. bataljona 6. rota, bet arī Lietuvas PSR VDM Biržu rajona operatīvie spēki un Lietuvas PSR dislocētā PSRS VDM iekšējā karaspēka 4. divīzijas 137. strēlnieku pulka karavīri.²⁵²

Nacionālo partizānu formējumu uzskaites grāmatā līdz galam neaizpildīta palikusi operatīvā aģentūras lieta "Policisti", kuras darbība 40. gadu otrajā pusē un beigās bija paredzēta Iecavas pagastā. Uzskaites grāmatā atzīmēti aģentu segvārdi un tikai divu partizānu uzvārdi, taču nekas vairāk par šo lietu nav zināms. Iespējams, tāpēc, ka šī aģentūras lieta neizdevās, jo viens no tajā minētajiem partizāniem – bijušais Iecavas pagasta aizsargu nodaļas komandieris Pēteris Celms devās uz Kurzemi, kur 1952. gadā tika apcietināts un sniedza liecības, ka viņam nav izdevies noorganizēt pretošanās grupu Iecavas pagastā.²⁵³

1950. gada janvārī PSRS VDM iekšējā karaspēka 5. divīzijas 24. Prutas ar Bogdana Hmeļņicka ordeni apbalvotā strēlnieku pulka kaujas operācijas laikā (pēc mežsarga Bankevica nodevības²⁵⁴) Jelgavas rajonā bijušā Garozas pagasta teritorijā tika likvidētas 1948. gadā nogalinātā J. Rozentāla partizānu grupas atliekas – nošāva grupas vadītāju Jāni Freimani, kā arī grupas dalībniekus Laimoni Zīraku un kādu personu ar pieņemtu vārdu un uzvārdu Jāni Kāpostiņu.²⁵⁵ 30. jūnijā Bauskas rajona IB operatīvajai grupai komandiera Viktora Laļeņina vadībā Panemunes pagasta Brunavā izdevās nošaut nezināmu partizānu vadītāju.²⁵⁶

No vairāk nekā 10 dažādām operācijām, kas Bauskas rajonā tika veiktas 1950. gadā, ir zināms, ka 1950. gada vidū likvidēja divas partizānu grupas, kas kopš 1945. gada darbojās Vecumnieku un Taurkalnes pagastā,²⁵⁷ kā arī sagrāva Bauskas vidusskolas jauniešu nacionālās pretošanās organizāciju, kas darbojās kopš 1948. gada rudens.²⁵⁸ Par 1950. gada decembrī notikušo operāciju valsts drošības iestāžu kartotēkā ir tik vien informācijas, ka tā bijusi domāta partizānu jeb, kā teikts dokumentā, bandas vadoņu Aneļūna un Ozoliņa aizturēšanai.²⁵⁹ Taču Aneļūns un Ozoliņš bijusi viena un tā pati persona.

1951.–1954. gads. Pēc 40. gadu beigu veiksmīgajām valsts drošības spēku operācijām 50. gadu sākumā nacionālās pretošanās kustības intensitāte Bauskas rajonā samazinājās, taču situācija joprojām nebija stabila, un ir zināms, ka 1951. gada martā pēc operatīvās aģentūras plāna Bauskas rajona dienvidu pagastos tika sagrauta nezināma lietuviešu partizānu grupa.²⁶⁰ Tā paša gada decembrī operatīvā komandējumā Bauskas rajonā atradās PSRS VDM iekšējā karaspēka 5. divīzijas 36. motorizētā strēlnieku pulka vecākais leitnants I. Hitovs.²⁶¹ Vēl dažas operācijas, par kurām ir necīga informācija, tika plānotas un norisinājās 1953. gada sākumā, beigās un 1954. gada janvārī.²⁶² Šajā laikā Bauskas rajonā operatīvus uzdevumus veica vairāki šīs PSRS VDM iekšējā karaspēka daļas virsnieki.²⁶³ Tā, piemēram, liela operācija, par kuru nav sīkākas informācijas, notikusi 1953. gadā no 5. līdz 7. aprīlim, kad aprīņķī vienlaikus uzturējās pat četri minētās karaspēka daļas virsnieki un 240 karavīru (3. bataljons).²⁶⁴

Cīņa pret kriminālām grupām

Nevar neminēt, ka bieži vien zem nacionālās pretošanās kustības maskas 20. gadsimta 40. gadu otrajā pusē un beigās slēpās dažādu noziedzīgu elementu izveidotas grupas, ar kurām Latvijas PSR valsts drošības spēki cīnījās ar tām pašām metodēm, kādas izmantoja pret nacionālo pretošanos. Piemēram, 1946. gadā Latvijas PSR valsts drošības spēki likvidēja divas bruņotas grupas, kas nodarbojās ar laupīšanu, – Antona Čudara grupu, kas bāzējās mežu masīvā pie lielceļa Rīga–Bauska un regulāri ap-laupīja braucējus,²⁶⁵ un Klokeviča bandu, kuras noziegumu klāstā bija piecas bruņotas laupīšanas Bauskas aprīņķa teritorijā.²⁶⁶ Tikai 1948. gada janvārī apcietināja Sarkanās armijas dezertieri Aleksandru Bogdanovu, kurš Svitenes pagastā jau 1945. gadā bija izveidojis bruņotu laupītāju grupu, kuras pastrādāto noziegumu skaitā bija arī vairākas slepkavības un izvarošanas.²⁶⁷

Latvijas PSR valsts drošības spēku cīņas pret nacionālo pretošanās kustību rezultāti

Apkopojot situāciju neredzamajā frontē pret nacionālo pretošanās kustību Bauskas aprīņķī/rajonā, jāsecina, ka nacionālajai pretošanās kustībai līdz 1950. gadam bija ievērojami zaudējumi, lai gan pilnībā tā vēl netika sagrauta. Tas atzīmēts Latvijas PSR

VDM atskaitēs,²⁶⁸ un to pierāda arī tas, ka visvairāk nacionālās pretošanās dalībnieku un viņu atbalstītāju (bieži vien tuvinieku) Bauskas apriņķī arestēts līdz 1950. gadam (lielākais arestēto skaits bijis 1949. gadā), bet no 1951. gada līdz 1956. gadam arestēts vien neliels skaits personu, kas apsūdzētas par pretpadomju darbību un piedalīšanos nacionālajā pretošanās kustībā.²⁶⁹ Šeit vietā atzīmēt, ka viena no cīņas metodēm kā no vienas, tā no otras puses ne tikai Bauskas apriņķī/rajonā, bet arī citur Latvijā bija gan padomju represīvo iestāžu, gan nacionālo partizānu vērsšanās pret savu pretinieku tuviniekiem, ko var saukt arī par atriebību. Arī tāds bija nacionālo partizānu karš.

Par situācijas daļēju normalizēšanos, raugoties no padomju okupācijas varas pozīcijām, 50. gadu sākumā liecina arī Latvijas PSR IeM (1953. gadā Valsts drošības ministrija tika apvienota ar Iekšlietu ministriju un cīņa ar bruņoto pretošanos pārgāja gan šī resora, gan arī 1954. gada sākumā izveidotās Latvijas PSR Valsts drošības komitejas kompetencē; VDK turpināja arī cita veida (nevardarbīgas) pretošanās kustības apspiešanu un tās dalībnieku represēšanu) Bauskas rajona daļas priekšnieka Purviņa 1954. gada 15. aprīļa pavēle, ka sakarā ar pārmaiņām operatīvajā situācijā tiek sašaurināts rajona IB sastāvs un no iznīcinātāju dienesta atbrīvoti vairāki desmiti kaujinieku.²⁷⁰

Ļoti fragmentāra informācija ir par padomju represīvo iestāžu zaudējumiem cīņā pret nacionālo pretošanos Bauskas apriņķī/rajonā. Zaudējumu apjomu var aplēst tikai aptuveni, apkopojot pieejamos avotos un literatūrā minētos datus, kā arī dažādas liecības, kas glabājas Bauskas Novadpētniecības un mākslas muzejā. Iegūtie dati liecina, ka no 1945. gada līdz 1950. gadam bruņotā cīņā ar nacionālo pretošanās kustību Bauskas apriņķī/rajonā kritis vairāk nekā 30 kaujinieku.²⁷¹ Zaudējumi iznīcinātāju rindās radās ne tikai tiešās kaujas operācijās – nacionālie partizāni arī individuāli uzbruka kaujiniekiem, jo uzskatīja tos par latviešu tautas nodevējiem. No 1945. gada līdz 1950. gadam partizāni Bauskas apriņķa teritorijā nogalināja vairāk nekā 20 iznīcinātāju, daudzus ietekmēja fiziski.²⁷² Tāpat daudzos gadījumos cieta kaujinieku ģimeņi – izlaupīja un nodedzināja mājas – un viņu ģimenes locekļi.

Avotu trūkuma dēļ nav iespējams noskaidrot pārējo drošības spēku (arī PSRS IeTK/IeM/VDM iekšējā karaspēka) zaudējumus gan kaujas operācijās, gan individuālos partizānu uzbrukumos valsts drošības iestāžu darbiniekiem. Piemēram, 1946. gada 1. februārī Iecavā Jāņa Rozentāla partizāni nošāva trīs Latvijas PSR VDM operatīvos darbiniekus un Latvijas PSR IeM Bauskas apriņķa daļas pagasta pilnvaroto jaunāko leitnantu Vilciņu, bet tā paša gada 15.–16. maija naktī no Laimoņa Lapas vadīto partizānu lodēm krita Latvijas PSR IeM Bauskas apriņķa daļas pilnvarotais Vecumnieku pagastā Jānis Rudzītis. Tāpat ir zināms, par to jau minēts, ka no Bauskas apriņķa ziemeļu daļas

mežos dislocētās brāļu Dūmiņu vadītās nacionālo partizānu vienības lodēm krituši vairāki valsts drošības struktūru darbinieki un iekšējā karaspēka virsnieki. Arī par 1947. gada 13. augusta kauju Īslīces pagastā, kad partizānam J. Gudžam izdevās nošaut trīs valsts drošības spēku virsniekus, jau minēts.

Nobeigums

1944. gada otrajā pusē Bauskas apriņķī nostiprinājās padomju okupācijas vara. Liels skaits iedzīvotāju dažādu iemeslu dēļ nevēlējās to pieņemt un sāka nacionāla rakstura pretošanos tās dažādajās izpausmes formās.

Nozīmīgākais nacionālās pretošanās kustības iemesls bija, pirmkārt, Latvijas valstiskās neatkarības likvidācija 1940. gadā un tai sekojošā komunistu un nacistu okupācijas režīma prettautiskā politika. Otrkārt, plašu tautas pretošanos izraisīja represijas pret vietējiem iedzīvotājiem, kas sākās uzreiz pēc Sarkanās armijas ienākšanas Bauskas apriņķī. Treškārt, pretpadomju nostāju veicināja ekonomiskās pārmaiņas – privātīpašuma nacionalizācija, nesamērīgi lieli nodokļi un lauksaimniecības produkcijas obligātās nodevas, kā arī piespiedu kolektivizācija.

Laikposmā starp Sarkanās armijas ienākšanu Bauskas apriņķa teritorijā un Vācijas–PSRS kara beigām nacionālās pretošanās grupu darbība bija visai nenozīmīga. To var izskaidrot ar neskaidro starptautisko situāciju, kad vēl īsti nebija zināms, kāds būs kara iznākums. Kurzemes frontes dunoņa bija dzirdama Bauskas apriņķī, un tas vairoja cerības, ka padomju vara nebūs ilglaicīga. Vispareizākais risinājums šķita nogaidīt, un tādējādi dažus mēnešus pēc padomju varas atjaunošanas Bauskas apriņķī no varas iestādēm slēpās ievērojams skaits nelegālistu, kas izvairījās no mobilizācijas Sarkanajā armijā vai arī kam draudēja arests par sadarbošanos ar vācu okupācijas varas iestādēm.

Pirmā nacionālo partizānu vienība Bauskas apriņķī izveidojās 1944. gada rudenī Taurkalnes pagastā. Vēlāk nacionālā pretošanās kustība aptvēra visu Bauskas apriņķa teritoriju. Aktīvākie cīņas rajoni bija:

- Bauskas apriņķa ziemeļu daļas pagasti (Iecava, Zāļīte, Vecumnieki);
- Kurmenes, Taurkalnes, Skaistkalnes un Bārbeles pagasts, jo tur bija lieli mežu masīvi;
- Bauskas apriņķa dienvidu daļas pagasti (Ceraukste, Panemune, Īslīce), kur mežu masīvos vietējie partizāni un viņu atbalstītāji uzturēja sakarus arī ar lietuviešu partizāniem;
- Bauskas pilsētā un dažos apriņķa pagastos darbojās vairākas jauniešu pretošanās grupas, kuras sagrāva 1947.–1950. gadā.

Grūti novilkt robežu starp nevardarbīgo un bruņoto pretošanos, jo visas apzinātās Bauskas apriņķa/rajona nevardarbīgās pretošanās organizācijas ieguva ieročus un dibināja sakarus ar bruņotām partizānu grupām. Dažas piedalījās arī bruņotas cīņas epizodēs.

Kopumā skatot nacionālo pretošanās kustību Bauskas apriņķī/rajonā no 1944. gada otrās puses līdz 50. gadu vidum, jāsecina, ka šī kustība bija sadrumstalota, tai nebija kopējas vadības, lai gan bija vērojami mēģinājumi nodibināt savstarpējos sakarus un šo kustību saliedēt.

Cīņu pret nacionālo pretošanās kustību Latvijā organizēja Latvijas Komunistiskās (boļševiku) partijas Centrālās komitejas vadība. Tajā piedalījās Latvijas PSR VDTK, vēlāk VDM, un Latvijas PSR IeTK, vēlāk IeM, represīvais aparāts, PSRS IeTK, vēlāk VDM, iekšējā karaspēka vienības, kā arī no vietējiem aktīvistiem organizēti iznīcinātāju bataljoni – papildspēks, kas labi pārzināja vietējos apstākļus.

Bauskas apriņķī štābu cīņai pret nacionālajiem partizāniem izveidoja 1945. gada vidū. To vadīja LK(b)P Bauskas apriņķa komitejas 1. sekretārs, un tajā darbojās Bauskas apriņķa izpildkomitejas priekšsēdētājs un valsts drošības institūciju apriņķa daļu vadība, kā arī Bauskas apriņķa IB komandieris. Līdzīga vadības struktūra, bet vietējā līmenī bija izveidota katrā Bauskas apriņķa pagastā.

Cīņā pret nacionālo pretošanās kustību 1945. gadā nebija lielu panākumu. Šajā laikā Latvijas PSR IeTK un VDTK operatīvā darbība bija vāja, slikti savus dienesta pienākumus pildīja arī iznīcinātāju vienības. Pirmos panākumus guva 1946. gadā, kad tika mainīta valsts drošības spēku cīņas taktika un galvenais uzsvars likts uz operatīvās aģentūras izmantošanu. No 1946. gada līdz 1950. gadam Bauskas apriņķī apzinātas 10 operatīvās aģentūras lietas, kuru darbības rezultātā iznīcināja gandrīz visas galvenās nacionālo partizānu grupas. Šajā pašā laikā apzināts apmēram 70 dažāda mēroga un apjoma kaujas operāciju, kurās piedalījās ne vien Bauskas apriņķa/rajona, bet arī kaimiņu apriņķu/rajonu drošības spēki un PSRS VDM iekšējā karaspēka daļas. Atsevišķās operācijās Bauskas apriņķa/rajona dienvidu pagastos piedalījās arī Lietuvas PSR valsts drošības spēki.

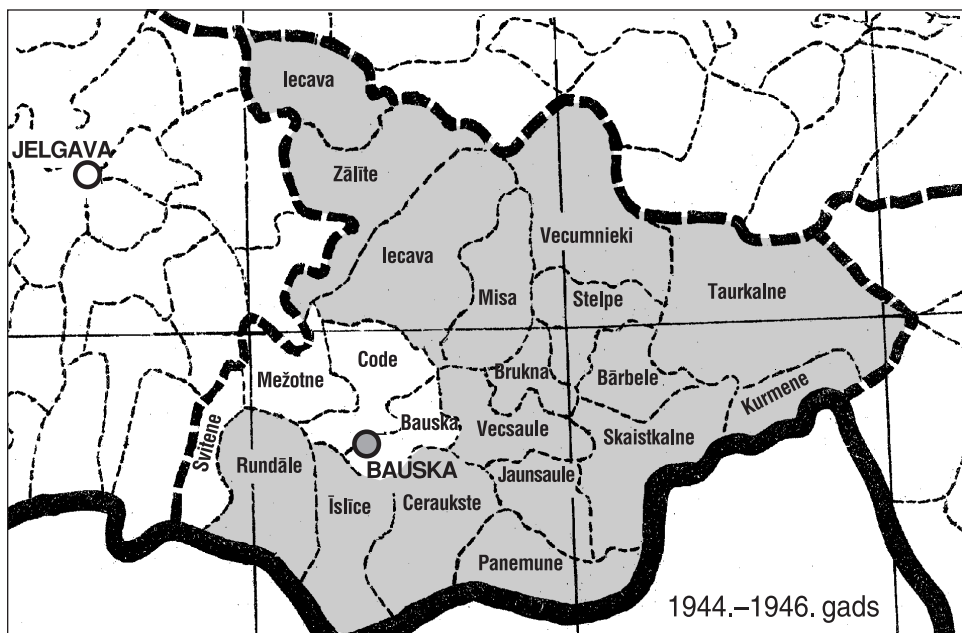
Nacionālo partizānu lielākā aktivitāte bija vērojama 1946.–1948. gadā. Valsts drošības spēki izšķirošos panākumus cīņā pret nacionālo pretošanos guva līdz 1950.–1951. gadam, kad Bauskas rajonā tika likvidētas gandrīz visas nacionālo partizānu un pretpadomju grupas. Tomēr atsevišķas valsts drošības spēku operācijas pret nacionālo pretošanās kustību notika vēl 1953. un 1954. gadā. Tāpat ir zināms, ka, piemēram, 1960. gadā Bauskas rajonā atklāja jauniešu pretpadomju grupu²⁷³ un tajā pašā gadā arestēja disidentu Juri Ziemeli, kuru apsūdzēja dažādās pretpadomju darbībās (pretpadomju aģitācija, gatavošanās terora aktam un sarkanbaltsarkanā karoga uzvilksanai).²⁷⁴

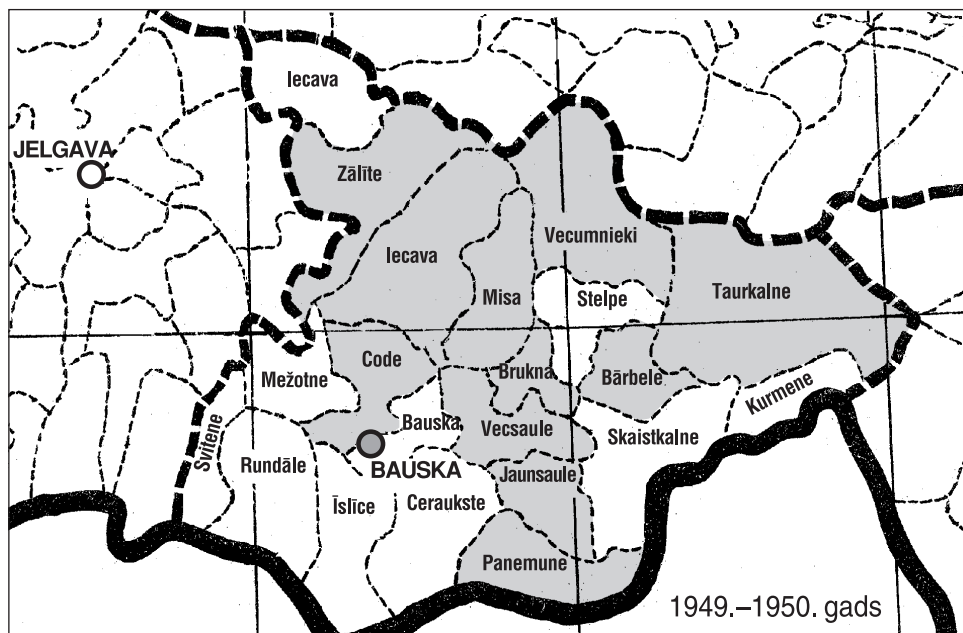
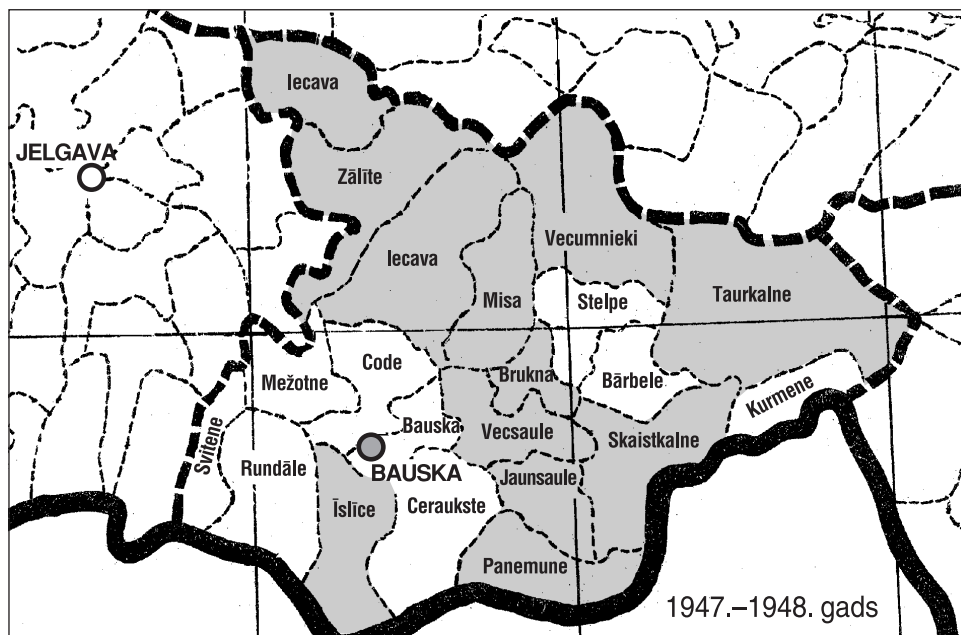
Šis pētījums ir vispārējs apkopojums par nacionālās pretošanās kustības un valsts drošības spēku savstarpējo cīņu Bauskas apriņķī/rajonā. Tajā aplūkota pretošanās kustība un tās iznākums, kā arī pašlaik zināmo nacionālo partizānu un nacionālās pretošanās organizāciju izveidošanās apstākļi, darbība un likvidēšanas laiks.

Turpmākajos pētījumos nepieciešama satura paplašināšana, apgūstot arvien jaunas Latvijas Valsts arhīva fondu lietas. Jāturpina darbs pie nacionālās pretošanās kustības dalībnieku krimināllietu pētīšanas, jo šis izziņas darbs var sniegt jaunus faktus un precizēt jau zināmo par nacionālo pretošanās kustību un cīņu pret to, jo daudzas būtiskas epizodes nav izdevies noskaidrot valsts drošības spēku dokumentu trūkuma dēļ, daudzi svarīgi dokumenti neatrodas Latvijā. Vēlams apgūt Lietuvas arhīvos esošo informāciju, kas varētu sniegt liecības par nacionālās pretošanās izpausmēm Bauskas apriņķa/rajona dienvidu daļā, kur pastāvēja latviešu un lietuviešu nacionālo partizānu sakari. Tāpat jāturpina izziņāt LK(b)P dokumentu fondi (šajā pētījumā tie tikpat kā nav izmantoti), jo partija kā totalitārās varas ideoloģiskais balsts bija tā, kas vadīja cīņu pret nacionālās pretošanās kustību.

Pielikums

Kartē iekrāsoti tie Bauskas apriņķa pagasti, kuros notikušas un pētījumā aprakstītas nacionālo partizānu kara epizodes. 1939. gada administratīvi teritoriālais iedalījums.

Atsauces un komentāri

- ¹ *Strautzele I.* Bauskas apriņķa/rajona administratīvi teritoriālās robežas pārmaiņas 19.–20. gs. // Bauskas Dzīve, 1996, 8. aug.
- ² Uz ežiņas galvu liku... Traģiskās partizānu cīņas Latvijas mežos pēckara gados [1. grām.]. – Rīga, 1993; 2. grām. – Rīga, 1995 (turpmāk – Uz ežiņas galvu liku).
- ³ Rētas. Staļinisma upuru liecības (turpmāk – Rētas). – Bauska, 2001.
- ⁴ Pretošanās kustība Latvijas novados: Toreizējie jaunieši stāsta pārdzīvoto šodienas jauniešiem. – Rīga, 2003.
- ⁵ *Dreimane I.* Ieskats Okupācijas muzeja krājumos un jaunieguvumos 2002.–2003. gadā // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata (turpmāk – LOM) 2003: Pakta zona. – Rīga, 2004, 209., 210. lpp.
- ⁶ *Zaļaiskalne A., Viegliņa G.* Valles pagasts (turpmāk – *Zaļaiskalne A., Viegliņa G.*). – Rīga, 2002.
- ⁷ Ar trīs vārdiem. Ieskats Budbergas–Panemunes–Brunavas pagasta vēsturē, 1. daļa. – [B.v.], 2004.
- ⁸ Latviešu tautas pretestība // Ceļa Zīmes: mēnešraksts svešumā, 1949, 3. nr., 176.–179. lpp.; *Šilde Ā.* Važu rāvēji (turpmāk – *Šilde Ā.*). – Kopenhāgena, 1960.
- ⁹ Latvijas Avīze, 2005, 22. aug.
- ¹⁰ *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš. 1944–1956 (turpmāk – *Strods H.*, 1. daļa). – Rīga, 1996; *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš: Dokumenti un materiāli. 1944–1956 (turpmāk – *Strods H.*, 2. daļa). – Rīga, 1999; *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš: Dokumenti, apcerējumi un atmiņas. 1944–1956. – Rīga, 2003.
- ¹¹ *Strods H.* Padomju Savienības otreizējā Latvijas okupācija (1944–1945) // Latvija Otrajā pasaules karā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj.; turpmāk – LVKR, ..). – Rīga, 2000, 278.–287. lpp.
- ¹² *Jansons R., Zālīte I.* LPSR valsts drošības dienesta izveidošana un tā galvenie represīvie uzdevumi 1944.–1956. gadā (turpmāk – *Jansons R., Zālīte I.*, LVKR, 3. sēj.) // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1950. gadā (LVKR, 3. sēj.). – Rīga, 2001, 373.–476. lpp.; *Bergmanis A.* Latvijas PSR valsts drošības dienesta attīstība un loma genocīda īstenošanā Latvijā (1944–1953) // Turpat, 477.–538. lpp.; *Bambals A.* Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu komandējošā sastāva personas lietas kā vēstures avots (1944–1953) // Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944.–1959. gadā: politika un tās sekas (LVKR, 9. sēj.). – Rīga, 2003, 193.–202. lpp.; *Jansons R.* Totalitārā režīma represīvo institūciju mijiedarbība un nozīme sabiedrības pārvaldē Latvijas PSR // Totalitārie okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1964. gadā (LVKR, 13. sēj.). – Rīga, 2004, 442.–488. lpp.
- ¹³ *Strods H.* Latvijas skolu jaunatnes nacionālā pretošanās kustība (1944. gads – 50. gadu vidus) // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1950. gadā (LVKR, 3. sēj.). – Rīga, 2001, 594.–675. lpp.
- ¹⁴ Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 1986. f., 1. apr., 855., 18254., 18268., 28396., 29286., 38777., 39530., 40260., 40863. l.
- ¹⁵ Turpat, 3460. l., 161. lp.
- ¹⁶ Turpat, 1815. l., 141. lp.
- ¹⁷ Turpat, 38. lp.
- ¹⁸ Turpat, 1432. l., 2. sēj., 94. lp.
- ¹⁹ Turpat, 15537. l.

- 20 *Zaļaiskalne A., Viegliņa G.*, 162. lpp.
- 21 LVA, 1986. f., 1. apr., 18268. l., 1. sēj., 236. lp.
- 22 Turpat, 16980. l., 391. lp.
- 23 Turpat, 38703. l., 41. lp.
- 24 Turpat, 38320. l., 1. sēj., 17. lp.
- 25 Turpat, 18268. l., 1. sēj., 205. lp.
- 26 Turpat, 38703. l., 199. lp.
- 27 LOM, 209. lpp.
- 28 LVA, 1986. f., 1. apr., 41203. l., 1. sēj.
- 29 Turpat, 15537. l., 12. lp.
- 30 Turpat, 18254. l., 154. lp.
- 31 Turpat, 855. l., 21. lp.
- 32 Turpat, 18268. l., 1. sēj., 43., 58., 84. lp.
- 33 *Riekstiņš J.* Latvijas iedzīvotāju mobilizācija Sarkanajā armijā (1944–1945) // Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados (LVKR, 16. sēj.). – Rīga, 2005, 437. lpp.
- 34 LVA, 1986. f., 1. apr., 18268. l., 1. sēj., 210. lp.
- 35 Turpat, 204. lp.
- 36 Rūdolda Suharska liecība // Ieskats Budbergas–Panemunes–Brunavas pagasta vēsturē (turpmāk – R. Suharska liecība), 195. lpp.
- 37 LVA, 1986. f., 1. apr., 17336. l., 42. lp.
- 38 Turpat, 2. apr., P-8850. l., 21. lp.
- 39 Turpat, 1. apr., 17336. l., 14. lp.
- 40 R. Suharska liecība, 195., 196. lpp.
- 41 LOM, 209. lpp.
- 42 Turpat.
- 43 LVA, 1825. f., 2. apr., 43. l.
- 44 Turpat, 1. l., 32. lp.
- 45 LOM, 210. lpp.
- 46 LVA, 1986. f., 1. apr., 18268. l., 1. sēj., 271. lp.
- 47 Turpat, 2. sēj., 81. lp.
- 48 Turpat, 38320. l., 1. sēj., 32. lp.
- 49 Turpat, 1825. f., 2. apr., 43. l.
- 50 Turpat.
- 51 Turpat, 1986. f., 1. apr., 14707. l., 19. lp.
- 52 Turpat, 135. lp.
- 53 Turpat.
- 54 Turpat, 14707. l., 32. lp.
- 55 Turpat, 16980. l.
- 56 Turpat, 14707. l., 136. lp.
- 57 Turpat, 108. lp.
- 58 Turpat, 18254. l., 118. lp.
- 59 Turpat, 16980. l., 72. lp.
- 60 Turpat, 391. lp.

- 61 Turpat, 18254. l., 122. lp.
62 Turpat, 14707. l., 110., 111. lp.
63 Turpat, 18254. l., 119. lp.
64 Turpat, 160.–162. lp.
65 Turpat, 206.–211. lp.
66 Turpat, 212. lp.
67 Turpat, 16980. l., 391., 392. lp.
68 Turpat.
69 Turpat, 18254. l., 122. lp.
70 Turpat, 16980. l., 271., 272. lp.
71 Turpat, 18268. l., 2. sēj., 233. lp.
72 Turpat, 201. lp.; 1. sēj., 44., 206. lp.
73 Turpat, 2. sēj., 178., 187. lp.
74 Turpat, 210.–213. lp.
75 LOM, 209. lpp.
76 LVA, 1986. f., 1. apr., 18268. l., 2. sēj., 132. lp.
77 Turpat, 201. lp.
78 Turpat, 133. lp.
79 Turpat, 1. sēj., 24. lp.
80 Turpat, 135. lp.
81 Turpat, 2. sēj., 233.–235. lp.
82 Turpat, 1. sēj., 18.–23. lp.
83 Turpat, 268.–272. lp.; 2. sēj., 39. lp.
84 Turpat, 855. l., 227.–233. lp.
85 Turpat, 21.–25. lp.
86 Turpat, 74.–86. lp.
87 Turpat.
88 Turpat, 24. lp.
89 Turpat, 28671. l., 5. sēj., 89. lp.
90 Turpat, 4. sēj., 254. lp.
91 *Grobiņa M.* Liktenīgais klauvējiens // Rētas (turpmāk – M. Grobiņas liecība), 103. lpp.
92 LVA, 1986. f., 1. apr., 43. l.
93 Turpat, 1825. f., 2. apr., 1. l., 23. lp.
94 Turpat, 1986. f., 2. apr., P-10911. l., 17. lp.
95 Turpat, 52. lp.
96 M. Grobiņas liecība, 106. lpp.
97 LVA, 1986. f., 2. apr., P-10911. l., 57. lp.
98 M. Grobiņas liecība, 106. lpp.; *Grobiņa M.* Liecība // Bauskas Dzīve, 1991, 19. dec.
99 LVA, 1986. f., 1. apr., 3640. l., 292. lp.
100 Turpat, 1432. l., 2. sēj., 94. lp.
101 Turpat, 95., 96. lp.
102 Turpat, 1. sēj., 105. lp.
103 Turpat, 106. lpp.; *Strods H.*, 2. daļa, 579. lpp.

- 104 LVA, 1986. f., 1. apr., 18190. l., 2. sēj., 278. lp.
105 Turpat.
- 106 Turpat, 1432. l., 5. sēj., 33., 34. lp.
107 Turpat, 18190. l., 1. sēj., 38. lp.
108 Turpat, 112. lp.
109 Turpat, 5. sēj., 22. lp.
110 Turpat, 2. sēj., 280. lp.
111 *Strods H.*, 2. daļa, 363. lpp.
112 Turpat, 353. lpp.
113 LVA, 1986. f., 1. apr., 18190. l., 2. sēj., 279., 281. lp.
114 Turpat.
- 115 Turpat, 1825. f., 2. apr., 1. l., 22. lp.
116 Turpat, 1986. f., 1. apr., 40683. l., 2. sēj., 245. lp.
117 Turpat.
- 118 Turpat, 1. sēj., 22.–31. lp.
119 Turpat, 18268. l., 2. sēj., 22. lp.
120 Turpat, 40863. l., 2. sēj., 253. lp.
121 Turpat, 28396. l., 4. sēj., 121. lp.
122 Turpat, 122., 123. lp.
123 Turpat, 1. sēj., 36. lp.
124 Turpat, 36., 37. lp.
125 Turpat, 39530. l., 2. sēj., 11. lp.
126 Turpat, 13. lp.
127 Turpat, 1. sēj., 18. lp.
128 Turpat, 2. sēj., 18.–21. lp.
129 Turpat, 15. lp.
130 Turpat, 28396. l., 4. sēj., 120. lp.
131 Turpat, 39530. l., 2. sēj., 182. lp.
132 Turpat, 263.–285. lp.
133 Turpat.
- 134 Turpat, 1. sēj., 235.–262. lp.
135 Turpat, 41203. l.
136 Turpat, 2. sēj., 214.–222. lp.
137 Turpat.
- 138 Turpat, 29294. l., 3. sēj., 5.–35. lp.
139 Turpat.
- 140 Turpat.
- 141 Turpat, 1825. f., 2. apr., 41. l.
142 Turpat, 1986. f., 1. apr., 3640. l., 292. lp.
143 Turpat, 73., 74. lp.
144 Turpat, 29289. l., 3. sēj., 70., 113.–122. lp.
145 Turpat, 70. lp.
146 Turpat, 1. sēj., 31. lp.

- 147 Turpat, 3. sēj., 70. lp.
- 148 Turpat, 1. sēj., 58.–61. lp.
- 149 Turpat, 38777. l., 5. sēj., 172. lp.
- 150 Turpat, 38703. l., 101. lp.
- 151 Turpat, 1825. f., 2. apr., 43. l.
- 152 Turpat, 1986. f., 1. apr., 38366. l., 2. sēj., 166., 167. lp.
- 153 Turpat, 38703. l., 13.–22. lp.
- 154 Turpat, 38777. l., 5. sēj., 124.–137. lp.
- 155 Turpat.
- 156 Turpat, 40260. l., 55.–81. lp.
- 157 Turpat, 174.–199. lp.
- 158 Turpat, 38777. l., 5. sēj., 124.–137. lp.
- 159 Turpat.
- 160 Turpat.
- 161 Turpat, 38320. l., 4. sēj., 217. lp.
- 162 Turpat, 1. sēj., 10.–17. lp.
- 163 Turpat, 16. lp.
- 164 Turpat, 18. lp.
- 165 Turpat, 4. sēj., 217. lp.
- 166 Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2002: Varas patvaļa. – Rīga, 2003, 27. dok., 323. lpp.
- 167 LVA, 1986. f., 1. apr., 21293. l., 2. sēj., 312., 313. lp.
- 168 Turpat, 346. lp.
- 169 Turpat, 347., 348. lp.
- 170 Turpat, 38320. l., 1. sēj., 22. lp.
- 171 Turpat, 25.–35. lp.
- 172 *Zajaiskalne A., Viegliņa G.*, 179. lpp.
- 173 Turpat, 186. lpp.
- 174 Turpat, 169. lpp.
- 175 LVA, 1. apr., 1986. f., 21293. l., 2. sēj., 341. lp.
- 176 Turpat, 1822. f., 1. apr., 244. l., 1.–3. lp.
- 177 *Strods H.*, 1. daļa, 123. lpp.
- 178 *Jansons R., Zālīte I.*, LVKR, 3. sēj., 402. lpp.
- 179 No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā (1940–1986): Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs / R. Vīksnes, K. Kangerā red. – Rīga, 1999 (turpmāk – No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā).
- 180 LVA, 1986. f., 1. apr., 43229. l., 14.–16., 47., 48., 51., 61., 197. lp.
- 181 *Niedra O.* Pretpadomju un propadomju pretošanās kustība okupācijas režīmam // *Atmoda Atpūtai*, 1994, 13. jūl., 9. lpp. (atsauce uz LVA, PA-101. f., 9. apr., 45. l., 380. lp.).
- 182 Sākumā Bauskas apriņķa/rajona iznīcinātāju bataljona komandieris bija kapteinis Viktors Lankovskis, vēlāk vecākais leitnants Viktors Agejevs, tad Eduards Baltiņš, no 1948. gada janvāra līdz 1954. gada maijam Viktors Laļetins un pēc tam Ivans Ofmans.
- 183 LVA, 1822. f., 1. apr., 204. l., 65., 66. lp.
- 184 Turpat, 2.a, 4. lp.

- 185 Pēc: LVA, 1822. f., 1. apr., 19. l.
- 186 Turpat, PA-101. f., 14. apr., 73. l., 19. lp.; 1822. f., 1. apr., 204. l., 65., 66. lp.
- 187 Turpat, PA-101. f., 9. apr., 66. l., 31. lp.
- 188 Pēc: LVA, 1822. f., 1. apr., 204. l.
- 189 Turpat, 101. f., 9. apr., 66. l., 35. lp.
- 190 Turpat, 1822. f., 1. apr., 18. l.
- 191 *Strods H.*, 2. daļa, 363. lpp.
- 192 LVA, 1822. f., 1. apr., 19. l., 77. lp.
- 193 Turpat, 1., 6.–8., 18., 21.–23., 27., 31., 38., 47., 54., 61., 64., 66., 67., 72., 89., 93. lp.
- 194 Turpat, 193. l., 54. lp.
- 195 Turpat, 1986. f., 1. apr., 16090. l., 83., 84., 88., 134. lp.
- 196 Turpat, 29289. l.; 1825. f., 2. apr., 42. l.
- 197 Turpat, 2. apr., P-945. l., 9., 10. lp.
- 198 Pēc: LVA, 1986. f., 2. apr., P-945. l. un tai pievienotās Latvijas PSR VDM Bauskas apriņķa nodaļas izziņas par Jāņa Rozentāla bandas darbību.
- 199 Turpat, 1847. f., 1. apr., 11. l.
- 200 Turpat, 1822. f., 1. apr., 204. l., 15., 18. lp.
- 201 *Strods H.*, 1. daļa, 283., 289., 400. lpp.
- 202 R. Suharska liecība, 195., 196. lpp.
- 203 LVA, 1986. f., 1. apr., 14707. l., 32. lp.
- 204 *Strods H.*, 1. daļa, 255., 256. lpp.
- 205 Turpat, 423., 460., 461. lpp.; LVA, 1280. f., 1. apr., 244. l., 64. lp.
- 206 LOM, 210. lpp.; *Zemtautis J.* Šo zemi mīlēdams // Bauskas Dzīve, 1997, 6. aug.
- 207 *Jansons R., Zāļīte I.*, LVKR, 3. sēj., 377. lpp.
- 208 Turpat, 397., 402. lpp.
- 209 LVA, 1822. f., 1. apr., 244. l., 143. lp.
- 210 *Strods H.*, 1. daļa, 418. lpp.
- 211 Pēc: LVA, 1825. f., 2. apr., 1. l.
- 212 *Strods H.*, 1. daļa, 236. lpp.
- 213 *Strods H.*, 2. daļa, 332. lpp.
- 214 LVA, 270. f., 1.s apr., 199. l., 57. lp. (viss vēstules teksts publicēts: *Strods H.*, 2. daļa, 333., 334. lpp.).
- 215 Turpat, 1986. f., 1. apr., 40863. l., 2. sēj., 252. lp.
- 216 Turpat, 40260. l., 24., 26., 27., 107.–109. lp.
- 217 Turpat, 28.–34. lp.
- 218 Turpat, 1847. f., 1. apr., 14. l.
- 219 Turpat, 1825. f., 2. apr., 1. l., Nacionālo partizānu formējumu uzskaites grāmata.
- 220 Turpat, 41. l.
- 221 Turpat, 1847. f., 1. apr., 9., 11. l.
- 222 Turpat, 14. l., 12. lp.
- 223 Sīkāk par šīs kaujas apstākļiem sk.: *Strods H.*, 2. daļa, 353., 354. lpp. – Šeit publicēts Krievijas Valsts kara arhīva dokuments: Pavēle PSRS IeM iekšējā karaspēka 5. strēlnieku divīzijas pārvaldei par disciplinārsoda uzlikšanu ..

- 224 LVA, 1825. f., 2. apr., 1. l., 22., 24. lp.
- 225 Turpat, 23. lp.
- 226 LOM, 210. lpp.
- 227 Turpat.
- 228 LVA, 1825. f., 2. apr., 1. l., 23. lp.
- 229 Turpat, 41., 43. l.
- 230 *Strods H.*, 1. daļa, 413.–416. lp.
- 231 LVA, 1825. f., 2. apr., 41. l.
- 232 *Strods H.*, 1. daļa, 461. lpp.
- 233 *Šilde Ā.*, 55.–62. lpp.
- 234 LVA, 1825. f., 2. apr., 41. l.
- 235 Bauskas Darbs, 1946, 21. sept.
- 236 LVA, 1847. f., 1. apr., 14. l.; *Strods H.*, 2. daļa, 365. lp.
- 237 Pēc: LVA, 1847. f., 1. apr., 9. l.
- 238 Turpat, 86. lp.
- 239 Turpat.
- 240 *Strods H.*, 1. daļa, 330. lpp.
- 241 LVA, 1825. f., 2. apr., 1. l., 23. lp.
- 242 *Šilde Ā.*, 66. lpp.
- 243 LVA, 1947. f., 1. apr., 11. l., 78., 184. lp.
- 244 Turpat, 1825. f., 2. apr., 32. lp.
- 245 Uz ežiņas galvu liku, 1. gr., 334. lpp.
- 246 LVA, 1847. f., 1. apr., 11. l., 108. l.
- 247 Turpat, 1825. f., 2. apr., 1. l., 22. lp.; 41. l.
- 248 Turpat, 1847. f., 1. apr., 9. l., 119. lp.
- 249 Secinājumi izdarīti pēc: LVA, 1986. f., 1. un 2. apr. lietām // No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā ..
- 250 LVA, 1825. f., 2. apr., 23., 24. lp.
- 251 Turpat, 41. l.; Ainas Āzes liecība // Ieskats Budbergas–Panemunes–Brunavas pagasta vēsturē, 201. lpp.
- 252 LVA, 1986. f., 1. apr., 29289. l., 3. sēj., 70. lp.
- 253 Turpat, 19176. l., Apsūdzības raksts.
- 254 Uz ežiņas galvu liku, 1. gr., 334. lpp.
- 255 LVA, 1986. f., 1. apr., 38703. l., 101. lp.; *Strods H.*, 1. daļa, 339., 446. lpp.
- 256 LVA, 1822. f., 1. apr., 19. l., 26. lp.
- 257 *Strods H.*, 1. daļa, 452. lpp.
- 258 Uz ežiņas galvu liku, 2. gr., 291.–298. lpp.
- 259 LVA, 1825. f., 2. apr., 41. l.
- 260 Turpat.
- 261 Turpat, 1847. f., 1. apr., 9. l., 158. lp.
- 262 Turpat, 14. l.
- 263 Turpat, 9. l., 37., 93., 99., 132., 133., 139. lp.
- 264 *Strods H.*, 1. daļa, 321. lpp.

- ²⁶⁵ 1946. gada maijā valsts drošības spēki apcietināja četrus A. Čudara grupas dalībniekus. A. Čudars apcietināts netika, un ar palikušajiem grupas dalībniekiem viņš pārcēlās uz Vidzemi, kur turpināja laupīt Rīgas–Lubānas lielceļa apkārtnē.
- ²⁶⁶ *Strods H.*, 1. daļa, 148., 149. lpp. (atsauce uz: LVA, 270. f., 1.s apr., 198. l., 50. lp.; 200. l., 98.–100. lp.).
- ²⁶⁷ Turpat, 113. lpp. (atsauce uz: LVA, 270. f., 1.s apr., 370. l., 59. lp.); LVA, 1986. f., 1. apr., 18363. l.
- ²⁶⁸ Turpat, 453. lpp.
- ²⁶⁹ Secinājumi izdarīti pēc: LVA, 1986. f., 1., 2. apr. lietām (apsūdzības formulējumi) // No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā ..
- ²⁷⁰ LVA, 1822. f., 1. apr., 19. l., 90., 91. lp.
- ²⁷¹ Turpat, 96. lp.; 192. l., 3. lp.; 193. l., 54. lp.
- ²⁷² Dati apkopoti pēc: LVA, 1825. f., 2. apr., 43. l. un Bauskas Novadpētniecības un mākslas muzeja materiāliem.
- ²⁷³ *Strods H.*, LVKR, 3. sēj., 650. lpp.
- ²⁷⁴ LVA, 1986. f., 1. apr., 43919., 42666. l.

Die nationale Widerstandsbewegung und die Gegenmaßnahmen der sowjetischen Besatzungsmacht in der Umgebung von Bauska (von 1944 bis Mitte der 1950er Jahre)

Raitis Ābelnieks, Aigars Urtāns

Zusammenfassung

Dieser Beitrag liefert eine allgemeine Zusammenfassung der Aktivitäten der nationalen Widerstandsbewegung und die Gegenmaßnahmen der sowjetischen Besatzungsmacht in der Umgebung von Bauska, wobei Abläufe und der Ausgang der Kämpfe dargestellt werden, aber auch die Entstehung der bis jetzt bekannten Partisanen- und nationalen Widerstandsverbände, ihre Aktivitäten und ihre Vernichtung.

In der zweiten Hälfte des Jahres 1944 hatte sich in der Umgebung von Bauska die sowjetische Besatzungsmacht etabliert, doch viele Bewohner wollten sich ihr nicht unterwerfen. Sie organisierten Widerstand verschiedenerlei Art und in allen möglichen Ausdrucksformen, wobei meist der nationale Charakter der Aktivitäten betont wurde.

In dieser Untersuchung werden die Ursachen des nationalen Widerstands in der Umgebung von Bauska akzentuiert, wobei anzumerken ist, dass dieser Widerstand einen ähnlichen Charakter wie in den übrigen Territorien Lettlands besaß. Hauptursache des Widerstands war naturgemäß die Vernichtung der Unabhängigkeit Lettlands 1940 und die darauf folgende sowjetische und nationalsozialistischen Besatzung. Als zweite Ursache für

einen umfassenden Widerstand galten die Repressivmaßnahmen gegen die Bevölkerung, die gleich nach der Ankunft der Roten Armee in Bauska angingen. Eine weitere Ursache für die antisowjetische Einstellung waren die Änderungen der ökonomischen Richtlinien – die Nationalisierung des Privateigentums, die enormen Steuern und die Pflichtabgaben der landwirtschaftlichen Produktion sowie die Kollektivierung.

Im Zeitraum zwischen der Einnahme Bauskas durch die Rote Armee und dem Ende des Zweiten Weltkriegs waren die Aktivitäten der Widerstandsbewegung unbedeutend. Man war sich nicht klar über die internationale Situation, da der Ausgang des Krieges durch die Kriegspropaganda noch unklar schien. Auch die Kämpfe an der kurländischen Front mehrten die Hoffnung, dass die Sowjetmacht sich nicht lange halten würde. Unter diesen Umständen schien als logischste Handlung ein Abwarten angesagt. Deshalb gab es ein paar Monate nach der Erneuerung der Sowjetmacht in Bauska eine enorme Anzahl von sog. Illegalen, die sich der Mobilmachung oder einer Verhaftung zu entziehen versuchten.

Die ersten Partisanenverbände im Bezirk von Bauska wurde 1944 in der Gemeinde von Taurkalne gegründet und innerhalb kurzer Zeit umfasste die Bewegung die ganze Umgebung von Bauska.

Gemeinden, in denen die Widerstandsverbände am aktivsten operierten, waren:

- 1) Die nördlichen Gemeinden (Iecava, Zāļīte, Vecumnieki),
- 2) Kurmene, Taurkalne, Skaistkalne und Bārbele, wo es grosse Waldmassive gab,
- 3) Die südlichen Gemeinden (Ceraukste, Panemune, Īslīce), in denen lettische und litauische Partisanen gemeinsam operierten.
- 4) In der Stadt Bauska selbst und in mehreren Gemeinden gab es mehrere Jugendverbände, die im Zeitraum 1947 bis 1950 vernichtet wurden.

Es ist schwer eine Grenze zwischen einem bewaffneten und einem gewaltlosen Widerstand zu ziehen, da alle bekannten Verbände in der Umgebung von Bauska auf der Suche nach Waffen waren und sie meistens auch erhielten. Manche der Verbände waren auch in Kampfhandlungen verwickelt.

Leider muss gesagt werden, dass die nationale Widerstandsbewegung zersplittert und ohne eine einigende Führung war, obwohl es verschiedene Versuche gab die verschiedenen Widerstandsbewegungen zu einigen.

Der Kampf gegen die nationale Widerstandsbewegung wurde unter Aufsicht des Zentralkomitees der Lettischen Kommunistischen Partei durchgeführt. An diesem Kampf beteiligten sich die Kampfabteilungen des Innenministeriums der Lettischen SSR, sowie Einheiten der sog. "Vernichter", die aus örtlichen Aktivisten bestanden und die Situation gut kannten.

Der Stab zur Bekämpfung der nationalen Widerstandsbewegung in der Umgebung von Bauska wurde Mitte 1945 errichtet. Kommandant war der Erste Sekretär des Bezirkskomitees von Bauska, während der Stab aus den Leitern der Sicherheitskräfte,

der Gemeindegemeinschaften und dem Kommandeur des "Vernichterbataillons" bestand. Ähnliche Strukturen gab es in jeder Gemeinde.

1945 war der Kampf gegen die nationale Widerstandsbewegung meistens ineffektiv. Das ist auch darauf zurückzuführen, dass die Leitung der Operationen sehr schwach war. Die ersten Erfolge stellten sich erst 1946 ein, als die Strategie der Sicherheitskräfte radikal geändert wurde und der Schwerpunkt auf den Einsatz der operativen Agentur gesetzt wurde. Zwischen 1946 und 1950 sind in der Umgebung von Bauska 10 Aktionen der operativen Agentur bekannt, wobei fast alle grösseren Gruppen der nationalen Widerstandsbewegung vernichtet wurden. Aus dieser Zeit sind ca. 70 Kampfepisoden bekannt. An manchen von ihnen nahmen auch Sicherheitskräfte der Litauischen SSR teil.

Zusammenfassend kann man sagen, dass der Höhepunkt der Aktivitäten der nationalen Widerstandsbewegung in den Jahren 1946, 1947 und 1948 stattfand. Doch in den Jahren 1950–1951 verzeichneten die sowjetischen Sicherheitskräfte die besten Resultate bei der Bekämpfung und Vernichtung der meisten Widerstandsgruppen. Trotzdem gab es noch vereinzelte Fälle von Operationen der Sicherheitskräfte aus den Jahren 1953 und 1954. Es ist auch bekannt, dass 1960 eine Gruppe von Jugendlichen wegen antisowjetischer Handlungen festgenommen wurde. Im selben Jahr wurde auch der Dissident Juris Ziemeļis verhaftet, der wegen verschiedenen antisowjetischen Handlungen angeklagt wurde.

Jānis Stradiņš

Staļina režīma attieksme pret Latvijas zinātniekiem un akadēmiskajām aprindām (1944–1953)

Aplūkojamais laika periods (1944–1953) iezīmējas ar Latvijas reokupāciju Otrā pasaules kara beigās, ar tās iekļaušanu PSRS sastāvā uz daudziem gadu desmitiem un Padomju Baltijas reālu integrēšanu PSRS sistēmā, tās sovetizāciju (1940.–1941. gadā to vēl nepaguva pilnībā īstenot), kā arī ar plašu, daudzveidīgu terora un iebiedēšanas metožu lietošanu, lai varmācīgās pārmaiņas vērstu neatgriezeniskas (arī sabiedrības psiholoģijā). Starptautiskajā aspektā Rietumvalstis klusuciešot faktiski (kaut arī neformāli) bija akceptējušas Baltijas valstu aneksiju un inkorporāciju. Tiesa, pirmajā pēckara gadā līdz “aukstā kara” sākumam, īpaši Nirnbergas prāvas laikā, PSRS bija spiesta kaut cik rēķināties ar savu bijušo sabiedroto nostāju, piekļūstot jauniekļautajās Baltijas republikās relatīvi mērenāku politiku, arī pret režīmam lojālo inteliģenci un akadēmiskajām aprindām (vienlaikus gan nesaudzīgi vēršoties pret “padomju varas ienaidniekiem” – nacionāli noskaņotiem cilvēkiem, pretošanās kustības cīnītājiem un tiem, kuriem piedēvēja sadarbību ar vāciešiem hitleriskās okupācijas gados vai aktīvu politisku darbību neatkarīgās Latvijas laikā). Pamazām, jau sākot ar 1946. gada otro pusi un 1947. gadu, bet īpaši 1949.–1950. gadā, totalitārā režīma nežēlastībā nonākušo inteliģentu loks paplašinājās – represējamo vai ideoloģiskai “pāraudzināšanai” nolemto cilvēku kategorijas aptvēra arī politiski neitrālus inteliģentus kā “buržuāziskas ideoloģijas” potenciālus nesējus.

Aplūkojot Staļina režīma attieksmi pret akadēmiskajām aprindām Latvijā, no vienas puses, un šo aprindu attieksmi pret režīmu, no otras puses, ir būtiski izvērtēt, cik lielā mērā vecā pirmskara elite spēja ieaukt jaunajos apstākļos un cik lielā mērā režīms tai to ļāva; kā Latvijā praksē tika kombinēta “pātagas un kļūģera politika” un kā tika veidota jauna – režīmam uzticamāka intelektuālā elite. Jāņem vērā divi būtiski faktori. Pirmkārt, akadēmiskās aprindas Latvijā pēc kara bija ārkārtīgi paretinātas – atceroties 1941. gada represijas un baidoties, ka tādas atkārtosies vēl plašākā apjomā, trimdā bija devies Latvijas akadēmiskās inteliģences vairākums (apmēram 65% Latvijas Universitātes (LU) mācībspēku korpusa sastāva, mazāk – Jelgavas Lauksaimniecības akadēmijas mācībspēki). Veidojās intelektuāls vakuums. Lai nodrošinātu augstāko

izglītību Latvijā, akadēmiskajā aprītē bija jāiesaista dzimtenē palikušie mācībspēki, kā arī tie, kas potenciāli par tādiem varētu kļūt.¹ Otrkārt, tieši šajā laikā krasi palielinājās zinātnes – īpaši eksakto disciplīnu prestižs un nozīmība PSRS dzīvē, pirmām kārtām sakarā ar militāro tehnoloģiju (kodolieroči un raķetes) izstrādi un PSRS industriālās varētības nodrošināšanu. 1946. gada 9. februārī savā programmatiskajā PSRS Augstākās padomes priekšvēlēšanu runā Josifs Staļins bija izcēlis zinātnes prioritāro lomu PSRS un nepieciešamību “ne vien panākt, bet tuvākajā laikā arī pārspēt zinātnes sasniegumus aiz mūsu valsts robežām”². Kaut arī pirmām kārtām tika domāts par tehniska profila institūtiem un militārām izstrādēm, tomēr pētniecību traktēja pietiekami plaši (tiesa, stipri ideoloģizēti, uztieljot ne tikai humanitārajām un sociālajām, bet arī atsevišķām dabaszinātņu nozarēm, piemēram, bioloģijai, teorētiskajai medicīnai, nezinātniskās, primitīvi dogmatizētas koncepcijas). Izvērsās zinātnisko institūciju veidošana ne tikai PSRS lielajos centros, bet arī savienotajās republikās. PSRS bija tieši ieinteresēta attīstīt zinātņi arī anektētajā Baltijā. Baltijas padomju republikām, vietējai komunistiskajai elitei bija zināmas, kaut arī ierobežotas manevra iespējas izmantot republiku “pusvalstiskumu”, lai radītu labvēlīgākus apstākļus tieši savu republiku attīstībai, lai veicinātu progresu republikās. Diemžēl šīs iespējas Latvijas vietējie komunisti (lielākoties iebrucēji no PSRS) izmantoja nepietiekami, bieži vien neatrada kopēju valodu ar akadēmisko eliti, pārāk cieši sekoja komunistiskajām dogmām, nebija elastīgi.

Vēl PSRS laikā Padomju Latvijas zinātniskās intelīģences veidošanās sākumus ir pētījuši Ilga Tālberga³ un Tālvāldis Vilciņš⁴, Jāņa Endzelīna vajāšanu iztirzājusi Rasma Grīse.⁵ Atmodas un neatkarīgās Latvijas pirmajos gados rakstīts par staļiniskajām represijām pret Latvijas zinātniekiem,⁶ par “bioloģijas revolūciju” [t.i., lisenkovismu. – J. S.] Latvijā,⁷ par kampaņām pret mediķiem Paulu Stradiņu un Kristapu Rudzīti⁸ u.tml. Plašāk šo problēmu apcerējis Heinrihs Strods (Latvijas Valsts Universitātes vēsture. 1940–1990),⁹ Jānis Stradiņš – Latvijas Zinātņu akadēmijas vēsturē,¹⁰ tā skarta augstākās tehniskās izglītības un lauksaimniecības izglītības vēstures apcerējumos.¹¹

Pārvērtības Latvijas Universitātē un citās Latvijas augstskolās

Aplūkojamā laikā daudzus Latvijas zinātniekus arestēja, deportēja, atlaida no darba vai mētāja no vienas darbavietas uz citu, pazemoja absurdu “kritikas un paškritikas” kampaņu gaitā u.tml. Upuriem jāpieskaita vēl daudzi jaunākas paaudzes cilvēki, kuriem nebija lemts veidot savu akadēmisko karjeru vai darboties zinātnē, lai cik lielas būtu bijušas individuālās dotības. Starp tiem minami Latviešu brīvprātīgo leģiona bijušie cīnītāji, “sociāli svešu elementu” ģimenēs dzimuši jaunieši, cilvēki ar sistēmai nepieņemamām kadru anketām.

Centrālais ideoloģisko uzbrukumu objekts bija Latvijas Valsts universitāte (LVU), kura neatkarīgās Latvijas laikā bija augstākās izglītības un zinātnes galvenais centrs, akadēmiskās jaunatnes (lielākoties nacionāli noskaņotas) audzināšanas vieta, sava veida Latvijas simbols – *Gaismas pils*.

Radikāli pārveidoja LU statusu un funkcijas. Jau 1940. gadā universitāte zaudēja autonomiju un satversmi; kardināli un ne vienmēr veiksmīgi pārkārtoja mācību sistēmu, stājās spēkā absurdi ideoloģiska rakstura ierobežojumi, nereti arī eksaktajās zinātnēs. Pētniecībā zuda akadēmiskā brīvība, turklāt pētniecībai universitātē vispār netika ierādīta prioritāra vieta, tā kļuva par blakus nodarbošanos. Universitāti bija iecerēts attīstīt kā “ideoloģisko kadru kalvi”, kā Padomju Latvijas jaunās elites galveno sagatavotāju, jaunajai elitei triecientempā bija jānomaina vecā akadēmiskā elite, Latvijā palikusī “buržuāziskā inteliģence”.

Latvijas Universitāte zaudēja savu vienotā (un vienīgā) augstākās izglītības centra statusu – no tās vispirms izdalīja Medicīnas fakultāti – 1950. gadā nodibināja Rīgas Medicīnas institūtu (RMI), pēc tam arī tehniska profila fakultātes, 1958. gadā atjaunojot Rīgas Politehnisko institūtu (RPI).¹²

Tiesa, LU fragmentācija sākās jau 1939. gadā līdz ar Jelgavas Lauksaimniecības akadēmijas izdalīšanu, un šādam procesam bija sava loģika ārpus politisku apsvērumu orbītas. Arī pirmskara LU nebija gluži ideāls veidojums – tai bija savas visai nopietnas attīstības problēmas – samērā konservatīva gaisotne (īpaši Filoloģijas un filozofijas fakultātē), ne visai veiksmīga akadēmiskās maiņas nodrošināšana, daudzās nozarēs samērā vāji nostādīts pētniecības darbs un neadekvāts pētnieku atalgojums, par ko pamatoti rakstījis latviešu zinātnieks enciklopēdistis Arveds Švābe trimdā 1959. gadā neilgi pirms savas nāves.¹³

Var vaicāt, vai pēckara LVU ir uzskatāma par LU turpinājumu un tradīciju saglabātāju. Parasti uzsver, ka procentuāli ļoti daudz mācībbspēku – akadēmiskā korpusa dzīvīgākā daļa 1944. gadā atstāja Latviju. Maz analizēts, kas palika dzimtenē, neraugoties uz potenciālo apdraudētību no režīma puses: nebija taču zināms, kāda attieksme pēc kara būs pret nacionālo inteliģenci – vai to neizdeldēs principā vai nedeportēs uz citiem PSRS reģioniem.

1944. gada 1. novembrī bija reģistrējies 100 LVU profesoru un pasniedzēju, no tiem 30 profesori (1940./1941. mācību gada profesoru un pasniedzēju kopējais skaits bija 647).¹⁴ Kā profesori uzrādīti Artūrs Krūmiņš, Arnolds Lamze, Augusts Malvess, Ernests Štālbergs Arhitektūras fakultātē; Pauls Dāle, Jānis Endzelīns, Staņislavs Kolbuševskis, Pēteris Krastiņš – Filoloģijas fakultātē; Pēteris Nomals, Arturs Tramdahs un Jēkabs Cizarevičs – Inženierzinātņu fakultātē; Augusts Kešāns, Alfrēds Ieviņš, Jānis Maizīte, Eduards Svirlovskis, Jānis Krustiņsons, Ernests Dišlers, Pauls Kalniņš, Voldemārs Štāls, Arvīds Cīrulis – Ķīmijas fakultātē (tur profesoru visvairāk – deviņi); Embriks Strands un

Gederts Ramāns – Matemātikas un dabzinātņu fakultātē; Ludvigs Hunhens – Mehānikas fakultātē (vismazāk – viens); Jānis Miķelsons, Pēteris Sņiķers un Pauls Stradiņš – Medicīnas fakultātē; Roberts Akmentiņš, Eduards Balodis, Pēteris Mucenieks, Eduards Šīrons – Ekonomikas un juridisko zinātņu fakultātē. Samērā drīz tiem pievienojās vēl citi profesori. 1945./1946. mācību gadā pēc atgriešanās no Kurzemes vai Vācijas universitāti papildināja vēl daži profesori, piemēram, inženierzinātņu profesors Vilis Skārds, Mārtiņš Robs, Kārlis Tormanis, izcilais ķīmiķis organīķis profesors Gustavs Vanags, ķīmijas docenti Jūlijs Eiduks, Nikolajs Brakšs, medicīnas profesors Kristaps Rudzītis, matemātikas profesors Arvīds Lūsis, vēsturnieks docents Teodors Zeids.

1945./1946. mācību gada beigās LVU strādāja jau 436 akadēmiskie darbinieki, to vidū 49 profesori un 18 profesora v.i., 35 docenti un 106 docenta v.i., 56 vecākie pasniedzēji, 37 vecākā pasniedzēja v.i., 126 asistenti un deviņi asistenta v.i. (apstiprinātajā štatu sarakstā bija 483 štata vietas).¹⁵ No tiem vairākums (izņemot marksistisko disciplīnu pasniedzējus un dažus no Krievijas atkomandētos vai no evakuācijas atgriezušos mācībspēkus) bija vecā – pirmskara un vācu okupācijas laika akadēmiskā korpusa, agrākās zinātniskās elites pārstāvji, kas centās uzturēt dzīvu veco LU garu un tradīcijas. Tiesa, dažādās fakultātēs situācija bija stipri atšķirīga. Visvairāk tās bija saglabājušās Ķīmijas, daļēji arī Arhitektūras fakultātē, vismazāk – Medicīnas, Mehānikas un Inženierzinātņu fakultātē.

Tātad nopietns “vietējo profesoru” intelektuāls potenciāls 1945. gadā LU tomēr bija saglabājies; daudzās nozarēs tas spēja nodrošināt pilnvērtīgu augstāko izglītību un LU pēctecību, īpaši vēl izmantojot iespēju piesaistīt mācībspēkus no vietējiem praktiķiem vai tādiem zinātniekiem, kuru akadēmiskā karjera pirmskara LU nebija iespējama. Centienus uzturēt pēctecību norāda arī tas, ka 1944. gada septembrī rektora v.i. profesors V. Burkevics aizbraucot bija nodevis savas pagaidu rektora pilnvaras ķīmijas profesoram A. Ķešānam un visās fakultātēs aizceļojušo dekānu vietā pagaidu rektors iecēla dekāna v.i.; starp tiem bija profesors A. Lamze, P. Dāle, P. Nomals, Ģ. Ramāns, L. Hunhens, P. Stradiņš, R. Akmentiņš, visi – autoritatīvi akadēmiskās vides pārstāvji.¹⁶ Pēctecību aplicināja arī tas, ka, uzņemot atpakaļ Medicīnas fakultātes mācībspēku korpusā docentu Aleksandru Bieziņu, kurš vācu okupācijas laikā 1942. gada 18. maijā bija atlaists no darba universitātē par “zinātniski literāru pārkāpumu” (Bērnu slimnīcas klīnikas vadītāja baltvācieša Reinholda Girgensonā nopelnu nepieminēšana Helsinkos 1938. gadā nolasītajā referātā par bērnu barības vada plastiku), fakultāte vispirms izveidoja komisiju, kas atspēkoja formālo apvainojumu zinātnes ētikas pārkāpumā un atzina, ka nepamatoti sodītais Bieziņš ir cienīgs atgriezties Medicīnas fakultātē iepriekšējā amatā.¹⁷

1944. gadā LVU ienāca arī kreisi noskaņotie inteliģenti, kas atgriezās no frontes vai evakuācijas Krievijā, no tiem minami Filoloģijas fakultātē Andrejs Upīts (profesors) un docents Arvīds Grigulis, Kārlis Krauliņš, arī profesors Augusts Kirhenšteins un docents Pēteris Rizga Latvijas Lauksaimniecības akadēmijā (LLA).

No radikāli noskaņotās, komunistiskās jaunāka gadagājuma latviešu inteliģences pārstāvjiem pamazām ienāca akadēmiskajā vidē vēl mehānikas speciālists Aleksandrs Mālmeisters, astronoms Jānis Ikaunieks, fiziķe Elza Krauliņa, ekonomisti Fricis Deglavs un Pauls Dzērve, mediķis Vilis Pampe, literatūrzinātnieks Jānis Niedre, inženieris elektrīķis Kārlis Tabaks, ķīmiķis Kārlis Karlsons un vairāki citi.

No Krievijas līdz 1945. gada beigām ar VK(b)P CK norīkojumu Latvijā iebrāca latviešu izcelsmes profesori ģeogrāfs Matvejs Kadeks, vēsturnieks Jānis Zutis, literatūrzinātnieks Roberts Pelše, tiesu mediķe profesore Elizabete Jakovļeva (kuru gan drīz vien arestēja), valodnieks Jānis Loja, docenti Roberts Miķelsons (pedagogs), Marta Aizupiete (bioloģe), Milda Drīzule (pedagoģe), Verners Melnalksnis (ģeologs), Ernests Karpovics (filozofs), Jānis Peive (lauksaimniecības zinātnieks), jaunais Aleksandrs Drīzulis, kā arī “politiskie profesori” – Jānis Jurgens un Voldemārs Miške, docents Kārlis Blūzmanis un vēl citi.

Turpmākajos gados šādu latviešu tautības profesoru un citu mācītbspēku pieplūdums no Krievijas kļuva masveidīgs – bioķīmiķis profesors Aleksandrs Šmits, fizikālķīmiķe Lidiņa Liepiņa, ķirurģijas profesori Aleksandrs Liepukalns un Jānis Bune, terapeits docents (vēlāk – profesors) Ernests Burtnieks, embriologs un histologs profesors Pēteris Gerke, vēlāk – ievērojamais zoologs Jānis Lūsis, tāpat metalurģs docents Kristaps Neilands, vairāki lauksaimniecības speciālisti. Šai kategorijai varētu pieskaitīt arī anatomijas profesoru Vasiliju Kalbergu – pārkrievotu igauni, kurš nāca no Pēterburgas (viņš bija latviešu žurnālista un izdevēja redaktora Oskara Rāviņa znots). Šo profesoru skaitā bija kompetenti speciālisti savās nozarēs, un viņu piesaistīšana LVU un Latvijas zinātnei bija neapšaubāms guvums, taču iebrācēju skaitā bija arī Staļina īstenotās negatīvās selekcijas pārstāvji, viduvējas, pat zemas kvalifikācijas zinātnieki, ieauguši staļiniskajā ideoloģijā, tāli Eiropas zinātnei. Nereti viņi darbojās kā totalitārisma iedzīvinātāji Latvijā un krasi pārmainīja ētisko un tradicionālo gaisotni Latvijas akadēmiskajās aprindās.

Universitātē un pētnieciskajos institūtos tsāku vai ilgāku laiku darbojās arī kreisi noskaņotie Latvijas laika inteliģenti, no kuriem daudzi bija stāvējuši tuvu “meņševistiskajai” LSDSP, tādēļ darboties konservatīvajā pirmskara LU viņiem bija liegts. Te var minēt literatūrzinātnieku Antonu un folkloristu Pēteri Birkertus, Rīgas vēsturnieku Jāni Straubergu, literatūrzinātnieku Rūdolfu Egli, dietoloģi Kseniju Skulmi, celtniecības speciālistu Jāni Jagaru, mākslas zinātnieku Kristapu Eliasu u.c. Īslaicīgas darba iespējas jaundibinātajā Zinātņu akadēmijā pavērās dzejniekam Valdim Grēviņam un Aleksandram Čakam, kas strādāja Valodas un literatūras institūtā, tāpat Andrejam Kurcijam – Folkloras institūtā. Taču šī akadēmiskās inteliģences kategorija lielākoties drīz tika izstumta no akadēmiskās dzīves, pat represēta, jo Jānis Kalnbērziņš un daudzi citi Komunistiskās partijas vadītāji meņševistiskos sociāldemokrātus neieredzēja pat vairāk kā pilsoniskos inteliģentus.

Atsevišķi varētu minēt arī kreisi noskaņotos ebrejus, kuru akadēmiskā karjera pirmskara Latvijā būtu bijusi visai apgrūtināta, – fiziķi Jāzepu Eidusu un ļoti enerģisko ķīmiķi Solomonu Hilleru, tāpat mediķi Mihailu Joffi – vienu no elektrokardiogrāfijas celmlaužiem Latvijā, bijušo veselības tautas komisāra vietnieku, 1940. gada Tautas saeimas deputātu. Pieminami mediķi Ļevs Hnohs, Mihails Dubinskis, Elmārs Hercfelds, Solomons Magilņickis u.c., filoloģe un studentu iemīļotā docētāja Lija Čerfase. Dažādas pozīcijas LVU ieņēma arī bijušie geto ieslodzītie – Viktors Goldbergs, Lāzars Javorkovskis, Šleims Hercbergs. Samērā ierobežotā skaitā pirmajos pēckara gados no PSRS iebrauca krievu tautības profesori un docenti, no kuriem var minēt ģeogrāfi Natāliju Temņikovu, ķīmiķus Pjotru Odincovu, Iraidu Romadani, Varvaru Sergejevu, mediķus Anatoliju Zubkovu, Konstantīnu Bogojavlenski, Nikolaju Daņilovu.¹⁸

Samērā daudz cittautību docētāju – mediķu Latvijas akadēmiskajā vidē ielūda no Rīgas Ortopēdijas un plastiskās ķirurģijas zinātniski pētnieciskā institūta, ko uz Karalauka hospitāļa bāzes 1946. gadā organizēja gruzīnu cilmes ķirurgs ortopēds Arčils Mačabeli, vēlāk Rīgas Medicīnas institūta Kara hospitālās ķirurģijas katedras vadītājs. Te vairākums darbinieku (70,3%) bija ar PSRS medicīnas augstskolu diplomu un tikai 22,2% bija beiguši Latvijas universitāti 1920.–1944. gadā. Vairāki šī institūta darbinieki – arī patofiziologs Leonīds Goļbers – kļuva par Medicīnas fakultātes vai jaundibinātā RMI docētājiem.

Pirmajos pēckara gados komunistu ieceltā LVU vadība bija relatīvi iecietīga pret veco profesūru, par ko lielā mērā jāpateicas rektoram M. Kadekam, kurš jau 1944. gada novembrī aizstāja rektora pienākumu pagaidu izpildītāju A. Ķešānu. Lai gan M. Kadeks bija vecs komunist, 1919.–1921. gadā Sarkanās armijas 2. sevišķās (Dienvidrietumu) armijas Politdaļas priekšnieks, “Leņina–Staļina partijas lietai uzticams”, kā sacīts viņa raksturojumā, tomēr viņš bija pietiekami nopietns zinātnieks – ģeogrāfs (1942. gadā doktora disertācija Maskavas universitātē par ģeogrāfijas vēsturi Krievijā) un diezgan samiernieciski noskaņots pret vecajiem “buržuāziskajiem” speciālistiem gan universitātē, gan Latvijas PSR Zinātņu akadēmijā, kur amatu apvienošanas kārtībā viņš bija viceprezidents.¹⁹ M. Kadeks sākumā sapratās ar LVU zinātņu prorektoru, purvu ievērojamo pētnieku P. Nomalu, kurš 1945.–1946. gadā daudz uzmanības pievērsa pētniecisko institūtu organizēšanai LVU sastāvā. Kreisu uzskatu inteliģents, “Zemgalijas” vecbiedrs P. Nomals bija pārcietis personisku traģēdiju (1945. gadā gāja bojā viņa vienīgais dēls Magnuss – leģionārs, topošais arhitekts) un drīz vien saslima ar nedziedināmu slimību, kas noveda viņu kapā, taču arī šajos apstākļos pašaieliedzīgi nodevās zinātniskās dzīves atjaunošanai Latvijā. LVU partijas pirmorganizācijas sekretārs Jānis Āboliņš par Nomalu izteicās, ka “viņš vada reakcionāro profesūru”. Jau 1946. gada decembrī P. Nomals zaudēja prorektora amatu, viņu aizstāja no Krievijas iebraukušais Kārlis Plaude, vēlāk – Alfrēds Stalgevičs.

Tieši vietējie zinātnieki – patrioti, darbodamies saliedēti, 1944.–1947. gadā Latvijā mēģināja nostāties kara izpostītās dzīves atjaunošanas un pat modernizācijas priekšplānā, netieši īstenojot apslēptu rezistenci pret staļinisma uztiptajām dogmām, pret sovetisko rusifikāciju un Baltijas republiku neatgriezenisko integrāciju PSRS. Latvijas jaunatnē bija dzīvas tradicionālās izglītības alkas, un universitāte itin kā ļoti strauji atjaunoja aktivitāti. Latviešu profesori vēlējās dot Latvijas jaunatnei mūsdienīgu izglītību, loloja ilūziju, ka PSRS sastāvā Latvija un Rīga varētu attīstīties *“kā zināmā mērā paraugsaimniecība [...] katra tāda paraugsaimniecība, ar mīlestību izveidota, dod ne tikai pašiem lielāku praktisku guvumu, bet ir arī citiem par ierosinājumu.”*²⁰ Šādas domas izskanēja universitātes I zinātniskajā sesijā 1945. gada rudenī, tāpat daudzos aicinājumos un uzrunās studentiem, kuri tika mudināti atjaunot kara izpostīto dzīvi Latvijā.²¹ Raksturīgi, ka ar nedaudz izņēmumiem (piemēram, profesors A. Ieviņš) neviens no agrāk uzskaitītajiem “vecajiem” LVU profesoriem nebija un arī vēlāk nekļuva par Komunistiskās partijas biedru. Būdami lojāli režīmam, viņi tomēr turējās zināmā garīgā opozīcijā (daudzi, piemēram, profesors K. Rudzītis, nepadevās pāraudzināšanai un itin kā “iekšēji emigrēja”). LVU situāciju šajos gados detalizēti aplūkojis H. Strods,²² taču var pievienot vēl vairākus agrāk neminētus faktus un argumentus.

“Cietā kursa” sākumu formāli iezīmēja VK(b)P CK lēmums par žurnāliem “Zvezda” un “Leņingrad” 1946. gada 14. augustā un attiecīgais Andreja Ždanova referāts,²³ kas formāli vairāk gan skāra literātus, nevis zinātniekus, taču tika izmantots, lai pastiprinātu “modrību” un kāpinātu ideoloģiskās represijas arī padomju augstskolās. Protams, komunistiskā elite bija ieinteresēta atjaunot augstāko izglītību kara izpostītajā republikā, taču – savā izpratnē un stingrā kompartijas kontrolē, nepieļaujot nacionālisma un lokālisma izpausmes studentu un mācībspēku vidē.

Visai zīmīga un LVU turpmākajai attīstībai izšķirīga bija Latvijas K(b)P CK 1. sekretāra J. Kalnbērziņa vadītā 1946. gada 4. oktobra biroja sēde, kurā apsprieda LK(b)P CK norīkotās pārbaudes komisijas ziņojumu par universitātes darbu.²⁴ LK(b)P CK biroja locekļa Friča Deglava parakstītā izziņa, kas rezumēja 30 cilvēku lielās darba grupas pārbaudes rezultātus, sniedza visai kritisku universitātes vērtējumu. Pirms pārbaudes J. Kalnbērziņš rektoram M. Kadekam sacījis: *“Pacensāties, lai tur [universitātē. – J. S.] nebūtu jāieved karaspēks, tieciet galā paši.”* CK biroja sēdē konstatēja, ka karaspēks tiešām nav jāieved, taču J. Kalnbērziņš pamatoti piebildis, ka *“komisijas 30 cilvēki arī esot karaspēks”*.

CK birojs atzina, ka mācību darbs universitātē nostādīts slikti, LVU vadība nekontrolē mācību un zinātnisko darbu, partijas politiskais darbs esot vājš. Zudusi politiskā modrība, darbā pieņemti politiski neuzticami cilvēki (profesors A. Tramdahs, docents N. Brāzma (stenogrammā – Brazmans), R. Akmentiņš, J. Skuja, V. Štāls (“Štaņš”), docente M. Vīgants, profesors A. Ķešāns (stenogrammā vietumis “Košāns” vai “Kašēns”, gluži kā

Francijas kompartijas līderim) u.c.) Fizikas un matemātikas fakultātē Brāzma neesot ļāvis iekļaut fakultātes padomē kompartijas organizācijas pārstāvi, paziņodams, ka fakultātē nevarot pieļaut vienas partijas pārstāvju vairākumu; atsacījies pieņemt zinātniskā darbā zinātniekus no citām padomju republikām, toties atļāvis docēt personām, kas labprātīgi devušās līdzī vāciešiem. Profesors A. Tramdahs Inženierzinātņu fakultātē esot bijušais *melnās troikas* loceklis, kas vācu laikā lēmis universitātes likteni. Viņš dēvējot padomju iestādes par krievu iestādēm, studentu izlaidumā aicinājis studentus izturēties pret visu notiekošo nenopietni, jo, pēc viņa domām, padomju apstākļos tikai tā vispār iespējams strādāt. Profesors R. Akmentiņš – bijušais buržuāziskās Latvijas pārstāvis pie Kolčaka,²⁵ ievadlekcijā "par marksisma-ļeņinisma mācību par valsti" no izklāsta izmetis sadaļu, kas atmasko fašistisko teoriju par valsti un tiesībām, neesot kritizējis Ulmaņa režīmu Latvijā un nepavisam neesot apgaismojis Padomju valsts iekārtas pamatjautājumus. Tā kā universitātē darbojoties šādi kadri, buržuāziski nacionālistiski elementi (acīmredzot no studentu vidus) netraucēti veic noziedzīgu darbu – ņirgāšanās par vadoņu portretiem, uzraksti uz sienām, marksisma-ļeņinisma lekciju plānu sabotāža, draudi pasniedzējiem komunistiem, naida izpausmes starp krievu un latviešu studentu grupām. Ne universitātes vadība, ne partijas organizācija uz šādām izpausmēm nereaģējot, partijas un komjaunatnes darbs universitātē esot galīgi nolaists.

Visai asu kritiku šajā sēdē izpelnījās arī profesori P. Dāle, P. Galenieks, P. Stradiņš, J. Maizīte, P. Nomals, V. Skārds ("kura seja man ir zināma" – tā teica rektors M. Kadeks) u.c. Īpaša nelabvēlība izrādīta profesoram A. Ķešānam, par kuru izziņā teikts: "*Profesors Ķešāns, ķīmiķis, buržuāziskās Latvijas laikā vadīja korporācijas konventu [Talavija. – J. S.], tagad lasa neorganiskās ķīmijas kursu, stāvēdams metafizikas pozīcijās. Būdam ideālista Ostvalda cienītājs, Ķešāns deklarējis: "Ostvalda laiks vēl priekšā. Jūs kādreiz neatzināt arī Puškinu, bet tagad pieņemat to. Tas pats būs ar Ostvaldu".*"

Biroja sēdē Kalnbērziņš par Ķešānu izteicās: "*Viņš neuzskata krievus par dziļiem cilvēkiem. Kas tie krievi tādi – aziāti, nekulturāli, bet mēs esam eiropieši. Tas ir kaitīgi, jo tas ir nepareizi, bet viņš turpina jaukt mūsu jaunatnes prātus.*" Un J. Kalnbērziņa slēdziens sēdē par šo ievērojamo profesoru ķīmiķi ir kategorisks: "*Vai nu Jums [rektoram. – J. S.] no viņa jāšķiras, vai mēs šķirsimies no jums.*"

Toties par profesoru P. Stradiņu rektors M. Kadeks jau var gandarīts ziņot: "*Medicīnas fakultāti mēs sākam atvērēt no galvas. Stradiņš jau vairs nav dekāns. Tagad dekāns ir pārbaudīts cilvēks no Padomju Savienības [profesors A. Šmits. – J. S.]. Tādus cilvēkus kā Vīgante jātriec ārā [..] Visi kā jukuši uz medicīnas fakultāti [..] no 2000 iesniegumiem – 500 uz medicīnu.*" CK komisijas ziņojumā arī uzsvērts, ka Medicīnas fakultātes profesoru un pasniedzēju kolektīva sastāvā esot personas, kas dienējušas vācu armijā vai bēgušas ar vāciešiem (K. Rudzītis, J. Skuja, N. Pakalniņš, Ē. Ezerietis ("Ezerit") u.c.). Piemēram, docenta v.i. Skuja ilgus gadus strādājis par

Veselības departamenta direktoru Ulmaņa laikā un vācu okupācijas dienestā. 1944. gada 1. oktobrī kopā ar ģimeni bēdzis uz Vāciju, bet tagad esot asistents Valsts Universitātē un stāstot, *“ka zem boļševikiem dzīvot ir ļoti grūti, bet pie vāciešiem viņš dzīvojis mierīgi un pārticīgi. Viņam nav zinātniska grāda un vecuma ziņā (62 gadi) viņš nevar sagatavoties disertācijas aizstāvēšanai. Nav saprotams, kādēļ viņš pieņemts asistenta amatā.”* Savukārt *“no Medicīnas fakultātē vecākos kursus pieņemtiem studentiem no citām republikām pārcelti 60, no tiem 29 piedalījās Lielajā Tēvijas karā un partizānos, bet 21 cilvēks vācu okupācijas periodā atradās Vācijā, Kurzemē vai pat dienēja vācu armijā. Tā, piemēram, 3.-ajā kursā ieskaitītais Aleksis no 1943. līdz 1945. g. dienēja par feldšeri vācu armijā.”* Profesora P. Stradiņa raksturojumos arī vēlāk figurē formulējums: *“Pulcina ap sevi sakompromitējušās personas”* (ievērojot to, ka P. Stradiņa klīnikā turpināja strādāt ķirurgi Ē. Ezerietis, O. Aleksis, E. Smiltēns u.c., bet no Zviedrijas 1946. gada janvārī zviedru valdības izdotais leģionārs Jānis Slaidiņš sekmīgi beidza LVU aspirantūru un daudz vēlāk ar neiedomājamām grūtībām pat ieguva profesora nosaukumu; šie cilvēki ar laiku ierindojās izcilāko Latvijas medicīnu priekšpulkā).²⁶

No šādas stenogrammas teksta patiešām ir iespējams novērtēt situācijas asumu, sarunas tonalitāti un pārsteidzošo atklātību, kādā šīs lietas nomenklatūras augstāko darbinieku vidū pārrunātas. Biroja lēmums tomēr bija pārsteidzoši saudzīgs – no amata atcēla vienīgi LVU partijas pirmorganizācijas sekretāru J. Āboliņu (pēc dažiem gadiem viņš atkal ieņēma šo posteni), rektors M. Kadeks saņēma partijas aizrādījumu, un pat viens no galvenajiem apsūdzētajiem – profesors A. Ķešāns katedras vadītāja vietu fakultātē nezaudēja, vien tika asi kritizēts Ernesta Karpovica tendenciozajā rakstā.²⁷ Tiesa, tika pieņemts lēmums 1947./1948. mācību gadā organizēt Medicīnas institūtu uz LVU Medicīnas fakultātes bāzes un īpašai komisijai uzdots izpētīt iespēju atdalīt no universitātes tehniskās fakultātes un tās reorganizēt par Politehnisko institūtu. Tā bija zināma neuzticības izteikšana LVU un būtībā tās “sašaurināšana”, kā teikts lēmumā, jo pats M. Kadeks CK biroja sēdē bija sacījis, ka *“LVU esot Padomju Savienībā vislielākā studentu skaita ziņā [vai patiešām? – J. S.], vissarežģītākā un visdaudzšķautnainākā augstskola”*²⁸.

Taču drīz pēc šīs sēdes no darba universitātē atbrīvoja profesoru P. Nomalu, profesoru R. Akmentiņu, docenti M. Vīganti un citus. Tīrīšanas turpinājās 1947./1948. mācību gadā, kad no universitātes štata atskaitīti 76 cilvēki, no tiem 11 kā neatbilstoši universitātes prasībām pēc savas kvalifikācijas un ideoloģijas. Universitātes gada atskaitē²⁹ atzīmēts, ka visjaunākais stāvoklis esot Filoloģijas fakultātē. Atlaisto vidū – Jānis Straubergs, Anna Bērzkalne, Viktors Tretjakovs, Pēteris Birkerts, Milda Paļeviča, Jānis Alberts Jansons, Georgs (Juris) Jenšs. Kultūrvēsturniekam J. Straubergam pārmeta klanīšanos Rietumu priekšā; viņš pūloties pierādīt latviešu un pat krievu literatūras izcelsmi no Rietumu literatūras. Straubergs raksturots kā meņševiks, kas turklāt uzrakstījis cildinošu

grāmatu par Kārļa Ulmaņa dzimto sētu un Bērzes pagastu. Folklorists P. Birkerts atestēts kā eklektiķis, kas uzdod sevi par marksistu; zem marksisma izkārtnes sludinājis īstu antimarksismu, brēcošs formālists, 1905. gada revolūcijas dalībnieks, emigrācijā beidzis Jēla universitāti, bijis profesors Saratovas universitātē līdz 1920. gadam; meņševistisks rakstnieks un publicists. Citai folkloristei – Annai Bērzkalnei pārņemts, ka viņa esot vissirdīgākā komparatīviste, aizguvumu teorijas piekritēja – folkloras motīvi aizgūti no vāciešiem, zviedriem, šveiciešiem; viņa nezina, kas tas ir – šķiru cīņa latviešu tautā aizvadītajos gadsimtos – Madonas apriņķī tāda neesot bijusi. Beigusi Kazaņas universitāti, mācījusies pie somu teorētiķiem, palikusi pie “somu skolas”. Sorbonnas universitātes absolvente, Bergsona skolniece un “viena no izcilākajām buržuāziskās Latvijas filozofēm” Milda Paleviča zem marksisma izkārtnes ievazājusi bergsonismu; viņasprāt, mākslā esot “Austrumu un Rietumu gars”, kas cīnās, līdz sasniedz līdzsvaru. Vācu okupācijas laikā esot publicējusi cildinošu grāmatu par latviešu dekadenci – Fallija sacerējums (dzejnieks Fallijs – K. Bulāns bija Palevičas dzīvesbiedrs).

Šie visticamāk dekāna profesora R. Pelšes sastādītie humanitāro zinātņu ievērojamu pārstāvju raksturojumi labi ataino gaisotni Filoloģijas fakultātē. Atskaitē atzīmēts, ka stipri kritizēti, tomēr ir paturami darbā profesors P. Dāle un profesors J. A. Jansons. Dāle raksturots kā psihologs, ievērojamākais buržuāziskās Latvijas filozofs, viņš atzīstot reliģiju par cilvēka morālās attīstības virzošo spēku. Trīs četrus gadus apguvis marksistisko filozofiju, lasījis lekcijas pēc padomju mācību grāmatām, taču turpina būt reliģiozs. Mācījies Maskavas un Pēterburgas universitātē, sacerējis dažus desmitus ideālistiska satura darbus, kurus “pats vēl nav kritizējis” [paškritikas kampaņā. – J. S.]. Noklusēts, ka P. Dāle bija viens no galvenajiem Latvijas Augstskolas organizatoriem 1919.–1920. gadā.

Par ievērojamo arhīvistu un ekonomikas vēsturnieku J. Jenšu sacīts, ka no PSRS tautsaimniecības vēstures kursa lasīšanas Politekonomijas katedrā viņš atbrīvots un no universitātes atlaists, jo kurss esot lasīts ļoti zemā teorētiskā līmenī un arī pēc citām īpašībām Jenšs neatbilstot darbam padomju augstskolā.³⁰

1948./1949. mācību gadā, pēdējā M. Kadeka darbības gadā, atlaists mākslas zinātņu profesors Kristaps Eliass, krimināltiesību profesors Aleksandrs Krugļevskis. Starp trūkumiem atzīmēts, ka ļoti liela profesoru pasniedzēju daļa (kopskaitā 479) – 315 štata un 11 amata savienotāji – uzturējiesies vācu okupētajā teritorijā, to skaitā 26 profesori, 26 docenti, 11 vecākie pasniedzēji, 115 asistenti un 48 pasniedzēji. Par īpaši nelabvēlīgu atzīta situācija Filoloģijas, Fizikas un matemātikas, Ģeoloģijas un ģeogrāfijas, Mehānikas un Vēstures fakultātē, kur nepieciešama kadru papildināšana ar PSRS Augstākās izglītības ministrijas palīdzību. Kā pozitīvs fakts atzīmēts, ka no PSRS atsūtīts profesors J. Lūsis (zooloģijā), profesors N. Daņilovs (fizioloģijā), docents Gustavs Kļava (tieslietās) un Georgijs Daberts (svešvalodās).³¹

Īstās “raganu medības” universitātē tomēr sākās 1949. gadā vienlaikus ar izvērsta-
jām represijām pret Latvijas zemniekiem.

M. Kadeku pēc daudzkārtējās kritikas partijas CK 1949. gadā atbrīvoja no rektora amata; viņa pēcnācēju bioķīmijas profesoru A. Šmitu Maskava rektora amatā neapstiprināja. Par LVU rektoru uz trīspadsmit gadiem (1949–1962) kļuva kādreizējais 1919. gada Malienas revolucionāro tribunālu izmeklētājs Marhļevska Rietumtautu Komunistiskās universitātes Maskavā students un Krupskajas Komunistiskās audzināšanas akadēmijas aspirants, OGPU un NKVD (Apvienotā Valsts politiskā pārvalde un Iekšlietu tautas komisariāts) Augstskolas pedagoģiskā darba vadītājs Maskavā (1933–1938) Jānis Jurgens – “sarkanais profesors”, kurš kadru anketā savu sasniegumu kontā min nevis zinātniskas publikācijas, bet gan *“lielu darbu Universitātes atbrīvošanā no buržuāziskajiem nacionālistiskiem elementiem”*³². Jāpiebilst, ka J. Jurgens bija īpatnēja rakstura un visai “neatkarīgu” ortodoksālu uzstādījumu cilvēks, kas nebaidījās šad tad nonākt konfliktā ar LKP CK un tās ideoloģisko jautājumu sekretāru Arvīdu Pelši, aizstāvot LVU intereses (kā nu viņš tās izprata) un vienā otrā gadījumā arī LVU cilvēkus; viņš pretojās arī cittautiešu iesaistīšanai mācībspēkos no Krievijas, taču bija antisemitiski noskaņots.³³

Otrreiz nokļūstot rektora krēslā, šis PSRS valsts drošības sistēmas kadru darbinieks turpināja vēl aktīvāk nekā 1941. gadā iesākto universitātes tīrīšanu no vecās akadēmiskās paaudzes “buržuāziskajiem” profesoriem un padomju varai politiski neuzticamajiem studentiem – leģionāriem, kulaku un mācītāju bērniem, arī cionistiem. Universitātē veica visu mācībspēku un studējošo personālpārbaudi, pieprasot izpildkomitejām ziņas no dzimšanas vietas. Pārbaudē atklātos “neatbilstošos” mācībspēkus un studentus no universitātes padzina. Universitātes kadru inspekcija kompartijas un drošības iestāžu uzdevumā organizēja mācībspēku un studentu politisko izsekošanu. No darbinieku un studentu vidus savervēti ziņotāji, iebiedēti vai piespiesti, retāk – pārliecības dēļ, veica nepateicīgo, cilvēka cieņu pazemojošo darbu.

Tieši J. Jurgens šādu “arakčejevisku režīmu” ievada LVU, konsekventi cenšoties iznīdēt veco, bet reizē arī audzinot jaunu, padomju garā orientētu eliti. J. Jurgena sastādītā slepenā izziņa par universitātes kadriem (nosūtīta LK(b)P CK 1950. gada 29. jūlijā, dokumentu J. Jurgena vietā parakstījis prorektors Kārlis Pugo) ir skandalozs, bet pārsteidzoši atklāts dokuments gan saturā, gan stilistikā.³⁴ Atzīmēts, ka *“no darba universitātē atbrīvoti kā sociāli nepiemēroti un neatbilstoši: 1) no profesoru un pasniedzēju skaita – 121 cilvēks, 2) no mācību palīgpersonāla skaita – 74 cilvēki, 3) no administratīvi saimnieciskā darbinieku skaita – 56 cilvēki, 4) no studentu skaita – 866 cilvēki”*. Šis dokuments sniedz arī personālsastāva tīrīšanas akcijas (1949–1950) tīri čekistisku pamatojumu:

“Ar pilnu atbildību jāatzīst, ka ar kadru izpēti universitātē neviens nav nodarbojies. Par to liecina kaut vai tas, ka mācību daļa nepārbaudīja profesoru un pasniedzēju darbu, bet uz labāko studentu signāliem reaģēja izvairīgi, lai neapvainotu “vecu speciālistu”.

Patiesībā lielākā cilvēku daļa, kas izteica savus buržuāziski nacionālistiskos uzskatus, izrādījās vai nu samērā vāji speciālisti, vai izteikti fašisti.

Organizējot sistemātisku profesoru un pasniedzēju darba kontroli, cilvēku pārbaudi un izpēti, tika atrasti šķiriski svešie, pretpadomiski noskaņotie un citi buržuāziskie nacionālisti – 135 cilvēki, t.i., 23% no visa pasniedzēju sastāva.

Pirmās grūtības universitātes tīrīšanā saistījās ar to, ka šī svešā elementa lielākā daļa nodarbībās uzvedās ļoti lojāli, bet privātās sarunās un konsultācijās individuāli apstrādāja jaunatni. Savu piederību dažādām pretpadomju partijām un organizācijām viņi nebūt neslēpa.

Otra problēma – no šīs buržuāziski fašistiskās nešķīstības nevarēja attīrīties ar vienu rokas mājienu. Bija nepieciešams atrast labus padomju speciālistus, izvirzīt spējīgu un mums uzticīgu jaunatni.

Padzīt kādu buržuāzisko nacionālistu būtu salīdzinoši viegli, taču, pirms padzīt, vajadzēja idejiski sagraut un atklāt viņa uzskatus un uz tāda pamata audzināt studentus un tos buržuāziskos speciālistus, kas vēlas strādāt ar mums.”

J. Jurgens atzina, ka, “sākot ar 1949. gada marta mēnesi [atsauksim atmiņā, ka 1949. gada 25. martā Latvijā notika lielā deportācija. – J. S.], līdz dotajam brīdim no profesoru un pasniedzēju sastāva tika atbrīvots 121 cilvēks, t.i., 20% no visa sastāva”. Atbrīvoto skaitā izziņā minēti, citu starpā, mākslas vēstures profesors K. Eliass, vecākais pasniedzējs Arhitektūras fakultātē A. Reinfelds, Filoloģijas fakultātes katedras vadītājs J. Endzelīns, Arhitektūras projektēšanas katedras vadītājs E. Štālbergs, Inženierzinātņu fakultātes docents J. Jaģars, aspirants un Ķīmijas fakultātes asistents R. Reiziņš, Kara medicīnas katedras mācību daļas priekšnieks I. Polocks u.c. Izziņā norādīts arī, ka: “Tālākajā profesoru un pasniedzēju, kā arī administratīvi saimnieciskā personāla pārbaudes un izpētes rezultātā atrasti vēl papildus 38 cilvēki – bijušie pretpadomju politisko partiju un organizāciju biedri. Universitātes vadība uzsākusi viņu sīku izmeklēšanu un pakāpenisku atbrīvošanu no darba universitātē vai pārcelšanu mazāk atbildīgos amatos.”³⁵ Šajā potenciāli atļaidzamo kategorijā starp citiem uzskaitīts ķīmijas profesors Pauls Kalniņš, ķīmijas asistents Arnolds Šiliņš, Krimināltiesību un kriminālprocesa katedras vadītājs Aleksandrs Pavārs, Juridiskās fakultātes vecākais pasniedzējs Arturs Liede, arhitektūras docenti Pēteris Bērzkalns un Aleksandrs Birzenieks, vēstures docents Gustavs Lukstiņš, Terapeitiskās stomatoloģijas katedras vadītāja v.i. Šleims Hercbergs, Inženierzinātņu fakultātes profesori Arturs Tramdahs un Vilis Skārds, ģeogrāfs Ģederts Ramāns, fizikas docents Alfons Apinis, profesors Pauls Galenieks u.c. Raksturojumi sniegti visai kolorīti, piemēram: “*Filoloģijas fakultātes mākslas zinātnes katedras profesors K. J. Eliass (arī Švarcs), agrāk liels zemes īpašnieks, bijušais meņševistiskās KSDSP CK biedrs. Vēl līdz pirmajam imperiālistiskajam karam, atrodoties emigrācijā, aktīvi cīnījies pret boļševikiem (sk. – Ļeņins, XIV sējums, 3. izdevums).*

Vēlāk buržuāziskā režīma periodā Latvijā viņš bija viens no Latvijas meņševiku līderiem un pastāvīgs buržuāziskās Saeimas deputāts. Viņa radi tika izvesti no Latvijas PSR kā kulacisks elements. [...] Filoloģijas fakultātes latviešu valodas katedras vadītājs J. M. Endzelīns – PSRS Zinātņu akadēmijas korespondētājoceklis un Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas īstenais loceklis, pārliecināts buržuāziskais nacionālists, kurš atklāti vērsās pret padomju valodniecību.”³⁶

Īstu kompromitējošu ziņu “buketi” izpelnījies Terapeitiskās stomatoloģijas katedras vadītāja v.i. medicīnas zinātņu kandidāts Š. Hercbergs. Savukārt V. Skārds atestēts šādi: “Inženierfakultātes ūdensapgādes un kanalizācijas katedras vecākais pasniedzējs, tehnisko zinātņu kandidāts V. J. Skārds – no zemniekiem kulakiem, līdz padomju varas dibināšanai Latvijā viņam piederēja zemnieku saimniecība 60 ha apmērā. Strādājot par pasniedzēju Latvijas Universitātē, zemi izrentēja. Buržuāziskā režīma laikā Latvijā ne reizi vien izbrauca uz ārzemēm. Tēvijas kara gados dzīvoja vācu okupētajā teritorijā, strādāja par dekānu Latvijas Universitātē. Tuvojoties Padomju Armijas daļām, 1944. gadā bēdzis uz Kurzemi. No 1945. gada jūlija atjaunojis darbu Latvijas Universitātē. Savās lekcijās nepietiekami pievērš uzmanību krievu un padomju zinātnes prioritātei.”

Par pazīstamo botāniķi un sabiedrisko darbinieku profesoru P. Galenieku sacīts: “Bijušais Bioloģijas un augsnes fakultātes dekāns, bioloģijas zinātņu doktors profesors P. M. Galenieks pilsoņu kara gados dienējis Kolčaka armijā. 1921. gadā bēga no Vladivostokas uz Latviju. Buržuāziskā režīma laikā strādāja Latvijas Universitātē par profesoru. 1940. gadā, Latvijā dibinoties padomju varai, tika ievēlēts par PSRS Augstākās Padomes deputātu un Latvijas PSR Augstākās Padomes priekšsēdētāja vietnieku. Tēvijas kara gados atradās vācu okupētajā teritorijā. 1941. gadā vācieši viņu arestēja un turēja cietumā un koncentrācijas nometnē pusotru gadu. 1944. gadā mīklainos apstākļos pārgājis frontes līnijai un pievienojies Padomju Armijas daļām. Pēc vāciešu padzīšanas no Latvijas teritorijas turpināja strādāt Latvijas Valsts Universitātē. Būdams Bioloģijas un augsnes fakultātes vadītājs, Galenieks apzināti ignorēja PSRS Augstākās Izglītības Ministra pavēli par stipendijām, izdodot viltotas izziņas stipendijas saņemšanai studentiem, kuriem ir akadēmiskie parādi. Savā paskaidrojumā Galenieks atzinis vainu viltotu izziņu izdošanā, tomēr uzskata, ka ir pārkāpis tikai likuma burtu, nevis tā būtību. Saucot sevi par “trūcīgo studentu labvēli”, īstenībā aizstāv akadēmiskos parādniekus un noskaņo tos pret universitātes rektorātu. Šī gada maijā Galenieks atbrīvots no fakultātes dekāna amata.”³⁷

Jurgens vērsās arī pret jaunākās paaudzes zinātniekiem, piemēram, vēlāk pazīstamo koksnes ķīmiķi Rūdolfu Reiziņu, kuru “atmasko” šādi: “Aspirants, Ķīmijas fakultātes asistents R. Z. Reiziņš – vācu okupācijas laikā beidzis diversantu – spridzinātāju skolu naidīgai darbībai Padomju Armijas aizmugurē. Viņa tēvs vācu laikā bija vācu kinonomas direktors Rīgā, bija beidzis speciālus kursus Vācijā Gebelsa resorā. Reiziņa

brālis – fizikas un matemātikas fakultātes pasniedzējs, Padomju Armijas dezertieris [vēlākais matemātikas profesors L. Reiziņš. – J. S.]. Izslēgts no VKP(b) biedru rindām un atlaists no darba universitātē.”³⁸

Raksturīgi, ka, inkriminējot darbošanos naidīgajās partijās vai buržuāziskās Latvijas sabiedriskajā dzīvē, Jurgens noklusē (vai vismaz klusina) vairāku sarakstā iekļauto personu īpašos nopelnus tieši Padomju Latvijas labā, P. Galenieka un A. Liedes gadījumā gan garāmejot pieminot viņu līdzdalību V. Lāča valdībā vai ievēlēšanu Augstākajā padomē, bet neatgādinot, ka Jagars darbojies Augusta Kirhenšteina Tautas valdībā par satiksmes ministru.

Ar citētajiem iznīcinošajiem raksturojumiem krasi kontrastē jaunā karjerista, nule doktora disertāciju aizstāvējušā docenta L. Goļbera raksturojums, kurš tajā pašā 1948. gadā viņam izsniegts virzīšanai par katedras vadītāju: *“Jauns, vispusīgi izglītots un politiski attīstīts speciālists – patofizioloģis. Padomju formācijas zinātnieks, kas savas politiskās un zinātniski – pedagoģiskās erudīcijas ziņā ir daudzsološs jauno kadru vadītājs un skolotājs patoloģiskajā fizioloģijā.”³⁹* Šis “daudzsološais jauno kadru audzinātājs” drīz izvirzījās par jaundibinātā Rīgas Medicīnas institūta vadītāju, taču 1958. gada sākumā, Berklava laikā, viņa karjera negaidīti aprāvās – par medicīnas studentu sistemātisku seksuālu izmantošanu šo vīru izmeta no Latvijas augstākās izglītības sistēmas.

Skandalozākā no J. Jurgena “valdīšanas” sākuma akcijām bija izrēķināšanās ar pasauleslaveno zinātnieku Latviešu valodas katedras vadītāju 77 gadus veco profesoru Jāni Endzelīnu. Tās būtību viņa skolniece Rasma Grīske skaidro ar vārdiem: *“Vainīga Endzelīna patstāvība un bezaplunku izteiksme, neparasta izcilība un latviskums. Īsts, neizrādīgs. Nepadevīgs. Palīdzēja izveidot filoloģijas fakultāti un pirmo baltu filoloģijas nodaļu, pamatīgi izglītoja zinātnes ētikā, audzināja jaunatni.”* Pamatots arī Grīskes atzinums par Endzelīna aizraušanos sekām: *“Ar Endzelīna aizraušanos un viņa atziņu un ceļa noliegšanu baltu filoloģija Latvijas Universitātē faktiski bija likvidēta un pasaulē pirmā vieta šai zinātnes nozarē latviešiem zaudēta.”⁴⁰* Vēsture augstu novērtējusi arī vairākus citus Jurgena sarakstā ietvertos, piemēram, LLU iedibinājusi A. Tramdaha un V. Skārda vārdbalvu (pēc padzišanas no LVU šie profesori un vēl citi atrada patvērumu Lauksaimniecības akadēmijā). E. Štālbergu, A. Birzenieku, P. Bērzkālnu Latvijas arhitekti joprojām uzskata par autoritātēm, bet P. Galenieks ir atzīts biologu aprindās. R. Reiziņa atcerei 2001. gadā tika sarīkota konference “Par tīru Daugavu” u.tml.

Jurgena tiešas rīcības rezultātā LVU tika iznīcināta Arhitektūras fakultāte, atbrīvojot no darba Brīvības pieminekļa arhitektoniskā veidojuma autoru akadēmiķi E. Štālbergu, *“kurš nepārtrauca ievazāt buržuāziski nacionālistiskus uzskatus, klanoties satrunējušai Rietumu arhitektūrai un formālismam”, “audzināja studentus formālisma un konstruktīvisma garā”*. Līdz ar Štālbergu atlaisti arī viņa tuvākie līdzstrādnieki – Marta Staņa un Arturs Reinfelds, atlaišanai ieteikti A. Birzenieks un P. Bērzkālns. Vienlaikus notika arī

Arhitektūras un celtniecības institūta faktiskā likvidēšana Latvijas PSR ZA sistēmā, līdz ar to 1950.–1952. gadā būtībā Latvijā tika sagrauta arhitektūra kā zinātne. Šajos notikumos nožēlojama un apkaunojoša bija toreizējā Inženierzinātņu fakultātes dekāna Aleksandra Mālmeisters un Arhitektūras fakultātes dekāna būvinženiera Roberta Mergina – pārliecinātu staļiniešu loma. Turklāt A. Mālmeisters un L. Birzīte arī organizēja kampaņu pret vācu “koloniālo mantojumu” Rīgas arhitektūrā un pilsētvidē, vērsoties pret Melngalvju nama, Rātsnama u.c. vēsturisko Vecrīgas objektu atjaunošanu. Var piekrist akadēmiķim Jānim Krastiņam, ka *“arhitektu vidē valdošā tradicionāli brīvā, radošā gaisotne tika novērtēta kā neatbilstoša oficiālajām ideoloģiskajām un pilsoniskajām nostādnēm, tas deva iespēju uzsākt kampaņu pret Arhitektūras fakultāti. [...] 1950. gada 29. decembris paliks kā bēdīgi slavens datums Latvijas arhitektūras skolas vēsturē. Šajā dienā studentu saime tika iepazīstināta ar PSRS Augstākās izglītības ministra S. Kaftanova pavēli par LVU Arhitektūras fakultātes likvidēšanu. [...] Tas bija negaidīts un nepatīkams pārsteigums pat tiem studentiem – komjaunatnes aktīvistiem, kuri pirms tam nekautrējās izteikt aizrādījumus saviem pedagogiem.”*⁴¹

No J. Jurgena un LKP vadības viedokļa Arhitektūras fakultātes likvidēšanai (lai cik absurda tā liktos) bija sava loģika. LVU arhitektūras skola pārstāvēja elitāru arhitektūru un pilsētībūvniecību, bet šajā laikā Rīgā un citās Latvijas pilsētās jaunu unikālu ēku projektēšana un celtniecība būtībā bija iesaldēta (atcerēsimies kaut vai viesnīcas “Rīga” ieilgušos celtniecības tempus) un varasvīriem šķita, ka pieprasījumu pēc arhitektiem varēs apmierināt ar “importētiem” arhitektiem, jo vairāk tādēļ, ka vietējo arhitektu darba stils šķita pārāk eiropēisks, padomju standartarhitektūrai neatbilstošs (Latvijas arhitektu darbu īpašā vēstulē 1949. gadā bija kritizējis vadošais padomju arhitekts Aleksejs Ščusevs). Toties sakarā ar vienlaidu kolektivizāciju aktuāla likās lauku ciematu vai agropilsētu projektēšana viensētu vietā. Augstākās izglītības ministra S. Kaftanova pavēle paredzēja Latvijas Universitātē specialitāti “arhitektūra” aizstāt ar specialitāti “lauksaimniecības celtniecība”, mainot 1.–4. kursa arhitektūras studentiem studiju profilu un tikai 5.–6. kursa arhitektiem ļaut pabeigt studijas saskaņā ar iecerēto specialitāti (bet perspektīvā, iespējams, pārcelt arhitektūras studijas uz Lauksaimniecības akadēmiju).

Tiesa, arhitektūras studenti un docētāji vērsās ar argumentētām sūdzībām kompartijas un valdības augstākajās institūcijās, pat Staļina kancelejā Maskavā (viens no sūdzības rosinātājiem un virzītājiem bija vēlāk pazīstamais dramaturgs Gunārs Priede, pēc profesijas arhitekts).⁴² J. Jurgens bija spiests manevrēt, meklēja zināmu kompromisu, pārveidojot Inženierzinātņu fakultāti par Inženierceltniecības fakultāti, kur kādu laiku atļāva pastāvēt Arhitektūras nodaļai, taču to likvidēja 1955. gadā, kad Ņ. Hruščovs izvērta cīņu pret “pārmērībām arhitektūrā”.

Kaut arī sektantiski noskaņotie LVU komunisti un J. Jurgens gaviļēja par panākumiem, taču “tīrīšanas” nepavisam nedeva cerētos rezultātus un jaunas, režīmam

uzticamas akadēmiskas elites veidošanās ieilga, aspiranti savas disertācijas paredzētā laikā nebeidza. Tas viss stipri iedragāja Latvijas universitāti salīdzinājumā ar Tartu un Viļņas universitāti, kur augstskolu vadības un vietējās komunistiskās elites nostājas dēļ zinātnisko potenciālu izdevās saglabāt daudz pilnīgāk vai pat izveidot no jauna (piemēram, Viļņas universitāte).

1954./1955. mācību gadā LVU palika vairs tikai 15 profesoru, no kuriem septiņi ar zinātņu doktora grādu (G. Vanags, L. Liepiņa, A. Ieviņš, N. Temņikova, P. Galenieks, A. Lūsis, J. Zutis), pārējie – Maskavas Sarkanās profesūras institūtu beiguši funkcionāri vai personas, kurām doktora grādu neapstiprināja. Vēl dramatiskāka situācija veidojās pēc RPI atdalīšanas no LVU 1958. gadā, kad universitātē bija palikuši tikai trīs (!) profesori ar zinātņu doktora grādu (N. Temņikova, A. Lūsis, E. Karpovics).⁴³ Pat ja ievērojam to, ka daudzi kompetenti vecākās un vidējās paaudzes speciālisti doktora grādu iegūt nedrīkstēja savas biogrāfijas vai politisku motīvu dēļ, jāatzīst, ka J. Jurgena praktizētā kadru selekcija Latvijas lielāko augstskolu bija nostādījusi pavisam apkaunojošā stāvoklī un nebūt nenovērsa tos trūkumus, kurus varētu pārņemt pirmskara Latvijas Universitātei. Arī zinātniskā darba tradicionālie virzieni bija apsīkuši vai iznīdēti. 1958. gadā, kad (jau pēc Staļina kulta nosodīšanas) universitātei piešķīra Pētera Stučkas vārdu, lielā mērā bija jau atdzemdēta P. Stučkas 1919. gada valdīšanas laika koncepcija par augstskolu kā *“proletāriskās zinātnes stipro pili”*, bet nepavisam ne Eiropas tradīcijās veidotu akadēmiskās dzīves centru.

1950. gada 21. jūnijā ar PSRS Augstākās izglītības ministrijas pavēli no LVU atdalīja Medicīnas fakultāti un Ķīmijas fakultātes Farmācijas nodaļu, uz to bāzes nodibināja RMI, kas mācības uzsāka jau 1950. gada beigās. Politiskā gaisotne jaundibinātajā RMI bija liberālāka nekā J. Jurgena vadītajā LVU, taču jauno institūtu skāra vairāki skandāli, kas galu galā noveda pie jau minētās L. Goļbera atstādināšanas un zināmas krīzes 1958. gadā. Atšķirībā no LVU Medicīnas institūtā ieplūda samērā daudz docētāju no citām PSRS republikām, taču tur amatus saglabāja arī ļoti daudzi iepriekšējā laika profesori, un jauno mediķu sagatavošanā RMI prata uzturēt samērā augstus standartus un tomēr saglabāt tradīcijas.⁴⁴

Vērtējot E. Burtņieka un L. Goļbera (abi RMI pirmie vadītāji lielā mērā jāuztver tieši kā *“duets”*) lomu Latvijas augstākās izglītības attīstībā, var piekrist N. Skujas viedoklim, ka *“Burtņieks bija ļoti pretrunīga personība. Viņam piemita divkosība un viltība, īpašības, ko audzināja padomju laiki, taču arī ass prāts, praktisms un bieži vien psiholoģiski motivēta, neordināra, saprātīga rīcība”*⁴⁵. Tiešām, profesors Burtņieks bija samērā veiksmīgs administrators, un viņa tiešā paspārnē patvērumu rada tādi apdāvināti mediķi kā vēlākais akadēmiķis J. Anšelevičs, arī pats N. Skuja; E. Burtņieks aicināja darbā uz Rīgu kompetentus medicīnas profesorus no citām PSRS republikām (arī ebreju tautības), prata sadzīvot ar studentiem, nodrošināja jauno mediķu sagatavošanu pietiekami augstā

līmenī, kas J. Jurgena vadītajā LVU diez vai būtu iespējams. Taču Burtņieka vadītajā institūtā veidojās tā ētiskā relativisma gaisotne, kas mediķu apmācību ietekmēja negatīvi un iedragāja zinātnisko pēctecību.

Politiski iecietīgāka gaisotne valdīja LLA, kuras rektors 1944.–1950. gadā bija profesors Jānis Peive – kompetents zinātnieks agroķīmiķis, mikroelementu pētnieks, vēlāk Latvijas PSR ZA prezidents (1951–1959), Latvijas PSR Ministru padomes priekšsēdētājs (1959–1962) un PSRS ZA Prezidija galvenais zinātniskais sekretārs (1966–1971). Taču arī J. Peive ir bijis spiests piedalīties studentu un mācībspēku ideoloģiskajās represijās. Pēc kliegdoši kritiskiem tendencioziem rakstiem (“Laiks nodibināt boļševistisku kārtību Latvijas Lauksaimniecības akadēmijā!” u.c.), kurus pēc kompartijas norādījumiem producēja žurnāla “Padomju Latvijas Boļševiks” odiozais redaktors Latvijas PSR ZA korespondētājloceklis “ekonomists” Jānis Bumbiers (par viņu sk. turpmāk), no LLA bija jāaiziet Jānim Apsītim, Pēterim Rizgam, Jānim Lielmanim, Olgai Kulitānei u.c. Bumbiers kritizēja arī pašu J. Peivi kā “Latvijas Lauksaimniecības akadēmijas Rakstu” redakcijas kolēģijas priekšsēdētāju, kas “tādu kaitīgu brāķi pieņem, atzīst par labu un laiž klajā”⁴⁶.

Pētniecības smaguma centrs Padomju Latvijā gandrīz pilnībā tika pārcelts uz 1946. gada februārī dibināto Latvijas PSR Zinātņu akadēmiju, kuras sastāvā iekļāva arī sākotnēji LVU funkcionējošos pētniecības institūtus un kurai piesaistīja radoši strādājošā akadēmiskā personāla vairākumu. No sākuma jaundibinātā Latvijas PSR ZA dzīvoja zināmā simbiozē gan ar LVU, gan arī ar LLA kā akadēmiskā personāla, tā arī telpu ziņā. Tā baudīja atbalstu no Padomju Latvijas valdības un kompartijas vadības puses, jo tās pamatoti uzskatīja Latvijas PSR ZA par savu lolojumu, par kaut ko jaunu, ko Latvijā ienesusi padomju vara. Savā ziņā ZA bija arī propagandistisks veidojums, kam bija jāapliecina Padomju Latvijas valstiskums un starptautiski jārāda plašās iespējas, ko Baltijai pavērusi padomju iekārta.⁴⁷ Katrā ziņā J. Kalnbērziņa un V. Lāča attieksme pret akadēmiju bija labvēlīga, nemaz nerunājot par A. Kirhenšteinu, kurš vietējā noņemklatūrā CK birojā figurēja kā ZA un zinātnes aizgādnis (oficiālās apspriedēs par ZA lietām viņš gan runāja pārsteidzoši maz un 50. gadu sākumā arī pats bija daļēji kritis nežēlastībā).

Pēdējā laikā kopā ar Dz. Cēberi iegūti jauni arhīvu dati par šo tēmu.⁴⁸

Represijas pret zinātniekiem

Kompartijas funkcionāru un no PSRS vecākajām republikām importēto augstskolu darbinieku sākotnējie centieni “pāraudzināt” veco akadēmisko inteliģenci LVU un LLA lielākoties neizpaudās kā tiešas represijas – atlaišana no darba, arests vai izsūtīšana. Tika izvērsta ideoloģiskās pāraudzināšanas kampaņa boļševistiskās kritikas un paš-

kritikas veidā, ko īstenoja morāli pazemojošām metodēm. Vecās inteliģences pārstāvjus nostādīja bezizejas situācijā, radīja apstākļus, lai viņi bez ierunām pakļautos kompartijas direktīvām.

Publisko piecus, pat septiņus gadus ilgo kampaņu pret akadēmisko inteliģenci ievadīja laikraksta "Cīņa" raksts pret profesoru Paulu Galenieku.⁴⁹ Universitātes Bioloģijas fakultātes dekāns profesors P. Galenieks, kurš pats vācu okupācijas laikā bija ilgstoši ieslodzīts, Inženierzinātņu fakultātes studentiem izlaiduma vakarā bija sacījis: *"Ieteicu jaunajiem inženieriem neticēt nevienam, neticēt nevienam cilvēkam, nevienai idejai, nekādai autoritātei. Paļauties drīkst tikai uz saviem spēkiem. Dzīvē viss mainās un viņ un paļauties var tikai uz sevi. Laiki mainīsies, draugi atstās, un tam, kas uz kaut ko paļāvās un kaut kam ticēja, būs nepatīšanas."* Šie vārdi ar modru ziņotāju palīdzību (kā vienu min akadēmiķi A. Mālmeisteru) bija nonākuši LK(b)P CK sekretāra Arvīda Pelšes ausīs, un viņš publicēja plašu nosodījuma rakstu: "Kam tic profesors Galenieks". Profesors P. Galenieks tika raksturots kā *"vecās inteliģences pārstāvis, kas nonācis reakcionāru uzskatu gūstā. [...] Ar profesora Galenieka muti sākusi runāt no kapa vecā, mirusī buržuāziskā Latvija. [...] Šī politiskā koncepcija ir pamatos pretrunā padomju dzīvei un nav pieņemama padomju ļaudīm, kas tic marksisma-ļeņinisma idejām un paļaujas uz boļševiku partijas, uz savu vadoņu Ļeņina un Staļina autoritāti."*

Par vienu no nīknākajiem buržuāzisko nacionālistu apkarotājiem izvērtās LK(b)P CK Propagandas un aģitācijas daļas vadītājs žurnāla "Padomju Latvijas Boļševiks" redaktors J. Bumbiers, pirms kara strādājis VČK (Vissavienības Ārkārtējā komisija). Viņa nostādne ir kategoriska: *"Augstskolas pārkārtošana uz jauna pamata mūsu jaunajā padomju republikā nepavisam nav pabeigta. Tā noris apstākļos, kad kapitālistiskie elementi, buržuāziskie nacionālisti stipri pretojas padomju varas pasākumiem. Šo buržuāzisko elementu pretestība augstāko mācības iestāžu iztīrīšanai no buržuāziskām grabažām un sociālistiskās ideoloģijas ieviešanai izpaužas tā, ka daži vecās profesūras pārstāvji, kas gadiem indējuši jaunatnes apziņu ar dažādām pseidozinātniskām teorijām, tiepīgi nevēlas pārkārtoties, nokritizēt šīs teorijas un atteikties no tām. Daži no viņiem pat mēģina izmantot padomju augstskolu un literatūru par tribīni tālākai buržuāzisko uzskatu un mācību propagandai."*⁵⁰ Bumbiers izvērta nesaudzīgu kritiku īpaši pret LLA profesoriem, kuri savās grāmatās esot pauduši aplamus un "svešus", ārzemju autoru inspirētus uzskatus, *"reakcionārus secinājumus un spriedelējumus," "pseidozinātniskas reakcionāras mācības un teorijas,"* ignorējot sociālistiskās lauksaimniecības sasniegumus.⁵¹ Profesoram J. Apsītim lika atsaukt grāmatā "Augsnes mēslošana" (1946) izklāstītos uzskatus. Līdzīgā veidā grēki bija jānožēlo ekonomikas profesoram E. Šīronam pēc J. Jurgena raksta "Pret jucekli un eklektiku".⁵² E. Šīronam bija jāatzīst, ka *"viņam vēl daudz jāstrādā pie marksistiski-ļeņiniskā pasaules uzskata izkopšanas, iedziļinoties sociālistiskās saimniecības sistēmā"*.

Pāraudzināšana notika pēc noteikta scenārija – CK norādījums, kritisks raksts partijas presē, šaurāka vai plašāka sanāksme ar vainīgā “apstrādāšanu” un “nosodījumu”, parasti – grēku piespiedu nožēla. Zinātnē arī Latvijas PSR sāka uzplaukt jauns žanrs – politiska denunciacija. Zemiska stila anonīmu denunciaciju rodam, piemēram, arī Latvijas PSR ZA akadēmiķa A. Kalniņa personas lietā.⁵³ Tādas faktiski ir vai katrā Latvijas PSR ZA partijas organizācijas slēgtās sapulces protokolā, idejiski “noformētas” tās ir dažādu apspriežu stenogrammās, lēmumos, pat ZA prezidija protokolos.⁵⁴ Šāda rīdīšanas kampaņa skāra profesorus un Latvijas PSR ZA locekļus – valodnieku J. Endzelīnu, mediķi P. Stradiņu, profesoru ķīmiķi A. Ķešānu, lauksaimniecības zinātniekus J. Apsīti, P. Rizgu, J. Lielmani, inženierzinātnieku A. Tramdahu, arhitektus E. Štālbergu un P. Bērskalnu, docentus – kultūrvēsturnieku J. Straubergu, folkloristu P. Birkertu, ģeogrāfu Ģ. Ramānu, grāmatniecības vēsturnieku K. Egli u.c. 1949.–1951. gadā asi kritizēts tika pat Latvijas PSR ZA prezidents P. Lejiņš un A. Kirhenšteins, A. Upītis un arī M. Kadeks un J. Peive, kuriem pārmeta liberālismu, iecietību pret ideoloģiskiem pārkāpumiem. Vairākums kritizēto bija spiests publiski atzīt un “dzīļi nožēlot” savas kļūdas, aiziet no vadošajiem amatiem.

Šādi pasākumi iekļāvās PSRS vispārējo parādību straumē – šajos gados notika ķengu kampaņa pret Annu Ahmatovu, Mihailu Zoščenko, Dmitriju Šostakoviču (1946–1947), iezīmējās pseidozinātnisko Trofima Lisenko teoriju “uzvara” bioloģijā (1948), Olgas Ļepešinskas “jaunā mācība par šūnu” (1950), kampaņas pret kosmopolītismu un klanīšanos Rietumu zinātnei (1947–1951). Taču iezīmējās arī Baltijai specifiskais – cīņa pret buržuāziski nacionālistisko un rietumniecisko domāšanu, pret centieniem saglabāt relatīvu patstāvību PSRS apstākļos, garīgās neatkarības un pat vienkārši veselā saprāta apkarošana, kas totalitārajai domāšanai šķīta nepieņemami.

Neētiska un pat absurda bija sistemātiskā vērsšanās pret latviešu valodas patriarhu profesoru J. Endzelīnu. Tā sākās jau 1948. gadā sakarā ar kādu denunciaciju pret neatkarīgā rakstura un, jāatzīst, visai spītīgo valodnieku, kurš nepieļaujot kuram katram cilvēkam uzrunāt viņu par “biedru”. Endzelīnu pēla arī par norobežošanos no padomju valodniecības prakses, par pretošanos ieviest patapinājumus no krievu valodas, par valodas kļūdu meklējumiem Staļina prēmijas laureātu V. Lāča, A. Sakses, A. Upīša darbos. Sekoja kritika, ka Endzelīns neatzīstot akadēmiķa Nikolaja Marra “jauno mācību par valodu”; pēc tam kad šo mācību iznīcinoši bija nokritizējis pats Staļins (1951), Endzelīnam savukārt sāka pārvest tiesmi aplūkot valodu “*metafiziski kā mūžīgu kategoriju, neievērojot biedra Staļina mācību par nāciju un nacionālo valodu izveidošanos*”. Zema stila denunciacijas (A. Spāģe ziņo: “*Endzelīns izteicies, ka arī komunistu vidū varot būt zagļi.*”) savijas ar uzkūdītu studentu (Lidija Kļaviņa) Endzelīna lekciju nozākāšanu, un dižais valodnieks 1950. gada aprīlī atstāj auditoriju, lai universitātē vairs neatgrieztos. Sekoja A. Pelšes plašais raksts “Stāvoklis latviešu valodniecībā un republikas valodnieku

uzdevumi sakarā ar J. V. Staļina darbu "Marksisms un valodniecības jautājumi" (1952), kur atkal kritizēts J. Endzelīns (šoreiz gan vairs nav skarta Marra mācība, bet uzsvērts, ka "profesoram Endzelīnam un viņa skolniekiem esot viena ar marristiem kopēja īpašība – kritikas neatzīšana").⁵⁵ Visu šo J. Endzelīna vajāšanu kopumu detalizēti aplūkojusi R. Grīse. No zinātniskās ētikas viedokļa zīmīgs šķiet viņas atzinums, ka J. Endzelīna valodniecisko uzskatu kritiku A. Peļšes rakstam esot sacerējis valodnieks Arturs Ozols, kompetents un spējīgs zinātnieks, kuram pašam ir vairāki paliekamas nozīmes darbi valodniecībā, bet kurš acīmredzot savu skolotāju un latviešu valodas pētniecības patriarhu kritizējis, konjunktūras motīvu vadīts.

Sīvai kritikai atkārtoti tika pakļauts P. Stradiņš. 1947. gada 2. oktobrī īpašā Latvijas PSR ZA īsteno locekļu un korespondētājlocekļu pilnsapulcē (vienīgā šāda pilnsapulce ZA vēsturē) tika apspriesti P. Stradiņa kļūdainie (šovinistiskie) izteikumi kādā Baltijas medicīnu apspliedē Viļņā, kur profesors izteicies pret "kadru iepiludināšanu" no citām PSRS republikām un iecerēto Baltijā sagatavoto ārstu sūtīšanu darbā ārpus Latvijas, īpaši uz attāliem PSRS reģioniem; iebraucēji nepazīstot ne šo apvidu īpatnības, ne šejienes cilvēku dzīvi un neprotot viņu valodu; ārstiem pamatā jāpaliek savā republikā, kur tie studējuši.⁵⁶ Vēl asāk P. Stradiņš kritizēts pēc "kādas kaitīgas lekcijas" 1949. gada oktobrī uz krievu dzejnieka militārista Vladimira Alatiņceva denunciacijas pamata⁵⁷ par politiski kaitīgiem izteikumiem, ka Eiropas attīstītākajās valstīs 19.–20. gadsimtā ilgāks kļuvis cilvēka mūžs un ka vecumam jābūt aktīvam. Šie varas nesēju nesaprātīgie, nepamatoti brutālie akti, pēc profesora K. Rudziša atzinuma, lielā mērā veicināja P. Stradiņa pāragru aiziešanu no dzīves, līdzīgi kā tas bija arī P. Rizgas gadījumā, kurš nebija pievienojies mendelisma-morganisma (t.i., modernās ģenētikas) noliegumam.

LVU partijas organizācijas sekretāra Augusta Vosa un Nikolaja Muravjova rakstā "Enerģiski atmākot kosmopolitismu Latvijas Valsts universitātē"⁵⁸ tika nomelnots inženierzinātņu profesors Artūrs Tramdahs: "Būdam speciālists betona un dzelzsbetona tiltu celtniecībā, profesors Tramdahs lasa lekcijas ļoti zemā idejiskā līmenī un, izejot no ideālistiskām pozīcijām, iedvēš studentiem kosmopolītiskus uzskatus. Šis atklātais buržuāziskās ideoloģijas kontrabandists, bezdzimtenes kosmopolīts savās lekcijās tīšām vairās izmantot materiālus, kas raksturo padomju tiltu celtniecības tehniku [...] Tramdahs zemojas ārzemju zinātnes un tehnikas priekšā, kas pasludina pirmskara tehniku par "pasaules" tehniku, viņu neinteresē progresīvā padomju zinātniskā doma." Profesoru A. Tramdahu kritizēja par 20. gadsimta 30. gadu vidū publicētajiem darbiem – "Tehnika un inženierētika" un "Par inženierdarinājumu estētiku". "Tehniskajā darbā," rakstīja A. Tramdahs, "svarīga jautājuma izvēlē inženierim jābūt pietiekami brīvam, lai paškritiski, balstoties uz savu sirdsapziņu, operētu ar eksaktām zinātnēm. Sirdsapziņas pamatos liekama sociāla apziņa, atbildības sajūta, goda jūtas, kā to prasa uzticība, ko sabiedrība dāvā inženierim tehnikas jautājumos."⁵⁹ Rakstot par inženierdarinājumu estētiku,

A. Tramdahs esot balstījies uz vācu filozofa Artura Šopenhauera uzskatiem, ka “estētiski veidota lieta pati ar savu ārieni pauž sevī iemiesotu ideju”, un piemērojis šo uzskatu inženierbūvēm.

Protams, šāds viedoklis kompartijas ideologiem nebija pieņemams, tāpēc profesoru A. Tramdahu – republikā ievērojamāko speciālistu betona un dzelzsbetona būvju jautājumos – nozākāja un atbrīvoja no katedras vadītāja pienākumiem itin kā štatu pārkārtojumu un darba slodzes trūkuma dēļ (1952). Arī A. Tramdaha skolnieki – fakultātes dekāns A. Mālmeisters un partijas sekretārs J. Ulpe – nekavējās pazemot savu bijušo skolotāju. Inženierzinātņu fakultātē valdošās gaisotnes dēļ uz LLA pārgāja strādāt profesors Vilis Skārds, docents Viktors Freijs un vecākais pasniedzējs Ludvigs Ozols. No darba tika atbrīvoti agrākie profesori Mārtiņš Robs un Pāvils Pāvulāns, docents Jānis Ķurzens.⁶⁰

Galvenais kompartijas ideologs A. Pelše programmatiskajā rakstā “Radikāli uzlabot ideoloģisko darbu republikā”⁶¹ 1949. gadā asi kritizēja Latvijas vēsturniekus: *“Galvenie buržuāziskās vēstures zinātnes pīlāri A. Švābe, F. Balodis un A. Tentelis, bijušie nacionālistisko ideju piegādātāji, kas “vēsturiski nopamatojuši” latviešu fašizējošās buržuāzijas kundzību, nogājuši no skatuves. Tentelis miris, bet Švābe un Balodis bēguļo. Tomēr viņu ideālistiskās un nacionālistiskās vēstures koncepcijas nav emigrējušas no Latvijas. Tās palikušas šeit, ar to palīdzību audzēta ne viena vien jaunatnes paaudze un tās, šīs koncepcijas, vēl šobaltdien dzīvas diezgan plašos inteliģences slāņos.”* Gan sastādāmajā Latvijas PSR vēstures grāmatā (no komunistu viedokļa), gan krājumā, kur kritizēti pirmskara Latvijas vēsturnieki, bija jāiesaistās arī bijušajiem Arveda Švābes un Roberta Vipera skolniekiem – Marģerim Stepermanim, Teodoram Zeidam u.c., krasi mainot savas agrākās ideoloģiskās nostādnes. Tādējādi viņiem bija jāmaksā par iespēju turpināt zinātnisku darbību.

Salīdzinoši neliels skaits Latvijas zinātnieku 1945.–1953. gadā tika arestēti un deportēti, taču, ja tiem pieskaita arestētos studentus un filtrācijas nometnēs vārdzinātos jauniešus no bijušajiem leģionāriem, tad aina rādās daudz dramatiskāka.

Atzīmēsim dažus tipiskākos apsūdzību motīvus, kādi inkriminēti arestētajiem docētājiem vai zinātniekiem.⁶² Ķīmijas profesors spridzināmo vielu speciālists Arvīds Cīrulis arestēts 1948. gada vasarā Lazdonas pagastā kā “bandītu atbalstītājs”; docents Kārlis Tiesnieks arestēts 1949. gada rudenī par nacionālistiski noskaņotu kadru komplektēšanu viņa vadītajā Kaulu tuberkulozes slimnīcā; Bioloģijas un eksperimentālās medicīnas institūta zinātniskais līdzstrādnieks daudzsološais Jānis Jirgensons (emigrējušā profesora Bruno Jirgensona brālis) arestēts 1948. gada pavasarī nacionālpartizāna J. Freimaņa lietā par medicīnisko palīdzību nacionālajiem partizāniem.⁶³ Nervu slimību katedras vadītājs profesors Jānis Vilde arestēts par naidīgu darbību pret PSRS un pretpadomju aģitāciju; LK(b)P CK biroja 1947. gada 12. novembra lēmumā par “LVU pasniedzēju sastāva piesārņošanu ar svešiem cilvēkiem” par J. Vildi sacīts, ka *“buržuāziskās Latvijas*

laikā uzstājies ar referātiem un medicīniskos žurnālos rakstījis ļaunprātīgus, neķītrus ķēngu rakstus [par V. I. Ļeņina slimību. – J. S.]; taču Vilde strādā amatu savienošanas kārtībā arī specpoliklīnikā un viņu plaši izmanto izmeklēšanas un tiesu orgāni kā ekspertu.”⁶⁴ J. Vilde bija kreisu uzskatu cilvēks, viņa svainis bija prokurors O. Grīnbergs. Docentam Teodoram Upneram inkriminēts brauciens uz Minheni un Berlīni, lai apgūtu fašistisko rasu teoriju, kā arī propagandas grāmatas “Eugenikas nozīme tautas un valsts dzīvē” (Rīgā, 1943) izdošana, darbošanās komisijās, kuras aizliedza krievu karagūstekņu laulības ar vietējiem iedzīvotājiem. Pēc 1950. gada arestēti divi A. Kirhenšteina tuvākie līdzstrādnieki – Mikrobioloģijas institūta direktora vietnieks Augusts Ošiņš, “smagās elļas” izgudrotājs, “Pērkoņkrusta loceklis” un jau minētais Medicīnas fakultātes bijušais mācītbspēks Jānis Skuja, kurš no 1938. gada ieņēmis vadošus amatus Veselības departamentā un publicējis pretpadomju rakstus. Jau 1945. gadā arestēts psihiatrs Hermanis Saltups par līdzdalību “Pērkoņkrustā” un itin kā par psihiatriskajā slimnīcā sagatavotajiem sarakstiem, pēc kuriem fašisti atlasījuši nošaušanai pacientus, bet 1946. gadā – pazīstamais arheologs Ādolfs Karnups par muzeja vērtību izlaupišanu (resp., par mēģinājumu saglabāt K. Ulmanim un J. Čakstem piederošus priekšmetus un citas Latvijas valsts relikvijas Valsts vēstures muzejā).⁶⁵ Mediķis Bernhards Press (vācu laikā bija izbēdzis no Rīgas geto un slēpies pie arhitektūras profesora A. Krūmiņa, vēlāk – pats profesors Kurskā un Rietumberlīnē) 1951. gadā tika arestēts par to, ka bija nodibinājis sakarus ar pazīstamo ārzemju emisāru Rihardu Zandi un gribējis bēgt kopā ar viņu uz Zviedriju (epizode aprakstīta A. Griguļa romānā “Kad lietus un vēji sitas logā”). Skaudrs liktenis veidojās apdāvinātajam latviešu ārstam Valdim Kraulim – Paula Stradiņa skolniekam, kuru nosūtīja spaidu darbos uz urāna raktuvēm pie Ļeņinabadas, kur tika organizēts PSRS atombumbu ražošanai nozīmīgais urāna bagātināšanas kombināts. V. Kraulis vēlāk izvirzījās par Tadžikijas PSR Nopelniem bagāto ārstu, aizstāvēja kandidāta disertāciju, bet dzimtenē drīkstēja atgriezties tikai mūža pašā nogalē. Interesanti piezīmēt, ka P. Stradiņš nelegāli apmeklēja savu skolnieku 1948. gadā Taibošaras ciematā Ļeņinabadas tuvumā.⁶⁶ Franču grupas lietā (1951) citu starpā apcietināta arī Valodas un literatūras institūta zinātniskā sekretāre Skaidrīte Sirsone. Tiesu medicīnas profesore Elizabete Jakovļeva arestēta jau 1945. gada nogalē par to, ka, dzīvojot Tomskā 1941.–1945. gadā, esot nodarbojusies ar pretpadomju aģitāciju.

No tehnisko zinātņu speciālistiem apbrīnojams, pat dēkains bija Aleksandra Akmentiņa (1904–1973) liktenis. A. Akmentiņš – jurista profesora R. Akmentiņa brāļadēls – bija viens no kompetentākajiem latviešu radioinženieriem, Latvijas neatkarības gados – Rīgas radiofona un Rīgas radiotelegrāfa priekšnieks. Vācu okupācijas laika beigās viņš bija radiotelegrāfistu organizētājs Kurzemē (saukts “Profesors”) darbam Sarkanās armijas aizmugurē, iepriekš saistījies ar hitleriešu abvēru un *SS-Jagdverband*. 1944. gada rudenī A. Akmentiņš pievienojās ģenerāļa Kureļa grupai radiotelegrāfisku sakaru

organizēšanai ar Latvijas Centrālās padomes aprindām Zviedrijā. Pēc Kureļa grupas sagrāves A. Akmentiņu pārveda uz Berlīni, kur viņš darbojās SS-*Jagdverband* centrālajā štābā, bija Otto Skorцени padomnieks radiotelegrāfijas sakaru jomā, taču 1945. gada aprīlī atgriezās Kurzemē un iesaistījās pagrīdes cīņā pret padomju režīmu. 1945. gada oktobrī Akmentiņu arestēja, notiesāja uz desmit gadiem, pēc bēgšanas no Rīgas Centrālcietuma 1947. gadā deportēja uz Komi APSR. Pēc amnestēšanas A. Akmentiņš kopš 1956. gada strādāja Rīgas pedagoģiskajā institūtā, pēc tā likvidēšanas – LVU Fizikas un matemātikas fakultātē. A. Akmentiņš ir uzrakstījis latviešu valodā grāmatas par pusvadītāju elementiem un to lietojumu radiotehnikā; viņš bija viens no Latvijas tehniskās fizikas un radiotehnikas speciālistu sagatavotājiem laikā, kad šī nozare pieredzēja renesansi Padomju Latvijā.⁶⁷ Mehānikas fakultātes docents Roberts Upmanis apcietināts 1950. gada martā, jo bijis aizsargs un padomju karagūstekņu noņemšanas priekšnieks. 1951. gada pavasarī apcietināts vēsturnieks Samuils Levitāns, kas veicis pretpadomju aģitāciju un slavinājis vācu kultūru (1940.–1941. gadā viņš bija LVU komjaunatnes pirmorganizācijas sekretāra Paula Bāliņa vietnieks); pēc rehabilitācijas un atbrīvošanas no ieslodzījuma viņam 1958. gadā ļauts atgriezties lektora darbā LVU Vēstures fakultātē.

Kā redzams, aresti ir saistīti vai nu ar līdzdalību nacionālās pretošanās cīņā, vai arī ar personas politisko pagātņi, bet mazāk ar akadēmisko darbību, lai gan no partijas instanču protokoliem izriet, ka zinātnieku savstarpējās cīņās mēģināts iesaistīt drošības iestādes, pret ko M. Kadeks vai J. Peive izturējās rezervēti. Par “nepieņemamu” studentu atsijāšanu LVU liecina jau citētā J. Jurgena slepenā izziņa LK(b)P CK, no kuras izriet satriecoši dati par represijām pret prāvu studentu daļu 1949.–1950. gadā:

“Par studentu sastāvu [LVU līdz 1949. gada martam. – J. S.] vispār neviens nav interesējies. Uzņemšanas komisijas strādā nepiedodami nekārtīgi. Pietiek atzīmēt, ka vairāk nekā 800 cilvēki tika uzņemti ar [vācu] okupācijas varas atestātiem, bet vairāk nekā 1000 cilvēku tika pieņemti vispār bez izglītības dokumentiem vai arī rupji viltotām izziņām. Augstākminētajā periodā no Universitātē uzņemto studentu skaita (laikā no 1944. g. līdz 1948. gadam) tika atskaitīti 866 cilvēki (17%), no kuriem: a) iestājušies ar viltotiem dokumentiem, slēpuši to, ka ir tiesāti – 97 cilvēki; b) šķiriski naidīgi elementi (bijušie policisti, bruņotu bandu dalībnieki, aktīvi fašisti, kuri ar ieročiem rokās cīnījušies pret padomju varu, sektanti utt.) – 207 cilvēki; c) Padomju varas iestāžu represēto (pēc KPFSR KK 58. p.) bērni – 77 cilvēki; d) nesekmības dēļ – 222 cilvēki; e) par sistemātiskiem disciplīnas pārkāpumiem un nodarbību neapmeklējumiem – 5 cilvēki; f) sakarā ar pāriešanu uz citu mācību iestādi – 37 cilvēki; g) atskaitīti pēc pašu vēlēšanās, bet, kā vēlāk izrādījies, daudzi no tiem aizgājuši no universitātes, baidoties, ka tiks atklāta viņu pretpadomju darbība vai sociālā izcelsme, – 255 cilvēki.”⁶⁸

Daudzi no šiem studentiem, kuri nākotnē būtu varējuši veidot Latvijas akadēmiskās elites būtisku sastāvdaļu, tika izstumti no aprites. Darbs bija liegts arī vairākiem biju-

šajiem akadēmisko mūžorganizāciju pārstāvjiem (studentu korporāciju un akadēmisko biedrību locekļi), kurus atzina par politiski neuzticamiem. Ievērojot šādu varas iestāžu nostāju, liela tiesa apdāvināto latviešu apzināti neiesaistījās akadēmiskajā darbā. Tas sakāms, piemēram, par pirmo LU zinātņu doktori ārsti Annu Bormani, kas pēc atgriešanās no Lībekas 1946. gadā atteicās veidot zinātnisko karjeru Padomju Latvijā;⁶⁹ par apdāvināto anatomu un antropologu Kārli Arāju, kurš kļuva par neiroķirurgu – praktiķi,⁷⁰ un citiem. Šie cilvēki zuda zinātnei un akadēmiskajai dzīvei Latvijā.

Jāpiebilst gan, ka pat pēc ZA prezidenta P. Lejiņa atstādināšanas (1951) un pēc veco “buržuāzisko” zinātnieku masveida atlaišanas vai ietekmes samazināšanas Staļina ēras beigu posmā ZA vadībai izdevās turpināt pretsparu zinātnisko karjeristu iepilūšanai Latvijā no citiem PSRS reģioniem, regulējot kadru papildināšanu. Zinātnieku masveida iepilūšana Latvijā nebija vērojama (īpaši līdz 60. gadiem), lai gan citādi uz Baltiju kā PSRS “Rietumiem” dažu kategoriju cilvēki lauztin lauzās. Dzīves apstākļi te bija labāki, gaisotne – tomēr mazāk staļinizēta nekā Krievijā, rūpniecības un zinātnes attīstībai te tika radīti visi iespējamie priekšnoteikumi.

Jāievēro arī tas, ka pēc Otrā pasaules kara beigām Padomju Savienībā bija mainījusies nostāja pret ebrejiem: kopš aukstā kara sākuma un Izraēlas valsts nodibināšanas ebrejus sāka uzlūkot par kosmopolītiem, Padomju Savienībai neuzticamiem pilsoņiem, starptautiskā imperiālisma vai cionisma “aģentiem”; centās ierobežot viņu darbību PSRS vadošajos zinātnes centros Maskavā, Ļeņingradā, Kijevā. Nav brīnums, ka viens otrs ebreju tautības docētājs vai zinātnieks centās rast patvērumu Rīgā, un vairākumā gadījumu viņu darbība Latvijas zinātnes attīstības tālaika kontekstā vērtējama pozitīvi.⁷¹ Rīgā, LVU, neilgu laiku (1950–1953) veiksmīgi darbojās matemātikas profesors Anatolijs Miškis, tāpat Andreja Saharova bijušais līdzstrādnieks fiziķis teorētiķis docents Pjotrs Kuņins. Zinātņu akadēmijā vadošā darbā iesaistījās Igors Kirko (Fizikas institūta direktors, 1948–1967), viens no magnetohidrodinamikas pamatlicējiem Latvijā. Profesūru RMI ieņēma patofiziologs Leonīds Goļbers, ginekologs Rafails Šubs, bet īpaši jāizceļ plaši pazīstamā farmakologa akadēmiķa Sergeja Aņičkova apdāvinātais līdzgaitnieks profesors Maksis Beļeņkijs, kurš pārcēlās uz Rīgu no Ļeņingradas 1952. gadā un izaudzināja te spējīgus latviešu tautības skolniekus. Savu mediķu un zinātnieka karjeru Rīgā 1951. gadā sāka dinamiskais Maskavas medicīnas institūta absolvents Anatolijs Bļugers, vēlākais Latvijas infekcionistu un hepatologu skolas izveidotājs, LZA akadēmiķis (Bļugers cēlies no Odesas ebrejiem, viņa vecāsmātes māsiņa M. Natansone, pēc paša akadēmiķa liecinājuma,⁷² bija slavenā psihiatra Zīgmunda Freida māte). Zinātniskajā darbā mehānikā un mašīnbūvē izvirzījās Jakovs Panovko, Semjons Ainbinders, Georgijs Šturmanis, no jaunākās paaudzes – Jurijs Tarnopoļskis (J. Kalnbērziņa znots).

Īsti vērienīgu zinātnieka un zinātnes organizatora darbu akadēmiķa Arvīda Kalniņa paspārnē ZA Mežsaimniecības problēmu institūtā izvērsa 1946. gadā no evakuācijas

(Kazaņā) pārradies Solomons (Šleima) Hillers, kurš bija cēlies no vietējiem Rīgas ebrejiem, LVU 1941. gada absolvents. S. Hillers Rīgā izvērsa jaunu medikamentu un lauksaimniecības ķīmizācijas līdzekļu sintēzi un tehnoloģiju izstrādāšanu, saņēma Staļina prēmiju (1951) un vēlāk bija starp jaundibinātās Latvijas PSR Valsts prēmijas pirmajiem laureātiem (1957). Viņš organizēja un ilgus gadus vadīja Organiskās sintēzes institūtu, kas izvērtās par spēcīgāko zinātnisko institūtu Latvijā un arī mūsdienās visai veiksmīgi darbojas S. Hillera skolnieka akadēmiķa Ivara Kalviņa vadībā.⁷³ 1953. gadā, izraisoties antisemitiskai kampaņai Maskavā, uz Rīgu darbā Latvijas PSR ZA Fizikas institūtā bezmaz būtu pārnācis vēlākais Nobela prēmijas laureāts pasauleslavenais fiziķis Ļevis Landaus.⁷⁴

Mazāk pievilcīgs piemērs bija dažu ebreju tautības docētāju darbošanās vēstures zinātnē, LVU Vēstures fakultātē, kur par fakultātes dekāni, vēlāk katedras vadītāju izvirzījās Silva Dudele.⁷⁵ Krievu vēsturnieks Genadijs Kostirčenko min viņu kā vienu no Staļina laika antisemitiskās kampaņas upuriem.⁷⁶ S. Dudele vadīja Jauno laiku vēstures katedru un bija Vēstures fakultātes dekāne (1947–1949). Vērsdamās pret kompetentiem Latvijas vēstures pētniekiem M. Stepermani, T. Zeidu, G. Lukstiņu u.c., popularizēja viedokli, ka latviešu biogrāfijas ir “samaitātas”. Taču notikumi pavērsās citā virzienā – PSRS augstākās izglītības ministra I. Kaftanova 1950. gada 20. decembra pavēlē sacīts, ka *“rupji pārkāpts boļševistiskais kadru atlases princips no Vēstures fakultātes bij. dekānes, tagad Jauno laiku vēstures katedras vadītājas S. V. Dudeles puses, kas kadrus piemeklēja pēc draudzīgu attiecību (приятельских отношений) principa”*⁷⁷. 1951. gada 7. janvārī LVU kompartijas organizācijas aktīva sanāksmē tika apspriesta ministra pavēle un konstatēts, ka dekāne S. Dudele esot pārvērtusi fakultāti par savu privātīpašumu un pieņēmusi darbā galvenokārt ebreju tautības docētājus – P. Gurviču, J. Veinbergu, G. Jakobsoni, S. Nisi, L. Šmuljani, S. Levitānu. Kā liecina G. Kostirčenko minētie materiāli, Dudeles “lieta” sākusies pēc LVU bijušā studenta A. Viļņa (kristīta ebreja) denunciacijas par ebreju cionistiskās grupas darbību LU, kurai inkriminētas *“pret-padomju sarunas par to, ka antisemitismu PSRS iedēstī no augšas un tā iedvesmotāji ir partijas un padomju orgāni, līdz pat VK(b)P CK un padomju Valdībai”*. Grupai piedēvētais apgalvojums, protams, lielā mērā atbilda patiesībai, un minēto ebreju zinātnieku skaitā bija gan ievērojami zinātnieki (J. Veinbergs), gan veiksmīgi lektori (S. Levitāns). Liela, pat izšķirīga nozīme ciņā pret S. Dudeli bija docenta (profesora?) Jāņa Svikes (viņš arī Svikke) denunciacijām, kas nenoguris uzstājās gan partijas dažādās vietējās sanāksmēs, gan rakstīja sūdzības uz Maskavu. J. Svike bija visai odioza persona, vecs boļševiks un čekists, kurš bija aktīvi līdzdarbojies represijās pret cara Nikolaja II ģimeni 1918. gadā, vājš un juceklīgs lektors.⁷⁸ Taču jāatzīst, ka arī no S. Dudeles aprindām bija nākušas denunciacijas pret ievērojamiem Latvijas vēsturniekiem 40. gadu beigās (P. Gurviča sniegtais mācībbspēku – buržuāzisko nacionālistu raksturojums 1946. gadā).⁷⁹

Tieši P. Gurvičs jau pēc sava aresta veicinājis Latvijas ebreju – cionistu lietas safabricēšanu 1952. gada beigās – 1953. gada sākumā, dodot iegānu ebreju tautības zinātnieku – fiziķa J. Eidusa, filozofa M. Šaca-Aņina, mediķa S. Magiļņicka apcietināšanai pēc Maskavas “ārstu – indētāju” lietas izvērtēšanās.

J. Eiduss savās atmiņās⁸⁰ min P. Gurviča izmeklēšanā sniegto viltus liecību, ka tas Eidusu esot savervējis par 15 000 rubļu. P. Gurviča 1950. gada apsūdzības lietā minēts, ka viņš bijis NKVD slepenais aģents, bet “atšifrējis” sevi, kas saskaņā ar padomju likumiem skaitījās sodāma darbība.

No apcietinātā Eidusa centās izspiest atzišanos, ka Rīgā, LVU un Latvijas PSR Zinātņu akadēmijā, darbojoties zinātnieku – cionistu grupa (tās sastāvā arī P. Kuņins, A. Miškis, S. Hillers u.c.). J. Staļina nāve aizkavēja šīs falsifikācijas vērtēšanu plašumā, lai gan Maskavas “ārstu – indētāju” lieta izraisīja zināmas atskaņas arī Rīgā. Pēc J. Staļina nāves Magiļņickis un Šacs-Aņins tika atbrīvoti no ieslodzījuma, taču J. Eidusam Vorkutā bija jāpavada laiks līdz 1956. gadam, jo pēc apcietināšanas 1953. gada janvārī viņš 1953. gada rudenī Maskavā (pēc Staļina nāves!) jau bija notiesāts pēc Kriminālkodeksa 58. panta uz 10 gadiem, ar īpašuma konfiskāciju un pieciem gadiem izsūtījumā par dzimtenes nodevību un spiegošanu britu izlūkdienestam.⁸¹ Eidusu rehabilitēja 1956. gadā, viņš atgriezās pētnieciskajā darbā Latvijā – LVU un pēc tam deva vēl daudz pozitīvu impulsu fizikas zinātnes tālākattīstībai un eiropiskas akadēmiskās gaisotnes uzturēšanai Latvijā.

Ka Maskavas “ārstu – indētāju” lieta⁸² Latvijā varēja gūt zināmu turpinājumu pat ārpus ebreju inteligences aprindām, šo rindiņu rakstītājam 1990. gadā pastāstīja Vilis Krūmiņš, kurš 1953. gadā bija viens no galvenajiem LKP darbiniekiem. Denunciēti tika ne tikai ebreju kolēģi, bet arī latviešu mediķi – tostarp profesors P. Stradiņš, toreizējais PSRS Augstākās padomes deputāts J. Jēgermanis un profesors A. Bieziņš. Bijis domāts vākt “vietējo materiālu” šīs lietas attīstībai, taču 1953. gada februārī vai martā Rīgā ieradās pats Jurijs Andropovs, tolaik savas karjeras sākumā, tikko pārcelts no Karēļu-Somu PSR uz Maskavu par PSKP CK inspektor un Baltijas republiku kuratoru. V. Krūmiņš esot viņam skaidrojījis situāciju latviešu mediķiem labvēlīgā gaismā un saņēmis norādījumu ļaut tiem mierīgi strādāt, taču “paturot redzeslokā”.

Jaunās akadēmiskās elites un jaunu pētniecisko virzienu veidošanās

Politisko “atkusni” Latvijā pēc Staļina nāves iezīmēja “Cīņā” (1953, 21. marts) ievietots tiem laikiem gluži sensacionāls zinātnieku – biologu pretraktsts pret zinātnes rupju falsifikāciju – Lisenko “teoriju” garā traktētā Olaines priedes-egles skaidrojumu kā priedes pārvērtēšanu eglē (tā tika apgalvots LLA docenta K. Avotiņa-Pavlova rakstā

Lisenko rediģētā žurnāla *Agrobiologija* 1952. gada 2. numurā).⁸³ Kā tagad noskaidrots, šī pretraksta autors bijis jaunais latviešu biologs – selekcionārs, tagadējais LZA goda doktors Aldonis Vēriņš, bet parakstījuši to bija arī profesori Jānis Lūsis, Jānis Sudrabs, Pēteris Konrāds, Pauls Galenieks, docents Kārlis Sakss, kā arī studenti Rihards Kondratovičs, Oļģerts Kreicbergs, Zigurds Vīksne u.c. (parakstīt atteicies Latvijas PSR ZA Bioloģijas nodaļas akadēmiķis – sekretārs Alfrēds Ozols). Latviešu zinātnieku vēstulei sekojušo akadēmiķa T. Lisenko sašutuma pilno atspēkojumu “Cīņa” ievietot atteicās, taču tas publicēts Lisenko rediģētajā žurnālā *Agrobiologija*. Tik atklāta vērsšanās pret tolaik visvareno režīma protežē Lisenko bija pavisam nepieredzēta lieta, kas izraisīja vilņošanās PSRS biologu aprindās ārpus Latvijas. Jāpiebilst, ka raksta autors A. Vēriņš tolaik bija vēl LVU students, bet jau LVU Botāniskā dārza direktors. “Padomju Jaunatnes” Zinātnes un tehnikas pielikuma veidotāji Zālmans Eiduss un S. Hillers savā izdevumā rakstu bija atsacījušies ievietot, atbildību uzņēmies “Cīņas” redaktors Pāvels Pizāns.⁸⁴

Tātad uz aprakstīto vajāšanu, draudu un izspiedzes fona 1945.–1953. gadā Latvijā tomēr veidojās jauna akadēmiskās inteliģences elite, kas pamazām ieņēma vadošās pozīcijas augstskolās un zinātnē. Nav noliedzams, ka daudzām jauno cilvēku kategorijām sociālu un politisku motīvu dēļ ceļš uz akadēmisko karjeru bija liegts, tomēr šis aizliegumu loks Latvijā nebija tik stingrs kā Padomju Krievijā vai Ukrainā 20.–30. gados vai pat Vācijas Demokrātiskajā Republikā vēl 60. gados. Latvijas akadēmiskajā inteliģencē tomēr neveidojās *rabfakiešu* paaudze, kas savulaik tik spēcīgi iedragāja tālaika inteliģences paaudzes mentalitāti PSRS galvenajos centros. Jauno akadēmisko inteliģenci Latvijā veidoja jauni cilvēki no Latvijas strādnieku, zemnieku un inteliģences aprindām, arī no Krievijas latviešiem, kuri bija pieredzējuši 30. gadu represijas un zināmā mērā turējās savrupi. 50. gados Krievijas latviešiem ierādīja galvenos posteņus Latvijas akadēmiskajā dzīvē, taču viņu ietekme tieši zinātniskajā pētniecībā jau 60. gadu vidū un 70. gados gāja mazumā.

Jaunā akadēmiskā elite bija samērā dažāda audzināšanas un pārliecības ziņā, neraugoties uz režīma centieniem visiem uzspiest unifikāciju totalitārisma ideoloģijas garā. Pārlapojot LVU avīzes “Padomju Students” 1946.–1953. gada komplektus, rodām tur daudzus režīmam šķietami uzticīgu izcilāko studentu “portretus”, taču jāatzīst, ka vēlāk vairākums aktīvistu izvirzījās administratīvajos vai kompartijas amatos, bet paliekamu vietu augstākā ranga zinātniskajā elitē neatrada. LVU darbojās daži komjauniešu aktīvistī, īpaši Filoloģijas, Arhitektūras un Medicīnas fakultātē, kas kritizēja vecos – “reakcionāros” profesorus, arī savus vienaudžus – viņuprāt, nepietiekami idejiskus, apolītiskus studentus. Šie aktīvistī zināmā mērā pārmantoja 20.–30. gadu LU ultrakreiso, revolucionāro studentu nostāju, taču studentu kopībā bija samērā izolēti. Pēc 1949.–1951. gada, kad sākās masveida, bet lielā mērā formāla studentu iestāšanās komjaunatnē, šī organizācija kļuva manāmi “rāmāka”, mazāk kaujinieciska; latviešu akadēmiskā inteliģence (atšķirībā

no lietuviešiem un igauņiem) bija pat īpaši skubināma stāties PSKP rindās, par spīti E. Berklava, V. Krūmiņa u.c. nacionālkomunistu izmisīgajiem mudinājumiem, jo īstas uzticības un piekrišanas komunisma ideāliem latviešu inteliģencē nebija, neraugoties uz ārējiem lojalitātes apliecinājumiem.

Pārskatot LVU absolventu sarakstus līdz 1953. gadam, tajos rodami daudzi, kas vēlāk kļuva par izciliem zinātniekiem Latvijā – nākamajiem profesoriem, akadēmiķiem, pētniecisku virzienu un Zinātņu akadēmijas vadītājiem.

Tur ir visai dažādi cilvēki – gan oficiālās padomju ideoloģijas nesēji un vēlākie režīma funkcionāri, gan bijušie Latviešu brīvprātīgo leģiona cīnītāji (piemēram, leģiona ārsti), cilvēki, kas bija simpatizējuši nacionālajai pretošanās kustībai (piemēram, Marģeris Līdaka⁸⁵), – veidojās visai raiba vide, sava veida “superpozīcija” ar ļoti dažādiem oficiālās un neoficiālās ideoloģijas kritērijiem, ētikas uzstādījumiem, etniskām problēmām. Protams, ārēji dominēja no PSRS oficiālās komunistiskās ideoloģijas pārņemtās nostādnes, arī sabiedrības modernizācijas un tehnokrātijas elementi, taču neformāli tās savijās ar iepriekšējā Latvijas laika tradīciju pēctecību, kas tik viegli iznīdējamas nebija. Latvijas akadēmiskajā vidē var runāt gan par pēctecību, par tradīciju pārmantojamību, gan arī par to pārtraukumu – šajā augsnē vēlāk bija gan iedīgli trešajai atmodai, gan arī konformisms, gan visai mēreni, dozēti kulturāli nacionālās autonomijas centieni. Ne vecākā paaudze, ne arī jaunākā akadēmiskās inteliģences paaudze – ar ļoti retiem izņēmumiem – neiesaistījās atklātās nacionālpatriotiskās aktivitātēs, neatbalstīja nacionālo partizānu bruņotu pretošanos. Dominēja nevis atklāta protesta forma, bet *rēķināšanās* ar nepievilcīgo realitāti, pielāgošanās tai, ko bieži vien kompensēja ar ironiju, anekdošu stāstīšanu, ar “pigas rādīšanu kabatā”. Taču daudzi inteliģenti saglabāja iekšēju neatkarību no režīma, vēlāk īstenoja nevardarbīgu pretošanos. Katrā ziņā komunistiskā ideoloģija latviešu sabiedrību tās lielum lielā vairākumā iekšēji pārveidoja maz; šo ideoloģiju akceptēja drīzāk verbāli, ārējos rituālos, iekšēji saglabājot – vairāk vai mazāk apzinātu un izteiktu – saistību ar iepriekšējā laika vērtībām. Pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas tas ļāva samērā ātri (atšķirībā no Krievijas) apgūt Rietumu pasaules uztveri un atgūt zaudētās pirmskara vērtības. Taču pielāgošanās, konformisma gars, kas caurstrāvoja latviešu sabiedrību, neļāva tai aktīvi pretoties vai oponēt daudzām jaunās politiskās un ekonomiskās elites uztiptajām nejdzībām atjaunotajā neatkarīgajā Latvijā. Pēc īslaicīga trešās atmodas uzplaiksnījuma sabiedrībā valdīja inerces, samierināšanās ar šauru aprindu pieņemtajiem lēmumiem, neveidojās demokrātiska domāšana, un arī tas ietekmēja gan augstākās izglītības, gan zinātnes saturu un šo jomu vietu un nozīmīgumu mūsdienu Latvijai.

Šī iekšēji pretrunīgā, divdabīgā gaisotne bez stabilām iekšējām demokrātiskām tradīcijām lielā mērā nosaka pašreiz vērojamas negācijas mūsdienu Latvijā, arī tās akadēmiskajā dzīvē.

Objektīvs laikmeta norišu vērtētājs tomēr nevarēs noliegt, ka, neraugoties uz visām Staļina laika nejdzībām un totalitārisma laika ideoloģiju, līdz ar Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas dibināšanu pamazām veidojās pamati “lielās zinātnes” pastāvēšanai Latvijā (S. D. Praisa izpratnē, zinātne ar lieliem pētnieciskiem institūtiem, prāvu R&D procesā iesaistītu cilvēku skaitu, arī ar praksei pietiekami nozīmīgām tēmām). Ja periodā līdz 1953.–1956. gadam pētniecība Latvijā vēl atradās veidošanās stadijā un tematika bija diezgan saskaldīta, lielākoties ar lokālu praktisku ievirzi, tad pamazām sāka veidoties arī iedīgli fundamentālu pētījumu attīstībai, piemēram, ķīmijā (smalkajā organiskajā sintēzē un īpaši jaunu medikamentu izgudrošanā), fizikā (magnētiskajā hidrodinamikā, cietvielu fizikā), astronomijā, mikrobioloģijā, virusoloģijā, mehānikā u.c. Vecais, funkcionāru nopeltais profesors A. Ķešāns paguva veikt starptautiskas nozīmes pētījumus borātu ķīmijā; jaunais ķīmijas students, tagad LZA akadēmiķis Romāns Kārklīņš jau 1952. gadā saņēma Staļina prēmiju par melases izmantošanu citronskābes ražošanā.

Mazāk intensīvi risēja pētnieciskais darbs Latvijas augstskolās, un, kā jau sacīts, to loma un īpatsvars zinātnē stipri mazinājās. Arī humanitārajās zinātnēs, neraugoties uz ideoloģiska rakstura ierobežojumiem, pietiekama speciālistu kvalifikācija un zinātniskā produkcija saglabājās baltu filoloģijā, folkloristikā un etnogrāfijā, Latvijas arheoloģijā, vēstures avotu pētniecībā, tomēr publikācijas iespējas šajā laikā bija ierobežotas un tika pieprasīta ideoloģizēta produkcija.

Aplūkojamā laikposmā maz pētniecības darbu bija saistīts ar PSRS militārās varenības celšanu, kuras veidošanai šis J. Staļina prioritārais atbalsts zinātnei īsteni bija ticis iecerēts. Taču fizikas, mehānikas, ķīmijas, bioloģijas jomā pamazām veidojās priekšnoteikumi gan šādu virzienu iedzīvināšanai Latvijā, gan arī Latvijas zinātnes integrēšanai “vienotajā padomju zinātnē”, kas gan notika tikai 50. gadu beigās – jau Hruščova laikā. Tiesa, šī zinātne lielā mērā bija izolēta no Rietumiem, no kopējās pasaules zinātnes plūsmas, īpaši Staļina laikā tā bija ideoloģiski deformēta. Taču zinātnieki, arī latviešu zinātnieki, jau tūdaļ pēc Staļina nāves centās izolētību un ideoloģiskos ietvarus pārvarēt, protams, savu iespēju robežās.

Tādējādi pretrunīgais laiks Latvijas akadēmiskajai dzīvei deva gan traģiskus triecienus, gan svarīgus impulsus tālākattīstībai jaunajā vēstures fāzē.

Sirsnīgi pateicos vēsturniecei Dzintrai Cēberei par palīdzību arhīvu materiālu apzināšanā.

Atsauces un komentāri

- ¹ *Stradiņš J.* Totalitāro okupācijas režīmu represijas pret Latvijas zinātni un akadēmiskajām aprindām (1940–1945) // Totalitārie okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1964. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 13. sēj.). – Rīga, 2004, 130.–164. lpp.

- ² Biedra J. V. Staļina runa Maskavas pilsētas Staļina vēlēšanu apgabala vēlētāju priekšvēlēšanu sapulcē 1946. g. 9. februārī // *Cīņa*, 1946, 10. febr.
- ³ *Tālberga I.* Padomju Latvijas zinātniskā inteliģence 1946.–1980. – Rīga, 1983, 133 lpp.
- ⁴ *Vilciņš T.* Latvijas zinātnieki staļinisma represiju apstākļos // *Atklājums*, 1991, 1. nr., 12.–17. lpp.
- ⁵ *Grīse R.* Jānis Endzelīns (1873–1961) // *Baltistica*. IX, 1973, 2. nr., 119.–134. lpp.; *Grīse R.* Ne-lokāmais Endzelīns // *Literatūra un Māksla*, 1989, 21. okt.
- ⁶ *Stradiņš J.* Vecas kinohronikas noskatoties // *Trešā atmoda: Raksti un runas 1988.–1990. g. Latvijā un par Latviju*. – Rīga, 1992, 332.–345. lpp.; *Stradiņš J.* Latvijas Universitāte laikmeta griežos (1944–1953) // *Akadēmiskā Dzīve*, 1995, 37. nr., 3.–10. lpp.
- ⁷ *Raipulis J.* 1948. gada bioloģijas “revolūcija” Latvijā // *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis* (turpmāk – ZAV), 1989, 5. nr., 122.–131. lpp.
- ⁸ *Stradiņš J., Arons K. Ē., Viksna A.* Tāds bija mūsu laiks... – Rīga, 1996, 491 lpp.; Profesors Kristaps Rudzītis (1899–1978). Simtajai dzimšanas dienai veltīts apceru un atmiņu krājums. – Rīga, 1999, 353 lpp.
- ⁹ *Latvijas Valsts universitātes vēsture. 1940.–1990.* – Rīga, 1999, 562 lpp. (IV, VI, VII, VIII daļa, autori H. Strods un Ā. Puriņš).
- ¹⁰ *Stradiņš J.* Latvijas Zinātņu akadēmija: izcelsme, vēsture, pārvērtības. – Rīga, 1998, 711 lpp. (6., 7., 8. nodaļa).
- ¹¹ Augstākās tehniskās izglītības vēsture Latvijā, 2. daļa: Tehniskās fakultātes Latvijas Universitātē, Rīgas Universitātē, Latvijas Valsts universitātē 1919–1958. – Rīga, 2004, 543 lpp. (V nodaļa, J. Klēt-nieks, J. Stradiņš u.c.); *Enciklopēdija. Lauksaimniecības augstākā izglītība Latvijā, 1862–1999.* – Jel-gava, 1999, 358.–364. u.c. lpp.
- ¹² *Latvijas Valsts universitātes vēsture ..; Stradiņš J.* Latvijas Universitātes veidošanās, tās devums Latvijai un pasaules zinātnei // *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 1995, 2. nr., 108.–131. lpp.; *Latvijas Universitāte 75.* – Rīga, 1994, 559 lpp. – 1994. gada 12.–14. jūnijā Konrāda Adenauera fonds, Totalitārisma seku dokumentēšanas centrs (fonds “Dokuments”) sadarbībā ar LU Reiterna namā rīkoja plašu semināru “Grūtais ceļš uz Gaismas pili” (organizatori – Pauls Kļaviņš, Arnis Šablovskis, Āris Puriņš u.c.) par politisko režīmu represiju apzināšanu Latvijas augstskolās. Tika mēģināts vispusīgi aplūkot LU un LVU darbību komunistiskā totalitārisma gados, stāstīt par genocīda elementiem pret Latvijas tautu šajos gados, par Teoloģijas fakultātes un Baltu filoloģijas nodaļas likvidēšanu, LVU mācītbspēku un studentu represijām, arestiem, atlaišanām, “paškritikas referātiem”, P. Gurviča lomu, valdošā režīma kontroles mehānismiem pār LVU un Latvijas PSR Zinātņu akadēmiju. Paneldiskusijā tika mēģināts veidot sarunu par pagātni un izlīdzinājuma iespējām. Šajā seminārā uzstājās represētie un laikmeta liecinieki (S. Levitāns, J. Eiduss, I. Lase, L. Doroņina, A. Kaminskis, P. Kļaviņš, J. Kušķis, M. Stengrevica, R. Grīse u.c.), represēto piederīgie, mūsdienu zinātnieki (J. Stradiņš, E. Siliņš, E. Vimba, J. Zaķis), rakstnieki (M. Čaklais, K. Skujenieks, L. Briedis, J. Mauliņš), LR Satversmes aizsardzības biroja Totalitārisma seku dokumentēšanas centra vadītājs I. Zālīte, Gauka komisijas pārstāvji no VFR u.c. Tā, mūsaprāt, bija plašākā šādas ievirzes saruna par LVU pagātni (seminārs rīkots saistībā ar LU 75 gadiem). Semināra materiālus bija paredzēts izdot, taču diskusija diemžēl palika bez izvēsta turpinājuma. LU Senāta zālē rektoru portretu galerijā J. Jurgena portrets (bez jebkādiem komentāriem) rodams līdzās komunistu nošautā LU rektora profesora J. Auškāpa portretam.
- ¹³ *Švābe A.* Latvijas Universitāte // *Technikas Apskats* (Monreāla), 1959, 33. nr., 1.–3. lpp.; cit.: *Stradiņš J.* Latvijas Universitātes veidošanās .., 121., 122. lpp. – Var diskutēt par to, vai apvienotas

monouniversitātes vai sadalītu augstskolu modelis bija Latvijai piemērotāks, taču universitātes sadalīšanu 50. gados neveica Latvijas dēļ, bet gan pielāgojot vietējo augstskolu statusu unificētajai PSRS sistēmai. Līdz ar to Staļina laikā tika iedragāta Latvijas Universitāte kā nacionālās elites veidošanās centrs, kā Latvijas zinātnes un augstākās izglītības galvenais centrs. Universitātes zinātniskā potenciāla reanimēšanas process, LU pārtapšana par “zinātnisku universitāti”, pētniecisko institūtu reintegrācija, kas zināmā mērā atsākās jau 70. gados, pilnā apjomā vēl nav noslēdzies: LU tagadnes un nākotnes sāpīgās problēmas sakņojas 40. gados radītajās deformācijās. Katrā ziņā LU zaudēja savas spēcīgās pozīcijas Baltijas valstu universitāšu starpā, taču pozitīvo tradīciju pārmantojamība un atjaunotne LU vēsturē nav noliedzama. Visai tendenciozi, pat kariķēti pirmskara LU gaisotni un tās profesorus ir attēlojusi Anna Sakse savā 1950.–1951. gadā sacerētajā autobiogrāfiskajā romānā “Dzirksteles nakts” (1. daļa. – Rīga, 1951). Taču šī kritika, kas īpaši skar humanitārā profila fakultātes, daļēji sasaucas ar Raiņa viedokli (1927), ka “augstskola mums ir stipra pils nevis gaismai, bet kaut kam citam” (*Rainis*. Runas un intervijas. – Rīga, 1993, 289. lpp.). Šie LU dzīves negatīvie momenti izpaušies arī Zentas Mauriņas biogrāfijā, īpaši viņas doktora disertācijas aizstāvēšanas gaitā (*Stradiņš J.* Zenta Mauriņa un Latvijas Universitāte // Zentai Mauriņai – 100. Eiropa, Latvija – kultūru dialogs. – Rīga, 1998, 35.–64. lpp.). Par tiem raksta H. Biezais (*Biezais H.* Saki tā, kā tas ir. – Rīga, 1994, 296 lpp.). Taču komunistiskā režīma veiktie pasākumi LVU transformācijai neveicināja ne universitātes demokratizāciju, ne tās zinātniskā līmeņa celšanu, bet, gluži otrādi, lielā mērā sagrāva pirmskara gados sasniegto neapšaubāmi augsto statusu. Tika darīts viss, lai universitātē iznīdētu nacionālās un eiropiskās tradīcijas, taču pilnībā tas neizdevās.

- ¹⁴ Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), PA-101. f., 3. apr., 16. l., 44.–56. lp., LK(b)P CK izziņa ar pielikumiem LK(b)P CK birojam un Latvijas PSR TK padomes 1944. g. 13. novembra lēmumam “Par LVU sagatavošanu jaunā mācību gada sākumam” (mašīnraksts krievu valodā). Pēc H. Stroda publikācijas krāj.: Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2000: Komunistu un nacistu jūgā. – Rīga, 2001, 225.–231. lpp. – Tiesa, ne visiem uzrādītajiem profesoriem iepriekš bija šis zinātniskais nosaukums, vairāki skaitījās privātdocenti vai vecākie docenti, tāpat daži drīz vien nomira (P. Sniķers), tika arestēti (P. Mucenieks), atstāja darbu universitātē (Polijas pavalstnieks S. Kolbuševskis pārcēlās uz Vroclavas universitāti Polijā 1945. gada beigās).
- ¹⁵ LVA, 1340. f., 10. apr., 52. l., 4. lp., Отчет Латвийского Государственного Университета за 1945/46 учебный год.
- ¹⁶ Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 7427. f., 7. apr., 3. l., 45., 46. lp., Rektora rīkojumi no 1944. g. 4. un 18. okt.
- ¹⁷ *Vīksna A., Platkājis E.* Zelta skalpelis: Profesora Aleksandra Bieziņa dzīve un darbs. – Rīga, 1980, 84.–88. lpp.
- ¹⁸ LVA, PA-101. f., 10. apr., 23. l., 71. lp., О засорении чуждыми людьми преподавательского состава ЛГУ (12 XI 1947); par Zubkovu: LU arhīvs, 7. apr., 3236. l. – Anatolija Zubkova liktenis veidojies īpatnēji. Cēlies no bagātiem Maskavas tekstilrūpniekiem un kļuvis par erudītu fiziologu, viņš cieta ne tikai savas “nepareizās” sociālās izcelsmes dēļ, bet arī tādēļ, ka viņa brālis sensacionālā kārtā ārzemēs bija apprecējis Vācijas ekskeizara Vilhelma II māsu Viktoriju (32 gadus vecāku par viņu). Šis biogrāfiskais fakts padomju profesoram jebkurā darbavietā sagādāja nepatīkšanas. Turklāt fiziologs bija poliglots un visai neatkarīga rakstura cilvēks (lekciju laikā ar savu asistentu Ilmāru Mežuli sazinājās angļiski), tādēļ arī Rīgā ilgstoši noturēties nespēja (1946.–1948. g.). 1948. gadā Zubkovam bija jādodas vispirms uz Baltkrieviju, pēc tam uz Moldāviju, kur viņš vēlāk kļuva par Moldāvijas PSR

ZA korespondētājlocekli. Augstu zinātnisku kritēriju nesējs Rīgā bija arī krievu profesors histologs K. Bogojavlenskis.

- ¹⁹ LZA arhīvs, 1. f., 15. apr., 834. l., M. Kadeka personas lieta.
- ²⁰ Prof. P. Stradiņa domas par Rīgas nākotni, 1945, referāts LVU I zinātniskajā sesijā 1945 // Profesors Pauls Stradiņš dzīvē un darbā. – Rīga, 1961, 306.–314. lpp.
- ²¹ *Vīksna A.* Profesors Pauls Stradiņš un viņa dekāna darbības laiks LVU Medicīnas fakultātē // ZAV. A daļa, 2001, 55. sēj., 3./4. nr., 87.–98. lpp. – Par pirmo gadu noskaņām LVU Medicīnas fakultātē tēlainu liecību sniedz studente Lilija Zariņa-Skultāne, vēlāk fakultātes asistente, kurai 1958. gadā pēc ķirurģiskas operācijas VDR, Berlīnē, izdevās pārbēgt uz Rietumbeļini un 1968. gadā publicēt grāmatu "Sarkanā migla". – *Zariņa L.* Sarkanā migla (atkārtots izd.). – Rīga, [2001], 486 lpp.
- ²² Latvijas Valsts universitātes vēsture ..., IV. daļa, autors H. Strods.
- ²³ Biedra Ždanova referāts par žurnāliem "Zvezda" un "Leņģingrad" – Rīga, 1946, 35 lpp.
- ²⁴ LVA, PA-101. f., 9. apr., 21. l., 31.–38. lpp., LVU pārbaudes komisijas ziņojums un sēdes stenogramma, 1947. g. 4. okt., protokols nr. 197.
- ²⁵ Profesora R. Akmentiņa kādreizējais amats te definēts neprecīzi. Īstenībā R. Akmentiņš 1919. gadā darbojās Sibīrijas un Urālū latviešu Nacionālajā padomē un tika piekomandēts Latvijas valdības pārstāvim Sibīrijā un Tālajos Austrumos par juriskonsultu. 1920. gadā viņš bija Latvijas delegācijas otrš sekretārs miera sarunām ar Padomju Krieviju un Latvijas delegācijas vadītājs robežu komisijā. 1944. gada beigās R. Akmentiņš bija LVU Ekonomiski juridiskās fakultātes dekāna v.i., vēlāk – profesors, katedras vadītājs. 1947. gada februārī no darba LVU atbrīvots. Grāmatā "Latvijas ārlietu dienesta darbinieki, 1918–1991. Biogrāfiskā vārdnīca" (Rīga, 2003, 44., 45. lpp.) citēta Latvijas PSR tieslietu ministra A. Jablonska vēstule R. Akmentiņam (1946. gada novembris), kurā ministrs Akmentiņa atļaušanu no darba LVU atzīst par pareizu.
- ²⁶ *Stradiņš J.* Kampanja pret Paulu Stradiņu 1947. gadā (Kādas stenogrammas vēsture: teksti un zemitēksti) // *Stradiņš J., Arons K. Ē., Vīksna A.* Tāds bija mūsu laiks ..., 163.–184. lpp. – Vietējo medicīku aprindas savukārt P. Stradiņam gan pārmēta, ka viņš "atvilcis" uz Rīgu pārāk daudz iebraucēju, taču medicīnas vēsturnieks A. Vīksna (*op. cit.*) pamatoti aizrāda, ka fakultātē trūcis kvalificētu mācībspēku un P. Stradiņa darbības laikā Medicīnas fakultāte papildināta ar pieciem latviskas un vienu igauņu izcelsmes zinātnieku – Jāni Buni, Pēteri Gērki, Aleksandru Šmitu, Aleksandru Liepukalnu un Ernestu Burtņieku, no kuriem E. Burtņieks Rīgā ieradās tikai 1947. gadā, bet P. Gērke – 1951. gadā, t.i., pēc P. Stradiņa atstādināšanas no dekāna amata.

Tika pārņemts arī, ka Medicīnas fakultāte neizmanto PSRS izdoto literatūru. Tā aplūkojamās LK(b)P CK biroja sēdes debatēs Partijas komisijas priekšsēdētājs Pēteris Plēsums izteicās: "Te viesojās N. Semaško [pirmais KPSFR veselības aizsardzības tautas komisārs Leņģina valdībā. – J. S.]. Medicīnas fakultātes darbinieki ņēmās ap viņu, lūdza atsūtīt padomju literatūru. Tā mētājās kaut kur universitātē, iepakota kastēs, neviens to nelasa. Ne partijas organizācija, ne rektorāts par to nav interesējušies. Bet kāpēc tā literatūra guļ? Tādēļ, ka tiek ignorēts viss padomju – padomju grāmatas, padomju zinātne."

P. Plēsums savā runā uzstāja, ka "jāpārbauda ne tikai universitātes mācībspēki, bet arī to ģimenes. Piemēram, profesors Stradiņš. Viņam ir dēls. Tam uzdeva jautājumu, ar ko tu nodarbojies. Es kolekcionēju pastmarkas un himnas. Vai var paskatīties? Lūdzu. Viņš parādīja visu pasaules valstu himnas, izņemot Padomju Savienības himnu. Bet kāpēc nav šīs himnas? Mama neatļauj. Viņa [Paula Stradiņa sieva. – J. S.] ir baltgvardiete, emigrante, kas aizbēga šurp. Lūk, "mūsu"

profesora ģimene.” (Seko replika. Vilis Lācis: “Bet vai himna “Bože, carja hraņi” arī ir?” Plēsums: “Ir. Nav Padomju Savienības un Latvijas padomju himnas.”) Ja profesors tā audzina savu dēlu, jāvaicā, ko viņš dara universitātē ar studentiem? Viņš tos kropļo, noskaņo pret padomju varu. Tā arī noticis. Viņi fakultātē atteicās kārtot marksisma-ļeņinisma eksāmenu – drīz būs varas maiņa, ko tad mēs darīsim? [...] b. Āboliņš, b. Kadeks [...] nesadeva prettriecienu, nedeļa pa zobiem visiem reakcionāriem, kas ņirgājās par padomju varu.”

VK(b)P CK Latvijas biroja pārstāvis Rjazanovs rezumē: “Ir tur tāds akadēmiķis Stradiņš, kurš pulcina visādus pretpadomju elementus, ar kuriem nezkādē! auklējas. Es pilnīgi piekritu jautājumam, kuru uzdeva b. Lācis. Neviens ar viņu neparunās, viņš vada septiņas katedras un nekustina ne ausu (“и в ус не дуёт”). Padomju valsts viņiem maksā naudu kaudzēm, bet viņi atmaksā ar melnu nepateicību. Un neviens viņiem neiedrošinās to pateikt.”

- ²⁷ Karpovics E. Ko māca profesors Ķešāns // Padomju Latvijas Boļševiks, 1947, 5. nr., 33.–40. lpp. Sīkāk sk.: Stradiņš J. Augusts Ķešāns un Rīgas ķīmiķu tradīcijas // Augusts Ķešāns dzīvē un darbā. – Rīga, 1981, 101.–123. lpp. – Šeit iztīrātas arī A. Ķešāna iebildes pret filozofa E. Karpovica kritiku.
- ²⁸ LVA, PA-101. f., 9. apr., 21. l., 63. lpp.
- ²⁹ Turpat, 1340. f., 10. apr., 54. l., Отчет о работе Латвийского Государственного университета за 1947/48 учебный год.
- ³⁰ Turpat, 40. lpp.
- ³¹ Turpat, 55. l., Отчет о работе Латвийского Государственного университета за 1948/49 учебный год.
- ³² Turpat, PA-15500. f., 2. apr., 6933. l., J. Jurgena personas lieta; LU arhīvs, 1. f., 7. apr., 7806. l.
- ³³ Par rektora J. Jurgena neordināro rīcību liecina kāds LVU valodniecības docentes Emīlijas Soidas atstāstīts gandrīz vai anekdotisks gadījums. Pie rektora pieņemšanu sava dēla studenta lietā bija izlūdzies kāds augstāks Padomju armijas virsnieks vai pat ģenerālis. Apmeklētājs iegāzies rektora kabinetā šinelī, karakula parādes cepuri galvā. Jurgens sākumā klausījies, klausījies, tad atvainojies, piecēlies, piegājis pie skapja, izņēmis no tā savu mēteli, uzvilcis, aplīcis šalli, uzlicis platmali. Tad atsēdies skaistajā kokgriezēja darinātajā rektora krēslā un sacījis: “Ну так. Теперь можем продолжать...” (“Nu tā. Tagad varam turpināt.”) Apmulsušais ģenerālis aptvēris situāciju un atvainodamies aizgājis (Cit. pēc.: Lasmanis U. Dēla gadsimts. – Rīga, 2006, 232., 233. lpp.). Taču šo P. Stučkas laika cienīgu principialitāti nepielūdzamais “sarkanais rektors” vēl jo vairāk lika lietā, vērsties pret buržuāziskajiem nacionālistiem un veicot studentu aprindu radikālu tīrīšanu.
- ³⁴ LVA, PA-101. f., 13. apr., 73. l., 19.–29. lpp., Latvijas K(b)P CK izziņa “Par Latvijas Valsts Universitātes kadriem”. Dokumentu publicēšanai sagatavojis prof. H. Strods, sk.: Latvijas Vēsture, 1998, 1. (29.) nr., 124.–132. lpp.
- ³⁵ Turpat, 130., 131. lpp.
- ³⁶ Turpat, 127., 128. lpp.
- ³⁷ Turpat, 125. lpp.
- ³⁸ Turpat, 126. lpp.
- ³⁹ Rīgas Stradiņa universitātes arhīvs (turpmāk – RSU), № 7, 321. l., Personāla akts nr. 63, L. Goļbera personas lieta.
- ⁴⁰ Grīse R. Nelokāmais Endzelīns.
- ⁴¹ Augstākās tehniskās izglītības vēsture ..., 339., 340. lpp.; Ministra S. Kaftanova 1950. gada 20. decembra pavēle “Par lieliem trūkumiem darbā ar kadriem Latvijas Valsts universitātē un to novēršanas

- pasākumiem”, 3. punkts; pavēles oriģināla teksts faksimilā reproducēts: Latvijas Valsts universitātes vēsture ..., 125.–132. lpp.
- 42 *Priede G.* Rātslaukums: pagātnes atbalsis // Rīga – 800. Gadagrāmata 1996. – Rīga, 1997, 76., 77. lpp. (G. Priedes stāstījumi, 1987).
- 43 *Pētera Stučka*s Latvijas Valsts universitāte 40 gados (1919–1959) / J. Jurgena u.c. red. – Rīga, 1959, 456 lpp. – Pielikumā sniegts LVU štata docētāju saraksts 1957. gada 1. septembrī, aspirantu un disertāciju aizstāvējušo saraksts, kā arī LVU beigušo saraksti (1945.–1957. un 1957.–1958. gads).
- 44 *Vīksna A.* Rīgas Medicīnas institūta dibināšana // Latvijas Ārsts, 1997, 11. nr., 699.–709. lpp.; *Stradiņš J.* Augstākā medicīniskā izglītība Latvijā vēstures un tagadnes skatījumā // Turpat, 1998, 1. nr., 99., 106. lpp.; RSU, № 7, 184. l., Personāla akts nr. 43; № 7, 321. l., Personāla akts nr. 63, E. Burtņieka un L. Goļbera personas lieta. – Būdam tuberkulozes sanatorijas direktors Medvežjegorskā (Karēlijas APSR) 1930.–1935. gadā Baltās–Baltijas jūras kanāla celtniecības laikā, E. Burtņieks bijis arī NKVD uzticības ārsts, jo daudzi kanāla celtniecībā iesaistītie cietumnieki sirguši ar tuberkulozi un bijuši “ārstējami”. E. Burtņieka personas lietā šī viņa darbības joma nav atspoguļota.
- 45 *Anšelevičs J.* Atmiņu grāmata. Cilvēkiem veltīts mūžs. – Rīga, 2005, 224 lpp.
- 46 Enciklopēdija. Lauksaimniecības augstākā izglītība Latvijā, 1862–1999. – Jelgava, 1999, 373 lpp. (sk. 358.–364. u.c. lpp.). Sk. arī: *Sokols Ē.* Pret buržuāziskās zinātnes apoloģētiem // Cīņa, 1949, 9. okt.; Pret buržuāziskās ideoloģijas ievazāšanu padomju cilvēku apziņā (Ievadraksts) // Cīņa, 1949, 9. okt. – Ar LK(b)P CK lēmumu “Lauksaimniecības akadēmijas Rakstu” redakcijas kolēģija tika izformēta un J. Peive atstādināts no redkolēģijas vadības.
- 47 Viens no galvenajiem Latvijas PSR ZA organizētājiem 1945.–1946. gadā (tās apvienotās organizācijas komisijas priekšsēdētājs, varētu teikt – “pelēkais kardināls”) bija Pēteris Valeskalns, kas vienlaikus (1944–1950) bija arī Latvijas PSR ārliešu tautas komisārs (ministrs) un PSRS delegācijas loceklis Parīzes 1946.–1947. gada miera sarunās ar Itāliju, Somiju u.c. Vācijas sabiedrotajām valstīm. Šo rindiņu rakstītājam ilgus gadus bija lemts darboties kopā ar P. Valeskalnu un T. Vilciņu Latvijas Dabzinātņu un tehnikas vēsturnieku apvienības vadībā, kur priekšsēdis 1958.–1987. gadā skaitījās P. Valeskalns, bet es – P. Valeskalna vietnieks. Gan atsevišķi, gan kopā ar T. Vilciņu – toreizējo ZA historiogrāfu šajā laikā, īpaši 1971.–1973. gadā (sakarā ar ZA 25 gadu jubileju), šī raksta autoram ar P. Valeskalnu bija daudz neformālu sarunu par Latvijas PSR ZA tapšanu. No ļoti piesardzīgā P. Valeskalna izteikumiem varēja noprast Latvijas PSR ZA dibināšanas ciešo saistību ar PSRS valdības centieniem 1945.–1947. gadā starptautiski legalizēt Baltijas republiku iekļaušanu PSRS sastāvā. Pēc Valeskalna izteikumiem, bijis iecerēts nostiprināt un paplašināt Latvijas PSR Ārliešu ministriju (par tās rezidenci bija paredzēts Benjamiņu nams), panākt Baltijas republiku iekļaušanas atzīšanu PSRS un to pārstāvību Apvienoto Nāciju Organizācijā. Jaundibināmā Latvijas PSR un Igaunijas PSR Zinātņu akadēmija (Lietuvas PSR tāda jau pastāvēja kopš 1941. gada) bija iecerēta kā šo republiku valstiskuma un kulturālās autonomijas apliecinājums. P. Valeskalns bija krasi naidīgi noskaņots pret “buržuāzisko Latviju” un latviešu nacionālismu vispār, toties bija pielaidīgāks pret Rietumu (arī Baltijas vāciešu) ietekmes atzīšanu Baltijas reģiona vēsturē, īpaši zinātnē un kultūrā. Viņa ģimenes loceklis – meita Valentīna un znots – arhitektūras vēsturnieks Jurijs Vasiljevs – nāca no likvidētās LVU Arhitektūras fakultātes, un Valeskalns bija visai negatīvi noskaņots pret vēlāko Latvijas PSR ZA prezidentu A. Mālmeisteru. Viņš bija arī kritisks pret A. Pelši, it īpaši pret A. Kirhenšteinu, toties labvēlīgi noskaņots pret akadēmiķiem P. Lejiņu, J. Peivi, Arv. Kalniņu un S. Hilleru. Taču visumā P. Valeskalns bija piesardzīgs. 1983. gadā P. Valeskalns piedalījās PSRS intelīģences

- vienīgajā tikšanās reizē Maskavā ar jaunievēlēto PSKP ģenerāļsekretāru J. Andropovu un palīdzēja identificēt VČK telpu izvietojumu vecajā Lubjankas namā, jo bija bezmaz vienīgais no izdzīvojušiem tālaika čekistiem (1920. gadā viņš telefoniski pratinājis V. Ļeņinu kāda aizturēta meņševika lietā).
- 48 *Stradiņš J.* Latvijas Zinātņu akadēmija: izcelsme ..; *Stradiņš J., Cēbere Dz.* Latvijas Zinātņu akadēmijas veidošanās: zinātniskie un sabiedriski politiskie aspekti // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 2006, 3. nr., 90.–114. lpp.; Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas veidošanās un evolūcija par Latvijas Zinātņu akadēmiju // Turpat, 4. nr., 104.–131. lpp.
- 49 *Pelše A.* Kam tic profesors Galenieks // Cīņa, 1946, 2. okt.
- 50 *Bumbiers J.* Laiks nodibināt boļševistisku kārtību Latvijas Lauksaimniecības akadēmijā // Padomju Latvijas Boļševiks, 1947, 18. nr., 32.–39. lpp.
- 51 *Bumbiers J.* Par vienu pseidozinātnisku teoriju un tās sludinātājiem // Turpat, 1947, 1./2. nr., 51.–60. lpp.; *Bumbiers J.* Neatlaidīgi atmaskot buržuāzisko nacionālistu izlēcienus // Turpat, 8. nr., 38.–42. lpp.; *Bumbiers J.* Buržuāzisko nacionālistu palīgu mahinācijas // Turpat, 16. nr., 37.–45. lpp.; *Bumbiers J.* Plaši popularizēt, ieviest ražošanā un attīstīt Mičurina mācību // Turpat, 1948, 16. nr., 11.–18. lpp.; *Bumbiers J.* Enerģiskāk izskaust buržuāzisko pseidozinātņi // Turpat, 22. nr., 55.–60. lpp.
- 52 *Jurgens J.* Par jucekli un eklektiku // Turpat, 1947, 8. nr., 43.–47. lpp.
- 53 *Stradiņš J.* Arvīds Kalniņš zinātnē un Latvijas sabiedriskajā dzīvē // Latvijas Ķīmijas Žurnāls, 1994, 5. nr., 632.–635. lpp. (Tekstā minēto denunciaciju sk.: LZA arhīvs, 1. f., 15. apr., 4108. l., 71. lp., A. Kalniņa personas lieta). – A. Kalniņa personība, bez šaubām, ir pretrunīga un sabiedriski politiskajā vēsturē vēl gaida vērtējumu, taču viņa devums mežzinātnes un koksnes ķīmijas attīstībā Latvijā ir neapstrīdams.
- 54 LVA, PA-101. f., 9. apr., 16., 23., 45., 47. l.; 15. apr., 30. l.; u.c.; LZA arhīvs, 1. f., 1. apr., ZA Prezidija protokoli 1947.–1953. g.; LZA partijas organizācijas sēžu protokoli, 1947.–1953. g.
- 55 *Pelše A.* Stāvoklis latviešu valodniecībā un republikas valodnieku uzdevumi sakarā ar J. V. Staļina darbu "Marksisms un valodniecības jautājumi" // Padomju Latvijas Boļševiks, 1952, 5. nr., 6.–20. lpp.; *Pelše A.* Latviešu valodniecības stāvoklis un republikas valodnieku uzdevumi // ZAV, 1952, 3. nr., 17.–32. lpp.; *Pelše A.* Cīņa pret buržuāzisko nacionālismu – republikas partijas organizāciju uzdevums // Padomju Latvijas Boļševiks, 1950, 16. nr., 7.–9. lpp.
- 56 *Stradiņš J., Arons K. Ē., Vīksna A.* Tāds bija mūsu laiks ..., 185.–192. lpp. – Grāmatā sniegtas abu P. Stradiņa ideoloģiskajai kritikai veltīto sēžu pilnas stenogrammas.
- 57 *Алатырцев В.* Об одной вредной лекции // Советская Латвия, 1949, 14 okt. – V. Alatirceva raksts un tam sekojošā P. Stradiņa ideoloģiskā vajāšana, ticamāk, saistāma ar nacionālo partizānu J. Medņa, Bironu u.c. prāvu 1949. gada rudenī, kuras gaitā noskaidrojās, ka P. Stradiņa klīnikā tiem sniegta medicīniskā palīdzība. Nevēlēdamies tieši arestēt pazīstamo profesoru, represīvie orgāni izvēlējās šo aplinkus ceļu. Turklāt "aktīvā vecuma" temats 1949. gada nogalē bija visai delikāts, jo tuvojās jau senilā Josifa Staļina 70 gadu jubileja, bet vadoņa veselības un psihes stāvoklis nebūt nebija tas labākais, par ko atklātībā gan nebija pieņemts runāt. Šie apstākļi, protams, tieši nefigurēja plašajos P. Stradiņa "kritikas" materiālos, taču varēja veicināt oficiālo neuzticību. Par citiem apstākļiem sk. arī: *Vīksna A.* Vēl kāda lappuse profesora Paula Stradiņa vajāšanas hronikā // Acta Medico – historica Rigensia. – Rīga, 2000, vol. V, 263.–272. lpp.
- 58 *Voss A., Muravjovs N.* Enerģiski atmaskot kosmopolitismu Latvijas Valsts universitātē // Padomju Latvijas Boļševiks, 1949, 6. nr., 34.–39. lpp.
- 59 *Tramdahs A.* Tehnika un inženierētika // Students, 1935, 216./218. nr., 220.–232. lpp.; *Tramdahs A.* Par inženierdarinājumu aistētiku. – Rīga, 1935, 12 lpp.

- ⁶⁰ Augstākās tehniskās izglītības vēsture Latvijā ..., 326., 327. lpp.
- ⁶¹ *Pelše A.* Radikāli uzlabot ideoloģisko darbu republikā // *Padomju Latvijas Boļševiks*, 1949, 4. nr., 1.–9. lpp.
- ⁶² No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940–1986: Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs / Red. R. Vīksne, K. Kangeris. – Rīga, 1999, 8., 145., 291., 311., 339., 447., 547., 600., 691., 698., 762., 777., 801., 836. lpp.
- ⁶³ *Jirgensons J.* Atmiņas par Kristapu Rudzīti pirmajos pēckara gados (no 1996. gada vēstulēm prof. J. Stradiņam šī krājuma veidošanai) // *Profesors Kristaps Rudzītis ...*, 255.–262. lpp.
- ⁶⁴ LVA, PA-101. f., 10. apr., 23. l., 71. lp., О засорении чуждыми людьми преподавательского состава ЛГУ (12 XI 1947) (par J. Vildi).
- ⁶⁵ *Vīksne R.* Godprātības dēļ vajātais // *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 1999, 1. nr., 123.–132. lpp. (par Ā. Karnupu).
- ⁶⁶ *Alks Dz.* Latvijas mediķi politisko represiju dzirnās, 1940.–1953. g. – [Rīga, 1993], 102 lpp. (par V. Krauli: 32.–34. lpp.); *Kraulis V.* Atmiņas par manu skolotāju profesoru Paulu Stradiņu // *Acta Medico – historica Rigensia*, 1994, 2. sēj., 241.–248. lpp.
- ⁶⁷ *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš. III: Dokumenti, apcerējumi un atmiņas. 1944–1956. – Rīga, 2003, 51., 52. lpp.
2006. gada 28. jūnijā notika A. Akmentiņa piemiņai veltīta LZA sēde, kur telekomunikāciju vēsturnieka profesora J. Ločmeļa referātā un A. Akmentiņa paziņas – astronomijas docenta L. Rozes atmiņu stāstījumā tika atsegti vairāki agrāk nezināmi izcilā radioinženiera mūža un radošās darbības brīži. 1930. gadā A. Akmentiņš izbūvējis unikālu precīza laika kvarca pulksteni, kas līdz 1960. gadam darbojies LU vecās ēkas pagrabā; 30. gados bijis radiotelegrāfijas ievērojams speciālists Latvijā. Ieslodzījumā Rīgas Centrālcietumā konstruējis cietuma priekšniekam “mobilo telefonu”, guvis relatīvu pārvietošanās brīvību cietumā. 1947. gada 18. jūlijā negaisa laikā Rīgas Centrālcietumā izraisījis elektriskā tīkla īssavienojumu, lai pārdroši izbēgtu no cietuma (pēc tam tur papildus iekārtots vēl trešais elektriskais aizsargžogs). Akmentiņš notverts tuvējā ģimenes dārziņā, viņam papildus piespriesti trīs gadi, izsūfīts uz ieslodzījuma vietu Komi APSR. Pēc amnestijas 1955. gadā izmantots kā kvalificēts mācītbspēks, publicējis lielu skaitu brošūru, grāmatu, taču disertāciju aizstāvēt viņam nebija ļauts. Līdz pat 60. gadu beigām bijusi jāiztur nemitīga cīņa ar universitātes vadību un vietējiem čekistiem par palikšanu LVU pasniedzēja darbā. Sagatavojis Tehniskās fizikas katedrā kvalificētu fiziku paaudzi (arī tagadējo LZA prezidentu J. Ekmani, akadēmiķi A. Siliņu u.c.). Sēdē ierosināts iedibināt A. Akmentiņa stipendijas un prēmijas tehniskajā fizikā un radioelektronikā. Sk. arī: *Ločmelis J.* Latvijas izcilais radiotehnikas speciālists Aleksandrs Akmentiņš // *Zinātnes Vēstnesis*, 2006, 18. sept., 15. (328.) nr.
- ⁶⁸ LVA, PA-101. f., 13. apr., 73. l., 19.–29. lpp., Latvijas K(b)P CK izziņa “Par Latvijas Valsts Universitātes kadriem”. – Dokumentu publicēšanai sagatavojis prof. H. Strods žurnālā “*Latvijas Vēsture*”, 1998, 1. (29.) nr., 124.–132. lpp., citāts 131. lpp.
- ⁶⁹ *Stradiņš J.* Pirmā zinātnu doktore Latvijā // *Dzimtenes Balss*, 1984, 20. dec.; *Stradiņš J.* Annu Bormani pieminot // *Latvijas Ārsts*, 1990, 6. nr., 93. lpp.
- ⁷⁰ *Arājs K.* Latviešu kauli. – Rīga, 2006, 279 lpp. (par motivāciju pāriet praktiskā darbā 12. lpp.).
- ⁷¹ *Stradiņš J.* Jewish Scientists and Intellectuals in Latvia (Introduct. Lecture at the II Intern. Conference “Jews in the Changing World”) // *Proceed. Latvian Acad. Sciences, Sect. B.*, 1997, vol. 51, no. 5/6, pp. 284–288; *Vatere Eva-Ieva.* Ebreju mediķi Latvijā (1918–1996) // *Enciklopēdija*. – Rīga, 1997, 258 lpp. + 14 lpp.: il.

- ⁷² Блюгер А. Ф. Время: за и против. – Рига, 2006, 248 с. (par Martu Natansonu 13. lpp.).
- ⁷³ Stradiņš J. Solomona Hillera mūža meti un paliekamais devums // Acta Medico – historica Rigensia. VII. – Rīga, 2005, 271.–282. lpp.
- ⁷⁴ I. Kirko elektroniska vēstule I. Tjuņinai un J. Stradiņam 1999. gada 12. aprīlī. I. Kirko raksta, ka 1953. gada sākumā kāds no LKP CK (Muravjovs vai Pelše) viņam sacījis, ka, iespējams, uz Rīgu komandēšot Landauu. “Vēlāk viss sāka iet jautrāk, bet par Landauu mums vairs nebija lemts sapņot.” 1949. gadā Landaus apmeklēja Fizikas institūtu Rīgā un tur iepazinies ar darbiem magnetohidrodinamikā.
- ⁷⁵ LU arhīvs, 7. apr., 663. l., 74 lp., S. Dudeles personas lieta. – Docentes S. Dudeles zinātnisko ievirzi raksturo viņas personas lietā uzskaitītās četras publikācijas: “Engelss pēc Marksa nāves”, “Kārļa Marksa vēsturiskie darbi”, “Sociāldemokrātijas nodevība” un “Ļeņins un Kīntāle” (žurnālos “Борьба классов”, “Коммунистический Интернационал”, “Книга и пролетарская революция”), kā arī 1942. gadā aizstāvētā disertācija ar nosaukumu “Jautājumā par Cimmervaldes kraha vēsturi (II Internacionāles partijas Stokholmas konferences sasaukšanas vēsture 1917. gadā)”. Tiesa, profesora J. Jurgena, V. Miškes u.c. zinātniskais CV bija daudz pieticīgāks.
- S. Dudele dzimusi Odesā 1898. gadā ebreju sīkpiļsoņu ģimenē (*из мещан*), beigusi Sarkanās profesūras institūtu un vēlāk Maskavas Valsts universitātes aspirantūru, bijusi arī kādreiz Padomju Savienībā populārās “Hrestomātijas komunistiskām augstskolām” (1930) veidotāja. 1945. gada aprīlī nosūtīta uz Rīgu “Universitātes rīcībā izmantošanai pēc specialitātes”. Pēc H. Stroda liecības, Dudeles lekcijas bijušas jucekļīgas, taču ar aplombu, viņas darbošanās fakultātē – haotiska, taču pretencioza. Pēc S. Dudeles atstādināšanas no dekāna amata kādu laiku par Vēstures fakultātes dekānu darbojies viņas dzīvesbiedrs docents Jānis Dīmanis, vēlāk pazīstams ateisma propagandists Latvijā.
- ⁷⁶ Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина: Власть и антисемитизм. – Москва, 2001, 784 с. (par S. Dudeli 590. lpp.).
- ⁷⁷ Augstākās izglītības ministra S. Kaftanova 1950. g. 20. decembra pavēle “Par lieliem trūkumiem darbā ar kadriem Latvijas Valsts universitātē un to novēršanas pasākumiem” (oriģināla teksts reproducēts: Latvijas Vēsture, 1998, 1. (29.) nr., 125.–132. lpp., par Dudeli: 125. un 131. lpp.).
- ⁷⁸ LU arhīvs, 1. f., 7. apr., 2728. l., 175 lp., J. Svikes personas lieta; LVA, PA-15500. f., 2. apr., 4795. l.; 101. f., 13. apr., 18. l., 54. lp. – Jānis Svike (1885–1972) bijis kompartijas biedrs no 1904. gada, pēc 1905. gada emigrācijā beidzis Mitveides politehnikumu Vācijā kā inženieris santehniķis, vēlāk arī M. Šaņavska universitāti Maskavā un Maskavas Valsts universitāti. 1937.–1938. gadā bijis pat PSRS ZA Zinātnes un tehnikas vēstures institūta direktora v.i. Maskavā (institūta direktors pirms Svikes bija ievērojamais kompartijas opozicionārs akadēmiķis N. Osinskis), kara laikā leTK tulks un rezidents vācu karagūstekņu nometnēs un Baltijas frontes specscolas П42 profesors. No 1947. gada LVU profesors PSRS vēstures katedrā. Plašāk pazīstams kļuvis ar savu līdzdalību Nikolaja II un viņa ģimenes konvojēšanā Toboļskā un Jekaterinburgā (segvārds – Rodionovs) kā Sarkanās armijas divīzijas kara komisārs un Augstākās Kara padomes loceklis, KPSFR Kara padomes galvenā štāba komisārs. Savās atmiņās Svike pieraksta sev izšķirīgu lomu cara ģimenes likteņa izlemšanā, par to esot slepeni korespondējis ar V. Ļeņinu un J. Sverdlovu, šifram izmantojot M. Ļermontova poēmas “Dēmons” tekstu. – Latvijas Kara muzejs, inv. nr. 2-60568-10-67-VII. – Taču šo J. Svikes apgalvojumu ticamība ir stipri problemātiska. Viņa raksturojumi, ko parakstījuši gan M. Kadeks un K. Pugo (1948), gan J. Jurgens (1949), ir negatīvi, arī S. Dudeles (1948)

raksturojumā sacīts, ka “*Svikke nav īpaši vērtīgs pasniedzējs un zinātnisks darbinieks, bet, tā kā nav kvalificētu kadru, kas varētu lasīt PSRS vēsturi latviešu valodā, uzskatām par iespējamu b. Svikki atstāt darbā universitātē*”. J. Jurgens 1950. gadā sūdzējās VK(b)P CK Aģitācijas un propagandas daļas sektora vadītājam M. Jakovļevam, ka Svike neesot atmaskojis un kritizējis pat tos meņševikus un buržuāziskos nacionālistus, ar kuriem kopā strādājis universitātē (profesorus Dāli, Eliasu, docentu Bunduli u.c.). Valsts drošības iestādes esot arestējušas Svikes dēlu, kas dienējis Andersa armijā. Galu galā LVU no Svikes atbrīvoties tomēr nav izdevies, jo viņš esot vecs revolucionārs ar īpašiem nopelniem un 1954. gadā PSRS Augstākās izglītības ministrija pat ieteica J. Sviki izvirzīt apbalvojumam. Bijis arī draudzīgās attiecībās ar profesoru J. Zuti.

⁷⁹ LVA, PA-788. f., 1. apr., 3. l., 186.–190. lp., P. Gurviča ziņojums LVU partijas organizācijas sekretāram J. Krastiņam.

⁸⁰ *Eiduss J. Pagājība*. – [Talsi, 2004], 171. lpp. – Pēc J. Eidusa liecības, Persijs (Perecs) Gurvičs bija “*izcili apdāvināts cilvēks, audzis Rīgā labi pazīstamā, inteligentā ģimenē. Darbojās arī jaunatnes pulciņā Alanik. Persijs četros gados pabeidza divas fakultātes Latvijas Universitātē, vācu okupācijas laikā palika Vācijā (sic!), nonāca ebreju geto, taču bija viens no nedaudzajiem, kuri neaizgāja bojā. Pēc kara viņš sāka strādāt Latvijas Valsts universitātē, lieliski mācīja vēsturi un latīņu valodu, spoži aizstāvēja disertāciju par Katilīnas savvērestību, turklāt aizstāvēja to latīņu valodā un kļuva par leģendāru personu Maskavas akadēmiskajās aprindās.*

Ārkārtīgi izskatīgs, vienmēr elegants, Gurvičs bija populāra figūra Rīgas sabiedrībā, īpaši starp sievietēm, prata daudz valodu. Un – kopš agras jaunības tipisks avantūrists, neiedomājams melis, savā ziņā mūslaiku Kaliostro gan ar savu aristokrātisko ārieni un izcilajām manierēm, gan ar fantastiskajām, taču visnotaļ pārliecinošajām izdomām, kurās pārsteidzoši prasmīgi tika sajaukti meli un patiesība. Vēstulē Padomju Savienības Augstākajai tiesai, ko Persijs Gurvičs nosūtīja daudz vēlāk, viņš pats atzina, ka bijis slepenais drošības iestāžu ziņotājs. Šai vēstulei bija svarīga loma manā atbrīvošanā un rehabilitācijā.”

Par savu disertāciju, kuras tēmu avīze “Padomju Students” (1946, 4. nr.) pieskaita “svarīgām problēmām Romas vēsturē” (Katilīnas savvērestība), P. Gurvičs Maskavā ieguvis vēstures zinātņu kandidāta grādu. Pēc LVU Kadru daļas vadītāja Kruskopa sastādītas izziņas viņš līdz 1940. gadam bijis viens no ebreju studentu korporācijas *Vetulija* vadītājiem, vācu okupācijas laikā no Rīgas geto bēdzis, “labprātīgi atgriezies (sic!)”, tad – koncentrācijas nometnē, no kurienes pārcelts darbā uz Rasu eigēnikas institūtu, tur strādājis fašista Šteinica vadībā. No darba LVU atlaists ar M. Kadeka rīkojumu 1948. gada vasarā, pēc tam strādājis Rīgas Pedagoģiskajā institūtā, 1950. gadā arestēts, notiesāts uz septiņiem gadiem labošanas darbu nometnē. 1954. gadā atbrīvots, pēc tam docētājs Turkmēnijas un Dagestānas universitātē, strādājis Tulas augstskolā, 1968. gadā rehabilitēts, lūdzis rektoru V. Šteinbergu atjaunot viņu darbā LVU. 2005. gadā jau kā Vācijas pilsonis lūdzis no LU izziņu par studijas un darba gadiem LVU.

⁸¹ J. Eidusa liecība II konferencē “Ebreji mainīgajā pasaulē” Rīgā 1997. gadā; sk. arī: *Eiduss J. Sava laikmeta bērns* // *Zvaigzne*, 1989, 6.–8. nr.

⁸² *Мирский М. Б. “Дело врачей”: позорная провокация против медицинской интеллигенции* // *Acta Medico – historica Rigensia*. – Rīga, 2005, vol. VII, 63.–107. lpp.

⁸³ Par zinātnisko godīgumu. Vēstule “Cīņas” redakcijai // *Cīņa*, 1953, 21. marts; Polemika: О честности ученого // *Агробиология*, 1953, № 3, с. 167–171.

- ⁸⁴ A. Vēriņa 2005. gada 14. decembra vēstule J. Stradiņam ar vēstules "lietas" izklāstu un materiāliem. J. Stradiņa arhīvs.
- ⁸⁵ M. Līdakas personiskie materiāli (Dažas mazāk zināmas manas dzīves lappuses, Cīņa ap raķešu degvielu u.c.), rokrakstā, 1998, J. Stradiņa personiskajā arhīvā. – Neilgi pirms aiziešanas mūžībā pazīstamais pretvēža preparātu autors nodeva manuskriptus J. Stradiņam, lūgdams izmantot tos zinātnes vēstures studijās.

Treatment of Scientists and Academy Circles in Soviet Latvia by Stalinist Regime (1944–1953)

Jānis Stradiņš

Summary

The period (1944–1953) reviewed in this article is characterized by reoccupation of Latvia at the end of World War II, its incorporation into the USSR, and a real integration into the USSR system, "Sovietization" (which was not fully completed in 1940/1941). A wide and multifarious exposure of intimidation and terror was applied in order to set irrecoverable changes also in public psychology. Considering the position of the Allies, in the first post-war year (till the beginning of the "Cold War"), a relatively moderate policy was followed towards the regime-loyal intelligentsia and academy circles in the annexed Baltic republics, unsparingly combating "enemies of the Soviet reign" – nationally minded people, who were ascribed to collaboration with the Germans or to having performed an active political action in the independent Latvia, at that instant. Gradually, as from the end of 1946, but especially 1949–1950, the range of intellectuals, fallen into disfavour of the Stalinist regime, broadened; also, politically uncommitted intellectuals were put into the category of those doomed to retaliation or ideological reclamation, as potential bearers of "bourgeois ideology."

In forming of the academic life of Latvia, a policy of "whip and pretzel" was combined, and attempts of creating a new intellectual elite, more loyal towards the Soviet regime, were made. In 1944/1945, round 65% of academic staff at the University of Latvia, and a hefty part of that at the Jelgava Academy of Agriculture, went into banishment. In order to provide higher education in Latvia, the remaining academic staff, as well as those who could potentially fill the intellectual vacuum, had to be enchained. Following 1945, apropos of provision of military technologies and industrial power of the USSR, the prestige and importance of science (especially exact sciences) in the life of USSR grew drastically. Formation of scientific institutes spread not only in the main centres of the USSR but also in the united republics, the annexed Baltic including. The local communist elite of the Baltic Soviet republics found a certain scope for manoeuvre to turn to advantage of the "partial sovereignty" of the republics in order to provide prosperous conditions for the progress in

own republics. Regrettably, the local communists of Latvia (incomers from the rest of the USSR, Russia, and Ukraine mostly) did not take the opportunities right enough, not always did they find common tongue with the old academic elite.

The main object of the ideological attacks of Communists in 1945–1953 was the Latvian State University, the main centre for science and higher education at the time of independence of Latvia, a symbol of intellectual independence of Latvia. The status and functions of the LSU was transfigured radically, it lost its position of unitary (and only) centre for higher education. The first faculty to be eliminated from the body of the University was the Faculty of Medicine (Riga Institute of Medicine, founded 1950), and then also the faculties of engineering profile followed (preliminary actions for the renewal of Riga Polytechnic Institute, 1958). By 1 November 1944, the number of professors and lecturers (academic staff) of the LSU was 100, including 30 professors (in 1940/1941, the total number of academic staff was 647); at the end of the academic year 1945/1946, it had reached 436 (including 49 professors and 18 acting professors). Overwhelming majority of the characterized structure was members of the old, pre-war and German occupation time academic body, representatives of the former science elite. They tried to keep the spirit and traditions of the UL alive. The new Communist headship of the LSU – rector (1944–1949) Professor Matvejs Kadeks and rector (1949–1962) Jānis Jurgens (both newcomers from Russia) turned against this. While Professor M. Kadeks was a decent scientist – geographer, comparatively broadminded towards the old professoriate, the “professor of political economy” J. Jurgens was an experienced NKVD (the People’s Commissariat Internal Affairs) personnel employee, specialized in “political cleanings.” Beginning of the “hard course” was marked with the 4 October 1946 meeting of the Bureau of the Central Committee of the Communist (Bolshevik) Party of Latvia, where a decision (based on critical reports on the situation at the University, delivered by F. Deglavs’ commission) was taken. Professor A. Ķešāns (former acting rector of the SUL), Professor P. Stradiņš (dean of the Faculty of Medicine), Professor P. Nomals (pro-chancellor of the SUL), Professor P. Galenieks (dean of the Faculty of Biology), a.o. were subjected to sharp criticism and dismissed. During the academic year 1947/1948, a total number of 76 readers (J. Straubergs, A. Bērzkalne, P. Birkerts, M. Paļeviča, J. A. Jansons, J. Jenšs including) were dismissed from the University. In 1949, together with repressions towards farmers of Latvia, the real “witch-hunt” started at the University, when J. Jurgens had gained his post of rector at the LSU. 121 professors and lecturers (academic staff) were given the sack in 1949/1950, which composed 20% of the whole academic body (Professor J. Endzelīns, Professor E. Štālbergs, Professor K. Eliass including). The Faculty of Architecture (SUL) was eliminated, thereby destroying the science of architecture in Latvia. After all, in the academic year 1954/1955, only 15 professors (7 of them – professors Sc.D.) were left on the whole State University of Latvia, and in the year 1958, this number had decreased till 3 (!) professors Sc.D. The University was formed into a “forge of ideological personnel,” a place for preparation of the new elite of the Soviet Latvia.

This article characterizes the descent of professors (also migration from the USSR), national composition, the state of affairs at the Latvian Academy of Agriculture and Riga Institute of Medicine, as well as the role of the scientists and academic readers, newcomers from the “elder republics” of the USSR. Also, an insight into the campaigns of “criticism and self-criticism” turned against Professor J. Endzelīns, Professor P. Galenieks, Professor A. Ķešāns, Professor P. Stradiņš, Professor A. Tramdahs, a.o., and administered by the secretary of the Central Committee of the Communist (Bolshevik) Party of Latvia, A. Peļše, has been given. The remarkable scientists were humiliated and forced to confess their non-existent mistakes.

A survey of persons of academic circles, having been arrested or deported (Prof. A. Cīrulis, Prof. E. Jakovļeva, Doc. K. Tiesnieks, Prof. J. Vilde, Doc. T. Upners, archaeologist Ā. Karnups, A. Ošiņš, Dr. J. Skuja, H. Saltups, J. Jirgensons, B. Press, V. Kraulis, radio-engineer A. Akmentiņš, a.o.) has been given, including a list of the crimes they were incriminated.

The Academy of Sciences of the Latvian SSR, founded in February 1946, became the main centre for science in the Latvian SSR, largely by affiliating the LSU dismissed academic staff to the scientific work. Initially, the Academy worked in symbiosis with the Latvian State University and the Latvian Academy of Agriculture. At the outset, the Communist Party treated its “nursling” courteously; still starting from the end of 1947, the work of the Academy of Sciences became also subjected to criticism. The campaign against the Academy of Sciences was concluded at the beginning of 1951 by the dismissal of the first president of the Academy P. Lejiņš, as well as by dismissals of many old “bourgeois” scientists.

Also, the inflow of the scientific personnel from other republics of the USSR has been looked at, paying a special attention towards the scientists of Jewish descent, joining in the academic life of Latvia, following the unofficial anti-Semitic campaigns in Moscow and Leningrad. The contribution of the Jewish scientists in Latvia has been characterized. The case of S. Dudele and P. Gurvičs at the LSU, as well as the pursuance of Jewish nationalists in Riga (1952/1953) has been mentioned.

Nevertheless, against the background of all the pursuits, threats and espionage described, in 1945–1953, a new elite of academic intelligentsia shaped, and gradually took over the leading positions at the higher educational institutions and science of Latvia. The March 1953 fulmination against lisenkovism (a letter by A. Vēriņš a.o. in the newspaper *Cīņa*) has been mentioned.

Internally contradictory and dualistic ambience, having no stable democratic traditions, influenced the further formation of the Academy of Sciences and the situation at the State University of Latvia; to a certain degree, it still determines the drawbacks in the present-day Latvia and its academic life.

Aldis Bergmanis, Indulis Zālīte

Latvijas PSR Valsts drošības komiteja un sabiedrības ideoloģiskā kontrole (1965–1990)

Avotu un literatūras apskats

Pētījumā par Latvijas PSR Valsts drošības komiteju (VDK) un sabiedrības ideoloģisko kontroli laikposmā no 1965. gada līdz 1990. gadam izmantoti Latvijas Valsts arhīva (turpmāk – LVA) un Latvijas Republikas Satversmes aizsardzības biroja Totalitārisma seku dokumentēšanas centra bibliotēkas (turpmāk – TSDC) materiāli.

Diemžēl LVA neatrodas Latvijas PSR VDK centrālā aparāta partijas pirmorganizācijas sapulču protokoli, tomēr pētījumā varēja izmantot VDK Cēsu nodaļas un Ventspils daļas partijas pirmorganizācijas dokumentus. Tie atrodas šādos fondos:

LVA, PA-1178. fonds – VDK Ventspils daļas partijas pirmorganizācija,

LVA, PA-3407. fonds – VDK Cēsu rajona nodaļas partijas pirmorganizācija,

LVA, PA-519. fonds – VDK Daugavpils pilsētas daļas partijas pirmorganizācija.

Šajos dokumentos skarti ne tikai ideoloģiskie jautājumi, bet aplūkots arī operatīvais darbs, kas saistīts ar ideoloģisko pretizlūkošanu.

Raksturojot ar Latvijas PSR VDK darbību saistītus Latvijas arhīvu dokumentus, jāmin apcietināto politisko pretinieku krimināllietas, kas atrodas LVA 1986. fondā. Tajā lasāmas apcietināto un liecinieku liecības, tiesas spriedumi u.c., tomēr to izmantošana bez VDK operatīvajām lietām un tālaika konteksta var radīt vienkāršotus secinājumus.

Protams, absolūta objektivitāte nav iespējama, jo VDK iegūtā pirmatnējā informācija vairākkārt interpretēta, līdz tika noformēta tādā variantā, kādā to sastopam pieejamos dokumentos. Piemēram, aģenta ziņojumu vispirms nodeva operatīvajam darbiniekam, kas par to informēja priekšniecību. Šajā laikā ziņojumā nereti ievērojami tika mainīts saturs – to papildināja ar trafaretām, ideoloģiskām frāzēm. Atkarībā no dažādiem apstākļiem ziņojumā pausto informāciju saasināja vai arī otrādi – negācijas tika mainātas.

Drošības iestādēm Padomju Savienībā vajadzēja ziņot par politikajiem notikumiem valsts vadībai. Minētajos avotos bija ziņas par notikumiem, kuriem bija ievērojama politiska nozīme un kuri samērā maz tika atspoguļoti citos avotos.¹ Protams, analizējot

šīs ziņas, jāņem vērā tā dokumentu daļa, kas pauž informāciju par personas rīcības motivāciju, cēloņiem vai arī tās mērķiem – un vai tā bija atkarīga no informācijas sniedzēja politiski ideoloģiskām simpātijām.²

20. gadsimta 60. gadu beigās bija paaugstinājies VDK analītiskā darba līmenis, ieviesa zinātniskās metodes un jaunus tehniskos līdzekļus. Sākuma periodā sistēmas vājā vieta bija tā, ka nebija vienota analītiskā centra un katra struktūra risināja tikai savus uzdevumus, balstoties uz ierobežotu informatīvo bāzi. 1969. gada decembrī centrā, kā arī republikās izveidoja informatīvi analītiskas apakšvienības.³ Līdz 70. gadiem informāciju analizēja ar perfokaršu palīdzību. 70. gadu vidū Latvijas PSR VDK parādījās skaitļošanas tehnika un sāka veidot elektroniskās informācijas sistēmas. Līdz ar to parādījās divas datu bāzes – “Delta Latvija” – ziņas par pretizlūkošanas darbību un sistēma “Marss” – aģentūras uzskaitē un analīze.⁴ Minētajās datu bāzēs ievietoja arī Latvijas PSR VDK 5. nodaļas rīcībā esošo informāciju. “Delta Latvija” sniegtā informācija atšķirībā no VDK sniegtajiem pārskatiem LKP CK, kā arī citiem kopsavilkumiem bija mazāk pakļauta politiskās situācijas konjunktūras diktētai pieslīpēšanai un bija salīdzinoši “tuvāka dzīvei”.⁵ Šie materiāli atrodas Latvijas Republikas SAB TSDC arhīvā.

Latvijas PSR VDK un cīņa ar latviešu “slēpto nacionālismu”

Latvijas PSR VDK 5. daļa: izveidošana un darbība

PSRS VDK priekšsēdētājs Vladimirs Semičastnijs 60. gadu vidū konstatēja, ka Padomju Savienībai reālus draudus rada nevis jaunu pretpadomju grupu rašanās, kas bija nelielas, bet gan inteligences opozicionārisma aura. Nebija noslēpums, cik aktīvi bija kļuvuši “pretpadomju elementu” sakari ar sabiedrību un radošo inteligenci.

Vēl lielāku intelektuālo ietekmi ieguva daļēji un pilnībā organizētā nacionālistiskā opozīcija. Atšķirībā no Maskavas intelektuāļiem tā varēja apelēt pie tautas, pārsniedzot “morāli intelektuālās kritikas rāmjus”, un ievērojami ietekmēt politisko dzīvi.⁶ Šo iemeslu dēļ pēc PSRS Ministru padomes un VDK lēmuma 1967. gadā tika izveidota 5. pārvalde, kuras galvenais uzdevums bija cīnīties pret ideoloģiskām diversijām. Tika uzskatīts, ka tās inspirē Rietumvalstu spēcīgas dienesti. Netika ņemti vērā iekšējie pretpadomju izpausmju cēloņi: demokrātijas trūkums, nacionālā apspiestība nacionālajās republikās u.c. Līdz tam “cīņu ar pretpadomju elementiem” veica PSRS VDK 2. pārvalde, kuras galvenais uzdevums bija pretizlūkošana. Izveidojot Latvijas PSR VDK 5. daļu, tā specializējās tikai pret “ideoloģiskajiem noziegumiem”. Līdz ar to Padomju Savienībā visaugstākajā līmenī tika atzīts, ka slepenajam dienestam darbs šajā virzienā ir jāaktivizē.⁷

Ideoloģiskās pretizlūkošanas galvenais uzdevums bija izzināt pretinieka darbplānus un metodes, prognozēt valstī notiekošos procesus un uzzināt iedzīvotāju noskaņojumu.⁸ Tā arī veica pretpadomju grupu – disidentu vajāšanu un represēšanu. Ideoloģiskā pretizlūkošana (Latvijas PSR VDK 5. daļa) nebija pretizlūkošana šī vārda tradicionālajā nozīmē, kas nodarbojas ar ārvalstu izlūku atmaskošanu. Tomēr jāuzsver, ka tā tika atzīta par trešo nozīmīgāko VDK darbības virzienu pēc 1. (izlūkošana) un 2. daļas (pretizlūkošana).

Latvijas PSR VDK ideoloģiskās pretizlūkošanas uzdevumu veikšanai attiecīgi izveidoja 5. daļu, kura kontrolēja un zināmā mērā regulēja sabiedrības ideoloģisko klimatu. Daļā strādāja aptuveni 60 darbinieku. 5. daļas aģentūra veidoja apmēram 13% Latvijas PSR VDK aģentūras (apmēram 570 no 4300). Jāatzīmē gan, ka ideoloģiskās kontroles uzdevumus pildīja arī pilsētu un rajonu VDK apakšvienības, bet centrālo uzdevumu veikšana tomēr bija 5. daļas kompetencē. Daļas darbība skāra visas sabiedrības grupas. Līdz 80. gadu beigām Latvijas PSR VDK 5. daļas darbības virzieni pa nodaļām bija sadalīti šādi:

1. nodaļa – latviešu emigrācijas centri, ārzemju radiostacijas (“Brīvā Eiropa”, “Amerikas Balss” u.c.). Dažos aspektos nodaļas darbs pārklājās ar 1. daļas 2. nodaļas (ārējā pretizlūkošana) funkcijām, kura vadīja Latvijas komiteju kultūras sakariem ar tautiešiem ārzemēs.

2. nodaļa – radošā inteliģence, Atmodas laikā – Latvijas Tautas frontes (LTF) uzraudzība. LTF netika izstrādāta kā pretpadomju vai nacionālistiska organizācija, jo saskaņā ar Borisa Pugo norādījumu tā tika izveidota, lai “nostiprinātu *perestroiku* mūsu Latvijā”.

3. nodaļa – nacionālisti un to grupējumi, t.sk. atmodas laika organizācijas: “Vides klubs”, “Helsinki-86”, “Latvijas Nacionālās Neatkarības kustība” (LNNK) u.c.

4. nodaļa – garīdzniecība, reliģiozās grupas un t.s. padomju vācieši, kuri vēlējās repatriēties uz Vāciju.

5. nodaļa – anonīmo autoru, piemēram, pretpadomju skrejlapu, uzrakstu u.tml. autoru meklēšana. Līdz 1990. gadam arī Latvijas PSR pirmo personu apsardze.

6. nodaļa – ebreji, cionisms. Galvenokārt tika kontrolēti tie ebreji, kuri pauda vēlēšanos emigrēt uz Izraēlu.

7. nodaļa – studējošā jaunatne un akadēmiskā inteliģence. 1990. gadā izveidoja vēl trīs apakšvienības, kuru funkcijas tiešā veidā nebija saistītas ar ideoloģijas jautājumiem. Tās bija:

8. nodaļa – sabiedrisko sakaru daļa.

9. grupa – Latvijas PSR pirmo personu apsardze (pēc analogijas ar PSRS VDK 9. pārvaldi).

5. grupa – informācijas analīze.

Jāatzīmē, ka 1989. gadā 5. daļa mainīja nosaukumu un to nosauca par Konstitucionālās iekārtas aizsardzības daļu "Z".⁹

Analizējot politiskos procesus, rodas jautājums, cik lielā mērā informācijas apstrādē bija subjektīvai faktors – kā VDK reaģēja uz saņemto informāciju par konkrētu personu. Pārāk aktīva drošības komitejas darbība radīja nepatīkšanas vietējai partijas vadībai, kuru vainoja par to, ka tā slikti "strādā" ar iedzīvotājiem. Tādēļ pragmatiski necentās lietās pārāk izvērst, lai atskaitēs nevarētu režīma pretinieku skaitu. Protams, kā jebkurā citā struktūrā, arī VDK bija darbinieki, kuri bija gatavi veikt pēc iespējas vairāk pasākumu pret politiskajiem pretiniekiem.¹⁰

Arī partijas rajona komitejas pirmais sekretārs nebija ieinteresēts, lai pārmetumi par "sliktu" ideoloģisko klimatu rajonā, tātad par nepietiekamu partijas organizāciju darbu masās, tiktu dokumentēti, īpaši par viņam pakļautajiem komunistiem. Tas varēja ietekmēt pirmā sekretāra karjeru vai arī būt par iemeslu pazeminājumam amatā. Vietējo varasvīru nostādnei bija ievērojama loma, izšķiroties, kā izturēties pret vienu vai citu notikumu un cik bargi sodīt personas, kuras pretojās tālaika oficiālajām partijas nostādnēm. Jāuzsver, ka 60.–80. gados PSRS notiekošo politisko, sociālo un ekonomisko procesu ietekmē komunisma idejas bija zaudējušas savu pievilcību pat to personu vidū, kurām pēc ieņemamā amata vajadzēja būt dedzīgām režīma atbalstītājām.¹¹

Tika uzskatīts, ka Rietumvalstu spēcīgie dienesti cenšas kurināt PSRS nacionālo naidu starp tās iedzīvotājiem.¹² Nav noliedzams, ka Rietumi izmantoja nacionālisma kārti, lai grautu Padomju Savienību no iekšpuses, tomēr ievērojama nozīme nacionālo attiecību pasliktināšanā bija padomju režīma etnopolitikai, sākot jau ar Staļina valdīšanas laikā veiktajām represijām pret atsevišķām tautībām, kā arī varas iestāžu liberālismam pret krievu šovinistiem. Tas gan bija pretrunā ar 1977. gada oktobrī apstiprināto PSRS Konstitūciju.

Kaut arī "Delta Latvija" ir lasāmi aģentu ziņojumi pat no 60. gadiem, tomēr tikai 80. gadu vidū un otrajā pusē tur parādās atsevišķi aģentu ziņojumi par Latvijas krievu iedzīvotāju šovinisma izpausmēm.

*1986. gada 8. novembris. Preiļu rajona Līvānos. Līvānu 2. vidusskolas skolnieks R. Patinioti pie skolas tāfeles piesprauda šovinistiska satura lapiņu, kuru bija uzrakstījis viņa klases biedrs A. Čerkasovs: "Katrs nogalināts ganss – jauns iestādīts koks. Uzsāksim apzaļumot Latviju. Pierakstieties organizācijā par iestādīto koku aizsardzību."*¹³

Informatīvajā materiālā nav norādīts, ka minētās personas par šo rīcību būtu sodītas, lai gan nacionālā naida kurināšana, kā arī nacionālās cieņas aizskaršana uzskatāma par pretpadomju izpausmi. Latvijas PSR VDK darbība galvenokārt bija vērsta uz latviešu, ebreju un vāciešu nacionālisma izskaušanu, bet nebija struktūras, kura nodarbotos ar krievu nacionālismu. Krievu nacionālisms līdz noteiktam laikam nebija bīstams PSRS

pastāvēšanai. Slēpta, bet brīžiem arī klaja krievu nacionālā hegemonija palīdzēja saglabāt šķietamu līdzsvaru padomju impērijā un tās totalitārajā vadības sistēmā.¹⁴

Jāatzīst, ka līdz 80. gadu vidum PSRS represīvās struktūras spēja nodrošināt Baltijas republiku iedzīvotāju vairākuma paklausību pastāvošajam režīmam. Nav noliedzams, ka VDK palēnināja procesus, kas bija būtiski impērijai. PSRS bija politisku un ekonomisku apstākļu spiesta kaut ierobežotā mērā uzturēt sakarus ar Rietumvalstīm. Tas nenoliedzami veicināja brīvdomības izplatību PSRS.

Neatkarīgā Latvija un latviešu nacionālā pašapziņa

Viens no svarīgākiem Latvijas PSR VDK darbības virzieniem bija nodrošināt padomju režīma kontroli pār Latvijas iedzīvotājiem. Šajā darbības virzienā prioritāra uzmanība tika pievērsta latviešiem, kurus uzskatīja par potenciāli neuzticamiem pastāvošajam režīmam. Jāuzsver, ka jebkuram specdienestam savā darbībā jāievēro tautas nacionālās īpatnības. Tādēļ, apskatot Latvijas PSR VDK lomu sabiedrības kontroles nodrošināšanā, jāpievēršas šim jautājumam. Ne velti Vašingtons Splets savā pētījumā "Stratēģiskā izlūkošana" uzsvēris, ka specdienestam, plānojot savu darbu, tautas nacionālais raksturs jāuzskata par pirmšķirīgas nozīmes faktoru. Vajag atšķirt tautas, kuras ir enerģiskas, uzņēmīgas, aktīvas, pārliecinātas savā spēkā, kurās valda progresīvs gars, un tautas, kuras ir nomāktas, bez ticības nākotnei, zaudējušas iniciatīvu. Tādēļ jāievēro tautas morālais stāvoklis, īpaši – griba uzvarēt. Ārkārtīga uzņēmība, aktivitāte, no vienas puses, vai ticības zaudēšana nākotnei, tieksme uz sakāvi, no otras puses, var attiecīgi palielināt vai samazināt pat desmit reižu attiecīgās valsts (tautas) iespējas noteiktos apstākļos.¹⁵ Latvijā liela nozīme bija tam, ka 60.–70. gados lielākā daļa latviešu pastāvošo režīmu uzskatīja par stabilu. Tas arī ietekmēja sabiedrības vairākuma rīcību.

Oficiālajās publikācijās par dzīvi neatkarīgajā Latvijā varēja iegūt informāciju galvenokārt par dažādām negācijām.¹⁶ Tomēr šo propagandu neitralizēja tautas vēsturiskā atmiņa. Protams, dažādi var vērtēt Kārļa Ulmaņa autoritāro režīmu u.c., tomēr nav noliedzams, ka šajā laikā latviešu nacionālā pašapziņa bija kļuvusi stiprāka, šis process bija cieši saistīts ar latviešu valstiskās apziņas veidošanos. Vēsturiskā skatījumā Ulmaņa režīms pastāvēja sešus gadus, bet Latvijas valsts kopumā nedaudz vairāk par divdesmit gadiem, kas, protams, vēsturiski ir neilgs laiks. Tomēr šajā laikā latvieši bija kļuvuši par valstisku nāciju – un tas lielā mērā palīdzēja atjaunot mūsu valsts neatkarību. Daudzi toreizējo laiku iepazīna ar neatkarīgajā Latvijā izdotā žurnāla "Atpūta" starpniecību.

Latviešu neapmierinātību ar padomju režīmu veicināja represijas 40.–50. gados, kā arī nacionālā nelīdztiesība. Rīgā nacionālo diskomfortu latviešos radīja tas, ka bieži vien bija vērojama nevienlīdzība dzīvokļu sadalē, karjeras iespējā u.c. Notika valsts iestāžu un sabiedriskās dzīves rusifikācija.¹⁷ Lai gan Latvija atradās PSRS pakļautībā jau vairākus

gadu desmitus, bija vērojama uzkrītoša atšķirība starp latviešiem un ieceļotājiem no tā sauktajām vecajām PSRS republikām. Vēl 20. gadsimta 70. gados Rīgā uz ielas pēc ģērbšanās stila vien varēja atšķirt, vai pretimnācējs ir latvietis vai krievs. Savā ziņā tas veicināja kultūras opozicionārismu latvieši – krievi. Latvieši parasti klaji nedemonstrēja naidu pret pastāvošo režīmu. Valdīja konformisms, kas bija nepieciešams, lai izdzīvotu. Līdz 70.–80. gadu vidum visstiprāk latviešu nacionālā pašapziņa bija vērojama Kurzemē (bez lielajām pilsētām). Nozīmīga loma bija Rīgai kā latviešu kultūras un izglītības centram, nedaudz mazāk – Bauskā, Cēsīs un Valmierā.¹⁸

Šis secinājums nenozīmē, ka arī citos rajonos nebūtu cilvēku ar stipru nacionālo pašapziņu – līdzīgas ziņas par reģioniem sniedz arī etnodemogrāfa I. Meža aprēķini, kas veikti, izmantojot 1989. gada tautas skaitīšanas materiālus par valodu asimilāciju jeb dzimtās valodas maiņu. Tad latviešu valodas lietotāju īpatsvara niecīgs pozitīvs pieaugums bija vērojams vienīgi Ventspils, Talsu, Kuldīgas, Saldus, Bauskas, Valmieras un Madonas rajonā, bet strauji tas samazinājās Latgalē un Rīgas apkārtnē. Etniskā ziņā viendabīgākā latviešu vide labāk bija saglabājusies divos Latvijas novados – Kurzemes ziemeļos un rietumos – Talsu un Kuldīgas rajona lielākajā daļā, kā arī atsevišķos Liepājas, Saldus un Tukuma rajona pagastos un Latgales ziemeļos un Vidzemes austrumos, vairākos Balvu, Madonas, Gulbenes, Rēzeknes un Ludzas rajona pagastos, kā arī citu rajonu atsevišķos pagastos.¹⁹

Straujā etniskās vides maiņa radīja satraukumu latviešos. Neapmierinātība ar šo procesu atspoguļojas arī VDK apkopotajā informācijā.

“Darba spara” Jaunjelgavas filiāles priekšnieku (1979–1981) A. Krastiņu apvaino par aizspriedumainu izturēšanos pret krievu tautības personām, jo, pieņemot darbā, viņš devis priekšroku latviešiem, centies atbrīvoties no krieviem. Rodoties konfliktu situācijām, viņš strādnieku klātbūtnē paziņoja, ka krieviem šeit nav ko darīt. Tādēļ A. Krastiņam bija profilaktiska rakstura saruna ar VDK darbinieku.²⁰ Tas nebija izņēmuma gadījums, jo latviskajos lauku rajonos ne viens vien zemākās nomenklatūras darbinieks centās aizstāvēt latviešu intereses. Dažkārt tas izraisīja VDK neapmierinātību.²¹

Lai nonāktu VDK uzmanības lokā, pietika ar nacionālistiskiem izteicieniem, taču par to parasti krimināli nesodīja. Dažkārt tas varēja negatīvi ietekmēt cilvēka karjeru, aizliegumu ceļot uz Rietumvalstīm u.c.²²

Laikposmā no 60. gadu vidus līdz 80. gadu vidum vairākums Latvijas iedzīvotāju uzskatīja, ka atklāta cīņa ar pastāvošo režīmu nav perspektīva. VDK darbinieki visvairāk Latvijas iedzīvotājus apvainoja “maskētās darbībās pret padomju varu”²³. Viņi klaji nekonsfliktēja ar pastāvošo režīmu, tomēr iespēju robežās parādīja savu noraidīto nostāju pret to. Tāpat viņi centās pretdarboties tālaika latviešu valodas diskriminēšanai vai arī radīt diskomfortu ieceļotājiem no padomju republikām.

Bieži vien cilvēki sarunās ar paziņām izteica neapmierinātību par valsts neatkarības zaudēšanu, tādēļ nereti nokļuva VDK uzmanības lokā. Par to var lasīt vairākos aģentūras ziņojumos.

1985. gada aprīlī LPSR ZA Koksnes ķīmijas institūta vecākais zinātniskais līdzstrādnieks U. Sīlis sarunā ar aģentu paziņoja, ka "1940. g. nenotika nekāda Latvijas atbrīvošana, bet to okupēja krievi"²⁴.

1977. gada aprīlī Jūrmalā, Kauguros, M. Slava sarunās ar saviem paziņām apsprieda jautājumus par Latvijas atdalīšanos no PSRS, Latvijas neatkarību, par A. Solžeņicinu, par latviešu nacionālās kultūras attīstību, valodu, tikumiem, ieražām, aizrobežu radio-pārraīžu saturu.²⁵

1978. gada 7. novembrī Valmieras raj. Mazsalacas iedzīvotājs D. Ķikuts un viņa draugs I. Mednis dzīvoklī Stūra ielā 3 iedzeršanas laikā runāja "par brīnišķīgo" dzīvi Latvijā Kārļa Ulmaņa valdīšanas laikā. Viņš negatīvi izteicās par krieviem, pieļāva nacionālistiskus un politiski kaitīgus izteicienus un spriedumus. [Vēlāk] viņi devās uz Mazsalacas izpildkomiteju, norāva LPSR karogu, saplēsa to un iemeta akā, pēc tam atkritumu urnā.²⁶

Cits ziņojums vēsta, ka: 1979.–1980. gadā Valmierā Stikla šķiedras rūpnīcas dežu-rējošais elektriķis I. Grāvītis darbavietā slavināja buržuāziskās Latvijas iekārtu, negatīvi izteicās par padomju realitāti, ar naidu runāja par krievu tautības personām.²⁷

1980.–1981. gadā VDK saņēmti ziņojumi, ka Jūrmalā V. Lapsa daudzgužu garumā demonstratīvi atteicās pie savas mājas izkārt PSRS, LPSR karogu un piedalīties tautas deputātu vēlēšanās. Viņš paziņoja: "Ja kaut kas mainīsies, tad mēs būsīm pirmie, kuri ķersies pie ieročiem."²⁸

Atsevišķas VDK veiktās politiskās uzticamības pārbaudes liecināja, ka uz iedzīvotāju lojalitāti nevar paļauties. Tā, piemēram, 1979. gada maijā Ventspils rajona ziemeļu daļā ar izpletņiem nolaidās divas "viltus" grupas, lai pārbaudītu, vai iedzīvotāji par tām ziņos. Viena grupa, kura devās Ventspils virzienā, pie pilsētas tika atklāta un padarīta "nekaitīga". Par otro, kura devās iekšzemes virzienā un sastapa vairākus vietējos iedzīvotājus, netika saņemts neviens signāls.²⁹ Pierobežas joslā šādas iedzīvotāju uzticamības pārbaudes notika samērā bieži. Aprakstītajā gadījumā pieminētā "viltus" grupas darbība notika ārpus pierobežas joslas.

Rīgā – latviešu kultūras centrā atradās vairāki neatkarīgās Latvijas valsts simboli. Viens no tiem bija Brīvības piemineklis, pie kura notika ne viens vien Latvijas iedzīvotāju un represīvo struktūru incidents.

Kā liecina aģentūras ziņojumi, atsevišķi cilvēki, lai gan viņiem draudēja nepatikšanas, nolika ziedus pie Brīvības pieminekļa. Piemēram, 1983. gada 15. maijā milicija aizturēja L. Birku un I. Valaku brīdīt, kad viņi nolika ziedus pie Brīvības pieminekļa.³⁰ Neraugoties uz pieminekļa lielo nozīmi latviešu nacionālajā pašapziņā, padomju funkcionāri ņēma

vērā Kārļa Zāles radītā darba māksliniecisko vērtību un neuzdrošinājās to iznīcināt. Šis piemineklis Rīgas centrā bija kā kontrarguments padomju propagandai, ka Latvijas kultūras uzplaukums sācies tikai pēc 1940. gada.

Cita vieta, kur latvieši pulcējās, lai izrādītu nepakļaušanos padomju režīmam, bija Meža un Brāļu kapi. Mēdz teikt, ka “pasaulē eksistē tikai viena vieta, kur nav konfliktu, un tā ir kapsēta”³¹. Šos vārdus 60. gados un vēlāk nevarēja teikt par Meža kapiem Rīgā 18. novembrī un Mirušo piemiņas dienas vakarā. 1967. gada 2. decembrī Latvijas PSR VDK priekšsēdētājs Longins Avdjukevičs ziņoja LKP CK: *Katru gadu novembra pēdējā svētdienā Rīgas pilsētas kapos notiek luterāņu baznīcas svētki, tā saucamā Mirušo piemiņas diena. Šajā dienā apbedīto radinieki apmeklē kapus, saved tos kārtībā un iededz svecītes, kuru daudzums liecina par to, cik radinieku un paziņu atnākuši godināt tā vai cita cilvēka piemiņu.*

VDK rīcībā esošie materiāli liecina par to, ka Mirušo piemiņas dienas norises no gada gadā kļūst arvien plašāk apmeklētas un no tradicionāliem baznīcas svētkiem pārvēršas pasākumā, kas palīdz virknei personu realizēt [...] klusējošu, publisku demonstrāciju.

*Tas sevišķi attiecas uz Mirušo piemiņas dienu šā gada 26. novembrī, kad tikai norādītās kapsētas apmeklēja 70 000 cilvēku, pie kam galvenokārt latvieši. Viņi kapsētā ieradās pēc tumsas iestāšanās, paralizējot gandrīz visu transporta kustību kapsētu apkārtnē.*³²

VDK ierosināja laikus veikt profilaktiskus pasākumus, lai novērstu līdzīgu norišu atkārtošanos 1968. gada 18. un 24. novembrī. Arī Rīgas pilsētas izpildkomitejai ieteica pieņemt attiecīgu lēmumu, kas reglamentētu dažādu baznīcas pasākumu norises un kapsētu apmeklējuma laiku (no pulksten 6.00 līdz 22.00). Drošības iestādes pārstāvis ieteica uzlikt administratīvo vai pat partijas sodu personām, kuras pieļāvušas dienesta autotransporta izmantošanu baznīcas svētku apmeklēšanai.³³

Okupācijas varas pārstāvji īpaši gatavojās 1968. gada 18. novembrim, kad ārzemēs dzīvojošie latvieši atzīmēja Latvijas valsts 50. gadadienu.³⁴

Nenoliedzami, ka Latvijas PSR VDK spēja kontrolēt procesus pretpadomju grupās, tomēr dažādu apstākļu dēļ nevarēja izskaust “slēpto nacionālismu”, kura izplatība bija masveidīga. Par slēptā nacionālisma izpausmēm varēja atzīt tādu rīcību, kura no pastāvošās likumdošanas viedokļa nebija nelikumīga. Tomēr Padomju Savienības represīvais aparāts bija trenēts apspiest jebkuru parādību, kura PSRS Kriminālkodeksa rāmjos varēja tikt uzlūkota par pretpadomju darbību. Padomju likumi pieļāva diezgan lielu traktējuma amplitūdu, un praktiski jebkuru citādi domājošo varēja izolēt no sabiedrības pilnīgi likumīgi. Tajā pašā laikā represīvā mašīnērija bija pilnīgi bezpalīdzīga, kad notika tautas masveida protesta demonstrācija. Jāuzsver, ka savas nacionālās stājas aplieci-

nāšana Rīgā, Meža kapos, saistībā ar Latvijas valsts proklamēšanu bija masveidīgāka un ietekmīgāka nekā jaunatnes un disidentu atsevišķas akcijas, tādēļ VDK to atzina par sevišķi bīstamu.

Rietumvalstu radioraidījumi un to ietekme uz Latvijas iedzīvotājiem

Īpaši ietekmīgs un grūti kontrolējams ierocis ideoloģiskās frontes cīņās ir radioraidītāji. Gan Padomju Savienība, gan Amerikas Savienotās Valstis tos izmantoja pretinieka teritorijas iedzīvotāju ietekmēšanai. Arī PSRS VDK par bīstamāko ideoloģiskās diversijas ieroci uzskatīja radio propagandu.³⁵

1977. gada 13. septembrī LKP CK izveidoja Kontrpropagandas un radiopārtveršanas daļu, kurai bija jākoordinē cīņa pret Rietumu naidīgo raidstaciju raidījumiem latviešu valodā.³⁶

Propaganda var būt efektīva, ja tā vērsta uz cilvēkiem, kuri to vēlas klausīties.³⁷ Propaganda, kas balstīta uz klajiem meliem, bieži vien nesasniedz savu mērķi. Ne reizi vien par notikumiem Padomju Savienībā un pasaulē cilvēki daudz plašāku informāciju ieguva no Rietumu raidstacijām. Pat partijas biedri atzina, ka cilvēki par dažādiem politiskiem notikumiem, katastrofām uzzināja no ārzemju informācijas avotiem.³⁸

PSRS zaudēja propagandas karā ar Rietumiem, jo nespēja organizēt efektīvu kontrpropagandu. Stingra cenzūra, neelastīga pieeja daudzu politisko jautājumu risināšanai ierobežoja padomju propagandistu rīcības brīvību. Tā vietā jau kopš 1948. gada tika uzsākta radioraidījuma "Amerikas Balss" traucēšana. Uz neilgu laiku tā gan tika pārtraukta 70. gadu vidū, kad uzlabojās politiskās attiecības starp lielvalstīm.³⁹ Traucēšanu atsāka 1980. gada decembrī, kad ārvalstu massaziņas līdzekļi aktīvi apsprieda "Solidaritātes" (*Solidarność*) darbību Polijā.⁴⁰

1986. gada beigās tika pārtraukta raidstaciju "Amerikas Balss" un "BBC" traucēšana, pastiprināti traucēja "Radio Brīvības", "Brīvās Eiropas", "Vācu viļņa" pārraides.⁴¹ Rietumu informatīvā kara speciālisti uzskatīja – ja pārraidīs informāciju, kuru klausītāji vēlēšies dzirdēt, tad tā, neraugoties uz mazo klausītāju skaitu, tiks izplatīta mutiski un sasniegs savu adresātu.⁴²

Autoru rīcībā ir fragmentāri dati par to, cik Latvijas iedzīvotāju regulāri klausījās ārzemju raidstaciju pārraides. Saskaņā ar kādu 1986. gadā Latvijā veiktu socioloģisko aptauju iegūta informācija, ka 100% aptaujāto ir klausījušies ārzemju raidstaciju raidījumus. Vairākums gan (66,6%) atzina, ka to dara ļoti reti, bet 31,3% – neregulāri, un tikai 2,1% klausās regulāri.⁴³ Var domāt, ka aptaujātie nav bijuši pārāk atklāti un vērā ņemta negatīvā pagātnes pieredze, kad atklātība politiskajos jautājumos varēja ietekmēt personas vai tās ģimenes locekļu karjeru. Tādēļ pamatoti var apšaubīt aptaujas rezultātu, ka tikai 2,1% cilvēku regulāri klausījies ārzemju radiopārraides.

Lai gan raidījumu uztveršana tika traucēta, tie Latvijā piesaistīja plašu iedzīvotāju uzmanību. To apliecina aģentu ziņojumi par cilvēkiem, kuri sarunās ar citiem apsprieda no radoraidījumiem uzzināto vai arī vienkārši izplatīja dzirdēto informāciju.

Piemēram, 1981. gadā Valmieras Viestura vidusskolā 11. klases skolnieks J. Ozols periodiski klausījās un pēc tam ar skolniekiem pārrunāja Rietumvalstu radoraidījumos dzirdēto.⁴⁴

Citā aģentūras ziņojumā lasām, ka 1980. un 1981. gadā Talsu rajonā dzīvojošais Z. Gotfrīds regulāri kā “politinformators” no rītiem savā brigādē atstāstīja Rietumu radio-pārraidēs pausto informāciju. Pēc tam pret viņu vērsa profilaktēšanas pasākumus,⁴⁵ tāpat kā pret citām personām, par kurām VDK ienāca informācija, ka tās klausās ārzemju radoraidījumus un dzirdētajā dalās ar citiem. Šādu informāciju vajadzēja apstiprināt vismaz diviem aģentiem vai uzticamības personām, lai persona netiktu apmelota.⁴⁶

Lai mazinātu radioklausītāju interesi par Rietumu raidstaciju raidījumiem un piesaistītu auditoriju, jau 60. gadu vidū, kad tika raidīta “Amerikas Balss”, Latvijas Radio tika nolemts izveidot raidījumu “Mikrofons”, kurā centās atskaņot moderno mūziku un nenogurdināt klausītājus ar neinteresantu ideoloģisku runu plūdiem.⁴⁷

Tā kā daļa iedzīvotāju klausījās Rietumu raidstacijas, padomju augstākās amatpersonas regulāri saņēma no Latvijas PSR Valsts televīzijas un radoraidījumu komitejas ārzemju radiostaciju – “Amerikas Balss”, “Brīvā Eiropa” un “Radio Vatikāns” raidījumu analītiskos apskatus. Šos apskatus paredzēja izmantot kontrpropagandas pasākumu plānošanā.⁴⁸

Noslēdzot šo nodaļu, jāatzīst, ka padomju pusei, neraugoties uz ievērojamu līdzekļu ieguldīšanu cīņā ar pretinieka radiopropagandu, neizdevās to neitralizēt. Tādēļ ievērojamā sabiedrības daļā Rietumu raidstacijās paustajai informācijai bija lielāka uzticība nekā padomju masu informācijas līdzekļu ziņām. Var droši apgalvot, ka PSRS sagrāvē ievērojama nozīme bija Rietumvalstu radoraidījumiem, jo tajos izskanējusi informācija ietekmēja cilvēku rīcību. Daudzi par disidentu darbību uzzināja Rietumvalstu radoraidījumos, bet jaunākās paaudzes radioklausītāji – informāciju par dažādiem vēsturiskiem notikumiem, ko padomju oficiālie massaziņas līdzekļi izvairījās pieminēt.

Radošo profesiju pārstāvju uzraudzība

Padomju drošības iestādes vienmēr ir kontrolējušas inteliģences noskaņojumu. Kā jebkura impērija, PSRS bija ļoti jūtīga pret nacionālisma, īpaši tā grupveida un organizētām izpausmēm un pret tādas informācijas izplatīšanu, kas “diskreditē Padomju valsts un sabiedrisko iekārtu”. Vienlaikus tika veikta inteliģences sakaru kontrole, lai to norobežotu no pretpadomju un nacionālistiskas ietekmes kā PSRS iekšienē, tā ārzmēs.⁴⁹ Tomēr PSRS vairs nevarēja pilnīgi norobežoties no Rietumiem. Lai kontrolētu

padomju cilvēku kontaktus ar ārzemniekiem, VDK izveidoja kanālus, pa kuriem notika informācijas apmaiņa kultūras jomā. 60. gadu beigās – 70. gados Latviju sāka apmeklēt daži ārzemēs dzīvojošie kultūras darbinieki – Velta Toma, Mārtiņš Zīverts⁵⁰ u.c. Latvijas kultūras darbinieki ieguva jaunu informāciju un iespēju tikties ar Rietumvalstīs dzīvojošiem latviešiem.⁵¹ Protams, kontaktēšanās iespēja pastāvēja tādēļ, ka VDK šos sakarus centās izmantot savu mērķu sasniegšanai.

Filozofs E. Hofers atzina, ka sabiedriskā kustība sākas ar vārda cilvēkiem, to materializē fanātiķi un konsolidē rīcības cilvēki.⁵² Rakstnieki un publicisti – tie ir cilvēki, kuri labāk nekā vairākums citu pārvalda mākslu pārliecināt masas. Idejas ir vieglāk izplatīt caur mākslinieciskiem tēliem un krāšņām metaforām nekā abstrakti loģiskiem spriedumiem.⁵³ Ne velti 1966. gada 17. janvārī PSRS VDK nosūtīja informāciju PSKP CK:

Atsevišķos valsts reģionos, īpaši Ukrainā, Aizkaukāzā, Baltijas republikās un dažās Vidusāzijas republikās, vērojama buržuāzisko nacionālistu aktivizācija. Buržuāziskie nacionālisti galveno uzmanību pievērš kadru atlasei un saglabāšanai, politiski svārstīgu personu idejiskai apstrādei, sevišķi intelīgenes un jaunatnes vidū, izplatot nacionālistisko literatūru un melīgus izdomājumus par mūsu partijas nacionālo politiku. Nacionālistiskie elementi plaši sākuši izmantot “legālās iespējas”, piemēram, tikšanās ar jaunajiem dzejniekiem un rakstniekiem radošajos vakaros, nacionālo rakstnieku, dzejnieku un komponistu jubilejās un mākslinieciskās pašdarbības pulciņos.⁵⁴

Retāk notika intelīgenes atklāti protesti. Viens no šādiem piemēriem bija rakstnieka Alberta Bela uzstāšanās rakstnieku sapulcē 1968. gada decembrī (neilgi pēc padomju karaspēka iebrukuma Čehoslovākijā), kad viņš aicināja atcelt cenzūru. Par notikušo augstāko priekšniecību Maskavā informēja Latvijas PSR Galvenās literatūras pārvaldes priekšnieks V. Agafonovs. Tā savukārt par to ziņoja PSKP Centrālajai komitejai.⁵⁵

Biežāki bija gadījumi, kad saskatīja nevēlamu uzskatu paušanu maskētā formā. Tā, piemēram, 1970. gada 3. novembrī VDK Cēsu rajona nodaļas partijas sapulcē tika atzīmēts, ka aktiera Ulda Pūciša uzstāšanās Cēsu kinoteātrī bijusi divdomīga un nacionālistiska. Tika pieprasīts, lai vietās, kur uzstājas radošā intelīgence, atrastos arī VDK darbinieki.⁵⁶

Jāuzsver, ka nereti teātra darbiniekus apvainoja par maskētu, režīmam nevēlamu uzskatu paušanu. Saglabājies aģenta ziņojums no 1983. gada jūnija Rīgā, ka *J. Raiņa Dailēs teātra aktieris B. Pizičs bija izveidojis folkloras grupām programmu, kas veltīta latviešu strēlniekiem. Aģents pēc pirmā programmas varianta noskatīšanās 25. jūnijā teātra Mazajā zālē atzīmēja, ka dažas dziesmas aicina cīņā par “brīvu Latviju”, nenorādot, par kādu brīvību ir runa, stāsts par zaudējumiem, kurus cieta latviešu strēlnieki cīņās, veidots tā, ka skatītājam var rasties asociācijas par analogiju starp apzinātu cara valdības latviešu strēlnieku iznīcināšanu kaujās 1914.–1916. g. un līdzīgām darbībām*

*no Padomju Krievijas puses pret Latviešu Sarkanēm strēlniekiem pilsoņu kara gados: programmā iekļautas dažas dziesmas un dzejoļi ar idejiski nenobriedušu un divdomīgu saturu.*⁵⁷

Citkārt tiek ziņots par gadījumiem, kad mākslinieki centās iebilst pret mākslas ideoloģizēšanu. Šai sakarībā pieminama LPSR Komponistu savienības Bērnu un jaunatnes mūzikas sekcijas 1985. gada aprīļa sēde, kurā apsprieda jauniešu kolektīvu un skolēnu masu politisko audzināšanu. Tajā izdevniecības "Liesma" redaktors Jānis Baltvilks, visiem dzirdot, paziņoja, ka dziesmas ar patriotisku saturu bērniem nav nepieciešamas, jo nevajag bērnus "iepīt politikā". Personīgi viņš šādus tekstus dziesmām nerakstījis. [...] Sēdē klātesošie skolotāji un citi dzejnieki nosodīja J. Baltvilka uzstāšanos.⁵⁸

Specdienesta uzdevums bija novērst radošo profesiju pārstāvju iesaistīšanos varai nevēlamos procesos. Lai izdibinātu, kas notiek radošo profesiju vidē, un ietekmētu to, VDK vervēja aģentus. Piekrītot sadarbībai ar drošības komiteju, kultūras darbinieks ieguva lielas priekšrocības – iespēju ceļot uz ārzemēm, rīkot tur personālizstādes u.tml. Sadarbojoties ar VDK, bija vienkāršāk risināt arī savstarpējās konkurences jautājumus. VDK darbinieki liecina, ka daudzi radošās inteliģences un kultūras darbinieki piekrituši sadarboties ar represīvajiem orgāniem, godkāres dzīti.⁵⁹

Laikabiedri atzīst, ka LKP CK un VDK attieksme pret talantīgiem cilvēkiem 60.–80. gados bija kļuvusi elastīgāka. Intervijā laikrakstam "Latvijas Avīze" Imants Ziedonis, atceroties savu darbību Latvijas Padomju rakstnieku savienības sekretāra amatā, atzina, ka [...] *gadījās aizstāvēt jaunos autorus. Tie gadījās gan bohēmiski, gan jauniem raksturīgi, kad sper visu ārā un izrunājas. Jāglābj bija Jānis Baltvilks, Viktors Līvzemnieks, talantīgi puikas, kurus nevarēja atdot neželastībai vai aizliegumam, publicēties noliegumam. Ja nu viņi kaut kur provincē bija ne "tā" uzstājušies, "ne" to sarunājuši vai bijuši neuzvedīgi, drošības vīri vienmēr uzdeva pirmo jautājumu: vai viņi ir talantīgi? Tas bija princips, ka partija talantīgus cilvēkus tomēr mīlēja... nē, tas nav tas vārds – meklēja. Pieturēja. Viņi novērtēja kvalitāti ..*⁶⁰

Jautājums paliek, cik augsta cena par šo mīlestību bija jāmaksā.

Šajā sakarā jācītē PSRS VDK priekšsēdētāja V. Čebrikova 1983. gada 13. oktobra pavēle nr. 0630 "Par pasākumiem, lai pilnveidotu valsts drošības orgānu profilaktisko darbu". Tai pievienotajā VDK kolēģijas vēstulē uzsvērts:

*Nepieciešams pacietīgi un mērķtiecīgi ietekmēt to radošās inteliģences daļu un jaunatni, kura, būdama politiski nenobriedusi un atrazdamās uz maldu ceļa, izplata padomju sabiedrībai naidīgus uzskatus. Vajag nopietni un pamatīgi nodarboties ar katru, kurš nokļuvis naidīgās propagandas ietekmē, strādāt diferencēti, lai atrastu tādas rakstura īpašības, kurām [pateicoties] varētu uz viņiem pozitīvi iedarboties.*⁶¹

Ievērojama nozīme bija arī VDK darbinieka inteliģences līmenim. Sākot ar 1953. gadu, par VDK operatīvo darbinieku varēja kļūt tikai ar augstāko izglītību. Uz nenozīmīgiem

atgadījumiem vai atsevišķu radošo personu izteikumiem VDK varēja reaģēt dažādi. Tomēr jāatzīmē, ka sevišķi vecākās paaudzes VDK darbinieku un partijas funkcionāru vidū netrūka stingrās līnijas piekritēju.⁶²

Informāciju par Latvijas kultūras darbiniekiem vāca ne tikai Latvijas PSR VDK, bet dažkārt ar to nodarbojās arī PSRS VDK (Baltijas kara apgabala PSRS VDK militārās pretizlūkošanas struktūrvienības), kuras darbinieki bieži vien izcēlās ar konservatīviem uzskatiem. Viņu savāktā informācija nereti liecināja par pārspīlētu neuzticību inteliģencei.⁶³ Piemēram, *1971. gada aprīlī Rīgā Baltijas kara apgabala PSRS VDK Sevišķai daļai ar aģenta palīdzību kļuva zināms, ka radošās inteliģences vidū pastāv dzejnieku un rakstnieku grupa, kuras uzdevums ir propagandēt nacionālismu dzejā un literatūrā. Tiek piesaistīti jauni dzejnieki, ar kuriem veic darbu, kas vērsts uz nacionālistisku, pretpadomju noskaņojumu stimulēšanu viņos (lai darbu zemtekstos paustu domas par PSRS pastāvošās iekārtas netaisnīgumu). Nacionālistiskajā grupā it kā ietilpstot: 1. Vitauts Lūdēns [...] viens no grupas iniciatoriem, 2. Imants Auziņš [...], 3. Māris Čaklais [...], 4. Gunārs Priede [...], 5. Vizma Belševica [...], 6. Viktors Lorencs [...], 7. Reinis Ādmīdiņš.*⁶⁴

Jāsecina, ka atšķirībā no krieviem latviešiem nebija tik attīstītas disidentiskās literatūras. Protams, tagad grūti teikt, vai VDK darba rezultātā tika novērsta šādu darbu rašanās vai tā bija autoru pašcenzūra.⁶⁵

Padomju režīma apstākļos inteliģence atradās duālā situācijā. No vienas puses, bez inteliģences nomenklatūra nespēja vadīt valsti. Tas noteica inteliģences pragmatisko nepieciešamību pastāvēt kā sabiedrības slānim. No otras puses, izglītības un kritiskās domāšanas dēļ inteliģenci nebija iespējams ierobežot marksisma-ļeņinisma dogmu ietvaros. Šis apstāklis inteliģenci nostādīja pat traucējoša faktora lomā. No VDK viedokļa inteliģence bija augsne, kas ļoti efektīvi uztver un analizē informāciju, tāpēc bija jāveic īpaši pasākumi tās norobežošanai no saskarsmes ar jebkuru informāciju un ideoloģiju, kas bija pretrunā ar PSRS ideoloģiskajām nostādnēm. To var definēt kā informācijas dozēšanas un atlases principu attiecībā pret inteliģenci. Atbilstoši tam VDK šo vidi kontrolēja un ar dažādu pasākumu palīdzību arī aktīvi to ietekmēja (profilakses pasākumi). Jāatzīmē, ka VDK kontrolei nepakļāvās tā inteliģences daļa, kas bija ievēlēta tālaika augstākajos likumdošanas orgānos par deputātiem vai ieņēma nomenklatūras amatus. To uzraudzīja komunistu partija. Tā kā inteliģencei ir ievērojama ietekme uz sabiedrību, padomju vara no tās centās izveidot padomju propagandas ieroci.

Aizliegtās literatūras izplatīšana

Nenoliedzami, ka PSRS un Rietumvalstu propagandas karā lielākā loma bija radio, tomēr nevar nenovērtēt arī preses izdevumu nozīmi. Preses plūsmu no ārzemēm apgrūtināja stingrā robežkontrole, kas centās ierobežot Padomju Savienībai nevēlamu

“ideju importu no Rietumiem”. Ne velti PSRS robežapsardze bija iekļauta PSRS VDK sastāvā. Daudz vairāk bija saglabājusies neatkarīgajā Latvijā 20.–30. gados izdotā literatūra. Daudzas tālaika grāmatas tika iekļautas “aizliegtās literatūras sarakstā”. Līdz ar to grāmatas izplatīšanas vai pārdošanas gadījumā ne viena vien persona nonāca VDK uzmanības lokā. Aizliegto literatūru varēja iegūt nelegālā ceļā kādā privātā bibliotēkā, “melnajā tirgū” vai antikvariātā “zem letes”. Par aizliegtajā literatūrā lasīto nebija vēlams dalīties pārdomās ar draugiem vai paziņām. Ja viņu vidū gadījās aģents, tad varēja gaidīt nepatīkamu sarunu ar VDK darbinieku, partijas biedru lietu izskatīja partijas instancēs.⁶⁶ Atrodot aizliegto literatūru, tika apdraudēta personas karjera, īpaši, ja vajadzēja saņemt atļauju izbraukšanai uz ārzemēm.⁶⁷

70.–80. gados Latvijā, kaut arī ierobežotā apjomā, bija sastopama Rietumvalstīs izdota pretpadomju satura literatūra krievu valodā. To parasti Latvijā ievada jūrnieki, kuri saskaņā ar pastāvošajiem kadru atlases principiem lielākoties bija nelatvieši. Padomju varas iestādes it kā viņiem uzticējās, tomēr arī viņi nespēja pretoties kārdinājumam iepazīties ar PSRS aizliegto literatūru. Turklāt ar kontrabandu bija iespējams piepelnīties – un to izmantoja ne viens vien jūrnieks. Tādējādi ārzemēs krievu valodā izdoto literatūru iepazīna arī latvieši.

Latvijas PSR VDK “Delta Latvija” ziņojumu datu bāzē atrodami 89 aģentūras ziņojumi, kuros pieminēts Aleksandrs Solžeņicins un viņa literārie darbi.

1974. gadā 11.–12. februārī Aleksandru Solžeņicinu no PSRS izsūtīja.⁶⁸ Padomju jūrnieku vidū 1974. gadā radās ažiotaža saistībā ar A. Solžeņicina grāmatu “Gulaga arhipelāgs”. Jūrnieki centās šo grāmatu izlasīt.⁶⁹ Ārzemēs A. Solžeņicina “Gulaga arhipelāga” 1. sējums tika izdots 1973. gadā.⁷⁰ Latviski A. Solžeņicina darbs pārtulkots 70. gadu vidū Rietumos. Tad radio “Brīvība” diktors nolasīja iepriekšminētās grāmatas atsevišķas nodaļas.⁷¹ A. Solžeņicina darbi spēcīgi ietekmēja lasītājus, un tie sagrāva ne vienu vien padomju propagandas radīto mītu, piemēram, ka par 20. gadsimta 30. gadu masveida represijām pret PSRS iedzīvotājiem atbildīgs ir tikai Staļins.

Dažkārt, šķērsojot PSRS robežu, muitā pretpadomju literatūru atņēma.⁷² 1983. gada 25. maijā Liepājas ostā muitas apskates laikā tika pievērsta uzmanība kuģa *BMRT 0257* kapteiņa G. Kuļika nervozitātei. Tika rūpīgi apskatīta viņa kajīte, kurā atrada divus slēpņus – lādi ar dubultu dibenu un krēslu, zem kura sēdekļa atrada 13 “pretpadomju” satura izdevumus “*Posev*” (grāmatu par VDK, Solžeņicina piecus sējumus par Staļinu un citus).⁷³

No latviešu emigrantu izdevumiem jāatzīmē “Gaismas akcijas” laikā 1980. gadā izdotā kabatas formāta Aņa Baloža grāmata “Baltijas republikas Lielā Tēvijas kara priekšvakarā”, kas lasītājus informēja par Molotova–Ribentropa paktu un daudziem citiem

Padomju Savienības slēptiem faktiem. Šo grāmatu tās nelielā formāta dēļ bija vieglāk ievest PSRS, tādēļ ne viens vien tās eksemplārs nokļuva Latvijā.⁷⁴ Pa pastu Latvijā iesūtīt pretpadomju literatūru bija grūti, jo notika rūpīga bandroļu un paciņu perlustrācija.⁷⁵ Latvijā jau 70. gadu otrajā pusē ārzemju un Latvijas laika literatūras pavairošanā izmantoja darbavietu kopējamās mašīnas.⁷⁶ Pirms tam bieži vien mājas apstākļos aizliegtā literatūra tika arī pārfotografēta, lai gan tas bija darbietilpīgs un dārgs process.⁷⁷ Tādā veidā tehnikas progress veicināja padomju režīmam nevēlamas informācijas izplatīšanos.⁷⁸

Jāatzīmē, ka jau 60. gadu beigās Maskavā un Ļeņingradā zinātniskās, tehniskās un radošās inteliģences vidū bija cilvēki, kuri iestājās par režīma demokratizēšanu. Disidenti izgatavoja un izplatīja *samizdata* literatūru. Šo inteliģences pārstāvju darbība varas struktūrās radīja satraukumu, kaut arī viņi lielākoties klaji nekonfrontēja ar pastāvošo varu. Tomēr PSRS katru atkāpi no oficiālās ideoloģijas kursa uztvēra ļoti sakāpināti.⁷⁹ Turklāt šajā kustībā iesaistījās sabiedrībā pazīstami cilvēki, kurus nevarēja bez reakcijas sabiedrībā arestēt vai arī vajāt politisku motīvu dēļ. Nereti tās dalībnieki bija bijušie nomenklatūras darbinieki vai to ģimenes locekļi.

Lai mazinātu *samizdata* izdotās pretpadomju literatūras apjomu 70. gadu otrajā pusē, PSKP CK Kultūras daļa ierosināja PSRS Ministru padomes Preses komitejas Preses daļai un PSRS Rakstnieku savienībai, lai atļauj izdot atsevišķus cenzūras apsvērumu dēļ agrāk aizliegtus darbus. Tomēr ideoloģiskie apsvērumi PSRS varasvīriem liedza atteikties no gadu desmitiem pastāvējušās cenzūras – un joprojām tika turpināta agrākā grāmatu izdošanas politika.⁸⁰

Gadījumos, kad represīvās struktūras atklāja, ka tiek lasīta aizliegtā literatūra un tās saturs pārstāstīts citiem, parasti veica šo personu profilaksi. Ja pierādīja, ka literatūra dota citām personām, varēja piespriest cietumsodu.⁸¹ Kā aizliegto grāmatu izplatītājs 1980. gadā tika apcietināts un notiesāts Oļegs Batarevskis.⁸²

Šajā laikā galvenā pretpadomju literatūra atradās specfondos, bet varai sevišķi naidīga literatūra – Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Fundamentālās bibliotēkas specfonda sevišķā glabātavā.⁸³ Ar šeit glabātām grāmatām un žurnāliem iepazīties varēja tikai ar attiecīgas instances atļauju. Jāatzīmē, ka šī literatūra nereti atstāja iespaidu arī uz padomju varai lojālām personām.

Tomēr, pēc tālaika represīvo struktūru pārstāvju atzinuma, ievērojams daudzums "kaitīgās" literatūras atradās arī iedzīvotāju personiskajās bibliotēkās.

Tā 1983. gadā VDK rīcībā nonāca informācija, ka: *Rīgas operetes teātra režisors Kārlis Pamše uztur aktīvus kontaktus ar ārzemniekiem un dzīvesvietā glabā pretpadomju un nacionālistisku literatūru, tai skaitā latviešu emigranta operdziedoņa Marisa Vētras pretpadomju sacerējumus, iepazīstina savus paziņas ar viņam piederošo pretpadomju literatūru.*⁸⁴

Ceļi, pa kuriem latviešu emigrantu literatūra ienāca Latvijā, bija dažādi. Par vienu no tiem liecina kāds 1975. gada oktobrī rakstīts aģenta ziņojums. Kādā sarunā rīdzinieks Freibergs pamācīja latvieti no Dānijas, ka *emigrantu avīzes viegli ievest PSRS, ja tās tiek izmantotas kā iesaiņojamais materiāls, un tā iespējams ievest pat grāmatas. Kāds cits tūrists savulaik čemodānu ar šādu literatūru bija atvedis Mildai Brehmanei-Štengelei. Viņa šīs grāmatas vēlāk izplatīja visā pilsētā.*⁸⁵

VDK redzeslokā atradās bukinisti, kas nodarbojās ar neatkarīgās Latvijas laikā izdotās literatūras vākšanu.

1983. gada 2. februārī LPSR VDK ieviesa Operatīvās pārbaudes lietu par H. Andersona saistību ar *nacionālistiska rakstura pretpadomju aģitāciju un propagandu. H. Andersons bija agrāk profilaktēts par ideoloģiski kaitīgas literatūras glabāšanu, pavairošanu un izplatīšanu, saglabājis nacionālistisku nostāju un turpināja nodarboties ar buržuāziskās Latvijas laikā un [vācu] okupācijas laikā izdotās literatūras vākšanu. Andersons šādu literatūru ieguva pirkšanas vai apmaiņas ceļā no citiem kolekcionāriem, viņš bieži apmeklēja “melno tirgu”. Atbildot uz aģenta jautājumu par šādas literatūras vākšanas mērķi, Andersons norādīja, ka ir nepieciešams iepazīstināt ar darbiem autorus, kuri savos darbos pauž nacionālistisku nostāju, pie tam ne tikai vecāko un vidējo paaudzi, bet arī jauno radošo inteliģenci, jo, pēc viņa domām, jaunie radošās inteliģences pārstāvji noteiks mūsu sabiedrisko un kultūras dzīvi republikā pēc 20–30 gadiem. Andersons stāstīja aģentam, ka viņš Kr. Barona [ielas dzīvoklī] glabā tikai daļu savas ideoloģiski kaitīgās literatūras. Viņam esot vēl divas glabāšanai domātas vietas gadījumā, ja rastos nepatikšanas ar varas iestādēm. Andersons aģentam ieteica rīkoties līdzīgi.*⁸⁶ Saglabājušies dokumenti liecina par gadījumiem, kad tikuši izteikti priekšlikumi izņemt “visu pie iedzīvotājiem esošo buržuāziskā perioda literatūru” (VDK Cēsu rajona nodaļas partijas sapulce 1970. gada 19. februārī).⁸⁷ Šis radikālais priekšlikums netika īstenots. Nenoliedzami, ka kratīšanu laikā ne viena vien mājas bibliotēka zaudēja “bīstamu” grāmatu, tomēr arī grāmatu konfiscētāji iepazinās ar to saturu un tika ietekmēti.⁸⁸

70.–80. gados pēc stingras atlases atsevišķiem Latvijas iedzīvotājiem atļāva apmeklēt kapitālistiskās valstis. Padomju tūristi parasti neriskēja vest uz Latviju Rietumos iegūto pretpadomju literatūru. Latvijas PSR VDK rīcībā bija informācija, ka 1974. gada novembrī Stokholmas “Latviešu Nacionālais Fonds” regulāri, izmantojot pastu, sūtīja kora “Ave sol” māksliniekiem pretpadomju literatūru – grāmatas, emigrantu avīzes, lapiņas. Kad mākslinieki neatradās viesnīcā, nezināmas personas iekļuva viņu istabās un atstāja tur pretpadomju literatūru. Pretpadomju literatūra tika savākta un nodota PSRS konsulāta Zviedrijā darbiniekam.⁸⁹

Protams, bija cilvēki, kuri uzdrošinājās riskēt. Viens tāds bija 1983. gada septembrī un oktobrī uz Ungārijas Tautas Republiku radošā komandējumā sūtītais kombināta

“Māksla” mākslinieks G. Pekelis. Viņš stāstīja aģentam, ka Ungārijā iepazīties ar latviešu emigrantiem, ar kuriem norunājis sarakstīties, informējot viņus par jauno mākslu Latvijas PSR, bet pretī saņemt literatūru par avangarda mākslu. Pekelis teica, ka nezina, kā apmaiņa notiks.⁹⁰

Jāatzīst, lai gan Latvijā šajā laikā nokļuva literatūra no ārzemēm un mājas bibliotēkās no pirmskara laikiem atradās ne viena vien aizliegtās literatūras sarakstā minēta grāmata, tomēr līdz 80. gadu otrajai pusei VDK spēja diezgan efektīvi ierobežot nevēlamās informācijas plūsmas izplatību.

Aizliegtās un nevēlamās dziesmas

Latviešu sabiedrības dzīvē 70.–80. gados ievērojama loma bija dziesmai un bija arī tādas dziesmas, kas neizraisīja sajūsmu tālaika varasvīriem. Īpaši nevēlama bija neatkarīgās Latvijas himna. VDK dažkārt konstatēja gadījumus, kad tā dziedāta publiskā vietā. Lielākoties par to nepiesprieda cietumsodu, tomēr ne vienmēr. Tā, piemēram, 1968. gada 17. novembrī restorānā “Baloži” Rīgas rajona Berģu ciemā notika atgadījums, kura galvenais varonis bija Osvalds Priede. Pēc kādas liecinieces teiktā notikumu attīstība bijusi šāda:

[..] kad nāca vakars uz beigām, cilvēki pa kaktiem sāka dziedāt latviešu dziesmas. Arī Osvalds un sauca lozungu “Latviju latviešiem. Vjetnamu vjetnamiešiem”. Cilvēki viņu atbalstīja un sauca “Ura”. Tad [pie blakus galdiņa sēdošie studenti sāka dziedāt dziesmu “Tik pie Gaujas”] Osvalds piecēlās kājās un ar rokām diriģēja. Es viņu vairākas reizes apsauca, bet viņš neklausīja. Pienāca oficiante un arī visus apsauca, bet neviens neklausīja.⁹¹ Pēc cita liecinieka liecībām O. Priede bija aicinājis atzīmēt Latvijas valsts nodibināšanas 50. gadadienu. Atstājot restorāna zāli, publika dziedāja Latvijas valsts himnu.⁹² Drīz pēc tam O. Priedi apcietināja. Tiesas attieksmi pret apsūdzēto raksturo sprieduma teksts:

Izraugot Priedem sodu, krimināllietu tiesas kolēģija ņēma vērā, ka Priede izdarīja sevišķi bīstamu valsts noziegumu vainu pastiprinošos apstākļos, jo publiskā vietā daudz cilvēku klātbūtnē uzstājās ar pretpadomju aģitāciju [..] sodīt ar brīvības atņemšanu uz trim gadiem, sodu izciešot stingrā režīma labošanas darbu kolonijā.⁹³

Pagaidām pētījuma autoriem nav izdevies atrast ziņas arhīvā, kad par režīmam nevēlamu dziesmu dziedāšanu apskatāmajā laikposmā ar brīvības atņemšanu būtu sodīts vēl kāds Latvijas iedzīvotājs. Iespējams, ka soda bardzību pret O. Priedi var izskaidrot ar 1968. gada notikumiem Čehoslovākijā un varas uzsākto kampaņu, lai novērstu gadījumus, kad publiski tiktu atzīmēti Latvijas valsts dibināšanas piecdesmit gadi.

Protams, arī vēlākos gados Latvijas himnu dziedāja publiskās vietās. 1978. gada novembrī Rīgas Politehniskā Institūta studenti J. Pētersons, A. Freidenfelds un A. Solodjakins pēc spirtotu dzērienu lietošanas dziedāja nacionālistiskas dziesmas, bet, ejot

garām tribīnei Komjaunatnes krastmalā, sāka dziedāt buržuāziskās Latvijas himnu. Posteņa milicim, kas viņiem aizrādīja, sāka draudēt ar fizisku izrēķināšanos. Milicis, redzot, ka viņu ir vairāk un noskaņojums agresīvs, pagriezās un aizgāja (aģ. "Lapsiņš"). 1978. gada 1. decembrī RPI ēkā notika operatīvā darbinieka saruna ar Freidenfeldu, kuras laikā viņš atzina, ka izteicis negatīvus un nacionālistiska rakstura spriedumus, un apsolīja turpmāk tā nedarīt. Taču pēc atkārtotu politiski negatīvu spriedumu paušanas viņu profilaktēja, "iesaistot sabiedrību". 1978. gada 25. decembrī Rīgā RPI komjaunatnes komitejas sēdē izskatīja Freidenfelda personīgo lietu. Viņš nožēloja izdarīto un paziņoja, ka apzinās savas rīcības negatīvo raksturu. Ar augstskolas komjaunatnes komitejas lēmumu Freidenfeldu izslēdza no VĻKJS par rīcību, kas nav savienojama ar VĻKJS biedra nosaukumu. Ar RPI rektora pavēli Freidenfeldu par neapmierinošu uzvedību izslēdza no institūta. Komjaunatnes komitejas sēdē J. Solodjakinam un J. Pētersonam izteica stingro rājienu ar ierakstu uzskaites kartiņā. Pirms tam Freidenfelds aģenta klātbūtnē bija draudējies izrēķināties ar operatīvo darbinieku, kurš bija viņu profilaktējis.⁹⁴

VDK uzraudzīja gan oficiālus, gan arī neoficiālus pasākumus. Ievērojamākie un plašākie bija dziesmu un deju svētki, kurus padomju propagandisti izmantoja, lai pasaulei demonstrētu latviešu nacionālās kultūras atbalstīšanu, neitralizētu latviešu emigrantu izvērsto pasaules sabiedrības informēšanu par Latvijas rusifikāciju. Tomēr dziesmu svētkos varēja notikt oficiālajā scenārijā neparedzētas lietas. Nav noslēpums, ka varas iestāžu akceptētais scenārijs neapmierināja tā dalībniekus. PSRS varas iestādes nedrīkstēja pieļaut, ka dziesmu svētki kļūtu par atklātu nacionālistisku demonstrāciju, kurā dziedātu par nevēlamām uzskatītas dziesmas. Lai atceramies notikumus 1968. gada dziesmu svētkos Tallinā, kad dalībnieki nodziedāja programmā neiekļauto neoficiālo igauņu nacionālo himnu "Mana tēvuzeme ir mana dārgākā mīlestība". Protams, ja dziedātu tikai viens cilvēks, viņu varētu ietekmēt, bet – ja to dara tūkstoši, to izdarīt bija neiespējami.⁹⁵ Tādēļ Latvijas PSR VDK pastiprināja aģentūras darbu arī šajā virzienā. Saglabājies kāds VDK Cēsu rajona nodaļas partijas pirmorganizācijas dokuments par gatavošanos 1973. gada dziesmu svētkiem un to dalībnieku novērošanu.⁹⁶

Bez pretpadomju dziesmām neiztika arī disidentu tikšanās, un arī par šādiem gadījumiem lasāms aģentūras ziņojumos.

1972. gada 29. jūlijā Valmierā V. Rudzīša kāzās sapulcējās agrāk par "sevišķi bīstamiem valsts noziegumiem" sodītie. Viktors Petkus no Viļņas teica nacionālistiska rakstura apsveikuma runu, Ēriks Udams no Igaunijas sarunā ar Grīnbergu un Ližbovski teica, ka Baltijas republiku atdalīšanās pašu spēkiem nav iespējama un vajag darboties kopā ar ukraiņiem, gruzīņiem un armēņiem. Tika dziedāta dziesma "Daugavas Vanagi" (sāka Pūpols).⁹⁷

Aizliegto dziesmu dziedātāji arī ārpus Latvijas ne vienmēr bija pasargāti no nepatīkšanās. To apliecina saglabājušies aģenta ziņojumi par LVU studentu A. Punku un Rīgas 7. vidusskolas skolnieku M. Ramani, kuri 1985. gadā Tallinā restorānos un kafējnīcās latviski dziedājuši nacionālistiskas dziesmas.⁹⁸

1986. gada martā tika iegūta informācija, ka rīdzinieks J. Tutāns, kurš strādāja Mēbeļu namā, "*mīl dziedāt latviešu leģionāru dziesmas*"⁹⁹.

Minētie piemēri liecina, ka pastāvošam režīmam nevēlamas dziesmas dziedāja sabiedrības visdažādāko slāņu pārstāvji. Aģentūras ziņojumos lielākoties gan atzīmēts, ka tas darīts sabiedriskās vietās vai arī ģimenes svinībās, kur pulcējās daudz ļaužu.

Apskatāmajā laikposmā Baltijā darbību izvērta folkloras ansambļu kustība.¹⁰⁰ Atklāti šī kustība nepauda režīmam nevēlamas idejas, tomēr to darbība piesaistīja VDK uzmanību. Cītīgi tika vāktas liecības par gadījumiem, kad dziedāta režīmam nevēlama dziesma. Ne velti kāda aģenta ziņojumā lasām: *1983. gada februārī kādas ģimenes svinību laikā ansamblis "Bītnieki" Dz. Tilaka vadībā izpildīja asa nacionālistiska satura dziesmu, vērstu pret iebrucējiem no citām padomju republikām.*¹⁰¹ Protams, pārsvarā folkloras kopu izpildītajām dziesmām nebija politisks saturs. Tomēr to darbība varēja sekmēt režīmam nevēlamu procesu attīstību sabiedrībā, t.i., pastiprināt nacionālo pašapziņu. Tādēļ folkloras ansambļu dalībniekus bieži profilaktēja Valsts drošības komiteja. Tiesa, viņus nereti apvainoja citu pārkāpumu dēļ.¹⁰²

"Kaitīgo" dziesmu izplatību 70.–80. gados veicināja tehnikas attīstība – magnetofonu ieraksti. Saskaņā ar aģentūras ziņām *1984. gada februārī Rīgas iedzīvotājs K. Eglītis ierakstījis magnetofona lentēs dziesmas no skaņuplatēm. Viņš regulāri no ārzemēm saņēma plates ar latviešu "pretpadomju" un "nacionālistisku" dziesmu ierakstiem. No katras plates tika izgatavoti vairāki desmiti kopiju, un tās pārdeva. Viņš aicināja biznesā iesaistīties arī aģentu, zinot viņa sakarus ar ārzemēm. Eglītis solīja 100 rubļu par jebkuru jaunu latviešu emigrantu plati, kuras nebija viņa fonotēkā. Plašu ienākšanas kanāls no ārzemēm aģentam nebija zināms. Aģents Eglīti raksturoja kā apolītisku, kurš ar skaņu ierakstu izplatīšanu nodarbojas tikai iedzīvošanās nolūkos.*¹⁰³ Lielākā daļa ierakstu īpašnieku tos klausījās savās mājās, tomēr bija arī gadījumi, kad tas notika publiski.

1986. gada 7. maijā Balvos veikala pārdevēja Z. Ševcova publiskā vietā klausījās magnetofona ierakstus ar latviešu emigrantu ansambļa dziesmām.¹⁰⁴ Šādos gadījumos parasti sekoja nepatīkšanās, tomēr tas radikāli neierobežoja nelegāli izgatavoto skaņu ierakstu izplatīšanu.

70. un 80. gados Latvijā plaši darbojās dažādi mūzikas ansambļi. Viņu darbībai VDK rūpīgi sekoja. Dziesmu izpildītāji visbiežāk balansēja uz atļautā un neatļautā robežas. Atklāta vēršanās pret pastāvošo varu varēja beigties ar ansambļa slēgšanu. Savukārt, neievērojot padomju varas prasības, varēja iegūt klausītāju atsaucību un varas neapmierinātību. Situāciju raksturo aģentūras ziņojums.

1978. gada decembrī Jūrmalā Jūrmalas estrādes orķestra biroja mūziķi G. Makarjans, Dz. Sāgens, G. Brancis un H. Užāns savstarpējās sarunās pauda neapmierinātību ar partijas un padomju valdības politiku. Viņi lietoja “nacionālistiskus izteicienus”, savā repertuārā izpildīja tikai latviešu komponistu sarakstītās dziesmas. Orķestra vadītājam Užānam administrācija aizrādīja, lai viņš repertuārā iekļauj arī padomju komponistu dziesmas. Visi mūziķi demonstratīvi klusēja, bet Makarjans pateica, ka pietiek, ka viņi spēlē latviešu komponistu dziesmas.¹⁰⁵

Brīvdomība bija vērojama arī atļautajā estrādes mūzikā. Grupu dalībnieki, izmantojot zemtekstu, centās paust latviešu sabiedrībai aktuālas idejas. Šeit gan bija jāsaparās ar varas pretdarbību. Tas arī izskaidro popularitātes fenomenu ārzemēs dzīvojošo latviešu ansambļu dziesmu ierakstiem. Neraugoties uz slepenā dienesta represīvajiem pasākumiem, cilvēki tomēr turpināja dziedāt un klausīties mūzikas ierakstus, kurus oficiāli uzskatīja par nevēlamiem vai pat pretvalstiskiem. Tikai 80. gadu beigās, padomju režīmam kļūstot liberālākam, arī Latvijas estrādes ansambļi varēja dziesmās atklātāk paust uzskatus par politiskiem jautājumiem.

VDK kontrole pār kino un videofilmu apriti

Bieži citētā Ļeņina frāze “No visām mākslām vissvarīgākā ir kino” norāda, ka partijas un valsts iestādes pievērsa lielu uzmanību šim masu propagandas un kultūras audzināšanas līdzeklim.¹⁰⁶ Psiholoģiskā kara speciālisti konstatējuši, ka 70% informācijas cilvēks saņem ar redzi, turklāt vizuālās informācijas uztveršana neprasa lielu piepūli. To izmanto, lai manipulētu ar attiecīgās valsts iedzīvotājiem.¹⁰⁷ Latvijas PSR kinoteātru repertuāru un televīzijas pārraides stingri kontrolēja, bet Rietumvalstu televīzijas pārraides nebija iespējams uztvert, izņemot Kurzemes ziemeļrietumu daļu, kur ar speciālām antenām varēja uztvert Zviedrijas televīzijas raidījumu attēlu bez skaņas. Ja kādam iedzīvotājam atklāja nestandarta televīzijas antenu, to konfiscēja un personu sodīja.¹⁰⁸

Jau 70. gados Latvijas PSR VDK uztrauca signāli par gadījumiem, kad atsevišķas personas uzņēmušas varas iestādēm nevēlamus sižetus vai pat dokumentālās filmas, ko demonstrēja skatītājiem.

1976. gada rudenī Rīgā, kādā dzīvoklī K. Marksa un Akas ielas stūrī, tika demonstrēta filma par latviešu ciemiem Sibīrijā. Filmā tika stāstīts par latviešu izsūtīšanu pēc kara, par dzīvi Sibīrijā, par viņu latviešu valodu, tradīcijām. Filmas demonstrējis kāds vīrietis, kurš stāstījis, ka pa Sibīriju braukājis ar velosipēdu un pirms brauciena nodibinājis kontaktu ar LPSR ZA Literatūras un valodas institūtu. Šādu informāciju bija sniedzis kāds vervēšanas kandidāts [...] 17.01.78. Jau agrāk LPSR VDK rīcībā bija ziņas, ka 1975. un 1976. gadā uz Sibīrijas latviešu dzīvesvietām informācijas vākšanas nolūkos bija devušies I. Leitīis un V. Briedis. Filmas autors par latviešu ciemiem Sibīrijā bija I. Leitīis.¹⁰⁹

1977. gada 9. septembrī saņemta informācija, ka Rīgā [Gunārs Astra] mājā glabā divus rullus dokumentālās filmas ar Ulmaņa runas ierakstu. Viņš bija nodomājis tos pavairot kinostudijā ar kāda paziņas palīdzību. VDK bija ziņas, ka Astra cenšas iegūt filmu par "Asiņaino svētdienu 1905. gadā", kura veidota buržuāziskās Latvijas laikā un pauž buržuāziskās revolūcijas ideju.¹¹⁰ Protams, 70. gados filmu demonstrēšana mājas apstākļos notika reti, tādēļ sabiedrisko domu tā ietekmēja visai maz salīdzinājumā ar 80. gadiem, kad plašas iespējas pavēra videomagnetofoni, kas 80. gadu vidū sāka izplatīties Latvijā – un līdz ar to mazinājās ideoloģiskā kontrole pār filmām.¹¹¹ Šo procesu gan nevar vērtēt tik vienusēji. Video biznesā iesaistītās personas materiālo apsvērumu dēļ lielākoties izplatīja mākslinieciski nekvalitatīvas filmas; neraugoties uz varas iestāžu represijām, pagrīdes videobizness bija ļoti izplatīts un pieprasīts izklaides veids.

Jaunās tehniskās iespējas atviegloja dokumentālo filmu uzņemšanu, apgrūtinot attiecīgo institūciju kontroli pār to, kas tika filmēts.

1988. gada martā–aprīlī Rīgā LPSR ZA Ekonomikas institūta audiovizuālās tehnikas laboratorijas vadītājs Zigurds Vidiņš bija uzņēmis 4 stundu garu dokumentālo filmu, kas bija veltīta latviešu deportācijai 40. gados. Pēc LPSR VDK 2. daļas aģentūras ziņām filmai bija spilgti izteikta "politiski kaitīga" nokrāsa. Pēc LPSR VDK 5. daļas ziņām videofilma tika nodota īpašas komisijas novērtēšanai, kas nenoliedza tās vēsturisko vērtību un rekomendēja to demonstrēšanai ideoloģiskajiem darbiniekiem. 5. daļas rīcībā bija ziņas, ka Z. Vidiņš nodomājis savu filmu nosūtīt uz ārzemēm. Lai iegūtu objektīvu slēdzienu par filmu, tika pieņemts lēmums organizēt tās noskatīšanos LPSR Zinātņu akadēmijā, uz kuru tās vadība ielūdza vēsturniekus un LKP CK darbiniekus. 1988. gada 26. aprīlī pēc videofilmas noskatīšanās tika atzīts, ka tā ir "politiski kaitīga" un "izteikti nacionālistiska".¹¹²

Atmodas laikā cenzūras ietekme sāka mazināties arī oficiālajos massaziņas līdzekļos. Tajos bieži izskanēja atziņas un domas, par kurām vēl pirms neilga laika labākajā gadījumā varēja zaudēt darbu un saņemt partijas rājienu, bet sliktākajā – tiktu uzsākta autora – disidenta un Padomju Savienībai "naidīga elementa" vajāšana.

Jāuzsver, ka Latvijas PSR VDK līdz 80. gadu vidum spēja ierobežot kino, video un samizdata izplatību. Situācija krasi mainījās 80. gadu otrajā pusē, kad video izplatījās, lai gan viņi tika vajāti, nodarbojās ar Padomju Savienībā neatļautu filmu izplatīšanu. Protams, video izplatītājiem lielākoties tas bija biznes, tādēļ sankcijas pret viņiem iekļāvās kampaņā par "bezstrādes ienākumu" izskaušanu. Nenoliedzami, ka galvenais iemesls šai cīņai bija ideoloģisks. Latvijas PSR VDK cīnījās pret video biznesu, kas veicināja nekontrolētas informācijas izplatīšanos un nebija pakļauta padomju cenzūrai. Līdz ar video parādīšanos Latvijas iedzīvotāji varēja skatīties līdz tam nepieejamās "politiski kaitīgās" filmas.

Līvu jautājums

70. gados latviešu sabiedrība uzmanību pievērša līvu tautas stāvoklim. Dažādu ne-labvēlīgu apstākļu dēļ – līvu masveida izdzīšana no piekrastes joslas, došanās emigrācijā u.c. – izveidojās priekšnoteikumi nenovēršamai etniskās grupas iznīkšanai. Daudzi perspektīvā līdzīgu likteni saskatīja arī latviešu tautai, un latviešu inteliģence, iesaistoties pasākumos, lai aizstāvētu līvu tiesības, nonāca Latvijas PSR VDK redzeslokā. “DELTA Latvija” atrodas informācija, ka 1978. gadā Latvijas PSR oficiālās iestādes saņēma vairākus iesniegumus, kuros prasīja atzīt tautību “līvs”. Uz viena šāda dokumenta bija vairāku sabiedrībā atzītu kultūras darbinieku paraksti. Dokumentos bija pausta prasība atzīt līvus kā tautību un uzdot Latvijas PSR Iekšlietu ministrijai turpmāk izdot pasēs ar ierakstu “līvs”. Lielu ieguldījumu līvu pašapziņas celšanā šajos gados deva Daiņa Graša un Helmī Staltes konsekventi aktīvā sabiedriskā darbība.¹¹³

Varasvīri šajās aktivitātēs saskatīja politisku zemtekstu. Turklāt vēstule, ko parakstīja sabiedrībā zināmi kultūras darbinieki, varēja būt precedents līdzīgām, kurās būtu jārēķinās ar latviešu viedokli nozīmīgos valodas un kultūras jautājumos. Tādēļ protestētājiem tika pievērsta VDK uzmanība. Jāuzsver, ka PSRS šajā laikā bieži vien veicināja mazo tautu ātrāku pārkrievošanos, t.i., asimilāciju.

“17 latviešu komunistu vēstule”

Jau kopš 60. gadu vidus PSRS vadība saņēma ievērojamu zinātnieku, literātu un mākslinieku kolektīvas vēstules. Tā bija sava veida politiskā protesta forma. Vēstuļu parakstītāji gan bieži vien piedzīvoja dažādas nepatīkšanas.¹¹⁴

VDK pienākums bija nepieļaut protesta vēstuļu sūtīšanu no PSRS uz Rietumiem. Šai sakarā PSRS Augstākās tiesas plēnums 1971. gada 7. jūlijā izskaidroja, kādu likuma pantu piemērot personām, kuras nosūta ārvalstu starptautiskajām organizācijām un Rietumvalstu amatpersonām vēstules vai dokumentus, kas “apmelo” Padomju valsti un tās sabiedrisko iekārtu.¹¹⁵ Tomēr aizkavēt šādu vēstuļu nokļūšanu Rietumos represīvajām struktūrām ne vienmēr izdevās. Šādiem sūtījumiem pievērša uzmanību Rietumvalstu massaziņas līdzekļi, piemēram, 1972. gadā ANO ģenerālsekretāram Kurtam Valdeheimam tika nosūtīta 17 000 lietuviešu katoļu protesta vēstule.¹¹⁶

Samērā plaša rezonanse Latvijā bija 1972. gadā uz Rietumiem nosūtītajai “17 latviešu komunistu vēstulei”. Sākotnēji padomju propagandisti to nosauca par CIP provokāciju¹¹⁷ vai emigrantu falsifikāciju.¹¹⁸ Vispirms “17 latviešu komunistu vēstuli” publicēja Stokholmā izdotajā LSDSP mēnešrakstā “Brīvība”,¹¹⁹ bet vēlāk to pārpublicēja daudzos Rietumvalstu preses izdevumos.¹²⁰ Latvijas PSR VDK ar aģentūras palīdzību bija noskaidrojusi, ka dokuments tapis Latvijā. Vēstules teksts liecināja, ka tās autors varētu būt bijušais nomenklatūras darbinieks, kam bija pieejama detalizēta informācija par LKP CK

un tās īstenoto nacionālo politiku.¹²¹ Par vēstules autoru uzskatīja Eduardu Berklavu, kurš VDK darbiniekiem kategoriski atteicās atzīt savu līdzdalību vēstules tapšanā un nogādāšanā Rietumos.¹²² Mūsdienās kļuvis zināms, ka vēstuli tomēr bija sagatavojis E. Berklavs. 1971. gada augustā uz Rietumiem to nogādāja Artūrs Pormalis no Čikāgas, kurš bija ieradies Latvijā ciemos pie radiem.¹²³ Lai novērstu līdzīga satura dokumentu nokļūšanu Rietumvalstīs, VDK pastiprināja E. Berklava novērošanu.

1977. gada 14. janvārī E. Berklavs atstāja aģenta "Anete" pasta kastītē "42 vēstuli", kurā tika rakstīts par brīvības un demokrātijas trūkumu PSRS. Paziņojums bija izteikts dažādu nacionalitāšu komunistu un bezpartejisko grupas vārdā, norādot, ka agrāk par šo problēmu runāts "17 latviešu komunistu" vēstulē. Lai pārtvertu "42 vēstuli", VDK uzdeva aģentam "Anete" piekrist ar viņa Maskavas sakaru palīdzību nogādāt vēstuli ārzemēs. 1977. gada 10. februārī kratīšanas laikā E. Berklava dzīvoklī LPSR Prokuratūra konfiscēja minēto dokumentu. Tas bija rakstīts pārveidotā rokrakstā. Pratināšanā LPSR Prokuratūrā E. Berklavs noliedza līdzdalību vēstules tapšanā.¹²⁴

"17 komunistu vēstule" liecināja par latviešu, kā arī citu tautību pārstāvju – bijušo savulaik kreisi noskaņoto Latvijas pilsoņu uzskatu radikālu maiņu. Tā arī norādīja uz Latvijas iedzīvotāju visplašāko slāņu neapmierinātību ar Latvijas PSR realizēto nacionālo un saimniecisko politiku. Lai arī Latvijā salīdzinājumā ar citām Baltijas republikām pretošanās kustība nebija visspēcīgākā, šāda nacionālkomunistu akcija nedz Lietuvā, nedz Igaunijā nebija vērojama. PSRS VDK vadība šīs aktivitātes izskaidroja ar ASV un citu NATO valstu specdienestu aktivitātēm Latvijā.¹²⁵ Protams, visvieglāk bija pieņemt, ka radušos situāciju veidojuši ārējie apstākļi, un neredzēt cēloņus, kas ne vienam vien bijušam pagrīdes komunistam lika iesaistīties cīņā par savas tautas tiesībām.

Krīzes situācijas padomju bloka valstīs, to atskaņas Latvijā

Sabiedrisko domu Latvijā ietekmēja notikumi sociālistiskajās valstīs. Vairums cilvēku 1968. gadā savu attieksmi pret PSRS iejaukšanos Čehoslovākijas iekšējās lietās izteica nevis publiski, bet savstarpējās sarunās. Ne mazāk nozīmīgi bija tas, ka ne viens vien Padomju Savienības Bruņotajos spēkos dienējošs latvietis nonāca konflikta zonā un tuvinieki uztraucās par viņa likteni. Šajā laikā notika atsevišķi incidenti. Pastiprinājās citādi domājošo vajāšana. Par neapdomīgi izteiktiem vārdiem, kas nesaskanēja ar PSKP CK viedokli par notikumiem Čehoslovākijā, varēja saņemt partijas rājienu vai arī nācās sniegt paskaidrojumus VDK. Latvijā par pretpadomju dokumentu izplatīšanu apcietināja kolhoza priekšsēdētāju Ivanu Jahimoviču.¹²⁶ A. Cilinskis (tipogrāfijas strādnieks Rīgā) no 1968. gada augusta līdz 1969. gada maijam Rīgā un Siguldā dažādās vietās uz sienām, sētām un trotuāriem bija rakstījis: "Ārā padomju okupantus no Čehoslovākijas un Latvijas."¹²⁷

80. gadu sākumā Polijā, šoreiz gan bez PSRS Bruņoto spēku palīdzības, tika apspiesti iedzīvotāju nemieri, kuru rīkošanā nozīmīga loma bija arodbiedrībai "Solidaritāte". 1980. gada vasarā tajā bija aptuveni 10 000 000 biedru.¹²⁸ Pirms tam – 70. gadu beigās par Romas katoļu baznīcas pāvestu kļuva Jānis Pāvils II – polis Karols Voītila. Jāuzsver, ka Latvijas katoļu baznīcai tradicionāli bija cieši sakari ar poļu katoļiem. Tas arī ietekmēja šīs konfesijas darbības stratēģiju. Ne velti 1983. gada 25. maijā PSRS VDK Kolēģijas lēmumā par Latvijas PSR VDK darbu atzīmēja, ka Vatikāns savas austrumu politikas ietvaros pastiprina kontaktus ar Padomju Savienības katoļiem.¹²⁹ Tas PSRS augstākajās varas aprindās radīja satraukumu. Uzmanību notikumiem Polijā pievērsa PSRS VDK priekšsēdētājs Jurijs Andropovs. Vissavienības galveno drošības darbinieku sanāksmē viņš brīdināja, ka Polijas notikumi var atkārtoties arī Padomju Savienībā, un, lai to novērstu, aicināja lietot ārkārtējus politiskos un operatīvos līdzekļus.¹³⁰

Tādēļ 80. gadu sākumā Latvijas PSR VDK darbība šajā virzienā tika aktivizēta. VDK rīcībā bija nonākušas ziņas, ka latviešu emigrantu vidū ir cilvēki, kuri cer, ka Polijas notikumi atkārtosies arī Latvijā.¹³¹

Jau kopš 60. gadiem Latvijā daudzi intelīģences pārstāvji, lasot poļu žurnālus un grāmatas, iepazinās ar Rietumu kultūras darbiem, kuri Padomju Savienībā bija aizliegti. Radās kurioza situācija, kad *Sojuzpečať* tīklā varēja brīvi iegādāties Polijas Tautas Republikā izdotos preses izdevumus, no kuriem varēja iegūt ziņas par neatkarīgās arodbiedrības "Solidaritāte" darbību.¹³² Tomēr vēlāk Padomju Savienībā saistībā ar notikumiem Polijā sāka ierobežot PSRS iedzīvotāju kontaktus ar šo sociālistisko valsti. Šajā sakarā minams Latvijas PSR VDK priekšsēdētāja B. Pugo 1981. gada 9. marta ziņojums nr. 5/1598 LKP CK "Par pagaidu ierobežojumiem tūristu un studentu apmaiņā ar PTR". Ziņojumā uzsvērts: *Lai nepieļautu nacionālistisko un pretpadomju elementu aktivizēšanos republikā, mēs kopā ar leM orgāniem veicām nepieciešamos pasākumus, ierobežojot PTR pilsoņu iebraukšanu un LPSR iedzīvotāju izbraukšanu uz PTR pēc privātiem uzaicinājumiem. Tomēr, kā parāda analīze, organizētā tūristu un studentu grupu apmaiņa pagaidām paliek ievērojama, un to nepieciešams koriģēt, ņemot vērā apstākļu izmaiņas. Ņemot vērā iepriekšminēto, ir mērķtiecīgi uzdot LPSR MP Ārzemju tūrisma pārvaldei, Latvijas Republikāniskās arodbiedrības Centrālajai padomei, "Sputņikam", LPSR Augstākās un vidējās speciālās izglītības ministrijai pārskatīt studentu un tūristu grupu apmaiņu plānus ar PTR, tos pagaidām ierobežojot un samazinot. Par grupām, kuru braucienus nevar atcelt, uzdot atbilstošām organizācijām pārbaudīt iesaistīto personu politisko sagatavotību.*¹³³

Aģentiem uzdeva ziņot par gadījumiem Latvijā, kad tika izteikts atbalsts poļu pretošanās kustībai.

1980. gada 24. decembrī Liepājā Maļika izteicis neapmierinātību ar padomju valdību, valsts iekārtu, kā arī teicis, ka neieredz krievus un vēlas cīnīties ar valdību, kā to dara Polijā.¹³⁴

1981. gadā Iecavas putnu fabrikā S. Birks sistemātiski klausījās ārzemju radio-raidījumus "Amerikas Balss" un "Radio Kanāda". Viņš puda nacionālistiskus uzskatus, atbalstīja "kontrevolucionāro elementu" rīcību Polijas Tautas Republikā.¹³⁵

Diemžēl no fragmentārajiem dokumentiem nevar secināt, kā atšķirās dažādu Latvijas iedzīvotāju slāņu reakcija uz krīzi sociālistiskā bloka valstīs, ne arī to, kurai krīzei bija lielāka rezonanse. Tomēr jāatzīst, ka padomju drošības iestāžu aktivitātes bija virzītas uz to, lai novērstu līdzīgu notikumu atkārtošanos PSRS. Padomju nomenklatūras virsotne baidījās, ka slēptais nacionālisms var transformēties atklātā nacionālismā.

LPSR VDK represīvie pasākumi pret jaunatni un disidentiem

Jaunatnes ideoloģiskā kontrole

Skolēni un studenti ir jebkuras sabiedrības aktīvākā daļa, tādēļ valstīs ar totalitāru režīmu jaunās paaudzes politiskajām aktivitātēm specdienesti vienmēr pievērš uzmanību. Izņēmums nebija arī Latvijas PSR Valsts drošības komiteja. Latviešu jauniešu darbība izpaudās dažādās protesta formās pret pamatiedzīvotāju nacionālo apspiešanu. Vecākā paaudze šādās protesta akcijās parasti neuzdrošinājās piedalīties. Der atgādināt pazīstamā krievu disidenta Andreja Amalrika rakstīto: "*Citādi domājošie darīja ģeniāli vienkāršu lietu – nebrīvā valstī uzvedās kā brīvi ļaudis.*"¹³⁶ Šos vārdus varēja attiecināt uz daudziem latviešu jauniešiem.

Jāuzsver, ka par "visbīstamākiem" tika uzskatīti signāli par to, ka kāds gata-vojas izveidot pretpadomju grupu.¹³⁷ Padomju presē, lai "nerādītu sliktu piemēru", ļoti reti pieminēti notikumi, kas liecinātu par jauniešu pretpadomju darbību. Izņēmums bija gadījumi, kad tika uzsākta grupās iesaistīto personu diskreditācija ar masu informācijas līdzekļu palīdzību. Visbiežāk ziņas par jauniešu pretpadomju darbību saglabājušās LKP CK, Latvijas PSR VDK un citu represīvo iestāžu dokumentos.

Jauniešu pretpadomju grupas visbiežāk bija domubiedru pulciņi, to organizētības līmenis – dažāds. Salīdzināšanai tiek minētas ziņas "Delta Latvija" par atsevišķām jauniešu pretpadomju organizācijām, kas darbojušās 80. gadu sākumā.

[..]

1980. gada februāris, Rīga. 24. vidusskolas skolnieki I. Ķīsis, I. Skandāts un Z. Jākobsons izveidoja nacionālistisku grupu "Latvijas Jaunie Vanagi". Grupa par uzdevumu

izvirzīja pirms 1980. gada 1. maija izgatavot skrejlapas, uzsākt ieroču vākšanu un nodarboties ar militāriem jautājumiem, lai izvērstu nacionālistisku darbību. Tika sagatavots grupas nolikuma projekts, Kīsis sagatavoja zvēresta projektu.¹³⁸

1982. gada janvārī Cēsis 4. PTS audzēknis Staprēns savā skolā mēģināja izveidot nelegālu pretpadomju jaunatnes grupu ar nosaukumu "Brīvais Vilnis". Jaunizveidojamā grupā bija iesaistīti Cēsu PTS 4 audzēkņi Timinskis, Bautris u.c. Grupas dalībniekiem bija izstrādāts zvērests, nolikums un rīcības programma, kura paredzēja ar jebkuriem līdzekļiem izdzīt krievus no Latvijas. Grupā iesaistītie jaunieši tika profilaktēti, bet Staprēnu 3 gadus operatīvi novēroja.¹³⁹

Saskaņā ar aģenta "Jēkaba Smiltņieka" sniegtajām ziņām (to apstiprināja arī operatīvi tehniskie pasākumi) laikā no 1983. gada decembra līdz 1984. gada jūnijam Rīgā nacionālistiski noskaņoti jaunieši izveidoja pretpadomju grupu, kuras dalībnieki bija: Uģis Šulcs, dzim. 1962. g., Imants Kuļinskis, dzim. 1965. g., Jānis Lūsis, dzim. 1962. g., Jānis Rozenbergs, dzim. 1962. g., Vilnis Cepurnieks, dzim. 1962. g., Edgars Zīle, dzim. 1962. g. Uz iegūto materiālu pamata tika ieviesta operatīvās izstrādes lieta "Neprašī" par nelegālas jaunatnes nacionālistiskas grupas dalībniekiem, kuri sevi devēja par "Jauno latviešu klubu". Saskaņā ar 1982. gada 23. oktobrī pieņemto nolikumu grupa par mērķi izvirzīja vienotas nacionālas valsts izveidi Latvijā, Latvijas vēstures un kultūras izpēti un tās propagandu, "teorētiski pamatotu politisko cīņas metožu izstrādi, nodarbošanos ar militāriem sporta veidiem". Grupas praktiskā darbība izpaudās informācijas vākšanā par buržuāzisko Latviju un tās bruņotajiem spēkiem. Tādēļ "kluba" dalībnieki meklēja un fotografēja balto latviešu strēlnieku cīņu vietas, kapus, pieminekļus, sastādīja kritušo sarakstus. "Kluba" biedri ievēroja stingru konspirāciju, savu iknedēļas pulcēšanās laikā plānoja praktisko darbību, lēma jautājumus par biedru naudām un citiem naudas izdevumiem.¹⁴⁰

Apkopojot bijušā LKP partijas arhīva datus un ASIO "Delta Latvija" informāciju, var lēst, ka katru gadu Latvijas PSR tika atklātas un darbību pārtrauca 5–12 pretpadomju vai nacionālistiskās grupas.¹⁴¹

Atklāto pretpadomju grupu dalībniekus – jauniešus parasti profilaktēja. Jāpaskaidro, ka nozieguma, politiski kaitīgas rīcības vai citas sabiedriski bīstamas darbības novēršanai pirms noziedzīgu darbību izdarīšanas VDK plaši izmantoja brīdinošus pasākumus. Šādu pasākumu kopumu sauca par profilaktēšanu. Profilaktēšanas scenāriji varēja būt dažādi:

- brīdināt ar kolēģu (aģentu) starpniecību,
- saruna ar priekšniecību (pēc VDK ieteikuma),
- saruna ar VDK darbinieku darbavietā,
- izsaukums uz prokuratūru,
- izsaukums uz VDK.

Tā kā profilaktējamās personas parasti bija režīma opozicionāri, tad profilaktēšanas pasākumus izmantoja, lai ietekmētu personu un panāktu tās sadarbību ar Valsts drošības komiteju. Profilaktēšanu uzskatīja par sekmīgu, ja persona nožēloja izdarīto un apliecināja, ka turpmāk līdzīgi nerīkosies. Tai bija jāpārtrauc "noziedzīgais" nodoms vai tā īstenošana, un tā tika uzskatīta par politiskās audzināšanas metodi.¹⁴²

Tādēļ ne mazāk svarīga nozīme bija mācību iestāžu, vadītāju un skolotāju atlieksmei pret jauniešu pretošanās grupu dalībniekiem. Bija gadījumi, kad profilakses darbu neveica VDK darbinieki, bet to uzticēja pedagogiem. Maldīgi būtu apgalvot, ka skolu vadība bija ieinteresēta šo gadījumu publiskošanā. Nonākot līdz oficiālai apspriešanai, dažādas sankcijas vērstos arī pret attiecīgo mācību iestāžu vadību, sekotu partijas sodi, pat atbrīvošana no darba. Tādēļ bija gadījumi, kad, uzzinot par skolēna rīcību, kas varētu izraisīt VDK interesi, tā tika noklusēta. Protams, vērā ņemams bija arī cilvēciskais faktors, kad ar dažādiem līdzekļiem un personiskajiem sakariem centās mazināt skolēniem draudošās nepatikšanas.¹⁴³ Ne velti VDK lielu uzmanību pievērsa pedagogiem. Šajā sakarībā 70. gados VDK iestāžu augstākā vadība informēja PSKP CK, ka Latvijā pedagoģiskā darbā izmanto personas, kuras kara laikā dienējušas vācu armijā, darbojušās pēckara nacionālistiskās pagrīdes organizācijās vai arī tām palīdzējušas un kuras kaitīgi ietekmē jaunatni.¹⁴⁴ Tas apliecina, kāda uzmanība tika pievērsta pedagoģisko kadru ideoloģiskajai kontrolei.

Jāuzsver, ka pastāvīgā VDK uzmanības lokā atradās grupas vai grupējumi, kuriem pievienojās jaunatne arī tad, ja tie atklāti nepauda politiskus mērķus.¹⁴⁵ Nevar nepamīnēt 80. gados dibinātos pulciņus, kuros apguva karatē paņēmienus. Jāpaskaidro, ka 1982. gadā Latvijas PSR Augstākās padomes Prezidijs aizliedza bez attiecīgu orgānu atļaujas nodarboties ar karatē.¹⁴⁶ Lai arī vairākums pulciņu bija apolitisks, bieži vien tajos pulcējās vienas tautības pārstāvji. Krīzes gadījumā karatē apguvušie jaunieši varēja radīt nopietnas problēmas okupācijas varai, tādēļ aģentūrai uzdeva vākt informāciju par šo pulciņu darbību.

No 1978.–1980. gadam Rīgā R. Šķilters aktīvi nodarbojās ar karatē un, būdams pretkrieviski noskaņots, izmantoja to, lai izrēķinātos ar cittautībniekiem. Sarunā ar aģentu 1983. gada septembrī viņš izteica neapmierinātību ar latviešu "neuzņēmību un bailīgumu", kādēļ krievi spējot izvirzīties vadošās pozīcijās daudzās dzīves jomās, piedāvāja aģentam atrast "īstus latviešus", kurus viņš par 10 rubļiem mēnesī trenēšot karatē.¹⁴⁷

Citi jaunieši, kurus nesaistīja sports, piepulcējās panku vai krišnaītu grupām. Daļa jauniešu iesaistījās folkloras ansambļos.¹⁴⁸

Jāuzsver, ka 80. gados bija izveidojies samērā plašs jaunatnes slānis, kurš stingrās cenzūras dēļ, kā arī tāpēc, ka vecākā paaudze izvairījās runāt par pēckara gadiem, bija slikti informēts par pirmskara un pēckara padomju drošības dienestu darbību. To, ka tas no represīvajiem orgāniem baidījās daudz mazāk, raksturo šāds piemērs.

1986. gada 15. maijā 21.20 Rīgā, noliekot ziedus pie Brīvības pieminekļa, tika aizturēta Rīgas 2. medicīnas skolas audzēkne D. Kalmane. Ar milicijas darbiniekiem viņa atteicās runāt krieviski, ziedu nolikšanu pamatoja ar vēlmi godāt mākslas pieminekli [un] tā autoru K. Zāli. Kalmane izteica neapmierinātību ar padomju realitāti, kas viņai nepatīk – paskaidrot atteicās. Kalmane norādīja, ka ziedu nolikšana pie Brīvības pieminekļa nevar būt iemesls viņas aizturēšanai. [Tika mēģināts] ar Kalmani runāt atklāti. Sarunas laikā viņa demonstratīvi skatījās pulkstenī, paskaidroja, ka labi saprot, kas par datumu ir 15. maijs, un ka nolikt ziedus šajā dienā atbilst viņas mērķiem un pārliecībai.¹⁴⁹

1986. gada 15. maijā pie Brīvības pieminekļa aizturēja vēl vairākus skolniekus.¹⁵⁰ Tas liecināja, ka 80. gadu vidū latviešu jaunatne aktivizējās un iesaistījās atsevišķās protesta akcijās. Jāuzsver, ka latviešu jaunatnes neapmierinātība pieauga arī skolās plaši izvērstās rusifikācijas dēļ, ko veica saskaņā ar PSKP CK 1983. gada maija lēmumu par pastiprinātu krievu valodas mācību skolās.¹⁵¹ Dažkārt krievu valodas stundās skolēni pauda neapmierinātību ar šo politiku.

80. gadu vidū Latvijas PSR VDK redzeslokā nokļuva panki. Rietumvalstīs šī jaunatnes anarhistiskā kustība aktīvi darbojās 60. gadu beigās un 70. gados. Šajā laikā panki apmeklēja savas pulcēšanās vietas Doma laukumā un skvērā pie Krievu drāmas teātra, kā arī kafejnīcā “Doms” un “Zilais putns”.¹⁵²

Latvijas panku darbība izraisīja interesi arī ārpus Latvijas. 1985. gadā franču žurnālists Pjērs Urels, kurš bija ieradies Rīgā kā tūrists, sarunā ar viņu avotu interesējās par pankiem. Viņš uzsvēra panku kustības nacionālistisko raksturu Latvijā, lūdza viņu avotam nofotografēt pankus Rīgas ielās. Urels apsoliya 1000 dolārus par “labu” fotogrāfiju.¹⁵³

1985. gada 15. maijā Rīgas centrā panki bija organizējuši demonstrāciju sakarā ar K. Ulmaņa 1934. gada 15. maijā organizētā apvērsuma gadadienu. Informāciju, ko latvieši domā par panku aktivitātēm, VDK vāca arī ārpus Latvijas teritorijas. VDK mērķis bija atklāt panku kustības idejiskos organizatorus un tās līderus, lai neitralizētu viņu darbību. Šāds uzdevums tika dots arī aģentūrai.¹⁵⁴ Panku diskreditācijai noderēja vilciena vagona demolēšana, atgriežoties no grupas “Pērkons” koncerta Ogrē, kā arī tas, ka viņu vidū bija sastopami toksikomāni un narkomāni. Jaunatnes grupējumu darbībai PSRS VDK pastiprinātu uzmanību pievērsa jau kopš 80. gadu sākuma, un 1982. gada februārī PSRS VDK 5. pārvaldē izveidoja 13. daļu, lai atklātu un novērstu negatīvus procesus, kas var pāraugt politiski kaitīgās izpausmēs, arī nevēlamu misticisku, okultisku, profašistisku, rokeru, panku, futbola fanu u.c. grupējumu izpētei.¹⁵⁵

Šajā laikā nereti bija vērojamas sadursmes starp latviešu un krievu tautības jauniešiem. Oficiālās varas iestādes lielākoties konfliktu izraisīšanā vainoja latviešus. Bija gadījumi, kad profilaktēšanas pasākumu laikā latviešu jaunieši savu rīcību izskaidroja ar atsevišķām konflikta situācijām diskotēkā.¹⁵⁶

Sevišķi rūpīgi VDK izmeklēja gadījumus, kad pretvalstiskā akcijā bija iesaistīti latviešu jaunieši. Piemēram: 1985. gada maija sākumā kolhoza "Code" teritorijā netālu no Bauskas uz degvielas tvertnēm bija lasāmi uzraksti "Latviju latviešiem". 1985. gada maijā aģentūras operatīvo pasākumu rezultātā tika noskaidrots, ka tos bija rakstījis viensētā "Lācīši" dzīvojošais Bauskas 1. vidusskolas skolnieks Rauda. Vēlāk viņš paskaidroja, ka analogu uzrakstu bija redzējis 1985. gada maijā Rīgā, tādēļ nopircis aerosolus un uzrakstījis iepriekšminēto.¹⁵⁷

Cits līdzīgs atgadījums notika 1986. gada 1. maijā, kad Rīgas 77. vidusskolas 9. klases audzēknis N. Rumjancevs kopā ar diviem citiem skolniekiem svētku demonstrācijas laikā mēģināja nokļūt pie svētku tribīnēm no Herdera laukuma puses. Uz Rumjanceva vējjakas bija uzlīmēta sarkanbalti sarkana lenta, kas simbolizēja buržuāziskās Latvijas karoga krāsas. Operatīvais darbinieks viņu aizturēja un sarkanbalti sarkano lentu norāva. Pēc uzticamības personas ziņām, skolā Rumjancevs vairākkārt bija negatīvi izteicies par krievu tautības personām. "Latviju latviešiem", "Par brīvu Latviju".¹⁵⁸

Kopš 80. gadu vidus salīdzinoši aktīvāki politiskajās akcijās bija skolēni. Atšķirībā no augstākās izglītības vispārējā vidējā izglītība bija obligāta, tādēļ skolēnam nedraudēja izslēgšana no skolas, bet studentam izslēgšana faktiski sagrāva nākotnes izredzes uz sekmīgu karjeru. Šeit gan jāuzsver, ka daļa skolēnu pēc vidusskolas beigšanas uzsāka mācības augstskolā, tādēļ konflikts ar VDK varēja ietekmēt izredzes turpināt izglītību. Studējošā jaunatne (klātienē studenti) visos laikos ir bijusi sociāli aktīva, viegli aizraujama masu pasākumos. Tai ir raksturīga tieksme uz brīvdomību, jaunu ideju apgūšanu un ģenerēšanu. Totalitārā Padomju valsts pieprasīja speciālistus ar augstskolas diplomu un stabili komunistisko ideoloģiju. No šī viedokļa studentu vide tika uzskatīta par nestabilu, un valstij bija jāveic papildu pasākumi tās standartizēšanai pēc ideoloģiskajām pazīmēm, kā arī jāatsijā nepakļāvīgie.

No VDK redzesloka studējošā jaunatne tika uzskatīta par vienu no svarīgākiem ienaidnieka ideoloģiskās diversijas objektiem.¹⁵⁹ Studentu pretpadomju grupu pastāvēšana režīmam bija daudz bīstamāka nekā skolēnu pagrīdes pulciņi. Augstāko mācībiestāžu audzēkņi savā darbībā varēja izmantot daudz efektīvākas cīņas metodes, jo mācību gaitā bija ieguvuši zināšanas tādās jomās kā psiholoģija u.c.

Tālaika dokumentos atrodamas ziņas, ka 1974. gada februārī Olafs Brūveris un Medicīnas institūta students Pavils Brūveris izgatavoja un izplatīja socioloģisku anketu, lai noskaidrotu republikas iedzīvotāju attieksmi pret padomju realitāti. Bija paredzēts anketu nosūtīt arī uz ārzemēm. Anketā bija jautājumi par šādām tēmām: sociāli demogrāfiskās pazīmes (izglītība, dzimums, nodarbošanās, vecums, nacionalitāte), apmierinātība ar savu darbu materiālā ziņā, atvaļinājuma pavadīšana (LPSR, PSRS kūrortos, ārzemēs), sabiedriskā aktivitāte, attieksme pret atsevišķām radiopārraižu tēmām, vērtējums par

situāciju valstī pēc piecgadu sistēmas. Izplatīja 250 ankešu, no tām aizpildītas atpakaļ saņēma 110, kuras tika izņemtas kratīšanā pie Brūveriem. Pret Brūveriem ierosināja krimināllietu.¹⁶⁰ Diez vai kādā valstī ar demokrātisku pārvaldes režīmu šādas socioloģiskās aptaujas anketas būtu par iemeslu cilvēka arestam.

Brāļi Brūveri arī pēc tiesas turpināja pretdarboties padomju režīmam. 1976. gada novembrī kāds VDK ziņu avots informēja, ka Brūveriem izdevies izvest no PSRS rok rakstu par viņu atrašanos VDK izolatorā, apmēram 20 VDK darbinieku fotogrāfijas, kas uzņemtas netālu no Latvijas PSR VDK ēkas ar teleobjektīvu. Tāpat Brūveris izveidoja filmu par notiesāto stāvokli ieslodzījumu vietās.¹⁶¹

Citkārt Latvijas PSR VDK izdevās novērst līdzīgus gadījumus. Par to liecina padomju slepenā dienesta nosūtītā informācijā LKP CK "Par negatīvām izpausmēm jaunatnes vidū", kurā tika pieminēts bijušais Latvijas Valsts universitātes students Imants Kviesis. Viņš par savu pirmo soli aktīvā cīņā pret padomju varu uzskatīja nepieciešamību sastādīt dokumentu par studentu un jaunatnes stāvokli republikā un nodot to Rietumu masu informācijas līdzekļiem, lai atmaskotu PSRS pieļautos cilvēktiesību pārkāpumus. Vēstules pārsūtīšanai uz ārzemēm I. Kviesis izvēlējās kādu Rīgā ieradušos ārzemnieku.¹⁶² Vismaz pagaidām nav atrasta informācija, ka šī iecere būtu īstenota.

Jāatzīst, ka šādiem pasākumiem bija lielāka rezonanse nekā 70. gados Rīgā vai kādā mazpilsētā izplatītām skrejlapām.

Izzinot jaunatnes noskaņojumu, VDK pastiprināti pievērsa uzmanību publiskiem pretpadomju izteikumiem. Kā raksturīgu piemēru var minēt šādu "Delta Latvija" esošu informāciju:

1983. gada 1. februārī Rīgas iedzīvotājs D. Kļava, agrāk profilaktēts par nacionālistiskām izpausmēm, pēdējā laikā kļuvis vēl vairāk nacionālistisks, pretpadomiski noskaņots. Sarunās ar saviem paziņām, tai skaitā aģentu, viņš paziņoja, ka mūsu republikas iedzīvotāju labklājība samazinās, apgalvoja, ka latviešu tauta tiek ekspluatēta un latviešiem nav kur dzīvot un nav ko ēst, jo viss tiek atdots krieviem. Ja tā turpināsies, latvieši izmirs. Pēc viņa domām, lai apspiestu mazās tautas, valdība izmanto dažādas darba apmaksas. D. Kļava apgalvoja, ka PSRS apzināti slēpj Konstitūcijas pārkāpumus. Minēja piemērus par korespondences kontroli un iedzīvotāju telefonu sarunu noklausīšanu, par vārda un preses brīvības apspiešanu un slavināja dzīves apstākļus buržuāziskās Latvijas laikā. Viņš centās pierādīt, ka Krievija vienmēr centusies pakļaut Latvijas teritoriju. Kā piemēru minēja Pleskavas apgabala Pitalovas raj. pievienošanu (bijušais Abrenes apriņķis) KPFSR. Pēc aģenta ziņām, Kļava savācis daudz ideoloģiski kaitīgas literatūras, kas izdota buržuāziskās Latvijas un vācu okupācijas laikā, un piedāvā to lasīt saviem paziņām. Kļava aģentam atklāja, ka turpmāk savu pretpadomju darbību veiks uz likumības un nelikumības robežas. Saskaņā ar viņa uzskatiem tas šodien ir vienīgais pieņemamais variants. Aģents uzskata, ka minēto cīņas formu Kļava

izvēlējies pēc vairākkārtējām sarunām ar paziņām M. Ošu un O. Ceriņu. Pēc pēdējā vārdiem Kļava apguvis [Ceriņa] teoriju un savā darba vietā izveidojis jauniešu tūristu grupu, lai ideoloģiski ietekmētu šī kolektīva biedrus.¹⁶³

70.–80. gados studentu vidē viens no brīvā laika pavadīšanas veidiem bija tūrisma braucieni u.c. Šādos braucienos varēja izveidoties mazi, saliedēti kolektīvi, kas apvienoja jauniešus ar kopējām interesēm. Padomju vara šādas grupas vēroja ar aizdomām, tomēr trūka argumentu, lai tās aizliegtu. Ja arī kolektīva darbībai bija nacionāla ievirze, tad tā bija maskēta un klaji nepārkāpa tālaika likumdošanu, un līdz ar to netika pakļauta represijām.

Protams, notika atsevišķi incidenti – augstāko mācību iestāžu studenti bija iesaistīti pret pastāvošo režīmu vērstos pasākumos pie Brīvības pieminekļa u.c.¹⁶⁴ Bieži vien tas beidzās ar profilaktēšanu vai pat ar izslēgšanu no augstākās mācību iestādes.

Līdz 80. gadu beigām Latvijas PSR augstskolās pastāvēja visaptveroša ideoloģiskās uzraudzības sistēma, kurā bez VDK aģentūras bija iekļauti šo iestāžu nomenklatūras darbinieki, kompartijas un komjaunatnes funkcionāri. Bez kontroles nodrošināšanas VDK kompetencē bija arī studentu aktīva ietekmēšana, ko parasti veica ar dažādas stingrības pakāpes profilaktēšanas pasākumiem.¹⁶⁵

Jāuzsver, ka jaunatnes pretošanās grupu dalībnieki nereti izplatīja pretpadomju lapiņas, mēģināja izvērst nelegālu darbību, tomēr viņiem bieži vien nebija konspiratīvā darba pieredzes. Tādēļ grupas atklāja – un pret to dalībniekiem tika vērsti dažāda rakstura represīvie pasākumi, tomēr jaunatnes aktivitāte liecināja, ka ideja par Latvijas neatkarības atjaunošanu tautā bija dzīva. No materiālu analīzes secināms, ka 80. gadu vidū pieauga komunistiskā režīma pretinieku skaits jaunatnes vidū.

VDK cīņa pret disidentiem

Rietumvalstu radoraidījumos aukstā kara gados bija dzirdama informācija par disidentu darbību Latvijā. Visbiežāk ziņas bija par disidentu protesta akcijām vai disidentu arestiem. Tomēr jāuzsver, ka disidentu skaits PSRS sabiedrībā bija neliels, jo vairākums iedzīvotāju neizrādīja aktīvu atklātu pretošanos pastāvošajam režīmam. Pēc Staļina nāves aktīvā darbībā pret pastāvošo režīmu neiesaistījusies persona varēja nebaidīties, ka padomju slepenais dienests viņu apcietinās. Toties kompromiss ar pastāvošo varu nodrošināja dzīves vai darba apstākļu uzlabošanu. Šajā laikā lielākā daļa iedzīvotāju nezināja, ka arī VDK darbiniekiem jāievēro pastāvošā likumdošana, tāpēc neuzdrošinājās protestēt, ja cilvēktiesības tika klaji pārkāptas. Vairākums cilvēku baidījās izmantot likumus un Konstitūcijā noteiktās tiesības, ka drīkst paust savus uzskatus, jo pārāk labi atmiņā bija 40. gadu represijas. Vecākās paaudzes bailes no represijām pārņēma bērni. Domāja, ka VDK rīcībā ir neierobežotas operatīvi tehniskās iespējas – tā var noklausīties telefonu sarunas, ar citiem tehniskiem līdzekļiem fiksēt cilvēka rīcību u.tml. VDK šo maldīgo

uzskatu necentās atspēkot, jo tas daudzus atturēja piedalīties pret okupācijas varu vērstos pasākumos, veicināja sabiedrības “pašcenzūru”.

Jāpaskaidro, ka disidenti bija cilvēki, kuri neatbalstīja valstī valdošo ideoloģiju, tās realizēto politiku un šo savu pārliecību apliecināja nevardarbīgā veidā. Salīdzinājumā ar Maskavu, Lietuvu un Ukrainu Latvijā disidentu kustība bija vājāka. Zināma loma bija Latvijas pierobežas statusam un līdz ar to stingrākam VDK pretizlūkošanas režīmam. 70. gadu beigās Baltijā no apcietinājuma atgriezās vairāki pazīstami disidenti, tas aktivizēja pretošanās kustību. 80. gadu sākumā darbību izvērta “Gaismas akcija”, kas vāca ziņas par cilvēktiesību pārkāpumiem Latvijā un par to informēja Rietumu sabiedrību.

Latvijas PSR VDK galvenais informācijas avots bija aģentūra un uzticamības personas, kuras piegādāja ziņas par dažādiem sabiedrības slāņiem. Disidentu kontaktus VDK centās kontrolēt ar visiem tās rīcībā esošiem līdzekļiem. Piemēram, 1973. gada 6. novembrī Rīgā tikās G. Freimanis, E. Prauliņš un V. Zariņš [sarunu kontrolēja ar pasākumu “*Tatjana*”, t.i., ar noklausīšanās ierīcēm]. Apspriežot politisko situāciju pasaulē, viņi secināja, ka vienīgais ārpolitiskais spēks, kas spētu cīnīties ar PSRS komunistiem, ir Ķīna. Cīņā par Latvijas neatkarības atgūšanu jābalstās uz iekšējiem spēkiem – nacionālistiski noskaņotiem latviešiem, krievu inteliģenci, citu tautību personām, kuras nav apmierinātas ar padomju varu.¹⁶⁶

Svarīgs notikums disidentiem bija 1975. gada 1. augustā Helsinkos notikusī apspriede par drošību un sadarbību Eiropā, kurā Padomju Savienība parakstīja saistības ievērot cilvēktiesības, noteiktas politiskās brīvības, kā arī tiesības ārvalstīm kontrolēt, kā šīs tiesības tiek ievērotas. PSRS nodibinājās disidentu organizācijas, kuras kontrolēja, kā tiek ievērotas cilvēktiesības. Savā ziņā tās atradās starptautisko tiesību aizsardzībā. Padomju Savienības augstākā vadība ar šādu situāciju nevēlējās samierināties. VDK arī nācās pārkārtot savu darbību, pastiprinot to citādi domājošo vajāšanu, kuri darbojās likuma robežās.¹⁶⁷ 1977. gadā pieņemtajā PSRS Konstitūcijā tika garantētas cilvēktiesības, kas bieži vien reālajā dzīvē izrādījās tikai fikcija.¹⁶⁸ Ukrainā, Gruzijā, Lietuvā un Armēnijā darbojās Helsinku grupas.¹⁶⁹ Salīdzinājumā ar minētajām republikām Latvijā nebija izvērstas Helsinku vienošanās aizstāvju grupu darbība. Ints Čālītis uzsver, ka latviešu disidenti nolēma Latvijā Helsinku grupu neveidot, jo Latvijas disidenti par prioritārām uzskatīja nacionālās problēmas, nevis cilvēktiesības. Sūdzības par cilvēktiesību pārkāpumiem Latvijā nogādāja uz Viļņu, no kurienes vēlāk tās nosūtīja uz Rietumvalstīm.¹⁷⁰

Pievēršoties latviešu disidentu darbībai 70. gadu otrajā pusē, jāuzsver, ka viņu aktivitātēm rūpīgi sekoja Latvijas PSR VDK. “*Delta Latvija*” lasāms, ka 1976. gada septembrī Rīgā par personām, kuras agrāk bija sodītas par organizētu pretpadomju darbību, – Viktoru Kalniņu, Intu Čālīti, Gunāru Astru tika izveidota grupveida operatīvā

izstrādes lieta "Autonomisti". Pēc VDK pieņēmuma, minētās personas diskreditē padomju valdības veikto politiku, nodomājuši veidot opozīciju, lai cīnītos par neatkarīgu Latviju, veic pasākumus, lai bloķētos ar Lietuvas un Igaunijas nacionālistiem, saņem no Maskavas disidentiem politiski naidīgu literatūru, ko izplata starp saviem domu biedriem.

Lietā lasāms: [...] V. Kalniņš iecerējis sagatavot apmelojoša satura dokumentu, lai nosūtītu to uz ārzemēm. Minētās personas, rēķinoties ar rietumu atbalstu, bija nodomājušas turpināt savu noziedzīgo darbību no legālām pozīcijām.¹⁷¹

Pretpadomju grupu darbības atmaskošanā un likvidēšanā liela nozīme bija aģentiem. Frančiem ir teiciens, ka "Par nodevēju var kļūt tikai savs cilvēks"¹⁷². Ar aģentu palīdzību vājināja organizatoriskos sakarus starp grupas dalībniekiem, saasināja idejiskās nesaikņas viņu vidū, diskreditēja grupas mērķus dalībnieku acīs, pastiprināja pretrunas starp grupas vadītāju un citiem biedriem, centās izraisīt grupas vadītāju neuzticību citam pret citu vai arī sāncensību.¹⁷³

Aģenti sniedza VDK detalizētu informāciju par disidentu plāniem, iecerēm. Piemēram, 1976. gadā disidents Viktors Kalniņš sarunā ar aģentu "Pols" apsprieda ideju par Baltijas disidentu konferences sasaukšanas iespēju. Viņš atzīmēja, ka Latvijā ir daudz grūtāk darboties pat puslegāli, lai gan tādai darbībai ir daudz plašāka sociālā bāze nekā Maskavā. Tomēr Maskavā esot daudz vieglāk izdot nelegālos izdevumus.¹⁷⁴

No Maskavas un Ļeņingradas Latvijā tika izplatīti nelegālie periodiskie izdevumi un grāmatas. Latvijas disidenti kopš 60. gadiem uzturēja ciešus sakarus ne tikai baltiešu starpā, bet sazinājās arī ar Ukrainas, Krievijas, Baltkrievijas un Gruzijas domubiedriem. Informāciju uz Rietumiem parasti nodeva Maskavas disidenti, jo Maskavā bija akreditēti Rietumu preses izdevumu korespondenti un diplomātiskās misijas.¹⁷⁵

Baltijas un Krievijas disidentiem bija dažādi mērķi. Krieviem galvenais bija cilvēktiesības, ebrejiem – izceļošanas iespējas, baltiešiem – savas valsts neatkarības atjaunošana un cīņa pret rusifikāciju.¹⁷⁶ Latviešu disidenti centās ar savu darbību ietekmēt latviešu inteliģenci. Šo ieceri I. Cālītis bija uzsvēris sarunā ar aģentu "Pols".¹⁷⁷ Tomēr Latvijā disidentiem bija pavisam neliela saskare ar zinātniskās un radošās inteliģences pārstāvjiem, ko I. Cālītis izskaidro ar nepieciešamību ievērot konspirāciju. Nenoliedzami, latviešu disidenti atradās stingrā VDK uzraudzībā. Latviešu inteliģence bieži vien strādāja darba kolektīvos, kuru nacionālais sastāvs bija daudz latviskāks nekā vidēji valstī, un tai bija mazāk iemeslu nacionāliem konfliktiem nekā citās jomās, īpaši rūpniecībā strādājošiem latviešiem.¹⁷⁸ Tādēļ latviešu disidenti vairāk kontaktējās ar inteliģentiem no citām republikām. Jau kopš 1968. gada Igaunijas, Latvijas un Lietuvas disidentu aktīvistu rīkoja regulāras kopējas apspriedes, kurās analizēja situāciju un lēma par turpmākām vienotām aktivitātēm. Šādu domu apmaiņu rezultātā 1977. gadā nodibināja Igaunijas,

Latvijas un Lietuvas nacionālo kustību komiteju. Organizācijas mērķis bija apvienot atsevišķas opozicionāras domubiedru grupas un aktīvistus, lai propagandētu ideju, ka likumos paredzētajā kārtībā jāizstājas no PSRS. Protams, organizācijas dibinātāji saprata, ka nebūs iespējams īstenot PSRS Konstitūcijā paredzēto normu par savienoto republiku tiesībām izstāties no PSRS.

1979. gadā triju Baltijas valstu disidentu pārstāvji parakstīja dokumentu, ko sauca arī par 45 parakstu dokumentu jeb Baltijas hartu pēc analogijas ar pazīstamo Prāgas dokumentu. Tas bija adresēts PSRS valdībai, Vācijas Demokrātiskās Republikas un Vācijas Federatīvās Republikas valdībai, Atlantijas hartu parakstījušo valstu valdībām un ANO ģenerālsekretāram Kurtam Valdheimam. Tagad to sauc par Baltijas Memorandu. Šajā dokumentā bija rosināts publicēt 1939. gada 23. augusta Vācijas–PSRS līguma slepenos protokolus, atzīt tos par spēkā neesošiem kopš parakstīšanas brīža un palīdzēt novērst šī noziedzīgā darījuma sekas.¹⁷⁹

Jau pēc publicēšanas par dokumenta parakstīšanu paziņoja arī Krievijas disidenti – Jeļena Bonere, Andrejs Saharovs, Malva Landa, Viktors Ņekipelovs un citi. Krievu disidenti Memorandu papildināja ar piezīmi, ka Lietuvā, Latvijā un Igaunijā ANO uzraudzībā vajag sarīkot referendumu jautājumā par šo tautu valstisko suverenitāti. Šī piebilde atklāja, ka starp Baltijas un Krievijas disidentiem pastāv būtiskas pretrunas. Krievijas disidenti nebūt negribēja bez jebkādam atrunām atzīt Baltijas neatkarību. Pretrunas baltiešiem bija arī ar A. Solžeņicinu, kurš sliecās uz cariskās Krievijas atjaunošanu tās vecajās robežās. Vairāki baltiešu disidenti atteicās no materiālās palīdzības, ko piedāvāja Solžeņicina fonds.¹⁸⁰

Igaunijas, Latvijas un Lietuvas disidentu pārstāvji parakstīja arī citus Rietumvalstīs izplatītus dokumentus, piemēram, aicinājumu Starptautiskajai Olimpiskajai komitejai ievērot Olimpiskās hartas principus un nerīkot 1980. gada Olimpisko regati Igaunijas galvaspilsētā Tallinā, jo Igaunija ir okupēta valsts.¹⁸¹

Represijas pret disidentiem pastiprinājās 1983. gadā,¹⁸² kad apcietināja G. Astru, G. Freimani, L. Doroņinu, J. Rožkalnu, J. Vēveri u.c. Šajā gadā VDK Latvijā kopumā apcietināja 24 cilvēkus, no tiem deviņus notiesāja par kontrabandu.¹⁸³

Atsevišķu aktīvāko nacionāli noskaņoto personu apcietināšana bija visas sabiedrības brīdināšana jeb sava veida paraugprāva.

Disidentu vidū 80. gados bija izplatīti *samizdata* metodiskie norādījumi, kā uzvesties pratināšanas laikā. Tajos apskatīti VDK izmeklēšanas paņēmieni pratināšanas laikā.¹⁸⁴ Līdz ar to Latvijas PSR VDK nācās sastapties ar cilvēkiem, kuri bija sagatavoti sarunai ar specdienestu. No 80. gadu sākuma politiskajām prāvām jāpiemin G. Astras prāva, kura Latvijas vēsturē iegājusi ar Gunāra Astras pēdējo vārdu Latvijas PSR Augstākajā tiesā 1983. gada 15. decembrī. Tajā viņš vērsās pret pastāvošo nacionālo politiku, kas klaji diskriminē latviešus savā dzimtenē.¹⁸⁵

G. Astras runa guva rezonansi tūlīt pēc tiesas prāvas nacionāli noskaņoto latviešu vidū.¹⁸⁶

1983. gadā nāca klajā PSRS VDK Kolēģijas lēmums “Par LPSR VDK darbu”, kurā tika uzdots aktivizēt aģentūras operatīvo darbu, lai izjauktu pretinieka plānus nacionālistisko elementu darbības aktivizēšanā republikā.

Aģentūrai uzdeva: iekļūt latviešu nacionālistu organizācijās – LSDSP ārzemju komitejā, “Gaismas akcijā”, “Pasaules brīvo latviešu apvienībā” u.c., kuras izvērsa darbību Latvijas teritorijā. VDK darbiniekus aicināja laikus atklāt šo organizāciju naidīgos nodomus, pastiprināt darbu to vadības diskreditācijā un kompromitēšanā; uzdeva atklāt un novērst republikā iesūtīto ārzemju pretpadomju organizāciju funkcionāru un emisāru darbību, dažkārt liekot viņiem strādāt čekistu kontrolē.

*Pretdarboties pretinieka nodomam iegūt atbalstu no nacionālistiem, bijušiem buržuāzisko partiju darbiniekiem un citiem naidīgiem elementiem, laikus novērst nacionālistu pretpadomju uzstāšanās mēģinājumus vai arī, maskējoties ar “aicinājumiem par kodolbrīvu zonu”, “cīņu par mieru”, naidīgu grupējumu izveidošanas mēģinājumus bloķēt ar reakcionāriem garīdzniekiem, gatavošanos izplatīt dažādas peticijas un vērsanos pie starptautiskām organizācijām.*¹⁸⁷

Disidentu darbību 70.–80. gados veicināja tas, ka pastiprinājās sakari ar Rietumvalstu latviešiem. Latvijā tūrisma braucienos un lietišķās vizītēs ieradās ārzemnieki. Tas sekmēja brīvāku informācijas apmaiņu, kā arī kritisku attieksmi pret politisko sistēmu Padomju Savienībā. Vairākums Latvijas PSR iedzīvotāju nevarēja apmeklēt kapitālistiskās valstis, jo lielākoties ideoloģisku apsvērumu dēļ tas netika atļauts.

Pastāv uzskats – ja totalitārā valstī ir stiprs specdienests un uzticama armija, tad politiskās opozīcijas atklāta cīņa nav iedomājama; to iznīcina jau tad, kad vēl nav izveidota noturīga politiskā struktūra.¹⁸⁸ Aģentūras blīvums konkrētajā pretpadomju vidē bija tieši atkarīgs no tās bīstamības pakāpes režīmam. Aģentūru iefiltrēja sabiedrības grupās, kas lielākā vai mazākā mērā atradās opozīcijā padomju iekārtai, tādēļ jāuzskata, ka līdz 1988. gadam informācijas jomā “balto plankumu” pretpadomju un nacionālo grupu vidē drošības orgāniem nebija. Tomēr situācija režīmam kļūst bīstama, ja nenovērš cēloņus, kas rada opozīcijas rašanos situācijās, kad valstī rodas iekšējā nestabilitāte, jo tas var izraisīt “politiska sprādziena” situāciju. Var rasties jautājums, vai atsevišķas pretpadomju grupas un disidenti spēja radikāli ietekmēt politisko domu Latvijā līdz 80. gadu vidum. Disidentu kustība 70. gadu otrajā pusē liecināja par taktikas maiņu, jo tā izvairījās no radikālām akcijām, kas varēja ātri novest pie arestiem. Uzsvars tika likts uz dažādām peticijām starptautiskām organizācijām, kā arī mēģinājumiem mutiski paust nostāju pret PSRS realizēto nacionālo politiku Latvijā pastāvošās likumdošanas rāmjos. Tomēr arī tas neglāba disidentus no represijām, līdz ar to vēl vairāk samazinājās disidentu jau tā nelielais skaits.

Padomju specdienesti un nacionālās grupas

Ebreju kopienas kontrole

Padomju specdienests uzmanību pievērta ne tikai latviešu nacionālisma izpausmēm. To apliecina VDK darbība, apspiežot nacionālo minoritāšu, ebreju un vācu minoritāšu aktivitātes, vērstas uz emigrāciju no Padomju Savienības. Jāuzsver, ka PSRS VDK darbu Izraēlas virzienā uzskatīja par vienu no prioritārām līnijām.¹⁸⁹ Par nozīmīgāko VDK uzdevumu bija izvirzīta cīņa ar cionistu darbību. Cits uzdevums bija aģentūras vervēšana starp izbraucējiem. Ebrejiem salīdzinājumā ar vāciešiem, kuri arī šajā laikā izbrauca no PSRS, bija augstāks izglītības līmenis un lielākas izredzes ārzemēs ieņemt atbildīgus amatus. VDK bija ļoti ieinteresēta šādu perspektīvu cilvēku savervēšanai. Protams, tas tika veikts PSRS izlūkdienesta uzdevumā.

Jāpaskaidro, ka Latvijā dzīvojošā ebreju kopienā pēc 1979. gada tautas skaitīšanas datiem bija 28 318 cilvēku.¹⁹⁰ Ebreju skaits sakarā ar izceļošanu uz Izraēlu un Rietumvalstīm ar katru gadu samazinājās. PSKP CK Politbirojā PSRS Aizsardzības ministrijas ierēdņi iebilda pret ebreju izceļošanu no valsts, to motivējot ar nepieciešamību aizsargāt valsts un militāros noslēpumus, jo emigrācija veicinātu valsts noslēpumu "aizplūšanu" uz ārzemēm. Daudzi ebreji pārceļšanos uz Rietumiem pamatoja ar nepieciešamību apvienot kara laikā izšķirtās ģimenes. Šajā laikā pastāvēja nerakstīti profesiju ierobežojumi ebrejiem, un viņi nevarēja strādāt Ārlietu ministrijā, PSKP CK u.c.¹⁹¹ Šāds PSRS visaugstākā līmeņa lēmums ietekmēja arī kadru politiku Latvijas PSR. Savukārt PSRS VDK 5. pārvaldē 1973. gada jūnijā izveidoja 8. daļu cīņai ar "aizrobežu cionistu graujošajiem centriem"¹⁹². Protams, arī agrākos gados VDK neatstāja bez uzmanības cionistu darbību.¹⁹³ Tomēr pēc PSRS valdības 1973. gadā pieņemtā lēmuma pasākumus šajā virzienā aktivizēja arī Latvijas PSR VDK 5. daļas 6. nodaļa, kura veica ideoloģiskās pretizlūkošanas pasākumus ebreju – cionistu vidē. Jāuzsver, ka Rīga bija viens no centriem, kur bija vērojama rosīga ebreju politiskā darbība. Piemēram, *LVU Fizikas un matemātikas fakultātes students I. Rīps 1969. gada 13. aprīlī pie "Brīvības" pieminekļa novietoja plakātu, lai protestētu pret padomju karaspēka iebrukumu Čehoslovākijā. Pēc tam aplēja sevi ar benzīnu un mēģināja sadedzināties.*¹⁹⁴

Citreiz, izmantojot aģentu sniegto informāciju, Latvijas PSR VDK centās izjaukt ebreju – cionistu organizētos pasākumus. Viens šāds gadījums bija 1974. gada 2. maijā Rumbulā. Latvijas PSR VDK dokumentā lasām:

*Ebreju ekstrēmisti mēģināja sapulcēties vietā, kur apglabāti vāciešu nošautie ebreji, aģentūras operatīvo pasākumu rezultātā pulcēšanās tika novērsta.*¹⁹⁵

Citāts apliecina tālaika represīvo struktūru attieksmi pret dažādu pasākumu rīkošanu arī nacistu upuru piemiņas vietās, ja tas nebija saskaņots ar attiecīgām varas iestādēm.

Jāuzsver, ka ebreju nacionālā pašapziņa pieauga pēc 1967. gada sešu dienu kara, kad Izraēlas karaspēks sagrāva arābu karaspēku.¹⁹⁶ Tas pastiprināja VDK interesi par procesiem ebreju kopienā, un informācija tika vākta arī par atsevišķu personu politisko noskaņojumu. Šo slepenā dienesta darbības virzienu raksturo kāda aģenta ziņojums, kas tapis pēc viesošanās 1975. gada oktobrī pie M. Gleizera. Ziņotājs secināja: *[..] pēc apmeklējuma kļuva skaidrs, ka viņš ir kvēls cionists. Viņam mājās ir literatūra svešvalodās, ārzemēs izdoti žurnāli, arī magnetofona ieraksti, kuri slavina Izraēlas valsti un ebreju nāciju, uzsver Izraēlas neuzvaramību. Pie Gleizera pulcējas ebreji no inteligentu vides: zinātniskie darbinieki, pasniedzēji; pie viņa ierodas arī ebreji no citām PSRS pilsētām: Odesas, Harkovas, Maskavas.*¹⁹⁷

Iepriekšminētais un citi informācijas avoti liecināja par Padomju Savienības aktīvāko ebreju apvienošanās grupās, bet tās centās kontrolēt un ietekmēt Valsts drošības komiteja. Nereti tika konstatēts, ka cionistiski noskaņotas personas sapulcējās konspiratīvās apspriedēs, kurās tika pārrunāti ar pasaules politiku saistīti jautājumi.¹⁹⁸

*1978. gada 8. janvārī ar operatīvā līdzekļa "Tatjana" palīdzību [noklausīšanās] tika iegūtas ziņas par to, ka A. Cinobers uzdevis M. Edelmanim izveidot PSRS organizāciju, kas veicinātu ebreju emigrāciju uz Izraēlu, organizēt "Zinātniskos seminārus", kuriem vajadzēja nodarbotos ar jūdaisma problēmām un apvienotu ne tikai reliģiozos, bet vispār ebrejus, sevišķi jauniešus.*¹⁹⁹

Noslēdzot šo nodaļu, jāuzsver, ka ebreju kustība par tiesībām emigrēt no PSRS uzskatāma par nevardarbīgu pretošanos padomju režīmam. Tā nebija tieša vēršanās pret pastāvošo varu, jo izbraukšanas iemesls lielākai daļai ebreju ģimeņu bija neapmierinātība ar dzīves apstākļiem PSRS un tās politisko iekārtu. Daudziem, kas vēlējās izbraukt no Padomju Savienības, vajadzēja gaidīt trīs – piecus gadus, pat 10 gadus, un tas izraisīja ebreju protesta akcijas. Ebreji iesaistījās dažādās protesta akcijās.

Jāatzīmē, ka izceļošana bija salīdzinoši vieglāka no Baltijas republikām, tādēļ tieši šajā virzienā aktīvu darbību izvērsa Latvijas PSR Valsts drošības komiteja.

Vāciešu minoritāte

Otra etniskā grupa, kura saistīja īpašu Latvijas PSR VDK uzmanību, bija vācieši. Pēc Otrā pasaules kara Latvijas teritorijā vācu tautības iedzīvotāju skaits bija ievērojami samazinājies. Situācija mainījās 60. gados, kad Latvijā uz dzīvi sāka apmesties Krievijas vācieši. Viņu vidū bija izplatījušās runas, ka no Latvijas ir vieglāk emigrēt uz Vāciju. VDK darbību šajā virzienā apzīmēja ar vārdiem – vācu līnija. Šai sakarā 1968. gada 5. augustā Latvijas PSR VDK priekšsēdētājs L. Avdjukevičs ziņoja LKP CK, ka pēdējos gados no PSRS austrumu rajoniem Latvijā ieradies vairāk nekā 800 vāciešu, kas noskaņoti pret padomju varu un cenšas izbraukt uz Vācijas Federatīvo Republiku. VDK pieprasīja, lai uzņēmumu, iestāžu un organizāciju vadītāji atturētos no vāciešu

pieņemšanas darbā, neierādītu zemi māju būvei, kavētu māju pārdošanu vāciešiem, viņu pierakstīšanos, vērstos pret vācu "sektantismu, nacionālismu un emigrācijas noskaņojumu". Šis ierosinājums tika pamatots ar to, ka dažas vācu izcelsmes personas uzskatot sevi par VFR pilsoņiem un izrādot gatavību tai kalpot. VDK vadība uzskatīja, ka tādā veidā ienaidnieks var iegūt informāciju arī par slepeniem objektiem Padomju Savienībā.²⁰⁰

Rīga ārzemju tūristiem bija atklātā pilsēta, tajā nereti notika Vācijas vāciešu tikšanās ar Krievijā un Kazahijā dzīvojošiem tautiešiem.²⁰¹

Personām, kuras vēlējās izbraukt no PSRS, tika radīti dažādi šķēršļi. Šajā laikā notika ne viena vien padomju vāciešu protesta akcija. Minēsim dažas.

*1974. gada 20. martā Maskavā, VFR vēstniecībā, vācu tautības personas, kas vēlējās emigrēt, mēģināja organizēt protesta akciju: uzvilka baltas vestes ar uzrakstiem krievu un vācu valodā "Pieprasām atļaut emigrēt no PSRS uz VFR!". Piketētāji mēģināja attīt piecus plakātus, izgatavotus no balta auduma, ar uzrakstiem krievu un vācu valodā. Iepriekšminētās personas par nepakļaušanos leM darbiniekiem tika sodītas administratīvā kārtā ar aizturēšanu uz 15 dienām.*²⁰²

*1974. gada 28. oktobrī VFR kanclera ierašanās dienā Rīgas iedzīvotājs A. Šefners uzsāka bada streiku, par ko viņš informēja VFR kancleru un akadēmiķi A. Saharovu.*²⁰³

Lai novērstu protesta akcijas, tika veikti dažādi pretpasākumi. Saglabājies VDK Cēsu rajona nodaļas dokuments, kurā uzsvērts, ka nav pieļaujama vāciešu izbraukšana uz Rīgu un Maskavu laikā, kad notiek partijas kongresi.²⁰⁴

*Lielākā daļa LPSR dzīvojošo ticīgo vāciešu bija menonīti. Reliģisko svētku laikā viņi pulcējās lūgšanu namos un privātos dzīvokļos. Savās mājās viņi klausījās reliģiskās radiopārraides no ārzemēm. Daudzi vācieši lūdza atsūtīt viņiem reliģisko literatūru, savus lūgumus adresējot Venera Heikelbaha reliģiskajai misijai VFR, 5275 Bergenštadtē. Šī misija savus pakalpojumus reklamēja Rietumvācijas radio. Vācu tautības personas, kuras bija izbraukušas uz dzīvi VFR, turpināja uzturēt sakarus ar LPSR dzīvojošajiem ticīgajiem vāciešiem. Interesi par [vāciešu] reliģisko darbību LPSR izrādīja arī kulta kalpotāji no "Mocekļu baznīcas".*²⁰⁵

Jāatzīst, ka 80. gados vairums 60. gados Latvijā uz dzīvi apmetušos vāciešu bija izceļojis uz savu dzimteni, bet atlikušie to nevēlējās. Līdz ar to Latvijas PSR VDK šajā virzienā savu aktivitāti samazināja. Turklāt VDK darbu ar t.s. padomju vāciešiem neuzskatīja par perspektīvu to salīdzinoši zemā izglītības līmeņa dēļ, jo viņiem nebija perspektīvas ārzemēs ieņemt amatus, par kuriem VDK bija interese. Padomju drošības iestāžu darbinieki baidījās, ka izceļotāji, nokļūstot Vācijas Federatīvajā Republikā, varēja tās drošības struktūru darbiniekiem sniegt informāciju par militāriem objektiem Padomju Savienībā u.c.

Nenoliedzami, Latvijas PSR VDK darbībā pret vācu minoritāti bija spiesta rēķināties ar VFR valdības reakciju, tādēļ pret tiem vācu kustības dalībniekiem, kuri centās veicināt izbraukšanu uz dzīvi VFR, nevērsās ar visbargākajām represijām.²⁰⁶ Tas gan nenozīmē, ka 20. gadsimta 70. gadu sākumā Latvijas PSR VDK nepievērstu uzmanību vācu tautības iedzīvotāju politiskām akcijām. Vāciešu politiskā aktivitāte, cīnoties par tiesībām izceļot uz savu vēsturisko dzimteni – VFR, bija arī sava veida precedents, kad nacionālā grupa atklāti konfliktēja ar oficiālo varu.

Valsts drošības komiteja atmodas periodā

Nereti rakstos par atmodas laiku tiek pieminēta VDK, bieži vien pārspilējot vai arī nenovērtējot tās lomu šajos notikumos. Specdienesta darbību nevar skatīt atrauti no iekšpolitiskajiem procesiem Padomju Savienībā. Pārmaiņas sākās 80. gadu vidū, kad pie varas nāca Mihails Gorbačovs,²⁰⁷ īpaši 1987. gada sākumā, kad PSKP CK plēnums pasludināja kursu uz *perestroiku*. Latvijā nozīmīga loma pārmaiņu laikā bija tai valdošajai elitei, kas atbalstīja reformas. Svarīgi bija tas, ka 80. gados palielinājās latviešu īpatsvars augstākā līmeņa nomenklatūras darbinieku vidū. Žurnālistu S. Gņedovskas un A. Vidjakina rakstu sērijā “Štirlica novēlējums ..” lasāma intervija ar bijušo Latvijas PSR VDK ģenerāli Jāni Trubiņu, kurš uzsvēra:

Toreiz, 80. gadu vidū, cilvēki instinktīvi jūta, ka varas elite ir kļuvusi vāja. Arī mēs to jutām. Par to, ka valstī kaut kas nav kārtībā, liecināja socioloģisko aptauju rezultāti un analītiskais darbs. Tiesa, toreiz nebija skaidrs, kādas pārmaiņas mūs gaida. [...] Ir konkrēti rādītāji, piemēram, iedzīvotāju labklājības līmenis, apmierinātība ar ideoloģiskiem postulātiem, iespējas apmierināt intelektuālās prasības, kas nosaka sabiedrības stāvokli. Ja vairākos virzienos ir vērojama novirze no normas, tas izsauc sociālekonomisku sprādzienu.²⁰⁸

Acīmredzama pretestība pastāvošajam režīmam Latvijā pieauga 1987. gadā, kad aktīvākie cilvēki sāka pulcēties protesta mītiņos. Precedents šai parādībai bija 1987. gada 14. jūnijs, kad grupa “Helsinki-86” noorganizēja ziedu nolikšanu pie Brīvības pieminekļa.²⁰⁹

Par nākamo protesta akciju VDK dokumentos ir šāda informācija:

1987. gada 23. augustā partijas aktīva un administratīvo orgānu pasākumu rezultātā tika novērsts sēru mītiņš, gājijens un parakstu vākšana. Tomēr dienas laikā ap pieminekli pulcējās vairāk kā 2000 cilvēku, no kuriem vairāk kā 200 nolika ziedus pie pieminekļa. Ziedu nolikšanu pavadīja atsevišķu personu aplausi. Daži klātesošie sauca “brīvību”, “demokrātiju”. Kā “huligāniskus elementus” aizturēja 86 cilvēkus, galvenokārt jauniešus, piecus no tiem sauca pie administratīvās atbildības. (VDK zināja par gaidāmiem pasākumiem jau nedēļu iepriekš.)²¹⁰

Pirms 1987. gada 18. novembra Latvijas PSR VDK veica ievērojamu darbu, lai nepieļautu protesta mītiņu. LKP CK par veiktajiem pasākumiem jau 19. novembrī informēja PSKP CK, uzsverot, ka Rietumu raidstacijas pastiprināti aicinājušas republikas iedzīvotājus uz nacionālistisku rīcību un nosaukušas datumu, kad rīkot pasākumus, – 14. jūnijā, 23. augustā un 18. novembrī.²¹¹ Beidzās ar to, ka 1987. gada 18. novembrī aizturēja 21 cilvēku.²¹²

Nevar noliegt Rietumu nopelnus šajā notikumu attīstībā. Tomēr diez vai aicinājumiem būtu tāda atsaucība, ja iepriekšējās desmitgadēs nebūtu tik konsekventi ignorētas latviešu nacionālās intereses. Režīmam kļūstot salīdzinoši liberālākam, visdažādāko slāņu pārstāvji sāka aktīvi paust arvien radikālākus uzskatus. Maldīgi būtu domāt, ka 1987. gadā sabiedrības vairākums spēja paredzēt, kādas pārmaiņas notiks turpmākajos gados. Padomju varas aparāts mēģināja aktīvi organizēt pretpasākumus, un 1987. gada 18. novembrī Rīgā, Strēlnieku laukumā, tika rīkots protesta mītiņš “pret aizokeāna labvēļu iejaukšanos Padomju Latvijas iekšējās lietās”²¹³. 1987. gada decembra sākumā Latvijas PSR VDK saņēma PSRS VDK priekšsēdētāja norādījumu organizēt protestus pret iejaukšanos republikas iekšējās lietās, zvanīt uz ASV sūtniecību Maskavā vai arī adresēt tai vēstules un telegrammas, tā apgrūtinot sūtniecības darbību.²¹⁴

1987. gada beigās Rīgā latviešu valodā tika izlaists *samizdata* žurnāls “Auseklis”.²¹⁵

Aktīvāki kļuva arī legālo preses izdevumu žurnālisti. Kāds aģents ziņoja, ka 1988. gada maijā žurnāla “Karogs” līdzstrādnieks Rimants Ziedonis “šantažējot” žurnāla darbiniekus un izmantojot sava tēva sakarus LKP CK, un mēģinot panākt, lai iespiestu “ideoloģiski kaitīgu” rakstu par 1941. un 1949. gada deportācijām un padomju varas atjaunošanu 1940. gadā.²¹⁶ Arī sabiedrībā zināmi cilvēki sāka daudz brīvāk paust savas domas par jūtīgiem politiskiem jautājumiem.

*Ventspils zvejniecības un vēstures muzeja sektora vadītāja Z. Gūtmane savu paziņu lokā un pat mazpazīstamu personu klātbūtnē “asi izteicās par nacionālo jautājumu”, izsacīja neapmierinātību ar valsts iekārtu, partijas un valdības politiku, vāca bijušo specnometināto atmiņas.*²¹⁷

Pavērsiens sabiedriskajā domā Latvijā bija vērojams 1988. gada vasarā. To apliecina VDK sniegtais notikumu vērojums.

1988. gada 16. jūlijā Rīgā saskaņā ar Rīgas IK atļauju lielajā Mežaparka estrādē tika atklāts mītiņš sarkanbalti sarkanā karoga rehabilitācijai, kurā piedalījās aptuveni 20 tūkstoši cilvēku. Mītiņu vadīja Vides aizsardzības klubs. 18.00 Komunāru parkā pie Raiņa pieminekļa bez attiecīgas atļaujas sapulcējās 1,5 tūkstoši cilvēku, kurā pacēla 29 [Latvijas] sarkanbalti sarkanos, 10 [Lietuvas] dzeltenī-zaļi-sarkanos un divus [Igaunijas] melni-zili-baltos karogus, pēc tam sakārtojās kolonnās un aizsoļoja ar karogiem uz Mežaparku, kur pievienojās mītiņa dalībniekiem. Arī daudziem mītiņa dalībniekiem bija karogi un atribūtika uz apģērba sarkanbalti sarkanā sakārtojumā. Estrādē bija pa-

celts plakāts ar buržuāziskās Latvijas ģerboni, bija transparenti "Pārtraukt rusifikāciju!", "Latvijai būt republikai, bet ne kolonijai", "Arī perestroikas laikmetā cilvēks ir īsti laimīgs savā dzimtenē", "Brīvību Baltijai", "Igaunija, Latvija, Lietuva aizies kopā pretī brīvībai". Mītiņa laikā tika vākti paraksti, lai rehabilitētu sarkanbalti sarkano karogu. Tika vākti ziedojumi Vides aizsardzības klubam, izplatītas anketas, lai iestātos klubā. Tika pārdotas sarkanbalti sarkanas lentītes un krekliņi ar šāda karoga atveidu. Izplatīja lapiņas ar buržuāziskās Latvijas himnu "Dievs, svētī Latviju" un Latvijas neatkarīgās informatīvās aģentūras biļetenu (N. 1 10.07.88). Mītiņa noslēgumā sapulcējušies dziedāja himnu "Dievs, svētī Latviju". Mītiņš beidzās 22.15, pēc tam apmēram tūkstošis tā dalībnieku bez attiecīgas atļaujas kolonnā ar sarkanbalti sarkano karogu caur pilsētu devās pie Brīvības pieminekļa [...] Ejot garām LPSR VDK ēkai, viņi latviešu valodā skandēja: "Brīvību Baltijai", "ČK prom uz Maskavu". Atsevišķas jauniešu grupas pa pilsētas centru ar sarkanbalti sarkano karogu staigāja līdz pulksten diviem naktī.²¹⁸

LTF rīkotās demonstrācijas kļuva ievērojamas un sniedzās pāri republikas robežām. Tā, piemēram, 1988. gada 29. novembrī apmēram pulksten 12 [Maskavā] Sarkanajā laukumā 27 latviešu tautības personas organizēja nesankcionētu demonstrāciju. Viņu vidū atradās LTF, Helsinku 86, LNNK un Vides aizsardzības kluba pārstāvji, kuri bija ieradusies Maskavā, lai veiktu "antisabiedriskas akcijas". Aizturētajiem tika atņemti plakāti "Suverenitāti Latvijai", "Mēs prasām okupācijas karaspēka izvešanu no Latvijas", "Mēs gribam būt saimnieki savā zemē" [...]²¹⁹

Situācija sabiedrībā mainījās tik kardināli, ka 1987.–1988. gadā VDK darbiniekiem kļuva skaidrs, ka Latviju neizdosies noturēt PSRS sastāvā.²²⁰ Drošības iestādes arvien vairāk sāka zaudēt kontroli pār notikumiem. Saasinoties politiskajai situācijai, aktualizējās nacionālais jautājums. 20. gadsimta 80. gadu vidū bija vērojama latviešu jaunatnes atbrīvošanās no vecākās paaudzes "baiļu sindroma", savā ziņā parādot, ka jebkura krīze tautas dzīvē izraisa jaunu mobilizējošu izrāvienu.²²¹ 1988. gadā, kad izveidoja Tautas fronti un notika pirmās masveida manifestācijas, brīvības elpa bija jūtama visplašākos sabiedrības slāņos. Šajā laikā vairs nebija jābaidās, ka par krasu nacionālistisku uzskatu paušanu ir gaidāms sods. Atklāti tika formulēts mērķis, ka Latvijai jāatgūst neatkarība, tātad, lai gan tikai nedaudz vairāk kā 20 gadu latviešiem bija bijusi sava valsts, viņi sevi apliecināja kā valstiska nācija. Protams, arī 60.–70. gados bija cilvēki, kuri centās aktualizēt nacionālas valsts atjaunošanas nepieciešamību. Tomēr latviešu vairākums, kaut arī neapmierināts ar pastāvošo režīmu, nebija pārliecināts, ka šis mērķis ir sasniedzams tuvākajā laikā un bez ārvalstu militārās palīdzības. Latviešu disidenti atšķirībā no Krievijas disidentiem, kas iestājās par cilvēktiesību ievērošanu, kā centrālo ideju izvirzīja cīņu par nacionālajām tiesībām.

Latvijā notiekošās pārmaiņas 80. gadu beigās atbalstīja visdažādāko tautību cilvēki. Tomēr lielajās pilsētās un republikas austrumu rajonos bija vērojams, ka citu tautību vidū

netrūkst Padomju Latvijas atbalstītāju. Pilnīgi pretēja bija latviešu vairākuma nostāja, ko neietekmēja ne sociālais statuss, ne ieņemamais amats. Situāciju raksturo Latvijas PSR VDK nonākusi informācija.

1987. gadā Valmierā, ieslodzījuma vietā OC 78-2, nezināmas personas uz kādas Popova v.n. Radiotehnikas rūpnīcai domātas kastes porolona iesaiņojuma uzrakstīja: "Sveiciens augusta gājiena dalībniekiem. Gaidām gājienu 18. novembrī!" Turpat zonā atrasta lapiņa ar uzrakstu "Sveiciens augusta demonstrācijas dalībniekiem. Lai dzīvo Latvija!".²²²

1989. gada maijs, LPSR Rīgas rajons. Saskaņā ar aģenta "Gamma" ziņām Olaines milicijas nodaļas darbinieks G. Kalniņš vairākkārt pieļāvis nacionālistiskus, pretkrievu izteicienus. G. Kalniņš paziņoja: "Krieviem un citiem Latvijā nav ko darīt, lai brauc un dzīvo Sibīrijā."²²³

80. gadu otrajā pusē ne viens vien aģents atteicās no sadarbības ar VDK, aizbildinādamies, ka pirms tam piekritis pildīt VDK uzdevumus aiz bailēm. Nereti attieksmes maiņu pamatoja ar represijām pret piederīgajiem 40. gados.²²⁴

Pārmaiņas skāra arī Latvijas PSR Valsts drošības komiteju. 80. gados tika mainīta kadru nacionālā politika. Galvenajos amatos sāka izvirzīt Latvijas latviešus. Līdzīgi notika arī LKP CK, bet īpaši komjaunatnē. Jau tad, kad PSKP CK pirmais sekretārs bija J. Andropovs, tika pievērsta uzmanība tam, ka daudzi operatīvie darbinieki Latvijas PSR VDK neprot latviešu valodu, lai gan jau 1953. gadā operatīvajiem darbiniekiem tika izvirzīta prasība zināt vietējo valodu. Par pavērsieni var uzskatīt 1986. gadu, kad par Latvijas PSR VDK priekšsēdētāja vietnieku iecēla E. Johansonu, bet par vietnieku kadru jautājumos – A. Vanagu. 1989. gadā E. Johansons kļuva par Latvijas PSR VDK priekšsēdētāju, nomainot S. Zukuli, kurš nespēja izprast izmaiņas M. Gorbačova *perestroikas* politikā.²²⁵ E. Johansona iecelšanu priekšsēdētāja amatā panāca LKP CK (Anatolijs Gorbunovs, Imants Daudišs, Kārlis Līcis, izmantojot savus sakarus Maskavā). Līdz ar to atmodas laikā un Latvijas neatkarības atgūšanas periodā VDK tika saglabāta zināma nacionālkomunistu ietekme. Jāuzsver, ka līdz 80. gadiem VDK vadībā latviešu bija ļoti maz. Nacionālais sastāvs dažādās VDK struktūrās bija atšķirīgs. Vislatviskākā bija 1. daļa – izlūkošana un 5. daļa, kuras izveidošanu noteica nepieciešamība pēc cilvēkiem, kuri spētu strādāt latviskā vidē. Citas tautības darbinieku visvairāk bija 2. – pretizlūkošanas daļā. VDK latviešus ierindas darbā lielākā skaitā sāka iesaistīt 60. gados, izraugoties augstāko mācību iestāžu absolventus, galvenokārt no Latvijas Valsts universitātes humanitārajām fakultātēm, kā arī citām Latvijas augstākajām mācību iestādēm. Latvijas apstākļos gan bija grūti atrast latvieti ar "tīriem radurakstiem", tādēļ šajā ziņā dažkārt vietējā vadība pieļāva atkāpes no oficiāli izvirzītām prasībām. Vēlāk izrādījās, ka nacionālo kadru uzraudzība pār nacionālajām grupām Lubjanku neapmierināja. Nosacīta šķelšanās Latvijas PSR VDK iezīmējās M. Gorbačova *perestroikas* laikā

80. gados. Nekrievu tautības darbinieki galvenokārt nostājās *perestroikas* atbalstītāju pusē, savukārt krievi lielākoties atbalstīja vienotās, nedalāmās un komunistiskās PSRS saglabāšanas ideju.²²⁶

Jau ilgi pirms *perestroikas* Padomju Savienībā VDK darbiniekus baltiešus uzskatīja par rietumniekiem, tādēļ kopš 80. gadu vidus PSRS VDK vadība neuzticējās Latvijas PSR VDK un nopietnus pasākumus Latvijas teritorijā veica ar saviem spēkiem un līdzekļiem.²²⁷

Šī publikācija nesniedz sīku 80. gadu beigu un 90. gadu sākuma notikumu aprakstu, jo to analizēšanai un izpētei būs nepieciešams ne viena vien vēsturnieka darbs. Turklāt nav noliedzams, ka vēsturniekam ir nepieciešama laika distance, lai spētu pēc iespējas objektīvāk atspoguļot tālaika notikumus. Noslēdzot pētījumu, jāuzsver, ka kādreizējais ASV sūtnis Maskavā Džordžs Kenans jau ilgi pirms 1991. gada bija paredzējis, ka PSRS sabruks iekšējo pretrunu dēļ, jo nespēs tās pārvarēt.²²⁸

PSRS sabruka, lai gan Padomju Savienībā ievērojamus naudas līdzekļus piešķīra specdienesta darbības nodrošināšanai, bet tās teritoriju diezgan stingri izolēja no ārējās ietekmes. Tomēr ASV un PSRS ideoloģiskajā cīņā uzvarēja nebija padomju puse. Latvijas iedzīvotāju vairākums 60.–70. gados atklāti neizrādīja noraidošu attieksmi pret pastāvošo režīmu. Situācija kardināli mainījās 80. gadu beigās, kad padomju specdienests vairs nespēja nodrošināt pilnīgu sabiedrības kontroli. No zinātniskām publikācijām, memoāriem un pieejamiem arhīvu dokumentiem secināms, ka 80. gadu beigās sabiedrībā risinājušās straujas pārmaiņas, bet to priekšnoteikumi bija radušies pakāpeniski – iepriekšējos gadu desmitos. Padomju Savienība, būdama daudznacionāla valsts, nespēja izveidot modeli, kas nodrošinātu vienādas tiesības tajā dzīvojošām nācijām. Arī neefektīvā ekonomiskā politika un tās ietekme uz tautsaimniecību paātrināja PSRS sabrukumu. Aģentūras ziņojumi liecina, ka latviešu vidū valdīja satraukums par Latvijas pārkrievošanu. Lai gan Padomju Savienībā VDK darbības nodrošināšanai piešķīra ievērojamus naudas līdzekļus un tās rīcībā bija pilnīga informācija par sabiedrībā notiekošajiem procesiem, tas nespēja glābt impēriju no sabrukuma.

Nobeigums

20. gadsimta 60.–80. gados Latvijas PSR VDK prioritārās darbības virzieni bija izlūkošana un pretizlūkošana. Nākamā pēc nozīmes bija ideoloģiskā pretizlūkošana, ko veica VDK 5. daļa. Tā nodrošināja sabiedrības ideoloģisko kontroli. Pret aktīvākajiem režīma pretiniekiem šajā laikā tika lietotas represijas, tomēr visbiežāk izmantoja profilaksi. Personas, pret kurām lietoja profilaktēšanas pasākumus, netika apcietinātas, bet tām nereti sabojāja karjeru, atbrīvojot no darba vai izslēdzot no augstskolas. Jāsecina, ka līdz 80. gadu vidum Latvijas PSR VDK spēja efektīvi kontrolēt situāciju. Pretestība

PSRS totalitārajam režīmam Latvijā laikposmā no 60. gadu vidus līdz 80. gadu vidum bija vājāka nekā Lietuvā un Rietumukrainā. Krievijas intelektuālajos centros Maskavā un Ļeņingradā disidentu kustībā aktīvi iesaistījās inteliģences pārstāvji, bet Latvijas intelektuāļi savu neapmierinātību biežāk izteica kritiskās piezīmēs par pastāvošo iekārtu vai arī centās savos radošajos darbos iekļaut maskētas opozicionāras idejas. Atsevišķas disidentu grupas sastāvēja no bijušiem politrepresētajiem vai arī vienkārša darba darītājiem. Jāatzīmē bijušie Latvijas nacionālkomunisti, kas, vīlušies jaunības dienu ideālos, protestēja pret Latvijā izvērsto rusifikāciju.

Līdz 80. gadu vidum tautas vairākuma attieksme pret okupācijas režīmu bija konformistiska un cilvēki centās piemēroties tālaika apstākļiem. Līdz ar to īpaši izceļami aktīvie režīma pretinieki, kuri, neraugoties uz draudošajām represijām, iestājās par neatkarīgas Latvijas ideju. Situācija kardināli mainījās 80. gadu beigās, kad latviešu vairākums jau atbalstīja politiskās pārmaiņas un Latvijas neatkarības atjaunošanu. Pēc VDK represīvo uzdevumu ierobežošanas 80. gadu vidū specdienests nespēja efektīvi cīnīties pret opozīciju. Līdz ar to tautas kustība par republikas suverenitātes palielināšanu noveda pie padomju režīma sabrukuma. Jāuzsver, ka VDK rīcībā bija pilnīga informācija par sabiedrībā notiekošajiem procesiem, bet tas nespēja glābt erodējošo impēriju.

Par PSRS notiekošo deintegrācijas un varas krīzes procesu iemeslu tika uzskatīti ārzemju centri, kas veic ideoloģisko diversiju pret PSRS. Šī teorētiskā aksioma neļāva PSRS sociālistiskās iekārtas sargu analītiķiem saprast daudzacionalajā impērijā notiekošo procesu dziļāko būtību.

Politiskās pārmaiņas ietekmēja visdažādākos sabiedrības slāņus. Šķelšanās skāra pat Latvijas PSR VDK, kurā bija gan liberāli pārmaiņu atbalstītāji, gan konservatori – “vietnotās nedalāmās” Padomju Savienības piekritēji. Tas vēl vairāk paātrināja politisko pārmaiņu procesus, jo šķelšanās bija skārusi organizāciju, kurai vajadzēja nodrošināt sabiedrības ideoloģisko kontroli. Nozīmīga bija arī to nomenklatūras pārstāvju nostāja, kas vēlējās nodrošināt evolucionāru Latvijas PSR transformāciju neatkarīgā Latvijas Republikā.

Atsauces un komentāri

- 1 *Степанский А. Д.* Археография отечественной истории XX века. – Москва, 2004, с. 197.
- 2 *Бордюгов Г. А.* Чрезвычайный век Российской истории: Четыре фрагмента. – Санкт-Петербург, 2004, с. 391.
- 3 *Государственная безопасность России: история и современность.* – Москва, 2004, с. 642.
- 4 *Гнедовская С., Видякин А.* Завещание Штирлица: Кому досталось наследство КГБ // Телеграф, 2004, 14 дек., с. 5.
- 5 *Zālīte I.* Galvenās nevardarbīgās pretošanās formas un slēptais nacionālisms kā iekšējā nepakļaušanās padomju režīmam Latvijā (70. un 80. gadi) // Latvijas Vēsture, 1997, 4. nr., 79. lpp.

- 6 Козлов В. Неизвестный СССР противостояние народа и власти 1953–1985 гг. – Москва, 2006, с. 428.
- 7 Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917–1991. – Москва, 2003, с. 227.
- 8 Хлобустов О. Госбезопасность от Александра I до Путина. – Москва, 2005, с. 306.
- 9 Гнедовская С., Видякин А. Завещание Штирлица .. // Телеграф, 2004, 30 ноябрь, с. 5.
- 10 Марков С. PR в России больше, чем PR. – Ростов на Дону; Санкт-Петербург, 2005, с. 194.
- 11 Blejere D. 60.–80. gadi – lūzuma posms Latvijas vēsturē // Kultūras Diena, 2005, 8. okt., 16., 17. lpp.
- 12 Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ .., с. 727.
- 13 LR SAB TSDC arhīvs, Latvijas PSR VDK pretizlūkošanas nodrošināšanas automātiskā sistēma "Delta Latvija" (turpmāk – ASIO "Delta Latvija"), ДС ## NS = 0307207
- 14 Zālīte I. Galvenās nevardarbīgās pretošanās formas .., 85. lpp.
- 15 Вашингтон С. Стратегическая разведка: Основные принципы. – Москва, 1997, с. 71.
- 16 Darba "tiesības" buržuāziskā Latvijā. – Rīga, 1971, 246 lpp.
- 17 Migranti Latvijā 1944–1989: Dokumenti. – Rīga, 2004, 179.–190. lpp.
- 18 LR SAB TSDC arhīvs, 4. f., 1. apr., 1. l.
- 19 Mežs I. Latvieši Latvijā: etnodemogrāfisks apskats. – Rīga, 1994, 16.–27. lpp.
- 20 ASIO "Delta Latvija", ДС ## NS = 0062268
- 21 Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 3407. f., 1. apr., 15. l., 7. lp. o.p.
- 22 ASIO "Delta Latvija", ДС ## NS = 0062336
- 23 LVA, PA-3407. f., 1. apr., 15. l., 7. lp. o.p.
- 24 ASIO "Delta Latvija", ДС ## NS = 0302971
- 25 Turpat, ДС ## NS = 0016481
- 26 Turpat, ДС ## NS = 0046839
- 27 Turpat, ДС ## NS = 0046853
- 28 Turpat, ДС ## NS = 0062435
- 29 LVA, PA-1178. f., 1. apr., 31. l., 66. lp.
- 30 ASIO "Delta Latvija", ДС ## NS = 0300588
- 31 Кузьмин Э. Л. Дипломатическое и деловое общение: правила игры. – Москва, 2005, с. 279.
- 32 LVA, PA-101. f., 32. apr., 42. l., 35. lp.
- 33 Turpat, 40., 41. lp.
- 34 Turpat, 380. f., 1. apr., 10. l., 72. lp.
- 35 Zālīte I. Ideoloģiskās kontroles mehānismi Latvijas PSR augstskolās // Latvijas Vēsture, 1998, 1. nr., 133. lpp.
- 36 LVA, PA-101. f., 42. apr., 27. l., 1. lp.
- 37 Почепцов Г. Информационные войны. – Москва, 2000, с. 311.
- 38 LVA, PA-101. f., 32. apr., 82. l., 23. lp.
- 39 Энциклопедия российско-американских отношений XVIII–XX века. – Москва, 2001, с. 152, 153.
- 40 Культура и власть от Сталина до Горбачева: Цензура в Советском Союзе 1917–1991. – Москва, 2004, с. 535.
- 41 Архивно-информационный бюллетень (turpmāk – АИБ), 1993, № 4, с. 12.
- 42 Почепцов Г. Пропаганда и контрпропаганда. – Москва, 2004, с. 233, 234.
- 43 LVA, PA-101. f., 57. apr., 355. l., 2. lp. o.p.
- 44 ASIO "Delta Latvija", ДС ## NS = 0046853

- 45 Turpat, ДС ## NS = 0062568
- 46 LR SAB TSDC arhīvs, 3. f., 1. apr., 1. l., 2. lp. o.p.
- 47 *Raita S.* Koncerti bija ļoti latviski, un tas nebija vēlami... Piecus gadus bijām mēmi // *Neatkarīgā Rīta Avīze*, 2005, 12. apr.
- 48 LVA, PA-101. f., 59. apr., 206. l., 1.–5. lp.
- 49 *Zālīte I.* Radošā inteliģence – VDK kontroles objekts un propagandas ierocis (70., 80. gadu atspoguļojums VDK dokumentos) // *Latvijas Vēsture*, 1998, 3. nr., 56. lpp.
- 50 Starp Stokholmu un Bostonu // *Laiks*, 1973, 3. janv.
- 51 *Skujņiņš Z.* Raksti, I sēj. – Rīga, 2005, 201. lpp.
- 52 *Почепцов Г. Г.* Информационная война, с. 164.
- 53 *Петров М. Н.* Механизм государственных переворот. – Москва; Минск, 2005, с. 213.
- 54 *Андрянов В., Гусейнбала М.* Гейдар Алиев. – Москва, 2005, с. 64.
- 55 *Культура и власть от Сталина до Горбачева: Цензура в Советском Союзе 1917–1991.* – Москва, 2004, с. 431–433.
- 56 LVA, PA-3407. f., 1. apr., 14. l., 64. lp.
- 57 *Zālīte I.* Galvenās nevardarbīgās pretošanās formas ..., 88. lpp.
- 58 ASIO "Delta Latvija", ДС ## NS = 0303256
- 59 *Zālīte I.* Radošā inteliģence – VDK kontroles objekts un propagandas ierocis ..., 55. lpp.
- 60 *Līcītis E.* Aizstāvējamiem un aizstāvējām // *Latvijas Avīze*, 2004, 29. janv., 21., 22. lpp.
- 61 TSDC, PSRS VDK priekšsēdētāja 1983. gada 13. oktobra pavēle nr. 0630 "Par pasākumiem, lai pilnveidotu valsts drošības orgānu profilaktisko darbu".
- 62 *Андрянов В., Гусейнбала М.* Гейдар Алиев, с. 58, 59.
- 63 ASIO "Delta Latvija", ДС ## NS = 0018625
- 64 *Zālīte I.* Radošā inteliģence – VDK kontroles objekts un propagandas ierocis ..., 57. lpp.
- 65 *Līcītis E.* Aizstāvējamiem un aizstāvējām ..., 21., 22. lpp.
- 66 *Синицин И. У.* Андропов вблизи. – Москва, 2004, с. 224.
- 67 *Хронология российской истории. Энциклопедический справочник.* – Москва, 1994, с. 257.
- 68 Turpat.
- 69 ASIO "Delta Latvija", ДС ## NS = 0053267
- 70 *Политическая история: Россия–СССР–Российская Федерация.* – Москва, 1996, с. 592.
- 71 LVA, PA-101. f., 42. apr., 74. l., 18. lp.
- 72 ASIO "Delta Latvija", ДС ## NS = 0300494
- 73 Turpat, ДС ## NS = 0300367
- 74 *Autoru saruna ar Latvijas PSR VDK 5. daļas nodaļas priekšnieku.*
- 75 *Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ ..., с. 718.*
- 76 LVA, PA-101. f., 41. apr., 85. l., 21. lp.
- 77 *Balodis A.* Baltijas republikas Lielā Tēvijas kara priekšvakarā // *Zvaigzne*, 1980, 1. lpp.
- 78 1985. gada jūnijā VDK rīcībā nonāca informācija, ka Rīgā, Viļa Lāča vārdā nosauktajā Valsts bibliotēkā, kopēšanas pavairošanas dienesta darbinieki "sistemātiski par atlīdzību pavairo dažādus aizliegtos izdevumus", piemēram, 1985. gada 19. jūnijā fotopavairošanas tehniķis Zemītis "pavairoja pārfotografēto un ASV izdoto it kā no ārzemēm atvesto nacionālistiska satura grāmatu "Mārtiņa dziesmas". Minētā grāmata raksturo, cik aptveroša bija cenzūra. – ASIO "Delta Latvija", ДС ## NS = 0303532
- 79 *Алидин В. И.* Государственная безопасность и время. – Москва, 2001, с. 223–225.
- 80 *Буковский В.* Московский процесс. – Париж; Москва, 1996, с. 96, 97.

- 81 58¹⁰. Надзорные производства прокуратуры СССР март 1953–1991. – Москва, 1999, с. 805.
- 82 No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940–1986: Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs / Red. R. Vīksne, K. Kangeris. – Rīga, 1999, 60. lpp.
- 83 LVA, PA-101. f., 37. apr., 67. l., 3.–18. lp.
- 84 ASIO “Delta Latvija”, ДС ## NS = 0300841
- 85 Turpat, ДС ## NS = 0063247
- 86 Turpat, ДС ## NS = 0300673
- 87 LVA, PA-3407. f., 1. apr., 14. l., 42. lp.
- 88 LR SAB TSDC arhīvs, 4. f., 1. apr., 1. l.
- 89 ASIO “Delta Latvija”, ДС ## NS = 0053601
- 90 Turpat, ДС ## NS = 0300958
- 91 LVA, 1986. f., 1. apr., 45155. l., 1. sēj., 16. lp.
- 92 Turpat, 2. sēj., 333. lp.
- 93 Turpat, 335. lp.
- 94 ASIO “Delta Latvija”, ДС ## NS = 0063799
- 95 *Kings A.* Kas notiek Baltijā. – [B.v.], 1974, 168. lpp.
- 96 LVA, PA-3407. f., 1. apr., 15. l., 52. lp.
- 97 ASIO “Delta Latvija”, ДС ## NS = 0040644
- 98 Turpat, ДС ## NS = 0303743
- 99 Turpat, ДС ## NS = 0308186
- 100 Lietuva 1940–1990. – Vilnius, 2005, p. 524, 525.
- 101 ASIO “Delta Latvija”, ДС ## NS = 0300349
- 102 *Zālīte I.* Galvenās nevardarbīgās pretošanās formas ..., 88. lpp.
- 103 ASIO “Delta Latvija”, ДС ## NS = 0301380
- 104 Turpat, ДС ## NS = 0305100
- 105 Turpat, ДС ## NS = 0055587
- 106 История русской культуры IX–XX вв. – Москва, 2003, с. 349.
- 107 *Марков С.* PR в России больше ..., с. 116, 117.
- 108 LR SAB TSDC arhīvs, 3. f., 1. apr., 1. l., 26. lp.
- 109 ASIO “Delta Latvija”, ДС ## NS = 0063007
- 110 Turpat, ДС ## NS = 0042630
- 111 Turpat, ДС ## NS = 0308163
- 112 Turpat, ДС ## NS = 0310963
- 113 Turpat, ДС ## NS = 0063557
- 114 *Пихоя Р. Г.* Советский Союз: история власти 1945–1991. – Новосибирск, 2000, с. 255.
- 115 Контрразведывательный словарь. – Москва, 1972, с. 28.
- 116 *Kings A.* Kas notiek Baltijā, 104. lpp.
- 117 Turpat, 129. lpp.
- 118 LVA, PA-101. f., 43. apr., 78. l., 6. lp.
- 119 Baltijas reģions. Konflikti un sadarbība: Ceļā no pagātnes uz nākotni. – [B.v.], 2005, 348. lpp.
- 120 *Ščerbinskis V.* Latviešu komunistu trieciens Padomju Savienībai // *Mājas Viesis*, 2005, 28. janv., 18., 19. lpp.
- 121 *Berklavs E.* Zināt un neaizmirst. – Rīga, 1998, 324., 325. lpp.
- 122 Turpat, 352. lpp.

- 123 Ščerbinskis V. Latviešu komunistu trieciens Padomju Savienībai, 18., 19. lpp.
- 124 ASIO "Delta Latvija", ДС ## NS = 0042851
- 125 PSRS VDK Kolēģijas 1983. gada 25. maija lēmums.
- 126 No NKVD līdz KGB ..., 290. lpp.
- 127 58¹⁰. Надзорные производства ..., с. 703.
- 128 Dudek A., Paczkowski A. Poland // A Handbook of the Communist Security Apparatus in East Central Europe 1944–1989. – Warszawa, 2005, p. 270.
- 129 TSDC, PSRS VDK priekšsēdētāja 1983. gada 27. jūnija pavēle nr. 00129. Izsludināts PSRS VDK Kolēģijas 1983. gada 25. maija lēmums.
- 130 Алидин В. И. Государственная безопасность и время. – Москва, 2001, с. 232.
- 131 ASIO "Delta Latvija", ДС ## NS = 0310579
- 132 Культура и власть от Сталина до Горбачева: Цензура в Советском Союзе 1917–1991. – Москва, 2004, с. 535.
- 133 LVA, PA-101. f., 47. apr., 141. l., 48., 49. lp.
- 134 ASIO "Delta Latvija", ДС ## NS = 0062200
- 135 Turpat, ДС ## NS = 0062913
- 136 История политических репрессий и сопротивления несвободе в СССР. – Москва, 2002, с. 228.
- 137 LR SAB TSDC arhīvs, 3. f., 1. apr., 1. l., 16. lp.
- 138 ASIO "Delta Latvija", ДС ## NS = 0062180
- 139 Turpat, ДС ## NS = 0062955
- 140 Turpat, ДС ## NS = 0301746
- 141 Zālīte I. Galvenās nevardarbīgās pretošanās formas ..., 81. lpp.
- 142 Zālīte I. Ideoloģiskās kontroles mehānismi Latvijas PSR augstskolās, 135. lpp. – Par profilakses plašo lietošanu liecina tālaika statistikas dati, piemēram, 1975. gadā LPSR VDK apcietināja divas, bet profilaktēja 522 personas. – LVA, PA-101. f., 41. apr., 45. l., 357.–362. lp.
- 143 ASIO "Delta Latvija", ДС ## NS = 0062136
- 144 АИБ, 1994, № 5, с. 87.
- 145 Zālīte I. Galvenās nevardarbīgās pretošanās formas ..., 81. lpp.
- 146 Уголовный кодекс Латвийской Советской Социалистической Республики. – Рига, 1983, с. 207, 208.
- 147 ASIO "Delta Latvija", ДС ## NS = 0300845
- 148 Turpat, ДС ## NS = 0310579
- 149 Turpat, ДС ## NS = 0308270
- 150 Turpat, ДС ## NS = 0308302
- 151 Андриянов В., Гусейнбала М. Гейдар Алиев, с. 131.
- 152 ASIO "Delta Latvija", ДС ## NS = 0301272
- 153 Turpat, ДС ## NS = 0303476
- 154 Turpat, ДС ## NS = 0304403
- 155 Хлобустов О. Госбезопасность от Александра I до Путина, с. 315.
- 156 ASIO "Delta Latvija", ДС ## NS = 0308183
- 157 Turpat, ДС ## NS = 0303486
- 158 Turpat, ДС ## NS = 0308443

- 159 *Zālīte I.* Ideoloģiskās kontroles mehānismi Latvijas PSR augstskolās, 133. lpp.
- 160 ASIO "Delta Latvija", ДС ## NS = 0053259
- 161 Turpat, ДС ## NS = 0063268
- 162 LVA, PA-101. f., 43. apr., 75. l., 15. lp.
- 163 ASIO "Delta Latvija", ДС ## NS = 0300062
- 164 *Zālīte I.* Ideoloģiskās kontroles mehānismi Latvijas PSRS augstskolās, 140. lpp.
- 165 Turpat, 135. lpp.
- 166 ASIO "Delta Latvija", ДС ## NS = 0018625
- 167 *Пухоя Р. Г.* Советский Союз ..., с. 327.
- 168 *Бовин А.* XX век как жизнь. – Москва, 2003, с. 257.
- 169 *Andrew C., Mitrohin V.* The Mitrohin Archive. – London, 1999, p. 423.
- 170 Autoru saruna ar Intu Cālīti 2005. gada 24. novembrī.
- 171 ASIO "Delta Latvija", ДС ## NS = 0046378
- 172 *Саусверд Ф.* Слоны и пешки страницы борьбы германских и советских спецслужб. – Москва, 2000, с. 270, 271.
- 173 Контрразведывательный словарь, с. 272.
- 174 ASIO "Delta Latvija", ДС ## NS = 0041444
- 175 Inta Cālīša referāts 2001. gadā Frankfurtē pie Oderas, Eiropas Vidrinas universitātē.
- 176 Ivara Selecka nepublicētā grāmata par Intu Cālīti.
- 177 ASIO "Delta Latvija", ДС ## NS = 0042545
- 178 *Mežs I.* Latvieši Latvijā ..., 37. lpp.
- 179 Inta Cālīša referāts 2001. gadā Frankfurtē pie Oderas ..
- 180 Ivara Selecka nepublicētā grāmata par Intu Cālīti.
- 181 Inta Cālīša referāts 2001. gadā Frankfurtē pie Oderas ..
- 182 LR SAB TSDC arhīvs, 3. f., 1. apr., 1. l., 1. lp. o.p.
- 183 No NKVD līdz KGB ..., 972. lpp.
- 184 ASIO "Delta Latvija", ДС ## NS = 0309846
- 185 Okupācijas varu politika Latvijā 1939–1991. – Rīga, 1999, 479. lpp.
- 186 ASIO "Delta Latvija", ДС ## NS = 0302832
- 187 TSDC, PSRS VDK priekšsēdētāja 1983. gada 27. jūnija pavēle nr. 00129. Izsludināts PSRS VDK Kolēģijas 1983. gada 25. maija lēmums.
- 188 *Петров М. Н.* Механизм государственных переворотов. – Москва; Минск, 2005, с. 222.
- 189 Контрразведывательный словарь, с. 235.
- 190 *Mežs I.* Latvieši Latvijā ..., 15. lpp.
- 191 *Синицин И. У.* Андропов вблизи, с. 329.
- 192 *Хлобустов О.* Госбезопасность от Александра I до Путина, с. 314.
- 193 Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ ..., с. 166.
- 194 58¹⁰. Надзорные производства ..., с. 704.
- 195 ASIO "Delta Latvija", ДС ## NS = 0053087
- 196 *Канпелар А.* Россия – многонациональная империя. – Москва, 2000, с. 284.
- 197 ASIO "Delta Latvija", ДС ## NS = 0053959
- 198 Turpat, ДС ## NS = 0300383
- 199 Turpat, ДС ## NS = 0042115

- 200 LVA, PA-101. f., 32. apr., 40.a l., 31.–35. lp.
- 201 ASIO "Delta Latvija", ДС ## NS = 0303034
- 202 Turpat, ДС ## NS = 0053090
- 203 LVA, 1221. f., 1. apr., 2604. l., 32. lp.
- 204 Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 3407. f., 1. apr., 15. l., 2. lp.
- 205 ASIO "Delta Latvija", ДС ## NS = 0051206
- 206 *Каппелар А.* Россия – многонациональная империя, с. 284.
- 207 *Волкогионов Д.* Семь Вождей. Т. 2. – Москва, 1995, с. 406.
- 208 *Гнедовская С., Видякин А.* Завещание Штирлица .. // Телеграф, 2004, 2 дек., с. 5.
- 209 Latvijas notikumu hronika 1985–1996 / Sast. D. Bleiere. – Rīga, 1996, 9. lpp.
- 210 ASIO "Delta Latvija", ДС ## NS = 0310019
- 211 LVA, PA-101. f., 59. apr., 108. l., 93. lp.
- 212 Turpat, 103. lp.
- 213 Turpat, 98., 99. lp.
- 214 LR SAB TSDC arhīvs, 1. f., 14. apr., 22. l., 166. lp.
- 215 ASIO "Delta Latvija", ДС ## NS = 0310313
- 216 Turpat, ДС ## NS = 0311995
- 217 Turpat, ДС ## NS = 0310248
- 218 Turpat, ДС ## NS = 0311406
- 219 Turpat, ДС ## NS = 0311994
- 220 *Гнедовская С., Видякин А.* Завещание Штирлица .. // Телеграф, 2004, 2 дек., с. 5.
- 221 *Бордюгов Г. А.* Чрезвычайный век Российской истории: Четыре фрагмента. – Санкт-Петербург, 2004, с. 12.
- 222 ASIO "Delta Latvija", ДС ## NS = 0305441
- 223 Turpat, ДС ## NS = 0312355
- 224 Turpat, ДС ## NS = 0310154
- 225 *Џебберс И.* Tā tas bija // Neatkarīgā Cīņa, 1992, 24. nov.
- 226 *Zālīte И.* Galvenās nevardarbīgās pretošanās formas .., 80., 81. lpp.
- 227 *Гнедовская С., Видякин А.* Завещание Штирлица .. // Телеграф, 2004, 2 дек., с. 5.
- 228 *Kennan G. F.* The Sources of Soviet Conduct // Foreign Affairs, 1947, no. 25, pp. 566–582.

Committee of State Security (KGB) of the Latvian SSR and the Ideological Control of the Society (1965–1990)

Aldis Bergmanis, Indulis Zālīte

Summary

The present paper is dedicated to the activities of the LSSR KGB aimed at exercising ideological control over the society in the period between 1965 and 1990. The existing publications for the most part focus on repressions and personalities of dissidents. Unde-

servedly little attention has been paid to issues such as “the hidden nationalism,” which was the most widely spread form of resistance among ethnic Latvians. Representatives of this form of resistance tried not to come into open conflict with the existing legislation and adhered to the idea of the restoration of the nation-state. Remarkably, the functioning of the Soviet totalitarian regime depended on efficient operation of the mechanism of control. KGB was one of the main structures, which, basing on the instructions of the Communist party and nomenclature, exercised such control, frequently resorting to repressive tools. Soviet security structures relied in their work on a network of informers encompassing diverse layers of society, ethnic groups, and groups of interest.

The present scholarly paper analyses the establishment and preconditions of the creation of the 5th division of KGB (dealing with ideological counter-intelligence) as well as conditions that fostered the emergence of Latvian nationalism. Combating the manifestations of Latvian nationalism was one of the functions of the LSSR KGB. Radio broadcasts from the Western countries played an important role in the East–West ideological war. Therefore, KGB focused considerable attention to people who listened to such radio programmes and disseminated information acquired there. Events of counter-propaganda were launched attempting to neutralise the information spread by foreign radio stations. Protection of the Soviet zone of information from dissemination of literature unwanted by the ruling regime was another important field that the Soviet repressive bodies actively focused on. Publications of private underground publishers (*samizdats*), which for the most part were brought to Latvia from Moscow and Leningrad, were considered particularly dangerous. Occasionally, “anti-Soviet” literature was brought to Latvia by sailors and tourists. Books published in the West often contained information that refuted more than one myth of Soviet propaganda.

Cultural figures, who were in a position to yield considerable influence on the public opinion, had a certain role in the public life. Control over their activities would have been unthinkable without the involvement of KGB. Often intellectuals were faced with a choice between a successful carrier or see their carriers ruined and face conditions hampering creative growth. Authorities of ideological control attributed considerable attention also to such fields of cultural life as films, video, and music.

Another form of activities that the opponents of the ruling regime pursued was writing and sending letters of protest to top officials of the USSR or to Western countries. Echoes that such letters often created abroad caused discontent among the highest-ranking Communist party officials. It was followed by activation of security authorities to preclude similar documents from finding their way outside the borders of the USSR. Invasion of the Soviet troops into Czechoslovakia in 1968 and the crisis in Poland in the early 1980s had certain influence on Latvians. KGB reports testify that the Soviet secret service took precautions to prevent similar events from happening in the USSR.

The repressive authorities focused increased attention on young people who constituted the most active part of society. Occasionally, anti-Soviet youth groups were disclosed.

Therefore, oppositionist youth for the most part tried not to come in open conflict with the existing legislation and demonstrated their attitude towards the Soviet regime through masked forms of protest.

In the 1970–1980s, dissident movement gained momentum in Latvia and the most active members of this movement were arrested. Repressions against them served as a warning to the public of what awaited the individuals who would come into open conflict with the ruling power. In this period, preventive measures were the most frequently applied repressive tool of KGB. Usually the target persons of the preventive measures were not arrested, but they often found their carriers ruined as they were dismissed from job or expelled from school.

The exodus movement of Soviet Jews and Germans played a considerable role in the public life of the 1970s. Campaigns of protest that they staged triggered changes in the stagnant political life of the USSR. For this reason, these ethnic minorities found themselves in the focus of considerable attention of the LSSR KGB.

Dramatic changes took place in Latvia in the late 1980s when the occurred political transformations affected different layers of society. Even the LSSR KGB split into the supporters of liberal changes and conservators – advocates of the “united and indivisible” Soviet Union. It further accelerated the processes of political transformations, since the institution, which was supposed to exercise ideological control over the society, was itself ravaged by dissent. Also, the position of those representatives of nomenclature was of importance, who wished to ensure an evolutionary transformation of the LSSR into an independent republic of Latvia. Until mid 1980s, the majority of the population was conformist in their attitudes towards the occupation regime, people trying to adapt themselves to the existing situation. Therefore, the role of the active opponents to the regime, who, actively advocated the idea of independent Latvia, in spite of the risk of repressions, should be specially emphasised. The situation changed dramatically in the late 1980s when the majority of the ethnic Latvian population were already in favour of political changes and the restoration of Latvia’s independence. After the repressive functions of KGB were curbed in mid 1980s, the special service found itself unable to fight the opposition efficiently. Thus, the people’s movement to increase the sovereignty of the republic led to the collapse of the Soviet regime. It must be emphasised that KGB commanded full information about processes taking place in society, but was unable however to salvage the eroding empire.

**LATVIJAS VĒSTURNIEKU KOMISIJAS
ZIŅOJUMS**

**REPORT OF THE LATVIAN COMMISSION
OF HISTORIANS**

Inesis Feldmanis

Nacistu okupācijas politika Latvijā: izpētes rezultāti (ziņojums Latvijas Vēsturnieku komisijas 2006. gada 3. jūlija sēdē)

Kopš 1998. gada, kad tika izveidota Latvijas Vēsturnieku komisija, ievērojami aktivizējusies vācu okupācijas laika galveno problēmu izpēte Latvijā. Pēdējos septiņos astoņos gados par nacistu okupācijas politiku dažādos izdevumos publicēts desmitiem, ja ne jau simtiem rakstu, tiek izstrādātas vairākas disertācijas, izdota arī monogrāfija par Latvijas Centrālās padomes vēsturi, sarakstītas vairākas grāmatas par Latviešu leģiona vēsturi utt.

Sasniegtais izpētes līmenis un rezultāti rada iespēju uzrakstīt jaunu apkopjošu rakstura darbu par Latviju Otrā pasaules kara laikā. Tas arī pašlaik tiek darīts. Ir izveidota piecu vēsturnieku grupa, četri no tiem ir Vēsturnieku komisijas locekļi. Saskaņā ar līgumsaistībām minētā grupa apņēmusies līdz nākamā gada sākumam veikt šo uzdevumu. Topošā grāmata saturēs argumentētu un adekvātu skatījumu par sarežģīto un pretrunīgo “vācu laiku” Latvijā.

Iesāktais darbs pie apkopjoša rakstura grāmatas izstrādes dod iespēju visai skaidri fiksēt to, kas pēdējos gados ir izdarīts vai tieši otrādi – nav līdz galam īsti paveikts, respektīvi, kādas problēmas ir vairāk vai mazāk atrisinātas, bet kādas vēl nopietni jāpēta.

Mūsu vēsturnieku veikums daudzējādā ziņā ir ievērības cienīgs. Pamatojoties uz jaunākajiem pētījumiem, tagad ir iespējams precīzāk, vispusīgāk un niansētāk raksturot nacistu okupācijas politikas būtību un ievirzi Baltijā, salīdzinošā aspektā fiksēt šīs politikas specifiskās izpausmes un iezīmes Latvijā, Lietuvā un Igaunijā. Kārļa Kangera un daļēji arī mani pētījumi neatstāj nekādu vietu šaubām par to, ka vācu politika Baltijā bija neticami tuvredzīga, aprobežota un destruktīva. Tā nebija ne vienota, ne pietiekami koordinēta, nerunājot nemaz par to, ka tā būtu bijusi elastīga. Nacisti gandrīz vai pilnīgi ignorēja baltiešu vitāli svarīgās intereses. Pasliktinoties Vācijas militārajai situācijai, okupācijas politikā gan vērojama atsevišķu nostādņu un akcentu maiņa. Taču tādā vai citādā mērā arī jaunajos apstākļos nacistu politikā izteikti dominēja destruktīvās iezīmes kā sava veida “neizzūdoša vērtība”.

Īpaši liels ir Latvijas vēsturnieku devums vairāku konkrētu vācu okupācijas laika problēmu risināšanā. Runājot par šo jautājumu, jāuzsver:

1. Pēdējos gados Latvijas vēsturnieki savos pētījumos ir skāruši gandrīz vai visas svarīgākās nacistu okupācijas laika problēmas. Ārpus vēsturnieku ievēribas palikuši tikai daži vairāk vai mazāk svarīgi jautājumi. Taču teiktais nenozīmē, ka visas skartās problēmas būtu vienādi dziļi un vispusīgi aplūkotas. Šajā ziņā ir vērojamas visai lielas atšķirības. Kā pozitīvu piemēru gribētu atzīmēt tādas pētniecības problēmas risinājumu kā varas maiņas norise Latvijas teritorijā 1941. gada vasarā pēc Vācijas uzbrukuma Padomju Savienībai. Savu nostāju par šo problēmu izteikuši vairāki vēsturnieki, bet visnopietnāk to savos darbos uz plašas avotu bāzes ir risinājis Juris Pavlovičs. Viņš ir arī par šo tēmu jau gandrīz sagatavojis aizstāvēšanai promocijas darbu.

Mūsu vēsturnieki sekmīgi pēta arī nacistu izveidoto represīvo sistēmu (Kārlis Kanģeris, holokausta pētnieki), Latvijas iedzīvotāju attieksmi pret Rietumu sabiedrotajiem (Uldis Neiburģs), nacistu režīma izvērsto propagandu (Kaspars Zellis). Balstoties uz Lielbritānijas Ārlietu ministrijas arhīva materiāliem, vairākus interesantus rakstus par Baltijas jautājumu Otrā pasaules kara gados ir publicējis Antonijs Zunda.

2. Manuprāt, vairāku konkrētu "vācu laika" problēmu izpēti vajadzētu ciešāk savienot ar mēģinājumiem izvirzīt jaunas vai ne tik jaunas teorētiskas nostādnes. Pirmām kārtām es te domāju pretošanās kustību un tā dēvēto sarkano partizānu darbību Latvijā.

Jau pirms gadiem trim četriem mēģināju pamatot tēzi, ka Latvijas situācijas savdabība (kara gados pārdzīvotas divas okupācijas) nosaka, ka pretošanās kustībā būtu iekļaujamas tikai tās grupas, kuras pauda gatavību cīnīties pret abiem okupantiem, par mērķi izvirzot Latvijas neatkarības atjaunošanu. Šādā skatījumā ārpus pretošanās kustības ietvariem paliek vietējā komunistiskā pagrīde un sarkanie partizāni, kuri gan cīnījās pret vāciešiem, bet arī par padomju okupācijas atjaunošanu. No Latvijas nacionālo interešu viedokļa viņi vairāk bija kolaboranti (pat kolaboracionisti), nevis pretošanās kustības dalībnieki, ja kolaborāciju un pretošanās kustību uztveram kā divus atšķirīgus attieksmes veidus pret okupācijas varu. Nevar taču apzīmēt ar vienu un to pašu terminu grupas, kuru cīņas mērķi ir diametrāli pretēji. Šajā gadījumā skaidri un noteikti jārunā par dažādām parādībām. Mans ierosinājums bija tā dēvēto padomju pretošanās kustību saukt par "komunistisko un diversantu" kustību.

Pēdējā laikā sarakstītajos darbos, kuros pieminēta pretošanās kustība, tāda īsta konsekvence tomēr nav vērojama. Runāts gan par to, ka pretošanās kustība Latvijā nebija vienota, gan arī par to, ka tā dēvētās komunistiskās pretošanās kustības dalībnieki vairāk jāvērtē kā kolaboranti, nevis kā pretošanās kustības dalībnieki.

Par šo situāciju atļaušos tikai vienu piezīmi. Manā skatījumā minētā agrākā pretošanās kustības uztvere (respektīvi, pastāvēja divas pretošanās kustības) izriet no sen jau novecojušās tā dēvētās uzvarētāju versijas par Otro pasaules karu, kura vairāk nekā piecdesmit gadu kavēja ar karu saistītu jautājumu objektīvu izpēti.

3. Mūsdienu Latvijas historiogrāfijā visu laiku īpaši aktuālas ir Latviešu SS brīvprātīgo leģiona vēstures problēmas. Pēdējos gados veiktie pētījumi ir devuši visai labus rezultātus. Latviešu leģiona vēsture salīdzinošā skatījumā ir izvērtēta Eiropas vēstures kontekstā uz kopējo notikumu fona, akcentējot gan Latvijas situācijas savdabību, gan arī to, ka Latviešu leģions Eiropā nebija nekāds izņēmums. Ieroču SS vienībās cīnījās gandrīz visu Eiropas tautu pārstāvji.

Visai lietderīga, liekas, izrādījās ierosinātā diskusija par Latviešu leģiona definīciju. Iepriecina tas, ka vairāki leģiona vēstures pētnieki tagad par visadekvātāko atzīst nevis SS reihsfirera Heinriha Himlera doto vēsturiski neprecīzo, ierobežoto un resorisko interešu nosacīto definīciju (Latviešu leģions ir kopējs apzīmējums visām ieroču SS un policijas sastāvā izveidotām latviešu vienībām), bet gan jēdziena "Latviešu leģions" šaurāko izpratni – leģions sastāvēja tikai no ieroču SS karaspēka sastāvā pakāpeniski izveidotās 15. un 19. divīzijas.

Šā gada sākumā Latvija savā īpašumā ieguva daļu 15. divīzijas arhīva. Tas neapšaubāmi satur ļoti vērtīgu dokumentālo materiālu, taču domāju, ka, pamatojoties uz to, nekādi īpaši sensacionāli fakti vai norises netiks atklāti. Līdzīga rakstura materiāli par 15. divīziju (tikai par citu laika periodu) pētniekiem jau sen pieejami Vācijas Militārajā arhīvā Freiburgā.

Nobeigumā jāatzīmē, ka tomēr par atsevišķām "vācu laika" problēmām būtu vēl nepieciešami jauni izvērsti pētījumi. Pirmām kārtām tas attiecas uz nacistu ekonomisko politiku Latvijā. Šo tēmu nopietni ir sācis pētīt Latvijas Universitātes maģistrants Reinis Kalniņš. Pirmie izpētes rezultāti ir iepriecinoši un vieš cerības.

Vēsturniekiem būtu jāuzraksta jauni darbi par krievu karagūstekņu noietnēm Latvijā, komunistisko pagrīdi, sarkano partizānu (diversantu) kustību, kā arī par nacistu virsotnes nostāju pret autonomijas piešķiršanas ideju Latvijai un Igaunijai. Izpētes vērta problēma ir arī iedzīvotāju evakuācija un bēgšana no Latvijas 1944. un 1945. gadā.

Paldies par uzmanību.

KRĀJUMA RAKSTU AUTORI

Ābelnieks Raitis, Bauskas novadpētniecības un mākslas muzeja Vēstures nodaļas galvenais speciālists (Latvija, Bauska)

Bambals Ainārs, Latvijas Valsts arhīva VDK dokumentu sektora vadītājs, Latvijas Universitātes doktorants (Latvija, Rīga)

Bergmanis Aldis, Satversmes aizsardzības biroja Totalitārisma seku dokumentēšanas centra speciālists (Latvija, Rīga)

Ērglis Dzintars, Dr. hist., Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta pētnieks (Latvija, Rīga)

Feldmanis Inesis, Dr. habil. hist., prof., Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes Rietumeiropas un Amerikas jauno un jaunāko laiku vēstures katedras vadītājs, LZA īstenais loceklis (Latvija, Rīga)

Ivanovs Aleksandrs, Dr. hist., Daugavpils Universitātes Vēstures katedras docents (Latvija, Daugavpils)

Jansons Ritvars, Satversmes aizsardzības biroja Totalitārisma seku dokumentēšanas centra speciālists, Latvijas Universitātes doktorants (Latvija, Rīga)

Kangeris Kārlis, Dr. hist., Stokholmas universitātes Baltijas studiju katedras pētnieks (Zviedrija, Stokholma)

Pavlovičs Juris, Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta asistents (Latvija, Rīga)

Stepens Ojārs, Latvijas Okupācijas muzeja ekspozīcijas kurators, Latvijas Universitātes maģistrants (Latvija, Rīga)

Stradiņš Jānis, Dr. habil. chem., prof., Dr. hist. h.c., LZA akadēmiķis, LZA Senāta priekšsēdētājs, Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta vadošais pētnieks (Latvija, Rīga)

Strods Heinrihs, Dr. habil. hist., prof., Latvijas Okupācijas muzeja Pētniecības programmas vadītājs, LZA goda loceklis (Latvija, Rīga)

Urtāns Aigars, Bauskas novadpētniecības un mākslas muzeja Vēstures nodaļas vadītājs (Latvija, Bauska)

Zālīte Indulis, Satversmes aizsardzības biroja Totalitārisma seku dokumentēšanas centra vadītājs (Latvija, Rīga)

Zellis Kaspars, Rīgas Franču liceja pasniedzējs, Latvijas Universitātes doktorants (Latvija, Rīga)

Zunda Antonijs, Dr. habil. hist., prof., Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes profesors, Latvijas Valsts prezidentes padomnieks vēstures jautājumos (Latvija, Rīga)

Symposium of the Commission of the Historians of Latvia
Volume 19
OCCUPIED LATVIA
1940–1990

Institute of the History of Latvia Publishers
Rīga 2007

Nodibinājums "Latvijas vēstures institūta apgāds",
Akadēmijas laukumā 1-1202, Rīgā, LV-1050.
Reģistrācijas apliecības nr. 40008064387.
Iespiesta LĢIA tipogrāfijā "Latvijas karte",
O. Vācieša ielā 43, Rīgā, LV-1004.
Iesieta a/s "Paraugtipogrāfija",
Puškina ielā 12, Rīgā, LV-1050.

Okupētā Latvija, 1940–1990: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2005. gada
Ok 830 pētījumi. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2007. – 507 lpp.
(Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 19. sēj.).
ISBN 978-9984-9921-8-1 UDK 94(474.3)"1940/1990"